

Polgári Szemle

GAZDASÁGI ÉS TÁRSADALMI TUDOMÁNYOS FOLYÓIRAT

CIVIC REVIEW – LEARNED PAPER FOR ECONOMIC AND SOCIAL SCIENCES

A Polgári Szemle a Magyar Tudományos Akadémia Gazdaság- és Jogtudományok Osztálya (IX.) által minősített folyóirat. A Politikatudományi Bizottság D kategóriába, a Regionális Tudományos Bizottság C, míg a Gazdaságtudományi Doktori Minősítő Bizottság D kategóriába sorolta.

2019/4-6.

VOL. 15. NO. 4-6.

Polgári Szemle
Gazdasági és társadalmi tudományos folyóirat

Kiadja a Polgári Szemle Alapítvány
A szerkesztőbizottság székhelye: Budapest V. ker., Falk Miksa u. 1.
1537 Budapest, Pf. 396.
info@polgariszemle.hu

A folyóirat a Szövetség a Polgári Magyarországért Alapítvány
és a Pallas Athéné Domus Sapientiae Alapítvány támogatásával jelenik meg.
Stratégiai támogató az Edutus Egyetem és a Károli Gáspár Református Egyetem.

Főszerkesztő: Dr. Lentner Csaba

Szerkesztőbizottság:

Dr. Botos Balázs	Dr. Miskolczi Bodnár Péter
Dr. Cséfalvay Zoltán	Dr. Scheuer Gyula
Dr. Fekete Dávid	Dr. Szatmári Péter
Dr. Illés Mária	Dr. Szennyessy Judit
Dr. Matolcsy György (elnök)	Dr. Vízkelety Mariann

A tanulmányok lektorálásában a szerkesztőbizottság mellett részt vett:
Dr. Kecskés András – Dr. Zéman Zoltán

Honlap: www.polgariszemle.hu
www.facebook.com/polgariszemle

Nyomdai előkészítés: Capricorn Images Kft.

A lap megrendelhető: 1537 Budapest, Pf. 396.,
illetve e-mailen: info@polgariszemle.hu.
Előfizetési díj egy évre 3000 Ft.

Terjeszti a Lapker Zrt.

ISSN 1786-6553

A Polgári Szemlében megjelenő írások a szerzők véleményét tükrözik,
amelyek nem esnek szükségképpen egybe a szerkesztőség álláspontjával.

TARTALOMJEGYZÉK

Lentner Csaba – Korszakhatáron. Főszerkesztői beköszöntő	7
 <i>Nemzetgazdasági pénzügyek, energetika, környezetvédelem</i>	
Horváth Diána – Molnár Dániel – Regős Gábor – 2020–2022: Célkeresztben a felzárkózás és a versenyképesség	19
Tóth Róbert – Szűk Krisztina – Sisa Krisztina – Szijártó Boglárka – Az oktatás és szakképzés szerepe a vállalati (és nemzetgazdasági) versenyképesség növelésében	36
Zöldréti Attila – Tükörkép a V4-országok 2019. évi versenyképességéről	56
Varga Bence – A hazai pénzügyi felügyelés helyzete a második világháború időszakától a „felügyeleti rendszerváltozás” kezdetéig (1939–1986)	74
Bartók László – Válaszok a klímaváltozás kérdésére a fiskális és monetáris politika oldaláról	85
Boros Anita – A magyar építésügy és építésgazdaság összefüggései	100
Veres Pál – Golovics József – Az ingatlantulajdont érő negatív externáliák problémája a jogosultságok specifikációja és a tranzakciós költségek tükrében	120
Banyár József – Az önvezető autók lehetséges hatásai az életmódra és a gazdaságra	132
 <i>Jogtudomány, társadalompolitika</i>	
Visegrády Antal – A magyar jogi kultúráról	153
Prugberger Tamás – A jogalkotás és a jogalkalmazás torzulásának világjelensége és az ahhoz vezető okok	178
Koi Gyula – Gérard Marcou és az összehasonlító közigazgatási anyagi és eljárásjog II. Rendszerek frankofón hatás alatt; a germán, skandináv, angolszász, posztiszocialista, ázsiai és afrikai rendszerek példája	193
Lukács László István – Török Martina Zsófia – A magyar könyvvizsgálat történetének mérföldkövei a középkortól napjainkig	212
Árva László – Egy gondolat fejlődése – A gyermekfedezeti nyugdíjreform lehetősége és szükségessége	224
Novák Attila – Vázsonyi Vilmos és kora – recepciók küzdelmek	241
 <i>Nemzetközi kapcsolatok és gazdaság</i>	
Boros Szilárd – Kolozsi Pál Péter – Egy 21. századi geopolitikai összeütközés természetrajza Kína és az USA példáján keresztül. A technológia, az adat és a pénz jelentőségének felértékelődése a nagyhatalmi konfliktusokban	258

László Erdey – Veronika Fenyves – Ádám Márkus – Tibor Tőkés – China Does Not Want a Trade War – The Case for Rare Earth Elements	281
Horbulák Zsolt – Munkanélküliség Szlovákia déli régióiban	296
Dobó Róbert – A hagyományos politikai skálázás hiányosságai nemzetközi kitekintésben	311
Morvay Szabolcs – Európa Kulturális Fővárosa projekt: A veszprémi, győri és debreceni pályázatok összehasonlító elemzése	321
Orosz Tímea – A német civil társadalom. Tendenciák és történelmi következmények a német nyelvterületen	340
<i>Tudományos műhely</i>	
Laki Ildikó – Látélet az önkéntességről	361
Tőzsér Anett – A magyar társadalom mentális egészségi állapotának bemutatása	370
Oleksandra Ashcheulova – Mechanism of Restructuring the Company As Part of Its Innovation Strategy	383
Tóth Róbert – Gyurcsik Petronella – Túróczi Imre – A vállalati pénzügyi kultúra és innováció szerepe Magyarország versenyképességének javításában	392
Molnár Petronella – Nógrád és Hargita megyei gazdasági társaságok működőképességének elemzése	405
Vágner Viktor – A vállalatok teljesítményének elemzése Balanced Scorecard alkalmazásával	415
Weninger Sándor – Városarculati megközelítések a 21. századi magyar városok településmarketingjében	427

TABLE OF CONTENTS

Csaba Lentner – End of an Era. Welcome by the Editor-in-Chief	13
<i>Public Finances, Power Engineering, Protection of Environment</i>	
Diána Horváth – Dániel Molnár – Gábor Regős – 2020–2022: Convergence and Competitiveness in Crosshair	19
Róbert Tóth – Krisztina Szük – Krisztina Sisa – Boglárka Szijártó – The Role of Education and Vocational Training in Improving the Competitiveness of Large Corporations (and the National Economy)	36
Attila Zöldréti – Reflection on the Competitiveness of the V4 Countries in 2019	56
Bence Varga – Financial Supervision in Hungary Between World War II and the Commencement of a “Change of Regime in Supervision” (1939–1986)	74
László Bartók – Fiscal and Monetary Policy Responses to Climate Change	85
Anita Boros – Correlations Between Hungarian Construction Industry and the Economy of Construction	100
Pál Veres – József Golovics – The Problem of Adverse Externalities Affecting Real Properties in the Light of the Specification of Authorisations and of Transaction Costs	120
József Banyár – The Possible Effects of Autonomous Cars on Life-Style and on the Economy	132
<i>Legal Science, Social Policy</i>	
Antal Visegrády – On the Hungarian Legal Culture	153
Tamás Prugberger – Distortion in Legislation and in the Application of Law as a Global Phenomenon and its Causes	178
Gyula Koi – Gérard Marcou and the Comparative Substantive and Procedural Administrative Laws II. Systems under Francophone Influence; and German, Nordic, Anglo-Saxon, Post-Socialist, Asian and African Systems	193
László István Lukács – Martina Zsófia Török – Milestones in the Development of Hungarian Auditing from the Middle Ages to the Present	212
László Árva – The Evolution of a Thought – The Opportunity and Necessity of a Child-Based Pension	224
Attila Novák – Vilmos Vázsonyi and His Era – Efforts of Reception	241
<i>International Relations and the Economy</i>	
Szilárd Boros – Pál Péter Kolozsi – The Attributes of a Geopolitical Clash in the 21st Century Through the Example of China and the US. The Appreciation of Technology, Data and Money in Major Geopolitical Conflicts	258

László Erdey – Veronika Fenyves – Ádám Márkus – Tibor Tőkés – China Does Not Want a Trade War – The Case for Rare Earth Elements	281
Zsolt Horbulák – Unemployment in the Southern Regions of Slovakia	296
Róbert Dobó – The Shortcomings of Traditional Political Scaling in an International Perspective	311
Szabolcs Morvay – European Capitals of Culture Project: A Comparative Analysis of the Applications Submitted by Veszprém, Győr and Debrecen	321
Tímea Orosz – German Civil Society. Trends and Historical Consequences in the German-Speaking Area	340
<i>Scientific Workshop</i>	
Ildikó Laki – Diagnosis of Volunteering	361
Anett Tőzsér – Mental Health in the Hungarian Society	370
Oleksandra Ashcheulova – Mechanism of Restructuring the Company As Part of Its Innovation Strategy	383
Róbert Tóth – Petronella Gyurcsik – Imre Túróczi – The Role of Corporate Financial Culture and Innovation in Improving Competitiveness in Hungary	392
Petronella Molnár – Analysis of the Operability of Companies in Nógrád County (Hungary) and Harghita County (Romania)	405
Viktor Vágner – An Analysis of Corporate Performance Using the Balanced Scorecard	415
Sándor Weninger – Approaches to City Branding in the Regional Marketing of 21st-Century Hungarian Cities	427

Korszakhatáron

Főszerkesztői beköszöntő

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: A1, B00, F01, N00, O1

Kulcsszavak: gazdaságfejlődés, geopolitika, Római Birodalom, Velencei Köztársaság, Egyesült Államok, Kommunista kiáltvány, Európai Unió, Kínai Népköztársaság, Magyarország

Az emberiség fejlődéstörténetében megannyi korszak, szakaszhatár tehető. Legfontosabbként a Megváltó, Krisztus születése előtti és utáni időszakot konstatáljuk, ám ha a gazdasági fejlődést, annak epicentrumait s a belőlük adódó hatalmi és kulturális befolyást is korszakképző ismérvként rögzítjük, úgy legrégebb korszakként az ősi civilizációkat definiálhatjuk. Jellemzően a Tigris, Eufrátesz, Nílus folyók környékén kialakuló államalakulatokig szoktunk visszanyúlni, de e körbe tartozó a kínai ókor, vagyis a kínai történelemnek az i. e. 18. század és az i. sz. 220 közötti időszaka is, ami nagyjából egybeesik a közel-keleti és európai ókorral. A kínai ókort Kína őstörténete előzi meg, és a kínai középkor, vagy más néven a középső császárkor követi (220–1368). A kisebb népeknek, nemzeteknek a birodalmakhoz, vezető szellemi áramlatokhoz való optimális viszonyulás a szó szerint vett létkérdés volt, s ma is az.

E több ezer évet felölelő keleti államalakulatok sora az emberiség fejlődését számos technikai vívmánnyal, szellemi munícióval szolgálta, mint ahogy a hosszú évszázadokat felölelő Egyiptomi Birodalom és előállamaiban (Alsó- és Felső-Egyiptom) létrejött civilizáció is a világtörténelem messze leghosszabb életű kultúrája, amely négyezer évig képes volt a folyamatos fennmaradásra, vagyis az i. e. 4. évezredtől egészen az i. sz. 641-es arab hódításig. A Nílus völgye természetes ökológiai folyosót jelentett Afrika központi területeitől észak felé, ahol a birodalom adminisztrációja a kor színvonalán fejlett, hatékony munkaszervezetet hozott létre, hasonlót, mint más ókori államokban. Egyiptom i. e. 1532-től érte el a hatalmának csúcspontját. III. Thotmesz korában világbirodalom-má vált, amiben korszerűen felszerelt hadserege meghatározó szerepet vitt. Egyiptom befolyása északon az Eufráteszig, délen a Nílus negyedik kataraktáig terjedt. Ehnaton fáraó vallási reformja miatt kialakult belpolitikai válság következtében azonban részben elvesztek az ázsiai hódítások, és védekezni kényszerültek a hettitákkal szemben. A birodalom hanyatlásnak indult.

A Római Birodalom az ókori Róma által létrehozott államalakulat volt a Földközi-tenger medencéjében. A Római Birodalomról kétféle értelemben beszélhetünk.

Amennyiben a birodalmat mint entitást önálló államszervezeti jelenséggént fogjuk fel, úgy a kritériumainak a rómaiak állama az i. e. 3. évszázadra már megfelelt, miután egyesítette Itáliát, majd a Földközi-tenger térségében, a Balkánon, az Ibériai-félszigeten hódításokba kezdett. Amennyiben viszont a birodalmat pusztán a császárság szinonim kifejezésének tekintjük, úgy Római Birodalomról Augustus principátusának kialakításától, szorosán véve i. e. 27-től beszélhetünk. Az Imperium Romanum a legnagyobb kiterjedését, közel hatmillió négyzetkilométer szárazföldi területet Traianus idején érte el, amely magában foglalta Európát, egészen a Duna védvonaláig, Észak-Afrikát, keletre egészen Mezopotámiáig, Kis-Ázsiát és a Fekete-tenger északi partvidékét. A Római Birodalom az emberiség fejlődésében egy korszakot ölelt át, s hatása az akkor ismert világ egészére kiterjedt. Minden út Rómából indult, és minden út Rómába vezetett.

A Római Birodalom nyugati felének – s vele a rabszolgatartásra épülő termelési módnak – a hanyatlása 395-ben, a két birodalomrész szétválása után felgyorsult. A barbár népek támadásai ellen a nyugati és a keleti birodalom nem tudott közösen fellépni. Egymás kárára egyeztek meg a vándorló népcsoportokkal. A Nyugatrómai Birodalom sorra elveszítette provinciáit. Attila 451-ben hunjaival és szövetségeseivel együtt átkelt a Rajnán, s a római légiók csak nehezen tudták feltartóztatni. A birodalom széthullása – nem is annyira hadseregének kimerültsége, hanem a mögötte álló állam legyengült gazdasági állapota miatt – elkerülhetetlen volt. Róma ugyan évszázadokon át volt a nyugati értelemben vett civilizáció, kultúra, vallás, politikai fejlődés és a művészet központja, ám e szerepe régi fényében a megismétlődő támadások után már soha nem tért vissza.

A „térsg” következő s egyben utolsó, világra kiható (bár szerényebb birodalmi méretekkkel, de hatását tekintve mégiscsak figyelemre méltó) államalakulata a Velencei Köztársaság volt, Itália északi részén a 8. század és 1797 közötti intervallumban. A Velence város köré alakult kereskedőállam tekintélyes területeket birtokolt, főleg a kereskedelemorganizáló befolyása által. „Adria királynője” a gazdasági és kereskedelmi hatalma révén nemcsak a térségben vitt vezető szerepet, hanem képes volt az akkor ismert világ földrészei között is dinamizáló együttműködést létrehozni. Az Appennini-félsziget végül is két, a saját földrajzi határait átlépő birodalmat adott a világnak: egy rabszolgatartó és egy kereskedő birodalmat, amely utóbbi az azt követő „elüzletiesedő” évszázadok birodalmainak előfutára. A világ főbb áramai, erőközpontjai aztán Velencével bezárólag ki is kerültek a Földközi-tenger medencéjéből, áttevődtek az észak-atlanti térségre, az amerikai kontinensre, amelyben azonban a fejlett Európa intellektusai katalizáló szerepet vittek.

A következő korszak kétségtelenül Amerika felfedezésével, benépesítésével és gazdasági erőcentrummá válásával kezdődik. Cristóforo Colombo itáliai származású, a portugál, majd a spanyol korona szolgálatában álló utazó, tengerésztiszt, az amerikai kontinens 1492-es felfedezője. Noha az első, Amerika földjére lépő európaiak a 10. századi vikingek voltak, művelődéstörténeti és gazdasági szempontból a 15. század végi, Kolumbusz által elindított felfedezés a meghatározó, hiszen ez vezetett a korabeli világ-

kép dinamikus kitágulásához, annak nyomán indult meg az amerikai kontinens feltérképezése és kolonizálása. A 15. század végétől meginduló piaci-gazdasági folyamatokat tovább tágította a gőz energiájának mechanikai munkává alakítása, az erre alkalmas első igazi gőzgép működésének tökéletesítése 1769-ben. James Watt találmányának ipari rendszerekben történő alkalmazása a termelés átalakulását, a hatékonyság emelkedését, a céhes, kézműves manufaktúris munkakultúrák és a rájuk épülő szervezetek helyébe lépő tőkés nagyüzem létrejöttét hozta. A gőz erejének felhasználása által a termelés méreteinek nagyságrendekkel történő kibővülése, a termelési kapacitások megsokszorozódása, a kolonizáció által politikai függőségbe vett területek iparosítása, szinte korlátlan felvevőpiacokká tétele következett be.

Az új világrendben a 16–18. századra jellemző céhes-manufaktúras termeléshez képest már nagyságrendekkel több tőkére, termelési kapacitásra, felvevőpiacra, s nem utolsósorban a rendszert működtető munkászekerek tömegeire volt szükség. A tőke-piac tényezők előtérbe kerülése a rendi társadalmak felbomlásával, kevésbé fejlett világgrészek leigázásával, az ipari munkaerő szerepének felértékelődésével járt. Ezáltal a minél magasabb profit egy bizonyos szint után csak a munkás munkaerejének fokozása és az érte fizetett munkabér mértékének ezzel arányban nem álló (visszafogottabb) emelésével vált kivitelezhetővé, így a rendszer üzemeltetője, az ipari munkásság is jogérvényesítése fontosságára ébredt. Rövid időn belül kialakult az az új szellemi áramlat, amely már a 19. század végét, majd a teljes 20. századot kitöltve, máig is befolyással bír lehetőségeinkre, jövőnkre, birodalmak sorsára. 1848 februárjában jelent meg a Kommunista kiáltvány, Karl Marx és Friedrich Engels közös munkája, mely a titkos nemzetközi szervezetként működő Kommunista Szövetsége hivatalos pártprogramjává vált. Felívelő pályája az Első Internacionálé és a párizsi kommün után kezdődött, majd az 1917-es októberi orosz forradalom által teljesedett ki, világméretűvé pedig a második világháború utáni évtizedekben, a kelet-közép-európai térségben, Afrika, Ázsia, Latin-Amerika gyarmati sorból felszabadulni óhajtó nemzeteinek államszervezeti-ideológiai működésében vált valóra. Ezen eszme által átítatva világháború fordult forradalomba, majd egy újabb világháború robbant ki, és a kapitalista és a szocialista blokk, az Egyesült Államok és a Szovjetunió fél évszázadon át folyamatosan háborúra készülő státuszát hozta. Eszmeiségének érvényesülése a Szovjetunió és a szovjet blokk felbomlásával nem szűnt meg, hiszen a világ egyik legmeghatározóbb állama, a Kínai Népköztársaság működése máig jobbra erre a gazdasági ideológiára támaszkodik, s ér el folyamatosan kimagasló eredményeket.

Kína a világ legősibb folyamatos civilizációja. Az a világbirodalom, amely egyedülként több ezer éves tündöklése után képes újra világbirodalmi szerepre törni. Önálló kulturális egységként, az i. e. 221-től különböző dinasztiák vezetésével, a nyugati birodalmaktól elzárva fejlődött egészen a 19. századig, amikor is a Brit Birodalom félgymarmati sorba taszította. A 20. század közepéig távol-keleti középhatalmagnak kiszolgáltatva működött. De Kína ma a világ harmadik katonai, második gazdasági hatalma, a világ legnépesebb állama. Gazdasági növekedése, bár lassuló, de töretlen, sőt képes a beszerzési és exportpiacainak folyamatos bővítésére. Képes arra, hogy a gazdasági szempontból fontos térségekben ne csak áruexportja által domináljon, hanem tőkét is

fektessen be, sőt, az Egyesült Államok államadósságának finanszírozásában meghatározó szerepet visz. Felismerte azt, hogy a növekedési erőfőlnye – amely külgazdasági, világpolitikai befolyásának alapja – fenntartására csak egy erős külgazdasági expanzió által lesz képes. Most erre a pályára „ráillesztő” folyamatok zajlanak, így a Kínai Népköztársaság nemcsak a világ első gazdasági hatalmával (az USA-val) bocsátkozik újabb és újabb kereskedelmi háborúba, hanem az afrikai nyersanyagbázisok megszerzése után, az Európai Unióban is megpróbál stratégiai pozíciókat foglalni, együttműködve a térség államaival. Tehát az új erő, a gazdasági lendület Kínából jön. Nem a gyengülő eurózónából, nem az elégséges alapanyagbázissal nem rendelkező, drágán termelő Egyesült Államokból, hanem jobbra Kínából. Kínából, ahol a gazdaságot egyre inkább a világhatalmi pozíció megszerzése alá rendelt politikai irányítás által kontrollált piaci szempontok vezérlik. Ahol az állam aktív gazdaságbefolyásoló szereplő, erős szabályozó és ellenőrző jogosítványokkal. Ahol a gazdasági tervezés dominanciája érvényesül, egy olyan piaci elemekkel átszőtt tervgazdasági rendszer mentén, persze kiteljesedve, nagyüzemi szintre emelve, amellyel mi, magyarok 1968-ban, az Új Gazdasági Mechanizmus keretei között kísérleteztünk. Nálunk elbukott, Kína pedig sikerrel alkalmazza.

A 2010 után az újjászervezett magyar gazdasági térben az állam aktív gazdaságbefolyásolóvá vált. Szerepének felértékelődése az évtizedekkel korábban külföldi magántulajdonba adott stratégiai ágazatok nemzeti tulajdonba (vissza)vételéről is felismerszik. A lakosság életminőségének javítása érdekében a bérek, jövedelmek emelésébe és a közüzemi szolgáltatások árának mérséklésébe kezdett. Piaci szereplőket, közintézményeket szabályozó és ellenőrző szerepe felértékelődött. De ne feledkezzünk meg orosz és közép-ázsiai barátainkról sem, amelyeknél az állam gazdaságbefolyásoló képessége ugyancsak erős. Vagyis az új szövetségesi körbe tartozó országok gazdasági irányítása nagyon hasonlatos a magyarhoz, ami az együttműködést is elősegíti.

E pár ezer évre visszatekintő, birodalmak működését elemző, rövid vázlatnak mi is lehet a célja? – merülhet fel az olvasóban. Nyilván az, hogy Magyarország 21. századi lehetőségeinek feltérképezéséhez, víziók megfogalmazásához, a magyar gazdaság globális gazdaságban történő navigálásához szempontokat adjon. A megfelelő igazodás a magyar nemzet számára kulcskérdés, sokkal inkább, mint ezeréves európai jelenléte során bármikor. Ismerni kell tehát a világot, az emberiség történelmét alakító birodalmak s eszmék logikáját. S ha időben észlelünk új áramlatokat, mi sem észszerűbb, mint azokkal kölcsönös előnyökre törekedve együttműködni. Számunka a jövő- és szövetséges keresés eme formája még új, hiszen a történelmünk a fáziskészségről, a világ főbb áramaiból való időbeni kimaradásról szól. Most van itt a történelmi lehetőség, hogy ha körületekintően, alaposan járunk el a világ gazdasági kapcsolataink újrapozicionálásában, úgy a nyertesek közé tartozhatunk.

Nem lehattunk közvetlenül részesei az ókori birodalmakban kiteljesedő civilizációk jótékony hatásainak. Az észak-olasz piacokra lábbon kihajtott szarvasmarhákért sem kaptuk meg áraban az ellenértéket, hiszen azt a kereskedők lefőlőzték. Az Amerika felfedezése által globálissá terebélyesedő piacra a technikai fejlődés erős tőkés országot

teremtett, a Brit Birodalomtól kinövő Amerikai Egyesült Államokat. Mi ettől is távol estünk. És nemcsak földrajzi értelemben. Iparosodásunk, a rendi társadalom felszámolása, az ország gazdasági és politikai függetlenségének kiharcolása évszázadokkal később következett be, mint a mértékadó, fejlett országokban. S tegyük hozzá, noha világhírű tudósaink lettek, de kulturális-szellemi erőink társadalmasítása is eléggé eltolódott, időben is, de főleg mélységében. Nem volt fejlett iparunk, nem volt önálló államalakulatunk, így a kultúra, a tudomány, a civilizáció sem hatolhatott le a társadalom mélyebb rétegeihez oly módon s mértékben, mint az az általunk csodált országokban bekövetkezett, ahol a civilizáció, a tudás gazdaságot dinamizálóvá vált, s általa lettek erős, fejlett országok.

A 19. század közepétől a világ sorsát az eszmék újra erősebben igazgatják, mint valaha. A tőkés termelési mód jellegéből adódik a magántulajdon sérthetetlensége, a kontrollálatlan működése, s így a korlátlan profitmaximalizálási szándék, amelynek csökkentése alapvetően (a célélérés eszközeként) a tulajdonviszonyok átalakításával, illetve a piaci szereplők erősebb állami koordinációjával is járhat. Ennek típusállama pedig a Kínai Népköztársaság, amely mára megelőzte a második világháború utáni vesztes háborúkból amortizálódott Egyesült Államokat, amely talán egyedüli nyertes akcióját a hidegháború kíméletlen végigvitelében, ennek hozadékaként a Szovjetunió összeomlásztásával járó gazdasági előnyök megszerzésével érte el. Igaz, ennek hasznát a legújabb háborús konfliktusokba történő beavatkozása jócskán fogyasztja, s ipari rendszereiben a nyersanyagfüggősége, a drága termelés által a sebezhetősége csak nő. Kína pedig képes olcsóbban, szervezettebben termelni, képes a megszerzett nyersanyagbázisait tartani, s képes új piacokat építeni. Míg Kína „jön fel”, az Egyesült Államok stagnál. Az Európai Unió pedig gyengül.

Magyarország – amelynek jogelőd államalakulatai rendre kimaradtak a világ fejlődésének jótékony hatásaiból, az ókori kultúrák, a mediterrán térségbeli kereskedelem virágzásából, a piacok világpiaccá terebélyesedéséből – most, a 21. század elején ugyan miért ne kapcsolódna a Távol-Keletről jövő, előnyösnek tűnő áramlathoz? Végül is most egy korszakhatáron vagyunk, amiről tudjuk, érezzük, hogy már létezik. Termelésben, technológiában, innovációban. Ennek alternatívája a másik oldal (lenne), az Európai Unió s talán vele együtt járóan a nyugati kultúrák, melyeknek sokan az alkonyát látják. Ismétlődő válságok, csökkenő születésszám, elöregedő társadalmak, a migrációs hullámokkal szembeni tehetetlenség, sőt leginkább az átfogó stratégia hiánya. Bizony a fejlődés új epicentruma nem Európa lesz. 15-20 éve még azt gondoltuk, hogy ugyan térségünk gazdasági termelékenységére, hatékonysága csökkenni fog, ám belső békéje, társadalmának, környezetének stabilitása vonzó versenyképességi előnyt ad. Ma már nem így van. Az Egyesült Államok folyamatos háborús konfliktusai, krónikus energiafüggősége, eladósodott költségvetési szektora, társadalmi kohéziójának rohamos gyengülése, az ipari munkahelyek USA-n kívülre szervezése és mohó fogyasztói társadalma bizony egyre kevésbé jelent vonzó alternatívát nekünk, közép-európai feltörekvő országnak. Jószérivel adódik, hogy külső kapcsolati rendszerünket a Nyugat irányába mérsékeljük, egyidejűleg a távol-keleti szuperhatalom felé erősítsük. Ne vessük el a nyu-

gati integrációnkat, az Európai Unióba való erős beágyazódottságunkat, de már ne is fokozzuk. Várjuk meg, adjunk időt, amíg az euróövezet magára talál. A gyengülő gazdasági térség gyengülő fizetőeszközét ne akarjuk mindenáron bevezetni, hiszen ezzel a Magyar Nemzeti Bank gazdaságpolitikát támogató eszközeiről mondanánk le. A Hun Birodalom harcosai, amikor már a római provinciák, majd Róma ellen vonultak, akkor sem a rómaival szövetséges tábor bővült, hanem éppen ellenkezőleg, annak a másik birodalomnak a tábor a nőtt, amely Róma ellenében egy jobb alternatívát jelenthetett, amely által (legalábbis) a provinciák politikai függetlenségük megszerzését remélték.

A gazdaságirányítás része pedig a navigálás, a vízióalkotás képessége, amire csak kevesek képesek. A túlzott óvatosság éppannyira veszélyes, mint a koncepciótlanság. Sőt, a víziót alkotók lendületét, az ország dinamikáját is mérséklő hatású. Így hát jó érzékkel bízunk azon koncepcióalkotókban, akik az üzleti logika alapján sem a hiteleiket nem veszik fel egy pénzintézettől, sem a megtakarított pénzüket nem tartják egy bankban. Kényelmesen, számunkra előnyösen rendezkedjünk be tehát a nyugati és a keleti világ határvidékén, s kereskedjünk, barátkozzunk a feltörekvő birodalmakkal is!

Budapest, 2019 karácsonya

Prof. dr. Lentner Csaba egyetemi tanár
a *Polgári Szemle* főszerkesztője

End of an Era

Welcome by the Editor-in-Chief

Journal of Economic Literature (JEL) codes: A1, B00, F01, N00, O1

Keywords: economic development, geopolitics, Roman Empire, Republic of Venice, United States, Communist Manifesto, European Union, People's Republic of China, Hungary

Human history may be divided into numerous phases. The most important division line is between the eras preceding and following the birth of Jesus Christ, the Messiah, but if economic development and its epicentres and the power-related and cultural influence are also considered as era markers, the ancient civilisations can be defined as the oldest era. Typically we reach back to the polities established along the rivers Tigris, Euphrates and Nile, but ancient China, namely the period between the 18th century and 220 B.C. in Chinese history, roughly corresponding to the period we call Antiquity in the Middle East and Europe, also comes under this heading. The ancient period of Chinese history is preceded by Chinese prehistory and followed by Chinese Middle Ages, also termed as Middle Imperial China (220–1368). For minor nations optimum relations with empires and to the mainstream was and has remained literally vital.

The series of eastern political entities, spanning several thousands of years, served the development of mankind by numerous technical achievements and intellectual ammunition, just as the civilisation established and existing for long centuries in the pre-states (Upper and Lower Egypt) and then in the state of the Egyptian Empire was by far the longest living culture in history, as it was capable of surviving for more than four thousand years between the 4th millennium B.C. and the Arab conquest in 641 A.D. The Nile Valley was a natural ecological corridor stretching from the central areas of Africa to the north, where, similarly to other ancient states, the administration of the empire established a work organisation that can be termed developed and efficient at the standard of the time. Egypt reached the peak of its power in 1532 B.C. During the reign of Thutmose III, it grew to become a world empire with its state-of-the-art army having a pivotal role. At that time Egypt had an influence on an area from the Fourth Cataract of the Nile in the south to the River Euphrates. As a result of the domestic crisis caused by the religious reforms of Pharaoh Akhenaten, the conquered Asian lands were lost and the empire was compelled to defend itself against the Hittites. The empire began to decline.

The Roman Empire was a polity established by ancient Rome in the Mediterranean. The term “Roman Empire” has a double meaning. If the empire is considered as an independent state organisational entity, the state of Rome had already met its criteria by the 3rd century B.C., when it had unified Italy and launched conquests in the Mediterranean, on the Balkan, and on the Iberian Peninsula. If, however, the term ‘empire’ is merely considered as a synonym for the rule of emperors, then the Roman Empire starts with the establishment of the principate by Caesar Augustus, strictly speaking, from 27 B.C. The Imperium Romanum reached its largest expanse under Trajan, encompassing an area of nearly six million square kilometres, including Europe to the line of defence along the River Danube, North Africa, and the Middle East to as far as Mesopotamia, Asia Minor and the northern coasts of the Black Sea. The Roman Empire spanned an era in the development of mankind and it had an impact on the entire world known at that time. All roads began in Rome and led to Rome.

The western part of the Roman Empire – and the method of production built on slavery - began to disintegrate in 395 A.D., after the division of the empire into two. The western and the eastern empires were unable to join forces to withstand barbarian attacks. They agreed with the wandering ethnic groups to the detriment of each other. The Western Roman Empire lost its provinces one by one. In 451 A.D. Attila the Hun and his associates crossed the River Rheine and the Roman legions had a difficult time to halt him. The collapse of the empire was inevitable, not so much because of the exhaustion of its army but due to the frail economy of the state that backed it. Although for centuries Rome was the centre of western civilisation, culture, religion, political development and arts, it never regained this role in its former glory after the repeated attacks.

The “region’s” next and last political formation that had a global impact (although in a more modest imperial size but still notable in terms of its impact) was the Republic of Venice, in the period between the 8th century A.D. and 1797. The merchant state developed around the city of Venice obtained vast areas in its ownership, primarily through the economic influence of trade organisation. In addition to its leading role in the region, through its financial and trading power, the “Queen of the Adriatic Sea” was also capable of setting up an energising cooperation between continents known to Europeans at the time. Actually, the Apennine Peninsula gave the world two empires stretching beyond its own geographical borders: a slaveholding and a merchant empire, the latter being the precursor of the subsequent empires that became increasingly business-driven over the centuries. With the fall of Venice, the global mainstreams shifted out of the Mediterranean to the North Atlantic region, to the American continent, which was, however, catalysed by the intellectuals of the developed Europe.

The next era undoubtedly began with the discovery of America, its occupation and turning it into an economic power centre. Christopher Columbus was a traveller and a navy officer of Italian extraction, who served first the Portuguese and then the Spanish crown and explored the American continent in 1492. Although the first Europeans who stepped on American soil were Vikings in the 10th century, in terms of

cultural history and economy, the discovery launched by Columbus at the end of the 15th century was the predominant one, as this led to the rapid expansion of the contemporary worldview and triggered the mapping and colonisation of the American continent. A further impetus was given to the market and economic developments that began in the late 15th century by the invention that converted steam energy into mechanical work, or the improvement of the first genuine steam engine in 1769. The application of James Watt's invention in industrial systems resulted in the transformation of production, improved efficiency and the establishment of capitalist large factories that replaced guilds, craft production in manufactures and the organisations built on them. The use of steam stepped up production by several magnitudes, multiplied production capacities, and industrialised the areas that had been politically subdued and made into nearly unlimited market outlets in the course of colonisation.

This new world order needed multiple times more capital, production capacity, market outlets and, not in the least, masses of workers to operate the system than guild manufacturing characteristic of the period between the 16th and 18th centuries. The emergence of capital and market factors entailed the disintegration of feudal societies, the subjugation of less developed parts of the world, and the appreciation of industrial labour. Thus, after a certain level, higher profit could only be achieved by increasing workers' capacity while disproportionately (more moderately) raising the wage paid for it, and so the operator of the system, i.e. workers also recognised the significance of enforcing their rights. Before long, an intellectual trend evolved that has been affecting our opportunities and future and has been shaping the fate of empires since the end of the 19th century, and throughout the entire 20th century, up to now. The Communist Manifesto, the joint product of Karl Marx and Friedrich Engels, was published in February 1848, and became the official party programme for the Communist League. Its upswing commenced after the First International and the Paris Commune, it became fully fledged after the 1917 October revolution in Russia, and spread worldwide in the decades that followed World War II, through the operation of the state organisations and ideologies in Central and Eastern Europe and in the nations that wished to be liberated from colonialism in Africa, Asia and Latin America. Saturated by this idea, the world war turned into a revolution, and then a new world war broke out, and brought about the uninterrupted preparation for war by both the capitalist and the socialist blocs, the United States and the Soviet Union for fifty years. The enforcement of its ideology did not come to an end when the Soviet Union and the soviet bloc disintegrated, as the operation of one of the most prominent states of the world, the People's Republic of China is primarily based on this economic theory and regularly makes outstanding achievements.

China is the oldest living civilisation of the world. The world empire that is the only one still capable, after thousands of years of splendour, of seeking to rise to global power once again. From 221 B.C., it developed as an independent cultural unit, under the leadership of various dynasties, cut off from western empires, up to the 19th century, when the British Empire brought it under a quasi-colonial rule. Up to the middle of the 20th century, it operated at the mercy of medium powers in the Far East.

But today, China is the third most important military, second ranking economic and most populous state of the world. Although slowing, its economic growth is unbroken, and what is more, it is capable of continuously expanding its upstream and export markets. In addition to having its goods export dominate economically important regions, it is even capable of investing capital, and moreover, it has a pivotal role in financing the government debt of the United States. China has recognised that it will only be able to maintain its dominant position in growth, which is the very basis of its global influencing role, by a massive foreign economic expansion. Currently, efforts are made at “getting into orbit”, and so in addition to repeatedly going to trade wars with the No. 1 economic power of the world (the United States), after having seized the raw materials bases in Africa, the People’s Republic of China makes efforts at occupying strategic positions in the European Union, cooperating with the Member States in the region. This means that the new power and the economic impetus come from Europe. Not from the weakening euro area, not from the United States, which has insufficient raw material bases and produces at high costs, but for the most part from China. China, where the economy is increasingly guided by market considerations controlled by political governance endeavouring to obtain a dominant position in the world. Where the state has a proactive economy-influencing role with strong regulatory and control powers. Where economic planning is predominant in a planned economy interwoven with market elements, naturally, fully fledges, raised to a large scale, in a model we Hungarians made attempts at in 1968, in the framework of the New Economic Mechanism. It failed in Hungary, and has been successfully applied in China.

In the economic environment reorganised after 2010, the state has adopted a proactive role in influencing the economy. The appreciation of its role is also recognisable from the (re)possession of the strategic sectors given into foreign private ownership decades ago. In order to improve the quality of life for the population, the government has taken measures for wage and income hikes and began to reduce the prices of public utility services. Its role in regulating and controlling market participants and public institutions has appreciated. But let us also remember our Russian and Central Asian friends, who also have governments with strong economy influencing roles. In other words, in the countries of the circle of new allies the economy is managed in a way that is very similar to the Hungarian practice, which facilitates cooperation.

The reader may wonder what the purpose of this brief outline analysing the operation of empires retrospectively to a few thousand years is. Obviously, to provide considerations for mapping Hungary’s opportunities in 21st century, for the formulation of visions and for guiding the Hungarian economy in the global economy. Appropriate alignment is a key issue for the Hungarian nation, more than any time during its thousand years long presence in Europe. We need to know the world and the logic of empires and ideas that have shaped the history of mankind. And if we perceive new trends in time, it is only expedient to cooperate with them in pursuit of mutual benefits. For us this form of seeking a future and allies is still new, as our history is about phase delays and arrears from the global mainstreams. Now the historical opportunity

is given for us to act with circumspection and carefully in repositioning our world economic relations, we may end up among the winners.

We could not directly enjoy the benefits of ancient civilisations. We did not even receive the due consideration for the cattle driven to the northern Italian markets live, as it was skimmed off by merchants. Technical development created a massively capitalised country for the purposes of the market that had spread to cover the entire world: the United States of America, which had grown from the British Empire. We were also a long way from that. And not only in the geographic sense of the word. Hungary was industrialised, feudalism was eliminated, and political and economic independence was won centuries after the developed countries considered as a standard. And let us add: although we had world-famous scientists, the socialization of our cultural and intellectual powers was also considerably delayed, also in time, but primarily in depth. We did not have a developed industry, we did not have an independent polity, and so culture, science and civilisation could not penetrate deep down in society in a way and in an extent in the countries we admire, where civilisation and knowledge have become forces that energise the economy and made these countries strong and advanced.

Since the mid-19th century, ideas have been governing the fate of the world more than ever. The fundamental tool of moderating the unbridled wish to maximise profits, which arises from the nature of the capitalist method of production, the sanctity of private property and its uncontrolled operation, and to reduce profit-making may entail the transformation of the ownership structure and a tighter state coordination of the market participants. And the prototype state for this model is the People's Republic of China, which has already outpaced the United States, a country that has been amortised by wars lost after World War II, and has achieved perhaps the only success by the full completion of the Cold War and obtained economic benefits from the collapse of the Soviet Union. True, its benefits are quickly consumed by its intervention in the most recent conflicts, and the dependence on raw materials of its industrial systems and its vulnerability due to expensive production is ever increasing. China, on the other hand, can produce cheaper and in a more organised manner, it is capable of retaining its raw material bases and build new markets. While China is on the rise, the United States is stagnating. And the European Union is weakening.

After Hungary's predecessor polities were regularly excluded from the benefits of global development, from the heydays of ancient cultures, from trade in the Mediterranean and markets going global, in the early 21st century why shouldn't it establish links with a trend coming from the Far East and appearing to be advantageous? After all, we are at the end of an era, and we know and feel it exists. In production, technology and innovation. The alternative solution, the other side would be the European Union and perhaps the western cultures, considered by many to decline. Repeated crises, dropping birth rates, ageing societies, helplessness in the face of migration waves, and most importantly, the absence of a comprehensive strategy. Europe will certainly not be the new epicentre of development. Fifteen to twenty years ago we thought that despite decline in the economic productivity and efficiency of our region, its internal

peace and the stability of its society and environment provides a competitive edge. But this is no longer the case. The uninterrupted military conflicts of the United States, its chronic energy dependence, indebted public sector, the fast decline in its social cohesion, the outsourcing of industrial workplaces outside the boundaries of the USA, and its greedy consumer society offer a decreasingly attractive alternative for emerging Central European countries. It is a fair conclusion to moderate our external relations with the West and intensify them with the Far Eastern superpower. We should not discard the idea of our western integration and our deep embeddedness in the European Union, but we should not intensify it any further. Let us wait and give the euro area time to find its feet. We should not want to adopt the weakening currency of the weakening economic region at any cost, as this would be tantamount to giving up the instruments used by the National Bank of Hungary to support the economic policy. When the warriors of the Hunnic Empire deployed first against Roman provinces and then against Rome, they did not add to the allies of Romans, quite the contrary: it increased the other side, which offered a better alternative to Rome (at least) for the provinces, which hoped for their political independence through the Huns.

Economy management includes navigation, or the ability to create visions, an ability only a few people have. Excessive caution is just as risky as the absence of a concept. What is more, it kills off the dynamism of those who create visions and reduces the momentum for the country. Based on business logic, we should therefore trust concept-makers who refuse to take loans from any financial institution or to keep their savings in a bank. We should rather settle in the border region between west and east, trade and make friends with the emerging empires.

Budapest, Christmas 2019

Dr. Csaba Lentner, university professor
Editor-in-chief of *Polgári Szemle*

Horváth Diána – Molnár Dániel – Regős Gábor

2020–2022: Célkeresztben a felzárkózás és a versenyképesség

**2020–2022: Convergence and Competitiveness
in Crosshair**

Összefoglalás

2018-ban a magyar gazdaság teljesítménye, a különböző elemzőintézetek prognózisait jelentősen meghaladva, 5,1 százalékkal bővült. A tényadathoz legközelebb – bár még így is viszonylag távol tőle – a Magyar Nemzeti Bank, a Pénzügyminisztérium, illetve a Századvég Gazdaságkutató előrejelzései álltak, míg legtávolabb a nemzetközi szervezetek várakozásai. Tanulmányunkban áttekintjük a magyar gazdaság várható makrogazdasági folyamatait, bemutatva más előrejelző intézetek prognózisait is. Alappályánkon 2022 végéig évente legalább 3 százalékos növekedésre számítunk, miközben 2019-ben a bővülés még megközelítheti az 5 százalékot. A következő két évre a legtöbb kutatóintézet 3 százalék körüli növekedést és inflációt jelez előre, miközben a GDP-arányos államadósság folyamatosan csökkenhet, a folyó fizetési mérleg egyenlege azonban kismértékű passzívumot mutathat. A tartós gazdasági növekedéshez azonban szükség van az ország versenyképességének javítására (pl. a magasabb hozzáadott értékű tevé-

HORVÁTH DIÁNA makrogazdasági elemző, Századvég Gazdaságkutató Zrt., doktorandusz, Budapesti Corvinus Egyetem (horvath.dia@szazadveg.hu),
MOLNÁR DÁNIEL, doktorandusz, Budapesti Corvinus Egyetem, makrogazdasági elemző, Századvég Gazdaságkutató Zrt. (molnar.daniel@szazadveg.hu),
REGŐS GÁBOR PhD, makrogazdasági üzletágvezető, Századvég Gazdaságkutató Zrt. (regos@szazadveg.hu).

kenységekre való áttéréssel, illetve az oktatás fejlesztésével), valamint az egyensúlytalanságok kialakulásának (túlzott eladósodás és a folyó fizetési mérleg tartósan negatív egyenlege) elkerülésére.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: E20, E27, E47, O11

Kulcsszavak: gazdasági növekedés, előrejelzés, versenyképesség, folyó fizetési mérleg

Summary

In 2018 the performance of the Hungarian economy increased by 5.1 per cent, well above the forecasts provided by analysts at various institutes. The hits closest to the facts, although still relatively far, were given by the National Bank of Hungary, the Ministry of Finance and Századvég Gazdaságkutató (Századvég Economic Research Institute), and the most unrealistic figures were specified by international organisations in their expectations. In this study an overview is given of the expected macro-economic developments in the Hungarian economy, including the presentation of forecasts by other institutes. The base scenario presumes growth at a rate of no less than 3 per cent per annum up to the end of 2022, with expansion still approaching 5 per cent in 2019. For the next two years most research institutes predict growth and inflation around 3 per cent, while the government debt to GDP may gradually decline, however, the current account balance may go slightly into the negative. Long-term economic growth, however, requires the improvement in the country's competitiveness (e.g. through the adoption of activities representing higher added value or by improving education) and the prevention of imbalances (excessive indebtedness and permanently negative current account balance).

Journal of Economic Literature (JEL) codes: E20, E27, E47, O11

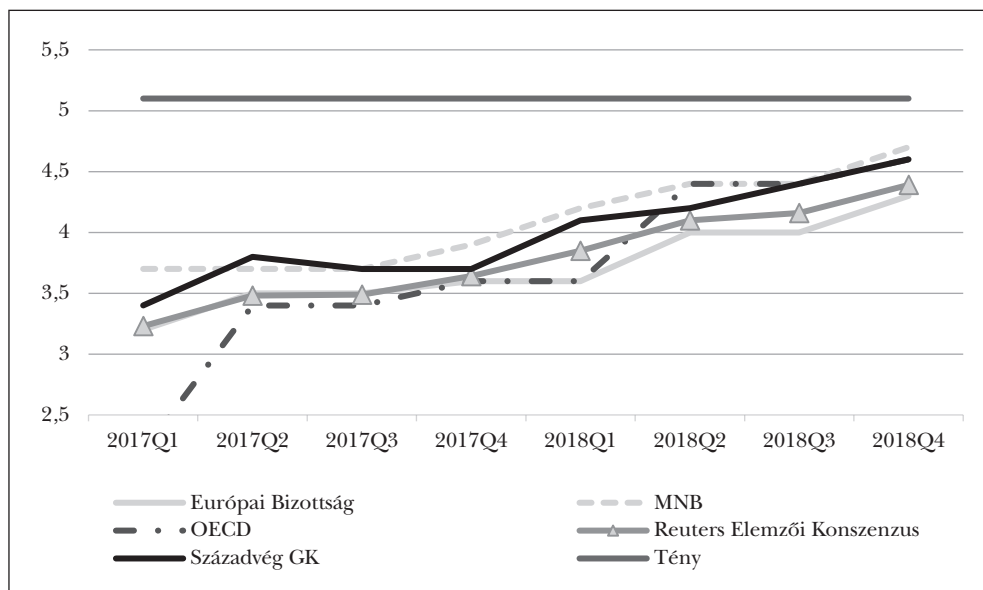
Keywords: economic growth, forecast, competitiveness, current account balance

A 2018-AS GAZDASÁGI FOLYAMATOK

2018-ban a magyar gazdaság a rendszerváltás óta nem látott ütemben, 5,1 százalékkal bővült, amellyel jelentős mértékben rációlt az elemzői várakozásokra. 2017 elején, amikor az intézetek kiadták első előrejelzéseiket 2018-ra vonatkozóan, a várakozások még 3 és 4 százalék között alakultak, de még 2018 elején is a kormányzat mellett csak az MNB és a Századvég Gazdaságkutató jelzett előre 4 százalékot meghaladó növekedést. Azonban ahogy fokozatosan érkeztek az adatok, úgy módosította felfelé minden szervezet az előrejelzését, így azok közeledtek a tényadathoz.

A dinamikus, 5 százalék feletti gazdasági növekedés az idei első félévben is fennmaradt. Ehhez termelési oldalról a mezőgazdaság kivételével minden ágazat hozzájárult.

1. ábra: Az előrejelzések alakulása 2018-ra (GDP-növekedés, %)

Forrás: MNB

Az ipari termelés elsősorban a korábbi évek kapacitásbővítése révén 5,0 százalékkal nőtt, míg az építőipar az EU-s források felhasználása, a vállalati beruházások, valamint az állami intézkedések (csok, lakásáfa-csökkentés) eredményeként 34,4 százalékkal bővült. Jelentős volt a hozzájárulása emellett a szolgáltatásoknak is, amelyen belül a szakmai, tudományos, műszaki és adminisztratív tevékenység (7,1 százalék), az információ, kommunikáció (6,2 százalék), illetve a kereskedelem, szálláshely-szolgáltatás és vendéglátás (7,1 százalék) ágazatok bővülését érdemes kiemelni.

Ugyanakkor felhasználási oldalról a növekedés motorját a háztartások fogyasztási kiadásainak emelkedése és a bruttó állóeszköz-felhalmozás jelentette. Előbbi éves alapon az első félévben 4,8 százalékkal, míg utóbbi 20,6 százalékkal nőtt. A háztartások fogyasztási kiadásának emelkedésében a bővülő foglalkoztatás és a továbbra is 10 százalékot meghaladó ütemben növekvő keresetek játszottak szerepet. Ezzel szemben a beruházási dinamikát az uniós források felhasználása és az alacsony kamatkörnyezet támogatja. Az első félévben fő felvevőpiacunk, Németország gyengélkedése ellenére az export 5,0 százalékkal emelkedett, míg a behozatal a fogyasztás és a beruházások importigénye okán 5,0 százalékkal nőtt.

Az infláció az idei első 9 hónapban kismértékben az MNB 3 százalékos inflációs célja felett, azonban a toleranciasávon belül, 3,3 százalékon alakult. Ezen belül is az élelmiszerek ára átlagosan 5,4 százalékkal, a szeszes italok, dohányárúk ára 8,0 százalékkal, a ruházkodási cikkek ára 1,2 százalékkal, a háztartási energia ára 1,1 százalékkal, az üzemanyagok ára 1,3 százalékkal, a szolgáltatásoké pedig 3,0 százalékkal emelkedett,

míg a tartós fogyasztási cikkeké nem változott. Az inflációs folyamatokban jelenleg kettősség figyelhető meg: az erőteljes belső kereslet felfelé, míg a külső infláció az eurózána gazdaságának gyengélkedése nyomán lefelé hajítja azt.

A foglalkoztatottak száma a január–júniusi időszakban 4 millió 504 ezer fő volt, amely több mint 49 ezer fővel haladja meg az előző év azonos időszakának adatát. Ennek köszönhetően a foglalkoztatási ráta 60,7 százalékra emelkedett a 15–74 éves korosztályban, amely megegyezik az uniós átlaggal, míg 2010 elején még 8,7 százalékponttal elmaradt attól. A foglalkoztatás emelkedésével párhuzamosan nőtt az aktivitás is, egy év alatt több mint 38 ezer fővel, így az aktivitási ráta már 62,9 százalék. Ennek köszönhetően a munkanélküliek száma újabb mélypontra, 161 ezer fő alá csökkent, míg részarányuk a rendszerváltás óta nem látott szintre, 3,4 százalékra mérséklődött. Az aktivitás növekedésében nagyrészt a bérfolyamatok játszanak szerepet. Az első félévben a nemzetgazdasági bruttó átlagkereset 10,6 százalékkal 359 464 forintra emelkedett, ezen belül is a legalább 5 főt foglalkoztató vállalkozások körében 11,3 százalékos, míg a költségvetési szférában 7,6 százalékos növekedést regisztráltak. A bérfolyamatokat egyrészt a munkaerőhiány hajítja, amely mellett a minimálbér és a garantált bérminimum év eleji 8-8 százalékos emelése játszik szerepet, míg a közszférában az egyes ágazatokat érintő bérrendezéseket kell megemlítenünk. Az infláció hatását is figyelembe véve, a reálbérek az első félévben 6,9 százalékkal emelkedtek.

A kormányzati szektor hiánya 2018-ban a GDP 2,3 százaléka volt, míg 2019 első félévében 1,3 százalékos többletet mutatott. Az egyenleg jelentős, éves alapon mért 2,4 százalékpontos javulásának hátterében a bevételek kiadásoknál nagyobb mértékű növekedése húzódott meg. A GDP-arányos államadósság ennek eredményeképp a tavalyi év végi 70,2 százalékról az első félév végére 68,2 százalékra mérséklődött.

2019 januárja és szeptembere között az államháztartás központi alrendszerének halmozott hiánya 303,6 milliárd forintot ért el. A központi alrendszer eredménye a központi költségvetés 324,8, illetve a társadalombiztosítás pénzügyi alapjai 47,3 milliárd forintos deficitjének, valamint az elkülönített állami pénzalapok 68,5 milliárd forintos többletének tudható be. A költségvetés bevételi oldalára a 2016-ban kötött bértmegállapodás eredményeként emelkedő bérek és az ennek nyomán növekvő fogyasztás, a foglalkoztatottak számának bővülése, a gazdaságfehérítő intézkedések következtében emelkedő adóbevételek, valamint a gazdaságvédelmi akcióterv elindult elemei hatottak. A fentiek eredményeképp általános forgalmi adóból 466,1 milliárd forinttal (16,3 százalékkal), személyi jövedelemadóból 168,7 milliárd forinttal (10,5 százalékkal), nyugdíj-, egészségbiztosítási és munkaerőpiaci járulékokból pedig 290,8 milliárd forinttal (7,5 százalékkal) több bevétel folyt be az első kilenc hónapban, mint a megelőző év azonos időszakában. Az idei év szeptemberéig összesen 799,8 milliárd forint bevétel érkezett az államkasszába az uniós projektekhez köthetően, míg az uniós projektek kiadásai 1077,4 milliárd forintot tettek ki. A hazai forrásból finanszírozott projektek közül a Modern Városok Program, a Magyar Falu Program, a közút- és vasúthálózat modernizációja, illetve a vállalkozások termelékenységének növelését szolgáló beruházások voltak mérvadóak.

A VÁRHATÓ MAKROGAZDASÁGI PÁLYA

Magyarország kis, nyitott gazdaság, így erőteljesen ki van téve a nemzetközi gazdasági folyamatoknak. Ebből kifolyólag fontosnak tartjuk elsőként a legfontosabb exportpiacainkra vonatkozó várakozásainkat bemutatni.

Az elmúlt időszakban a magyar gazdaság dinamikusan bővült, annak ellenére is, hogy az Európai Unió gazdasági növekedése továbbra is alacsony, azonban jelentős eltérés látszik a tagországok között. Az Unió GDP-je az első félévben a szezonálisan és naptárhatástól megtisztított adatok szerint 1,5 százalékkal haladta meg az egy évvel korábbit. Legfontosabb exportpiacunk, Németország gazdasági teljesítménye is elmaradt a várttól: az első negyedéves 0,9 százalékos növekedést csupán 0,4 százalékos követte a második negyedévben. A német gazdaság lassulását elsősorban a gyenge ipari teljesítmény okozta, amely együtt járt az exportteljesítmény romlásával. Ugyanakkor, tekintettel az ország költségvetési helyzetére, illetve a folyó fizetési mérleg aktívumára, a német kormányzatnak megvan a mozgástere a kereslet élénkítése révén a gazdasági növekedés újbóli beindítására. A német konjunktúra alakulása a magyar gazdaság szempontjából kiemelkedő fontosságú, hiszen mind a termékek, mind a szolgáltatások esetében legfontosabb exportpiacunknak számít. A termékek kivitele szempontjából a német gazdaság aránya 2019 második negyedévében 28,5 százalék (ez egy éve még csak 28,0 százalék volt), míg a szolgáltatásoknál 18,1 százalék az előző évi 17,7 százalékot követően.

Hasonlóan kedvezőtlen folyamatokat mutatnak az olasz adatok. Az olasz gazdaság teljesítménye a kiigazított adatok szerint éves alapon az első és a második negyedévben is 0,1 százalékkal mérséklődött. Németországhoz viszonyítva a különbséget elsősorban az jelenti, hogy az olasz gazdaság a válság óta folyamatosan problémákkal küzd: lassú növekedés, a nem teljesítő hitelek aránya magas, és a problémákat jelen esetben még a politikai bizonytalanság is fokozza. Visszafogott növekedést mutatnak az eurózóna második legnagyobb gazdaságának, Franciaországnak az adatai is. A francia gazdaság az első negyedéves 1,3 százalékos növekedést követően a második negyedévben is csak 1,4 százalékkal bővült. Németországgal összehasonlítva, a problémát elsősorban az jelenti, hogy a fiskális mozgástér az élénkítésre sokkal kisebb Franciaországban, a költségvetési hiány a tavalyi évben a GDP 2,5 százalékát tette ki, míg az államadósság értéke megközelítette a GDP-ét. Jelentősen fékezett a második negyedévben az Egyesült Királyság gazdasága is: az első negyedévi 1,8 százalékos bővülést mindösszesen 1,2 százalékos követte. A szigetország esetében elsősorban a Brexit körüli bizonytalanság okolható a növekedési adatokért. Amennyiben sikerülne lezárni a kilépési tárgyalásokat, az jelentősen javíthatná a vállalatok beruházási hajlandóságát, és így a növekedési kilátásokat.

A magországokkal szemben a visegrádi országok továbbra is dinamikus ütemben bővülnek, azonban az egyes országok között itt is jelentős eltérések vannak. A cseh gazdaság az első félévben átlagosan 2,7 százalékkal, a szlovák 3,0 százalékkal, míg a lengyel 4,4 százalékkal bővült éves alapon. Csehországban elsősorban továbbra is a munkaerőhiány jelenti a fő problémát, viszont esetükben kedvező, hogy a jegybank

az utóbbi években a kamatemelések révén jelentős mozgásteret épített ki egy esetleges válság idejére, illetve az évek óta többletes költségvetés és a 30 százalék közeli GDP-arányos államadósság révén a fiskális lazítására is jelentős tér van. Szlovákiában ezzel szemben jelentős lassulás figyelhető meg a növekedési adatokban az utóbbi időszakban, azonban a fiskális mozgástér északi szomszédunk esetében is rendelkezésre áll egy esetleges válság idejére. Lengyelországban ellenben a kormányzat családtámogatásai segítik a növekedést, amely mellett a jelentős belső piac is védettebbé teszi az ország gazdaságát a külső sokkokkal szemben. A visegrádi országok esetében nem látunk olyan kockázati tényezőt, amely középtávon a felzárkózás lassulását eredményezhetné.

Az Unión kívüli fontosabb külkereskedelmi partnereink közül az Amerikai Egyesült Államokról érdemes még megemlékezni, amely elsősorban a hazai szolgáltatások exportjában tölt be nagy szerepet. Az USA gazdasága az első negyedévben éves alapon 2,7 százalékkal bővült, amely a második negyedévben 2,3 százalékra csökkent. A növekedés motorja a fogyasztás és a beruházások voltak, míg a külkereskedelmi mérleg lassította azt. Az USA növekedésével kapcsolatos várakozásaink vegyesek egy esetleges válsággal kapcsolatban. A vámháborúhoz kapcsolódó bizonytalanság jelentősen visszafogja a gazdaság növekedését, illetve problémát jelent még a laza fiskális politika. A szeptember végével záruló költségvetési évben a deficit 984,4 milliárd dollárt, a GDP 4,8 százalékát tette ki, amely a következő években tovább emelkedhet, így a döntéshozók számára további fiskális mozgástér nem áll rendelkezésre a növekedés ösztönzésére. Ezzel szemben a monetáris lazításnak még van tere, az idei három kamatcsökkentés ellenére az alapkamat még mindig az 1,5–1,75-os sávban áll, illetve az eszközállomány korábbi leépítése miatt a quantitative easing újraindítására is van lehetőség.

A jelenlegi gazdasági folyamatok és az ismert kockázatok figyelembevételével arra számítunk, hogy a GDP-alapon számolt külső kereslet növekedése a tavalyi 2,0 százalék után idén 1,4 százalékot tehet ki, amely jövőre 1,5 százalékra gyorsulhat. 2021-re és 2022-re is a 2020-ashoz hasonló, annál talán kismértékben nagyobb bővülést valószínűsítünk. Hangsúlyozni kell azonban, hogy minél távolabb kerülünk a jelentőtől, annál nehezebb az egyes tényezők előrejelzése.

A külső kereslettel kapcsolatban fontosnak tartjuk a kockázatokat is hangsúlyozni:

- A Brexit alakulása: prognózisunk készítésének időpontjában nem látható, hogy a Brexit milyen formában és mikor történik meg, illetve hogy egyáltalán megtörténik-e.

- A német gazdaság gyengélkedése: az elmúlt két negyedévben a német gazdaság gyengén teljesített. Kérdés, hogy ez tartós marad-e, vagy csupán átmeneti jelenségről beszélhetünk.

- Külkereskedelmi háború: az elmúlt hónapokban változatosan alakultak a külkereskedelmi háború fejleményei. Volt, amikor úgy tűnt, hogy megbékélnek a felek, de többször előkerült az Európából az USA-ba szállított autók vámtételének megemlése is.

- A sérülékenyebb gazdaságú országok (pl. Törökország, Olaszország) helyzetének alakulása: kérdés, hogy a következő időszakban történik-e olyan esemény, amely turbulenciát okoz a pénzpiacokon.

– Egy globális világgazdasági válság kirobbanása: egy világgazdasági válság kirobbanásának idejét nem lehet pontosan előre jelezni. Biztos azonban, hogy ilyen lesz, csak az a kérdés, hogy 1, 2, 5, 10, 20 vagy 50 év múlva.

– Az uniós költségvetés elfogadása: az uniós források nemcsak a magyar, hanem a többi uniós gazdaság szempontjából is fontosak. A 2021–2027-es költségvetési ciklus kereteivel kapcsolatban jelenleg jelentős vita van a tagországok között. Amennyiben csúszik a költségvetés elfogadása, úgy a források felhasználására is csak később kerülhet sor, amely az egész régió növekedésére rányomhatja a bélyegét.

A külső kereslet lassulása a második negyedévben már megjelent az exportadatokban, a kivitel az első negyedéves 7,4 százalékos után mindössze 2,8 százalékkal bővült, míg az import növekedési üteme 7,8 százalékról 5,1 százalékra lassult. Ezt figyelembe véve az év egészére vonatkozóan 5,8 százalékos export- és 6,3 százalékos importnövekedést várunk. A bővüléshez az export esetében elsősorban a beruházások tartósan magas szintje járulhat hozzá, míg az importnál a beruházások mellett a fogyasztás növekedése kiemelendő. Így a külkereskedelmi egyenleg hatása a növekedésre idén összességében negatív lehet, amely egyben azt is jelenti, hogy a folyó fizetési mérleg az idén a GDP –0,5 százaléka megfelelő passzívummal zár. 2020-ban az export volumene 5,0, az importé pedig 4,9 százalékkal emelkedhet, vagyis a külkereskedelmi egyenleg hatása a gazdasági növekedésre semleges lehet. Várakozásaink szerint a folyó fizetési mérleg egyenlege a GDP –0,3 százaléka lesz jövőre. 2021-ben szintén a kivitel bővülése lehet dinamikusabb a beruházások folyamatosan magas szintjének eredményeként. Így az export volumene 5,6, míg az importé 4,1 százalékkal nőhet. Hasonló folyamatok jellemezhetik 2022-t is, amikor is a kivitel 5,0, a behozatal pedig 4,3 százalékkal haladhatja meg az egy évvel korábbit. Ennek megfelelően becslésünk szerint a folyó fizetési mérleg GDP-arányos egyenlege 2021-ben 0,4, 2022-ben pedig 1,0 százalékot tehet ki.

Ehhez hasonlóan alakul a nettó finanszírozási képesség is, azonban itt az uniós források beérkezésének időpontja bizonytalanságot jelent. A mutató GDP-arányos értéke 2018-ban 2,0 százalékot tett ki, ez várakozásaink szerint 2019-ben 1,0 százalékra mérséklődhet, majd 2020-ban 1,7 százalékra emelkedhet. Ezt követően a külkereskedelmi egyenleg javulása miatt 3,0 százalékra emelkedik, 2022-re viszont 2,0 százalékra csökkenhet az uniós források beérkezésének ciklikussága miatt.

A háztartások fogyasztási kiadásai az első félévben 4,8 százalékkal bővültek, amelyhez elsősorban továbbra is a reálbérek növekedése járult hozzá. A fogyasztás bővüléséhez ugyanakkor egyre inkább hozzájárul a hitelállomány emelkedése is, így a növekedés az év átlagában becslésünk szerint 4,7 százalékot érhet el. 2020-ban a családvédelmi akcióterv intézkedéseinek eredményeként – különösen a babaváró hitel nyomán – növekedhet a háztartások rendelkezésre álló jövedelme, amely a reálbérek dinamikus emelkedése mellett elősegítheti a fogyasztás bővülését. Ennek mértékét 4,9 százalékra prognosztizáljuk. A növekedés 2021-ben 3,5 százalékra lassulhat, míg 2022-re 3,6 százalékos bővülést várunk. Ennek kapcsán fontos hangsúlyozni, hogy a fogyasztás elmúlt években tapasztalt bővülése egyelőre nem járt együtt a háztartások túlzott eladósodásával, azonban törekedni kell arra, hogy ez hosszabb távon is így maradjon. Bár a minimálbér és a garantált bérminimum emelkedése az előző évekhez

képest kevésbé dinamikus, ugyanakkor látható, hogy a nagyvállalatok jellemzően ennél nagyobb mértékben emelik dolgozóik bérét, így a fogyasztás dinamikus maradhat. 2021-ben és 2022-ben ugyanakkor a magas bázis, a szerény mértékben lassuló bérnövekedés és a válság nyomán elhalasztott tartósfogyasztásicikk-vásárlások hatásának kifutása magyarázza a szerényebb növekedést.

A beruházások volumene az első félévben 20,6 százalékkal bővült, amely várhatóan az év hátralévő részében is fennmarad, azonban ennek mértéke 2020-tól lassul. A beruházások dinamikáját egy-egy nagyobb beruházás megjelenése, a beruházások csúszása, illetve az uniós források felhasználásának üteme miatt ugyanakkor nehéz előre jelezni. A beruházások bővülését több tényező segíti: az uniós források növekvő felhasználása, a lakásépítések számának növekedése, a vállalkozások növekvő beruházásai, valamint az állami forrásokból való beruházások bővülése. A magas bázisra és az uniós források tetőzésére való tekintettel azonban 2020-tól már lassabb növekedési dinamikára számíthatunk. Az uniós források ciklikussága a vállalati beruházások nyomán várakozásaink szerint nem okoz majd akkora visszaesést, mint 2016-ban. Érdekes ellenben kiemelni, hogy a beruházások pályája kapcsán az előrejelzési horizont végén kockázatot jelent az, hogy az új költségvetési ciklusban mekkora volumenű forrás áll majd Magyarország rendelkezésére, és hogy azt milyen tempóban sikerül felhasználni. Ezeket a hatásokat is figyelembe véve, idén 15,8, jövőre 6,5 százalékos növekedést várunk, amely 2021-ben 3,5, 2022-ben pedig 3,1 százalékra mérséklődhet.

A fentiek alapján a gazdaság teljesítménye idén 4,8, jövőre pedig 3,9 százalékkal bővülhet. A növekedési ütem 2021-ben 3,0 százalékra csökkenhet, majd 2022-ben 3,4 százalékot tehet ki. Hosszabb távon természetesen még nem látjuk előre sem a világgazdasági környezet alakulását, sem a gazdaságpolitikai intézkedéseket. Egy ennél dinamikusabb, tartósan 4 százalékos körüli fenntartható bővüléshez szükség van a világ-gazdasági kondíciók kedvezőbbé válására is.

Ugyanakkor fontos hangsúlyoznunk, hogy ahogy a külső keresletet, úgy a hazai gazdasági folyamatokat is kockázatok övezik, amelyek közül az alábbiakat érdemes kiemelni:

- A versenyképesség fejlesztésének sikere: a tartósan dinamikus bővüléshez szükség van a versenyképesség fejlesztésére, így az ehhez kapcsolódó intézkedések elmaradása kockázatot jelent. Hosszabb távon a növekedés kulcsa a magasabb hozzáadott értékű tevékenységekre történő átállás, ennek érdekében is folyamatosan lépéseket kell tenni.

- A forintárfolyam alakulása: az elmúlt időszakban a forint ismét gyengülni kezdett. Bár ez az exportáló, elsősorban multinacionális háttérű vállalatoknak előny, a kkv-k helyzetét nehezíti. Így a forint tartós gyengülése kockázatot jelent a kkv-k szempontjából, azaz hosszú távon a növekedést is lassíthatja.

- A mezőgazdaság teljesítménye az időjárás függvényében ingadozik, ez szintén befolyásolja a gazdasági növekedést.

- Fenntartható béremelések: a fogyasztási dinamika nagymértékben függ a keresetek alakulásától. Az utóbbi időszakban 10 százalékos körüli átlagbér-növekedés jellemezte a magyar gazdaságot. Ezen dinamika fennmaradásához szükség van a vállalatok termelékenységének folyamatos javulására és a további adócsökkentésekre.

– Az olajár alakulása: az olaj fontos termelési tényező, így árának mérséklődése javíthatja, emelkedése ronthatja a magyar gazdaság versenyképességét.

Az infláció várakozásaink szerint a teljes előrejelzési horizonton a Magyar Nemzeti Bank inflációs célsávjában, azonban kismértékben a cél fölött alakul. Az inflációs mutatót ugyanakkor nagyban befolyásolja az olajárak változása: míg a maginflációs mutató sokkal stabilabb, addig a maginfláción kívüli tételek ennél sokkal volatilisebben alakulnak, ami az infláció célsávból való kilépését eredményezheti. A bérek dinamikus emelkedése, illetve a laza monetáris politika a pénzromlás gyorsulásának irányába hat, ellenben a mérsékelt külső infláció lassítja azt. A laza monetáris politika ugyanakkor segít a beruházások magas szintjének fenntartásában.

A Magyar Nemzeti Bank vezetése az elmúlt időszakban többször hangsúlyozta, hogy egyetlen horgonya az infláció, ez alapján hozza meg monetáris politikai döntéseit. Láttható azonban, hogy a jegybank továbbra is törekszik a laza kondíciók fenntartására, és ezt a nemzetközi környezet alakulása egyelőre lehetővé is teszi számára. A belső kereslet és a bérek növekedése (tehát a költségoldali inflációs nyomás) viszont előbb-utóbb a monetáris kondíciók szigorítására kényszerítheti az MNB-t. Várakozásaink szerint az alapkamat emelésére legkorábban 2021-ben kerülhet sor, ám ez sem azt jelenti, hogy akkortól a monetáris politika szigorú lesz, csak a jelenlegihez képest lesz restriktívabb. Az MNB tehát, figyelembe véve az inflációs folyamatokat, az EKB és a Fed döntéseit, a laza monetáris kondíciókat a lehető legtovább igyekszik majd fenntartani.

Amennyiben a nemzetközi környezet nem lesz tartósan negatív, várakozásaink szerint a munkanélküliségi ráta továbbra is alacsony maradhat, az előrejelzési horizonton 3,0 százalék körül alakulhat. Fontos azonban hangsúlyozni, hogy a munkanélküliségi ráta mellett érdemes a foglalkoztatásra is figyelni: jelenleg Magyarországon több mint 4,5 millió fő dolgozik, ami több mint 700 ezerrel haladja meg a 2010-es szintet. A foglalkoztatás a cseh foglalkoztatási ráta elérésének érdekében tovább növelhető, ugyanakkor a demográfiai változások, a területi elhelyezkedés, a megfelelő képzettség és a tapasztalat hiánya problémát jelenthetnek.

Tekintettel a várhatóan továbbra is magas foglalkoztatásra, a bérek erőteljes növekedése fennmaradhat, ehhez ellenben elengedhetetlen a hatékonyság javítása, a hozzáadott érték növelése. Ezenkívül a bérek növekedését elősegítheti az adók további mérséklése, illetve az értékesítési árak emelkedése. A bruttó átlagbérek növekedése várakozásaink szerint 2019-ben és 2020-ban is elérheti a 10 százalékot, míg 2022-re 9 százalék alá lassulhat. Az átlagos reálbér tehát az egyes években 6,8, 6,7, 5,8, illetve 5,4 százalékkal növekedhet – ezen mértékhez azonban szükség lehet a munkát terhelő adókulcsok további csökkenésére is. A bérek dinamikus növekedését segítheti elő, ha a minimálbér és a garantált bérminimum továbbra is az inflációt jóval meghaladó mértékben, akár az idei 8 százaléknál is erőteljesebben emelkedik. A dinamikus bérnövekedést vélelmezhetően nem tudja minden vállalkozás kigazdálkodni, a túlzottan alacsony hozzáadott értékű tevékenységet végzők esetében a munkahelyek megszűnése várható, ezek helyett pedig magasabb hozzáadott értékű munkahelyek létrehozására van szükség. A bérek emelése ezenfelül fontos a jólét növelése, illetve a kivándorlás megállítása miatt is.

A költségvetés bevételi és kiadási oldalát az elkövetkezendő években számos intézkedés alakítja, mint a családvédelmi és gazdaságvédelmi akcióterv már életbe lépett és bejelentett intézkedései, az adóharmonizáció, a hatéves bérmegállapodás keretében csökkenő szociális hozzájárulási adó, illetve a jövedéki adó emelése az uniós irányelvnek megfelelően. Ennek eredményeképpen 2019-ben a GDP-arányos államadósság 66,6 százalékra csökkenhet, miközben a kormányzati szektor 1,6 százalékos hiánnyal zárhat, 0,2 százalékponttal kedvezőbbel, mint az előirányzatban foglalt érték. Jövőre az államadósság a GDP 63,5 százaléka, míg a hiány a költségvetési törvényjavaslatban szereplő 1,0 százalék lehet. 2021-ben és 2022-ben is tovább mérséklődhet a GDP arányában mért államadósság, rendre 62,1 és 59,7 százalékra, míg a kormányzati szektor ESA-módszertan szerint számított hiánya mindkét évben 1,0 százalékot tehet ki.

1. táblázat: Középtávú előrejelzés

	2018	2019	2020	2021	2022
Bruttó hazai termék (volumenindex)	5,1	4,8	3,9	3,0	3,4
A háztartások fogyasztási kiadása (volumenindex)	4,9	4,7	4,9	3,5	3,6
Bruttó állóeszköz-felhalmozás (volumenindex)	17,1	15,8	6,5	3,5	3,1
Kivitel volumenindexe (nemzeti számlák alapján)	4,3	5,8	5,0	5,6	5,0
Behozatal volumenindexe (nemzeti számlák alapján)	6,8	6,3	4,9	4,1	4,3
A külkereskedelmi áruforgalom egyenlege (Mrd euró)	5,5	3,5	3,8	6,3	7,3
Fogyasztóiár-index (%)	2,8	3,4	3,3	3,2	3,2
A jegybanki alapkamat az időszak végén (%)	0,9	0,9	0,9	1,05	1,2
Munkanélküliségi ráta (%)	3,7	3,4	3,2	3,0	3,0
A bruttó átlagkereset alakulása (%)	10,3	10,4	10,2	9,2	8,8
A folyó fizetési mérleg egyenlege a GDP százalékában	0,0	-0,5	-0,3	0,4	1,0
Külső finanszírozási képesség a GDP százalékában	2,0	1,0	1,7	3,0	2,0
Az államháztartás ESA-egyenlege a GDP százalékában	-2,3	-1,6	-1,0	-1,0	-1,0
A bruttó államadósság-ráta a GDP százalékában (EDP)	70,2	66,6	63,5	62,1	59,7
GDP-alapon számított külső kereslet (volumenindex)	2,0	1,4	1,5	1,7	1,6

Forrás: MNB, KSH, Számadvég-számítás

ELŐREJELZÉSEK ÖSSZEJETÉSE

Az előző fejezetben részletesen ismertettük a következő évek növekedésére vonatkozó prognózisunkat. Ebben a részben a Pénzügyminisztérium, a Magyar Nemzeti Bank, valamint különböző hazai és nemzetközi kutatóintézetek előrejelzéseit hasonlítjuk össze saját prognózisunkkal abból a célból, hogy lássuk, mennyire térnek el a várakozások, illetve mennyire tekinthetők robusztusnak az előrejelzések. Az egyes felhasznált előrejelzések a következők:

- A Magyar Nemzeti Bank 2019. szeptemberi inflációs jelentése (MNB, 2019b);
- A Pénzügyminisztérium 2019. áprilisi konvergenciaprogramja (Magyarország Kormánya, 2019);
- Az OECD 2019. májusi előrejelzése (OECD, 2019);
- Az Európai Bizottság 2019. júliusi, közbenső (Európai Bizottság, 2019b) és 2019. májusi, részletes (Európai Bizottság, 2019a) jelentése;
- Az IMF 2019. októberi World Economic Outlookja (IMF, 2019), illetve az ehhez kapcsolódó adatbázis;
- A Kopint-Tárki 2019. októberi előrejelzése (Kopint-Tárki, 2019).

Az előrejelzések összehasonlítását a 2019 és 2021 közötti időszakra végezzük el, azonban fontos hangsúlyozni, hogy nem minden előrejelzés tartalmaz értéket minden vizsgált változóra és mind a három évre. A GDP-vel kapcsolatos előrejelzéseket foglalja össze a 2. táblázat. Az egyes előrejelzések kapcsán fontos felhívni a figyelmet arra, hogy minden kutatóintézet lassabb – de így is erőteljesnek mondható – növekedést prognosztizál mind 2020-ra és 2021-re, mind 2019-re, kivéve a Pénzügyminisztériumot, esetükben ellenben az előrejelzés áprilisi, így az idei évre vonatkozóan a többi intézetnél pesszimistábbak. Az egyes intézmények tehát a 2020-as növekedést 2,8 és 4,0 százalék közé, a 2021-est pedig 2,9 és 4,1 százalék közé becsülik. Kérdés, hogy a következő években mennyire jelenik meg az elmúlt években látott és már bemutatott alulbecslés, azaz nagyobb lesz-e, és ha igen, mennyivel a növekedés az itt leírtnál. Érdeemes megjegyezni, hogy 2020-ban is a – tanulmány elején bemutatott 2018-ashoz hasonlóan – két legpesszimistább előrejelzést két nemzetközi intézmény adta.

2. táblázat: A GDP növekedésére vonatkozó előrejelzések (volumenindex, %)

	2019	2020	2021
PM	4,0	4,0	4,1
MNB	4,5	3,3	3,3
Századvég-GK	4,8	3,9	3,0
OECD	3,9	3,0	n. a.
Európai Bizottság	4,4	2,8	n. a.
IMF	4,6	3,3	2,9
Kopint-Tárki	4,8	3,2	n. a.

Forrás: MNB, PM, OECD, Európai Bizottság, IMF, Kopint-Tárki, Századvég

Minden prognózis megegyezik abban a tekintetben, hogy a háztartások fogyasztási kiadásainak emelkedése lesz a GDP-növekedés fő motorja a következő időszakban. A fogyasztásbővülés mértékében már találhatók eltérések az egyes intézetek között: a legpesszimistább 2020-ra az Európai Bizottság 3,8 százalékos becslésével, míg a legoptimistább a mi előrejelzésünk 4,9 százalékkal. Érdeemes megjegyezni, hogy az Európai Bizottság fogyasztásra vonatkozó előrejelzése a tavaszi előrejelzésből származik, amikor az intézmény még pesszimistább volt, és a GDP növekedését a nyárinál 0,7 százalék-

ponttal alacsonyabbra prognosztizálta. 2021-re csak három hazai előrejelzés található a fogyasztásra vonatkozóan, melyek közül a Magyar Nemzeti Banké a legpesszimistább 3,0 százalékkal, és a Pénzügyminisztériumé a legoptimistább 4,6 százalékkal, itt tehát már az előző évinél nagyobb szórás mutatkozik az adatokban.

3. táblázat: A háztartások fogyasztási kiadásainak növekedésére vonatkozó előrejelzések (volumenindex, %)

	2019	2020	2021
PM	4,6	4,7	4,6
MNB	4,7	3,9	3,0
Századvég-GK	4,7	4,9	3,5
OECD	4,6	4,0	n. a.
Európai Bizottság	4,9	3,8	n. a.
IMF	n. a.	n. a.	n. a.
Kopint-Tárki	n. a.	n. a.	n. a.

Megjegyzés: Az Európai Bizottság adata a tavaszi előrejelzéséből származik.

Forrás: MNB, PM, OECD, Európai Bizottság, IMF, Kopint-Tárki, Századvég

Minden intézet véleménye megegyezik abban, hogy a beruházások két számjegyű bővülése idén véget ér: míg a 2019-es prognózisok 10,2 és 16,4 százalék között szóródnak, addig a 2020-as előrejelzések 2,4 és 6,5 százalék, a 2021-esek pedig (bár itt is csak három intézmény előrejelzése áll rendelkezésre) csupán 3,5 és 4 százalék között. A beruházások lassabb növekedését az uniós források felhasználásának tetőzése, illetve az építőipar lassuló kapacitásbővülése indokolja. A beruházások kapcsán meghatározó lesz, hogy mikor kezdődhet meg az új, 2021-től induló uniós ciklus forrásainak felhasználása.

4. táblázat: A bruttó állóeszköz-felhalmozás növekedésére vonatkozó előrejelzések (volumenindex, %)

	2019	2020	2021
PM	10,3	3,8	3,5
MNB	15,9	2,4	4,0
Századvég-GK	15,8	6,5	3,5
OECD	10,2	4,3	n. a.
Európai Bizottság	10,4	2,4	n. a.
IMF	n. a.	n. a.	n. a.
Kopint-Tárki	16,4	5,0	n. a.

Megjegyzés: Az Európai Bizottság adata a tavaszi előrejelzéséből származik.

Forrás: MNB, PM, OECD, Európai Bizottság, IMF, Kopint-Tárki, Századvég

Az export és az import volumennövekedésének esetében nem is az indexek konkrét értéke a fő kérdés, hanem az, hogy az egyes intézetek szerint az export vagy az import növekedése lesz erőteljesebb. Az export volumenbővülésére vonatkozó előrejelzések között az eltérés egyébként is csekély: a volumenindexek 2020-ban 4,8 és 5,5 százalékos között, 2021-ben pedig 5,5 és 6,0 százalékos között szóródnak. Ennél nagyobb az eltérés az import esetében, bár itt is inkább az IMF jelentős bővülést mutató előrejelzése lóg ki a sorból: 2020-ra az IMF 7,3 százalékos importbővülést vár, míg a többi intézet prognóziája 4,9 és 6,4 százalékos közötti – érdemes megjegyezni, hogy nem látszik szoros kapcsolat a belső kereslet és az import volumenindexe között, ha összevetjük a különböző intézmények prognózisait. 2021-re az import volumenbővülését az egyes intézmények 4,1 és 6,9 százalékos közé becsülik, itt a legnagyobb növekedést az IMF, a legkisebbet a mi előrejelzésünk tartalmazza. 2020-ra a 6 prognózissal rendelkező intézmény közül 4-nél nő gyorsabban az import, mint az export, míg 2-nél fordított helyzet figyelhető meg. 2021-ben a három hazai intézmény az export bővülését, míg az IMF az import növekedését várja erőteljesebbnek.

5. táblázat: Az export és az import növekedésére vonatkozó előrejelzések (volumenindex, %)

	2019	2020	2021	2019	2020	2021
	Export			Import		
PM	5,1	5,2	6	6,5	5,4	5,5
MNB	5,2	5,5	5,5	6,3	5,0	5,0
Századvég-GK	5,8	5	5,6	6,3	4,9	4,1
OECD	5,8	5,4	n. a.	6,4	6,4	n. a.
Európai Bizottság	4,6	4,8	n. a.	6,8	5,1	n. a.
IMF	4,6	5,4	5,5	7,4	7,3	6,9
Kopint-Tárki	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.

Megjegyzés: Az Európai Bizottság adata a tavaszi előrejelzéséből származik.

Forrás: MNB, PM, OECD, Európai Bizottság, IMF, Kopint-Tárki, Századvég

Az inflációt minden intézmény a jegybanki célsávon belülre várja 2020-ban és 2021-ben egyaránt, azonban a Pénzügyminisztérium kivételével a többi intézmény – még a Magyar Nemzeti Bank is – kisebb-nagyobb mértékben a cél fölötti inflációval számol. A legpesszimistább az OECD, amely 2020-ra 3,8 százalékos pénzromlást valószínűsít. A cél felett teljesülő infláció várhatóan beépül a gazdasági szereplők várakozásaiba, és így tovább gerjeszti a pénzromlást, ellenben ennek túlzott mértékűvé válására egyelőre nem számítanak a prognózisok (6. táblázat).

Minden intézmény negatív folyófizetésimérleg-egyenleget vár 2020-ra. A korábbi években Magyarországon jelentős többlet jelent meg a folyó fizetési mérlegben, majd ez 2018-ra a belső kereslet növekedése nyomán eltűnt. A legoptimistább a folyó fizetési mérleg kapcsán 2020-ra a mi előrejelzésünk (–0,3 százalékos), míg a legpesszimistább az Európai Bizottságé (–1,4 százalékos). 2021-ben prognózisunk szerint a folyó fizetési

6. táblázat: Az inflációra vonatkozó előrejelzések (%)

	2019	2020	2021
PM	2,7	2,8	3,0
MNB	3,3	3,4	3,3
Századvég-GK	3,4	3,3	3,2
OECD	3,0	3,8	n. a.
Európai Bizottság	3,2	3,2	n. a.
IMF	3,4	3,4	3,3
Kopint-Tárki	3,4	3,4	n. a.

Forrás: MNB, PM, OECD, Európai Bizottság, IMF, Kopint-Tárki, Századvég

mérleg egyenlege már pozitív lehet, míg a másik három, az időszakra előrejelzést készítő intézmény negatív egyenleggel számol. A folyó fizetési mérleg egyenlege esetében fontos hangsúlyozni, hogy az ne legyen tartósan és nagymértékben negatív, amint az a válság előtti időszakban Magyarországon történt, hiszen az egyensúlytalanságok kialakulásához vezet.

7. táblázat: A folyó fizetési mérleg GDP-arányos egyenlegére vonatkozó előrejelzések (%)

	2019	2020	2021
PM	–0,6	–0,4	–0,3
MNB	–0,9	–0,7	–0,4
Századvég-GK	–0,5	–0,3	0,4
OECD	0	–0,7	n. a.
Európai Bizottság	–1,2	–1,4	n. a.
IMF	–0,9	–0,6	–0,5
Kopint-Tárki	n. a.	n. a.	n. a.

Megjegyzés: Az Európai Bizottság adata a tavaszi előrejelzéséből származik.

Forrás: MNB, PM, OECD, Európai Bizottság, IMF, Kopint-Tárki, Századvég

A GDP-arányos költségvetési hiány 2020-ban és 2021-ben is 3 százalék alatt marad a prognózisok szerint. Érdekesség, hogy míg a tavaszi konvergenciaprogramban még 1,5 százalékos hiányt tervezett a kormányzat 2020-ra és 1,2 százalékos 2021-re, addig a költségvetés nyári benyújtásakor már ennél alacsonyabban, 1,0, illetve 0,7 százalékkal számoltak. A Magyar Nemzeti Bank előrejelzésében intervallumot ad meg: 2020-ra 0,6 és 1,4 százalék közöttit, míg 2021-re 0,5 és 1,3 százalék közöttit. A legpesszimistább a szervezetek közül az OECD, amely 2020-ra 2,1 százalékos GDP-arányos hiánnyal számol. Az Európai Bizottság, az IMF és a Kopint-Tárki 2020-ban 1,5–1,6 százalékos deficitet becsül.

8. táblázat: A költségvetési egyenlegre vonatkozó előrejelzések a GDP százalékában

	2019	2020	2021
PM	-1,8	-1,5	-1,2
MNB	(-1,8)–(-1,7)	(-1,4)–(-0,6)	(-1,3)–(0,5)
Századvég-GK	-1,6	-1,0	-1,0
OECD	-2,0	-2,1	n. a.
Európai Bizottság	-1,8	-1,6	n. a.
IMF	-1,8	-1,6	-1,5
Kopint-Tárki	-1,6	-1,5	n. a.

Megjegyzés: Az Európai Bizottság adata a tavaszi előrejelzéséből származik.

Forrás: MNB, PM, OECD, Európai Bizottság, IMF, Kopint-Tárki, Századvég

A GDP-arányos államadósság esetében a becslést az összes többi intézmény még a GDP-revízió előtti adatokból számolta, tehát a kiinduló érték 2018-ra 70,2 százalék helyett 70,8 százalék esetükben. Így nem véletlen, hogy itt a mi becslésünk a legoptimistább, 2020-ban 63,5, 2021-ben pedig 62,1 százalék. 2020-ban a többi előrejelzés 65,0 és 66,8 százalék között szóródik, miközben az államadósság már 2019 első félévének végére 68,2 százalékra csökkent, ami kedvezőbb, mint a Pénzügyminisztérium, az OECD és az Európai Bizottság 2019. év végi előrejelzése. 2020-ban a legpeszsimistább becslés az Európai Bizottságé. 2021 végén az előrejelzések közötti eltérés csekély – különösen, ha figyelembe vesszük, hogy mi már számoltunk a nemzeti számlák 2019. szeptemberi revíziójának hatásával. Ezt az is magyarázhatja, hogy a GDP-arányos államadósság alakulását nagymértékben befolyásolja az uniós források beérkezése, amellyel kapcsolatban a különböző intézmények eltérő feltételezésekkel élhettek.

9. táblázat: A GDP-arányos államadósságra vonatkozó előrejelzések (%)

	2019	2020	2021
PM	69,2	66,7	62,8
MNB	67,9	65,0	62,7
Századvég-GK	66,6	63,5	62,1
OECD	68,5	66,8	n. a.
Európai Bizottság	69,2	67,7	n. a.
IMF	67,5	65,1	62,9
Kopint-Tárki	n. a.	n. a.	n. a.

Megjegyzés: Az Európai Bizottság adata a tavaszi előrejelzéséből származik.

Forrás: MNB, PM, OECD, Európai Bizottság, IMF, Kopint-Tárki, Századvég

REFORMOKKAL A NÖVEKEDÉS FENNTARTÁSÁÉRT

Az utóbbi időszakban a dinamikus gazdasági bővülésnek köszönhetően Magyarország elindult a felzárkózás útján, azonban 2-3 év gyors növekedése még nem elegendő az uniós gazdasági fejlettség megközelítéséhez. Ahhoz hosszabb időtávon folyamatos és kiegyensúlyozott gazdasági növekedésre van szükség, hogy hazánk elkerülhesse a közepes fejlettség csapdáját (Csath, 2019). Ennek érdekében az idei évben a Magyar Nemzeti Bank és a Nemzeti Versenyképességi Tanács is előállt a saját, pontokba szedett versenyképességi programjával, amelyek célja a gazdasági növekedés fenntartása, így a felzárkózás folytatása, valamint a közepes fejlettség csapdájának elkerülése (Nemzeti Versenyképességi Tanács, 2019; MNB 2019a).

A 2008-as válság előtt jelentős problémát jelentett a fiskális politika fegyelmezettségének hiánya. 2010 előtt a folyamatosan magas költségvetési hiány eredményeképp az államadósság is gyors ütemben emelkedett, így a válság során a fiskális politika mozgásteret beszűkült. Az utóbbi évek során azonban kedvező folyamatok zajlottak le ezen a téren, az államadósság GDP-arányos értékének mérséklődése mellett annak szerkezete is átalakult, csökkent a devizakitettség, és erősödött a hazai finanszírozás szerepe. Fontos ugyanakkor, hogy az államadósság továbbra is magas régiós szinten, ennek mérséklése nemcsak az eurózónához való csatlakozás, hanem a jövőben bekövetkező válságok miatt is létfontosságú. Ez a cél csak fegyelmezett költségvetési politikával érhető el, amely mellett tovább csökkentheti a válságok negatív hatásait az államadósság devizaarányának mérséklődése és a hazai, elsősorban lakossági kézben lévő állampapírok részarányának a növekedése.

A dinamikus növekedés fenntartásához elengedhetetlen a munkaerőpiac szerkezetének átalakulásának folytatása. Ugyan az utóbbi időszakban a hírek a munkaerőhiányról szóltak, azt is látni kell, hogy például Csehországhoz viszonyítva a hazai aktivitási ráta a 15–64 éves korosztályban még mindig 4,1 százalékponttal alacsonyabb, amely közel 260 ezer új munkavállaló bevonását jelenti. A következő évek gazdasági növekedésének kulcsa egyrészt az lesz, hogy ezt a csoportot milyen módon lehet bevonni a munkaerőpiacra, és milyen képzésekre van szükségük az elhelyezkedéshez. Ugyanígy a közfoglalkoztatás keretében dolgozók létszáma az utóbbi időszakban a 200 ezer feletti átlagos létszámról 100 ezer fő alá csökkent. Ez is mutatja a programok létjogosultságát, azonban fontos, hogy a jövőben egyre nagyobb hangsúly kerüljön a képzési programokra és a résztvevők elsődleges munkaerőpiacon való elhelyezkedésének támogatására. A bérfolyamatokat illetően úgy látjuk, hogy a jelenlegi 10 százalékos körüli átlagbér-emelkedés, az 5 százalékos gazdasági növekedés, a 3 százalékos infláció, illetve a munkát terhelő adók mérséklése okán fenntartható, azonban a dinamika fennmaradásához a további adócsökkentések mellett szükség van a munkáltatók részéről a hatékonyság növelésére is. Emellett fontos hangsúlyoznunk, hogy az állami szféra bérfolyamatait az elvándorlás megakadályozása érdekében minden esetben a versenyszférához kell igazítani, amely a növekedés szempontjából az egészségügyben és az oktatásban kiemelten fontos.

Véleményünk szerint a közepes fejlettség csapdájának elkerülése kizárólag a kutatás-fejlesztés támogatása és a magas hozzáadott értékű termelésre való áttérés révén

lehetséges, amelyhez szükséges a felsőoktatás fejlesztése, szerepének és finanszírozásának növelése is. A következő évtizedek növekedésének alapját most kell lefektetni, az elmúlt években befejeződött a gazdaság konszolidációja, illetve megkezdődött a bérkonvergencia, amely hozzájárult a belső kereslet emelkedéséhez. Ezen folyamatok azonban csak rövid távon tudják segíteni a felzárkózást, illetve nem biztosítanak kitörést a közepes fejlettség csapdjából, annak kulcsa az oktatás és az innováció.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Csath Magdolna (2019): Közepes jövedelmi csapda vagy fejlettségi csapda és a költségvetési hatások. *Pénzügyi Szemle*, 64. évf., 1. sz., 29–48.
- Európai Bizottság (2019a): *European Economic Forecast, Spring 2019*. https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/economy-finance/ip102_en.pdf (Letöltés: 2019. október 24.).
- Európai Bizottság (2019b): *European Economic Forecast, Summer 2019 (Interim)*. https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/economy-finance/ip108_en.pdf (Letöltés: 2019. október 24.).
- IMF (2019): *World Economic Outlook. Global Manufacturing Downturn, Rising Trade Barriers*. International Monetary Fund, <https://www.imf.org/~media/Files/Publications/WEO/2019/October/English/text.ashx?la=en> (Letöltés: 2019. október 24.).
- Kopint-Tárki (2019): *Előrejelzések*. www.kopint-tarki.hu/.
- Magyarország Kormánya (2019): *Magyarország Konvergenciaprogramja 2019–2023*. https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/2019-european-semester-convergence-programme-hungary_hu.pdf (Letöltés: 2019. október 24.).
- MNB (2019a): *Versenyképességi program 330 pontban*. Magyar Nemzeti Bank, Budapest, www.mnb.hu/letoltes/versenykepessegi-program.pdf (Letöltés: 2019. október 21.).
- MNB (2019b): *Inflációs jelentés (2019. szeptember)*. www.mnb.hu/kiadvanyok/jelentesek/inflacios-jelentes/2019-09-26-inflacios-jelentes-2019-szeptember (Letöltés: 2019. október 24.).
- Nemzeti Versenyképességi Tanács (2019): *Program a versenyképesebb Magyarorszáért*. Magyarország Kormánya, www.kormany.hu/download/7/91/91000/Program%20a%20Versenyk%C3%A9pesebb%20Magyarorsz%C3%A1g%C3%A9rt.pdf#!DocumentBrowse (Letöltés: 2019. október 21.).
- OECD (2019): *OECD Economic Outlook. Vol. 2019, No. 1, May*. www.oecd.org/economy/outlook/EO105_Annexes_E.pdf (Letöltés: 2019. október 24.).

*Tóth Róbert – Szük Krisztina –
Sisa Krisztina – Szijártó Boglárka*

Az oktatás és szakképzés szerepe a vállalati (és nemzetgazdasági) versenyképesség növelésében

**The Role of Education and Vocational Training
in Improving the Competitiveness of Large
Corporations (and the National Economy)**

Összefoglalás

A gazdaság élénkítése szempontjából elengedhetetlen a középfokú és felsőoktatási intézmények kutatás-fejlesztési teljesítményének fokozása, amely áttételesen hozzájárul a forprofit és nonprofit szféra teljesítményének javulásához, végeredményben a nemzetgazdasági szintű teljesítmény (GDP) növeléséhez. Véleményünk szerint érdemes foglalkozni az oktatás és versenyképesség regionális szintű vizsgálatával is. A magyar gazdaság teljesítőképességének növelésére irányuló stratégiai célkitűzések megvalósítása érdekében a jövőben kiemelt figyelmet kell fordítani a kutatás-fejlesztési tevékenység vidéki térségekben megvalósuló fejlesztésére. A nemzetgazdasági versenyké-

TÓTH RÓBERT elemző közgazdász, MKIK (toth.robort@mkik.hu),
SZÜK KRISZTINA közgazdasági igazgató, MKIK (szuk.krisztina@mkik.hu),
DR. SISA KRISZTINA főiskolai docens, BGE (Sisa.Krisztina@uni-bge.hu),
SZIJÁRTÓ BOGLÁRKA tanársegéd, BGE (Szijarto.Boglarka@uni-bge.hu).

esség a regionális versenyképesség szintéziseként értelmezhető. A szakképzés teljes rendszerének, strukturális, módszertani és finanszírozási hátterének újragondolására, a nemzetközi „best practice”-ek hazai adaptálására szükség van, nemcsak a leszakadt és elmaradt területek felzárkóztatása, hanem ezen keresztül a nemzetgazdasági szintű versenyképesség fokozása okán is. Magyarország innovációs rendszerét vizsgálva megállapítható, hogy a WEF által vizsgált indikátorok alapján az ország elmaradt az uniós átlagtól. A vállalatok innovációs kapacitása nagyon gyenge, a legtöbb cég még mindig az olcsó munkaerőre építi a termelését, és nem tud vagy nem akar innoválni. Annak érdekében azonban, hogy a magyar gazdaság a tudásalapú társadalmak közé kerüljön a jövőben, az oktatás és az innováció területein jelentős befektetésre (pénzügyi befektetésre és szemléletváltásra) van szükség.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: I23, D8, O3, O33, R11

Kulcsszavak: oktatás, szakképzés, tudásalapú társadalom, kutatás-fejlesztés, regionális versenyképesség, innováció

Summary

Increasing the research-and-development output of secondary and tertiary educational institutions is indispensable for boosting the economy. Indirectly, it also contributes to improvement in the complete performance of the profit-making and non-profit sectors, and ultimately to increase in the national output (GDP). In our opinion education and competitiveness are also worth studying on a regional level. In order to implement the strategic objectives aimed at improving the performance of the Hungarian economy, special attention will need to be paid in the future to the development of research and development in rural areas. A meaningful interpretation of the competitiveness of the national economy may be given as a synthesis of competitiveness in the regions. In addition to closing the gap in areas that have dropped behind and are backward, the complete system of vocational training needs to be reconsidered, including its structure, methodology and financing, and the international best practices should be adopted, in order to improve competitiveness on the level of the national economy. An analysis of Hungary's innovation system suggests that based on the indicators examined by WEF, the country is behind the EU average. Companies' innovation capacities are extremely weak, most companies still rely on cheap labour for production, and are incapable of or do not want to innovate. In order to raise the Hungarian economy among knowledge-based societies in the future, considerable investment (both financial investment and a change of perspective) is needed in education and innovation.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: I23, D8, O3, O33, R11

Keywords: education, vocational training, knowledge-based society, research and development, regional competitiveness, innovation

BEVEZETÉS

Napjainkban a legtöbb fejlődő és fejlett ország a gazdasági növekedés egyik jelentős eszközének tartja a tudásalapú társadalmat. A 21. században a nyersanyagok mellett a technika és technológia, illetve az adat és információ számít a legfontosabb gazdasági hajtóerőnek. Ezek felhasználásához, hasznosításához folyamatosan frissülő ismeretre, tudásra van szükség. Ezen tudás megszerzésében az élethosszig tartó tanulás mellett az oktatásnak is kiemelt szerepe van, tekintettel arra, hogy annak egyik célja a tanulási képességek elsajátításának átadása. Ezen képességek átadására nemcsak az alapfokú, hanem a közép- és felsőfokú oktatásban és szakképzésben is szükség van. A technika fejlődésével, a gyorsan változó gazdasági és üzleti környezetben a tudás, a tanulási készség és képesség kiemelten fontos a gazdaság és társadalom valamennyi szintjén (nemzetgazdaság, vállalat, társadalmi közösség/lokális közösség, egyén).

Az egyes gazdasági, társadalmi szereplők esetében az alapvető érdekek és a célok különböznek. Míg a teljes nemzetgazdaság szempontjából a tudásalapú társadalom által vezérelt gazdaság előnye pl. a GDP-növekedés, a biztos és növekvő adóbevételek, a teljes foglalkoztatásra való törekvés és annak fenntartása, addig vállalati szinten a tudás a stabil üzletmenetet, a jövedelmezőséget, a hatékonyságot jelenti. Az egyén szintjén a tudás más formában jelenik meg, pl. versenyképes keresetet, biztos megélhetést, jobb életszínvonalat jelent. Nemzetgazdasági szempontból a tudás közvetetten is erőteljesen hat a versenyképességre, a gazdasági növekedésre, mert egy tudásalapú társadalomban az innováció is erőteljesen megjelenik. Magyarországon az innovációnak a korai fázisa, a kutatás-fejlesztés a meghatározó, ugyanakkor a továbblépés, a prototípus elkészítése és az azt követő fázisok fejlesztésére, erősítésére van szükség. Az egyén, a munkavállaló szintjén a tudás és a bérek között koherencia, szinergia figyelhető meg. Egy jó szakember könnyen el tud helyezkedni, versenyképes bért tud realizálni, amivel javítja az életszínvonalát (több terméket és szolgáltatást vesz igénybe), így közvetetten több adót (szja, áfa stb.) fizet, és további keresletet generál a gazdaságban (multiplikatív hatás).

A tudás és a munkanélküliség között fordított arányosság figyelhető meg. Minél több ismerettel, tapasztalattal rendelkezik a munkavállaló, annál jobb pozícióban jelenik meg a munkaerőpiacon (és kisebb valószínűséggel kerül a munkanélküliek kategóriájába). Mindez a nemzetgazdaság szintjén több szempontból is előnyös: egyrészt csökken a munkanélküliek száma, és így az erre fordított állami szintű transzfer, másrészt emelkedik a szakképzett munkaerők száma, akik stabil (fix) keresettel rendelkeznek, és így növelik az adóbevételeket. A világhírű amerikai versenyképesség-kutató közgazdász, Michael Porter szerint: „Minél jobbak egy ország innovációs képességei, és minél magasabb az általános tudásszintje, annál nagyobb az esélye arra, hogy sikeres, versenyképes gazdasága legyen. Az esély azonban csak megfelelő állami fejlesztéspolitikával tehető reálissá. Enélkül a tudás és a képességek kihasználatlanul maradnak, sőt, le is épülhetnek” (Porter, 1998). Az oktatásba, szakképzésbe fektetett állami forrás teljes egészében megtérül, tekintve, hogy általa:

- javul a vállalkozások innovációs képessége és hajlandósága;
- magasabb hozzáadott értékű termékeket és szolgáltatásokat állítanak elő a cégek;

- növekszik a vállalkozások termelékenysége és hatékonysága;
- nagyobb valószínűséggel jelennek meg a cégek a nemzetközi piacon (globális értékláncokba integrálódhatnak).

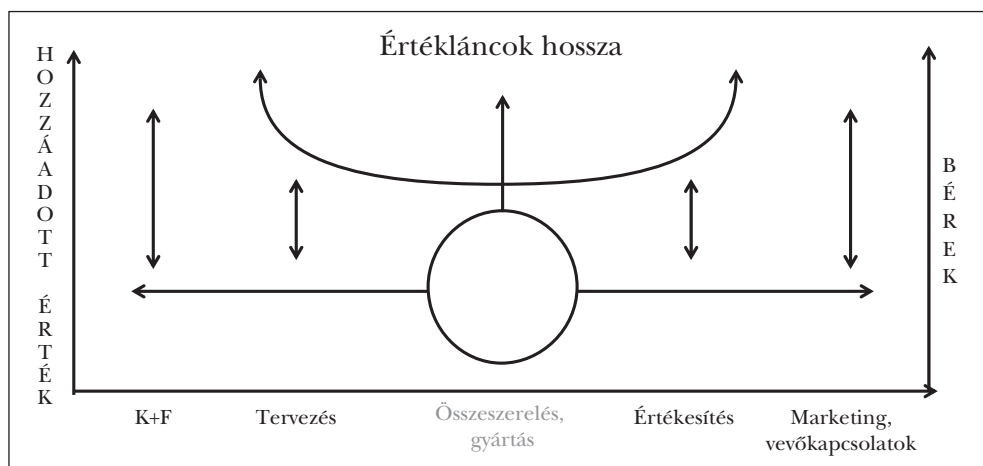
Fentiek alapján kijelenthető, hogy az oktatás egyértelműen javítja a versenyképességet, amely közvetetten adóbevétel-növekedéssel is együtt jár.

AZ OKTATÁS SZEREPE A VERSENYKÉPESSÉG NÖVELÉSÉBEN

A gazdasági növekedés, a vállalkozások versenyképessége növekedésének egyik legfontosabb tényezője a humán tőke, amely egyrészt a munkaerő létszámán, másrészt a munkaerő képzettségén keresztül befolyásolja a gazdaságot. Nemzetközi viszonylatban a Világgazdasági Fórum (World Economic Forum, WEF) új módszertan szerint készített, 141 országot tartalmazó rangsorában Magyarország a 47. helyen áll, ahol Csehország, Lengyelország és Szlovákia is megelőzi Magyarországot. A WEF 12 fő versenyképességi tényezője közül az innováció tekintetében van lemaradásunk, ugyanis a vállalatok innovációs kapacitása fejlesztendő. A legtöbb cég még mindig az olcsó munkaerőre építi a termelését, és nem tud vagy nem akar innoválni.

A versenyképesség növekedéséhez azonban már nem elegendő a foglalkoztatottság növelése, nélkülözhetetlen a magasabb hozzáadott érték előállításához szükséges munkahelyek számának emelkedése, ami a tudásalapú társadalom nélkül nehezen valósítható meg. Mindebből az következik, hogy a magasabb hozzáadott értéket előállítani képes vállalkozások magasan kvalifikált munkaerőt igényelnek. A hozzáadott érték és a bérek közötti kapcsolatot az 1. ábrán látható értéklánc mutatja. Magyarországon még jelenleg a magasabb hozzáadott érték előállítása helyett az összeszerelésre, gyártásra épülő szinten állunk. Ahhoz, hogy a jövedelmezőség, a hatékonyság emelkedjen, nyitnunk kell az innovatív tevékenységek felé.

1. ábra: A hozzáadott érték és a bérek kapcsolata

Forrás: Csath, 2018

Az oktatásba, szakképzésbe fektetett beruházás eltérő intenzitással jelenik meg a gazdaságban. Míg a közoktatási kiadások nemzetgazdasági szinten inkább hosszabb távon térülnek meg, addig a felnőttképzés és a továbbképzés már rövid távon is hoz(hat) eredményeket.

Az Európai Unió az Európa 2020 stratégiájában fogalmazta meg erre az évtizedre (2010–2020-as időszakra) vonatkozó foglalkoztatási és növekedési stratégiáját, melynek célkitűzései a foglalkoztatás, a kutatás és fejlesztés, energiagazdálkodás, oktatás, a szegénység és társadalmi kirekesztés elleni küzdelem területeire terjednek ki (Kőrösi, 2012). Az oktatás terén kiemelt figyelmet kap a lemorzsolódás a felsőoktatásban. A stratégia célja, hogy a korai iskolaelhagyók aránya 10% alá csökkenjen, és a 30 és 34 év közötti uniós lakosság legalább 40%-a rendelkezzen felsőfokú végzettséggel (EC, 2010). Az OECD országaiban a felsőoktatásba elsőként belépők 17%-a vesz részt rövid ciklusú képzésekben, szemben az alapképzésre belépők 76%-ával, illetve a mesterképzést elkezdők 7%-ával. A második tanév elejére azonban az alapképzésben részt vevő hallgatók – átlagosan – 12%-a hagyta el a felsőoktatási rendszert. A lemorzsolódás problémájának erősödését támasztja alá, hogy a hallgatók közel 39%-a szerez diplomát a képzések elméleti időtartama alatt, további 28%-a végzett a következő három évben.

2018-ban a 25 és 34 év közötti lakosság 44%-a rendelkezett felsőfokú végzettséggel, amely folyamatos növekedést mutatott az elmúlt tíz évben. A növekedéshez leginkább a főiskolai végzettséggel rendelkező felnőttek népességének bővülése járult hozzá. A felsőfokú végzettséggel rendelkező felnőttek jobban ellenállnak a hosszú távú munkanélküliséggel szemben, és 2018-ban foglalkoztatási arányuk 9 százalékponttal magasabb volt, mint a középiskolai végzettséggel rendelkező felnőtteknél. A felsőfokú végzettséggel rendelkezők magasabb jövedelmet érhetnek el, bár ez tanulmányi területenként eltérő. Azonban a felsőfokú végzettséggel rendelkezők előnye az életkor előrehaladtával is növekszik a középfokú végzettségűekhez képest (OECD, 2019).

A stratégia oktatással összefüggő céljaival és a finanszírozási lehetőségekkel összhangban hazánk is lépett a változtatás irányába a felsőoktatási ágazatban. 2014. év végén elfogadták a felsőoktatási szektor átalakítására vonatkozó stratégiát, *Fokozatváltás a felsőoktatásban* címmel. A kormány célja a jövőre vonatkozóan egy teljesítményelvű felsőoktatás kiépítése, amelyben az intézmények határozott képzési profillal rendelkeznek, kiemelt képzési profiljuk révén az általuk képviselt képzési területen színvonalas képzést nyújtanak. Így kialakítható egy intézmények közötti versenyhelyzet, melyben a koncentráció a tudás minőségének és színvonalának emelésére összpontosul. Ezen intézményhálózat kiépítése hozzájárul a hátrányos helyzetű régiók versenyképességi helyzetének javításához. A hallgatói lemorzsolódás csökkentése, a motivált hallgatók húzóerejének fokozása, a készségek és képességek fejlesztése, a munkaerőpiaci igényekhez alkalmazkodás kiemelt fókuszterületek, mellyel az alapvető cél olyan tudás átadása, amely képessé teszi a végzett hallgatókat mind a hazai, mind a nemzetközi piacon történő hatékony és eredményes munkavállalásra. A koncepció alapvető célja egy optimális méretű, összetételű, minőségi felsőoktatási hálózat, tudásalapú társadalom felépítése, amely képes hatékonyan reagálni a társadalmi, gazdasági, kulturális kihívásokra mind hazai, mind nemzetközi viszonylatban (Kormány.hu, 2014).

A koncepció felülvizsgálata után a 2014 és 2016 közötti időszak tapasztalatait, tanulságait és pontosított célkitűzéseket és beavatkozásokat tartalmazó stratégiát fogadtak el *Fokozatváltás a felsőoktatásban 2.0* címmel, amelyhez egy cselekvési terv is készült a 2016–2020-as időszakra vonatkozóan. A stratégia 2030-ra tervezett céldátummal formálná át a felsőoktatást, melynek eredményeképpen a jövőben olyan hallgatói képzések valósulnának meg, melyek esetében a hallgatói képességek megfelelően differenciáltak, mind a hallgatói, mind az oktatói teljesítmények fokozását állítva a középpontba. Az oktatók szakmai és módszertani hozzáállásában is fejlődést kívánnak elérni, mellyel a minőségi képzés megalapozható. Az intézményrendszer úgy kívánják átalakítani, hogy az egyes intézmények specializáltak legyenek, a határozott képzési profil mellett megvalósuljon az együttműködés és az egészséges verseny is. Így a ki nem használt kapacitások megszűnnének, illetve az erőforrások átcsoportosításával a kutatás ösztönzése is előtérbe kerülhet. A kutatás-fejlesztési és oktatási tevékenység párhuzamos működése és működtetése hozzájárulhat mind hallgatói szinten a nemzetközi diákok bevonzásának fokozásához, mind oktatói szinten a társadalmi és gazdasági versenyképesség növeléséhez (Kormany.hu, 2016). A teljesítményelvű felsőoktatás stratégiájának fő irányvonala tehát:

- együttműködés és versenyhelyzet a felsőoktatási intézmények között;
- munkaerőpiaci elvárásokhoz igazodni képes képzési struktúra;
- tudományos kiválóságon alapuló, világszínvonalú felsőoktatás;
- innovációs háttér, K+F fejlesztése;
- intézményrendszer kialakítása, mely igazodik a célkitűzésekhez.

A stratégia megvalósításakor alkalmazkodni kell a technológiai forradalomhoz, demográfiai folyamatokhoz, a társadalmi igényekhez és a globalizációhoz. A magyar felsőoktatás számos átalakításon esett át, mára lezajlott a felsőoktatási reform, a felsőoktatási finanszírozási rendszer átalakítása, az intézményi háttér átstrukturálása. Egyértelmű elköteleződés körvonalazódik egy teljesítmény- és minőségorientált, az értékteremtést támogató, és a világ globalizációs és társadalmi kihívásaira is reagálni képes, a felsőoktatásban érintett generációs jellemzőket, illetve attitűdöket is figyelembe vevő, egyre inkább nemzetköziesedő magyarországi felsőoktatási rendszer iránt (Sisa et al., 2018b).

A felsőoktatási intézmények szerepe azért is meghatározó, mert az alaptevékenységükből származó szellemi értékek közösségi célú megismertetése és gazdasági hasznosítása révén az intézmények hozzájárulnak a térség társadalmi és gazdasági fejlődéséhez. Az elmúlt két évtizedben bekövetkezett változások a felsőoktatás területi szerkezetét is jelentősen befolyásolták. Több tanulmány is foglalkozik azzal, hogy a felsőoktatás szerepe a vidéki térségekben is jelentős. A vidék megerősödését, fejlődését szolgálja, ha ezen térségekben működik egy-egy felsőoktatási intézmény. Az egyetemek felsőoktatási kínálatai és képzési szerkezetei hozzájárulnak az egyes térségek fejlődéséhez és megújulási lehetőségéhez (Rechnitzer, 2009; Sisa et al., 2018a).

A felsőoktatásnak hangsúlyos szerepe van az ország kevésbé fejlett régióiban, ahol egyszerűen jelentkezik a társadalmi mobilitás és a gazdaságfejlesztés igénye. Ebből következően a felsőoktatás feladata, hogy kialakítsa az intézményrendszernek azt a szeg-

mensét, melynek középpontjában a helyben történő boldogulás áll. Az egyes intézményeknek képzéseik kialakításakor figyelembe kell venniük a regionális munkaerőpiac igényeit, melyekhez igazodniuk kell. Elsődleges célkitűzések között kell szerepelni a gyakorlatorientált képzéseknek, mely megalapozza a fiatalok számára a megfelelő életpálya elérését. A gazdaság élénkítése szempontjából elengedhetetlen a felsőoktatási intézmények kutatás-fejlesztési teljesítménye, amely hozzájárul a vállalkozási szféra fejlesztéséhez, végeredményben a GDP növeléséhez.

Jelenleg a felsőoktatási intézményekben zajló kutatás-fejlesztési tevékenység a vidéki városokban nem jelentkezik erőteljesen, a hazai kutatás-fejlesztési szektor szerkezete több szempontból szemlélve is erősen polarizált. A kutatóhelyek földrajzi megoszlása eltolódott, a kutatóhelyek fele a Közép-Magyarország régióban, jórészt a fővárosban található. A vidéki kutatóhelyek közül számottevő hatású a két legnagyobb vidéki egyetemi központ, Szeged és Debrecen. A kutatási-fejlesztési célú ráfordítások esetén is a Közép-Magyarország régió koncentrációjával találkozhatunk (Fonyó–Hausz, 2014). A jövőben kiemelt figyelmet kell fordítani a kutatás-fejlesztési tevékenység erősítésének a vidéki térségekben, a tudományágak és felsőoktatási intézmények megoszlásának figyelembevételével, mely hozzájárulhat a regionális versenyképesség javulásához.

Versenyképesség szempontjából sem elhanyagolható, hogy egy ország miként tud megélhetést és továbbtanulást biztosítani a vidéken élők számára. Magyarország sikeres időszakaiban mindig fontos szerepe volt az agráriumnak, jelenleg azonban az itt foglalkoztatottak korösszetétele és képzettségi szintje is elmarad a többi ágazatban elvárt szinttől. Az agrárvállalkozások versenyképességének biztosítása érdekében elengedhetetlen a magas szintű, korszerű tudással rendelkező szakemberek foglalkoztatása és képzése. Ezért a felsőoktatásnak népszerűsítene kell ezt az iparágat, és újra népszerűvé kell tenni a fiatalok körében az agrár-felsőoktatást (Kormany.hu, 2014).

Véleményünk szerint a felsőoktatásban megfogalmazott stratégiai irányvonalakhoz igazítva javasolt újragondolni a középfokú oktatási szinten zajló szakképzés rendszerét is. Jó kiindulópont lehet – lásd pl. Winarno (2019) példáját – a kkv-szektor szereplőinek jelentős bevonása a szakképzés folyamatába, amelynek első lépése a szektor munkaerőigényeinek feltérképezése. Winarno egy olyan integrált modellt alkotott, amely a szakképzési-vállalkozási együttműködésre épít. Az integrált együttműködési modell kulcselemei: a termék (szolgáltatás), a termelés (szolgáltatás), az emberi erőforrások, a menedzsment, a marketing, a pénzügyi rendszer mint az értékteremtő folyamat elemei, és a fenntartható képzési központ létrehozása.

A RENDSZERES VÁLLALATI TOVÁBBKÉPZÉSEK

A vállalkozások sokszínűsége mellett a foglalkoztatottak képzése és továbbképzése is széles palettán mozog. Míg a nagyobb szervezetek (főként multik) esetében a belépést követő, illetve a folyamatos képzések a működésük szerves részét képezik, addig a mikro- és kisvállalkozások esetében a munkahelyi képzésre csak akkor kerül sor, ha az a működéséhez már nélkülözhetetlen (pl. egy új gyártósor vásárlásakor, a termelés-irányítási rendszer bevezetésekor stb.), ugyanakkor a kkv-k foglalkoztatottjainak több

mint 77%-át a mikro- és kisvállalkozások alkalmazzák. A KSH 2017. évi létszám-kategória szerinti adatai alapján a közel 720 ezer mikro- és kisvállalkozás több mint 1670 ezer főt foglalkoztatott, ugyanakkor erre a kkv-körre kevésbé preferáltak az állami és az európai uniós támogatások. Célszerű lenne, ha a vállalkozások igényeihez jobban alkalmazkodó munkahelyi képzések támogatása is növekedne.

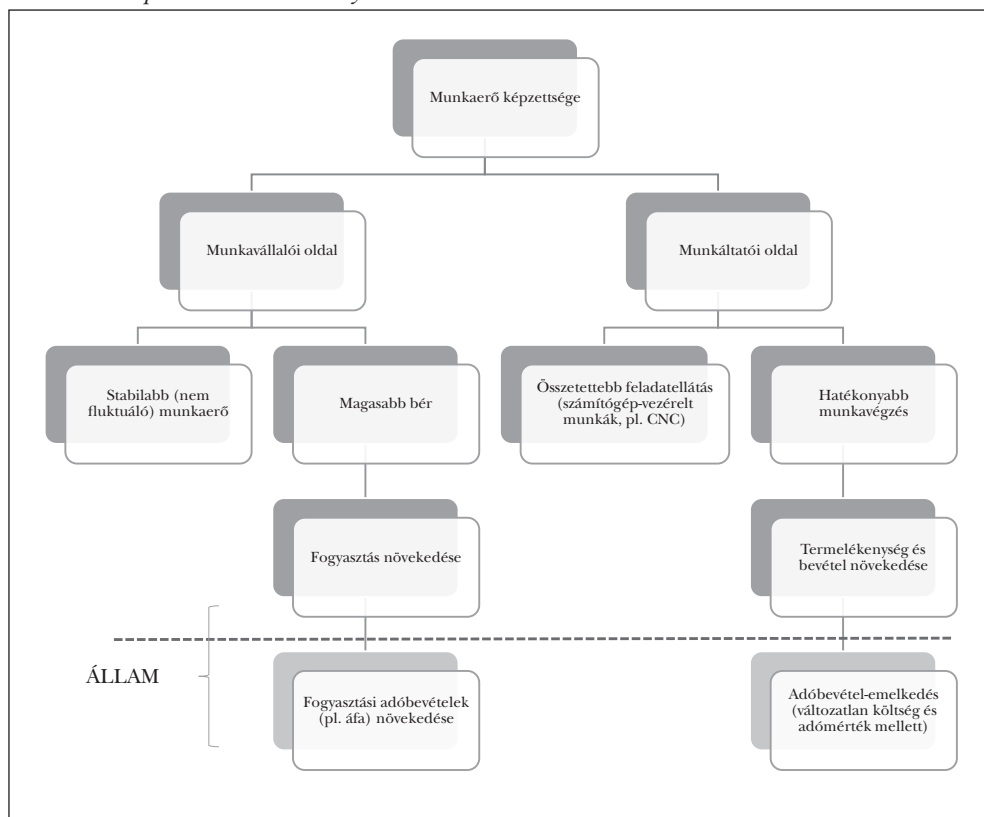
A tudás, az ismeret, a szakképzettség a nemzetgazdaság valamennyi szintjén (munkavállaló, munkáltató) a gazdaság megkerülhetetlen hajtóereje. A képzett (és megfizetett) munkaerő az adott munkakörnyezetben hatékonyabban dolgozik, egyrészt mert az adott vállalkozás munkafolyamatait átlátja, az adott technikai eszközöket megfelelően tudja használni, és így szakértelmével hatékonyan segíti azt a vállalkozást, amely megfelelő munkakörülményeket tud teremteni. Másrészt a jó munkakörülmények és a versenyképes bér hatására csökken a munkaerő fluktuációja, ezáltal csökken az újonnan jött munkaerő betanítási időszaka, mely jelentős terhet jelent egy vállalkozás számára. A stabil, jól képzett munkaerő a hatékony munkavégzésével a vállalkozás számára magasabb hozzáadott értéket tud előállítani, így a cég jövedelmezősége is javul. A hatékonyabb munkavégzés következtében az egy főre jutó munkaerőköltség csökken, és – a változatlan vállalkozói költségstruktúra és az adózási szabályok változatlansága mellett – nő az adózás előtti eredmény és a cég által fizetendő társasági adó. A képzett munkaerő – kedvező munkaerőpiaci körülmények és a növekvő minimálbér-emelkedés hatására – versenyképes bért realizál, aminek hatására javul az életszínvonala. A növekvő életszínvonal hatására megnő a kereslet egyes termékek és szolgáltatások igénybevételére, ami közvetetten növeli az áfabevételt (2. ábra).

HAZAI ÉS NEMZETKÖZI KITEKINTÉS

A humán tőke a gazdasági növekedésre, a vállalkozások versenyképességének növekedésére jelentős hatást gyakorol; egyrészt a mennyiségi (létszámnövekedés), másrészt a minőségi (képzettségi) változással. Az MNB által publikált *Növekedési jelentés* bemutatja – 2010 és 2017 között az EU-t vizsgálva –, hogy a foglalkoztatási ráta emelkedése és az egy főre jutó GDP változása között pozitív kapcsolat mutatkozik (MNB, 2018). Hazánkban a foglalkoztatottság a 15 és 74 év közötti korosztályban több mint 10 százalékponttal emelkedett, így az egy főre jutó GDP közel 20%-kal bővült a 2017-es időszakra. Az EU országokban a foglalkoztatási ráta és az egy főre jutó GDP változását mutatja be a 3. ábra.

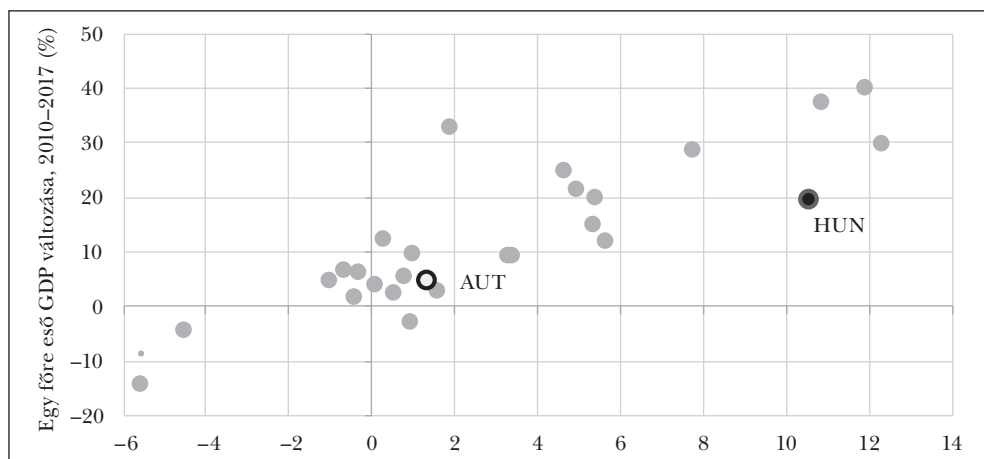
Az elmúlt években megjelenő erőteljes munkaerő-kereslet visszavezethető a korábbi évek foglalkoztatásbővítését célzó kormányzati intézkedésekre. Ennek hatására az egy főre jutó GDP növekedését mintegy 20 százalékponttal támogatta a foglalkoztatási ráta emelkedése, míg a demográfiai változások negatívan befolyásolták a mutatót. Tekintettel arra, hogy a demográfiai hatások miatt folyamatosan csökken a munkaerő, illetve a sok szektorban tapasztalható munkaerőhiány és a termelékenység hatékonyságának növekedése miatt a foglalkoztatás növekedése önmagában már nem elegendő a versenyképesség megtartásához, nélkülözhetetlenné vált az egyes munkafolyamatok racionalizálása, digitalizálása és a kapcsolódó szakképzett munkaerő biztosítása. Ehhez már rövid távon is képzésre, szakképzésre van szükség. A jelenlegi oktatási és

2. ábra: A képzett munkaerő előnyei

Forrás: Saját szerkesztés

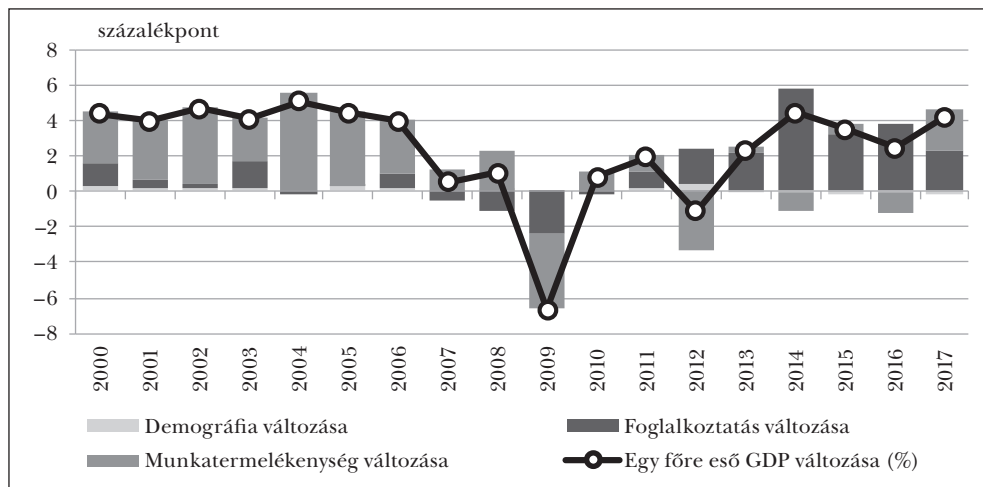
3. ábra: A foglalkoztatási ráta és az egy főre jutó GDP változása az EU országokban (2010–2017)

Forrás: MNB, 2018

(szak)képzési rendszer fejlesztésre, frissítésre, finomhangolásra szorul. A 4. ábra jól mutatja a foglalkoztatás növekedésének pozitív hatását az egy főre jutó GDP növekedéséhez viszonyítva.

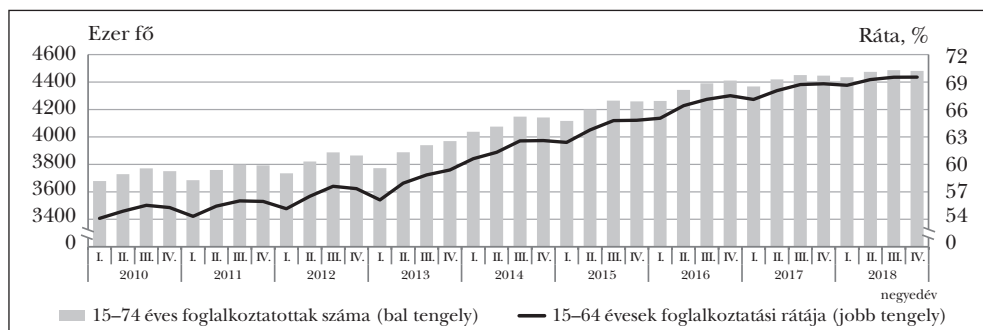
4. ábra: A hazai egy főre jutó GDP éves változásának munkaerőpiaci tényezői

Forrás: MNB, 2018

A foglalkoztatás növekedési ütemének csökkenését támasztja alá a Központi Statisztikai Hivatal 2019 áprilisában megjelent, 2018. évről készített munkaerőpiaci összefoglalója. Az adatok alapján 2018-ban is folytatódott a foglalkoztatottak létszámnövekedése, éves átlagban már 4469 ezren minősültek foglalkoztatottnak, amely 1,1%-kal, közel 50 ezerrel több, mint az előző évben. A foglalkoztatás bővülésének üteme elmarad az elmúlt évekre jellemzőktől, ami visszavezethető a demográfiai okokra, illetve az előző évek kedvező konjunkturális folyamataiból adódó munkaerő-felszívás következtében a mobilizálható munkaerő-tartalék minimálisra csökkenésére.

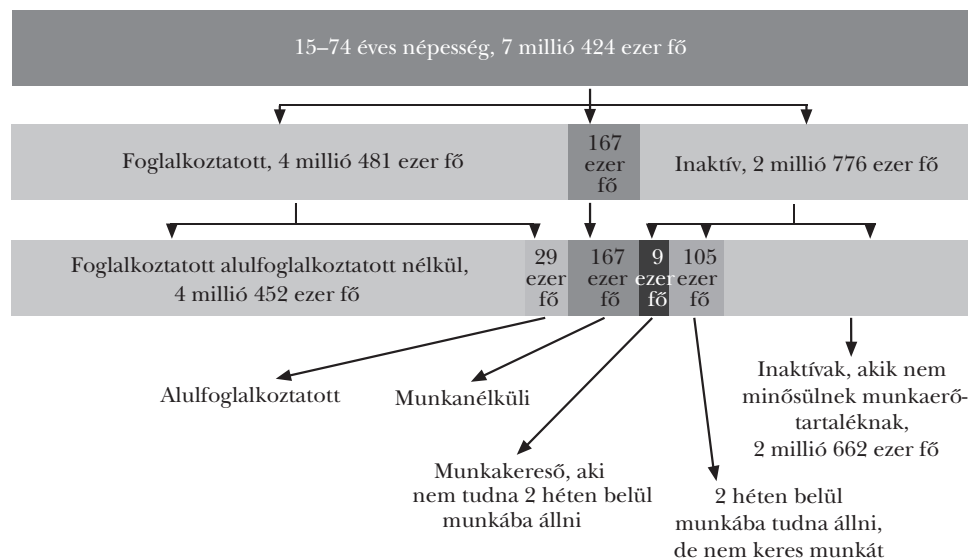
5. ábra: A 15–74 éves foglalkoztatottak száma és a 15–64 évesek foglalkoztatási rátája

Forrás: KSH, 2019

Ha a foglalkoztatási adatokat a 2010. évhez viszonyítjuk, akkor 2010. első negyedév és 2018. negyedik negyedév között több mint 800 ezer fővel nőtt a foglalkoztatottak száma (5., 6. ábra).

6. ábra: A potenciális munkaerő-tartalék alakulása 2018. negyedik negyedében a 15–74 éves népesség körében

Forrás: KSH, 2019

Ugyan a 2018. évben is tovább növekedett a foglalkoztatottak száma, azonban a növekedés üteme csökkent annak ellenére, hogy a munkaerőpiacon jelentős kielégítetlen munkaerő-kereslet figyelhető meg. A munkaerő iránti kereslet növekedése – a folyamatos tudatos kormányzati intézkedésekkel is erősítve – a korábban közfoglalkoztatottként dolgozók egy részét is ebbe a piaci szegmensbe terelte át. Emellett az utóbbi években végbement, jelentős ütemű béremelés hozzájárult ahhoz, hogy a külföldre távozottak száma ne emelkedjen.

Összességében elmondható, hogy országos szinten megközelítjük a teljes foglalkoztatottságot. Így a vállalkozások a megnövekedett piaci igényeik teljesítése érdekében, a termelékenységük növekedéséhez kénytelenek lesznek a munkaerő-kapacitásukat, a foglalkoztatásukat átstrukturálni. Ennek egyik nélkülözhetetlen része az automatizálás (digitalizáció), a másik pedig a képzett(ebb) munkaerő foglalkoztatása és folyamatos képzése.

SAJÁT KUTATÁS

A hazai és nemzetközi gyakorlat is azt mutatja, hogy azok a cégek, amelyek személyre szabott, az adott munkaköröknek megfelelő képzési programot bocsátanak a munkavállalók rendelkezésére, sokkal eredményesebbek és hatékonyabbak a mindennapi

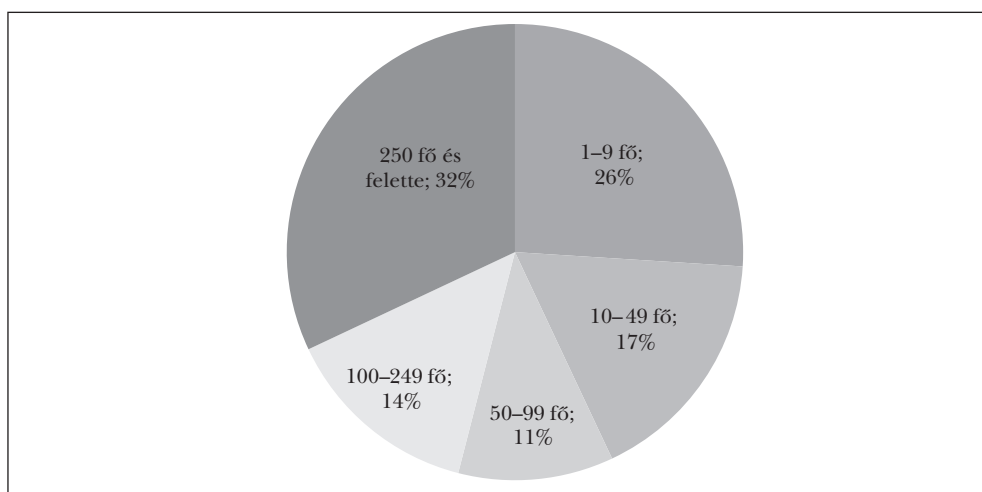
működésük során. Fentiek alapján egyértelműen kijelenthető, hogy a mai turbulens világban az oktatásnak, képzésnek kiemelkedő szerepe van mind az egyéni, mind a vállalati fejlődés területén. Mindezt figyelembe véve a vállalkozások (kkv-szektor és nagyvállalatok egyaránt) körében 2016 és 2018 közötti időszakra vonatkozóan célzott felmérést végeztünk, amelyben a munkáltató által biztosított képzési formákat, azok eredményeit és tapasztalatait, valamint azok vállalati termelékenységre, hatékonyságra és üzletmenetre gyakorolt hatásait vizsgáltuk.

A vállalati képzésekhez kapcsolódó kérdőívben azt vizsgáltuk, hogy a vállalkozások az elmúlt három évben támogatták-e és/vagy az elkövetkező három évben fogják-e támogatni a munkavállalóik képzését, és azt milyen formában valósították/valósítják meg, továbbá milyen motiváció kapcsolódott a támogatott továbbképzésekhez. Emellett vizsgáltuk, hogy a vállalkozások által támogatott képzéseknek milyen a vállalkozói megítélése, továbbá hogyan kapcsolódnak/kapcsolódtak a vállalkozás működéséhez (nyereség, növekedés stb.), illetve segítette-e a munkaerő megtartását.

A felmérésben részt vevő vállalkozások

A felmérésben részt vevő vállalkozások esetében, a területi megoszlás alapján a budapesti székhely dominál (19%), ezt követik 6–10% arányban Fejér, Heves, Békés, Pest, Zala és Somogy megyei székhellyel rendelkező vállalkozások. Régiós szinten 26%-kal a Közép-Magyarország régió emelkedik ki, ugyanakkor az Észak-Alföld régió a 7%-os arányával kissé alulreprezentált, a többi régió (Észak-Magyarország, Dél-Alföld, Közép-Dunántúl, Dél-Dunántúl, Nyugat-Dunántúl) pedig 11 és 18% között mozog. A felmérésben részt vevő vállalkozások 68%-a a kkv-szektorba, míg 32%-a a nagyvállalati kategóriába tartozik (7. ábra).

7. ábra: A felmérésben részt vevő vállalkozások méret szerinti megoszlása (%)

Forrás: MKIK, saját szerkesztés (N = 247)

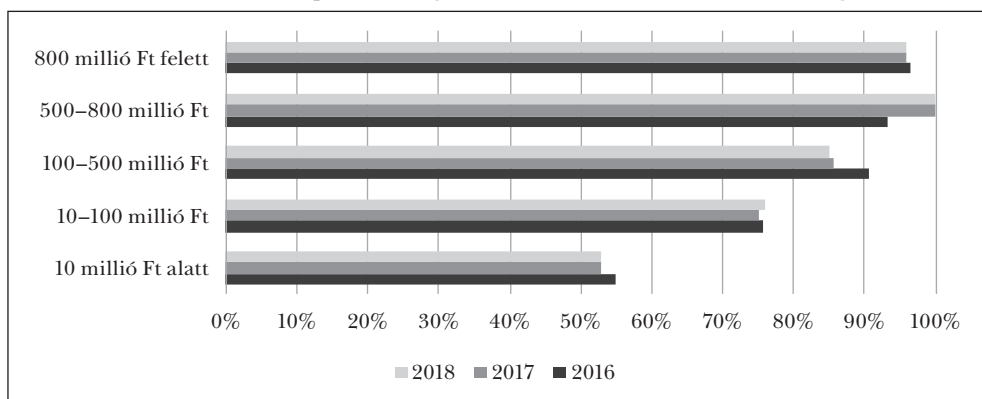
A VÁLLALATI KÉPZÉSEK

A következőkben azon vállalkozásokat és válaszaikat mutatjuk be, amelyek a felmérésben úgy nyilatkoztak, hogy az elmúlt három évben támogatták és/vagy az elkövetkező három évben támogatni fogják a munkavállalók szakmai fejlődését, képzését. A kérdőívet kitöltő vállalkozások 86%-a támogatta munkavállalóinak szakmai fejlődését, képzését, amely megerősíti, hogy a vállalkozások egyre inkább fontosnak tartják, hogy a munkavállalók számára biztosítsanak továbbképzési lehetőségeket. Ezen vállalkozások 46%-a rendelkezik a duális képzéshez kapcsolódó gyakorlati képzőhellyel.

A következőkben a munkavállalói képzéseket támogató vállalkozások létszám, árbevétel és terület szerinti megoszlását vizsgáljuk. Míg az 1–9 fős vállalkozások esetében a munkavállalói képzési támogatási hajlandóság 63%, addig a nagyvállalatoknál ez az arány jóval magasabb. Megállapítható, hogy az alkalmazotti létszám növekedésével összhangban emelkedik azon vállalkozások száma, amelyek támogatják a munkavállalók képzését, szakmai fejlődését.

Az alkalmazotti létszámot és az árbevételi kategóriákat vizsgálva megállapítható az is, hogy azok növekedésével exponenciálisan növekszik a képzések támogatottsága is. Mindennek hátterében alapvetően a kisebb vállalati méret, a hozzá kapcsolódó szűkebb tevékenységi kör és annak kisebb mértékű komplexitása, valamint az egyszerűbb szervezeti struktúra áll. (A legkisebb vállalkozások támogatják legkevésbé a munkavállalók fejlődését.) Ezekre a kisebb vállalkozásokra jellemző, hogy a feladatkörök élesen nem határolódnak el, egyszerűbb menedzsmentstruktúrát használnak, kevésbé összetett vagy digitalizált munkafolyamatok jelennek meg, így a képzések igénye is kevésbé jelentkezik. Ugyanakkor a következő létszám- és árbevétel-kategória esetében (10–49 fő és 100 M Ft feletti árbevétel) a vállalkozásoknak egy komplexebb szervezeti struktúrát kell kialakítaniuk a működésükhöz, ahol a döntés, a szervezési feladatok és munkafolyamatok már jól elkülönülnek, így egyre inkább specializált tudásra, szakismeretre van szükség, amelyeknek mindenkor naprakésznek kell lenniük, így a képzések is fontosabbak.

8. ábra: A munkavállalók képzését támogató vállalkozások árbevétel szerinti megoszlása

Forrás: MKIK, saját szerkesztés (N = 213)

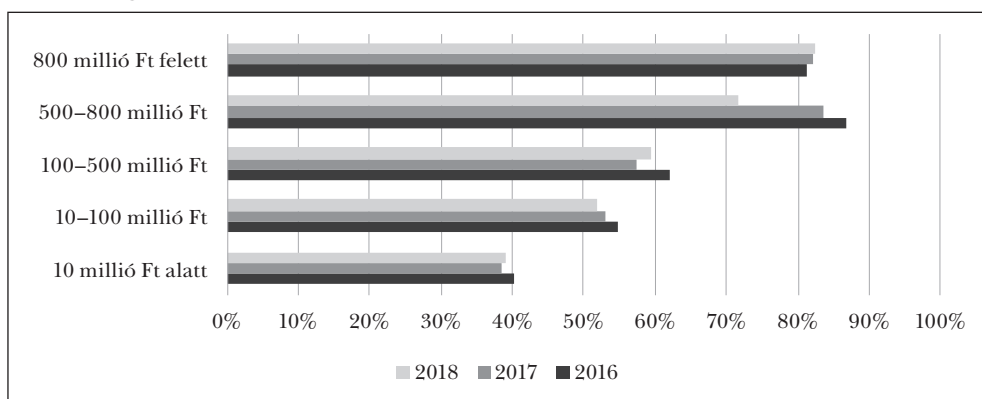
A TÁMOGATOTT KÉPZÉSEK JELLEMZŐI

A fejezetben a támogatott képzések főbb jellemzőit (a képzés szintje/típusa, a képzés tartalma, a képzésindítás motivációja, a képzés kezdeményezői, a képzés célja, a képzés megvalósításának formája) elemezzük. A munkáltató által támogatott képzések vizsgálatánál megkülönböztetjük a képzés szintjét, tartalmát, illetve formáját.

A támogatott képzés szintje

A képzés szintje alatt 1) a saját szervezésű, vállalkozáson belüli képzést, 2) az OKJ-s és/vagy „B” körös képzést, illetve 3) a felsőoktatást értjük. A képzési szint alapján a felmérésben részt vevő vállalkozások az elmúlt három évben 81%-ban OKJ-s és/vagy „B” körös képzést, 71%-ban saját szervezésű, vállalaton belüli szakmai képzést, míg 51%-ban felsőoktatási (főiskola/egyetem) képzést támogattak. A képzési szinteket a vállalkozásmérettel (foglalkoztatotti létszámmal) összefüggésben is megvizsgáltuk abból a célból, hogy melyik vállalkozási méret milyen képzési típust preferál. Ez alapján megállapítható, hogy az 50 fő alatti és a 100 fő feletti vállalkozásoknál nagy arányban támogatták az OKJ-s képzést, míg az 50 és 100 fő közöttiek leginkább saját szervezésű képzéseket indítottak, de ezeknél is jellemző az OKJ-s képzés. A felsőoktatási (főiskola, egyetem) képzést legnagyobb arányban a 250 fő feletti vállalkozások támogatják, azonban ennél a vállalkozási méretnél – hasonlóan a többi vállalkozási mérethez – is az OKJ-s képzési forma a legjelentősebb.

9. ábra: Az OKJ-s és „B” körös támogatott munkavállalói képzés aránya árbevétel szerinti megoszlása

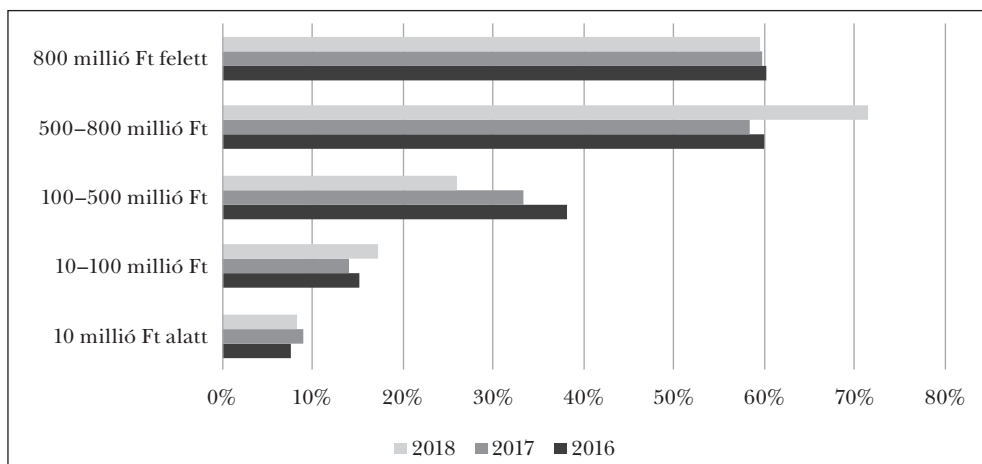

Forrás: MKIK, saját számítás (N = 213)

Az OKJ-s képzés mellett a felsőoktatási képzési típus támogatottsága is jelentős, ezért ezen képzésnél is megvizsgáltuk az árbevételi tényezőt. A vizsgált időszakban a főiskolai és/vagy egyetemi képzést támogatók aránya két vállalkozási típusnál mutat jelentősebb elmozdulást, az egyik az 500–800 milliós árbevétellel rendelkező vállalko-

zások, ahol jelentősen nőtt ezen képzési támogatás, a másik a 100–500 milliós árbevétellel rendelkező vállalkozások, ahol csökkent ezen képzés támogatása (10. ábra).

10. ábra: A felsőoktatási támogatott munkavállalói képzés aránya árbevétel szerinti megoszlása

Forrás: MKIK, saját számítás (N = 213)

A felsőoktatási képzés támogatottságát indokolja a vállalati folyamatok összetettsége, az azokhoz szükséges magasabb szaktudás és a tudásra épülő versenyképességi modell kialakítása. Egy nagyobb vállalkozásnál nagyobb valószínűséggel van jelen a humánerőforrás-stratégia, ami lehetőséget biztosít arra, hogy egy-egy munkavállalóval hosszabb távon tervezzenek, és olyan jövőbeni perspektívát nyújtsanak számára, amely mellett a munkavállaló egy hosszabb távú képzést is elvállal.

A támogatott képzés tartalma és irányultsága

A felmérésben a képzés tartalma szerint öt kategóriát alakítottunk ki. Ezek a következők: 1) nyelvi képzés, 2) digitális kompetenciák, 3) kötelező szakmai továbbképzés (pl. mérlegképes könyvelői képzés), 4) nem kötelező szakmai képzés, átképzés, 5) szervezetfejlesztés (marketing, stratégia stb.).

Fontosnak tartjuk megjegyezni, hogy a nem kötelező képzések alatt összefoglalóan minden olyan képzést értünk, amelyet a vállalkozások önállóan kezdeményeztek, azaz nem jogszabályi kötelezettségi megfelelés miatt volt rá szükség. A nem kötelező szakmai képzésből kiemeltünk néhány fontosnak tartott szakterületet, ezek a digitális kompetenciák fejlesztésére vonatkozó képzések, a szervezetfejlesztéssel összefüggő képzések, valamint a nyelvi képzések. Ebben a körben van a legmagasabb (63%) érték, ami azt jelzi, hogy nagyon fontosnak tartják azokat a képzési típusokat, amelyek a vállalatok fejlődését, hatékonyságának és eredményességének javulását szolgálják.

A felmérésben részt vevő vállalkozások a kötelező és a nem kötelező szakmai képzéseken kívül főként a nyelvi képzéseket preferálják, amit a szervezetfejlesztés követ.

Ugyanakkor a digitális kompetenciák fejlesztése a támogatott képzések rangsorában az utolsó helyet foglalja el. Az, hogy a vállalkozások által támogatott képzések között a digitális kompetenciák fejlesztése az utolsó helyen áll, azt mutatja, hogy a vállalkozások még nem igazán érzik, hogy napjainkban a cégek a piaci helyzetüket, a jövedelmezőségüket és a stabilitásukat főként a digitális kompetenciák fejlesztésével tudják biztosítani, amelyet egyrészt a vállalkozás működésének digitális fejlesztésével, másrészt az ezen eszközöket, rendszereket hatékonyan alkalmazni tudó munkaerő szakmai fejlesztésével érhető el.

Napjainkban rendszeresen, „közhelyként” elhangzik: „Aki kimarad, az lemarad.” A vállalkozások ezen szemléletfejlesztésében nagy szerepe lehetne az államnak, amelyben a kamarai rendszer is hatékonyabban részt tudna vállalni. A felmérés során megkérdeztük a vállalkozásokat, hogy a középfokú szakmai képzés és a felsőfokú képzés hogyan kapcsolódik a munkavállaló szakmai fejlődéséhez; a már meglévő szakmai ismereteit fejlesztik, vagy az eddigi szakmai területtől eltérő, új szakmai tudás megszerzését támogatják. A felmérés alapján a vállalkozások munkavállalóiknak nyújtott és támogatott képzései főként a már meglévő középfokú vagy felsőfokú képzettség továbbfejlesztésére vonatkoznak, ami arra enged következtetni, hogy a meglévő tudás elmélyítése fontosabb a vállalkozások számára.

Mindez lehetőséget teremt arra, hogy a munkavállaló egy adott szakterületet mélyebben, az új ismeretekkel kiegészítve, még alaposabban elsajátítson, és a megszerzett ismereteket majd képes lehessen integrálni a mindennapi operatív működésbe.

A támogatott képzés háttere (motivációja)

A támogatott képzések vizsgálatakor az egyes képzési típusok és formák mellett fontos tényező volt a motiváció is. A vállalkozások profitorientált gazdasági szereplők, így alapvetően a képzések támogatását is ezen szempontok befolyásolják, ugyanakkor a vállalkozási környezet, a jogszabályváltozások is kihatnak a képzésekre. Ezen szempontok alapján azt vizsgáltuk, hogy a vállalkozások által támogatott képzés mögött milyen „kényszer” vagy motiváció állt. A vállalkozások által támogatott munkavállalói képzéseket jellemzően a vállalkozás kezdeményezésével (81%) indítják, de emellett jelentősnek mondhatók a munkavállaló kezdeményezésére (53%) támogatott képzések is.

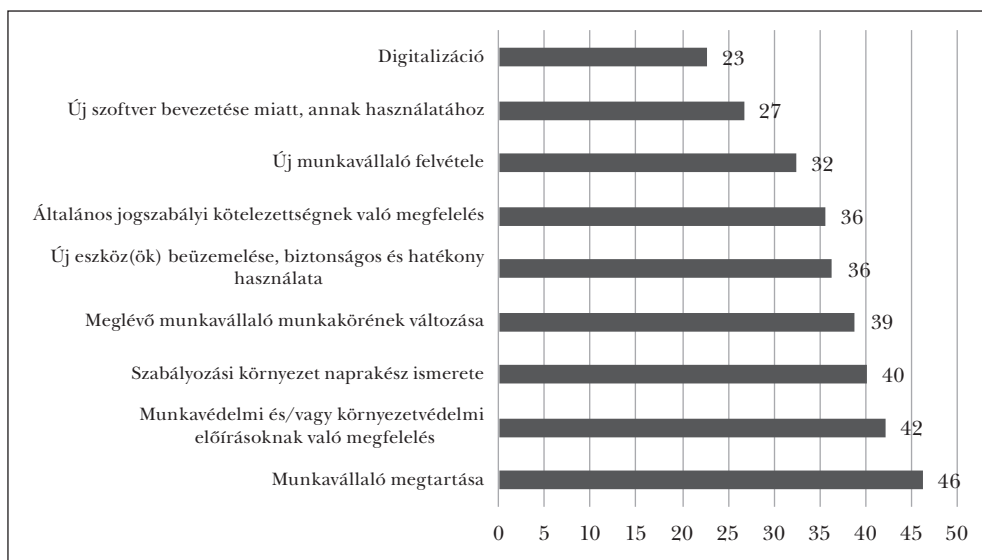
A képzések motivációja, a fluktuáció csökkentése, valamint a stabil vállalati kultúra kialakítása között szoros összefüggés húzódik meg. Az, hogy mind a munkáltató, mind pedig a munkavállaló nyitott a képzések kezdeményezésére, az az egyik alapfeltétele annak, hogy egy kiváló vállalati kultúra alakulhasson ki, amely jelentősen képes meghatározni a vállalkozások versenyképességét. A vállalkozások belső motivációjából indított képzések jól mutatják, hogy a cégek jelentős része felismeri, a gyorsan változó gazdasági környezetben hosszú távon a versenyképességük és a termelékenységük növekedéséhez, a fejlődéshez nélkülözhetetlen a folyamatos alkalmazkodás, amely megköveteli a munkavállalók szakmai fejlődését. Ez pedig csak képzéssel, főként szak- és átképzéssel valósulhat meg.

A támogatott képzés céljai

A felmérés során a képzés céljaira kilenc szempontot állítottunk fel. Ezek a következők: 1) digitalizáció, 2) új eszköz(ök) beüzemelése, biztonságos és hatékony használata, 3) új szoftver bevezetése, 4) új munkavállaló felvétele, 5) meglévő munkavállaló munkakörének változása, 6) munkavállaló önmegvalósításának támogatása (munkaerő-megtartás), 7) szabályozási környezet naprakész ismerete, 8) általános jogszabályi kötelezettségnek való megfelelés, 9) munkavédelmi és/vagy környezetvédelmi előírásoknak való megfelelés.

A vállalkozások által támogatott képzések egyik legfontosabb célja a munkavállaló megtartása. Mindez visszaigazolja a felelős vezetői, menedzsmenti döntéseket, miszerint a jelenlegi feszített munkaerőpiaci helyzetben a vezetők igyekeznek a fluktuáció mértékét csökkenteni, és a meglévő munkaerőt hosszú távon megtartani. Érzékelhető, hogy a vállalkozások ezen a területen is egyre tudatosabbá válnak. A munkavállaló megtartása mellett további fontos célként van jelen a munkavédelmi és/vagy környezetvédelmi előírásoknak és az általános jogszabályi kötelezettségnek való megfelelés, ami azt jelenti, hogy a vállalkozások nagy figyelmet fordítanak a jogszabálykövetésre. A felmérés alapján a vállalkozások legkisebb mértékben határozták meg a digitalizációs készségek fejlesztését, mint a támogatott képzés célját (11. ábra). Ez azt tükrözi, hogy a vállalkozások még nem igazán érzik, hogy napjainkban a digitalizációs forradalom (negyedik ipari forradalom) korát éljük, és ha nem építik be/alkalmazzák a digitalizáció által elérhető fejlesztéseket, akkor lemaradhatnak. Kijelenthető, hogy a digitalizációban meghúzódó hatalmas lehetőségek jelenleg még kiaknázatlanok.

11. ábra: A munkáltató által támogatott képzés motivációs tényezőinek megoszlása (%)

Forrás: MKIK, saját szerkesztés (N = 185)

A vállalkozások által támogatott képzések célja jelentősen befolyásolja a képzési támogatási szándékot, így a képzés célját újabb aspektusból, a vállalkozásméret (létszám-kategória) szerint is elemeztük. A jellemzően az 1–9 fős mikrovállalkozásoknál legfontosabb képzési célként legjelentősebb arányban egyetlen célkitűzés jelentkezett, mégpedig az általános jogszabályi kötelezettségnek való megfelelés. Míg a támogatott képzésnek a munkaerő-megtartó célja a kisvállalatoknál kiemelten fontos, addig a kisebb méretű középvállalkozásoknál (50–99 fő) az új munkavállalóhoz kapcsolódó képzési célt tartják elsődlegesen fontos szempontnak. A nagyvállalatoknál a szabályozási környezet naprakész ismeretét tekintik a legfontosabb támogatott képzési célnak. Míg a kisebb vállalkozásoknál jellemzően egyetlen cél jelenik meg erőteljesen, addig a nagyobb vállalkozások sokkal több és diverzifikáltabb célokat határoznak meg, amelyeket közel azonos szinten tartanak fontosnak. Ez alapján elmondható, hogy míg a kis létszámmal működő vállalkozások körében jelentős energiát emészt fel a jogszabályi kötelezettségnek való megfelelés biztosítása, addig a nagyvállalatoknál már van arra kapacitás, hogy a szabályozás naprakész ismerete miatt a lehetőségeket minél hamarabb és minél jobban ki tudják aknázni.

A közepes méretű vállalkozásoknál az új eszközök bevezetése, az új munkavállaló felvétele, illetve a meglévő munkavállaló megtartása mind a piaci pozíció megerősítésének szándékát igazolják. A közepes vállalkozások esetében tapasztalható képzési preferencia egyértelműen a növekedési szándékot tükrözi.

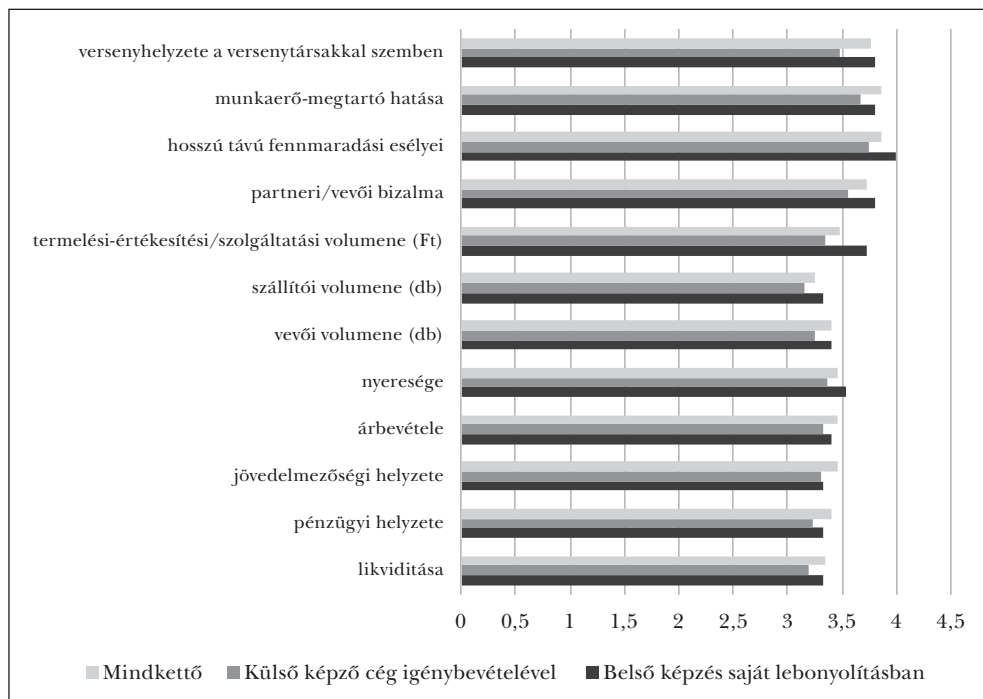
A támogatott képzés megvalósulásának formája

A már kiválasztott képzés megvalósulását és a vállalkozás működéséhez kapcsolódó főbb tényezőkkel való kapcsolatát vizsgálva, a képzés megvalósításának formájánál három kategória meghatározása történt: 1) belső képzés saját lebonyolításban, 2) külső képző cég igénybevételével, 3) vegyes képzés, amely az előző kettő együttesét jelenti.

A vállalkozások a megtartott képzések 53%-át külső képző cég igénybevételével, 11%-át belső képzések formájában, illetve 36%-át vegyes formában bonyolítják le. Ha figyelembe vesszük azt, hogy a válaszadók közel fele nem rendelkezik a duális képzés gyakorlati képzőhelyével, akkor a vállalkozáson belüli szervezett képzés szerepe megnő. A vállalkozásoknál megtartott belső szervezeti képzések arányának növekedése mutatja, hogy a vállalkozások egyre nagyobb hangsúlyt helyeznek a célzott, iparág-specifikus kompetenciafejlesztésre.

A felmérésben részt vevő vállalkozások véleményét arról is kikértük, hogy a megvalósított és támogatott képzés hogyan hatott a vállalkozás 12 főbb gazdasági tényezőjére, amelyek a következők voltak: 1) likviditás, 2) pénzügyi helyzet, 3) jövedelmezőség, 4) árbevétel, 5) nyereség, 6) vevői volumen, 7) szállítói volumen, 8) termelési és értékesítési/szolgáltatási volumen, 9) partneri/vevői bizalom, 10) hosszú távú fennmaradás esélyei, 11) munkaerő-megtartó hatása, 12) versenyhelyezete a versenytársakkal szemben (12. ábra). Összességében megállapítható, hogy a vállalkozások által támogatott és megvalósított képzések hatással vannak az adott vállalkozás működésére.

12. ábra: A javuló teljesítménytényezővel rendelkező vállalkozások aránya (%) a munka-vállalók szakmai fejlődését támogató képzések megvalósításának formája szerint

Forrás: MKIK, saját szerkesztés (N = 185)

Az árbevétel, a nyereség, a szállítói volumen (db), illetve a termelési-értékesítési/szolgáltatási volumen (Ft) javulását a vállalkozások legnagyobb arányban a saját vállalkozáson belül szervezett képzéseknek tulajdonították. A vegyes formában megvalósuló képzések hatására leginkább a versenyhelyzet, a munkaerő-megtartó hatás és a vevői volumen (db) tekintetében számolnak be javulásról. A vállalkozásokat megkérdeztük, hogy alakult az adózás előtti eredményük. Minden képzési formánál a vállalkozások az adózás előtti eredmény javulásáról számoltak be. A támogatott képzés megvalósításának formájához viszonyítva leginkább a vegyes lebonyolítású képzéseket megvalósító vállalkozásoknál számoltak be az adózás előtti eredmény javulásáról.

A vállalkozás által támogatott és megvalósított (bármilyen) munkavállalói képzés a vállalkozás működésére pozitív hatással van, hiszen a képzést bármilyen formában (külső képző céggel, belső saját szervezésben, vagy vegyesen) is valósítják meg, az mindenképpen javítja a vállalkozás egyes működési tényezőit. A vegyes formában megvalósított képzések esetében összességében nagyobb arányban javul a vállalkozás versenyképessége. Ennek háttérben az húzódhat meg, hogy ebben a formában párosul a vállalatot legjobban ismerő, belső stakeholderek tudása, folyamatok alapos ismerete, belső kultúra ismerete, valamint a külső cég szakmai ismerete és tudása.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Csath Magdolna (2018): *A versenyképesség puha tényezői nemzetközi kitekintésben*. Előadás, 56. Közgazdász Vándorgyűlés, Debrecen, https://www.mkt.hu/wp-content/uploads/2018/09/Csath_Magdolna_verenykepesség.pdf.
- EC (2010): *Europe 2020: a Strategy for Smart, Sustainable and Inclusive Growth*. European Commission, Brussels, <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2010:2020:FIN:EN:PDF>.
- Fonyó Attila – Hausz Frigyes (2014): *A hazai felsőoktatási intézmények szerepe a regionális K+F+I szerkezetben*. Felsőoktatási Műhely, www.felvi.hu/pub_bin/dload/felsooktatasmuhely/FeMu/2014_1/femu_2014_1_129-147.pdf.
- Kormány.hu (2014): *Fokozatváltás a felsőoktatásban. A teljesítményelvű felsőoktatás fejlesztésének irányvonalai*. www.kormany.hu/download/d/90/30000/fels%C5%91oktat%C3%A1si%20koncept%C3%B3.pdf.
- Kormány.hu (2016): *Fokozatváltás a felsőoktatásban. Középtávú szakpolitikai stratégia*. www.kormany.hu/download/3/18/e0000/20161202%20Fokozat%C3%A1lt%C3%A1s%20%20a%20fels%C5%91oktat%C3%A1sban%20k%C3%B6z%C3%A9pt%C3%A1v%C3%BA%20strat%C3%A9gia.pdf.
- Kőrösi István (2012): *Az Európa 2020 Stratégia, az EUREKA szerepe és kilátásai*. MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Világgazdasági Intézet, 205. sz.
- Kosztján Zsolt. T. – Telcs András – Török Ádám (2015): Felsőoktatásba jelentkezők preferenciáinak térbeli és időbeli szerkezete, teljesítményfüggése. *Statistikai Szemle*, 93. évf., 10. sz., 917–942.
- KSH (2019): Munkaerőpiaci folyamatok, 2018. I–IV. negyedév. *Statistikai Tükör*, április 23., www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/mpf/mpf1812.pdf.
- MNB (2018): *Növekedési jelentés*. Magyar Nemzeti Bank, Budapest, www.mnb.hu/letoltes/novekedesi-jelentes-2018-digitalis.pdf.
- OECD (2019) *Education at a Glance 2019*. OECD indicators, www.oecd.org/education/education-at-a-glance/.
- Porter, Michael (1998): *The Competitive Advantage of Nations*. Free Press, New York.
- Rechnitzer János (2009): A felsőoktatás térszerkezetének változása és kapcsolata a regionális szerkezettel. *Educatio*, 18. évf., 1. sz., 50–63.
- Sisa Krisztina – Szijártó Boglárka – Tangl Anita (2018a): A felsőoktatás szerepe a regionális vidékfejlesztésben. *A Falu*, 33. évf., 1. sz., 35–42.
- Sisa Krisztina – Szijártó Boglárka – Túróczi Imre (2018b): Az állami felsőoktatási intézmények önköltségszámításának jelenlegi vonásai a teljesítményelvű felsőoktatás fejlesztésének irányvonalai tükrében. *Controller Info*, 6. évf., 4. sz., 36–40.
- Winarno, Agung et al. (2019): Integration of Vocational School and Small-Medium Enterprises (SMEs) Learning: An Effort of Elevating Entrepreneurship Spirit Based on Strength and Weakness in East Java. *Academy of Entrepreneurship Journal*, Vol. 25, No. 1.

Zöldréti Attila

Tükörkép a V4-országok 2019. évi versenyképességéről

Reflection on the Competitiveness of the V4 Countries in 2019

Összefoglalás

A világgazdaság tengere hol kisebb, hol nagyobb hullámokat vet, ritka az a pillanat, amikor nem háborog. A szélcsend sem jó a vitorlázásnak, így mindnyájunknak el kell fogadni, hogy nem várhatunk a „jobb” pillanatokra, hanem mindig az adott pillanat adottságainak, kihívásainak megfelelően kell cselekedni. A V4-országok a politikai együttműködésen túl ma már az európai gazdasági növekedés zálogát jelentik, így a tanulmány szerzője azt a célt tűzte ki maga elé, hogy az egyre erősödő gazdasági együttműködés segítése érdekében a V4-országok 2019. évi versenyképességi helyzetéről látéletet készít, és annak elemzése alapján rámutat az ezen országok előtt álló feladatok hasonlóságára. Ehhez nemcsak a nagy nemzetközi elemzőintézmények 2019. évi előrejelzéseit használja, hanem azok kritikai észrevételezése mellett kiegészítő mutatók bevonásának segítségével mutatja be átfogóan a V4-országok pozícióját.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: O1, O18, O57, I25, M12

Kulcsszavak: gazdasági fejlődés, regionális elemzés, országok összehasonlítása, képzés és gazdasági fejlődés, személynzeti menedzsment

Summary

The “sea of the world economy” has either smaller or larger waves as it is a rare moment that it has no turbulence in it. Neither is the doldrum good for sailing, therefore we just all have to accept that we can not wait for “better moments” to come, but al-

DR. ZÖLDRÉTI ATTILA a közgazdaság-tudomány kandidátusa, BFKH projekt-ellenőrzési és kontrolling osztályvezető (zoldretia@gmail.com).

ways have to act according to the conditions and challenges of the actual moment. Beyond their political cooperation, today, the V4 countries (Czech Republic, Hungary, Poland, Slovakia) are now the key to economic growth in Europe. Thus, the author of this study undertook the task of reviewing and analyzing the state of competitiveness of V4 countries in 2019 and pointing out the similarity of the challenges facing V4 countries. For this work, the author use not only 2019 forecasts of major international analytical institutions, but also critically review them with the inclusion of additional indicators to be able to give a comprehensive presentation on the position of the V4 countries.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: O1, O18, O57, I25, M12

Keywords: economic development, regional analysis, comparative studies of countries, education and economic development, personnel management

BEVEZETÉS

A gazdasági válságok mint búvópatakok hol eltűnnek a szemünk elől, hol pedig megújult erővel törnek felszínre. Alig múlt el néhány jó év az utolsó nagy pénzügyi-gazdasági világválság sikeresnek ítélt kezelése óta, és máris egy újabb válság kialakulására utaló jeleket látunk. Ezért folyamatos erőfeszítéseket kell tennünk annak érdekében, hogy helyesen érzékeljük és értékeljük mind az adott, mind pedig az elérendő pozíciónkat, annak érdekében, hogy helyes navigációval a kívánt célpontot tudjuk elérni. A Nagy Pompeiusként emlegetett császár a Sziciliából Rómába gabonát szállító hajókat „buzdította”, hogy a viharos idő ellenére is hajózzanak ki a kikötőből. „*Navigare necesse est, vivere non est necesse*”, azaz: Hajózni muszáj, élni nem. Ez a „hajózni muszáj” ma is parancserejű motiváció a kereskedelem és az azzal összefüggő gazdasági teljesítmény fejlesztésére és növelésére, hiszen Földünk növekvő népességének fenntartható ellátása megköveteli a gazdasági teljesítmény növelését.

A földrajzi, gazdasági pozíciókért és piacokért folytatott világgazdasági verseny részeként a globális, regionális és lokális piac érintettjei és az erre szakosodott intézetek ma már folyamatosan értékeli a térségek, országok és a piaci szereplők gazdasági erejét és versenyképességét, a jövőben várható piaci részesedések alakulása, valamint az azokhoz tartozó belső összefüggések feltárása érdekében. A vizsgálatok és azon belül a versenyképességi vizsgálatok módszertana nem egységes. Megalapozott vélemények már korábban is rámutattak arra, hogy a nagy nemzetközi intézmények versenyképességi mutatóiban a szubjektivitás is tetten érhető, tehát torzított az általuk közvetített tükörkép. A tanulmány nem egy új versenyképességi mutató módszertanához, hanem a jelenleg alkalmazott versenyképességi mutatók kritikájához kíván további adalékok segítségével hozzájárulni, és rámutatni a szubjektivitásra, ezzel az általuk közvetített képet kívánja korrigálni. A tanulmány további célja arra is rámutatni, hogy bár elkerülhetetlen módon minden versenyképességi eljárás szerves része a humán erőforrás vizsgálata, vagyis

annak elemzése, hogy a rendelkezésre álló humánkapacitás hogyan hat a gazdálkodásra és a versenyképességre, ezen a területen még jelentős tartalékok állnak rendelkezésre. Különösen érvényes ez a magas humánpotenciállal rendelkező tehetségek versenyképességgel összefüggő területén. A versenyképesség növelése szempontjából, érthető módon, kiemelt szerepet játszik az adott ország tehetségfelszívó és -megtartó képessége. Ez a V4-országok szempontjából is kiemelten fontos, hiszen a jó példákat követve cél az innovatív gazdaság elérése, abban pedig a humán tőke szerepe megkérdőjelezhetetlen.

AZ EURÓPAI UNIÓ GAZDASÁGI KOHÉZIÓJÁNAK ÉS A V4-ORSZÁGOK NÖVEKVŐ SZEREPÉNEK ÖSSZEFÜGGÉSEI

Az Európai Unió (EU) 500 millió főt meghaladó összlakossága által generált fogyasztás fontos hajtóereje az Unió gazdasági kohéziójának. Mindez már csak azzal a ténnyel is magyarázható, hogy ha az EU-t a lakosságszám szerint egységesnek tekintenénk, a harmadik legnagyobb lakosságszámmal rendelkező ország lenne a világon. Ez a belső szabályozással biztosítani kívánt, egységes belső piachoz tartozó fogyasztás fontos kivása és összetartó ereje a fogyasztásvezérelt világunkban az uniós gazdaságnak. Ennek tükrében érthető, hogy az Európai Unió egyik legnagyobb horderejű vívmányának az egységes belső piac megteremtése tekinthető, hiszen a már említett 500 millió főt meghaladó fogyasztói kapacitás által biztosított gazdasági hajtóerő képezi a hosszú távú uniós együttműködés érdekeltégi alapját. Az alapelvek érvényesítése és az egységes piac működése érdekében az uniós jogalkotók több száz jogszabályt fogadtak el az Unión belüli technikai, szabályozási és jogi akadályok elhárítása céljából. Egy sor olyan szakpolitikát dolgoztak ki az EU-ban, amelyek alapvetően befolyásolják a polgárok és a vállalkozások életét. Egyebek mellett ezek közé tartozik a versenypolitika, amelyben a tényleges verseny elősegítése és fenntartása nem önmagában vett cél, hanem egy szabad és dinamikus, a belső fogyasztás oldaláról vezérelt piac megvalósításának feltétele, amely egyúttal az általános gazdasági jólét előmozdításának is egyik eszköze.

A közösségi versenyszabályok alapvető célja a torzulástól mentes szabadpiaci verseny biztosítása. A régi belső vámakadályok felszámolását követően ma már az áruk, a szolgáltatások és a tőke szabad áramlása is biztosított az egységes belső piacon. A szabályozás nemcsak a belső, hanem a külső, harmadik fél irányában történő együttműködésre is kiterjed, szem előtt tartva az egységes belső piac védelmét. Az egységes belső piacon folytatott verseny az előzőeken túl azért is fontos az uniós vállalkozások számára, mert az ezen a piacon szerzett versenytapasztalat alapozza meg a helytállást és a további piacszerzést a világ egyéb piacain folytatott küzdelemben.

Üröm az örömben, hogy néhány EU-tagország, különösen az IMF 2019-es GDP-előrejelzésében a top 10-es pozícióban szereplő Németország, Franciaország, Nagy-Britannia és Olaszország, valóban kiemelkedően szép teljesítményt ér el, de ebből sajnos feltételezhető, hogy ezek az eredmények beárnyékolják az „együtt könnyebb és együtt erősebbek vagyunk” elv maradéktalan érvényesülését az EU-ban (IMF, 2019). Ez leginkább az egységes belpiac védelmének gyakorlatában (hiányában) nyilvánul meg, ahol esetükben mindenki csak a saját piaci védelmének mértékéig védi a közöset.

Az előzőek nyilvánvalóan szerepet játszanak az EU jövője szempontjából egyelőre nehezen belátható következményekkel járó Brexit esetében is, amelyet jelenleg az egységes belpiachoz kötődő közös érdekelttség helyett a centrifugális erő vezérel.

A 1. táblázatban az UN (2019) által nyilvántartott lakosságszámadatokat közöljük, amelyek gyakorlatilag megegyeznek a The World Bank és a The World Factbook adataival. A lista érdekessége, hogy az USA, lakosságszámát tekintve, a mintegy 330 millió lakosával a 3. a világban, amely nagyon fontos tényező az USA belpiaci szempontjából. Mint tapasztaljuk, a jelen elnöki ciklusban megnyilvánuló kormányzati szándék erőteljesen védeni kívánja az USA belpiacát a belső vállalkozások számára. Az is általánosan elfogadott, hogy a 300 millió fogyasztót meghaladó piac képes akár a saját fogyasztási kapacitása alapján is növekedési pályán maradni, így érthető a határozott fellépés ennek védelme érdekében. Ha ténylegesen hasonlóan erőteljes lépések védenék az EU belpiacát, biztos, hogy ismét felerősödne a tagállamokra és a taggá válni akaró tagjelöltekre irányuló centripetális erő.

1. táblázat: A Föld és azon belül a V4-országok lakosságszámának alakulása

Rangsor	Ország	Lakosság		Megoszlás
		2018	2019	
1.	Kína	1 427 647 786	1 433 783 686	18,6
2.	India	1 352 642 280	1 366 417 754	17,7
3.	USA	327 096 265	329 064 917	4,27
4.	Indonézia	267 670 543	270 625 568	3,51
5.	Pakisztán	212 228 286	216 565 318	2,81
6.	Brazília	209 469 323	211 049 527	2,74
7.	Nigéria	195 874 683	200 963 599	2,61
8.	Banglades	161 376 708	163 046 161	2,11
9.	Oroszország	145 734 038	145 872 256	1,89
10.	Mexikó	126 190 788	127 575 529	1,65
...				
38.	Lengyelország	37 921 592	37 887 768	0,491
86.	Csehország	10 665 677	10 689 209	0,139
94.	Magyarország	9 707 499	9 684 679	0,126
117.	Szlovákia	5 452 014	5 457 013	0,0707

Forrás: The World Bank, 2019

Ha a táblázatban megvizsgáljuk a V4-országok összesített helyzetét, akkor azt tapasztaljuk, hogy a 2019-re prognosztizált 29 113 fő csökkenés mellett összességében 63 718 669 főt tesz ki a V4-országok összlakosságszáma. Ezzel az EU28-on belül Németországot, Nagy-Britanniát és Franciaországot követve, a V4-országok összlakossága alapján a 4. helyet foglalja el, megelőzve Olaszországot és Spanyolországot.

Ahhoz a tényhez, hogy a V4-országok jelentik Európa gazdasági növekedésének zálogát, a népesség és ezzel együtt a fogyasztói potenciál mellett további fontos tarta-

lékot látunk, ha rápillantunk az Eurostat Regionális Évkönyv 2019. évi kiadványából idézett *1. ábrára* (EC, 2019). Ezen az EU28-országok lakosságának medián életkor szerinti megoszlását látjuk 2018-as adatok alapján. Ebből egyértelműen látszik, hogy a V4-országok lakosságának medián életkora alacsonyabb az EU15 országainál, ami a fogyasztóerőn túl a munkavállalási képességben rejlő tartalékokat is mutatja.

Mindezek megalapozzák és nyomatékosítják a V4-országok együttes politikai és gazdasági fellépését. Lengyelország és Magyarország esetében mutatkozó csökkenő lakosságszám tudatos beavatkozást igényel (Lentner et al., 2017), és indokolttá teszi a mindkét országban már megtett és folyamatban levő családvédelmi intézkedéseket. A cél nemcsak a népességszám csökkenésének megállítása, hanem ezzel együtt a társadalom előregedési folyamatának megfordítása. Erre az EU15-nél jobb esélyt ad a V4-országok medián életkora, ami egyúttal most is azt jelenti, hogy ezen országok saját belső humánerőforrás-kapacitásuk segítségével hosszú távon is képesek lesznek biztosítani a gazdasági fejlődéshez szükséges szakképzett munkaerőt.

A FÖLD GAZDASÁGI NÖVEKEDÉSÉNEK PROGNOZISA

A Föld lakosságszámának 2019-re előre jelzett növekedése 82 337 060 főt tesz ki, ami gyakorlatilag egy év alatt egy, a mai Törökország lakosságszámával megegyező növekedést jelent. Ugyanakkor az előrejelzések a népességszám növekedésének lassulását is jelzik, ami önmagában is reménykeltő. További bizakodásra ad okot, hogy a klímakatasztrófa jelei ellenére az idősorok elemzése és az előrejelzések alapján a Föld gazdasági összeteljesítménye növekszik, és ez a tendencia várhatóan következő években is így marad, mint ezt az *2. táblázat* szemlélteti, és ezt mindenképpen pozitívumként kell értékelni.

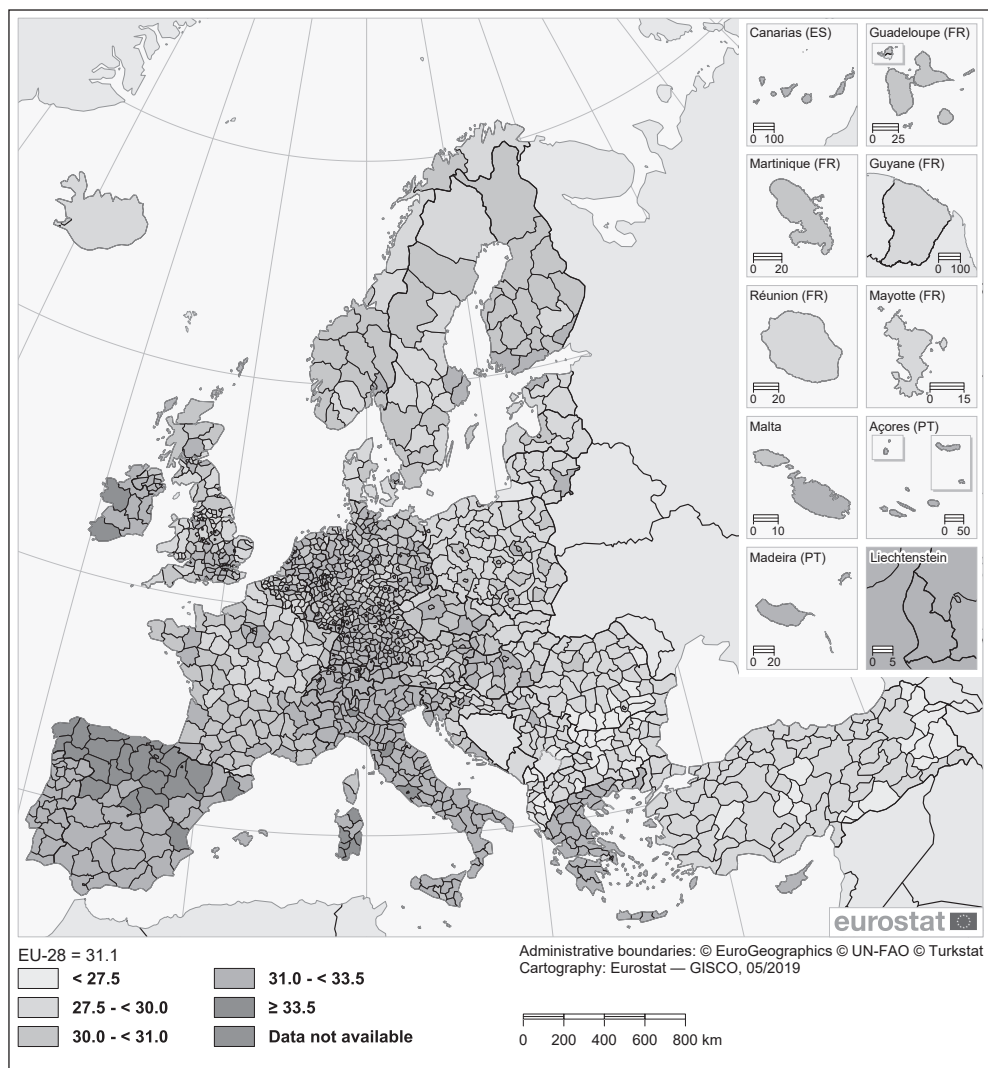
2. táblázat: Az IMF előrejelzése a Föld GDP-alakulásáról

Év	GDP (Mrd dollár)	
	Nominális	Vásárlóerő-paritás (PPP)
2018	84 835,46	135 235,88
2019	88 081,13	143 089,49
2020	93 084,96	151 081,01
2021	98 016,89	159 424,41
2022	103 262,90	168 113,32
2023	108 712,27	177 424,18

Forrás: IMF

Mint mindenre, erre az optimista, világméretű és folyamatos GDP-növekedésre is többféle magyarázatot adnak a kutatók. A BBC egyik tanulmányában (*Hét ok, amiért a Föld fejlődik*) arra hívja fel a figyelmet, hogy az aktuális gazdasági kilátások helyzete

1. ábra: Az EU28-országok lakosságának medián életkor szerinti megoszlása (2018)

Forrás: EC, 2019

ma kedvezőbb a világban, mint azt az emberek többsége gondolja, amin nem is lehet csodálkozni, mert a hírek fókuszában napról napra folyamatosan csak a katasztrófák, a terroristatámadások, a háborúk és az éhínség áll (Probst, 2019). Ezzel szemben az idézett tanulmány szerint a helyzet jobb, mint korábban, mert:

- a várható élettartam folyamatosan emelkedik;
- a gyermekhalandóság folyamatosan csökken;
- a termékenységi ráta csökken (a legújabb előrejelzések a lakosságszám növekedési ütemének csökkenését prognosztizálják);

- a GDP-növekedés tovább gyorsul,
- csökkent a globális jövedelmi egyenlőtlenség, szélesedett a fizetőképes kereslet globális megoszlása (az elmúlt kétszáz évben a Föld lakosságának növekedése mellett a napi egy főre jutó jövedelem az európai, amerikai földrajzi területek mellett Ázsiában is erős növekedést mutatott; sajnos Afrika lemaradása továbbra is jelentős);

- több ember él demokráciában;
- csökken a konfliktusok száma és aránya.

Ha a felsorolt tényezők mögé tekintünk, láthatjuk, hogy összességében ezen tényezők közvetlenül vagy közvetve a globális fizetőképes vásárlóerő erősödését jelzik, amely bár továbbra sem egyenletes eloszlásban jelenik meg a Földön, de az elmaradt térségek fejlődésére is reményt ad.

ADALÉKOK A V4-ORSZÁGOK 2019-RE PROGNOSTIZÁLT VERSENYKÉPESSÉGI MUTATÓINAK KRITIKÁJÁHOZ ÉS A KÖZÖS FELADATAINKHOZ

A nagy nemzetközi intézmények, amelyek a versenyképesség elemzésével foglalkoznak, mint például az Institute for Management Development (IMD), a Világgazdasági Fórum (World Economic Forum, WEF) vagy a Világbank, már évtizedek óta minden évben közzéteszik a versenyképesség alakulásáról készített prognózisukat és beszámolójukat. Nem egységes, de általános elfogadott értelmezésükben egy nemzetgazdaság versenyképessége azt mutatja meg, hogy mennyire képes egy ország olyan környezetet teremteni, termékek és szolgáltatások előállításával új hozzáadott értéket előállítani, amelyeknek a versengő piaci körülmények közötti értékesítése erősíti a gazdaság szereplőit, egyidejűleg a lakosság életszínvonalának és életminőségének növelését is eredményezi.

Mivel maga a versenyképesség fogalmának értelmezése sem egységes, így a versenyképességi elemzések elméleti és módszertani alapjai egymástól különböznek. Vizsgálatainkban különböző területekre, pillérekre különböző tartalmú és számosságú mutatót, különböző számú szakértő bevonásával alkalmaznak. Mindez sokszor még a saját, korábbi évi eredményeikkel való összehasonlíthatóságát is nehezíti, nem is beszélve a különböző mutatók összehasonlíthatóságáról.

A hazai szerzők már évek óta megalapozott kritikát fejtenek ki a különböző versenyképességi mutatókkal szemben. Az MNB elemzői már többször felhívták a figyelmet a szubjektív szerepére és az abból fakadó problémákra. Baksay és szerzőtársai már 2017-ben rámutattak, hogy a WEF *Global Competitiveness Report* nevű versenyképességi rangsora, amely az egyik legismertebb versenyképességi értékelésnek számít világszerte, megalapozottsága tekintetében nem ad megbízható eredményt, ezért az csak kellő óvatossággal és kritikával használható (Baksay et al., 2017a). Az objektív értékelés érdekében, jelen tanulmány szerzőjéhez hasonlóan, ők is további mutatók bevonásának szükségességére mutatnak rá.

A 2017. évi nemzetközi versenyképességi prognózisokkal kapcsolatban az ÁSZ szakértői is felhívták a figyelmet arra, hogy hazánk gazdasági teljesítménye szinte

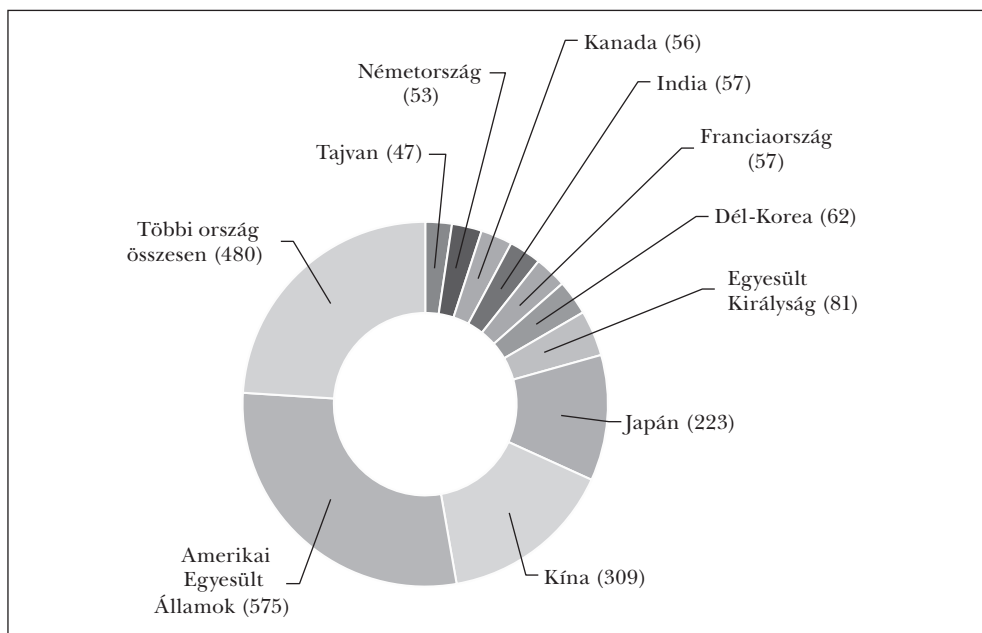
minden fontos index tekintetében évről évre erősödik, a WEF és az IMD által készített versenyképességi rangsorokon ennek ellenére Magyarország indokolatlanul rosszul szerepelt (Simon–Lengyel, 2019). Ezek megalapozott észrevételek, ezért jelen tanulmány szerzője az alábbiakban összeveti egymással ezen prognózisokat, és további mutatók bevonásával kritikát fogalmaz meg a nemzetközi intézmények 2019. évi versenyképességi prognózisára vonatkozóan, és az objektív versenyképesség megállapítása érdekében további, a gazdasági teljesítményt jobban hangsúlyozó mutatók bevonását ajánlja. Álláspontja szerint az országok versenyképességi rangsora nem állhat ellentmondásban az adott ország gazdasági erejével, de mint a 4. táblázatból láthatjuk, az összevetés eredménye nem mutatja ezt egyértelműen. A versenyképességgel foglalkozó intézmények mutatóiban tapasztalható ellentmondás különösen Kína esetében igaz, amely egyik nevesített intézményi versenyképességi rangsorban sem szerepel az első 10-ben, holott a GDP-rangsor és a versenyképes nagyvállalatainak száma szerint is 2. a világon. Hasonlóan ellentmondásos Japán versenyképességének jelzése is.

A szerző álláspontja szerint az országok gazdasági erejének rangsorát a GDP objektívnek nevezhető mutatója alapján el lehet fogadni.¹ Az egy főre vetített GDP pedig a hatékonyság jobb feltárását segíti. A versenyképes nagyvállalatok száma is egzakt módon mutatja az adott ország piaci versenyben elfoglalt helyét. A *Forbes* Global 2000 listája minden szubjektivitást nélkülöző négy mutató (árbevétel, nettó profit, mérlegfőösszeg, piaci kapitalizáció) alapján rangsorolja a vállalatokat (2. ábra). A nagyvállalatok országonkénti megoszlását tekintve az eredmények mutatják, micsoda versenyfűtás folyik az utóbbi években az USA és Kína között a nagyvállalatok területén.

A 2019. évi Global 2000 rangsor szerint tíz ország a 2000-ből 1520 vállalatot birtokol, azaz a vállalatok 76%-át (ez a tíz ország szerepel a 4. táblázat szerinti összefoglaló kimutatásban is). A maradék 24%-ot kitevő 480 vállalatot osztozik a többi ország, köztük a V4-hez tartozó Lengyelország 7, Magyarország 2, Csehország 1 nagyvállalattal. Szlovákia nem szerepel a listán. Az Ausztriával való összevetéshez megjegyezzük, hogy nyugati szomszédunk 9 vállalattal jelenik meg a listán. A V4-es országok Global 2000 listán szereplő nagyvállalatai országonkénti megoszlását szemlélteti a 3. táblázat. A nagyvállalatok mellett ugyanakkor nem szabad megfelelkezni a kkv-k innovációs és ezzel együtt versenyképességi szerepéről sem.

Az előzőek összefoglalásaként a 4. táblázat tartalmazza a szerző által végrehajtott komplex összevetést, amelyet tovább árnyal a kiegészítő mutatók figyelembevételével. Előjáróban a már nevesített három intézmény versenyképességi rangsorát vetjük össze a gazdasági teljesítményt tükröző egy főre eső GDP-(nominális és PPP) rangsorral, valamint a Global 2000 legnagyobb vállalatok országonkénti megoszlásának listájával. A szerző azért tartja fontosnak bevonni az egy főre eső GDP vásárlóerő-paritáson (PPP) mért rangsort, mert az alapján valamennyi V4-ország jobban pozicionált a gazdasági teljesítmény tekintetében. Vizsgálatunk céljának megfelelően a V4-ek eredményét kiemelten szemlélteti a táblázat. Kínát a három intézmény versenyképességi rangsorának hangsúlyos kritikájaként, Ausztriát pedig a kihívás nagyságának érzékeltetése miatt láthatjuk.

2. ábra: A Forbes Global 2000 alapján a nagyvállalatok országonkénti megoszlása, 2019

Forrás: Forbes, 2019

3. táblázat: A V4-országok nagyvállalatai a Forbes 2019-es Global 2000 listájában

Helyezés	Ország	Vállalat	Árbevétel (Mrd dollár)	Nettó profit (Mrd dollár)	Mérlegfőösszeg (Mrd dollár)	Piaci kapitalizáció (Mrd dollár)
964.	Csehország	CEZ Group	8,3	0,475	32,3	12,6
650.	Lengyelország	PKN Orlen	30,4	1,60	17,1	11,4
684.	Lengyelország	Grupa PZU	10,4	0,888	87,1	9,6
812.	Lengyelország	PKO Bank Polski	4,7	1	86,3	12,9
1009.	Lengyelország	Pging Group	11,4	0,889	14,2	9,2
1172.	Lengyelország	Bank Pekao	2,6	0,633	50,9	8,1
1619.	Lengyelország	PGE Polska Grupa Energetyczna	7,2	0,415	20,2	4,7
1990.	Lengyelország	Grupa LOTOS	8,3	0,439	5,9	4,1
868.	Magyarország	OTP Bank	4,4	1,2	52	12
886.	Magyarország	MOL Hungarian Oil	19,1	1,1	16,4	7,4

Forrás: Forbes, 2019

4. táblázat: A versenyképességi mutatók összevetése az egy főre eső GDP-, valamint a nagyvállalati rangsorral

Versenyképességi mutatók összehasonlítása (2018–2019)				Egy főre eső GDP (2019) nominális	Egy főre eső GDP (2019) PPP	Ország/db
	IMD: World Competi- tiveness Report	WEF: Global Competi- tiveness Report GCI	The World Bank: Doing Business	IMF	IMF	Forbes Global 2000
Vizsgált országok száma	63,00	140,00	190,0	193,00	193,0	2000 db vállalat
Vizsgált mutatók száma	332,00	98,00	11,0	GDP	GDP	4,0
Rangsor						
1.	Szingapúr	USA	Új-Zéland	Luxemburg	Katar	USA/575
2.	Hongkong	Szingapúr	Szingapúr	Makaó	Makaó	Kína/309
3.	USA	Németország	Dánia	Svájc	Luxemburg	Japán/223
4.	Svájc	Svájc	Hongkong	Norvégia	Szingapúr	Egyesült Kir./81
5.	Egyesült Arab Em.	Japán	Dél-Korea	Írország	Brunei	Dél-Korea/62
6.	Hollandia	Hollandia	Grúzia	Katar	Írország	Francia./57
7.	Írország	Hongkong	Norvégia	USA	Norvégia	India/57
8.	Dánia	Egyesült Királyság	USA	Szingapúr	Egyesült Arab Em.	Kanada/56
9.	Svédország	Svédország	Egyesült Királyság	Dánia	Kuvait	Németo./53
10.	Katar	Dánia	Macedónia	Ausztrália	Hongkong	Tajvan/47
	Rangsor					Vállalatok száma
Ausztria	19	22	26	14	20	9 db
Csehország	33	29	35	40	38	1 db
Lengyelo.	38	37	33	59	46	7 db
Magyaro.	47	48	53	56	48	2 db
Szlovákia	53	41	42	45	42	–
Kína	14	28	46	72	75	309/Kína

Forrás: Saját szerkesztés

Ha az egy főre eső vásárlóerő-paritáson vett GDP rangsoraival vetjük össze a nemzetközi intézmények versenyképességi prognózisát, láthatjuk, hogy Csehország és Lengyelország esetében jobb, Magyarország és Szlovákia esetében viszont rosszabb vagy azonos versenyképességi mutatókat közöltek, ami a már említett szubjektivitást jelzi. Mindezekkel szemben fontos tény, hogy az IMF 2019-es GDP-előrejelzése alapján a

térségi megközelítés szempontjából, ha a V4-országok együttes GDP-összteljesítményét nézzük, akkor az EU-ban a 6., a világrangsorban pedig a 16. helyre jogosítja fel a V4-eket, amely indokolja az együttműködés további erősítését.

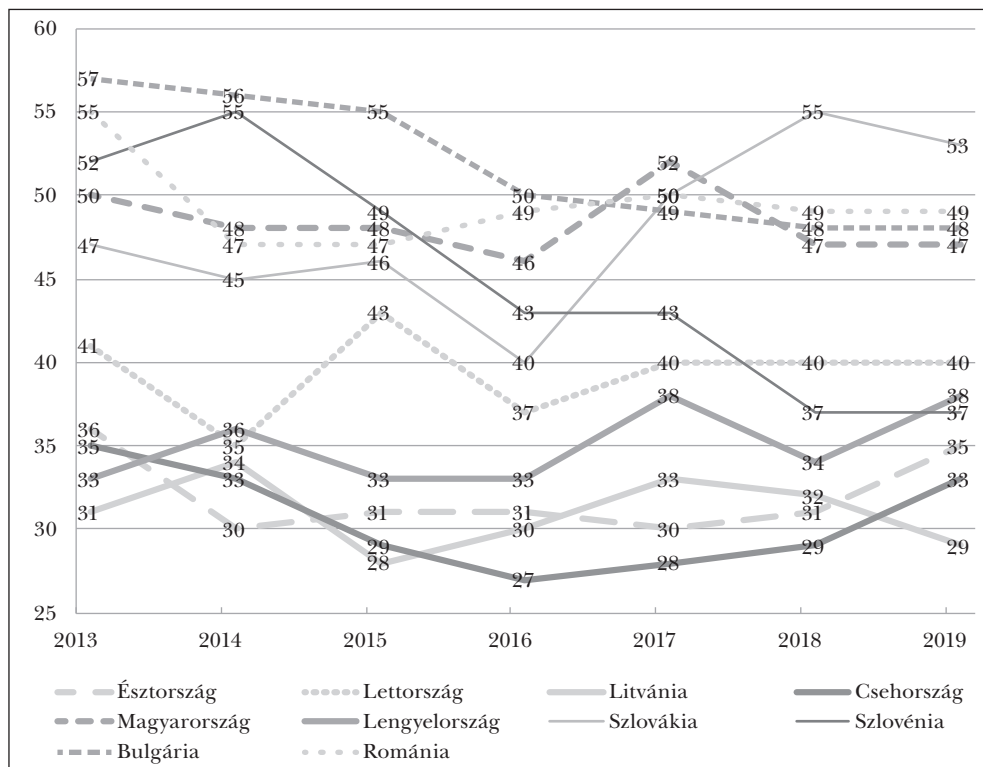
A V4-országok nemzetközi intézmények által prognosztizált mutatói alapján megállapítható, hogy azok nem megalapozott tükörképet mutatnak, hiszen ha csak Magyarországot nézzük, látható, hogy a válságkezelés (Baksay et al., 2017b), majd az egyensúly elérése után elindult növekedés (Matolcsy, 2015) és a felzárkózás útján halad az ország (Matolcsy–Palotai, 2019). A már évekkal ezelőtt bekövetkezett fordulat eredményeképpen több éve az uniós átlagot meghaladóan nő a visegrádi országok GDP-je. „A magyar gazdaság teljesítménye 2018-ban 4,9%-kal emelkedett az egy évvel korábbihoz képest, így a 2013-ban kezdődött gazdasági konjunktúra 2018-ban is folytatódott. Gazdaságunk bővülésének üteme illeszkedett a térségünk országait jellemző GDP-növekedéshez. 2018 során a visegrádi országok az uniós átlagot (1,9%) meghaladóan emelkedtek, miközben az EU gazdasága és ezen belül a fontosabb nemzetgazdaságok lanyhuló ütemben növekedtek” (KSH, 2019:10). Ez az évek óta zajló konjunktúra 2019-ben is folytatódik, és mind a négy visegrádi ország növekedése továbbra is meghaladja az EU28 átlagát. Mindez kedvező és nagyon fontos is annak érdekében, hogy tovább növekedjen a V4-országok súlya. Ugyanakkor, mint ezt láthatjuk, ezen eredmények nem tükröződnek a nemzetközi intézmények mutatóiban!

Az IMD több évre visszatekintő értékelésében láthatjuk, hogy Magyarország stagnáló, 47. helyre sorolt értékelése és Lengyelország 38. helyre romló minősítése ellentmondásban van az országok GDP-növekedésével, hiszen a GDP Magyarországon 2018-ban 4,9%-kal, Lengyelországban pedig 5,1%-kal emelkedett. Az előzőekben idézett KSH-statisztika alapján ugyanez igaz Csehországra és Szlovákiára is, tehát az IMD által visszatekintett versenyképességi tükörkép nem mutatja objektív módon a V4-országokban évek óta zajló növekedést (3. ábra).

Magyarország tekintetében érdemes a történelmi hátteret is felidézni. Az ÁSZ ellenőrzési jelentésében rámutat az állami források felhasználásának hiányosságaira. A több mint tízéves jelentést azért idézi a szerző, hogy tanuljunk belőle, és kerüljük el az akkor elkövetett hibákat (ÁSZ, 2008). A jelentés szerint az állam által támogatott gazdaságfejlesztés, amelynek fogalma és tartalma nehezen beszorítható az államháztartás rendszerébe, önmagában nem csupán forráskérdés. A vizsgált 2004–2006-os időszakban, a közel 1500 Mrd Ft összegű gazdaságfejlesztési jellegű államháztartási kiadásokhoz nem alakították ki a társadalmi-gazdasági fejlesztések átfogó stratégiáját, ebből kifolyólag nem volt megoldott a fejlesztési célokat szolgáló erőforrások összhangja. A tervezési és szabályozási elmaradások miatt az ellenőrzött időszakban nem valósult meg a gazdaságfejlesztés területére irányuló direkt és indirekt állami eszközök és erőforrások alkalmazásának szabályozott harmonizációja. Az összehangolás és harmonizáció hiánya akadályozta az eszközfelhasználás haszonmaximalizálását.

Az idézett ÁSZ-jelentés kiemeli, hogy a világgazdasági versenyben alkalmazható állami eszközöket (milyen célokra, milyen területeken nyújtható támogatás állami forrásból, beleértve az adó- és kamatkedvezményeket is) egyértelműen meghatározza az

3. ábra: Közép- és Kelet-Európa országainak az IMD versenyképességi mutatója szerinti rangsora alakulása

Forrás: IMD, 2019

Európai Unió versenyjoga. A közösségi versenyjog elismeri, hogy szükség lehet a nemzeti vállalatoknak és iparágaknak nyújtott támogatásokra, de tilt minden olyan tagállami forrásból nyújtott támogatást, amely torzíja a versenyt, és meghatározza azokat a területeket is, ahol a szabályozott szintű támogatás megengedett, pl. a foglalkoztatás javítására, képzésre, energiamegtakarításra, regionális célokra, környezetvédelemre, kutatás-fejlesztésre, valamint kis- és középvállalatok részére nyújtott támogatások. A jelentés tartalmazza, hogy az IMD World Competitiveness Yearbook 2000 és 2007. évi adatai alapján Magyarország a világ versenyképességi rangsorában 2007-ben nyolc hellyel rosszabb pozícióval rendelkezett, mint 2000-ben.

Az EU területi kohéziója és regionális politikája eredményeinek további sajátos látlete az EU28 és a V4-országok jelentős területi, regionális szórása a GDP előállításában. Mindezek a regionális különbségek mellett a versenyképességben játszanak szerepet. Az Eurostat 34/2019. számában, 2019. február 26-án számolt be az EU28 régióinak szórásáról az egy főre vetített GDP alapján (Eurostat, 2019). Az olló igen tágira nyitott, hiszen az EU28 régióinak átlagához képest (100%) London központja a maga 626%-ával tornyosul az élre, szemben a legszegényebb északnyugat-bolgár régió

31%-ával. Sajnos ebben a nagy szórásban a V4-országok régiói is érintettek. Prága és Pozsony a maguk 7., illetve 8. helyezését kiemelkedő helyet foglalnak el a top 10-es listában, de az olló másik ágán, a legszegényebb 20 régióban 4 magyar és 3 lengyel régió is szerepel. A V4-országok régióinak átlagát, a fővárosok eredményét a jelentésből kiemelve a 5. táblázat mutatja. Ismét láthatjuk Ausztria hasonló eredményeit az összehasonlítás érdekében. Az eredmények alapján az egész EU-nak, az összes visegrádi országnak és különösen Magyarországnak és Lengyelországnak van kiemelt közös feladata a területi kohézió és a regionális versenyképesség javítása területén.

5. táblázat: Az EU28-régiók egy főre eső GDP-átlagához (100%) viszonyítva a V4-es régiók átlageredményei és az egyes fővárosok teljesítménye

Ország megnevezése	Régiók átlaga (NUTS2)	Főváros
EU28	100%	Brüsszel/196%
Csehország	89%	Prága/187%
Lengyelország	70%	Varsó/152%
Magyarország	68%	Budapest/139%
Szlovákia	76%	Pozsony/179%
Ausztria	127%	Bécs/151%

Forrás: Eurostat, 2019

További, a versenyképességet befolyásoló adalékként a humánkapacitások hatékony alkalmazásával összefüggésben érdemes megvizsgálni a versenyhelyzet elemzésével foglalkozó, már többször hivatkozott IMD World Competitiveness Centernek az *IMD World Talent Ranking 2018* címen publikált felmérését, amely azt rangsorolta, hogy a felmérésben részt vevő 63 ország és az ott működő vállalati szektor mennyire képes vonzóvá tenni saját magát a tehetséges munkavállalók számára (IMD, 2018). Azt vizsgálták, hogy az országok hogyan teljesítenek a legkülönbözőbb területeken. Idetartoznak a közvetlen bérjellegű motiváción kívül az oktatás, a gyakornoki képzés, a munkahelyi képzés, a nyelvtudás, a megélhetési költségek, a javadalmazás és az adók mértéke, valamint az általános életminőségre és a társadalmi környezetre vonatkozó szempontok.

A 6. táblázatban az *IMD World Talent Ranking 2018* összefoglaló listáját láthatjuk az országok rangsorával. A táblázat és a publikáció adatai alapján két dolog biztosan látszik. Svájc az elmúlt öt évben töretlenül tartja vezető szerepét. A V4-országok közül Csehország és Lengyelország vonzási képessége meghaladja Magyarországot és Szlovákia ilyen képességét. A szerző célja és felvállalt feladata, hogy a jó példákat elemezve, ajánlásokkal segítse a magyar országimázs fejlődését és a magyar tehetségek hatékony kibontakoztatását. Ennek keretében felhívja a figyelmet a tehetségmenedzsment minél szélesebb körű elterjesztésének támogatására, hiszen a módszertan hatékony alkalmazása segítheti a magyar és a V4-országok kkv-szektorának bekapcsolódását az innovációs versenybe.

6. táblázat: A V4-országok helyezései az IMD World Talent Ranking 2018 eredménylistájából

Összesített rangsor 2018	Ország	Éves változás		Összpontszám 2018	
1	Svájc		0		100,00
2	Dánia		0		91,97
3	Norvégia	+	4		86,37
4	Ausztria		0		86,10
5	Hollandia	+	1		85,25
6	Kanada	+	5		84,50
7	Finnország	–	2		83,00
8	Svédország	+	1		82,45
9	Luxemburg	+	1		81,63
10	Németország	–	2		81,11
...					
37	Csehország	+	1		61,02
38	Lengyelország	–	4		60,81
49	Magyarország	+	5		47,76
59	Szlovákia	–	13		39,63

Forrás: IMD, 2018:24–25

A tehetségek hatékony alkalmazására a módszertan ismert, és gyakorlati alkalmazása ajánlott (Thom–Zöldréti, 2019). Mindez azért fontos, mert a tehetségek kiválasztása, felkészítése és motiválása a szakképzéstől kezdve a legmagasabban képzett, a tudományos kutatási munkához kapcsolódó területeken is kiemelkedő szerepet játszik az adott vállalkozás és az ország versenyképessége szempontjából (Lentner, 2007), ezért hazánkban és a V4-országokban is érthető és szükséges módon, az elért eredmények mellett, további erőfeszítéseket kell tenni ezen a területen is.

A humánkapacitás és azon belül a tehetségek hatékony alkalmazásához kapcsolódóan a munkaerő vonzására, a környezet és a közösség fontosságára a BCG/WFPMA-együttműködés publikációja is rámutat (BCG, 2014). Felmérésük szerint a munkahelyválasztásnál a foglalkoztatottak számára a munkakultúra szempontjai fontosabbak az anyagi szempontoknál. Ez a fiatal tehetségek munkaválasztásánál különösen lényeges, hiszen esetükben, egy versenyző jövőképből kiindulva, nagyobb hangsúllyal szerepelnek a szakmai megbecsüléssel, a sikerrel és elismeréssel összefüggő szempontok, mint a pénzügyiek.

Az előzőeken túl, tovább hangsúlyozva a magasán képzett szakemberek versenyképességre gyakorolt, kiemelkedő szerepének fontosságát, örömteli hír, hogy a QS World University Rankings 2020-as listájának tanúsága szerint hat magyar egyetem is szerepel a világ ezer legjobb egyeteme között. A legelőkelőbb helyezést a Szegedi Tudományegyetem érte el, amely a lista 501–510. helyén szerepel. A Debreceni Egyetem a 601–650., az ELTE és a Pécsi Tudományegyetem a 650–700., a Budapesti Műszaki

és Gazdaságtudományi Egyetem és a Budapesti Corvinus Egyetem pedig a 801–1000. helyezett jelenleg a nemzetközi listán. Sőt, ha nem az összevont egyetemi rangsort, hanem a szakterületek szerinti rangsort nézzük, akkor tíz magyar képzési terület szerepel a listán. Magyarországhoz hasonlóan a többi V4-ország is reményteljes eredményt ért el az egyetemek rangsorban szereplő számát tekintve. Elérendő közös célkitűzés, hogy a V4-országok egyetemei minél hamarabb a rangsor első 200 helyezettje között szerepeljenek. Erre meg is van a közös akarat (7. táblázat).

7. táblázat: A V4-országok egyetemeinek száma a QS World University Rankings 2020-as listáján

Ország megnevezése	Egyetemek száma a listán
Csehország	9
Lengyelország	16
Magyarország	6
Szlovákia	3

Forrás: QS Top Universities, 2019

KÖVETKEZTETÉS ÉS KITEKINTÉS

A V4-országok 2019. évi, a nemzetközi intézetek által közölt versenyképességi előrejelzéseivel összefüggésben az előzőekben bemutatott összehasonlító módszertan és tényezők együttes eredménye alapján megállapíthatjuk, hogy azok szubjektivitást is tükröznek, így azok használatát csak ennek ismeretében lehet használni. Az eredmények azt mutatják, hogy az elmúlt években elért növekedés megalapozza a felzárkózást, ennek ellenére jelenleg a V4-országok egyike sem érte még el a hosszabb távon célként kitűzött teljes versenyképességi fordulatot, így ez közös kihívást jelent valamennyi V4-ország számára.

Ugyanakkor a versenyképesség elemzésével foglalkozó nemzetközi intézetek mutatóival szemben a megfogalmazott kritika jelen vizsgálat eredményei alapján jogosnak tűnik, a szubjektivitásra és a gazdasági teljesítmény nem kellő és nem egyenlő arányú figyelembevételére az általuk prognosztizált rangsorok első 10 helyezettje tekintetében egyértelműen rámutat a tanulmány. A gazdasági teljesítmény nem egységes figyelembevételét a V4-országok esetében is tetten érhetjük a tanulmány igazolása alapján. A vizsgálatba bevont valamennyi mutató tekintetében egybecsengés van abban, hogy Csehország és Lengyelország jelenleg kedvezőbb versenyképességi pozíciót mutat, mint Magyarország és Szlovákia. Ugyanakkor, ha az egy főre eső vásárlóerő-paritáson vett GDP-rangsorokkal vetjük össze a nemzetközi intézmények versenyképességi prognózisát, láthatjuk, hogy Csehország és Lengyelország esetében jobb, Magyarország és Szlovákia esetében viszont rosszabb vagy azonos versenyképességi mutatókat közöltek a nemzetközi versenyképességet minősítő intézmények, ami a már említett szubjektivitást jelzi.

Magyarország esetében közel tízéves fejlődés után mára sikerült Európa legdinamikusabban fejlődő gazdaságává válnia. A megtermelt költségvetési forrásokból, egye-

bek mellett, folyamatosan emelkedik a bérekre, az egészségügyi ellátásra és az oktatásra, tehát a fogyasztásra és a humánkapacitás fejlesztésére fordított kiadások aránya. Mindezek segítik a fogyasztás bővülését és a szakképzett humán erőforrás biztosítását a gazdaság számára, ezek pedig visszahatnak a gazdaság és versenyképesség előbbre jutására (Lentner, 2015; 2019). Mindezen eredményeket egyelőre nem igazolják vizsgálata a nemzetközi intézetek versenyképességi mutatói. Ugyanakkor gazdaságpolitikánk lényegének abban kell állnia, hogy évtizedeken átívelően stabilitást és gyarapodást biztosítson (Matolcsy, 2015).

Az EU-ban folyó felfokozott piaci versenyben a többi szereplővel szemben – első sorban azok történelmileg kialakult előnyeik további érvényesítési képessége és kihasználása miatt – a V4-országok az elmúlt években sem a versenyképességben, sem a gazdasági eredmények tekintetében nem tudták átrendezni a sorrendet. Tehát hangsúlyozni kell, nem arról van szó, hogy a V4-országok tétlenkedtek volna az elmúlt években, hanem arról, hogy jól felfogott érdekeiket képviselve a többi tagország is „foggal-körömmel” harcol a piaci pozícióinak, gazdasági teljesítményeinek megtartásáért és fejlesztéséért. Mindezekből kiindulva azt is látni kell, hogy a V4-országok csak további szoros gazdasági együttműködéssel tudják kihasználni és érvényesíteni a politikai és méretgazdasági előnyöket, és felszabadítani a fogyasztásban, valamint a foglalkoztatásban rejlő tartalékaikat. A V4-országok mindegyike az előzőekben felvázolt képet tisztán látja, és sorra dolgozza ki a cselekvési programjait versenyképessége javítása érdekében. Magyarország tekintetében a monitoring és a következetes végrehajtás is biztosított (Lambert, 2019), így megvalósítható az erőforrások összehangolt és harmonizált felhasználása.

Az EU kohéziós politikája ellenére az egész EU-ban és így a V4-országok régióiban is szinte változatlanul jelentős gazdasági különbségek tapasztalhatók regionális szinten. Így a V4-es országok közös feladatainak sorába tartozik a regionális fejlettségi különbségek csökkentése is. Ebben különösen Magyarország és Lengyelország tekintetében kell a közeljövőben fordulatot elérni, hiszen a vidék megtartóképessége a fenntartható fejlődésnek is feltétele. A regionális versenyképesség fejlesztése mellett további közös cél és feladat, hogy az együttműködő V4-országok összesített fogyasztási kapacitásában rejlő tartalékaikat saját gazdasági fejlődésükre kölcsönösen használják ki. Ehhez tovább kell erősíteni a már eddig is szép sikereket elért társadalmi és gazdasági együttműködést.

Magyarország tekintetében hasonló következtetésre jutott az MNB és a kormány, és meg is tették a maguk szükséges lépéseit. Idesorolható az MNB Versenyképességi Programja, a Nemzeti Versenyképességi Tanács által kidolgozott Program a Versenyképesebb Magyarorszáért, valamint a kormány által kiadott Magyarország 2019. évi Nemzeti Reform Programja (MNB, 2019; Nemzeti Versenyképességi Tanács, 2019; Magyarország Kormánya, 2019). Az egész nemzet jövőjét és azon belül a versenyképességi potenciálok javítását tartalmazzák a Családvédelmi Akciótervben, a Gazdaságvédelmi Akciótervben és a Magyar Falu Programban lefektetett célok és a megvalósításukat szolgáló eszközök. A helyzet és a felsorolt programokban, akciótervekben lefektetett irányok és célok világosak, az EU28 átlagát meghaladó gazdasági növeke-

dés pedig feszíti a vitorláinkat, így most már csak, ahogy a Nagy Pompeius mondja, „Navigare necesse est”, vagyis hajózni kell céljaink felé, bármennyire is háborog a tenger.

JEGYZET

- ¹ Az IMF és más intézmények éves előrejelzései mellett folyamatosan nyomon követik az adott évben várható GDP-változásokat. Jelen tanulmányban a felhasznált irodalomban megadott, az IMF 2019. évi GDP-előrejelzését használjuk az elemzésünkhöz, vagyis mind a versenyképességi, mind a GDP-prognózisok tekintetében az éves előrejelzések összevetését végzi el a tanulmány.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- ÁSZ (2008): *Jelentés a gazdaságfejlesztés állami eszközrendszere működésének ellenőrzéséről*. 0802. sz., Állami Számvevőszék.
- Baksay Gergely – Palotai Dániel – Szalai Ákos (2017a): *Mennyire objektív a WEF versenyképességi rangsora? Egy mértékadó versenyképességi rangsor gyengeségei*. www.mnb.hu/letoltes/baksay-gergely-palotai-daniel-szalai-akos-mennyire-objektiv-a-wef-mnbhonlapra.pdf.
- Baksay Gergely – Palotai Dániel (2017b): Válságkezelés és gazdasági reformok Magyarországon, 2010–2016. *Közgazdasági Szemle*, 64. évf., 7–8. sz., 698–722, <https://doi.org/10.18414/ksz.2017.7-8.698>.
- BCG (2014): *Creating People Advantage 2014–2015*. The Boston Consulting Group, www.eapm.org/wp-content/uploads/2014/12/BCG_Creating_People_Advantage_2014-2015.pdf.
- EC (2019): *Eurostat Regional Yearbook 2019*. European Commission, Luxembourg.
- Eurostat (2019): Regional GDP per capita ranged from 31% to 626% of the EU average in 2017. <https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-press-releases/-/1-26022019-AP>.
- Forbes (2019): Global 2000. *Forbes*, www.forbes.com/global2000/#265bf2fb335d.
- IMD (2018): *IMD World Talent Ranking 2018*. IMD World Competitiveness Center, Lausanne, www.imd.org/wcc/world-competitiveness-center-rankings/talent-rankings-2018/.
- IMD (2019): *IMD World Competitiveness Yearbook 2019*. IMD World Competitiveness Center.
- IMF (2019): *GDP Indicators 2019*. International Monetary Fund, <http://statisticstimes.com/economy/gdp-indicators-2019.php>.
- KSH (2019): *Magyarország 2018*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, www.ksh.hu/docs/hun/xftp/ido-szaki/mo/mo2018.pdf.
- Lambert Gábor (2019): A versenyképességi reformpolitika folytatása nemzeti érdek, míg eredményei nemzeti értéké válhatnak. Interjú Palotai Dániellel az MNB 330 pontból álló versenyképességi programjáról. *Biztosítás és Kockázat*, 6. évf., 2. sz., 6–17, <https://doi.org/10.18530/bk.2019.2.6>.
- Lentner, Csaba (2007): The Competitiveness of Hungarian University-Based Knowledge Centres in European Economic and Higher Education Area. *Transformations In Business & Economics*, Vol. 6, No. 2, 87–100.
- Lentner Csaba (2015): Az új magyar állampénzügyi rendszer – történeti, intézményi és tudományos összefüggésekben. *Pénzügyi Szemle*, 60. évf., 4. sz., 485–472.
- Lentner Csaba (2019): Versenyképesség. Főszerkesztői bevezető. *Polgári Szemle*, 15. évf., 1–3. sz., 2019, 7–10, <https://doi.org/10.24307/psz.2019.0901>.
- Lentner Csaba – Novoszáth Péter – Sági Judit (2017): A magyar családpolitika és a születésszám alakulásának egyes kiemelt területei demográfiai, szociológiai és állampénzügyi vetületben, nemzetközi kitekintéssel. *Pro Publico Bono – Magyar Közigazgatás*, 5. évf., 4. sz., 106–133.
- Magyarország Kormánya (2019): *Magyarország 2019. évi Nemzeti Reform Programja*. Magyarország Kormánya, 2019. április.
- Matolcsy György (2015): *Egyensúly és növekedés. Konszolidáció és stabilizáció Magyarországon, 2010–2014*. Kairosz Kiadó, Budapest.

- Matolcsy György – Palotai Dániel (2019): Felzárkózási pályán Magyarország. *Hitelintézeti Szemle*, 18. évf., 3. sz., 5–28, <https://doi.org/10.25201/hsz.18.3.528>.
- MNB (2014): *Társadalmi Felelősségvállalási Stratégia*. Magyar Nemzeti Bank, Budapest, 2014. június.
- MNB (2019): *Versenyképességi Program 330 pontban*. Magyar Nemzeti Bank, Budapest
- Nemzeti Versenyképességi Tanács (2019): *Program a versenyképesebb Magyarorszáért*. Magyarország Kormánya, www.kormany.hu/download/7/91/91000/Program%20a%20Versenyk%C3%A9pesebb%20Magyarorsz%C3%A1g%C3%A9rt.pdf#!DocumentBrowse.
- Probst, Julius (2019): Seven Reasons Why The World Is Improving. *BBC*, 11 January, www.bbc.com/future/story/20190111-seven-reasons-why-the-world-is-improving.
- QS Top Universities (2019): QS World University Rankings. www.topuniversities.com/university-rankings/world-university-rankings/2020.
- Simon József – Lengyel Viktor (2017): Objektívek-e a versenyképességi rangsorok? *Pénzügyi Szemle online*, 2017. november 2., www.penzugyiszemle.hu/hirek/objektivek-e-a-versenykepessegi-rangsorok.
- Thom Norbert – Zöldréti Attila (2019): Ajánlások a gyakornok (trainee) programok sikeres lebonyolításához. *Munkaügyi Szemle*, 62. évf., 6. sz., 62–69.
- UN (2019): *World Population Prospects 2019*. United Nations, https://population.un.org/wpp/Publications/Files/WPP2019_Volume-I_Comprehensive-Tables.pdf.
- WEF (2017): *The Global Competitiveness Report 2016–2017*. World Economic Forum, www.weforum.org/reports/the-global-competitiveness-report-2016-2017-1.
- WEF (2018): *The Global Competitiveness Report 2018*. World Economic Forum, <https://www.weforum.org/reports/the-global-competitiveness-report-2018>.
- WEF (2019): *The Global Competitiveness Report 2019*. World Economic Forum, http://www3.weforum.org/docs/WEF_TheGlobalCompetitivenessReport2019.pdf.
- World Bank (2019): *Doing Business 2019. Training for Reform*. The World Bank, www.doingbusiness.org/content/dam/doingBusiness/media/Annual-Reports/English/DB2019-report_web-version.pdf.

Varga Bence

A hazai pénzügyi felügyelés helyzete a második világháború időszakától a „felügyeleti rendszerváltozás” kezdetéig (1939–1986)¹

**Financial Supervision in Hungary Between
World War II and the Commencement of a
“Change of Regime in Supervision” (1939-1986)**

Összefoglalás

Jelen tanulmány a pénzügyi felügyelés második világháborút követően átalakult helyzetét vizsgálja a „felügyeleti rendszerváltozás” évéig, 1986-ig bezárólag, különös tekintettel a Pénzügyi Központ tevékenységének változására. A szerző arra keresi a választ, hogy miként alakult át a felügyelés ebben az időszakban, milyen feladatokat látott el a Pénzügyi Központ, valamint milyen további intézmények végeztek felügyeleti-ellenőrzési feladatokat. A tanulmány arra törekszik, hogy a pénzügyi felügyelés bemutatása során rávilágítson a pénzügyi felügyeleti helyzetére, átalakulására is, hiszen a felügyelés a pénzügyi rendszertől nem választható el, a kialakításuk, megszervezésük minden esetben azzal szoros összefüggésben történik, illetve ahhoz kapcsolódóan fogalmazódnak meg a felügyeleti célok, elvárások.

VARGA BENCE PhD, vezető felügyelő, Magyar Nemzeti Bank (vargabe@mnbb.hu).

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: B20, G28, N24, N94

Kulcsszavak: pénzintézetek, második világháború, pénzügyi felügyelés, Pénzügyi Központ, tervgazdaság

Summary

This study examines the situation of financial supervision between World War II and the “change of regime in the supervisory system” in 1986, with special regard to changes in the activities of Pénzügyi Központ (the supervisory authority of financial institutions). The author describes the transformation of supervision, the tasks performed by Pénzügyi Központ and the other institutions that performed supervisory-examination tasks. The study seeks to highlight the situation and transformation of financial institutions during the demonstration of financial supervision, since the supervision cannot be separated from the financial system, but it is always formed and organized in close relation with it, and the supervisory goals and expectations are formulated in connection with the financial system.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: B20, G28, N24, N94

Keywords: financial institutions, World War II, financial supervision, Pénzügyi Központ, planned economy

BEVEZETÉS

A Pénzügyi Központ 1916. június 1-jei megalakulásával jött létre Magyarországon az első, bankokat, takarékpénztárakat és szövetkezeteket is felügyelet alá helyező intézmény, melynek felügyelési funkciója a későbbiekben szanálási tevékenységgel is kiegészült. Feladat körében az évek során több változás is tetten érhető volt. Ezek egy része szorosan kapcsolódott a felügyelési tevékenységéhez (pl. tagintézményeknél éves ellenőrzések lefolytatása, alaptőke-emelés előzetes engedélyezése), míg mások kevésbé vagy egyáltalán nem kapcsolódtak a felügyeléshez (pl. köztulajdonba került üzemek pénzügyeinek kezelése; számos iparvállalat alapításában, ügyvezetésében való részvétel). Bár több alkalommal előtérbe kerültek a felügyelési feladatokra irányuló javaslatok, a bel- és külpolitikai események ezt korlátozottan tették lehetővé. Mindezek ellenére a Pénzügyi Központ hatékonyan tudott reagálni a külső körülményekre, így az 1929–33-as gazdasági világválság által támasztott kihívásokra is, hiszen a kockázatok azonosítása és felmérése megtörtént, az ellenőrzés mind szélesebb intézményi kört ölelt fel, és a lefolytatott vizsgálatok számában is emelkedő tendencia volt megfigyelhető (Varga, 2017; Kovács–Varga, 2018; Lentner, 2019).

A következőkben láthatjuk, hogyan alakult át a felügyelés a második világháború, illetőleg az azt követő átmeneti években, majd a tervgazdaság időszakában, illetve a felügyelés szempontjából mi jelentette a rendszerváltozást, amellyel a felügyelés megújult formában jelent meg Magyarországon. Tekintettel arra, hogy a pénzügyi

felügyelés nem választható el a pénzügyintézetektől, ezért azok helyzetének bemutatására is kitérünk az egyes korszakok ismertetésénél.

PÉNZÜGYI FELÜGYELÉS A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ ÉVEIBEN (1939–1945)

A második világháború – a személyi és fizikai károk mellett – a hitelellátásra is rendkívül súlyos hatással volt. A német megszállás, majd a Szálasi-rendszer idején a pénzügyintézeteknél sok esetben előforduló személyi változások, a gyakoribbá váló bombázások jelentősen akadályozták a hitelellátást. A pénzügyintézetek épületei – különösen a fővárosban – megrongálódtak, a főváros ostroma alatt a hitelezés teljesen szünetelt. 1938 végétől a Magyar Nemzeti Bank (MNB) számára egyre nagyobb kihívást jelentett a háború finanszírozása, ezzel összefüggésben az állam növekvő finanszírozási igényének kielégítése, így a jegybank refinanszírozási politikájában egyre hangsúlyosabb mértékben jelentkeztek a felsorolt szempontok. Példaként említhető, hogy a jegybank az Ipari Munkaszervező Intézet útján refinanszírozott lőszereket mintegy 30 millió pengő értékben. A hadiipar finanszírozásával összefüggésben került sor az 1938. évi XXV. törvénycikk elfogadására, mely alapján a jegybank 30 millió pengő összeghatárig folyószámlahitel-keretet nyújtott az állam részére, amely a következő évben 100 millió pengőre emelkedett. A terület-visszacsatolások megindulásával az állam a korábbiaknál is nagyobb hiteligényekkel jelentkezett a honvédelmi kiadások fedezésére.

A tőkehiány is akadályozta a hitelellátást, melynek okai voltak egyfelől a háborús károk, másfelől pedig az elhurcolt arany- és pénzkészlet miatti nemesfémhiány. Ennek következtében a pénzügyintézetek a háború idején mindössze a működésük fenntartása szempontjából legfontosabb tételek kiegyenlítéséhez szükséges előlegekhez jutottak hozzá az MNB-től, a hitelek pedig jelentős korlátozások alá estek. Az 1942-ben kiadott MNB-körlevél alapján a hitelbírálat keretében szükséges volt a hitelfelvétel céljának és szükségességének vizsgálata egy információs kérdőív segítségével, amely figyelembe vette az egyes üzletágak sajátosságait is. A kérdőív kitöltése bizonyos összeghatár felett (a fővárosban 30 ezer, vidéken pedig 15 ezer pengőt meghaladó hiteligeny esetén) kötelező volt, a kérdőívet nem tartalmazó hiteligenyeket visszautasították. A következő években a hiteligenyülésre vonatkozó feltételek tovább szigorodtak (Botos, 1999).

A háború utolsó évében (1945) jelentékenyebb mértékben megindult hitelezés elsősorban valamilyen központilag meghatározott célhoz (pl. iparhoz) kapcsolódott. Tekintettel arra, hogy 1945 második felében a költségvetési bevételek mindössze a kiadások 6-8%-át tették ki, a jegybank pénzkibocsátására fokozott mértékben került sor, ami az 1938-ban megindult infláció további növekedését eredményezte. A hitelközvetítés szerepe az infláció felgyorsulásával párhuzamosan egyre csökkent, a pénzügyintézetek saját tőkéje erodálódott, és annak ellenére, hogy az 1945. március 1. napja előtt elhelyezett betéteket kormányrendelet alapján év végéig zárolták, a pénzügyintézetek betétállománya alacsony szinten állapodott meg. A hiperinflációt érdemben az 1945-ben bevezetett bankjegydezsma és az egy évvel később intézményesített adópengő sem

csökkentette, ennek következtében az egyéb fizetési eszközök (pl. törtarany, dollár) egyre nagyobb arányban töltötték be a csereeszköz funkcióját (Tomka, 2000).

A pénzügyi felügyelés tekintetében elmondhatjuk, hogy már korábban, a gazdasági világválság időszakát követően az ország szinte valamennyi pénzintézete a Pénzintézeti Központ tagja volt, a korábban fennálló ellenőrzési tőkehatár 1939-ben megszűnt, ekkorra a pénzintézetek korábbi éves felülvizsgálati lehetősége kötelező érvényű felülvizsgálatra módosult. Ezzel párhuzamosan – elsősorban a győri hadseregfejlesztési program meghirdetését (1938) követően – tapasztalható volt az állami szerepvállalás fokozódása, a piaci mechanizmusok egyre kevesebb szerepet töltek be a gazdaság működésében, így a Pénzintézeti Központ szerepe is visszaszorult. Az 1939. évi II. törvénycikk felhatalmazta a kormányt, hogy a honvédelmi célokat előtérbe helyezve irányítsa a Pénzintézeti Központ, az MNB és a Magyar Királyi Postatakarékpénztár működését. A törvénycikk alapján a Pénzintézeti Központ állapította meg a kisajátított ingatlanok és vagyontárgyak értékét, valamint részt vett az üzemek, ipartelek és egyéb vállalatok hadi célú igénybevételeivel kapcsolatos döntésekben. Bár a 180/1941. sz. MT rendelet még a Pénzintézeti Központ pénzintézetekkel összefüggő feladatainak növelését irányozta elő, mely alapján annak hatókörét kiterjesztették az átmenetileg visszacsatolt erdélyi és keleti országrészekben működő pénzintézetekre, a világháború kibontakozásával tevékenységét egyre növekvő mértékben rendelték alá a honvédelmi céloknak. Így a pénzügyi felügyelés fokozatos háttérbe szorulása volt megfigyelhető ebben az időszakban.

A Pénzintézeti Központ 1945-ben újra megkezdte ellenőrzési tevékenységét: kezdetben még ún. tájékoztatósi felülvizsgálatot tartott a pénzintézeteknél, mivel azok bankszerű tevékenységet nem végeztek. Ugyanezen év második felétől kezdődően már prudenciális jellegű vizsgálatot is folytatott, azonban szerepének további visszaszorulása volt tapasztalható. Ezt mutatja egyfelől, hogy 1945-ben a 6200/1945. sz. ME rendelet alapján még előirányozták a Pénzintézeti Központ közgyűlésének összehívását, erre azonban a megváltozott politikai körülmények következtében ekkor nem került sor, hanem majd csak 1947-ben, főként a stabilizációval összefüggésben. Szerepének csökkenését mutatja másfelől, hogy újból megjelentek az eredeti – felügyelési – tevékenységébe nem sorolható feladatok, mint például az értékpapír-megsemmisítési eljárásban való részvétel: az eltulajdonított vagy megsemmisült értékpapír tényét külön erre a célra elkészített beadvány segítségével a Pénzintézeti Központhoz be kellett jelenteni, amely – annak értékelését, szükség esetén alaposabb vizsgálatát követően – továbbította a beadványt a bírósághoz (Nyári, 1997).

PÉNZÜGYI FELÜGYELÉS A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚT KÖVETŐ, ÁTMENETI ÉVEKBEN (1946–1948)

Az infláció felgyorsulásával párhuzamosan a pénzintézetek tőkéje a korábbiakhoz képest tovább erodálódott, betétek pedig egyre csökkenő mértékben álltak rendelkezésre: a betétállomány 1946 első felében (dollarban számítva) 2 milliót ért el, szemben az 1938-as 240 millióval (Ausch, 1958).² A forint 1946. augusztus 1. napján történő bevezetésével valósult meg a valutastabilizáció, a pénzintézetek pénzügyi közvetítő

szerepüket azonban ezt követően sem nyerték vissza, hagyományosnak tekinthető hitelközvetítő tevékenységük lényegében megszűnt, mindössze „kiszolgáló” funkciót tölthettek be. 1946-tól a pénzügyintézetek kihelyezéseinek jelentős része (90%) a Tárcaközi Hitelvéleményező Bizottság (melynek tagja volt a már Pénzügyminisztériumnak alárendelten működő Pénzügyintézeti Központ delegált képviselője is) hatáskörébe került, és a fennmaradó rész kihelyezésében sem üzleti, hanem politikai szempontok bírtak befolyással. A valutastabilizációval a korábban meghozott hitelfolyósításra vonatkozó engedélyeket visszavonták, új hitelkihelyezésre kizárólag a korábban folyósított hitel visszafizetésének arányában kerülhetett sor. A valutastabilizációt követően a tőzsde ugyan megnyílt, működésében azonban fokozott mértékben jutott érvényre a központi irányítás, melynek célja a tőzsdei tevékenység teljes megszüntetése volt. A tőzsde szerepének csökkenésével párhuzamosan a pénzügyintézetek kezdtek el átmenetileg áruüzlettel kapcsolatos tevékenységet folytatni. A pénzügyintézetek jövedelmezőségét a háborús károk helyreállításával összefüggő többletköltségek mellett rontotta a pénzromlás és a központi beavatkozás is, így a működésükhöz szükséges kiadások fedezése is nehézséget jelentett, ezért ismételten napirendre került a méretük csökkentése. Ebben a tekintetben azonban nem történt érdemben változás, az államosításokig mindössze két jelentősebb összeolvadásra került sor: a Magyar Általános Hitelbank és a Magyar Országos Központi Takarékpénztár, valamint a Pesti Hazai Első Takarékpénztár és leánybankja, a Hazai Bank fuzionált. A kiadások fedezéséhez több esetben a bankok az eszközeiket, érdekeltségeiket értékesítették, például a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank eladta a Salgótarjáni Kőszénbányában, illetve a Rimamurány-Salgótarjáni Vasműben lévő részesedésének jelentős részét (Botos, 1999).

A stabilizáció után egyre nagyobb méretet öltött a közvetlen állami ellenőrzés, melybe – a Gazdasági Főtanács, a Pénzügyminisztérium és az MNB mellett – a Pénzügyintézeti Központ is bekapcsolódott, ez azonban nem felügyelési, hanem adminisztrációs (több esetben politikai) jellegű volt. A méretüket tekintve nagyobb bankokat 1947-ben az Állami Bankok Intéző Bizottságának felügyelete alatt államosították. Ezen intézmények a második világháború előtt még a teljes pénzügyintézeti szektor 72%-át tették ki a mérlegfőösszeg alapján (Tomka, 2000). A folyamat a következő időszakban tovább folytatódott³ a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank, a Magyar Általános Hitelbank, a Magyar Leszámlító és Pénzváltó Bank, a Pesti Hazai Első Takarékpénztár, az Angol–Magyar Bank, a Dunavölgyi Bank, a Budapest Székesfővárosi Községi Takarékpénztár, a Creditanstalt-Bankverein Magyarországi Fióktelepe és a Magyar–Olasz Bank államosításával. Az Országos Tervhivatal tervmegbízottakat küldött a pénzügyintézetekhez, akik minden hónapban jelentést tettek a Tervhivatalnak az adott pénzügyintézet hároméves tervvel kapcsolatos teljesítéseiről (Müller et al., 2014). Az államosított intézmények pénzügyi irányítását pedig – az egyszintű bankrendszer jellegének megfelelően – fokozatosan az MNB vette át. A pénzügyi felügyelés megszervezése tehát a későbbi évtizedekre is jellemző módon elsődlegesen nem szakmai, prudenciális szempontok alapján történt, hanem a tervgazdasági céloknak rendelték alá. Így lényegében ezekben az években pénzügyi felügyelésről nem, inkább a pénzügyi tervek teljesülésének ellenőrzéséről beszélhetünk.

A Gazdasági Főtanács 1948-ban meghozott döntése alapján a Pénzügyintézeti Központ – korábbi felügyelési feladatainak elvesztése mellett – valamennyi banki feladatát is beszüntette, és átadta az MNB részére. Így a Pénzügyintézeti Központ feladatköre jelentősen megváltozott: tevékenységében domináns szerepet kapott a pénzügyintézetek és vállalatok felszámolásának lebonyolítása, illetőleg feladatköre kiegészült egyéb elemekkel, úgymint a külföldre távozott magyar állampolgárok vagyonának kezelésével, a közületi vállalatok kétes vagy behajthatatlan minősítésű követeléseinek beszedésével, illetőleg a második világháború végén külföldre hurcolt javak visszaszerzésével. Pénzügyintézetekkel összefüggő feladata már csak a még fel nem számolt vagy be nem olvasztott pénzügyintézetek ügykezelésével kapcsolatosan volt (elsősorban követeléskezelés), a pénzügyintézetek adatszolgáltatásának elemzését és számviteli szempontú ellenőrzését ekkor már az MNB végezte (Botos, 1999). A pénzügyintézeteknél vezetett számlák átvétele, az egyszerűsített számlarendszer kiépítése, valamint a korábban folyósított hitelek és rendelkezésre bocsátott hitelkeretek központosítása is hozzájárult ahhoz, hogy a bankrendszer fokozatosan egyszintűvé vált.

A PÉNZÜGYI FELÜGYELÉS HELYZETE A TERVGAZDASÁG IDŐSZAKÁBAN (1949–1986)

A pénzügyintézetek államosításával, az egyszintű, centralizált bankrendszer létrejöttével a jegybanki és kereskedelmi banki funkciókat is az MNB látta el. Az 1931-től bevezetett valuta- és devizaforgalmat érintő korlátozások továbbra is fennmaradtak, hivatalos devizapiac nem működött, az MNB devizamonopóliumot gyakorolva változatlanul a kötött deviza- és valutaforgalom központi szerve maradt. A devizapiac mellett tőkepiacról és értékpapírpiacon sem lehetett érdemben beszélni ebben a korszakban. 1949 végéig – a mezőgazdaságot kivéve – befejeződött a tőke kisajátítás folyamata. Az államosított pénzügyintézetek tevékenységére, összevonására, majd pedig felszámolására vonatkozóan az Állami Bankok Intéző Bizottsága bírt érdemi befolyással, így előkészítve az egyszintű bankrendszer kialakítását. Exportköveteléseink védelme érdekében 1949-ben alakult meg a Magyar Külkereskedelmi Bank, rajta kívül azonban csak néhány bank működött. Ezek közül kiemelendő a Beruházási Bank, mely a költségvetésből beruházási célokra rendelkezésre bocsátott összegeket pénzügyi és műszaki ellenőrzés mellett ütemezetten folyósította, illetve az Országos Takarékpénztár, amely lakossági betéteket gyűjtött, és korlátozott mértékben hitelezést is folytathatott (Varga, 1964). Fontos még megemlíteni az állami fejlesztéseket finanszírozó Állami Fejlesztési Bankot és a magyar állampolgárok külfölddel kapcsolatos fizetéseit lebonyolító Általános Értékforgalmi Bankot is. A létrejött bankszervezet azonban a meglévő monopolhelyzet következtében nélkülözte a versenyt (Ursprung, 1996), és hiányzott a piaci mechanizmusok szerepe is. Utóbbira példaként említhetjük az 1949-ben bevezetett kényszerhitelezést (majd az ún. meghitelezési rendszert), illetve az 1951-ben életbe lépett célhitelrendszert. Ezek esetében a pénzügyi fegyelem lazulása, a vállalati, üzleti szempontú tervezés elmaradása volt tapasztalható, ráadásul kezdetben a Népgazdasági Tanács állásfoglalása alapján a hitelek fedezetét sem volt szükséges vizsgálni. A piaci

mechanizmusok hiányát erősítette azon megközelítés is, hogy a kamatot a tervgazdaságban nem a rendelkezésre bocsátott tőke használati díjának tekintették, hanem olyan eszköznek, ami – az adott gazdasági keretek között el nem fogadott módon – tervszerű gazdálkodásra ösztönöz. Az MNB határozta meg a folyósítható hitelek felső határát, illetve kezelte a betétállomány meghatározó részét. A számlatulajdonosok egymás közötti elszámolási forgalmát is az MNB vonta ellenőrzése alá egyfelől az egy számlarendszer révén, másfelől abból kifolyólag, hogy a pénzintézeteknek az MNB-nél kellett vezetniük pénzforgalmi számlájukat.

1957-ben született kezdeményezés arra vonatkozóan, hogy az egyes nemzetgazdasági ágazatok finanszírozásához külön pénzintézeteket lenne szükséges létrehozni, ezen elképzelés azonban az adott gazdasági és politikai viszonyok között jelentős ellenállásba ütközött. A javaslat bukását követően a bankrendszer struktúráját érintően hosszabb ideig nem született jelentősebb változtatási javaslat. Az 1959. évi IV. törvény (Polgári törvénykönyv) a korábbiaknál szigorúbb szabályokat határozott meg a hitelezésre vonatkozóan. A törvény kimondta például a folyószámla-szerződés megkötésének szükségességét, és meghatározta annak feltételeit, rögzítette a folyószámlával kapcsolatos alapvető jogokat és kötelezettségeket, valamint szabályozta a kölcsönnyújtás folyamatát, a vonatkozó szerződés alapvető jellemzőit és felmondásának lehetőségeit. Rögzítette az adós részéről a kamatfizetés kötelezettségét, és kimondta, hogy kölcsönt kizárólag fedezet mellett lehet folyósítani. A Polgári törvénykönyvet kiegészítette a 6/1961. sz. Kormányrendelet és annak végrehajtási utasítása (12/1963. sz. PM rendelet), melyben szerepelt, hogy a jegybank kizárólag a tervekben meghatározott célkitűzések elérése érdekében folyósíthat hitelt megfelelő fedezet mellett, rögzített futamidőre, kamat fizetésének kikötésével, továbbá szabályozott formában rögzítette a jegybank gazdálkodó szervezeteknél folytatott ellenőrzésének lehetőségét. Az említett szabályok szemléletváltást tükröztek abban a tekintetben, hogy a korábbi jogszabályban előírt kötelezettségeket ezt követően kétoldalú szerződésekben kellett szabályozni, és a szerződő felek jogaik érvényesítése során a polgári jog keretei között járhattak el. Ezzel az ellenőrzések is átalakultak, ugyanis a hitelképesség, valamint a kölcsön fedezetének vizsgálata került a középpontba a korábbi hatósági revíziók helyett. Végeredményét tekintve viszont a gazdasági szereplők a polgári jogi viszonyok megjelenése ellenére is kénytelenek voltak elfogadni a jegybanki feltételeket az egyszintű bankrendszer keretei között (Botos–Botos, 2004).

Ugyan az 1968-ban meghirdetett új gazdasági mechanizmus bevezetett néhány piaci elemet (pl. elhelyezett betétek utáni kamatfizetés a megtakarítások ösztönzése érdekében, vállalati hiteltervezés központilag előírt rendszerének és a nyújtott hitelek felhasználása szigorú meghatározásának megszűnése, árfolyamrendszerben eszközölt változtatások stb.),⁴ a gazdaság működése azonban továbbra is központosított irányítás alapján működött. A hitelezés jegybanki monopóliuma is jelentős részben fennmaradt, ugyanakkor kedvezőbbé váltak a pénzintézetek struktúrájának átalakításához a politikai feltételek. Így kerülhetett sor külföldi pénzintézetek képviselői irodáinak nyitására, melyet az 1/1977. sz. PM rendelet szabályozott, valamint 1979-ben a Közép-európai Nemzetközi Bank Rt. (CIB Bank Rt.) létrehozására, amelyet később

további intézmények, például a Budapesti Hitelbank, az Innofinance Általános Innovációs Pénzintézet Rt. és az Általános Vállalkozási Bank Rt. megalakulása követett. A felmerülő jelentősebb összegű hiteligények kielégítésére jöttek létre az 1970-es években érdekképviseleti szervek útján egyes pénzalapok (pl. Országos Kölcsönös Támogatási Alap, Agrit Innovációs Alap), melyek bizonyos fejlesztésekhez is biztosítottak forrást. Az 1980-as évek elejétől ezen alapok korlátozott pénzintézeti feladatokat is kaptak, és belőlük fejlődhettek ki később a szakosított pénzintézetek (Várhegyi, 2002), melynek lehetőségét az 1984. évi 25. sz. törvényerejű rendelet biztosította. Az 1984. évi 26. sz. törvényerejű rendelet szétválasztotta a jegybanki és kereskedelmi banki funkciókat, megszüntette a jegybank hitelmonopóliumát, az 54/1986. sz. MT rendelet pedig biztosította a szabad bankválasztás lehetőségét is.

A Pénzintézeti Központ szerepe ebben a korban jelentősen visszaszorult, ennek megfelelően az alkalmazottak létszámát 1950-ben a korábbi 1260 főről 630, majd 524 főre csökkentették. Külföldi és belföldi reputációja a felszámolásokban (és közvetve az államosításokban) betöltött szerepe folytán jelentősen lecsökkent. Ennek következtében, amikor a devizabelföldiek javára a külföldi hagyatékok, valamint a külföldi nyugdíj-, járadék- és tartásdíjügyek kezelésére javaslat született arról, hogy a Pénzintézeti Központ töltsen be ezen szerepkört, a kezdeményezés jelentős ellenállásba ütközött, és végül alternatív javaslat került elfogadásra. Így jött létre 1952-ben az Általános Értékforgalmi Bank, melynek alkalmazottai teljes egészében a Pénzintézeti Központ munkavállalói is voltak egyben, így a Pénzintézeti Központ tulajdonképpen – sok esetben pénzügyminisztériumi engedélyhez kötötte – az Általános Értékforgalmi Bankon keresztül devizahatósági jogkört gyakorolhatott. Emellett a későbbi években a Pénzintézeti Központ feladatai közé tartozott például a külföldi magyar érdekeltségek nyilvántartása, ellenőrzése és kezelése, a belföldön külföldi részvétellel működő gazdálkodó szervezetek nyilvántartása és tevékenységük ellenőrzése, de olyan feladatokat is ellátott, mint a többletértékkadó-visszatérítések behajtása (Nyári, 1997).⁵

Megemlítenéd a Pénzügyminisztériumon belül működő Bank- és Hitelügyi Főosztály (illetve 1954-től Hitel- és Pénzforgalmi Önálló Osztály), ez azonban nem gyakorolt felügyeletet a pénzintézetek működése felett, mindössze figyelemmel kísérte azok működését, véleményezte a szektorra vonatkozó előterjesztéseket, elemzéseket. A pénzintézetek ellenőrzése helyett a vállalatok ellenőrzése kapott kiemelt figyelmet: az MNB a célhitelrendszerrel összefüggésben vizsgálatot folytathatott a nagyobb összegű kölcsönigénylések és a nem teljeskörűen tisztázott hitelbírálatok kapcsán a vállalatoknál. Vizsgálati funkciója kiterjedt a folyósított hitel felhasználásának ellenőrzésére, tehát egyfajta monitoringtevékenység is érvényesült. 1955-től az MNB ellenőrzési funkciója kibővült, így minden vállalatnál ellenőrzést folytathatott, amelynek számláját vezette. Ennek keretei azonban több esetben túlmutattak a hagyományos ellenőrzési feladatokon, és államigazgatási jellegűvé váltak (Botos–Botos, 2004). A későbbi években ismételten egyéb feladatokkal bővült a Pénzintézeti Központ tevékenységi köre, a 7/1980. sz. PM rendelet utalta a feladatkörébe, hogy a megjelenő külföldi érdekeltségek (pl. Bayer Leverkusen, IBM) részére megfelelő irodahelyiséget szerezzen, a Magyarországon állandó lakhellyel nem rendelkező alkalmazottak számára lakást biztosít-

son, a kapcsolódó javítási, karbantartási és felújítási feladatokat elvégeztesse, valamint az építési beruházásokat megszervezze. A Pénzügyi Központ feladata volt továbbá a külföldi érdekeltségek vám-, adó-, biztosítási és engedélyezési ügyeinek ellátása is.⁶

A pénzügyi felügyelés tekintetében meg kell jegyeznünk, hogy 1985-ben a Pénzügyminisztérium szervezetén belül létrejött a Pénzügyi Önellátó Osztály, melynek tevékenységét az 55/1986. sz. MT rendelet szabályozta. A rendelet alapján e terület végezte többek között az alapító okiratok és azok módosításainak jóváhagyását, így tevékenységében kezdetlegesen tekinthető felügyeleti feladatok is megjelentek. Mivel működésében a pénzügyi közvetítőrendszer támogatása kiemelt szerepet kapott, a piac egészséges kifejlődése érdekében nem volt jellemző rá a szigorú, minden részletre kiterjedő felügyelés. A rendszerváltozás időszakában tehát a felügyelet a jegybankon kívül szerveződött, azonban már ekkor megjelentek olyan javaslatok, amelyek alapján a felügyeletet a jegybanknak lett volna szükséges ellátnia (Bognár, 2003). Ennek megvalósítására vélhetően azért nem került sor, mert a jegybank ekkor még számos kereskedelmi bankban rendelkezett részesedéssel. Tekintve, hogy a felügyelés ekkor még nem önálló szerv keretében valósult meg, ezért a felügyelés szempontjából rendszerváltozásnak majd csak az 1986. évet tekintjük, amikor az 56/1986. sz. MT rendelettel létrejött az Állami Biztosításfelügyelet. Pénzügyi felügyelésről tehát nem lehet beszélni ebben a korszakban, illetve a központosított irányítás keretében államosított pénzügyi intézetek jelenléte, a piaci viszonyok hiánya és a magánbankok felszámolása következtében pénzügyi rendszer sem létezett. A kereskedelmi banki szerepkört gyakorló MNB-re jelentős hatással volt az 1973-ban és 1979-ben bekövetkezett olajárrobbanás, valamint az 1979 és 1982 között lezajlott világgazdasági válság, melyek érdemben hozzájárultak ahhoz, hogy 1982-re likviditási válság alakult ki – bankrendszer hiányában – az MNB esetében: a szabadon felhasználható tartalékok mindössze 2-3 napi kötelezettség teljesítésére nyújtottak fedezetet, és 1989-re az ország fizetőkép-telenség-közele állapothoz került (Bod, 1998).

ÖSSZE G É S

A második világháború után a tervutasításos rendszer fokozatos kiépítésével a pénzügyi felügyelés szerepe visszaszorult, a pénzügyi intézetek működésében piaci mechanizmusok nem jutottak érvényre (pl. célhitelrendszer bevezetése, kamatfizetés hiánya miatt), illetőleg a bekövetkezett felszámolások és összevonások következtében mindössze néhány pénzügyi intézet maradt fenn. A pénzügyi felügyelés szerepét átvette a közvetlen állami ellenőrzés, mely több esetben túlmutatott az előirányzott tervek teljesítésének vizsgálatán, és politikai jelleget vett fel. A Pénzügyi Központhoz ebben az időszakban egyéb, sok esetben adminisztratív és eredeti tevékenységébe nem tartozó feladatokat rendeltek, létszámát leépítették.

A későbbi években – elsősorban 1968-tól – megjelentek ugyan a piaci mechanizmusoknak teret engedő javaslatok, illetőleg felfedezhetőek voltak ilyen irányú tendenciák (pl. kamatfizetés engedélyezése, külföldi érdekeltségek megjelenése), pénzügyi felügyelésről érdemben csak az 1986. évet követően, az Állami Biztosításfelügyelet

létrejötteével lehet újra beszélni. A Pénzintézeti Központ felügyelési szerepkörét tehát a második világháborút követően fokozatosan elvesztette, és ezt a rendszerváltozás éveiben sem nyerte vissza, mert ekkor már új intézmények jöttek létre a felügyelési tevékenység ellátására.

JEGYZETEK

- ¹ Jelen cikk a szerző nézeteit tartalmazza, és nem feltétlenül tükrözi a Magyar Nemzeti Bank hivatalos álláspontját.
- ² A későbbi években a stabilizációs pénzpólitika egyes elemei (ti. a forgalomban lévő pénzmennyiség szűkítése) és a gazdasági szereplők bizalmatlansága is akadályozta a betétképződést (Pető-Szakács, 1985).
- ³ A Magyar Nemzeti Bank és a Pénzintézeti Központ I. kúriájába tartozó, részvénytársasági alapon működő pénzintézetek magyar tulajdonban levő részvényeinek állami tulajdonba vételéről szóló 1947. évi XXX. törvénycikk és az annak kiegészítését jelentő 1948. évi XXV. és XXXVI. törvénycikkek alapján.
- ⁴ A 37/1967. sz. Kormányrendelet és a 34/1967. sz. PM rendelet alapján.
- ⁵ Egyes államok adóelőírásai az 1960-as évek végétől lehetővé tették, hogy a felszámított többletértékadót meghatározott feltételek esetén visszatérítsék (pl. hivatalos kiküldetésnél a napidíj és szállásköltségek tekintetében).
- ⁶ Érdeemes röviden kitekintnünk a Pénzintézeti Központ helyzetének alakulására. A megváltozott gazdasági és jogi rendszer következtében a Pénzintézeti Központ tevékenységének, jogi státuszának átalakítása is szükségessé vált. A működésének kereteit szabályozó 1920. évi XXXVII. törvénycikk hatályon kívül helyezésére 1992-ben került sor, ekkortól kezdődően a korábbi szövetkezeti forma helyett részvénytársasági formában, kereskedelmi bankként működött tovább Pénzintézeti Központ Bank Rt. néven, a felszámolói és ingatlanhasznosítási tevékenységeket pedig külön vállalatokba helyezték el (ezek közül a PK Követeléskezelő Zrt. jelenleg is működő társaság). Több kisebb kereskedelmi bank beolvadását követően 1998-ban a Polgári Bankkal egyesült, így jött létre a Polgári Kereskedelmi Bank Rt., amely 2004-ig a Postabank (illetőleg korábban a Takarékpénztár) leánybankjaként működött. A Postabank privatizációját követően azonban banki működési engedélyét visszaadta, ezzel a Pénzintézeti Központ közel 90 éves története lezárult.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Ausch Sándor (1958): *Az 1945–1946. évi infláció és stabilizáció*. Kossuth Kiadó, Budapest.
- Bod Péter Ákos (1998): Hozzászólás a kölcsönadás, kölcsönvétel és az elengedés kérdéseiről. *Theológiai Szemle*, 41. évf., 3. sz., 181–183.
- Bognár Károly (2003): *Felügyeletvezetői nézőpontok. A hazai pénzügyi felügyelet tizenhat éve*. Tas Kiadó, Budapest.
- Botos János (1999): *A Magyar Nemzeti Bank története II. Az önálló jegybank 1924–1948*. Presscon Kiadó, Budapest.
- Botos János – Botos Katalin (2004): *A Magyar Nemzeti Bank története III. A jegybank útja rendszerváltozástól rendszerváltozásig 1948–1989*. Tarsoly Kiadó, Budapest.
- Kovács György – Varga Bence (2018): Lehetetlenségi trilemmák előfordulása a magyar gazdaságtörténetben (1867–1938). *Pénzügyi Szemle*, 63. évf. 1. sz., 113–129.
- Lentner Csaba (2019): *A magyar állampénzügyek fejlődéstörténete a dualizmus korától napjainkig*. L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- Müller János – Kovács Tamás – Kovács Levente (2014): *A Magyar Bankszövetség története*. Tarsoly Kiadó, Budapest.
- Nyári Gál (1997): *A Pénzintézeti Központ története 1941-től napjainkig*. Panem Kiadó, Budapest.
- Pető Iván – Szakács Sándor (1985): *A hazai gazdaság négy évtizedének története (1945–1985)*. I. kötet. Az újjáépítés és a tervutasításos irányítás időszaka. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.

- Tomka Béla (2000): *A magyarországi pénzintézetek rövid története (1836–1947)*. Aula Kiadó Kft., Budapest.
- Ursprung János (1996): *A kétszintű bankrendszer fejlődése Magyarországon 1987–1995*. <http://ursprungjanos.hu/bankrendszer.pdf>.
- Varga Bence (2017): Pénzügyi felügyelés a két világháború közötti Magyarországon. *Hitelintézeti Szemle*, 16. évf., 1. sz., 143–161.
- Varga István (1964): *Az újabb magyar pénztörténet és egyes elméleti tanulságai*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Várhegyi Éva (2002): *Bankvilág Magyarországon*. Helikon Kiadó, Budapest.

JOGSZABÁLYOK

1938. évi XXV. törvénycikk a Magyar Nemzeti Bank létesítéséről és szabadalmáról szóló 1924:V. törvénycikk módosításáról és kiegészítéséről és az ezzel összefüggő egyes pénzügyi intézkedésekről
1939. évi II. törvénycikk a honvédelemről
- 180/1941. sz. MT rendelet a Pénzügyi Központokról szóló egyes jogszabályok hatályának a visszacsatolt keleti és erdélyi országrészre kiterjesztéséről és az ezzel kapcsolatos rendelkezésekről
- 6200/1945. sz. ME rendelet a Pénzügyi Központokra vonatkozó jogszabályoknak és a Pénzügyi Központ alapszabályainak módosításáról, illetve kiegészítéséről
1947. évi XXX. törvénycikk a Magyar Nemzeti Bank és a Pénzügyi Központ I. kúriájába tartozó, részvénytársasági alapon működő pénzintézetek magyar tulajdonban levő részvényeinek állami tulajdonba vételéről
1948. évi XXV. törvénycikk az egyes ipari vállalatok állami tulajdonba vételéről
1948. évi XXXVI. törvénycikk a Magyar Nemzeti Bank és a Pénzügyi Központ I. kúriájába tartozó, részvénytársasági alapon működő pénzintézetek magyar tulajdonban levő részvényeinek állami tulajdonba vételéről szóló 1947. évi XXX. törvénycikk kiegészítéséről
1959. évi IV. törvény a Magyar Köztársaság Polgári Törvénykönyvéről
- 6/1961. sz. Kormányrendelet a külföldön élő magyarok állampolgárságának rendezéséről
- 12/1963. sz. PM rendelet a külföldön élő magyarok állampolgárságának rendezéséről szóló 6/1961. Korm. számú rendelet végrehajtásáról
- 34/1967. sz. PM rendelet a pénzforgalomról és a bankhitelről szóló 37/1967. (X. 12.) Korm. számú rendelet végrehajtásáról
- 37/1967. sz. Kormányrendelet a pénzforgalomról és bankhitelről
- 1/1977. sz. PM rendelet a külföldi pénzintézetek tartós képviselőitéről
- 7/1980. sz. PM rendelet a Pénzügyi Központ Ellátó Igazgatóságáról
1984. évi 25. sz. törvényerejű rendelet az állami pénzügyekről szóló 1979. évi II. törvény módosításáról
1984. évi 26. sz. törvényerejű rendelet a Magyar Nemzeti Bankról szóló 1967. évi 36. törvényerejű rendelet módosításáról
- 54/1986. sz. MT rendelet a pénzforgalomról és a bankhitelről szóló 39/1984. (XI. 5.) MT rendelet módosításáról
- 55/1986. sz. MT rendelet az állami bankfelügyeletről
- 56/1986. sz. MT rendelet az állami biztosításfelügyeletről

Bartók László

Válaszok a klímaváltozás kérdésére a fiskális és monetáris politika oldaláról

Fiscal and Monetary Policy Responses to Climate Change

Összefoglalás

Franciaországban 2018 utolsó hónapjaiban minden hétvégén több tízezer ember vonult az utcákra. A tüntetések kiváltó oka az üzemanyagár és az azt sújtó környezetvédelmi adó emelése volt, amelyet a kormányzat a 2014-ben bevezetett jogszabályok értelmében szeretett volna tovább növelni. A francia példa is jól mutatja, hogy a klímaváltozás elleni intézkedések sok esetben jelentős ellenállást váltanak ki a lakosság részéről, miközben a globális felmelegedés egyre nagyobb veszélyt jelent. A tanulmány bemutatja, miként került a klímaváltozás egyre inkább a figyelem középpontjába, hogyan került be a környezetszennyezés és az azzal összefüggő klímaváltozás kérdése a közgazdaságtanba, illetve milyen válaszok születtek rá a gazdaságtudomány részéről. A szerző ismerteti a fiskális és a monetáris politika számára rendelkezésre álló eszközrendszert a környezettel kapcsolatos negatív externáliák hatásának a csökkentésére, amelyben véleménye szerint mindkét szakpolitika részéről a mostaninál sokkal aktívabb szerepvállalás szükséges.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: Q58, Q55, E52, E62

Kulcsszavak: klímaváltozás, fiskális politika, monetáris politika, zöld pénzügyek, Kuznets-görbe

BARTÓK LÁSZLÓ doktorandusz, Szegedi Tudományegyetem Gazdaságtudományi Kar, Doktori Iskola (laszlo.bartok.1988@outlook.com).

Summary

In the last months of 2018, every weekend tens of thousands of people demonstrated in the streets in France. The main reason for the demonstrations was a rise in fuel prices and the environmental tax levied on them by the government in an effort to further increase them as stipulated in the relevant 2014 act. The French example shows that in many cases the actions taken to counter climate change can trigger significant resistance from the society; while global warming presents an increasing threat to mankind. In the first part of the publication, a brief account is given of climate change coming into global focus in the past 20 years. Then the inclusion of environmental pollution and the related climate change into economics, and the responses are described, and the fiscal and monetary toolbox available for mitigating the effects of negative externalities related to the environment is presented and it is suggested that both must be involved more proactively in the fight against climate change.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: Q58, Q55, E52, E62

Keywords: climate change, fiscal policy, monetary policy, green finance, Kuznets-curve

A KLÍMAVÁLTOZÁS KÉRDÉSÉNEK MEGJELENÉSE
A 20. SZÁZAD VÉGÉN

A klímaváltozás kérdése a 20. század végén került egyre inkább a döntéshozók és ezzel együtt a közgazdászok figyelmének középpontjába. Az első számottevő előrelépés az 1997-es kiotói egyezmény volt. Még ha a szerződésben megfogalmazott célkitűzések nem is érték el a kívánt hatást, mégis közel 160 ország ratifikálta az egyezményt. A megállapodás 2005-ben lépett érvénybe, és céljai között szerepelt a szén-dioxid és további öt, üvegházhatású gáz mennyiségének csökkentése. Ennek értelmében az egyes országok és vállalatok számára szén-dioxid-kibocsátási kvótákat határoztak meg. Ha az adott vállalat a meghatározott kvótánál többet szeretne felhasználni, akkor a kevésbé környezetszennyező üzletágakban tevékenykedő vállalatoktól úgynevezett szén-dioxid-kvótát tud vásárolni (Vermeend–Van der Ploeg–Timmer, 2008).

A kiotói egyezményt követően a nemzetközi tudományos körökben egyre intenzívebb vita folyt a klímaváltozás kérdését illetően, így egyes kutatók máig szkeptikusak a kérdést illetően. Az ENSZ Éghajlatváltozási Kormányközi Testületének (UN Intergovernmental Panel on Climate Change – IPCC) megállapítása szerint azonban az emberi tevékenység 90%-os bizonyossággal járul hozzá a klímaváltozáshoz, így globális szinten számos intézkedésre lenne szükség ahhoz, hogy csökkentsék az üvegházhatású gázok kibocsátását. Nicolas Stern, a Világbank egykori vezető közgazdászának a bábáskodása alatt jelent meg az úgynevezett Stern-riport, amely a klímaváltozás gazdasági hatásait vizsgálta. A jelentés szerint, ha a döntéshozók nem cselekednek időben, akkor a klímaváltozás miatt a világ gazdaság teljesítménye akár 20%-kal is csökkenhet (Stern, 2007). A globális felmelegedés ugyanis együtt jár olyan tényezőkkel, mint például az

áradások gyakoriságának a növekedése, amely akár százmillió embert kényszeríthet a lakhelye elhagyására. A pólusokon lévő jégsapkák elolvadása a tengerszint emelkedésével járhat, amely akár négymillió négyzetkilométer szárazföld elárasztását jelentheti, ami a világ lakosságának akár a 4%-át is érintheti, ugyanis sok esetben olyan, a nemzetközi gazdaságban kulcsszerepet játszó nagyváros kerülhet víz alá, mint Amsterdam, London, Miami vagy New York. A Stern-riport szerint egyrészt szankcionálni kell a kibocsátókat, másrészt előtérbe kell helyezni az úgynevezett második generációs technológiákat azért, hogy elősegítsük a tisztább közlekedési megoldások, a megújuló energiaforrások és az energiahatékony technológiák terjedését. Ehhez elkerülhetetlen a kutatás és fejlesztés előtérbe helyezése, amelyhez az egyes kormányoknak különböző közpolitikai intézkedések révén kell hozzájárulniuk.

A fentiekkel kapcsolatban érdemes megemlíteni az úgynevezett környezeti Kuznets-görbét (EKC), amely szerint az üvegházhatású gázok mennyisége a gazdasági növekedés kezdeti szakaszában növekszik a levegőben, majd miután az adott ország eléri egy bizonyos fejlettségi szintet, akkor ezen gázok kibocsátása csökken. Így kezdetben a környezet és a levegő minősége romlik a gazdasági növekedés által, majd idővel újra javulni kezd. A jelenséget több módon próbálják magyarázni, így egyesek szerint míg eleinte az energiaigényes ipari szektor dominál a nemzetgazdaságon belül, addig idővel egyre nagyobb szerepet kap a terciér szektor. Más elméletek szerint az emberek eleinte a saját szükségleteik kielégítésére költenek, és egy bizonyos jóléti szint elérése után kezdi érdekelni őket a környezetvédelem. Brock és Taylor (2004) szerint a fenti elméletek nem adnak kielégítő magyarázatot a környezeti Kuznets-görbére, és megállásuk szerint az általuk kidolgozott, úgynevezett „zöld” Solow-modell bizonyítja azt. Véleményük szerint az EKC elsősorban a szennyezés csökkenéséhez és a technológiai innovációk fejlődéséhez kapcsolódik, amely eleinte a gazdagabb államokban nyer teret, majd idővel megjelenik a fejlődő országokban is. Így mivel az üvegházhatású gázok kibocsátása nem ismer határokat, ezért célszerű lenne a fejlődő országok számára is előtérbe helyezni az alacsony károsanyag-kibocsátással járó ipari technológiákat és a megújuló energiaforrások használatát.

Stern (2004) kutatásában szintén megkérdőjelezi a környezeti Kuznets-görbe érvényességét, ugyanis a jelenlegi adatok azt mutatják, hogy a fejlődő országok sok esetben már rögtön a fejlett országokban alkalmazott környezeti szabályozásokat veszik át, melyeket így sokkal rövidebb idő alatt és sok esetben sokkal hatékonyabban implementálnak. Nem beszélve arról, hogy bizonyos szabályozások egyes esetekben még szigorúbbak is, mint a fejlett országokban. Ezt jól példázza Kína esete. Peking 2015-ben egy szigorú környezetvédelmi szabályozást vezetett be, melyet 2017-ben újabb követett. A rendelet szerint a hatóságok korlátlan nagyságú büntetést szabhatnak ki azon vállalatok számára, amelyek nem tartják be a kötelező szabályozást, miközben az érintett cégek neve médianyilvánosságot kap. Nemcsak a vállalati szektor részéről vár erőfeszítéseket az új szabályozás, de a törvény az egész kínai lakosság számára környezettudatosabb életmódot ír elő (Khan–Chang, 2018).

Nemzetközi szinten az elmúlt években a legnagyobb áttörést a 2015-ös párizsi éghajlatvédelmi egyezmény (COP 21) jelentette, amelyet 194 ország írt alá, melyből már

181 ratifikált is, köztük a három legnagyobb szén-dioxid-kibocsátónak számító állam: Kína, az Egyesült Államok és India. Az egyezmény három fontos vállalást tartalmaz:

„a) A globális átlaghőmérséklet emelkedésének jóval 2 °C alatt tartása az iparosodás előtti szinthez képest, majd az erőfeszítések folytatásaként a hőmérséklet emelkedésének 1,5 °C alatt tartása az iparosodás előtti szinthez képest, elismerve, hogy ez jelentősen csökkenti az éghajlatváltozás kockázatait és hatásait;

b) Az éghajlatváltozás kedvezőtlen hatásaihoz történő alkalmazkodás képességének növelése, az éghajlatváltozással szembeni ellenálló képesség és az alacsony üvegházhatásúgáz-kibocsátással járó fejlődés elősegítése, miközben ezek a folyamatok nem fenyegetik az élelmiszergyártást;

c) A pénzáramlások következtessé tétele, hogy az alacsony üvegházhatásúgáz-kibocsátással járó és az éghajlattal szemben rugalmas fejlődési lehetőségek felé haladjanak” (UN, 2015).

A fent bemutatott célkitűzések csupán a fiskális és a monetáris politika összehangolásával érhetők el. Mielőtt azonban megvizsgálánk a rendelkezésre álló közpolitikai eszközöket, röviden felvázolom, hogyan került a környezetszennyezés kérdése a közgazdaságtan figyelmébe.

A KÖRNYEZETVÉDELEM ÉS A KLÍMAVÁLTOZÁS KÉRDÉSÉNEK MEGJELENÉSE A KÖZGAZDASÁGTANBAN

A környezetszennyezés és annak gazdasággal kapcsolatos kérdéskörét Arthur Pigou vezette be a közgazdasági gondolkodásba az 1920-ban írt *Economics of Welfare* (Jóléti közgazdaságtan) című könyvében. Hogy megértsük a környezetszennyezés és a gazdaság kapcsolatát, érdemes röviden kitérni a Cambridge-i Egyetem professzora által bevezetett externália fogalmára, amely egy gazdasági szereplő tevékenysége által felmerülő, nem szándékkal okozott olyan hatás, amely piaci ellentételezés nélkül hatással van a gazdaság többi szereplőjének helyzetére is. Ennek értelmében beszélhetünk pozitív (előnyös) és negatív (káros) externáliákról (Pataki–Bela–Kohlheb, 2003).

Ilyen (negatív) externália a környezetszennyezés is, amely „a társadalom számára jóléti veszteséget okoz, amit a piac korrekciójával, kormányzati beavatkozás révén lehet megszüntetni” (Pataki–Bela–Kohlheb, 2003:6). Ez az állami beavatkozás nem jelent mást, mint a kormányzat által kivetett adót, melyet a szakirodalom rendszerint csak Pigou-féle szennyezési adónak nevez. Az ilyen típusú adó célja, hogy „a nem hatékony erőforrás-felhasználás [...] megszűnjön, s a gazdaságpolitika ún. Pareto-hatékony javulást elérve, a társadalmat a korábbinál magasabb jóléti szintre juttassa” (Pataki–Bela–Kohlheb, 2003:6).

Sokáig az a nézet uralkodott a Pigou-féle adóval szemben, hogy az jelentős mértékben rontja a vállalatok és a nemzetgazdaság versenyképességét. Tudniillik, az adó kivetése után az adott termék megdrágul, hiszen a termelési költségek nőnek, így „a korábban a társadalomra hárított externális költségeket az új helyzetben a szennyezés minden egysége után meg kell fizetnie” (Pataki–Bela–Kohlheb, 2003:7). Így meglehet, hogy a közteher a környezet minőségének javulása miatt jóléti nyereséggel jár, de

az adott termék vagy szolgáltatás árának növekedése miatt annak fogyasztása is csökken, ami már jóléti veszteséget okoz, amely rendszerint meghaladja a nyereséget, így a „gazdaság szereplői, a termelők és a fogyasztók növekvő költségeket, árakat érzékelnek” (Pataki–Bela–Kohlheb, 2003:7). Weisbach (2012) szerint „a Pigou-féle adónak tulajdonképpen egyfajta megelőző eszköznek kellene lennie, és a környezeti adó mértéke nem lehet sem kisebb, sem magasabb, mint a környezetterhelés határköltsége. Ez azt jelenti, hogy az államnak fel kell mérnie, előzetes információval kell rendelkeznie a környezetterhelés majdani mértékéről” (Szlifka, 2014:2).

A környezetvédelmi adók bevezetése kapcsán jelentős áttörést hozott a versenyképesség Michael Porter általi újszerű, úgynevezett dinamikus újraértelmezése, melyet az 1990-ben megjelent *The Competitive Advantage of Nations* (A nemzetek versenyelőnye) című könyvében fejtett ki. A Harvard Business School professzora szerint a nemzetközi versenyképesség kulcsa valójában a vállalatok és a nemzetgazdaságok gyors alkalmazkodási és megújulási képességében rejlik. Ennek köszönhetően ugyanis sokkal gyorsabban tudják kiaknázni a változó fogyasztási preferenciákat. Így Porter szerint sokkal fontosabb a vállalatok innovációs képessége, mint a rendelkezésre álló termelési tényezők bősége, sőt éppen ezen utóbbiak szűkössége követeli meg az innovációra való törekvést. Így a mi esetünkben, azaz a környezetpolitikát illetően a kormány a szennyezési adókon keresztül üzen a vállalatok felé, hogy a rendelkezésre álló erőforrások végesek, amely így innovációra sarkallja a vállalkozásokat (Porter, 1990). Ez a hatékonyság folyamatos növekedésével jár, amely „hatékonysági nyereségek ellensúlyozhatják a környezetpolitikai szabályozás teljesítésének statikus költségeit” (Pataki–Bela–Kohlheb, 2003:3). Márpedig az innovatívabb vállalatok – és nemzetgazdaságok – hosszabb távon sokkal alkalmazkodóképesebbek, így hosszú távú piaci előnyre tehetnek szert.

A Pigou-adó előnye, hogy egyszerre két módon is csökkenti a társadalmi határköltséget. Egyrészt az adóbevételek által mérsékli a társadalmi költséget, másrészt, árrugalmasságtól függően, próbál eltántorítani a negatív externáliáktól, miközben a Pigou-adó gyenge pontja, hogy „két ellentétes célt szolgál”, azaz egyszerre kellene visszaszorítania a negatív externáliákat, miközben költségvetési bevételeket is biztosítania kellene (Kutasi–Perger, 2014). „Az externália és a költségvetési bevétel közötti átváltás (trade-off) működési mechanizmusa a következő: ha nem sikerül visszaszorítani az externáliát, akkor fenntartható lesz az adóbevétel, és persze nem szűnik meg a társadalmi költség. Ha viszont sikerül visszaszorítani az externáliát, akkor megszűnik az adóalap, így az erre épülő adóbevétel is. Utóbbi eset tompítható az adókulcsok növelésével, ami persze még hatékonyabban csökkentheti az adóalapot” (Kutasi–Perger, 2014:112).

A FISKÁLIS POLITIKA SZÁMÁRA RENDELKEZÉSRE ÁLLÓ ESZKÖZÖK

A zöld- vagy környezetvédelmi adók részét képezik az egyes kormányzatok által használt környezetvédelmi eszköztárnak. A zöldadók azon közterheket jelentik, melyek környezetvédelmi szempontból fontosnak minősülnek. Ezen adók körébe tartoznak

az energiatermékekre, a gépjárművekre, a mért vagy becsült károsanyag-kibocsátásra, a természeti erőforrásokra kivetett közterhek. Ez alól kivételt képeznek a környezetre káros termékekre kivetett forgalmi adók.

A szakirodalom szerint a zöldadók bevezetése nemcsak azért hasznos, mert csökkenti a környezetszennyezést, hanem azért is praktikus megoldás, mert ez sok esetben együtt jár a munkákat terhelő adók csökkentésével (Vermeend–Van der Ploeg–Timmer, 2008). Ezt nevezik az úgynevezett „kettős jutalomnak” (*double dividend*). Így az Eurostat adatai szerint 1980 és 2001 között az egyes uniós kormányzatok egyre nagyobb mértékben hagytakoztak a zöldadók bevezetésére, miközben jelentős adóreformok keretein belül mérsékeltek a munkákat terhelő adók nagyságát. Ez egybeesett az Európai Unió Lisszaboni Szerződésében meghatározott célokkal, amely szerint nemcsak az ökológiai értelemben fenntartható jövőt kell szem előtt tartaniuk a tagállamoknak, hanem a versenyképességet és a növekedést is, ami együtt jár a munkát terhelő adók nagyságának a csökkentésével.

A zöldadók használata több módon is hozzájárulhat az ökológiai átmenet mérsékléséhez. Így például az üzemanyagokra kivetett adók hosszabb távon csökkentik annak keresletét. Jóllehet, rövid távon az üzemanyagok kereslete rugalmatlan, így első látásra ezen energiahordozóra kivetett adó nem éri el a kitűzött ökológiai célt, nem hatékony. Stern (2007) azonban kimutatta, hogy hosszú távon az üzemanyag keresletének árugalmassága magas, így például, ha az európai országok követték volna az Egyesült Államok példáját, és nem vezettek volna be az üzemanyagokra „zöldadót”, akkor annak kereslete a jelenlegihez képest kétszerese lenne az öreg kontinensen.

Másrészt a zöldadók sokkal hatékonyabban járulnak hozzá az energiatakarékos technológiák elterjedéséhez, mint a különféle környezetvédelmi és energiahatékonysági szabályozások. Tudniillik, míg a különböző előírások és szabályozások semmilyen „jutalmazással” nem járnak, addig egy zöldadókra épülő adórendszer jelentős impulzust adhat a vállalatok számára ahhoz, hogy csökkentsék az energetikai kiadásait. Az ökológiai átmenet csökkentése érdekében a piacközponitú megközelítés az úgynevezett „répa és bot modellen” alapul, amelynek alapvető célja az, hogy a vállalatok és magánszemélyek „jutalmat” kapnak, ha jól „viselkednek”, viszont büntetést, ha rosszszat cselekednek. Ezzel egyrészt az ökológiai adókkal kapcsolatos aggályokat el lehet oszlatni, másrészt pedig a pozitív ösztönzők révén hamarabb mobilizálni lehet az embereket. A szennyezés megakadályozása vagy csökkentése mellett a kormányoknak célszerű felgyorsítani a környezetbarát technológiák terjedését is, amelyek – ha egy jól felépített közpolitikai rendszerrel párosul – nagymértékben stimulálni tudják a környezetvédelemmel kapcsolatos kutatás-fejlesztési tevékenységet, amely új piacokat s így új lehetőségeket nyit meg a vállalatok számára.

Az egyes zöldadók közül az egyik legnépszerűbb az úgynevezett energiahasználatra kivetett adó. Ebben az esetben az energiahordozó maga jelenti az adóalapot, ugyanis annak használata során közvetlenül a fogyasztóra lehet kiroáni a közterhet. Fontos, hogy az adó mindenképp csak az energiahordozókra (pl. gázolaj, benzin, szén, természetes gázok, olaj, kokszt vagy fűtőolaj) vonatkozik, így bármilyen egyéb alapanyag vagy nyersanyag fogyasztására nem hatályos a közteher beszedése. Az adó nagyságá-

nak megállapítása általában a megtermelt energia vagy az adott energiaforrás által kibocsátott szén-dioxid mértékének az alapján történik. Az adó beszedése az egyes energiaforrásokat illetően eltérő, így például az üzemanyagok esetében a megfizetése a fogyasztási adóval egyszerre történik (Vermeend–Van der Ploeg–Timmer, 2008).

Az energiafogyasztásra kivetett adóval kapcsolatban érdemes megemlíteni Bureau (2011) tanulmányát, aki az üzemanyagra kivetett „szénadó” hatását vizsgálta 2003 és 2006 között a francia lakosság körében. Számításai szerint a robbanómotoros járművel rendelkező háztartások évente átlagosan 79 eurónak megfelelő összeget vesztek az adó bevezetésével. A megfizetett közteher nagysága a jövedelem növekedésével emelkedik, így míg az első, legszegényebb kvantilisbe tartozó, személygépkocsival rendelkező háztartások 71 eurót vesztek évente, addig a társadalom leggazdagabbjai már 88 eurót. Ha az egyes háztartások bevételeinek az arányában vizsgáljuk az adó mértékét, akkor azonban már a legszegényebb háztartások vesztenek a legtöbbet, ugyanis míg ők a bevételük 6,3%-ét fordítják a közteher megfizetésére, addig a módosabb háztartások csupán 1,9%-ét. Bureau földrajzi alapon is vizsgálta az adó hatását, így a szénadó legnagyobb kárvallottjai az elővárosokban és a vidéki régiókban élő háztartások, amelyek sokkal többet vesztenek, mint a városi és külvárosi zónákban lévők. Tudniillik, míg az utóbbi kategóriákba tartozó lakosok számára alternatív közlekedési lehetőségek állnak rendelkezésre (pl. tömegközlekedés, kerékpár) – miközben átlagosan jóval kisebb távolságokat is kell vezetniük –, addig a vidéki és elővárosi lakosság (valós alternatíva híján) nem tudja hanyagolni a mindennapi gépkocsihasználatot. Így azon, első kvantilisbe tartozó lakosok, akik az elővárosi vagy vidéki zónában élnek, 90%-kal többet vesztek (72 euró), mint azok, a szintén az első kvantilisbe tartozó háztartásokban élők, akik a városi területeken laktak (38 euró). Bureau szerint az adó által fellépő torzítást leginkább úgy lehet orvosolni, ha a szénadóból befolyó bevétel egy részét visszatérítjük az adófizetőknek. Ebben az esetben a család nagyságán alapuló („size-based” recycling) megoldás bizonyult a legprogresszívebb megoldásnak. Ezt követi a még szintén progresszív megoldásnak számító eset, ha minden háztartás számára egyenlő összeget térítünk meg (*flat recycling*). A jövedelmen alapuló visszatérítés már erősen regresszív hatást mutat Bureau modelljében, azaz a módosabb háztartások nyernek, miközben a szegényebbek vesztenek.

Az energiafogyasztást illetően további lehetőség az úgynevezett kötelező energiaadó, amellyel elsősorban a háztartásokat és a kis- és középvállalkozásokat célozzák meg. Ezzel az adófajttal csökkenteni lehet annak kockázatát, hogy míg a nagyvállalatok energiakibocsátását egyoldalú szerződések biztosítják, addig a kkv-szektor és a háztartások ki tudják kerülni ezen adó megfizetését, és így nem járulnak hozzá az ökológiai átalakulás mérsékléséhez. Ennek az adónak tehát az a célja, hogy azokat a célcsoportokat érje el, amelyeket nehéz vagy szinte lehetetlen megcélózni hosszú távú nemzetközi egyezményekkel. Ebben az esetben az adót közvetlenül a szolgáltató fizeti ki, amely azonban beépíti az adó összegét a kiszámlázott összegbe, azaz a fogyasztó magasabb árak formájában fizeti meg a közterhet.

Nemcsak a fogyasztást lehet ösztönözni fiskális politika útján, hanem a technológiai innovációt, azaz a megújuló energiaforrások használatát is. Ilyen például a vállá-

latok számára nyújtható, úgynevezett gyorsított értékcsökkenés, amely során az állam a vállalkozónak lehetőséget biztosít arra, hogy leírja az energiatakarékos termelést elősegítő eszköz értékcsökkenésének az értékét a befizetett adóból. Az intézkedés célja, hogy felgyorsítsa a technológiai innovációt, és elősegítse az új, környezetkímélő technológiai megoldások minél gyorsabb és egyszerűbb terjedését. A gyorsított értékcsökkentés mellett további megoldás az energiatakarékos technológiai megoldások – bizonyos százaléka – után kérhető adójóváírás, amelynek nagysága általában a befektetés méretétől függ.

Végül pedig az egyes kormányok további közpolitikai megoldások révén növelhetik a lakosság és a vállalatok környezettudatosságát is. Így Vermeend et al. (2008) nyomán az alábbi lehetőségeket különböztethetjük meg:

– *Tömegközlekedés támogatása*: bizonyos kereteken belül a munkáltató leírhatja az adójából a munkavállalói tömegközlekedéssel kapcsolatos költségeit. Alternatív megoldás, ha a munkavállaló által fizetett jövedelemadóból vonják le az említett összeget.

– *Carpooling vagy telekocsi*: a carpooling olyan „utazási módot jelent, amely során a járművezető felkínálja saját tulajdonú személygépkocsijának szabad helyeit más utasok [...] számára. Így közös gépkocsihasználat, járműmegosztás valósul meg” (Gyűrűs et al., 2008:1). A munkáltatók ösztönözni tudják a munkavállalókat, hogy használják ki a carpooling lehetőségét, azáltal, hogy a megtett útvonallal arányos adómentes támogatást kap az összes olyan alkalmazott, aki részt vesz a carpoolingban.

– *Táv munka*: a digitális technológia fejlődése lehetővé teszi, hogy a munkavállaló a hét egy vagy több napján a munkája egy részét otthonról végezze. A távmunkának köszönhetően mérséklődik az ingázók száma, ami így együtt jár az autóhasználat csökkenésével is. Másrészt Bloom et al. (2015) kutatásai kimutatták, hogy a távmunka a munkavállalók hatékonyságát is növeli legalább 12%-kal azokhoz képest, akik irodában dolgoznak. A munkavállalók ugyanis kevesebb betegszabadságot vesznek ki, csökken a kávészünettel eltöltött idő hossza, nem beszélve arról, hogy a nyugodt munkakörnyezet növeli az alkalmazott hatékonyságát.

– *Céges kerékpár*: a kerékpáros munkába járás ösztönzését elő lehet segíteni azzal is, hogy az állam lehetőséget biztosít arra, hogy munkáltató adómentesen vásároljon kerékpárt munkavállalói számára.

A fenti felsorolást azonban érdemes kiegészíteni egy, a korunkban egyre divatosabb támogatási formával: az elektromos autók után kapható kedvezménnyel is, amely nemcsak vállalatok, hanem magánszemélyek számára is elérhető. Az elektromos autók használatuk során nem bocsátanak ki káros anyagot, így az egyes kormányok – bízva a zéró károsanyag-kibocsátásban – számos módon próbálják meg fellendíteni e járművek keresletét. Ezen autók ára – az akkumulátorcsomag miatt – azonban jelentős mértékben meghaladja a hasonló kategóriába tartozó, robbanómotoros gépjárművét. Nem beszélve arról, hogy használatuk is korlátozottabb, ugyanis az ilyen típusú autók hatótávolsága nagyságrendekkel elmarad a robbanómotoros társaiktól.

Az elektromos autókat illetően az egyik legrégebbi és legszélesebb körű támogatási rendszerrel Norvégia rendelkezik. Olson (2015) a norvég elektromos autók után járó támogatási rendszer pénzügyi és környezeti költség-haszon elemzését végezte

el. Számításai szerint a norvég autóflotta elektromos átállásából származó környezeti haszon pénzügyi értéke kisebb, mint az állam által nyújtott támogatások költsége. A helyzetet csak tovább árnyalja, hogy Norvégia így is a legideálisabb vizsgálati országnak számít, ugyanis itt az energiatermelés nagy részét vízerőművek adják, míg a világ legtöbb országában az elektromos áram előállítása szénalapú erőművekben történik. További probléma, hogy az elektromos autók előállítása 50–125%-kal nagyobb szén-dioxid-kibocsátással jár, mint a hagyományos, robbanómotorral szerelt járművek gyártása, miközben a töltőhálózat kiépítése és annak árammal történő ellátása is további költséget – és szén-dioxid-kibocsátást – jelent. Olson továbbá figyelmeztet arra is, hogy az elektromos autók széles körű elterjedése az állam számára egyre nagyobb bevételkiesést jelent, hiszen a robbanómotoros autók száma csökken, ami együtt jár a hozzájuk kapcsolódó adó- és egyéb bevételek zsugorodásával (jövedéki adó, forgalmi adó stb.). Ez jól rímel a Kutasi és Perger (2014) által már korábban bemutatott problémára, hiszen itt kvázi a robbanómotorral szerelt gépjárműveket sújtja a „Pigou-adó” (ami ebben az esetben a forgalmi adó, vám stb. formájában jelenik meg), szemben a kvázi adó- és költségmentesen használható elektromos járművekkel. Olson véleménye szerint így elsősorban nem a keresleti, hanem a kínálati oldalt kellene támogatniuk a kormányoknak, azaz innováció és technológiai fejlesztések támogatását kellene előtérbe helyezni, amely elősegítheti a hosszú hatótávval rendelkező elektromos autók megjelenését, és a gyártás során keletkező szén-dioxid-kibocsátást is mérsékelni lehetne.

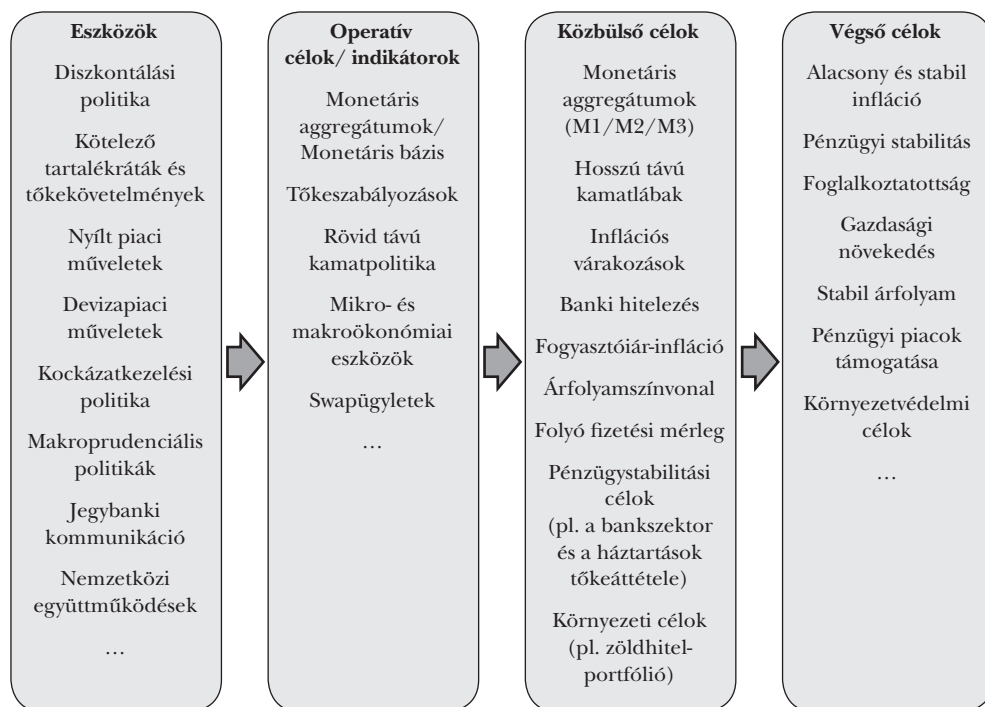
A KÖZPONTI BANKOK SZEREPE A KLÍMAVÁLTOZÁS ELLENI KÜZDELEMBEN

A klímaváltozás kérdése egészen mostanáig távol állt a központi bankoktól. Az ortodox monetáris politika szellemében az 1980-as és 1990-es évektől kezdve a jegybankok nagy részének az egyetlen és legfontosabb célja az árstabilitás elérése és fenntartása lett, így nemhogy az éghajlatváltozás kérdése, de még a pénzügyi stabilitás, a gazdasági növekedés elősegítése, illetve a foglalkoztatottság bővülésének a támogatása sem tartozott sok jegybank kiemelt céljai közé. A pénzügyi stabilitás feladását az is jól mutatja, hogy a központi bankok nagy része a pénzügyi rendszer felügyeletét kiszervezte más hatóságok felé, és kizárólag az árstabilitás fenntartására koncentrált.

A 2008-as válság után azonban egyértelművé vált, hogy a monetáris politikának nemcsak az árstabilitásra kell fókuszálnia, hanem emellett a pénzügyi stabilitásra is nagyobb mértékben kell összpontosítania (IMF, 2011). A világválság óta ugyanis több szakember (Eichengreen et al., 2011) – köztük az ENSZ fenntartható fejlődéssel foglalkozó szakértői (UN, 2017) – is a központi bankok feladatainak bővítése mellett kardoskodik, és így az árstabilitást már nem az egyetlen elérendő célnak tartják. Ebben a kibővített szerepkörben többek között helyet kap a környezetvédelem és a fenntartható fejlődés is, hiszen a klímaváltozás egyre nagyobb kockázatot jelent a pénzügyi stabilitásra nézve. The Economist Intelligence Unit (2015) által készített tanulmány arra a megállapításra jutott, hogy ha a legrosszabb forgatókönyv valósul meg a globális

felmelegedést illetően, akkor a pénzügyi szektor szereplői akár 13,8 billió dolláros veszteséget is elkönyvelhetnek, amely a világ pénzügyi eszközeinek 10%-át jelenti. Így az ENSZ szakemberei szerint a jegybankok jelenlegi monetáris politikai céljait ki kell bővíteni a környezetvédelemmel és a fenntartható fejlődés elősegítésével, ugyanis – mint a későbbiekben látni fogjuk – ha ezeket a jegybankok nem építik be a célkitűzéseik közé, akkor azok közvetett módon jelentős hatással lehetnek az ár- és a pénzügyi stabilitásra. Az ENSZ szakértői az 1. ábrának megfelelően építenék fel a 21. századi jegybankok eszköztárát és célkitűzéseit.

1. ábra: A jegybanki eszközök, köztes és végső pénzügy-politikai célok az ENSZ fenntartható fejlődéssel foglalkozó szakértői szerint

Forrás: UN, 2017

A jegybankok klímaváltozással szembeni elkötelezettségét mutatja, hogy a 2015 decemberében megrendezett COP 21 konferencia már a jegybankokat és a pénzügyi felügyeleti hatóságokat is egyre nagyobb mértékben mozgósította ezen a téren. A konferenciát megelőzően, 2015 szeptemberében összeült a G20 Financial Stability Board (FSB), amely során megkezdődtek a tárgyalások a kormányzati és a magánszektor szakemberei között a klímaváltozással kapcsolatos kockázati tényezőkről. Nem sokkal később Mark Carney, az FSB vezetője és egyben a brit jegybank elnöke bejelentette, hogy az FSB e kockázati tényezők tanulmányozására szakosodott munkacsoport felállítását javasolja, melynek hivatalos megalakulására végül a Párizsban megrendezett

COP21-en került sor. Ezzel a lépéssel a pénzügyi szabályozás a klímaváltozás elleni harc egyik fontos szereplőjeként lépett elő.

A Bank of England jelentése alapján az ENSZ szakemberei a jegybankok klímaváltozás elleni küzdelemben való részvételét három fő tényezővel magyarázzák (Bank of England, 2015b):

1. A globális felmelegedés és a szélsőséges időjárás jelentős pénzügyi és makroökonómiai kockázatokat tartogat, amelyek hatással vannak a nyersanyag-, az élelmiszer- és az energiaárakra is. Mindez pedig befolyásolja a maginfláció mértékét, így a klímaváltozás implicit módon hat az árstabilitásra. A pénzügyi rendszert érintő kockázatot illetően a Bank of England három kategóriát különböztet meg, úgymint az átmeneti, a fizikai és a felelősségbiztosításhoz kapcsolódó klíma- vagy környezetváltozással kapcsolatos kockázat.

– Átmeneti (*transitional risk*) kockázat: A klímaváltozás és annak hatásának a mérsége a kormányzatok részéről egyre drasztikusabb közpolitikai megoldásokat, míg a háztartások és a vállalatok részéről folyamatos alkalmazkodást követel meg. Egyelőre azonban a döntéshozók vonakodnak radikális lépéseket tenni ezen a téren, miközben a vállalati szféra is az eddig megszokott üzleti megoldásokat részesíti előnyben. Idővel azonban elkerülhetetlen lesz a szén-dioxid-kibocsátás csökkentése, így a kormányok és a vállalatok minél tovább halogatják az ezen probléma ellen való hatékony fellépést, annál inkább nő majd a kiigazítás költsége. Az új környezetvédelmi szabályozások egyre nagyobb terhet jelenthetnek azon vállalatok számára, melyek közvetve vagy közvetlenül hozzájárulnak a légkör szén-dioxid-kibocsátásának növekedéséhez. Ez akár a túlélésüket is fenyegetheti. Kiernan (2014) szerint a vállalatoknak ideig-óráig lehet ugyan halogatniuk a megváltozott környezeti feltételekhez szükséges alkalmazkodást és az ezzel járó átalakulást, de ahogy a klímaváltozás okozta kockázatok egyre nyilvánvalóbbá válnak, úgy gyorsul fel majd az átalakulás üteme, és ezzel együtt nő annak költsége is. Ha a klasszikus ipari megoldásokat használó vállalatok nem kezdik el időben csökkenteni ökológiai lábnyomukat, akkor idővel jelentős kihívással találhatják szemben magukat.

– Fizikai (*physical risk*) kockázat a brit jegybank definíciója szerint, azaz első számú kockázat, mely időjárással kapcsolatos eseményekből fakad, például az áradások vagy a viharok okozta károk. Ezek egy része okozhat közvetlenül a vállalkozás számára anyagi és fizikai kárt, másrészt pedig beszélhetünk olyan környezeti katasztrófa által bekövetkezett kárról, amely a beszállítói láncban okoz fennakadásokat, károsodást. A Bank of England szerint a klímaváltozás hatására a jövőben jelentős mértékben növekedik a szélsőséges időjárási események száma, és azok hatása is pusztítóbb lesz. Ennek megfelelően nagymértékben emelkedik az átlaghőmérséklet, amely hosszú, forró nyarakat eredményez, így megnő az aszályal sújtott hónapok száma. Ezzel párhuzamosan az északi és a déli jégtakaró olvadása miatt az óceánok vízszintjének az emelkedése várható, miközben az esőzések intenzitása is erősebb lesz. Az előbbi veszélyezteti az óceán- és tengerpartok mentén fekvő városokat, míg az utóbbi miatt nagyban növekszik az árvizek és áradások valószínűsége is, nem beszélve arról, hogy a jelenlegi előrejelzések szerint a trópusi viharok is gyakrabban előfordulhatnak, amelyek jelentős károkat

okozhatnak. Így nem véletlen, hogy a jelentés arra a következtetésre jutott, hogy a természeti környezetben végbemenő alapvető változások egyre nagyobb hatással lesznek a gazdasági és pénzügyi stabilitásra, illetve veszélyeztetik a pénzügyi vállalatok működését, biztonságát, mely a jegybankokra nézve is egyértelmű következményekkel jár (Bank of England, 2015b).

– Végül pedig érdemes megemlíteni az úgynevezett felelősségbiztosításhoz (*liability risk*) kapcsolódó környezeti és klímaváltozásból fakadó kockázatokat. Ez abban az esetben lép fel, mikor a gazdasági szereplő olyan klímaváltozáshoz vagy környezeti eseményhez kapcsolódó fizikai vagy átmeneti kockázatokból származó károkat szenved el, melyekkel kapcsolatosan a kompenzációt azoktól várja, akik felelősséget vállaltak a kárért (azaz biztosították azt a felelősségbiztosítás keretein belül).

2. A társadalmilag nemkívánatos – magas szén-dioxid-kibocsátással és környezet-szennyezéssel járó – gazdasági tevékenységek banki hitelezése hitelpiaci elégtelenségnek is tekinthető, ugyanis Campiglio (2016) szerint egyensúlyhiány lép fel a hitelintézetek érdekei – akik a pénzkínálat nagy részét létrehozzák – és a társadalom által kitűzött közösségi célok között. Ezeket „a piaci elégtelenségeket” (azaz az ilyen típusú befektetéseket) hatékony környezetvédelmi politikával és a szén-dioxid árának meghatározásával kellene korrigálni, megelőzni vagy csökkenteni. Addig, amíg ez a két utóbbi eszköz nem látja el kellő hatékonysággal a funkcióját, a jegybankok a rendelkezésre álló eszköztáruk révén befolyásolni tudják a hitelezés alakulását, elősegítve a megújuló energiaforrások és a zöldberuházások elterjedését.

3. Azon feltörekvő országokban, ahol a környezetvédelmi politika fejletlen, a jegybankok kamatpolitikájuk és a bankszektor felett végzett ellenőrző szerepük révén befolyásolhatják a befektetési döntéseket. Ebből adódóan a fenntartható fejlődés és a környezetvédelem számára kevésbé káros beruházások felé irányíthatják a hiteleket. Ez elsősorban azokban a fejlődő országokban jelenthet alternatívát, ahol a jegybankok számítanak a leghatékonyabban működő és a legkifinomultabb állami szervezetnek, így az egyes közpolitikai döntések még nem születtek meg, vagy azok végrehajtása akadozik (UN, 2017).

A rendelkezésre álló monetáris politikai eszközeik révén a központi bankok befolyásolni tudják a pénzügyi piac szereplőinek beruházási és befektetési döntéseit, hatással vannak a hitelezésre, mindennek köszönhetően előtérbe tudják helyezni a zöldberuházások terjedését. Ehhez azonban az szükséges, hogy a jelenleg használt jegybanki eszközök mellett újra alkalmazzák az aktívabb jegybanki politikához kapcsolódó, úgynevezett „nem hagyományos” monetáris politikai eszközöket is:

1. A jegybankok környezetvédelemmel kapcsolatos közzétételi előírásokat szabhatnak meg a pénzpiaci szereplőknek. A klímaváltozással kapcsolatos kockázatok transzparenciájának a növelése elősegíti azok beárázását és a szükséges tőkeallokációt, továbbá alapját adja a zöld makroprudenciális szabályozásnak és a klímaváltozással kapcsolatos stresszteszteknek is.

2. A makroprudenciális szabályozásoknak számításba kellene venni azokat az externáliákat, amelyek növelik a pénzügyi rendszer instabilitását, és meghatározzák azon környezeti egyensúlytalanságokat, melyek anyagi értelemben vett pénzügyi kockázatot

okozhatnak. Így a makroprudenciális szabályozások útján mérsékelni lehet a környezetszennyező vagy magas szén-dioxid-kibocsátással járó beruházások mértékét, például a magas légszennyezettséggel járó gazdasági szektorokban tevékenykedő vállalatok magasabb kockázati besorolásával, vagy az esetleges klímaváltozást számításba vevő stressztesztek alkalmazásával. Továbbá olyan egykoron alkalmazott, unortodox megoldásokat is újra előtérbe kellene helyezni, mint például a hitelplafonok alkalmazása egyes, magas szén-dioxid-kibocsátással járó vagy a környezetet nagyban terhelő szektorokban.

3. A jegybankoknak közvetlenül a zöldgazdaság fejlődését elősegítő hitelpolitikát kellene előtérbe helyezniük. Fry (1995) hat közvetlen hitelpolitikai eszközt jelöl meg, melyekkel elő lehet segíteni a zöldgazdaság fejlesztését: a támogatott hitelkamatlábak a prioritást élvező szektorokban tevékenykedő vállalatok számára, differenciált rediszkontálási kamatlábak, hitelfolyosók, közvetlen költségvetési támogatások, hitelplafonok alkalmazása és a szakosodott pénzügyi intézmények támogatása.

4. A kevésbé fejlett pénzügyi rendszerrel rendelkező országok esetében a kötelező tartalékrátára vonatkozó előírások révén elősegíthető a zöldbefektetések növekedése. Így a privilegizált zöldkötvények esetében alacsonyabb kötelező tartalékrátákat lehet megszabni, ami lehetőséget ad arra, hogy előtérbe helyezze a zöldberuházásokat a hagyományosakkal szemben. Erre jó példa a Libanoni Nemzeti Bank kezdeményezése, amely 2010-ben alacsonyabb tartalékrátá-követelményeket vezetett be a „zöld”-hitelezés terén. Ennek megfelelően a libanoni jegybank úgy támogatja a zöldhitelezést, hogy a hitel értékének 100–150%-ával csökkenti a kereskedelmi bankok tartalékrátájára vonatkozó követelményt, amennyiben a kérelmező bemutatja a Libanoni Energiaközpont által kiállított tanúsítványt, mely bizonyítja, hogy a finanszírozott projekt jelentős energiamegtakarítással jár (Rozenberg et al., 2013; Campiglio, 2016).

5. A jegybankok a tőkekövetelmények útján is tudják befolyásolni a zöldbefektetések alakulását, ugyanis a minimum tőkekövetelmények vagy a különböző pénzügyi eszközök kockázati súlyának meghatározása közvetlenül hat a bankok hiteltermelő képességére. A Bázeli III. tőkekövetelményeket tartalmazó előírásai például tőkecsökkentési tényezőket helyez kilátásba a kis- és középvállalatok számára nyújtott hitelek esetén, ami azt jelenti, hogy a kkv-k eltérő eljárásban részesülnek a nagyvállalatokhoz képest. Hasonló módon a Bázeli III. kockázattal súlyozott tőkemutatóinak a számításait úgy kellene módosítani, amely során az alacsony szén-dioxid-kibocsátással járó tevékenységek alacsonyabb súlyozást kapnának, mint az egyéb befektetési lehetőségek (Campiglio, 2016).

6. A jegybankoknak a mennyiségi lazítás során előtérbe kellene helyezniük a zöldkötvények felvásárlását. David King, a brit kormány egykori tanácsadója szerint a mennyiségi lazítás célja a zöldgazdaság fellendítése kell hogy legyen (Harvey, 2012). Így a mennyiségi lazítással elő kellene segíteni az energiahatékony infrastrukturális beruházásokat és a megújuló energetikai megoldások még szélesebb körű elterjedését, ezzel párhuzamosan az egész gazdaság erőforrás-felhasználását és annak környezetre gyakorolt negatív hatását csökkenteni lehetne.

7. A jegybankok által a fenntartható fejlődést elősegítő hitelezési ajánlások, útmutatók, zöldkötvényekkel kapcsolatos szabályok kidolgozása kereskedelmi bankok és intézményi befektetők számára.

8. Végül pedig a jegybankok állásfoglalásaikkal, a jegybankelnökök pedig a nyilatkozataikkal, azaz az úgynevezett softpowerrel, ha mérsékelten is, de befolyásolni tudják a pénzpiac szereplőinek viselkedését (Bank of England, 2015a; UN, 2017).

Az ENSZ tanulmánya megjegyzi, hogy bármennyire elkötelezett legyen is egy jegybank a klímaváltozás elleni harcban, semmiféleképpen sem kaphat főszerepet (főleg, ami a fejlett országok gazdaságát illeti). A klímaváltozás elleni „harc” első vonalában elsősorban ugyanis olyan entitásoknak kell szerepelniük, mint a környezetvédelmi minisztériumok és egyéb környezetvédelemmel foglalkozó hatóságok, a pénzügyminisztérium és a kereskedelmi bankok. A jegybankoknak csupán kiegészítő funkciót kell betölteniük, és a rendszerben részt vevő szereplők támogatását kell biztosítaniuk (UN, 2017).

Másrésről, ha egy jegybank előtérbe is helyezi a klímaváltozás elleni küzdelmet, az nem mehet a jegybank által kitűzött többi célkitűzés rovására, így a jegybankoknak körültekintően kell megválasztaniuk az egyes pénzügypolitikai eszközeiket, ha szerepet akarnak vállalni a klímaváltozás elleni harcban.

Bízom benne, hogy a fentiek, ha nem is teljes körű, de széles rálátást adtak arra, hogy milyen közpolitikai eszközök szükségesek ahhoz, hogy felvegyük a harcot a klímaváltozással szemben. Miközben jól mutatják azt is, hogy ez sok esetben a jelenlegi közgazdasági gondolkodással szembemenő, alternatív megoldásokat követel, legyen szó fiskális vagy monetáris politikáról. Mindez nagyban felértékeli az állam és a jegybankok szerepét a gazdaság és a pénzügyek irányítását illetően, és egy sokkal aktívabb szerepkörrel ruházza fel őket.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bank of England (2015a): *One Bank Research Agenda*. Discussion paper, www.bankofengland.co.uk/-/media/boe/files/research/one-bank-research-agenda—summary.pdf?la=en&hash=B2C820FBF6A960C4A625C2DAB5B5B6CE4FEDF120.
- Bank of England (2015b): *The Impact of Climate Change on the UK Insurance Sector. A Climate Change Adaptation Report by the Prudential Regulation Authority*. Bank of England, London, www.bankofengland.co.uk/-/media/boe/files/prudential-regulation/publication/impact-of-climate-change-on-the-uk-insurance-sector.pdf.
- Bloom, Nicholas et al. (2015): Does Working from Home Work? Evidence from a Chinese Experiment. *The Quarterly Journal of Economics*, Vol. 130, No. 1, 165–218, <https://doi.org/10.1093/qje/qju032>.
- Brock, William A. – Taylor, M. Scott (2004): The Green Solow Model. *NBER Working Paper*, No. w10557, <https://ssrn.com/abstract=557190>.
- Bureau, Benjamin (2011): *Distributional Effects of a Carbon Tax on Car Fuels in France*. *Energy Economics*, Elsevier, Vol. 33, No. 1, 121–130.
- Campiglio, Emanuele (2016): Beyond Carbon Pricing: The Role of Banking and Monetary Policy in Financing the Transition to a Low-carbon Economy. *Ecological Economics*, Vol. 121, 220–230, <https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2015.03.020>.
- Eichengreen, Barry et al. (2011): *Rethinking Central Banking. Committee on International Economic Policy and Reform*. Brookings, Washington, www.brookings.edu/wp-content/uploads/2016/06/Rethinking-Central-Banking.pdf.
- Fry, Maxwell J. (1995): Flexibility in Finance. In: Tony Killick (ed.): *The Flexible Economy. Causes and Consequences of the Adaptability of National Economies*. Routledge, London, 299–326.

- Gyűrűs Máté – Prácser Attila – Csiszár Csaba (2008): *Telematikai alapokon működő car pooling rendszer*. http://real.mtak.hu/23484/1/5_19_u.pdf.
- Harvey, Fiona (2012): Sir David King: Quantitative Easing Should Be Aimed at Green Economy. *The Guardian*, 26 June, www.theguardian.com/environment/2012/jun/26/david-king-quantitative-easing-green.
- IMF (2011): *Olivier Blanchard: Monetary Policy in the Wake of the Crisis*. www.imf.org/external/np/seminars/eng/2011/res/pdf/OB2presentation.pdf.
- Khan, Mehran – Chang, Yen-Chiang (2018): Environmental Challenges and Current Practices in China – A Thorough Analysis. *Sustainability*, Vol. 10, No. 7, <https://doi.org/10.3390/su10072547>.
- Kiernan, Peter (2014): Risky Business. *The Economist Intelligence Unit*, 23 September, <https://perspectives.eiu.com/energy/risky-business>.
- Kutasi Gábor – Perger Júlia (2014): Adóösztönzőkkel az externáliák ellen: A népegészségügyi termékadó és a szén-dioxid-adó nemzetközi példái. *Köz-Gazdaság*, 9. évf., 4. sz., 109–125.
- Olson, Erik L. (2015): The Financial and Environmental Costs and Benefits For Norwegian Electric Car Subsidies: Are They Good Public Policy? *International Journal of Technology, Policy and Management*, Vol. 15, No. 3, 277–296, <https://doi.org/10.1504/IJTPM.2015.071036>.
- Pataki György – Bela Györgyi – Kohlheb Norbert (2003): *Versenyképesség és környezetvédelem*. PM Kutatási Füzetek 5., Pénzügyminisztérium, https://tatk.elte.hu/dstore/document/118/1177311411_5_fuz_040107.pdf.
- Porter, Michael E. (1990): *The Competitive Advantage of Nations*. Free Press, New York.
- Rozenberg, Julie et al. (2013): Funding Low-carbon Investments in the Absence of a Carbon Tax. *Climate Policy*, Vol. 13, No. 1, 134–141, <https://doi.org/10.1080/14693062.2012.691222>.
- Sipos Nikolett (2009): Az adók, díjak, járulékok externális hatásai környezetvédelmi szempontból. *Gazdálkodás*, 53. évf., 5. sz., 456–459.
- Stern, David (2004): The Rise and Fall of the Environmental Kuznets Curve. *World Development*, Vol. 32, No. 8, 1419–1439, <https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2004.03.004>.
- Stern, Nicholas (2007): *The Economics of Climate Change. The Stern Review*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Szlifka Gábor (2014): Környezetvédelmi ösztönzők a magyar adójogban. *Pázmány Law Working Papers*, PPKE, <http://plwp.eu/docs/wp/2014/2014-06.Szlifka.pdf>.
- The Economist Intelligence Unit (2015): The Cost of Inaction: Recognising the Value at Risk from Climate Change. *The Economist Intelligence Unit*, www.eiuperspectives.economist.com/sites/default/files/The%20cost%20of%20inaction_0.pdf.
- UN (2015): *Adoption of the Paris Agreement. Framework Convention on Climate Change*. United Nations, <https://unfccc.int/resource/docs/2015/cop21/eng/109r01.pdf>.
- UN (2017): *On the Role of Central Banks in Enhancing Green Finance*. United Nations Environment Programme.
- Vermeend, Willem – Van der Ploeg, Rick – Timmer, Jan W. (2008): *Taxes and the Economy*. Edward Elgar Publishing, Cheltenham.
- Weisbach, David A. (2012): Should Environmental Taxes Be Precautionary? *National Tax Journal*, Vol. 65, No. 2, 453–474, <https://doi.org/10.17310/ntj.2012.2.07>.

Boros Anita

A magyar építésügy és építésgazdaság összefüggései

Correlations Between Hungarian Construction Industry and the Economy of Construction

Összefoglalás

A hazai építőipar számos olyan problémával küzd, amelynek hatása nemzetgazdasági szinten is jelentkezik. Ezek a problémák legfőképpen az építőipar piaci diszfunkcióira, a válságot követő konszolidációs időszak kihívásaira, a képzett munkaerő és a megfelelő technológiai felkészültséggel rendelkező, hazai építőipari alapanyagokkal, termékekkel, innovatív módon, korszerű beruházásmenedzsmenttel rendelkező építőipari vállalati szféra hiányára vezethetők vissza. Az építőipar termelékenységének javítása érdekében szemléletváltás szükséges: az építőipari ágazat fejlődését a teljes értéklánc (anyaggyártás, tervezés, kivitelezés, üzemeltetés) egységes szemléletű kezelésével szükséges és lehetséges elősegíteni. Ehhez az építésügy és az építésgazdaság területeinek koncentrációjára van szükség az ágazati szinergiák teljes körű biztosítása érdekében.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: K23, L16, L52, L74, L51

Kulcsszavak: építésügy, építésgazdaság, építésgazdasági stratégia, építéstörténet

Summary

Hungarian construction industry is facing a number of challenges that have an impact on a national level: these mainly include market dysfunctions in construction industry, and challenges to have a construction industry with an adequate technology, domestic construction materials and products, innovation and state-of-the-art

DR. HABIL. BOROS ANITA, egyetemi docens, Nemzeti Közszerzői Egyetem, államtitkár, Innovációs és Technológiai Minisztérium (anita.boros@itm.gov.hu).

investment management. A change is needed in the approach to improve productivity in construction industry: development in the construction sector can and should be promoted by applying a single approach to the entire value chain (material production, design, construction and operation). This requires the concentration of construction industry and the economy of construction in the order to fully ensure sectoral synergies.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: K23, L16, L52, L74, L51

Keywords: construction industry, the economy of construction, construction economic strategy, the history of architecture

Az építésügy és az építésgazdaság kérdése gyakran keveredik a hazai terminológiában. Az épített környezet alakításáról és védelméről szóló 1997. évi LXXVIII. törvény (a továbbiakban: Étv.) tárgyi hatálya az *építésügyre* terjed ki. Az építésügy gyűjtőfogalmába az Étv. 1. § (1) bekezdése szerint, az épített környezet alakítása és védelme körébe tartozóan beleértendő a településrendezés, a településtervezés, az építmények, valamint az építési munkák és építési tevékenységek előírásainak kialakítása, az építészeti-műszaki tervezés, az építmények kivitelezése, az építési termékek, anyagok, szerkezetek, berendezések és módszerek minőségi követelményeinek kialakítása, az épített környezet emberhez méltó és esztétikus kialakítása, valamint az építészeti örökség védelme, a települések zöldfelületeivel kapcsolatos munkák, az említettek körébe tartozó kutatás, műszaki fejlesztés és ezek eredményének alkalmazása, az azokhoz kapcsolódó hatáskörök és hatósági jogkörök, továbbá a rájuk vonatkozó szabályok megállapítása, alkalmazásuk ellenőrzése és érvényre juttatása.

Az *építésgazdaság* fogalma – noha az építésüggyel ellentétben nincs törvényi szinten meghatározva – sokkal szélesebb, hiszen az építésügy fogalomrendszerébe tartozó, illetve azokkal összefüggő gazdasági kérdéseket foglalja magában, így különösen az építésügyi ágazat piaci jellemzőinek, az építésügyi szabályozás és az építésügyi ágazat eljárási mechanizmusainak, nemzetgazdasági és versenyképességre gyakorolt hatásainak elemzésével, ösztönzőrendszerének kimunkálásával és nem utolsósorban a hazai építőipar stratégiai kérdéseinek meghatározásával foglalkozik.

A kormány tagjainak feladat- és hatásköréről szóló 94/2018. (V. 22.) Korm. rendelet 116. § 8. pontja és 124. §-ában rögzítettek alapján, az innovációért és technológiáért felelős miniszter építésgazdaságért való felelőssége körében ellátja az építőipar és építőanyag-ipar ágazati irányításával kapcsolatos feladatokat.¹ A miniszter az építésgazdaságért való felelőssége keretében egyfelől összehangolja – a sajátos építményfajták és a műemlékek tekintetében is – az építésüggyel kapcsolatos feladatellátást, másfelől pedig ellátja – az építésügyi szabályozásért és építhetőségi ügyekért felelős miniszter közreműködésével – az építésüggyel összefüggő oktatási, továbbképzési és tanügyigazgatási feladatokat, továbbá közreműködik a nemzeti szabványok kidolgozásában.²

Alaphipotézisünk, hogy az épített környezet minősége jelentős befolyásoló tényezője életminőségünknek. Az annak alárendelt építőipar a nemzetgazdaság kiemelkedő területe, ezért minden eszközzel támogatni kell az építőipar versenyképességének térnyerését. Az építőipar termelőképességének javítása és a megfelelő minőségű épített környezet biztosítása a leghatékonyabban az építésügy és az építésgazdaság szinergiáinak kiaknázásával lehetséges.

Tanulmányunk az alaphipotézisen túl arra keresi a választ, hogy melyek azok a legalapvetőbb kérdések, amelyek az építésügyi ágazat nemzetgazdasági jelentőségére figyelemmel a legnagyobb figyelmet kell hogy kapják a jogalkotó részéről, és egyúttal beavatkozási pontként azonosíthatók.

Az építésgazdaság általános fejlesztését, az építőanyagok hazai gyártását és a hazai építőipari alapanyag-kitermelés támogatását célzó stratégiáról és a hazai építőipari vállalkozások hatékonyságnövelésére irányuló forrás biztosításáról szóló, 1031/2018. (II. 8.) Korm. határozat módosításáról szóló 1398/2019. (VII. 4.) Korm. határozatának (a továbbiakban: Stratégia) elfogadásával meghatározták azokat a kormányzati irányokat, amelyek végrehajtása döntő lesz az általunk felvetett egyes kérdések megválaszolását illetően.

AZ ÉPÍTŐIPAR MINT GAZDASÁGI ÁGAZAT PIACI MECHANIZMUSAI FOLYAMATOS NYOMON KÖVETÉSÉNEK SZÜKSÉGESSÉGE

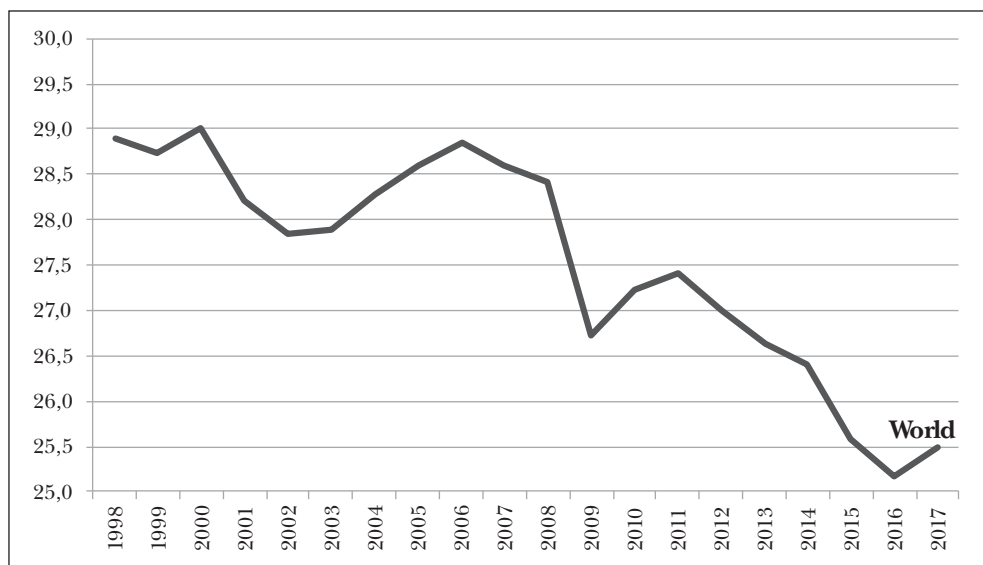
A hazai ipar folyamatos fejlődési ütemének köszönhetően a közel 5 százalékos 2018-as magyar GDP-növekedés meghaladta az elemzői várakozásokat, míg a versenytárs országok növekedése lassult 2018-ban.

Az építőipar a hazai ipar egyik meghatározó, gazdaságalkotó ágazata, amelyet azonban a 2008–2009-es válság igen érzékenyen érintett. Az elmúlt években ugyan jelentős javulás tapasztalható, azonban még hosszú út vezet a válság előtti termelési képesség visszaállításig.

Az építés során az infrastruktúrába történő beruházás azonnali munkaerőigényt jelent. Ugyanakkor meghozza a jövőbeli eredmények ígérését is, mivel a fejlettebb infrastruktúra és a jobb közművek ösztönzik a lakásépítés és a kereskedelem további fejlesztéseit. Az építőiparban rejlő gazdasági potenciál mellett az építésügynek és az építésgazdaságnak bizonyos társadalmi céloknak is meg kell felelnie: biztosítani kell a vonzó, takarékos, egészséges, jól tervezett és megfizethető otthonok, illetve munkahelyi környezet, vagyis összességében *a minőségi, fenntartható és élhető épített környezet kialakítását is*. Az ágazat legfontosabb stratégiai célkitűzése tehát az, hogy olyan működési, szabályozási mechanizmusokat és eszközrendszert dolgozzon ki, amely az említettek szerint megfelelő épített környezetet eredményez, amelyben jó élni és dolgozni, és amely egyúttal hozzájárul a hazai gazdaság versenyképességének növeléséhez.

Az építőipar jelentőségét számos nemzetközi felmérés is alátámasztja. A Világbank adatai – a Világbank saját és az OECD adatai – alapján kimutatták, hogy az építőipar 2017-ben a GDP 25,5%-át adta világszerte.

1. ábra: A világ iparának (beleértve az építőipart) hozzáadott értéke (a GDP %-ában)

Forrás: Világbank³

Az Eurostat tájékoztatása szerint az Európai Unió építőipari termelése – a megelőző év 2,5%-os növekedését követően – 2018-ban 2,1%-kal emelkedett. A nagyobb tagállamok közül csak Franciaországban csökkent a termelés (0,4%-kal), ezzel szemben Németországban, az Egyesült Királyságban és Spanyolországban egyaránt 0,9%-os növekedést regisztráltak.

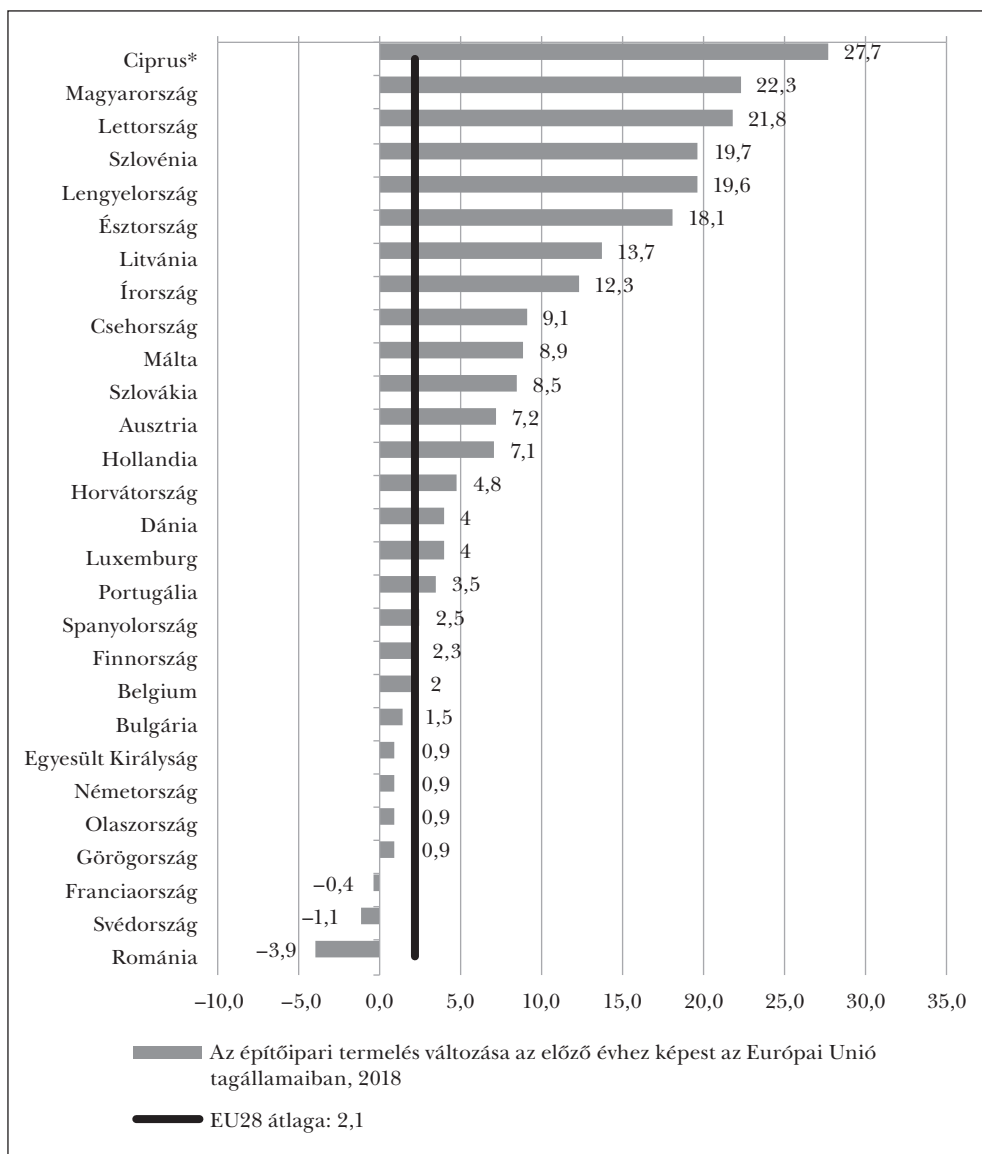
A visegrádi országok közül Szlovákiában 8,5, Csehországban 9,1, Lengyelországban 19,6%-kal magasabb volt a kibocsátás az előző évinél. *A magyar építőipar növekedése 2018-ban a tagországoké közül az egyik legmagasabb volt*, ennek ellenére Magyarország részesedése az EU építőipari termeléséből továbbra is 1% alatti (KSH, 2018).

A Központi Statisztikai Hivatal tájékoztatása alapján a bruttó hazai termék volumene Magyarországon 2019 II. negyedévében 4,9%-kal meghaladta az előző év azonos időszakáét. Ehhez a növekedéshez a legnagyobb mértékben a piaci alapú szolgáltatások és az építőipar járult hozzá. A gazdaság teljesítménye az előző év azonos negyedévéhez mérten 5,2%, az előző negyedévhez viszonyítva 1,1%-kal nőtt, és 2019 I. félévében a bruttó hazai termék 5,1%-kal emelkedett. Az építőipar hozzáadott értéke 28%-kal nőtt, ezen belül pedig minden ágazatban erőteljes növekedés történt.⁴

Ugyanakkor azt is látni kell, hogy az elmúlt évtizedben az építőipar súlya jelentős mértékben csökkent, érdemi növekedés csak az elmúlt két évben figyelhető meg. A zsugorodó nemzetgazdasági súly elsődleges oka a 2008–2009-es válság erőteljes negatív hatása volt, amely jelentős mértékben visszavetette az építőipar teljesítményét. Az ágazatnak a válság előtti szintet egyelőre nem sikerült elérnie.

Ez azt jelenti, hogy tovább kell fejleszteni minden olyan eszközt, amely az építőipar termelékenységét fokozni tudja. A termelékenység növekedésének a következő évek

2. ábra: Az építőipari termelés változása az előző évhez képest az Európai Unió tagállamaiban, 2018

Megjegyzés: Ciprus esetében 2017-es adatok alapján készült a mutató.

Forrás: KSH

ben folytatódnia kell ahhoz, hogy a 2018 és 2023 között várhatóan keletkező 25 ezer milliárd forintnyi beruházási igényt ki tudja szolgálni. Ehhez a 2018 és 2023 közötti időszakban 48 és 60% közötti mértékű, legalább 53%-os termelékenységnövekedésre⁵ van szükség.

I. táblázat: A bruttó hazai termék (GDP) termelésének volumenindexei
(előző év azonos időszaka = 100,0%)

TEÁOR	Nemzetgazdasági ág	2018			2019	
		II.	III.	IV.	I.	II.
		negyedév				
A	Mezőgazdaság, erdőgazdálkodás, halászat	105,6	103,2	108,3	97,3	98,9
B–E	Ipar	103,8	102,5	104,1	105,9	103,8
C	Ebből: feldolgozóipar	104,2	102,3	104,3	105,8	103,1
F	Építőipar	122,5	127,9	120,4	146,7	127,9
G–T	Szolgáltatások összesen, ebből:	104,5	104,2	103,9	103,8	104,2
G+I	Kereskedelem, szálláshely-szolgáltatás és vendéglátás	107,8	107,4	107,9	106,5	107,5
H	Szállítás, raktározás	104,1	104,4	103,7	102,9	105,0
J	Információ, kommunikáció	105,8	105,6	107,3	106,5	105,9
K	Pénzügyi, biztosítási tevékenység	102,7	102,6	102,0	103,0	103,6
L	Ingatlanügyletek	104,8	104,2	104,8	104,4	103,2
M–N	Szakmai, tudományos, műszaki és adminisztratív tevékenység	106,8	106,6	105,3	106,7	106,5
O–Q	Közigazgatás, oktatás, egészségügyi, szociális ellátás	100,3	100,4	99,7	99,8	100,5
R–T	Művészet, szórakoztatás, egyéb szolgáltatás	106,7	105,1	102,5	104,0	103,7
	GDP összesen (piaci beszerzési áron)	104,9	105,1	105,1	105,3	104,9

Forrás: KSH⁶

2. táblázat: Az ipar (beleértve az építőipart) hozzáadott értéke (a GDP %-ában)
a V4-országokban

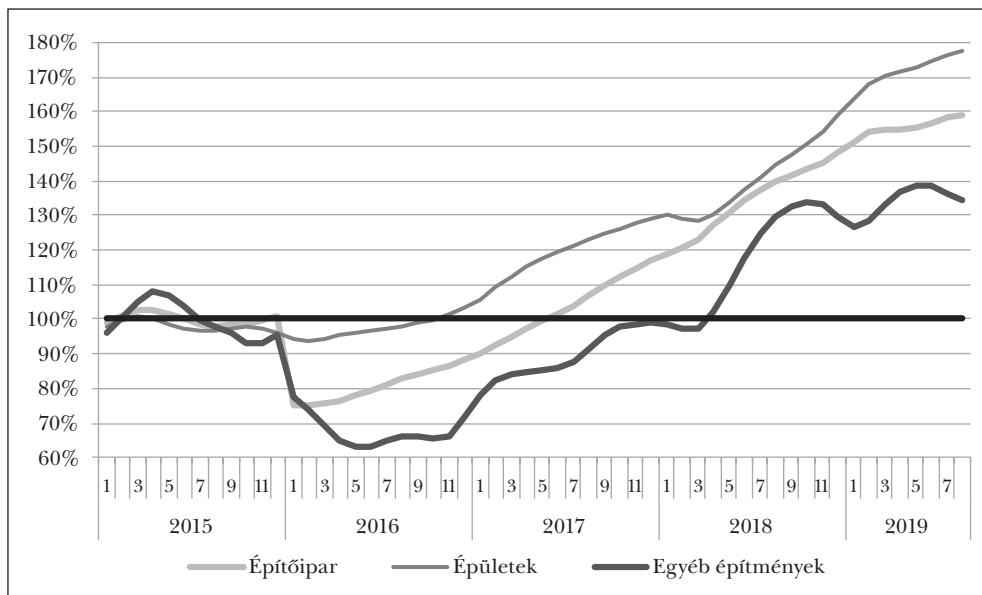
Év	Csehország (%)	Lengyelország (%)	Szlovákia (%)	Magyarország (%)
2014	34,24	39,43	31,323	25,811
2015	33,992	30,255	34,428	26,606
2016	33,565	29,569	31,085	25,745
2017	33,217	n. a.	31,421	25,627
2018	32,189	n. a.	31,325	26,284

Forrás: Saját szerkesztés a Világbank adatai alapján⁷

Az építőipari tevékenységek jellemzően három szakaszba sorolhatók: egyrészt a tervezés (építésmérnöki tevékenység, (TEÁOR'08 – 7111), az épületépítési projekt szervezése (TEÁOR'08 – 4110), másrészt a kivitelezés, lakó- és nem lakóépület építése (TEÁOR'08

– 4120), egyéb építmények építése (TEÁOR'08 – 42), harmadrészt a speciális szaképítés (TEÁOR'08 – 43), műszaki vizsgálat, elemzés (TEÁOR'08 – 712) és az üzemeltetés (építményüzemeltetés, (TEÁOR'08 – 8110). Az Opten adatai szerint a tervezési szakaszba tartozó legnagyobb vállalkozások elsősorban magyar tulajdonú kkv-k, míg a hazai építőipari kivitelezői tevékenységet végző vállalatok jellemzően közép- vagy nagyvállalatok. Az épületüzemeltetés pedig többségében magyar tulajdonú vállalkozások uralta piac.

3. ábra: Az építőipari termelés trendje (2015 havi átlaga = 100)

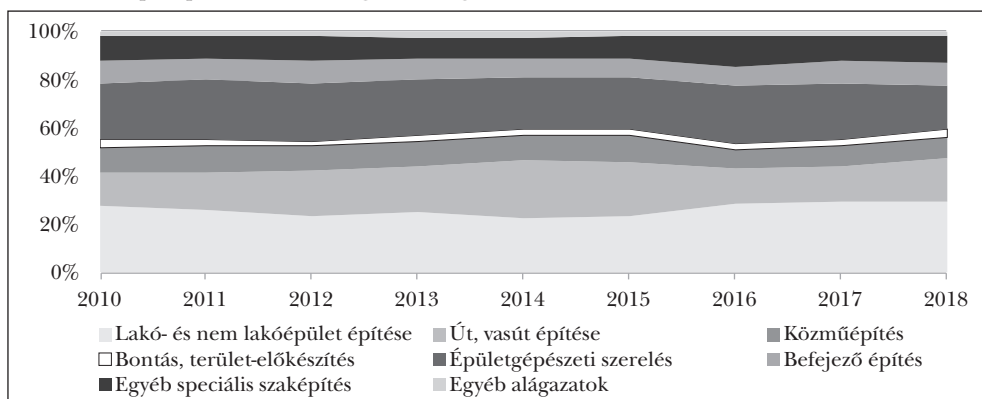

Forrás: KSH

Az építőipar három szakágazata közül a legnagyobb súlyt a *speciális szaképítés* adja, amely önmagában a teljes termelési érték közel 42%-át állítja elő. A szakágazatba tartoznak többek között a befejező építés, a bontási munkálatok, épületgépeszeti szerelés és tetőfedés. Az épületek építése és az egyéb építmény építése közel azonos arányban, rendre 30%-ot és 28%-ot adnak. Az előbbibe tartozik az épületépítési projektek szervezése és a lakó- és nem lakóépületek építése, míg utóbbiba a közmű-építés és út-, vasútépítés tartozik. Az egyes szakágazatok termelési trendje 2013 óta növekvő tendenciát mutat.

A KSH tájékoztatása szerint 2019 augusztusában a két építményfőcsoport termelése ellentétesen alakult: az épületeké 14,1%-kal emelkedett, az egyéb építményeké 3,5%-kal mérséklődött. A szezonálisan és munkanaphatással kiigazított indexek alapján az építőipar termelése 10,5%-kal csökkent a júliusihoz mérten. Az építőipar ágazatai közül a termelés volumene az épületek építésében 23,5%-kal, az egyéb építmények építésében 38%-kal, a speciális szaképítésben 36,5%-kal nőtt.

4. ábra: Az építőipari termelés alágazati megoszlása

Forrás: KSH, 2018

3. táblázat: A bruttó hazai termék (GDP) termelésének volumenindexei

Év	Az építőipar részaránya			
	A bruttó hozzáadott értékből	A beruházások teljesítményértékéből	A foglalkoztatottak számából	A regisztrált vállalkozások számából
2010	4,2	2,2	7,3	5,9
2011	4,1	1,7	6,9	6,0
2012	3,9	1,5	6,4	5,7
2013	4,0	1,8	6,3	5,7
2014	4,3	1,9	6,3	5,4
2015	4,1	1,6	6,5	5,2
2016	3,7	1,9	6,4	5,2
2017	4,3	1,7	6,9	5,4
2018	4,5	1,7	7,4	5,3

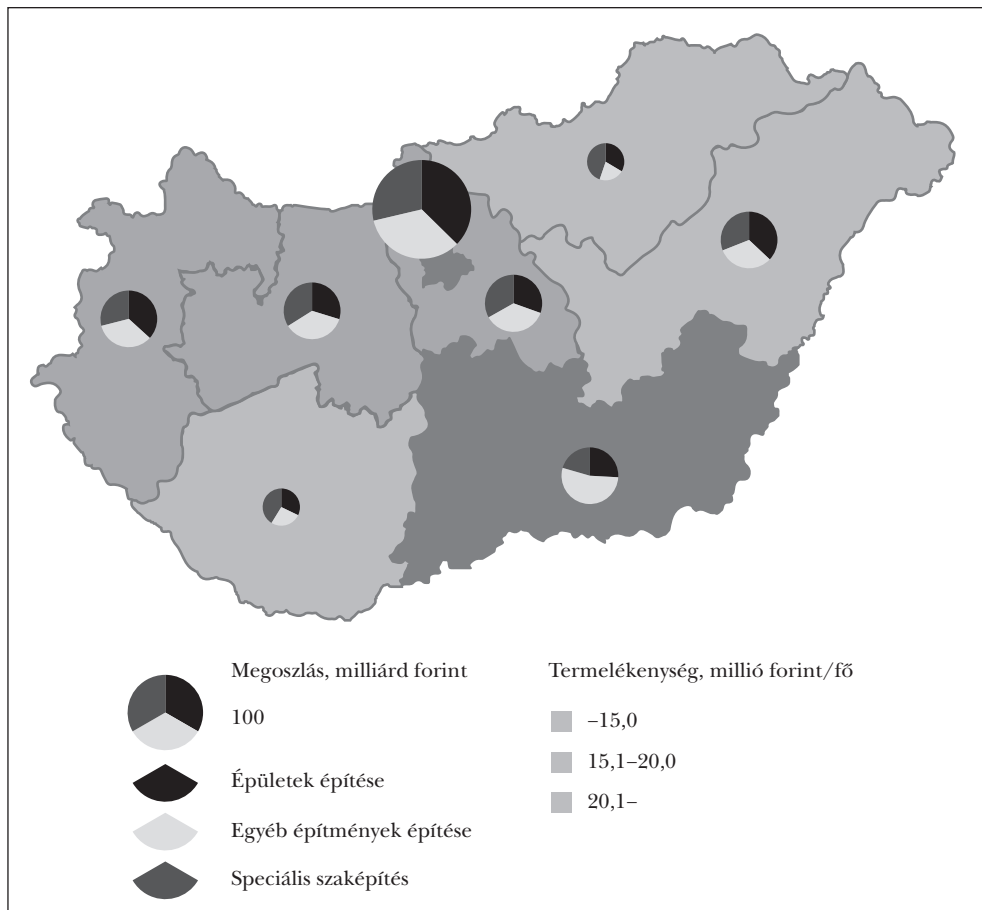
Forrás: KSH, 2018:4

A TERMELÉKENYSÉG NÖVEKEDÉSÉNEK ELSŐ ALAPPILLÉRE: A VERSENYKÉPES HAZAI ÉPÍTÉSI VÁLLALATOK TÉRNYERÉSÉNEK TÁMOGATÁSA

Noha az építőipar egy kurrens területe a gazdaságnak, az építőipari vállalkozások számos olyan problémával küzdenek, amelyek feloldása szükségessé teszi a szegmentált és célzott kormányzati intézkedések alkalmazását. Az építőipari vállalatok többsége hazai tulajdonban van, jellemzően 5 fő vagy az alatti létszámmal működő mikrovállalkozás.

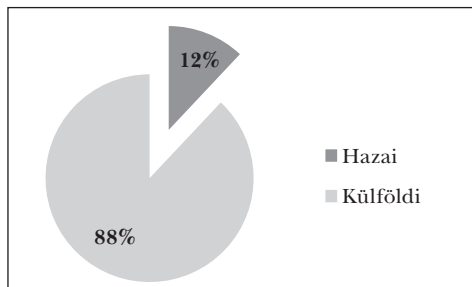
2019 augusztusában a megkötött új szerződések volumene 25,5%-kal csökkent, ezen belül az épületek építésére kötött szerződéseké 12,5%-kal nagyobb, az egyéb építmények építésére vonatkozóké 40,5%-kal kisebb volt az egy évvel korábbinál.⁸

5. ábra: Az építőipari termelés megoszlása és az egy alkalmazottra jutó termelés értéke régióként, 2018

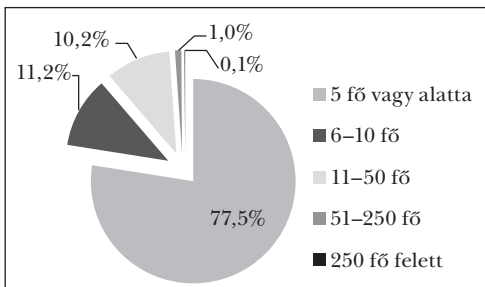
Forrás: KSH, 2018:11

6. ábra: Hazai és külföldi tulajdon aránya az építőipari vállalatokban

Forrás: KSH

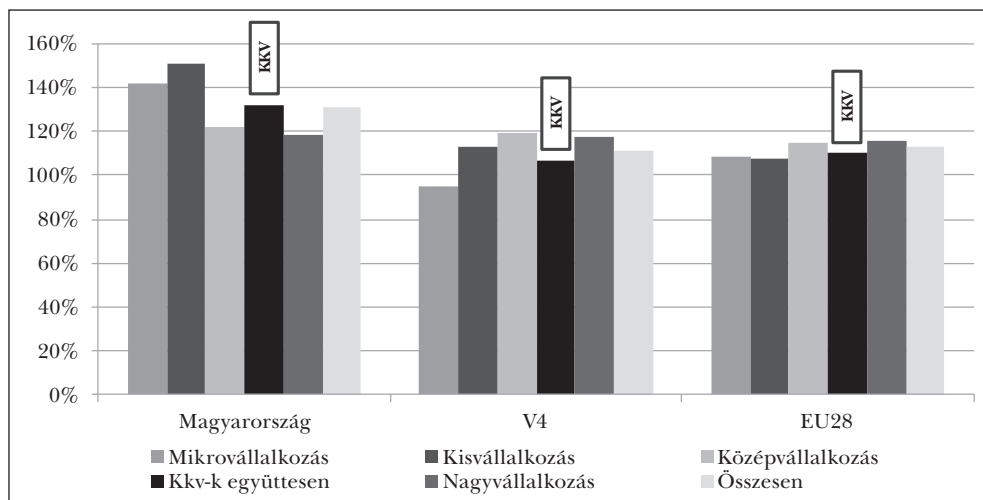
7. ábra: Az építőipari vállalkozások megoszlása létszám-kategória szerint

Forrás: KSH

Az alacsony termelékenységhöz jelentős mértékben hozzájárul az elaprózódott vállalatszerkezet is. A mikrovéllalkozások aránya a hazai tulajdonú építőipari vállalkozások között meghaladja a 95%-ot, összesen 98%-a 10 főnél kevesebb főt foglalkoztató vállalat.

8. ábra: Magyarország, a V4 és az EU28-országok méretkategóriák szerinti termelékenysége (2010–2017, %)

Forrás: Európai Bizottság

A hazai építőipari vállalkozások tevékenységét elsősorban a megrendelések határozzák meg. Mivel a megrendelésállomány bizonytalan, az hosszabb távon (10-15 évre) nem prognosztizálható, ezért az építési vállalkozások beruházási, szervezettefejlesztési, innovációs megújítási kedve is mérsékelt.

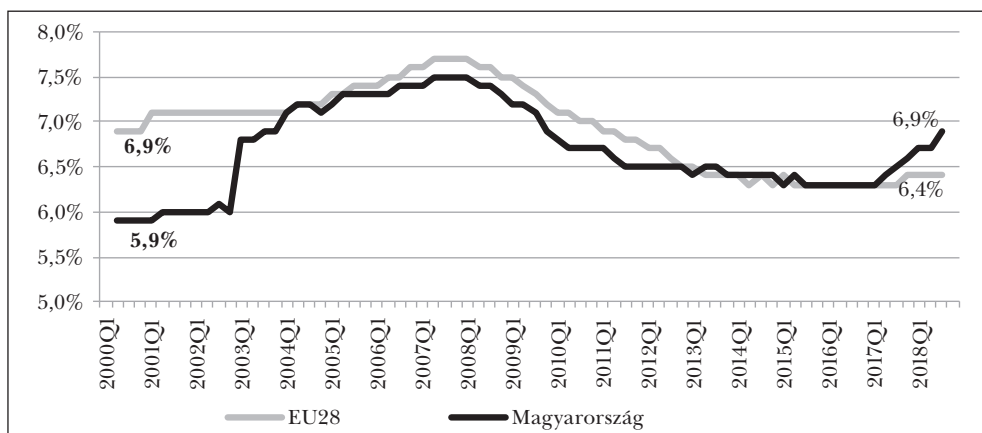
Az építési beruházások döntő többségét az állami beruházások képezik. Ebből következően az egyik legfontosabb feladat az állami megrendelések kiszámíthatóságának, ütemezett, tervezhető jellegének biztosítása. A másik szegmenst a versenypiaci megrendelések képezik, amelyek tekintetében szintén instabilitás jellemző. A megrendelői bizonytalanságok egyúttal kapacitásbeli korlátokat is generálnak, hiszen az építési vállalkozások igyekeznek a legtakarékosabb létszám- és eszközgazdálkodás elve mentén működni. Az ágazat kapacitáskorlátai jelenleg bizonytalanná teszik a megrendelésállomány teljesítését. A megrendelések egyenetlenül oszlanak meg, így egyes időszakokban túlkeresletű csúcsok alakulnak ki, amikor a kínálat nem képes kielégíteni a keresletet, emiatt pedig az árak időszakonként gyors növekedésbe kezdenek.

Éppen a megrendelői bizonytalanságok kezelésére figyelemmel, a Stratégia alapján a kormány felhívta az érintett minisztereket, hogy gondoskodjanak az állami és önkormányzati magasépítési infrastrukturális beruházások 2023-ig tartó időszakra vonatkozó volumenbecslését is tartalmazó adatbázisának elkészítéséről, valamint annak folyamatos aktualizálásáról, és annak mélyépítési és vonalasinfrastuktúra-beruházásokra történő kiterjesztési lehetőségének és feltételrendszerének vizsgálatáról.

MÁSODIK ALAPPILLÉR:
AZ ITTHON DOLGOZNI AKARÓ, MAGASABB BÉREKET KERESŐ,
STABIL MUNKAERŐ BIZTOSÍTÁSA

Az építőipar egyik legnagyobb problémája a megfelelően képzett munkaerő hiánya. A válságot követően az építőipari foglalkoztatás több mint negyedével csökkent, 2012 óta azonban gyorsuló növekedés jellemzi. 2016-ban az építőiparban 277,8 ezer főt foglalkoztattak, 2017-ben ez a szám 302,9 ezerre emelkedett, míg 2018 negyedik negyedévében az építőiparban dolgozók száma már 337,3 ezer fő volt. Az építőiparban foglalkoztatottak száma a 2012-es mélypont óta mintegy 89,3 ezer fővel bővült, amely mutatja az ágazat folyamatos élénkülését. Hasonlóan alakult az ágazat foglalkoztatása a nemzetgazdaság arányában is. A válság előtti 7,5%-ról jelentősen csökkent, a mélypontot 2014 első negyedévében érte el (6%), amelyről tartós növekedési pályára csak 2017 második negyedévéét követően tudott állni. A tavalyi év végén 6,9%-on alakult a hazai építőipari foglalkoztatottak aránya, ami 0,5 százalékponttal magasabb érték, mint az EU-átlag.

9. ábra: Az építőipari foglalkoztatottak aránya a teljes foglalkoztatottsági állomány százalékában, 2000–2018

Forrás: Eurostat

A KSH tájékoztatása szerint az építőiparban foglalkoztatottak száma 2013-tól fokozatosan növekszik. Ahogyan említettük, az építőipart – akárcsak a nemzetgazdaság egészét – a mikro- és kisvállalkozások számbeli túlsúlya jellemzi. 2018 végén az építőipari vállalkozások 90%-ának 5 főnél kevesebb alkalmazottja volt. Arányuk különösen a speciális szaképítésben (92%), ezen belül is az épületgépészeti szerelés (92%) és a befejező építés (95%) alágazatokban volt jelentős. 2018. december 31-én 102 ezer vállalkozást tartottak nyilván az építőiparban, az egy évvel korábbinál (92,8 ezer) 9,9%-kal többet.

A KSH *Helyzetkép az építőiparról* című 2018-as kiadványa szerint a fő tevékenységük alapján a vállalkozások jelentős része, közel héttizede a speciális szaképítés ágazatba tartozott, ezen belül az épületgépészeti szerelés alágazat képviselte a legnagyobb arányt.

A nemzetgazdaság egészében a legalább 5 főt foglalkoztató szervezetek körében alkalmazásban állók létszáma 3 millió 117 ezer fő volt 2018-ban. Ez 1,2%-os emelkedést jelentett az előző évihez képest. Ezen belül az építőiparban 128,7 ezer fő állt alkalmazásban. A teljes munkaidőben alkalmazásban állók havi bruttó nominális keresete, illetve nettó átlagkeresete 2018-ban egyaránt 11,3%-kal magasabb volt az egy évvel korábbinál. Az építőipar – részben az itt működő, 5 főnél kisebb vállalkozások nagy aránya miatt – a nemzetgazdaságban foglalkoztatottak létszámából 7,4%-kal részesedett (KSH, 2018:5).

Az építőipari bérek tekintetében kiemelendő, hogy nemzetközi viszonylatban rendkívül széles skálán szóródik az építőipari bérköltség mértéke, sőt országonként is jelentős az eltérés, nem csak földrészenként. Az építőipari bérek Észak-Amerikában a legmagasabbak, amelyet Ausztrália, majd Európa követ. Az építőipari bérköltségek Afrikában a legalacsonyabbak. Az egyes nagyvárosokat tekintve a legdrágább az építőiparban jelentkező bérköltség (órabér és ahhoz kapcsolódó valamennyi költség) Zürichben (110,7 USD), Jakartában pedig a legalacsonyabb (1,2 USD) (Turner and Townsend, 2019).

A hazai építőipari *havi bruttó átlagkereset* (254,7 ezer forint) 2018-ban (KSH, 2018) – a nemzetgazdaság egészére jellemzőnél (11,3%) nagyobb mértékben – 12,9%-kal nőtt, de továbbra is jelentősen, 22,8%-kal a nemzetgazdasági átlag alatt maradt, amivel a nemzetgazdasági ágak rangsorában az utolsók között található. Az elmaradásnak csak részben oka a fizikai foglalkozásúak magas aránya (73%, szemben a nemzetgazdasági 53%-kal), emellett mind a fizikai, mind a szellemi foglalkozásúak átlagkeresete elmaradt az átlagostól (13, illetve 11%-kal).

Érdemes utalnunk arra is, hogy a KSH üresálláshely-statisztikája szerint 2018-ban is *tovább nőtt a munkaerő-kereslet* (KSH, 2019). Az évközi munkaügyi adatgyűjtés megfigyelési körébe tartozó munkáltatók az első negyedévben 79,4 ezer olyan üres vagy a közeljövőben megüresedő álláshelyet jelentettek, amelyek mielőbbi betöltése érdekében már lépéseket tettek (pl. közvetítő céghez fordultak, hirdetést tettek közzé). Ez a szám a második negyedévben 83,6 ezerre, a harmadik negyedévben 87,7 ezerre emelkedett, majd a negyedik negyedévben az előző negyedévihez képest 4,3 ezerrel csökkent. Ez utóbbi azonban így is 10 ezerrel meghaladta az előző év azonos időszakában betöltésre váró álláshelyek számát. A negyedik negyedévben a versenyszféra legalább 5 főt foglalkoztató munkáltatóinál 60,3 ezer betöltetlen állás volt, 12%-kal több, mint egy évvel korábban.

A legutolsó publikált adat szerint 2018 harmadik negyedévében az Unióban száz álláshelyre 2,2 betöltésre váró jutott, szemben az egy évvel korábbi 2,0 értékkel. Az üres álláshelyek aránya még mindig Csehországban a legmagasabb, ahol százból átlagosan 5,9 betöltetlen, míg az arány – a továbbra is gazdasági válságban levő – Görögországban 0,6 volt. Magyarország az uniós módszertan szerint számolt 2,8%-os rátájával a tagországok legmagasabb üresálláshely-arány jellemezte felső harmadába tartozott.

Az építőipar és az azzal kapcsolatos ágazatok kiemelkedő nehézsége *a szakemberek jelentős mértékű, tartós külföldi munkavállalása* is. Ennek okán szükség van olyan ösztönzők kimunkálására is, amelyek a munkaerő-megtartó képesség fejlesztését szolgálják. Emellett igen jelentős az ágazatban az illegális foglalkoztatás aránya is. A fenti problémák orvoslásának egyik eszköze lehet a célzott, ám rendszeres és jelentős szankcióval fenyegető *hatósági ellenőrzések rendszerének kiépítése* is.

A hazai építőipari szakemberállomány alapvető problémája elsődlegesen az olyan *szakemberek hiánya*, akik az építési terméklánc megfelelő szakaszához kapcsolódó szakismeretekkel rendelkeznek. Ehhez az is hozzájárul, hogy a bérek jelentős mértékben elmaradnak a szomszédos országokban fizetett bérektől.

Emellett célszerű kiemelt figyelmet fordítani az iparági képzési rendszer fejlesztésére is, a szakiskoláktól egészen a doktori képzésig. Az építőipari képzési rendszer megújításának alapja, hogy az építőipari vállalatokat sokkal közelebb kell hozni az elméleti oktatáshoz, és az oktatás valamennyi szintjén a Stratégiában megfogalmazott, az értéklánc minden elemét determináló modern munkamódszerek, eljárások ismeretanyagának átadására kell törekedni.

Az utóbbi években megnövekedett számú építőipari beruházás mellett egyre nagyobb problémát okoznak a nem megfelelő minőségű építőipari kivitelezések is, ezért fokozottan szükséges az építőipari beruházások előkészítését és lebonyolítását végző *beruházáslebonyolítók személyének képzése, szakmai felügyeletének visszaállítása, valamint az építési műszaki ellenőr kötelező alkalmazási körének bővítése.*

HARMADIK ALAPPILLÉR:

A VERSENYKÉPES HAZAI ÉPÍTÉSI INNOVÁCIÓK TÉRNYERÉSÉNEK TÁMOGATÁSA

Az ágazat kiemelt nemzetgazdasági szerepet tölt be, mégis, az elhibázott privatizáció miatt a külföldi tulajdonú vállalkozások töltik be a központi szerepet. A kibocsátás 70%-a származik külföldi többségi tulajdonban lévő vállalkozásoktól, míg a hazai vállalkozások a kibocsátás 30%-át adják csupán. Ebben a helyzetben kitörési pontot jelenthetnek az új, hazai, innovatív vállalkozások. 2018 elején 61 olyan, jellemzően hazai tulajdonú, mikro-, kis- és középvállalkozás státuszú építőipari gyártó vállalkozás volt azonosítható, amely valamilyen újszerű termék vagy szolgáltatás (tervezett) fejlesztése és piacosítása kapcsán innovatívnak tekinthető.

A hazai építőipar, a nemzetközi trendeket figyelembe véve, a digitalizáció terén erősen lemaradt az élenjáró országokhoz képest (Finnország, Dánia, Norvégia, USA, Nagy-Britannia, Singapúr). Az építésgazdaság tekintetében a tervezés, kivitelezés, projektmenedzsment, épületüzemeltetés és -fenntartás, építőanyag-gyártás, építésügy teljes értékláncként való kezeléséhez elengedhetetlen *a szakmai többség gondolkodásmódjának „frissítése”, a következetes, stratégiai gondolkodásmódú állami szerepvállalás is.* Még intenzívebben jelentkezik az automatizálási különbség a hazai high-tech és járműiparhoz viszonyítva.

Az innovációnak azonban nemcsak az építőipari vállalatok eszközállományában és technológiai újításaiban kell megmutatkoznia, hanem a belső szervezeti működésben és a körülményekhez alkalmazkodni képes, rugalmas szervezeti kultúrában is. A hazai kkv-k termelékenysége nemzetközi összevetésben meglehetősen alacsony, amely számos tényezőre vezethető vissza: a régi, nehézkes működési elvek mentén működő cégstruktúrák modernizációjának, a modern technológiák ismeretének, széles körű alkalmazásának a hiányára, az építőipari kutatás-fejlesztés és innováció alacsony mértékére, vagy épp a korlátozott beruházásmenedzsmenti tudás meglétére.

A fentiek orvoslására a Stratégiában a kormány felhívta az innovációért és technológiáért felelős minisztert, hogy az építőiparban alkalmazandó modern technológiák hazai bevezetése és elterjesztése érdekében, a magasépítési és mélyépítési ágazatok különböző szakmaspecifikus igényeinek figyelembevételével, szakértők és szakmai szervezetek bevonásával hozza létre a Modern Építésgazdaság Platformot. A kormány továbbá felhívta az érintett minisztereket arra is, hogy vizsgálják meg az épületinformációs tervezés (Building Information Modeling – BIM modell) és a „tervez és épít” (Design & Build) konstrukció alkalmazásának célszerű területeit és feltételeit, kötelezővé tételének lehetőségét bizonyos közbeszerzési összefogathatár fölött, továbbá a tervszolgáltatásra vonatkozó követelmények rendszerét.

Kiemelt szakpolitikai cél a hazai kis- és középvállalkozások termelékenységnövelésének támogatása abból a célból is, hogy csökkenjen a nagyvállalkozásokkal szembeni versenyhátrányuk, növekedjen az exportképességük, valamint hogy a jelenleg nagy volumenű építőipari megrendelésállomány határidőben és megfelelően teljesíthető legyen. Erre tekintettel, a hazai építőipari vállalkozások hatékonyságnövelésére irányuló forrás biztosításáról szóló 1031/2018 (II. 8.) Korm. határozat értelmében az építőipari ágazat korszerűsítésére, hatékonyságának növelésére 2018-ban 16 milliárd forint állt rendelkezésre, a 2019–2020. évek vonatkozásában központi költségvetési forrásból 9, illetve 6 milliárd forint áll rendelkezésre.

A fentiekén túl érdemes arra is utalnunk, hogy az új közbeszerzési irányelvek és a közbeszerzési törvény által is preferált minőségi alapú kiválasztás, valamint az innováció mint kiemelt cél hatékonyabban valósulna meg, ha az ajánlatkérők konkrét, gyakorlati segítséget kaphatnának abban a tekintetben, hogy az innovációt miként érvényesítsék az építési beszerzéseik során, például alacsonyabb szintű végrehajtási jogszabályok megalkotása útján. Ez azért is fontos, mert az innovatív szempontú közbeszerzési szabályozás hatékonyan tudná támogatni az ajánlatkérőket, hogy az ajánlatok értékelése során valódi minőségi szempontokat alkalmazzanak. Egy egységes szemléletű szabályozás hangsúlyt fektethetne az építési beruházások megfelelő előkészítésére, amely hozzájárulna a beruházások legmagasabb minőségű megvalósításához.

Amennyiben az építésügy és az innováció kiegészül a közbeszerzésekre vonatkozó megfelelő szabályozással, úgy a közbeszerzési eljárások lefolytatása nem gátját, hanem motorját képezné az innovatív beruházások megvalósításának.

NEGYEDIK ALAPPILLÉR:

A HAZAI ÉPÍTŐALAPANYAG-IPAR TÁMOGATÁSA ÉS AZ ÉPÍTŐIPARI ÁRNÖVEKEDÉS VISSZASZORÍTÁSA

Az építőipari árakat számos tényező determinálja: ezek közül a legjelentősebb az építőanyagárak, a munkabérek és kapcsolódó járulékok, az át nem hárítható adók és számos apróbb intézkedés, amelynek az árfelhajtó ereje nem vagy csak nehezen (volt) prognosztizálható. Az építőipari árak egyik legmeghatározóbb komponense az építőipari nyersanyagok hazai rendelkezésre állása, kitermelhetősége. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy kiszámíthatatlanná válik az építőipari alapanyag szállításának időszükség-

lete, amely – illetve az ennek is köszönhető áringadozások – olyan kockázati tényezőként merül fel, amelyet a megrendelők nem tudnak tolerálni.

Az ágazat egyik legjelentősebb problémája a szürkeimporttal összefüggő áfaelkerülés és a megfelelő teljesítménynyilatkozat nélküli építési termékek forgalomba hozatala – legfőképpen az épületgépészeti szerelvények, hőszigetelő anyagok és a nyílászárók piacán. A teljes építőipari ágazatban, így ehhez kapcsolódóan az építőanyag-iparban is jelentős probléma a *modern technológián alapuló logisztika* alkalmazásának hiánya.

Az *építési árak növekedése* világviszonylatban detektálható folyamat. 2018-ban Buenos Aires (43,4%) kivételével ez a növekedés 1 és 6% között mozgott (Turner and Townsend, 2018:4), a növekedés 2019-ben azonban ott is 18%-ra prognosztizált.⁹ A hazai építőipar termelői árai 2018-ban átlagosan 9,5%-kal, a korábbi évekenél nagyobb ütemben emelkedtek, 2001 óta nem volt ekkora árnövekedés. Az építőiparon belül az épületek építése ágazatban különösen kiemelkedő mértékben, 12,1%-kal nőttek az árak (KSH, 2018:8). A fentiek alapján látható, hogy *az európai országok nagyon attraktívák az építési árak tekintetében, tehát világviszonylatban is olcsó Kelet-Európában építkezni.*

A fentiek orvoslására a Stratégiában a kormány felhívta az érintett minisztereket, hogy vizsgálják meg az olyan területeket, ahol a kavics és sóder kitermelésének mértéke a környezetvédelmi, földvédelmi és világörökségi szempontok figyelembevétele mellett is jelentősen növelhető, és mérjék fel azoknak a bányavállalkozásoknak a fejlesztési igényeit, amelyek a kitermelés mennyiségi növelését meg tudják valósítani. Emellett a kormány feladatul tűzte ki a kavics-, sóder- és homokbányák megnyitását szabályozó jogszabályi környezet felülvizsgálatát annak érdekében, hogy az építőipari kivitelezésekhez szükséges mennyiségű nyersanyag folyamatosan rendelkezésre álljon. A jelenlegi jogi szabályozási környezet felülvizsgálatának egyik további fontos kérdése lehet az építési termékek forgalmazására vonatkozó harmonizált feltételek megállapításáról és a 89/106/EGK tanácsi irányelv hatályon kívül helyezéséről szóló, 2011. március 9-i 305/2011/EU rendelet szerint kiállítandó teljesítménynyilatkozatok egy kereshető paraméterekkel rendelkező, központi adatbázisba történő, kötelező adatszolgáltatás előírásának igénye is.

Emellett a kormány felhívta az érintett minisztereket arra is, hogy vizsgálják meg a szomszédos országok építésnyersanyag-, elsősorban kavicsexport-kapacitásai vonatkozásában, hogy a hazai építésnyersanyag-hiányt a határainkhoz minél közelebb eső területekről lehessen pótolni.

A TELJES ÉPÍTÉSI ÉRTÉKLÁNC EGYSÉGES, STRATÉGIAI SZEMLÉLETŰ KEZELÉSE ÉS SZABÁLYOZÁSA

Ahogy arra már utaltunk, nem elegendő az építőipar egy-egy szegmensének kiragadása és megfelelő eszközökkel történő kezelése, hiszen egy-egy intézkedés kontraproduktív is lehet, ha nem a teljes értéklánc vizsgálata mellett történik a beavatkozás. Egy építőipari alanyagot biztosító bánya meggondolatlan bezárása például végigsöpörhet a teljes értékláncon, a munkaerő-elbocsátáson és az építő-alapanyagok külföldről való beszállításának szükségletén át egészen az építőipari árak drasztikus növekedéséig. Ebből következően nemcsak az államigazgatási hatáskörök széttozoredezése, hanem az épí-

tési értéklánc közötti kapcsolatok hiányosságai sem kedveznek az ágazat fejlődésének. Ezt a szabályozási környezet sem ösztönzi megfelelőképpen, ezért elengedhetetlen az építésügyi normatív és egyéb szabályozók vizsgálata abból a szempontból is, hogy azok ne csak egy-egy probléma megoldására fókuszáljanak, hanem a teljes értéklánc minden egyes eleméhez viszonyítva fejtsenek ki pozitív hatást. Érdeemes éppen ezért megvizsgálni, hogy milyen mértékű beruházás az, amelynek létesítési feltételei vonatkozásában nincs előzetes hatósági kontroll, mivel ennek hiánya alapvetően befolyásolja az építési tevékenység minőségét, valamint az építetők és a beruházás környezetében lakók jogbiztonságát.

A szabályozási környezet másik jellegzetessége, hogy a központi szintű jogszabályok mellett széles körű a helyi szintű szabályozók rendszere is. Maga az Étv. is akként rendelkezik, hogy a jogszabályokkal összhangban álló településfejlesztési koncepció, integrált településfejlesztési stratégia, településrendezési eszközök és építészeti-műszaki dokumentáció alapján, a jogszabályokban előírt építészeti, településképi műszaki, biztonsági, egészségügyi, rendeltetési és használati, továbbá környezet- és természetvédelmi követelményekkel összhangban kell az épített környezet alakítását és védelmét megvalósítani.¹⁰

A szabályozás tekintetében érdemes utalnunk arra is, hogy az építőipar működését jelentős mértékben meghatározzák a különböző nem normatív szabályozók, így a több mint háromezer szabvány és a csekélyebb számú műszaki előírás. A legnagyobb problémát a szabványok kérdésköre veti fel, hiszen a kisebb építőipari vállalkozások gyakran nem tudják azokat megvásárolni, vagy az alkalmazásukat nehézkessé teszik a nyomtatott szabványok, vagy az online szabványoknak a munkafolyamatok egyes résztvevőivel való megosztása. Ennek a nehézségnek az áthidalására megfontolandó a szabványokhoz való teljes körű, kereshető, megosztható, szerkeszthető online verziók biztosítása, akár egy applikáción vagy egy ingyenes szabványgyűjtemény közzétételén keresztül.

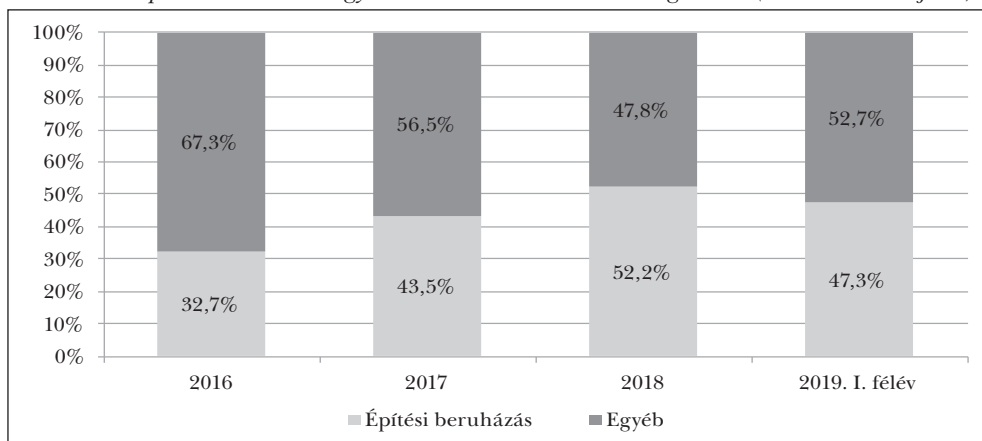
Végezetül nagyon fontos, hogy ezen a területen kiemelt jelentősége van a résztvevők együttműködésének is,¹¹ ezért törvényi szintű előírás, hogy a kapcsolódó közérdekű intézkedéseket és döntéseket megelőzően, illetőleg azok végrehajtása során, biztosítani kell a nyilvánosságot és a közösségi ellenőrzés lehetőségét, illetve biztosítani kell az érintettek megfelelő tájékoztatását, és lehetőséget kell adni részükre véleménynyilvánításra és javaslattevésre.¹²

Eljárási jogi értelemben az építésügyi hatósági és egyéb kapcsolódó eljárások szintén igen összetett képet festenek: a számtalan engedély és bejelentéstípus mellett a telekalakítási, a tervtanácsai és településképi bejelentési eljárások bonyolult jellege sokszor indokolatlanul megnehezíti az ingatlanfejlesztések gördülékenyebb lebonyolítását, ezért célszerű az ilyen eljárások egyszerűsítése. Gyakran nem is az eljárások időtartama, hanem a vonatkozó jogszabályok alkalmazása jelent gondot. A jogszabályok közül ki kell emelnünk a helyi építési szabályzatot és a településképi rendeletet, ezeknek már a beruházás során alkalmazandó szövegének felkutatása is gondot tud okozni, nem is beszélve a jogszabályszöveg értelmezéséről. Előfordul ugyanis, hogy az építésügyi, az építésfelügyeleti hatóság, illetve az illetékes főépítész másképpen értelmezi a helyi jogszabályt, így a beruházó nem tud kiszámítható és világos jogszabályi környezetben tevékenységet végezni.

A KÖZBESZERZÉSI PIAC FOKOZOTT FIGYELEMMEL KÍSÉRÉSÉNEK SZÜKSÉGESSÉGE

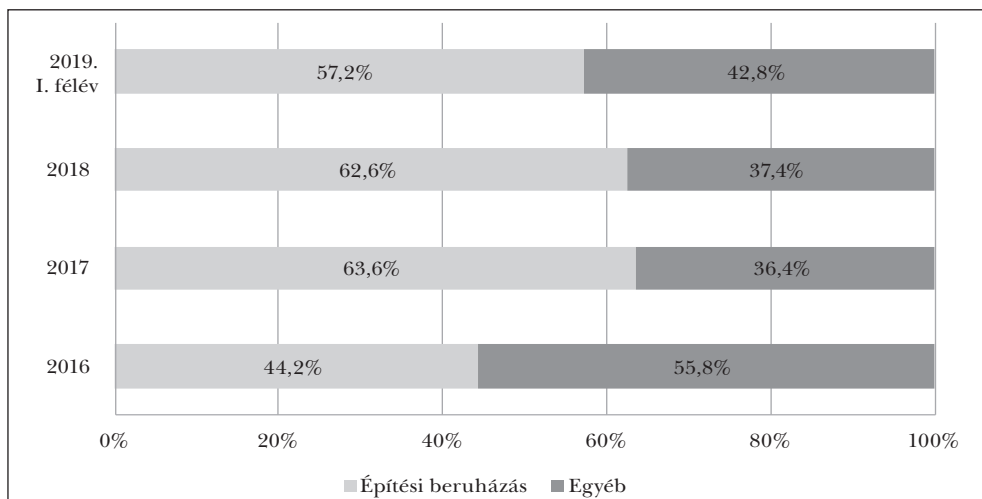
A hazai közbeszerzések jelentős részét, mind értékükben, mind pedig számarányukban az építési beruházások képezik. Azt is érdemes kiemelni, hogy az építési beruházásokhoz számos további olyan beszerzés kapcsolódik, amely az infrastrukturális beruházásnak köszönhető (például externáliák, eszközök, szolgáltatások beszerzése).

10. ábra: Az építési beruházás tárgyú közbeszerzések számának megoszlása (2016–2019. I. félév)

Forrás: Saját szerkesztés a Közbeszerzési Értesítő Plusz 2019/11. és 2019/12. alapján (<https://ertesito-plusz.kozbeszerzes.hu/>)

11. ábra: Az építési beruházás tárgyú közbeszerzések értékének megoszlása (2016–2019. I. félév)

Forrás: Saját szerkesztés a Közbeszerzési Értesítő Plusz 2019/11. és 2019/12. alapján (<https://ertesito-plusz.kozbeszerzes.hu/>)

A FENNTARTHATÓSÁGI ELVEK ÉS A JOGBIZTONSÁGI KÖVETELMÉNY
ÉRVÉNYRE JUTTATÁSÁNAK KÖVETELMÉNYE

Az elmúlt időszakban számos olyan probléma realizálódott a gyakorlatban, amelyek az építőiparba vetett bizalom deficitjét eredményezhetik. Az elmúlt évek megnövekedett számú magánépítkezéseinél számos olyan hiányosság merült fel, mint többek között a szerződések és a kapcsolódó dokumentációk hiányos tartalma, a pót- és többletmunkák nem egyértelmű meghatározása, az átadás-átvételi eljárások nem megfelelő lefolytatása, amelyek alapvetően meghatározzák a beruházások minőségét, és amelyek a jogi szabályozás útján orvosolhatók lennének. A dokumentációs hiányosságok orvoslására csak a hiánytalan és folyamatosan vezetett elektronikus építési napló szolgálhat, de csak akkor, ha a hatóságok – a jelenlegi gyakorlattal szakítva – ténylegesen számon is kéri a kötelező bejegyzések, feltöltendő szerződések hiányát. Ennek okán csak intenzív állami szerepvállalás mellett lehet ténylegesen „kifehéríteni” a kivitelezéseket azzal, hogy rá kell vezetni arra az építőipar szereplőit, hogy saját érdekük a vitás helyzetek elkerülése: ha valami pontosan dokumentált, akkor az nem generál jogvitát, és tisztázott a felelősség kérdése is. Napjaink egyik legnagyobb problémája, hogy a vállalkozók nem adják át a munkaterületet, nem zárják le az elektronikus építési naplót, megakadályozva a teljes kivitelezés lezárását, amely által az építmény nem kaphat használatbavételi engedélyt, veszélybe sodorva a banki hitelt vagy a pénzbeli állami támogatást (például támogatott hitel, vissza nem térítendő támogatás). Erre megoldást jelenthet, ha a felek közötti elszámolási vitát elválasztjuk az építési munkaterület birtoklásától: például a vállalkozó kivitelező csak akkor legyen köteles a munkaterület visszaadni, ha a megrendelő letétbe helyezte a vitatott összeget, vagy a Teljesítésigazolási Szakértői Szerv a megrendelő javára döntött.

A kivitelezési minőségi problémák csökkentését eredményezheti a *felelősségbiztosítási rendszer kiterjesztése, az állami ellenőrzési mechanizmusok és szankciórendszer megerősítése*. Nagy előrelépést jelentene az építőipari tervezőkre és kivitelezőkre (műszaki ellenőr, felelős műszaki vezető, a beruházás további résztvevői) vonatkozó kötelező felelősségbiztosítási keretrendszer kiterjesztése, amellyel a nagy vagyoni kockázattal járó tevékenység folytatásának általános feltételévé lehetne tenni a szakmai felelősségbiztosítást, hasonlóan más (orvosi, ügyvédi) foglalkozásokhoz. Jelentős veszélyforrást jelent a kivitelező cégek fantomizálása, a szavatossági igények érvényesítése helyett az építőipari vállalatok megszüntetése, amelyet kizárólag a tényleges személyi felelősség rögzítése akadályozhatna meg (hasonlóan az adóhatóság által alkalmazható intézkedésekhez). A jogszabályi feltételek módosítása segítséget jelentene a megrendelőnek a beruházás, a beruházással létrejövő épületállomány jobb minőségi szintjének elérése érdekében.

A fentiek orvoslására a Stratégiában a kormány felhívta az érintett minisztereket, hogy vizsgálják meg a tervezői és kivitelezői szakma gyakorlásának feltételrendszerét és felelősségi rendszerét meghatározó szabályozást, az építőipari kivitelezőkre és tervezőkre vonatkozó kötelező felelősségbiztosítási keretrendszer kiterjesztésének lehetőségét, a szabálytalan kivitelezések visszaszorítása és az elszámolási viták hatékonyabb rendezése érdekében az ágazati szakmai felelősségi szabályozást.

Ahogy említettük, a gazdasági szempontok mellett kiemelt szerepet játszanak olyan szempontok is, amelyek a természetes és az épített környezet harmonikus egymás melletti kibontakozását segítik elő. Az építőanyag-ipari termelést nem növeli, de a meglévő értékek tudatos és gazdaságos felhasználása is fontos szempont a környezettudatosság, hulladékgazdálkodás és energiafelhasználás szempontjából, és az Irinyi-terv által is hangsúlyozott körforgásos gazdaság programjához is kapcsolódik. Ebből következően az értéklánc valamennyi elemének kidolgozásakor alapvető követelmény a fenntarthatósági szempontok minél szélesebb körű érvényre juttatása. Számos olyan beruházás megvalósítható, amely barnamezős beruházásként a környezet tehermentesítését is magában foglalhatja. A fenntarthatósági célok érvényre juttatása egyúttal azonban szemléletbeli változást is kell hogy jelentsen: az építési hulladék újrahasznosítási arányának növelése például már 2020-ra jelentős feladatokat ró a hazai hulladékgazdálkodási ágazatra.

ÖSSZEGZŐ GONDOLATOK

2019 I. félévében a visegrádi országok közül Lengyelországban 4,2%-kal, Csehországban 2,7%-kal, Szlovákiában 2,5%-kal emelkedett a GDP volumene, áll a KSH 2019. I. félévi összefoglalójában.¹³

A magyar gazdaság teljesítménye 2013 óta nő. A GDP volumene 2019 I. félévében – a nyers (kiigazítás nélküli) adatok alapján – 5,1%-kal emelkedett az egy évvel korábbi, magas bázishoz képest. A magyar gazdaság bővüléséhez termelési oldalról a legtöbb nemzetgazdasági ág, így az építőipar is hozzájárult, amelynek volumene az első félévben 35%-kal nőtt, és azon belül mindegyik ágazat kibocsátása erőteljesen növekedett. A KSH tájékoztatása szerint az országos építőipari termelés értéke – folyó áron – 1990 óta több mint tizenháromszorosára emelkedett. Az építőipar kétségtelenül a hazai ipar egyik meghatározó ágazata. Emellett az épített környezetünk minősége és milyensége meghatározza mindennapjainkat, biztonságunkat, az életminőségünket. Az iparág számtalan vállalkozásnak és munkavállalónak ad munkát, ezért fejlesztése és ezzel együtt a működési mechanizmusainak egyszerűsítése nem várthat magára. Az iparág túlszabályozottsága, a szakképzett munkaerő hiánya, a robotika és az innovatív megoldások alacsony jelenléte, az építőanyag-ipar hiányosságai olyan problémák, amelyek sürgős válaszokat várnak. Tanulmányunkban összefoglaltuk azokat a legfontosabb kérdéseket, amelyek a hazai építésügy és építésgazdaság összekapcsolódásának sarokkövei.

JEGYZETEK

¹ Lásd a hivatkozott rendelet 124. § (1) bekezdését.

² Lásd a hivatkozott rendelet 124. § (2) bekezdését.

³ <https://data.worldbank.org/indicator/NV.IND.TOTL.ZS?end=2018&start=1998&view=chart> (Letöltés: 2019. október 13.).

⁴ www.ksh.hu/docs/hun/xftp/gyor/gdp/gdp1906.html (Letöltés: 2019. október 13.).

- ⁵ A termelékenységet az egy foglalkoztatottra jutó bruttó hozzáadott értékkel definiáltuk, amely érték meghatározására az Eurostat adatbázisában található építőipari bruttó hozzáadott érték és építőipari foglalkoztatottak száma adatokat használtuk fel.
- ⁶ www.ksh.hu/docs/hun/xftp/gyor/gdp/gdp1906.html (Letöltés: 2019. október 13.).
- ⁷ <https://data.worldbank.org/indicator/NV.IND.TOTL.ZS?end=2018&start=1998&view=chart> (Letöltés: 2019. október 13.).
- ⁸ www.ksh.hu/docs/hun/xftp/gyor/epi/epi1907.html (Letöltés: 2019. október 13.).
- ⁹ A 2019-es felmérés több mint hatvan ország elemzésén alapszik, és a világ GDP-jének 84%-át lefedő piacot elemzi. Az árképzés tekintetében a felmérés háromféle, egymásra épülő módszerrel számol: az építési költségeket dollárba átváltva határozza meg, a második módszer a PPP (a vásárlóerő-paritás), míg a harmadik módszer a helyszíni tényezők figyelembevétele (pl. munkaerő-hatékonyság, piaci kondíciók, a vállalkozók profitelvárásai). Részleteiben lásd a felmérés 17–120. oldalát.
- ¹⁰ Lásd az Étv. 3. § (1) bekezdésének a)–b) pontját.
- ¹¹ Lásd az Étv. 3. § (1) bekezdésének d) pontját.
- ¹² Lásd az Étv. 3. § (2) bekezdését.
- ¹³ www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/mone/mo1906.pdf, 7–8.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- KSH (2018): *Helyzetkép az építőiparról, 2018*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/jelepit/jelepit18.pdf.
- KSH (2019): Munkaerőpiaci folyamatok 2018. I–IV. negyedév. *Statisztikai Tükör*, április 23., www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/mpf/mpf1812.pdf.
- Turner and Townsend (2018): *International Construction Market Survey 2018*. Turner and Townsend, www.turnerandtowntsend.com/media/3352/international-construction-market-survey-2018.pdf.
- Turner and Townsend (2019): *International Construction Market Survey 2019*. Turner and Townsend, www.infrastructure-intelligence.com/sites/default/files/article_uploads/Turner%20Townsend%20International%20Construction%20Market%20Survey%202019.pdf.

Veres Pál – Golovics József

Az ingatlantulajdont érő negatív externáliák problémája a jogosultságok specifikációja és a tranzakciós költségek tükrében¹

**The Problem of Adverse Externalities Affecting
Real Properties in the Light of the Specification
of Authorisations and of Transaction Costs**

Összefoglalás

Jelen tanulmány az ingatlanokat érő negatív externáliák kérdésével foglalkozik. Amellett érvelünk, hogy a hazai gyakorlatban az ingatlanokra vonatkozó tulajdonjogok specifikációja nem kielégítő mértékű, ráadásul a jogérvényesítéshez kapcsolódó tranzakciós költségek mértéke is túlzott. Így az ingatlantulajdonosok – sok esetben ki-egyenlítettlen „erőviszonyok” mellett – kénytelenek elszenvedni a negatív externáliák hatását. Tanulmányunkban az intézményi közgazdaságtan eszköztárának segítségével – ideértve a tulajdonjogok és a tranzakciós költségek elméletét, valamint a szerződések gazdaságtanát – tekintjük át a kérdésnek mind az elméleti, mind a hazai gyakorlatra kivetített vonatkozásait. A problémás pontok azonosítása után a lehetséges megoldási irányok felvázolására is kísérletet teszünk.

DR. VERES PÁL PHD, ny. egyetemi docens, Budapesti Corvinus Egyetem (pal.veres@uni-corvinus.hu), GOLOVICS JÓZSEF, egyetemi tanársegéd, Budapesti Corvinus Egyetem (jozsef.golovics@uni-corvinus.hu).

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: D23, K11, K25, P14

Kulcsszavak: ingatlan, tulajdonjog, tranzakciós költség, negatív externália, szerződés

Summary

This paper discusses negative externalities affecting real properties. It is argued that in Hungary the specification of property rights to real estates is insufficient, and the transaction costs related to the enforcement of rights are excessive. For this reason, property owners suffer from negative externalities, frequently facing power imbalances. Using the toolbox of institutional economics, including the theory of ownership rights and transaction costs as well as the economics of contracts, the study gives an overview of both the theoretical and the practical considerations of this problem in Hungary's practice. Having identified the hot spots, an attempt is made at outlining pathways towards possible solutions.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: D23, K11, K25, P14

Keywords: real property, ownership title, transaction costs, adverse externalities, contract

BEVEZETÉS

Tanulmányunk a lakóingatlanok vásárlásakor megszerzett tulajdonjog s az azzal járó tulajdonosi jogosítványok témájára fókuszál. A lakásvásárlás – különösen hazánkban – széles tömegeket érintő kérdés: a KSH (2018) adatai szerint 2016-ban a lakások 90%-át tulajdonosok lakták. Fontos kérdésnek tekinthető, mi is az ingatlanok vásárlásakor szerzett tulajdonjogok tartalma, illetve ezek mennyire jól specifikáltak. A tulajdont érő, akár időben később jelentkező külső hatások – amelyeket a közgazdaságtudomány externáliáknak nevez – ugyanis érdemben befolyásolhatják a tulajdonolt ingatlan valódi használati értékét, ezáltal a tulajdonos jólétét.

Tanulmányunkban tehát arra a kérdésre keressük a választ, hogy a hazai gyakorlatban a lakóingatlan-vásárláskor szerzett tulajdonjogok – közgazdaságtani szempontból – megfelelően specifikáltak-e ahhoz, hogy alapot teremtsenek az ingatlant érő negatív externáliák kezeléséhez. Álláspontunk szerint nem, ezért vizsgálandó, hogy a konkrétabb specifikáció milyen esetleges pozitív, illetve negatív hatásokkal járna, s mennyiben segítene hozzá a külső gazdasági hatások decentralizált – az érintettek közötti alku, illetve megállapodás révén történő – megoldásához. Ezzel párhuzamosan egy esetlegesen nagyobb mértékű makroszintű (állami, önkormányzati) jogi védelem kérdése ugyancsak elemzésünk tárgyát képezi. További bátorítást adott, hogy több, a téma szempontjából releváns problémát (aszimmetrikus információ, tranzakciós költségek, az ingatlan külső környezetének, a tulajdonost védő jogszabályok és egyéb formális és informális intézmények fontossága) az amerikai helyzetre vonatkoztatva már North (2010) is felvetett.

A témaválasztás fő motivációja a tanulmány egyik szerzőjének „résztevő megfigyeléséből” adódik, nevezetesen egy több mint 30 éve lakott ingatlan tulajdonosi jogosítványait érintő, a tulajdonostól független külső változások észleléséből, következményeinek – konfliktusainak, költségeinek, megoldatlanságának – viseléséből. A három évtizeddel ezelőtt zöldövezetben épült társasház környezeti tényezőiben van, ami többnyire változatlan maradt, részben javult is: itt említhető a közbiztonság, az oktatási, egészségügyi közszolgáltatások infrastruktúrája, a tömegközlekedés elérhetősége. Utóbbi kiszámíthatósága és kényelme szempontjából kifejezett javulás történt, ahogyan az M0-s körgyűrű új szakaszának átadása nyomán keletkező új útvonal-lehetőségek megjelenése is pozitívként értékelendő. Ezzel szemben a korábban zaj- és légszennyezés szempontjából kifejezetten csendes, egészséges környéken mára a közeli új Duna-híd átadása s a környék egyre sűrűbb beépítése drasztikusan megemelte az átmenő autóforgalmat és ezzel a zaj-, illetve légszennyezési szintet. A gazdaság növekedésével párhuzamosan az átmenő forgalom egy része a környéken megállt, és mára szabályozatlan, anarchikus parkolási viszonyok alakultak ki. Az utóbbi hónapokban továbbá – bár a társasház Budapestnek a repülőtértől egyik legtávolabb eső területén helyezkedik el – drasztikusan megemelkedett a le- és felszálló repülőforgalom, az elviselhetetlenség határát súroló zaj- és légszennyezéssel. A konkrét esetben bekövetkezett változások rövid felvázolása arra kíván utalni, hogy ilyen vagy az eredetileg szerzett jogokat akár súlyosabban érintő hatások bárhol és bármikor sújthatnak tulajdonosokat. A teljesség igénye nélkül leírt eset azt is mutatja, hogy az externális hatások magán-, önkormányzati és állami szereplőkhöz (mint okozókhöz) egyaránt köthetők.

Mindezek együttese a téma vizsgálatára és jelen tanulmány megírására ösztönzött bennünket. Célunk, hogy elindítsunk egy gondolkodást a lakóingatlanokra vonatkozó tulajdonosi jogosítványok pontosabb (lényegi tartalmi) specifikációjáról és ezek jogszabályi védelméről. Ehhez a tulajdonjogok – többek között Coase (1960), Demsetz (1967) és Pejovich (1992) munkássága nyomán kifejlődő – közgazdasági elmélete, valamint az intézményi közgazdaságtan további vívmányainak (többek között a szerződésekre, tranzakciós költségekre, opportunizmusra vonatkozó elméletek) felhasználása lesz segítségünkre.² Elemzésünk módszere az elméletalkalmazáson nyugszik, s ennek nyomán értékeljük mind a jelenlegi helyzetet, mind a lehetséges változtatási opciókat. Jóllehet az ingatlantulajdont nemcsak negatív, hanem pozitív externáliák is érhetik, amelyek kezelésének kérdése ugyancsak tudományos érdeklődésre tarthat számot, a terjedelmi korlátok okán ezek tárgyalása nem képezi jelen írás tárgyát.

A tanulmányunk öt fő szerkezeti egységre oszlik. A bevezetést követően bemutatjuk témánk elméleti hátterét, majd az ingatlanra vonatkozó tulajdonjogok specifikációjának egy tiszta esetét vázoljuk fel. Ezt követően a hazai lakóingatlanok tulajdonjogi viszonyaira vonatkozó jelenlegi helyzetet tekintjük át a vonatkozó intézményi közgazdaságtani elméleteken keresztül, ami alapján a következő részben a lehetséges intézményi védelem kérdését tárgyaljuk. Végül a következtetések összegzésével zárjuk tanulmányunkat.

ELMÉLETI HÁTTÉR

Az intézményi közgazdaságtan tulajdonjogokra vonatkozó elmélete többek között a jogosultságok természetével és funkciójával, a jogok pontos definiálásának kérdésével, továbbá a különböző tulajdonformák történeti fejlődésével, illetve összehasonlító elemzésével foglalkozik (bővebben lásd Golovics–Veres, 2019; Pejovich, 1992). A közös tulajdonú javak esetén a kizárhatóság hiánya és a közös használatból eredő externáliák felmerülése jelenti a fő problémát. Ez teremtette meg a motivációt a történelem során a magántulajdon megjelenésére és elterjedésére (Demsetz, 1967). A lakóingatlanok kapcsán többnyire ezzel a tulajdonformával találkozunk. Persze ez sem tekinthető kizárólagosnak, hiszen Magyarországon is találkozhatunk osztatlan közös tulajdonú ingatlanokkal, s a magántulajdonban lévő ingatlanokhoz is tartoznak vagy kvázi tartoznak (de jure vagy de facto) bizonyos közös tulajdonú részek.³

Az externáliák problémája ugyanakkor a magántulajdon esetén is megjelenhet, amennyiben a jogok nincsenek megfelelően specifikálva (Coase, 1960). Ezek olyan külső gazdasági hatások, amelyek nem a piacon keresztül realizálódnak, s rájuk keresztül egy gazdasági szereplő akár pozitív, akár negatív irányban befolyásolja egy másik szereplő jólétét. Az ingatlantulajdon esetén ilyen lehet például, ha az egyik szomszéd elviselhetetlen zajjal zavarja a másikat. A jóléti közgazdaságtan automatikus válasza az externáliára az állami beavatkozás révén történő tiltás és a büntetés volt, mondván, annak okozóját korlátozni kell a másik védelmében. Coase azonban felhívta a figyelmet, hogy ez nem feltétlenül vezet Pareto-hatékony eredményhez, ráadásul nem is önmagában az externália léte jelenti a problémát. Rámutatott, hogy egy alacsony tranzakciós költséggel terhelt környezetben a felek alku révén is kezelhetnék az externáliát, ha a tulajdonjogok megfelelő módon specifikálva lennének. A gyakorlatban azonban pontosan ezek hiánya figyelhető meg: a jogok s azok pontos tartalma nincs tisztázva, ráadásul az alkuk megkötése, a jogok érvényesítése is rendkívüli mértékű tranzakciós költséggel járhat. Az előbbi példával élve, gyakran nem világos, kié a jog: az első szomszédnak áll jogában zajt csapni, vagy a másodiknak van joga a nyugalomhoz – s ha még ez egyértelmű is lenne, a jog bírósági úton történő kikényszerítése hatalmas költséggel (ideértve a lehetőségköltségeket is) járna. Ezen körülmények azonban alapjaiban ássák alá az externáliák alku révén történő megoldásának a lehetőségét, hiszen gyakran még a kiinduló helyzet sem tisztázott a felek számára.

Externáliák azonban – mint azt a bevezetésben szemléltettük – nem csak a vásárlás időpontjában érhetik a lakóingatlanokat: később újabbak is megjelenhetnek. Azonban ezek alku révén történő kezelése is csak akkor képzelhető el a fentiek alapján, ha a tulajdonjogok, illetve a megszerzett jogosultság tartalma – amihez elengedhetetlen az érintett ingatlan paramétereinek pontos ismerete – a tranzakció lebonyolításakor pontosan specifikáltak a szerződésben. A pontosabb specifikáció azonban kétségtelenül több tranzakciós költséget is eredményez (Hart, 2006; Williamson, 1985), így az egyes alternatívák mérlegelésében ezek mértéke is fontos szempontként jelenhet meg. Amennyiben ugyanis a jog tartalmának mérésével, illetve a tulajdonjogok spe-

cifikálásával kapcsolatos tevékenységek irreálisan magas költségekkel járnának, úgy az kiolthatja az abból származó későbbi (potenciális) előnyöket is.

TULAJDONOSI JOGOSÍTVÁNYOK LAKÓINGATLAN VÁSÁRLÁSAKOR: EGY TISZTA ESET

A fejezetben alapvetően Golovics és Veres írása (2019) alapján tekintjük át, hogy milyen tulajdonosi jogosítványokat szerzünk, illetve szerezhethünk egy lakóingatlan megvásárlásakor. Tiszta esetként azt feltételezzük, hogy az eladó valamennyi tulajdonosi jogosítvánnyal rendelkezik, és az ingatlan vásárlásakor a vevő szándéka, illetve az adásvételi szerződés szerint az eladó valamennyi tulajdonosi jogosítványa a vevőre száll.

Mielőtt sorra vennénk ezeket a jogosítványokat, fontosnak tartjuk hangsúlyozni, hogy az ingatlan-tranzakciók a valóságban nem „ideális” körülmények között mennek végbe. Gyakran kényszerítő, sürgető körülmények gátolják a körültekintő és alapos szerződéskötést, s a partnerek hajlamosak a tranzakciós költségek rövid távú megtakarítására (például az anyagi kényszer vagy valamilyen sürgető határidők miatt), amely hosszabb távon nagyobb tranzakciós költségeket és/vagy haszonvesztést okozhat.

A tranzakció során megszerezhető jogosítványok a következők:

a) Az ingatlan *a vevő birtokába kerül* egy formális aktussal. A jog és a szerződés szempontjából a vizsgálatunk fókuszában álló kérdés a birtokbavétel utáni birtoklás zavartalansága és sérthetetlensége. Ebben a tekintetben a birtoklás jogának specifikációja azt jelenti, hogy előretekintve korlátlan vagy korlátozott (birtoklási) jogot szerzett-e a vásárló. Van-e, lehet-e olyan jogszabály vagy más szerződéses kötelezettség, amely később harmadik szereplő számára birtoklási jogosítványt biztosít? Kiegészíthetjük ezt még olyan környezeti változásokkal, amelyek a zavartalan birtoklásra nézve kockázatot jelenthetnek.

b) Az adásvétel lezárultával, a birtokbavétellel kezdődhet a *megszerzett használati jog* realizálása, az ingatlan használata. Tanulmányunkban ezt a jogosítványt tekintjük a specifikáció szempontjából leginkább kritikusnak. Mit is jelent a használati jog a gyakorlatban? A teljesség igénye nélkül az alábbi használati dimenziókat emeljük ki:

– Az *ingatlan műszaki paramétereinek élvezete*, így a hő- és hangszigetelés, szellőzés, ellenállás az időjárási behatásoknak (beázás, szélerősség, villámvédelem, alulról vizesedés), betörésvédelem, energiaellátás, vízellátás és szennyvízkezelés stb. „használata”. A műszaki jellemzők szavatossági ideje – „normál” használat és „külső” beavatkozás nélkül – ugyancsak fontos paraméterként említhető. A teljesség igénye nélkül felsorolt jellemzők pontos rögzítése (jogosítvány specifikálása) szükséges lehet a szerződésben, hogy a később jelentkező műszaki problémák esetén a probléma forrása, a felelősség dedikálható legyen.

– *Környezeti jellemzők*. Az ingatlan használatát érintő számos környezeti jellemző pontos rögzítése ugyancsak szükséges lehet a szerződésben, és ezek védelmére a jogrendszerben is szükség lehet. Ilyenek a teljesség igénye nélkül: időjárási jellemzők, külső zajhatások a nap különböző szakaszaiban, a légszennyezettség a nap különböző szakaszaiban, közlekedési lehetőségek, oktatási, egészségügyi, szociális stb. szolgálta-

tások (meglévők és tervezettek), közbiztonsági helyzet, az adott környezetben lakók társadalmi státusa, szociális, kulturális jellemzői, állattartási lehetőségek, környezeti hatással járó vállalkozási tevékenységek stb.

Bátran állítható, hogy teljességre törekvő specifikáció és védelem a felsorolásban jelzett használati jellemzők tekintetében sem a hatályos jogban, sem a szerződésekből nincsen.

c) A lakóingatlan tulajdonos általi használata (lakás) mellett az ingatlan *egyéb hasznosítási joga* is megszerezhető. Ennek több formája is lehetséges. Három hasznosítási formát emelünk ki:

– *Bérbeadás* jövedelemszerzési céllal. A bérbeadás mint a birtoklás és használat jogának tranzakciója egy olyan jogosítványa a tulajdonosnak, amelynek korlátait a lehető legpontosabban szükséges a szerződésben rögzíteni. Lehet általános jogszabályi korlát, helyi (önkormányzati) szabályozás, de fontosak az adózási, illetve bérleti díjra vonatkozó szabályok, továbbá magára a használatra vonatkozó, lakó- és egyéb környezeti korlátok.

– *Későbbi értékesítés* (ami akár a vásárlás fő motívuma lehet). Tisztázandó és rögzítendő, hogy van-e bármilyen értékesítési korlát (akár csak elővételi jog) a jelenben, vagy már ma ismert jövőre vonatkozó döntés, terv.

– *Üzleti (vállalkozási) célra* történő hasznosítás. Ha a vevőnek ilyen szándéka van, fontos annak tisztázása, hogy van-e ilyen lehetőség, s ha igen, milyen korlátokkal.

d) *Az ingatlan átalakításának joga*. Az átalakítás joga szükséges lehet a használati jellemzők javítása, a hasznosítás (bérbeadás), későbbi (haszonnal) értékesítés szándéka esetén. Az átalakításnak azonban számos, a tranzakció idején már meglévő akadálya lehet. A teljesség igénye nélkül: műemlékvédelmi, beépítésre, magasságra stb. vonatkozó jogi korlátok, más érintett tulajdonosok jogosítványai, az ingatlan műszaki paraméterei stb. Ezen korlátok pontos szerződéses rögzítése a gyakorlatban gyakran hiányos lehet – többek között akár az eladó opportunizmusa miatt is (Williamson, 1985). Miként a korábban tárgyalt jogosítványok esetén, a jövőben az átalakítás tekintetében is érdemi korlátok – vagy éppen új lehetőségek – jelentkezhetnek. A kérdés itt is az, hogyan lehet és kell specifikálni – időbeli érvényessége tekintetében is – a jogokat és korlátokat, ezek milyen feltételekkel és következményekkel szűkíthetők vagy akár üresíthetők ki, s hogyan lehet „védeni” a későbbiekben a tulajdonos tranzakció során szerzett jogosítványait.

e) *Az ingatlan elidegenítésének joga*. Ezt a jogosítványt már említettük az ingatlan hasznosításának jogával kapcsolatban. A tulajdonjogok elmélete alapján (amikor jogosítványok csomagjáról beszélünk) a kérdés úgy is felmerül, hogy a tulajdonos azon jogosítványokat tudja elidegeníteni, amelyekkel rendelkezik, és olyan tartalommal, amely megfelel részben a jogi, részben a tényleges, illetve nagy valószínűséggel várható helyzetnek. Ez ismét és különösen kiemeli a jogosítványok pontos specifikációjának, illetve a jogosítványok tartalmában bekövetkezett, illetve várható változások követésének, illetve követhetőségének fontosságát.

Az eddig kifejtettek alapján az ingatlan (a rá vonatkozó jogosítványok) elidegenítésének lehetséges korlátjai aktuális és várható jogszabályi, birtoklási-használati (pl. haszonélvezeti), átalakítási és hasznosítási korlátozások lehetnek. A vevő szempontjából

természetesen az aktuális és a nagy valószínűséggel várható helyzet ismerete, illetve a szerződésben történő pontos specifikálása – mint árbefolyásoló tényező – alapvető fontosságú.

Egy ingatlanra mint dologra vonatkozó tulajdonjogokat a fentiekben azok közgazdasági tartalma tekintetében vizsgáltuk. A tulajdon mint jogviszony jogi megközelítése a tulajdonos és mindenki más viszonyát vizsgálja a jog tartalma tekintetében (részletelesen lásd Bartus–Szalai, 2014; Golovics–Veres, 2019; Hohfeld, 1913; 1917/2000). Ezen társas viszonyokra vonatkozó jogosultságok a következők:

a) A *tulajdonos igényjoga* mindenki más kizárását jelenti a jogosultságok gyakorlásából.

b) A *tulajdonos privilégiuma* vagy szabadsága azt jelenti, hogy a tulajdonos maga döntheti el, kíván-e élni és milyen módon jogosultságaival.

c) A *tulajdonos hatalma* abban áll, hogy jogosultságaival más tekintetében is rendelkezhet (jogokat átadhat, kötelezettséget vállalhat).

d) A *tulajdonos mentessége* vagy *immunitása* abban áll, hogy jogosítványainak tartalmát mások (a nem tulajdonosok) egyoldalúan nem változtathatják.

Témánk és kutatási célunk szempontjából a tulajdon mint dologi jogosultság mindkét dimenziója, tehát a jogosultságok tartalma, valamint a tulajdonos és mindenki más viszonya egyaránt fontos. A tartalom minél pontosabb meghatározása az alapja a jogviszony minél pontosabb meghatározásának, ez pedig annak, hogy a jogosítványok megszerzése után bekövetkező externális hatásokat pontosan azonosítani (lehetőség szerint mérni) és kezelni lehessen.

A TULAJDONOSI JOGOSÍTVÁNYOK LAKÓINGATLAN VÁSÁRLÁSAKOR: A GYAKORLAT AZ INTÉZMÉNYI KÖZGAZDASÁGTAN SZEMSZÖGÉBŐL

A megfelelő specifikáció hiánya, illetve a szerzett jog tartalmának minél pontosabb rögzítése a hazai gyakorlatban is alapvető gátját képezi az externáliák kezelésének. Az ingatlan vásárlásakor kötött adásvételi szerződés ugyanis általában nem rendelkezik részletekbe menően a megszerzett jog tartalmáról, amihez a megvásárolt ingatlan paramétereinek pontos ismerete is elengedhetetlen lenne. Bár a szerződések rendre tartalmazznak információt az ingatlan jellegéről, méretéről vagy a vonatkozó melléklet révén annak energetikai állapotáról, ám számos, a használati értéket ugyancsak érdemben meghatározó tulajdonságról (például zajszint, légszennyezettség, környezeti biztonság) nem, noha ezek egy része elviekben mérhető, operacionalizálható lenne.

A jogosultságok pontos definiálásában a magasabb szintű intézmények sem feltétlenül adnak támpontot az externáliák kezeléséhez. A lakóparkok, társasházak házirendje, bizonyos önkormányzati rendeletek, illetve egyéb jogszabályok elviekben szolgálhatnak ugyan iránymutatással, ám ezek specifikáltságának foka széles skálán mozog (vö. például a zajterhelésre vonatkozó 27/2008. (XII. 3.) KvVM–EüM együttes rendeletet az egészséges környezethez való alkotmányos joggal).

A fentiek tükrében tehát a vevő sok esetben nincs tisztában a vásárolni kívánt jog valódi tartalmával, s ezáltal annak használati értékével, így rendre ki van téve az in-

formációs előnnyel bíró eladó ex ante opportunizmusának (Williamson, 1985). Ez az információs aszimmetriával terhelt helyzet pedig felvetheti az állami beavatkozás lehetőségét (Weimer–Vining, 2011), például azért, hogy az adásvétel feltételeként jogszabályi eszközökkel kötelezővé tegye – az energetikai tanúsítványhoz hasonlóan – az ingatlan bizonyos további paramétereinek mérését és rögzítését.⁴ Ilyen lehetne egy, az ingatlan átlagos, továbbá napszakonként változó zajszintjére, légszennyezettségi jellemzőire vonatkozó mérési eredmény, vagy akár a környezet közbiztonsági helyzetét leíró statisztika mellékelése.

Az intézkedés potenciális előnyei között egyrészt a fent nevesített információs aszimmetria csökkentését említhetnénk. Emellett a rögzített paraméterek kiindulási alapot képezhetnének egy, a későbbiekben megjelenő külső hatás alku révén történő kezelésében is: az idővel beálló változások tárgyalása során – legyen szó akár pozitív, akár negatív externáliáról – ez jelenthetné a viszonyítási pontot.

A negatívumok kapcsán elsőként a tranzakciós költségek növekedése emelhető ki: ilyen típusú mérések előírása további érdemi terhekkel sújtaná az egyébként is sok tranzakciós költséggel járó ingatlan-adásvételeket. Ez a vevőnek és az eladónak egyaránt kellemetlenséget okozhatna, különösen akkor, ha a tranzakcióban egyébként is jelen van valamilyen kényszerűségi motívum, vagy ha annak gyors lebonyolítása valamilyen okból kifolyólag fontos lenne. Emellett a szabályozással új járadékforrás keletkezne, amely járadékvadász-tevékenység megindulásához vezetne (Tullock, 2005): a mérések elvégzésére egy új „iparág” jönne létre, amely azonban a profitabilitását nem valamilyen valós piaci teljesítménynek, hanem pusztán a kormányzati aktusnak köszönhetné. Az elméleti megfontolásokon túl gyakorlati oldalról pedig – mérítve az energetikai tanúsítvánnyal kapcsolatos, kétségkívül szelektív, de több esetben negatív tapasztalatból – a mérések megbízhatósága (gondolván például a mögöttük lévő tényleges szakértelemre, opportunizmus, összeférhetetlenség lehetőségére) is vita tárgyát képezhetné.

Mindezek figyelembevétele mellett az alku, illetve a jogérvényesítés során is komoly nehézségek adódnának. Amint ugyanis kifejtettük, az externáliák decentralizált kezeléséhez az alacsony tranzakciós költséggel terhelt környezet is szükséges feltétel. Ez azonban az általunk tárgyalt kérdésben nem áll fenn (különösen úgy, hogy az ingatlanokat érő külső hatások esetében gyakran egyenlőtlen „erőviszonyok” vannak az érintett felek között, általában az externália okozója „javára”). Ez potenciálisan olyan magas tranzakciós költségeket is jelenthet, amelyek mellett a negatív externália elszenvedőjének már reménytelennek tűnhet a megegyezés elérése, de hasonló megállapítás tehető a jogos igények bírósági úton történő érvényesítése kapcsán is. Ilyen körülmények között egy magánszemély például nagy valószínűséggel nem fog megegyezést kezdeményezni vagy pert indítani egy túlzottan hangos szórakozóhely vagy közlekedési vállalat ellen, még akkor sem, ha erre egyébként jogosult lenne. Mindez pedig felvetheti az igényt a hatékonyabb állami jelenlétre mind a tulajdonjogok specifikációja, mind a jogok alacsonyabb tranzakciós költség mentén történő érvényesíthetősége, mind pedig az externáliáktól való nagyobb fokú intézményes védelem megteremtése terén.

NEGATÍV EXTERNÁLIÁK ÉS INTÉZMÉNYES VÉDELEM

Az előző fejezetben felvetett intézményes védelem szükségessége számos olyan negatív externália kapcsán kívánatosnak tűnhet, amelyek esetében jelenleg a tulajdonosok, észszerű keretek között, a „tűrésen” kívül nem tehetnek mást. A teljesség igénye nélkül, példaként említünk néhány ilyen negatív externális hatást (hangsúlyozandó, hogy itt elsősorban az újonnan, az ingatlan megvásárlásához képest időben később megjelenő hatásokra kívánunk fókuszálni):

a) a külső zajhatás hangerejének, tartósságának, ismétlődésének, napszakos és egyéb jellemzőinek szignifikáns megváltozása;⁵

b) birtokháborítás kockázatának növekedése, illetve a lakóingatlan környezete általános közbiztonságának a romlása;

c) az ingatlan használatát, műszaki állapotát érdemben befolyásoló talajmozgások megjelenése (közeli építkezés földmunkái, jelentősen felerősödő teherforgalom stb.);

d) az ingatlan használatát, műszaki állapotát érdemben befolyásoló vízügyi kockázatok megjelenése (vízbetörés csatornarendszerből, árvízi fenyegetettség növekedése stb.);

e) az ingatlan használatát, forgalomképességét kedvezőtlenül befolyásoló központi és helyi önkormányzati döntések;

f) a környezet megváltozásából következő tűz, robbanás, vízzel árasztás és egyéb kockázatok, események szignifikáns növekedése.

Hangsúlyozandó, hogy a fenti példák többségében az externáliák forrása lehet más ingatlantulajdonosok (magánszemélyek, vállalkozások) magatartása, vagy akár központi kormányzati, illetve önkormányzati döntés is. Megjegyzendő továbbá, hogy ezen tényezőknek a kedvező irányú változása – tehát a pozitív externália – sem zárható ki.

Bármilyen típusú és mélységű intézményes védelemről gondolkodjunk is a fenti externáliák kapcsán, a korábban bemutatottak tükrében a jogok minél pontosabb specifikálása, tartalmának minél pontosabb meghatározása (lehetőség szerint a tranzakció során) fontos elemként szolgálhat. Ez teremti meg ugyanis az alapját annak, hogy a későbbiekben a külső hatásra bekövetkező változásokat azonosítani, mérni s végső soron kezelni is lehessen. Ehhez az alapintézmény a szerződés, illetve annak mellékletei lehetnek. Amennyiben például – a fent tárgyaltakhoz hasonlóan az energiatanúsítvány mintájára – jogszabályi kötelezettséggel kellene a szerzett jogosultságok tartalmát pontosabban és lehetőség szerint mérhetőbben dokumentálni, az az eladó és a vevő közötti későbbi jogvita bírósági útra terelése esetén is referenciapontként szolgálhatna. A szerzett jogosultságok minél pontosabb dokumentálása emellett a később keletkező externáliák igazságszolgáltatás révén történő kezelésében is fontos szerepet játszanának. Mivel azonban a jogok és a jog tartalmának pontosabb specifikálása s a pusztán decentralizált megoldás kapcsán is komoly aggályok vetődnek fel (lásd a korábbi érveket a specifikálás, illetve a kikényszerítés során fellépő tranzakciós költségekről, valamint a járadékforrás keletkeztetéséről), ezért megfontolandó lehet az ingatlantulajdonosok és nem tulajdonosok viszonyát szabályozó, formális intézményi (jogi) keretek fejlesztése is. Ennek eredménye egy ezen viszonyra vonatkozó irányítá-

si rendszer megalkotása lehet – természetesen figyelembe véve, hogy ennek számos eleme már létezik a polgári jogban. Ehhez a fogyasztóvédelemben már eredményt elért békeltetés intézménye – természetesen a további hatékonyságemelés és tranzakciós költség-csökkentés lehetőségét szem előtt tartva – tanulmányozásra érdemes lehet. A jelenlegi jogi környezetben ugyanis több problémás elem kiemelhető (a teljesség igénye nélkül):

a) Az állam szerepe tekintetében összeférhetetlenség jelenik meg, amennyiben az állam maga is forrása a negatív külső hatásoknak – ugyanakkor ezek kezelése állami feladat is.

b) A jogszabályok jelentős része túlságosan általános, illetve differenciálatlan formában szól jogosultságokról.

c) A jog nem védi kellően a tulajdonosokat az állam részéről (vagy a kifejezetten állami aktus nyomán keletkező) negatív externális hatások ellen.

d) A megfelelő szabályozás hiánya az állam részéről érő pozitív externális hatások révén opportunistá járadékavadász magatartásra ösztönözheti a tulajdonosokat.⁶

e) A jogosultságot ért sérelem esetén az intézményrendszer nem segíti a probléma alacsony tranzakciós költséggel történő megoldását, s döntően az igen magas terhekkel járó, a „hétköznapi ember” számára kilátástalannak tűnő bírósági útra „terel”.

A külső externális hatásokkal összefüggő viták rendezése tehát a jogok specifikálása után a tényleges változások mérése-dokumentálása révén teljes vagy részbeni, végleges vagy időleges közfinanszírozással, tehát a jogsérelem szenvedő mentesítésével képzelhető el. Az ugyancsak fentebb javasolt irányítási rendszer a lehetséges tulajdonjogi sérelmek definiálásával, a mértékek meghatározásával, az eljárás pontos leírásával és az eljárás finanszírozásával adhatna intézményes keretet a jogsérelem orvoslásának, illetve terhelné a költséget a jogsérelem okozójára. Mindennek azonban alapvető feltétele, hogy a jogok érvényesíthetősége minden érintett számára alacsony tranzakciós költséggel – tehát valamennyi állampolgár számára észszerű és belátható keretek között – elérhető legyen. Ennek hiányában ugyanis a jogosultságok mégoly fontosnak vélt pontos specifikációja is értelmét veszítheti, s mind szubjektív (tehát az érintettek szemszögéből nézve), mind objektív szempontok mentén is csak a tranzakciós költségek felesleges növekedését eredményezné.

ÖSSZEFOGLALÁS, KÖVETKEZTETÉSEK

Tanulmányunk céljaként azt határoztuk meg, hogy felhívjuk a figyelmet a tulajdonjog mint szerzett dologi jogosultság védelmére a jog megszerzése utáni időben, különösen a negatív externáliákkal szemben. Mint azt a vonatkozó elméletek alapján bemutattuk, a problémák kezeléséhez mind a tulajdonjogok pontos specifikációja, mind a vonatkozó tranzakciós költségek csökkentése elengedhetetlen feltétel. A hazai helyzetre kivevítve mindezt, megállapítottuk, hogy a hatékonyabb állami jelenlét – a jogosultságok definiálása, a jogérvényesítés megkönnyítése és az intézményes védelem megteremtése terén – érdemben hozzájárulhatna az állampolgárok bizonytalanságérzetének a csökkentéséhez, s ezáltal a jólétük növeléséhez is.

Tanulmányunk legfontosabb üzenete mindazonáltal az, hogy az ingatlantulajdont érő externáliák kérdése „ingoványos” terep, amellyel foglalkozni kell. Különösen igaz ez napjainkban, ahol a felgyorsult technológiai, illetve szocioökonómiai változások, s az erre reflektáló kormányzati döntések egyik napról a másikra gyakorolhatnak drasztikus mértékű jóléti hatásokat a „gyanútlan” polgárookra. Mindezen változásoknak azonban a pozitív aspektusai is felhasználhatók a hatások enyhítésére. Ilyenek lehetnek például a technológiai fejlődés és digitalizáció révén elérhető mérési, illetve tranzakciósköltség-csökkentési lehetőségek kihasználása, amire az ingatlanokat érő externáliák decentralizált, valamint állami közbenjárással történő kezelése esetén is tér nyílhat.

JEGYZETEK

- ¹ Jelen kutatás az Európai Unió, Magyarország és az Európai Szociális Alap társfinanszírozása által biztosított forrásból, az EFOP-3.6.2-16-2017-00017 azonosítójú *Fenntartható, intelligens és befogadó regionális és városi modellek* című projekt keretében jött létre.
- ² A tanulmány szerzői a Budapesti Corvinus Egyetem Összehasonlító és Intézményi Gazdaságtan Tanszékének munkatársai, ahol többek között az elmúlt években bevezetett „Intézményi közgazdaságtan” tárgy oktatói, s a tanszéki kollektíva által írt tankönyv (Bara–Hámori, 2019) tulajdonjogokról szóló fejezetének (Golovics–Veres, 2019) szerzői. E fejezet jelen tanulmány elemzésének is háttereként szolgál.
- ³ Ezek kapcsán rendre s gyakran fokozottan felmerülhetnek azok a problémák, amelyeket a tanulmányban a magántulajdon kapcsán tárgyalunk, ám ezek részletes elemzése meghaladná jelen írás kereteit.
- ⁴ Ezen paraméterek egy részének a mérése természetesen akár a vevő részéről is megvalósítható lenne indirekt, privát eszközökkel, azonban ez valamennyi jellemzőre nem terjedne ki, illetve amellet, hogy a mérés költsége magas(abb) lenne, privát jellege miatt a későbbi alkukban sem képezhetne hivatkozási alapot.
- ⁵ Noha a zaj kérdése valójában az alaposabban szabályozott externáliák közé tartozik, mégis számos jel utal a kérdés aggályosságának voltára. A napi sajtóban rendszeresen találkozhatunk olyan esetekkel, amelyekben a lakosok szerint egyes szórakozóhelyek elviselhetetlen zajt bocsátanak ki, ám mégis tehetetlenek ez ellen. A tapasztalt zajszint ugyanis sokszor történetesen épp a jogszabályi határértéken belül van, s az intézményi környezet sem támogató a probléma kezelése szempontjából.
- ⁶ Bár tanulmányunkban a terjedelmi korlátok okán kerültük a pozitív externáliák tárgyalását, itt kiemelve, hogy ennek átgondolása is fokozott fontossággal bírhat. Példaként említhetünk olyan eseteket, amelyekben egy esetleges (például építkezési célú) kormányzati döntés hatására – mintegy pozitív externáliaként – drasztikusan megnő a környező ingatlanok ára. Világos, hogy ezen értéknövekedés mögött szintén nincs valódi piaci teljesítmény, s így az ilyen esetek opportunisták spekulációra, járadék vadásztevékenységre ösztönözhetnek, ami a morális megfontolásokon túl jóléti szempontok alapján is felvetheti a szabályozás lehetőségét.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bara Zoltán – Hámori Balázs (szerk.) (2019): *Intézményi közgazdaságtan*. Kézirat (megjelenés alatt).
- Bartus Gábor – Szalai Ákos (2014): *Környezet, jog, közgazdaságtan. Környezetpolitikai eszközök, környezet-gazdaságtani modellek és joggazdaságtani magyarázatok*. Pázmány Press, Budapest.
- Coase, Ronald H. (1960): The Problem of Social Cost. *The Journal of Law & Economics*, Vol. 3, No. 1, 1–44, <https://doi.org/10.1007/s10657-010-9200-0>.
- Demsetz, Harold (1967): Toward a Theory of Property Rights. *The American Economic Review*, Vol. 57, No. 2, 347–359.

- Golovics József – Veres Pál (2019): A tulajdonjogok elmélete. In: Bara Zoltán – Hámori Balázs (szerk.): *Intézményi közgazdaságtan. Kézirat* (megjelenés alatt).
- Hart, Oliver (2006): *Vállalatok, szerződések és tőkeszerkezet*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Hohfeld, Wesley N. (1913): Some Fundamental Legal Conceptions as Applied in Judicial Reasoning. *The Yale Law Journal*, Vol. 23, No. 1, 16–59, <https://doi.org/10.2307/785533>.
- Hohfeld, Wesley N. (1917/2000): Alapvető jogi fogalmak a bírói érvelésben. In: Szabó Miklós – Varga Csaba (szerk.): *Jog és nyelv*. Osiris Kiadó, Budapest, 59–96.
- KSH (2018): *Mikrocenzus 2016. 7. Lakáskörülmények*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/mikrocenzus2016/mikrocenzus_2016_7.pdf.
- North, Douglass C. (2010): *Intézmények, intézményi változás és gazdasági teljesítmény*. Helikon Kiadó, Budapest.
- Pejovich, Svetozar (1992): *A tulajdonjogok közgazdaságtana*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Tullock, Gordon (2005): The Theory of Public Choice. In: Tullock, Gordon – Seldon, Arthur – Brady, Gordon L. (eds.): *Government Failure. A Primer in Public Choice*. Cato Institute, Washington, 3–79.
- Weimer, David L. – Vining, Aidan R. (2011): *Policy Analysis. Concepts and Practice*. Longman, Boston.
- Williamson, Oliver E. (1985): *The Economic Institutions of Capitalism. Firms, Market, Relational Contracting*. Free Press, New York.

Banyár József

Az önvezető autók lehetséges hatásai az életmódra és a gazdaságra

The Possible Effects of Autonomous Cars on Life-Style and on the Economy

Összefoglalás

Napjainkra, hosszú kísérletezések után, látható közelségbe kerültünk az önvezető autók megvalósulásához. Hatásuk azonban várhatóan nemcsak annyi, hogy ezentúl még könnyebb lesz a gépjárművek vezetése, hanem az élet szinte minden területén alapvető változásokat hoznak. A cikkben részben a vonatkozó szakirodalom feldolgozása, részben pedig azok továbbgondolása révén, megpróbálunk felvázolni néhány logikus következményt, hogy mi, hogyan és miért változhat meg a gazdaság és társadalom területén közép- és hosszú távon. Kísérletet teszünk annak felvázolására is, hogy Magyarország ezeket a várható tendenciákat hogyan tudja felhasználni a közepes jövedelmi csapdából való kitörésre.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: D31, D91, E21, E22, H41, H54, L62

Kulcsszavak: önvezető autók, úthálózat finanszírozása, gépjármű-biztosítás, közepes jövedelmi csapda

Summary

After a long experimental period, self-driving cars (or autonomous vehicles) have become a close reality by now. However, in addition to driving becoming simpler, they will gradually bring fundamental changes in almost every aspect of our life. Partly

DR. BANYÁR JÓZSEF PhD, egyetemi docens, Budapesti Corvinus Egyetem
(jozsef.banyar@uni-corvinus.hu).

through an analysis of the relevant literature, and partly by taking it further, in the paper an effort is made at outlining some logical consequences: the changes such cars are expected to bring about in the economy and society over the medium and long run, and their causes. An attempt is also made at outlining the way Hungary can benefit from these trends.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: D31, D91, E21, E22, H41, H54, L62

Keywords: autonomous cars, road network financing, motore vehicle insurance, median income trap

BEVEZETÉS

Amennyiben az önvezető autók a nem is olyan távoli jövőben valóban megvalósulnak, alapvetően formálják majd át nemcsak a mobilitásunkat, hanem a szállítás és a foglalkoztatás egész rendszerét is. Valószínűleg nem túlzás azt állítani, hogy az önvezető autók olyan forradalmat indíthatnak el, amely a gazdaság egészét is átszabhatja. Ugyanakkor az egyes országok között jelentős eltéréseket tapasztalhatunk az önvezető autók fejlesztése, társadalmi elfogadottsága, valamint az elterjedéséhez szükséges jogrendszer terén. Számos elemzés készült már az önvezető autók hatásairól, a következőkben ezen elemzéseket igyekszünk, elsősorban Európára koncentrálva, áttekinteni. Az önvezető autók gazdasági és társadalmi kérdéseire vonatkozó irodalom jó áttekintését adta eddig többek közt Clark et al. (2016), valamint Milakis et al. (2017). Az európai uniós törekvésekről, illetve az EU-val versenyben álló térségek eredményeiről alapos elemzést készített a *European Roadmap Smart Systems for Automated Driving* című összefoglaló anyag, amelyre jelentős mértékben támaszkodunk a következők során (Dokic et al., 2015).

Nem meglepő módon, tükrözve az Egyesült Államok vezető szerepét a robotizáció és speciálisan az önvezető autók fejlesztése terén, az amerikai National Bureau of Economic Research kutatói is jelentős gazdasági és társadalmi elemzéseket végeztek az önvezető autók gazdasági hatásait illetően (lásd pl. Ostrovsky–Schwarz, 2018). Ugyanakkor fontos kiemelni, hogy az Egyesült Államok és Európa mellett napjainkban Kína is jelentős fejlesztéseket eszközöl az önvezető autók terén.¹ (Sajnos ugyanakkor az önvezető autókkal kapcsolatos kínai eredmények csak másodkézből származó információk alapján elemezhetők, mivel a kínai publikációk e téren hiányosak, és sokszor szándékosan alul- vagy felülbecsülik az eredményeiket.)

ELŐZMÉNYEK, DEFINÍCIÓK

Mielőtt belekezdenénk a téma részletesebb tárgyalásába, mindenképpen szükséges áttekinteni az önvezető autók általánosan elfogadott definícióját. A SAE (Society of Automotive Engineers, SAE), az Amerikai Gépjárműmérnökök Egyesülete 2014-ben

egy szabvány formájában definiálta az autonóm gépjárművek terminológiáját, illetve meghatározta azok automatizáltsági szintjeit (SAE, 2014). A Német Szövetségi Útügyi Kutatóintézet (Bundesanstalt für Straßenwesen, BASt), valamint az amerikai egyesült államokbeli Nemzeti Közúti Közlekedésbiztonsági Hivatal (National Highway Traffic Safety Administration, NHTSA) szintén megfogalmazták a maguk nomenklatúráit, ám ezek közt csak minimális eltérések találhatók. Az automatizáltság szintjei alapvetően azt mutatják meg, hogy a dinamikus vezetési műveletek hogyan oszlanak meg az ember és a gép között (lásd erre nézve pl. Reese, 2016, illetve NHTSA, 2016).²

Bár úgy vélhetnénk, hogy az önvezetés a távoli jövőé, amelynek megvalósítása még sok időt és munkát igényel, a valóság azonban nem pontosan ez. A ténylegesen autonóm, azaz emberi beavatkozást nem igénylő önvezető autók elterjedése valószínűleg jóval közelebb van, mint ahogy azt gondoljuk. Az önvezető autók meghatározásáról és kialakulásuk történetéről többek közt a budapesti műegyetem munkatársai adtak kitűnő elemzést (Takács et al., 2018).

Ugyanakkor napjainkban jelentős eltérések mutatkoznak az egyes földrajzi régiók, illetve országok közt a tekintetben, mennyire van ott jelen az önvezető autók koncepciója, valamint hogy mekkora az elfogadottsága. Emellett az önvezető autók katonai jelentősége miatt gyakran csak kevesebb információ érhető el a fejlesztésekről. Ugyanakkor nem véletlen, hogy akárcsak a 20. század elején a hagyományos gépjárművek terén, Európa e téren is bizonyos lemaradást mutat az Egyesült Államokkal szemben, és napjainkra az önvezető autók fejlesztésének terén egy új játékos, Kína is megjelent.³

Az önvezető autók előfutáraként az Egyesült Államokban már a húszas években megvalósult egy rádió által távirányított autó (Pontiac Phaeton), majd 1964-ben a New York-i világkiállításon bemutatták a General Motors Firebird nevű, szintén többé-kevésbé önvezető prototípusát. Ezek közül a Pontiac Phaeton nyilvánvalóan nem önvezető, inkább távolból irányított autónak tekinthető, a GM Firebird pedig csak nagyon korlátozott sávelhagyás-figyelmeztető rendszerrel volt felszerelve. Az első számítógép-vezérelt önvezető autót a Carnegie Mellon University (CMU) Navlab 1 néven mutatta be a nyolcvanas évek közepén. Ez az autó már képes volt egyenes vonalban haladni, és közben akadályokat is kikerülni. Nem meglepő módon a katonaság, pontosabban az internet kifejlesztésében is kulcsszerepet vállaló DARPA finanszírozta a Navlab projektet. Később több hagyományos autógyártó, illetve techcég is beszállt az önvezető autók fejlesztésébe. Az autonóm, önvezető autó kifejlesztésén egymástól függetlenül több cég, így a Google, a Nissan⁴ és a Tesla Motors is dolgozott.

Európában a Mercedes Benz, a Münchener Egyetem, valamint a nyugatnémet Bundeswehr az EU Eureka PROMETHEUS (PROgramme for a European Traffic of Highest Efficiency and Unprecedented Safety) 1987 és 1995 közt folyó R+D-projekt keretében hozott létre terepjárársra is alkalmas önvezető gépkocsikat. A projekt 1995-ben sikeresen lezárult, olyan prototípusok kialakításával, amelyek képesek voltak automatikus sebességtartásra, sávkövetésre, autók közti információátvitelre, vagyis csupa olyan funkcióra, amelyeket napjaink sorozatban gyártott autóí már általában

tudnak (lásd erről pl. Takács et al., 2018:106–107). Az általuk létrehozott önvezető autók, a VaMP és a VITA-2 több mint ezer kilométert tettek meg a Párizs körüli Boulevard Périphérique többsávos autópályán, hétköznapi csúcsforgalmi zsúfolt körülmények közt. Ezalatt esetenként 130 km/órás sebességet is elértek, ezzel igazolva, hogy a járművek képesek háromsávos autópályán is, akár egyedileg, akár konvojban, rendszeres előzésekkel és sávváltásokkal is folyamatosan, vezető nélküli üzemmódban közlekedni.

A Navlab önvezetési rekordját egészen 2015-ig nem döntötték meg, amikor az amerikai autóalkatrész-gyártó cég, a Delphi önvezető rendszerét beépítették egy Audiba, és ekkor 15 államon keresztül 5472 kilométert vezettek le a kocsival, az út 99%-át önvezető módban megtéve. Az Egyesült Államokban Nevadában, Floridában, Kaliforniában, Virginiában és Michiganben, valamint Washingtonban közutakon is engedélyezett már önvezető autókat tesztelni. Az első önvezető autó autonóm, azaz vezető nélküli módban 2016. május 7-én okozott halálos baleset, amikor egy Tesla Model S 70D csapódott egy traktornak a floridai 27-es főúton. Ugyanakkor önvezető autók nem önvezető, azaz nem autonóm, hanem emberi ellenőrzést igénylő módban már korábban is okoztak balesetet.⁵

Tény, hogy mind a mai napig csak az önvezető autók alacsonyabb szintjei jelentek meg a közutakon, a ténylegesen autonóm, tehát emberi felügyeletet vagy jelenlétet egyáltalán nem igénylő 4., illetve a SAE szerinti 5. szintet még csak lezárt kísérleti próbapályákon tesztelik a fejlesztők. Az előrejelzések szerint azonban a 4., 5. szint, vagyis a teljes vezető nélküli automatizmussal rendelkező autók hamarosan kereskedelmi forgalomban is megjelennek.

A következőkben önvezető autók alatt szigorúan a (ma még csak kísérleti szinten létező) 4. és 5. szintet értjük, azt, amikor már egyáltalán nincs szükség emberi felügyeletre és/vagy beavatkozásra.

ÖNVEZETŐ AUTÓK VERSUS HAGYOMÁNYOS GÉPKOCSIK

Abban mindenki egyetért, hogy az önvezető autók képesek lesznek alapvetően átalakítani a mobilitási szokásainkat, és a gazdaság szervezésének alapelveit is, vagyis egész életmódunkat befolyásolhatják. Míg korábban a gépjárművek (alapvetően a lovas kocsik és hintók példáját követve) a használók tulajdonában voltak, és a megvásárlás, valamint a fenntartás költségei szintén a használót terhelték, ma már úgy tűnik, hogy az önvezető autók esetében ezek a költségek jobban eloszlanak majd a használók és a beruházók közt. Mivel az önvezető autók kérdése egyre izgalmasabb téma napjainkban, ezek közül is ki kell emelni Surden és Williams elemzését, amely nemcsak a technikai, hanem a jogi és gazdasági aspektusokat is tárgyalta (Surden–Williams, 2016).

Az önvezető autók esetében hosszabb távon elképzelhető a központilag irányított intelligens közlekedési rendszer (ITS) kialakítása is (erről lásd részletesebben Yuan és Wang cikkét, akik egyenesen a blockchainrendszer megoldásait javasolják a rendszer működtetésére). Mi most ezekbe az önvezető autók technikai megoldásait illető (illet-

ve az azokkal járó veszélyekkel kapcsolatos) előrejelzésekbe nem kívánunk belefolyni, inkább a lehetséges gazdasági és társadalmi következményekre fókuszálunk.

A HAGYOMÁNYOS GÉPKOCSIKKAL KAPCSOLATOS ELLENTMONDÁSOK ÉS AZOK FELOLDÁSI KÍSÉRLETEI

A hagyományos gépkocsik esetében alapvető ellentmondás, hogy azok, a nevükkel ellentétben (önjáró, azaz auto-mobil) az életük nagy részében egyáltalán nem mozogtak, pláne nem önállóan, hanem főként egy helyben állnak, azt várva, hogy a tulajdonosaik elővegyék a garázból, vagy beüljenek az idő nagy részében az utca szélén parkoló kocsikba. Ez a használati mód meglehetősen pazarló jellegű, hiszen ha egy autó nem közlekedik, ugyanúgy pénzbe kerül, mintha egész nap mozgásban lenne (meg kell venni, és vesztí az értékét azáltal, hogy az újabb modellek megjelenésével folyamatosan avul, ugyanakkor fizikailag is romlik, pl. rozsdásodik is). Ezen a pazarlásra már az önvezető gépkocsik megjelenése előtt is többféle megoldással igyekeztek segíteni: a gépkocsik bérletével (car renting); a gépkocsik megosztásával (car sharing); a tömegközlekedés mint alternatíva felkínálásával; egy-egy vállalatnál alkalmazták a közösen használt gépjárműflottát is. A hagyományos, nem önvezető gépkocsik esetében azonban egyik megoldás sem tökéletes, ezért nem is terjedtek el szélesebb körben.

Az autóbérlés nehézségei hagyományos, nem önvezető autók esetében

Az autóbérlés esetében az egyik legnagyobb problémát az okozta, hogy a gépkocsi-használat rendszerint időben erősen koncentrálódott. Reggelenként mindenki azonos időben indult dolgozni, délutánonként azonos időben igyekeztek haza, ugyanazon a héten, sőt napon indultak az emberek nyaralni, síelni. Bár a nyaralás koncentráltasága oldódott az idők során, azért a gépjárművek időbeli használata még továbbra is koncentrált maradt. Így aztán jóval több gépkocsira volt igény, mint amennyi átlagosan optimális lett volna, valamint ezek a bérautók a csúcsidőszakon kívül éppúgy álldogáltak valahol, mint a magántulajdonban lévő társaik.

Gondot jelentett, hogy a bérelt gépkocsikat rendszeresen vissza kellett vinni a telephelyre ellenőrzésre és szervizelésre, ami nem könnyítette meg az autók bérletét. Ezt a problémát a bérelt gépkocsikhoz rendelt sofőrökkel részben kiküszöbölték, ez azonban jelentősen megemelte a bérlet árát, így ez a megoldás csak egy szűk, gazdag réteg számára állt rendelkezésre. További gondokat okozott, hogy a bérlők rendszerint kevéssé gondosan használták a bérelt autókat, mint a saját tulajdonban lévőket, ezért a bérautók élettartama csökkent, állaga romlott, szemben a gépkocsi-tulajdonlással, ahol a tulajdonos-használó tudta, hogy később neki kell majd elszenvednie a kevéssé gondos használatból adódó költségeket.

A gépkocsibérlés csak akkor működött hatékonyan, amikor a használó nagyobb távolságra utazott el, és nem volt lehetséges és/vagy gazdaságos magával vinni a saját kocsit, pl. egy másik kontinensre való utazás során.

A car sharing, vagyis a gépkocsik megosztása hagyományos gépkocsik esetében

Megosztás esetén a nehézségeket a fent tárgyaltakhoz nagyon hasonló okok okozák, ezért általában csak olyankor kerül sor arra, hogy a különböző tulajdonosok közös gépjárművel járjanak dolgozni, amikor az üzemanyagárak hirtelen jelentősen megemelkednek. E nélkül nagyon nehéz rávenni az embereket arra, hogy ne egyedül, esetleg másodmagukkal üljenek autóba. A car sharingnek több formája létezik:

- az önkéntes, ingyenes, eseti, nem szervezett car sharing, mint például a közös munkába járás, illetve a közös hazatérés;
- az önkéntes, ingyenes, eseti, mobilapplikáción keresztül szervezett car sharing;
- egyéb szervezett, de végső soron nem igazi car sharing megoldások, mint például az Uber.

A fenti car sharing módszerek egy része (pl. az Uber), úgy tűnik, kizárólag a taxi-szabályozás és az adózás kijátszását szolgálja, és ezért ezeket nem is tekinthetjük valódi car sharingnek. De az „igazi” car sharing esetében is komoly kérdőjel maradt, hol tárolják az autókat, és ki fedezze az autózás költségeit.

Természetesen mind a car sharing, mind a bérlet esetében komoly visszatartó erő volt, hogy az ipari társadalom kialakulása után az emberek egyre inkább tulajdonolni akartak tárgyakat, hogy ezzel is mutassák magas társadalmi szerepüket.

Egyéni autózás versus tömegközlekedés

Az autók működésében azon alapvető ellentmondást, hogy egy mobilitásra tervezett és létrehozott eszköz élettartamának nagy részében mozdulatlanul áll, várva, hogy a tulajdonos használja, leginkább a tömegközlekedés igyekezett áthidalni. Az automobilmek felhasználása során a tömegközlekedés (a társas kocsik) alkalmazása az egyik legkorábban jelentkező megoldás volt, amit aztán az autók árának zuhanása és az egyéni szabadság egyre fontosabbá válása erősen megkérdőjelezett a 20. század során. Egy autóbusz vagy villamos kétségtelenül gazdaságosabb, bár egyértelműen kényelmetlenebb közlekedési eszköz, mint az egyéni közlekedést szolgáló személyautó, és akkor még az autózás által biztosított nagyobb szabadságot és társadalmi presztízt nem is tekintettük.

Vállalati flotta használata

A vállalati flották esetében a gépkocsik kihasználtsága jobb lehet, bár ennek akadálya, hogy a vállalati autókat is rendszerint munkaidőben (vagyis reggel 8 és este 6 között) használják, főként hosszabb távolságokra, ami bizonyos mértékig szuboptimális helyzetet teremtett, hiszen élettartamának legalább egyharmadában (éjjel) a vállalati autók is kihasználatlanok.

Itt is felmerül, hogy az autózás, az autók feletti tulajdonlás társadalmi presztízt is jelent, ami miatt a vállalati flottákat rendszerint csak az alacsonyabb szintű beosztottak

és esetleg a középvezetők használják, a felső vezetők esetében már sokkal jellemzőbb a személyi használatra biztosított autó (esetleg személyi sofőrrel együtt). Ez ugyanakkor azt is jelenti, hogy minden olyan kiadás, amit egyébként a tulajdonos fedezne, ebben az esetben a vállalatra hárul.⁶

AZ ÖNVEZETŐ AUTÓK GAZDASÁGOSSÁGA

Az önvezető autók esetében alapvetően más a helyzet, ugyanis a használatához nem kell előre megvenni az autót, és főként nem kell folyamatosan a használó közelében tárolni: amennyiben éppen nincs szükség a gépkocsira, el lehet küldeni, és a felhasználási modelltől függően

- vagy álljon mások rendelkezésére,
- vagy menjen el önállóan egy, az önvezető autók számára fenntartott „remízbe”, ahol a rendszer üzemeltetői feltöltik, karbantartják, szükség esetén kijavítják, illetve a gépkocsit szükségképpen tisztító elemektől védve tárolják.

Az önvezető autók esetében tehát megszűnhet az az ellentmondás, amely szerint az alapvetően mobilitást célzó eszköz élettartamának nagy részében egy helyben vesztegel, ezáltal lehetővé válhat a szűkös erőforrások észszerűbb (akár folyamatos, 24 órás), gazdaságosabb kihasználása.

Egyéni versus tömegközlekedés, tulajdonlás versus bérlet az önvezető autók korában⁷

Tömegközlekedés: a vezető nélküli kocsival potenciálisan eltűnik a határ az egyéni és a tömegközlekedés között, hiszen az egyéni közlekedés eddig elsősorban a vezető személyéhez volt kötött. Azonban ha bármikor rendelhetek magamnak kocsit, és az bementésre elvisz oda, ahova tartok, feleslegessé válik otthon tartani egy saját autót. Ezzel párhuzamosan jócskán csökkenthető olyan buszok üzemeltetése, amelyek szenderd útvonalon haladnak. Ezek helyett kis méretű, egy-két személyes kocsikat lehet készíteni, amelyeket címre lehet rendelni. Ezek nyilván nem robusztus, sokat fogyasztó járművek, még csak jól sem kell kinézniük, csak kényelmesnek és üzembiztosnak kell lenniük. A tömegközlekedés és az önvezető autók közt azonban nem feltétlenül tekinthető eldöntöttnek a verseny. Ahogy arra Ralph Buehler felhívta a figyelmet, „a tömegközlekedésnek komoly előnye, hogy sokkal gazdaságosabban bánt a térrel, mint az önvezető személyautók, és ez igen fontos lehet a zsúfolt belvárosok esetében” (Buehler, 2018:14–16). Emiatt a klasszikus tömegközlekedés olcsóbb maradhat, mint a funkcióit nagyrészt átvevő önvezető autók, ami különösen az érzékeny fogyasztók számára lehet vonzó, továbbra is fenntartva a tömegközlekedést igénybe vevő, kevésbé jómódúak és a saját kocsival közlekedő gazdagabbak közti megosztást, csak legfeljebb máshol húzódnak majd a határai.

Bérlet, illetve megosztott használat: Az önvezető autózás esetében a kocsik tulajdonlásáról eltolódik a hangsúly a bérlet, illetve a sokak általi, megosztott tulajdonlás felé. Emiatt a kocsik költségeinek a szerkezete is megváltozik. Ma az induló magas, fix költség (kocsi megvásárlása) után az autó lassan amortizálódik, ehhez képest

viszonylag kicsi a változó költségek aránya (üzemanyag, karbantartás). Az önvezető autóknál a használók esetében kiesik a kezdő fix költség, hiszen ezt feltehetően a beruházók vállalják át, tehát tőkévé alakul. Ez a szükséges tőke azonban a mostaninál kisebb lesz, mert – mivel az önvezető autókat el lehet küldeni a központi garázsokba, tároló- és karbantartó helyekre – kevesebb kocsi lesz szükség, mint most, a hagyományos autók korában.⁸ Mindennek többféle vonzata van: egyrészt egyfajta tőkekoncentrációt eredményezhet, hiszen a kocsiban ma benne lévő, de felszabaduló tőke sokakat arra késztet, hogy azt feléljék, másrészt új befektetési lehetőséget teremt a takarékosoknak. Ez lehet a nagytőke része is, de el is lehet osztani azt a lakosság tagjai között. Ilyen szempontból tehát ma még kérdéses, hogy mindez a gazdagság koncentrációját vagy éppen ellenkezőleg, a koncentráció csökkenését vonhatja maga után. Ugyanakkor azt is jelenti, hogy szemben a mai helyzettel, amikor a kocsit rossz hosszú távú befektetésnek tekinthetjük, mert folyamatosan veszít az értékéből, az állandóan megújuló, menedzselt kocsiflottába való befektetés felveszi a klasszikus, hosszú távú befektetés tulajdonságait (egyfajta befektetési alappá válik), így alkalmas lesz pl. nyugdíj-előtakarékosságra. Az előrelátó emberek ezért ettől kezdve a nyugdíjtőkéjüket (önvezető) kocsikban (ilyen flottát működtető cégekben szerzett tulajdonrész révén) is tarthatják.

A kocsitárolás és parkolás változása az önvezető autók korában

Az önvezető autóknak kisebb garázsok is elegendőek lehetnek, ugyanis elég lesz az utazás céljánál kiszállni, a koci parkolásáról már nem szükséges a helyszínen gondoskodni, a koci önmaga megoldja a parkolást egy arra alkalmas helyen. Egy ilyen „alkalmas helyen” az önvezető kocsik akár egymásra is zsúfolódhatnak, ugyanis tetszőleges sorrendben hagyhatják el. Kisebb tárolóhely esetén akár egy bejárat is elegendő, vagyis a logisztika szigorú szabályai szerint LIFO-znak (last in, first out), ami nem szerencsés, mert a belülről szorult kocsik akár sokáig is kimaradhatnak a forgalomból. Ez a szempont azonban csak a nagy tárolóknál lesz lényeges, ahol mindenképpen FIFO-zni kell (first in, first out), vagyis azt jelenti, hogy ezeknek kell lennie külön be- és kijáratának. Hiszen ahhoz nem kell ragaszkodni, hogy az emberhez ugyanaz az autó jöjjön ki, mint ami a legutóbbi használata után bement oda.

Nincs szükség (nagy) parkolókra a plázákban, lakóházakban, de az utcákban sem, vagyis a – most főleg a parkoló autók miatt – szűk belvárosi utcákban rengeteg hely szabadul fel a közlekedésre, ezzel is lényegesen csökkentve a dugókat. Általában is csökken a parkolásra igénybe vett helyek száma, mert egyrészt csökken az autók átlagos mérete, másrészt ugyanúgy lehet parkoltatni őket, mint a bevásárlókocsikat, ugyanis nem szükséges, hogy minden egyes autóhoz külön hozzáférést nyerjünk, mindegy, hogy melyiket visszük el a parkolóból. Ezzel a jelenleg kihasznál(hat)atlan lyukak is jó parkolóhelyek lesznek. A nagy parkolók szükségtelensége miatt a plázák a külvárosokból visszaköltözhetnek a városközpontokba (illetve visszaépülhetnek a belvárosokba a plázaidőszak előtt létező kisebb üzletek, bevásárlóutcák), a bevásárlósokhoz is használhatók lesznek az önvezető autók, mivel nem lesz szükség parkolóra

az önvezető kocsik számára. Ugyanakkor fontos megkülönböztetni egymástól az itt említett parkolókat s azokat a tároló-, karbantartó telepeket, ahol az önvezető autók karbantartását, esetleg feltöltését végzik (bár ez utóbbit decentralizáltan is meg lehet oldani).

A kocsik méretének és dizájnjának változása

A kocsik mérete azért lesz kisebb, mert számos esetben egy embernek pl. munkába járni elegendő lesz egyszemélyes kocsit rendelnie a négyszemélyes helyett, így valószínűleg többségbe kerülnek az egy- és kétszemélyes kocsik az állományban. Tehát nemcsak a kocsik száma csökken, hanem a méretük is. A gépjárművek számának csökkenése természetesen alapvetően csökkenti a parkolóhelyek iránti igényt. Persze a számcsökkenést ellensúlyozza, hogy megnövekszik irántuk a felhasználói igény, ezzel viszont nő a forgalom, mert könnyebben rendelnek az emberek kocsit. Hogy mindennek mi lesz az eredménye az utak telítettségére nézve, még nem tudható. A kocsik méretének csökkenése, a racionálisabb forgalom (előzések hiánya), a kocsik közti követési távolság csökkenése, a kevesebb parkoló autó csökkenti az utak telítettségét, a forgalom növekedése viszont növeli.

A sínek elavulhatnak és feleslegessé válhatnak

Napjainkban sok ország pénzügyileg támogatja a vasúti közlekedést, mert úgy vélik, hogy

- a vasút az összes közlekedési ágazat közt a legbiztonságosabb;
- azok számára is, akik szellemi vagy fizikai problémáik miatt nem tudnak gépkocsit vezetni, a vasút biztosítja a mobilitást;
- amennyiben egy korábban személygépkocsit vezető személy a vasutat választja, csökken az utak zsúfoltsága;
- egy utaskilométerre vetítve a vasút a legkevésbé szennyező közlekedési mód.

Yair Wiseman, neves izraeli szakértő (2018) a cikkében azt állítja, hogy az előbb felsorolt érvek mind érvényüket veszítik a hálózatba kötött, elektromos hajtású önvezető autók elterjedésével. A vasutak állítólagos előnyei szerint az önvezető, elektromos autók elterjedése esetén gyorsan elolvadnának. A környezetvédelmi szempontok eltűnnek az elektromos meghajtásnál, a mentális és fizikai képességek szintén irrelevánsok lesznek az önvezető járművek elterjedésével, és hasonlóan a városi zsúfoltság problémája is megszűnik az optimalizált önvezető gépjárművek esetén. Wiseman következtetése, hogy a vasút kétszáz éves koncepciója nagy valószínűséggel más megoldásoknak adja át a helyét (Wiseman, 2018:156–157).

A magunk részéről ezt nem látjuk ennyire egyértelműnek, mert a hosszabb utak esetében a vasút megőrizheti az előnyét (kényelmesebb egy nagy teremben ülni, mint egy helyben, és menet közben járkálni is), emellett olcsóbb is lehet. A vasút elsőbbsége az autókkal szemben megmaradhat, ha ott is sikerül megoldani az önvezetést, és megvalósítani a szerelvények szétDarabolását, ezzel sűrítve az indulásokat, ami a legfőbb

kényelmetlenséget jelent a vasúti közlekedésben. Emellett az önvezető kocsik és a vasút jól kooperálhat: az ember az egyik városban kiviteti magát egy önvezető kocsival a vasútállomásra, akár közvetlenül a saját vasúti kocsijához, majd a célállomásra oda-rendelhet egy másik, helyi önvezető kocsit.

Az önvezető autók hatása az életmódra

Csomagszállítás: új ösztönzést kap az elektronikus beszerzés (akár úgy, hogy a hűtőnk automatikusan rendeli a hiányzó tételeket, amihez persze a hűtőt kell úgy kiképezni, illetve a csomagolást is standardizálni) azzal, hogy egyszerűvé válik a kézbesítés. Ehhez már nem kell kézbesítő (amivel viszont újabb állások vesznek el), és az sem szükséges, hogy otthon legyenek. A megrendelt árut egységcsomagokban vezető nélküli kocsira pakolják, amely elviszi a csomagokat a megfelelő házhoz, ott beteszi őket a megfelelően kiképzett (ma még nem létező) csomagpostaládába, amelyet esetleg belső lift köti össze a lakással és a hűtővel. (Ehhez a hűtőket is át kell tervezni, hogy legyen egy „hátsó” ajtajuk a csomagszállítóknak, vagyis az önvezető autók előnyeinek a kiaknázása egy sor más tárgy konstrukcióját is megváltoztathatja.) A megrendelések teljesítése akár ugyanazokkal a kocsikkal is történhet (ha annak konstrukciója kellően rugalmas), mint amivel a személyszállítás, emellett az áruszállítás éjszakára időzíthető, ezzel 24 órássá tehető a kocsik kihasználtsága, ami jelenleg leginkább a nappali órákra korlátozódik.

Bevásárlás: erősen csökkenhet (esetleg meg is szűnik) a koci azon funkciója, hogy a bevásárolt holmikat azzal szállítjuk haza, általánossá válik ugyanis a csomagküldés. Visszatérünk a száz évvel ezelőtti rutinhoz, hogy a megvásárolt holmit nem hazaviszszük, hanem hazaküldetjük. Emiatt a bevásárlás menete is megváltozik: egy bevásárlókocsiba összekészítjük a megvásárolni kívánt árut, hozzáérintjük a hitelkártyánkat, a többi automatikusan zajlik. Megszűnik a pénztár és a pénztárnál való sorban állás. Igaz, hasonló módon vásárolhatunk ma is az online áruházakban, de sokunknak még fontos, hogy a polcok között keresgéljük az árut, ne online listákban.

A házhoz szállítás is egyszerűbbé válhat, felpörög az internetes rendelés. A házakba rendelésleadó ablakokat építenek, az áruk átvételéhez nem is kell otthon tartózkodnunk. Mindez viszont a maihoz képest rengeteg új forgalmat generál. A kisebb tételeket ezért majd drónokkal érdemes szállítani, vagy talán gazdaságosabb egy autóba egyszerre sok árut pakolni, s csak közvetlenül a célnál, az autóról kihordani a drónnal. A megnövekedett drónforgalmat szintén szabályozni szükséges (pl. az utca fölött 3–4 méterre repülhetnek). A kis drón tehát csak a sok árut tartalmazó koci és a végső célpont között közlekedik. A kocsiiban állandó optimumszámítási műveletet futtatnának, hogy az adott legjobb útvonalat megtalálják.

A közlekedés technikájának a megváltozása: akár a városi, akár a közúti (főleg az autópályán zajló) közlekedésben, miután az autók egymást megelőzni nem fogják, a tartósan egy irányba menő kocsik menet közben összekapcsolódhatnak a megfelelő helyen, miután informálódtak, hogy a többiek merre mennek. Ez ismét hatással lehet a kocsik dizájnjára, még kompaktabbá (s valószínűleg kevésbé esztétikussá) válhatnak. Az utak kvázi sinné alakulhatnak, miután nem kell törődni az előzéssel. Az egyetlen problémát

a kocsiszerelvények szétválása és összeolvadása jelenti a kereszteződéseknél, illetve az egyes kocsik kiválása és becsatlakozása. Ezért az út biztosíthatná az elektromosságot, csökkentve az áram szállítási költségeit; esetleg maga az út is termelhet a felületén elektromos áramot. Egyes kocsikba akár a motor sem szükséges, ha egyébként is összekapcsolódnak; elég egy „motorvonat” egy szerelvényhez.

Mindez erős ösztönzést jelent a szintbeli keresztezések s így a dugók megszüntetésére, a közlekedés felgyorsítására. A keresztezések kialakítása is egyszerűbb, mert gyengébbek és keskenyebbek lehetnek az utak. Igaz, így a városokban a gyalogosok már nem tudnak átfutni a kocsik között (mely a leggyakoribb balesetforrás), emiatt törekedni fognak az utak és a gyalogsközlekedés szintbeli elválasztására, ami azt jelenti, hogy egybefüggő nagy gyalogos terek alakulnak ki a városokban.

Az önvezető autók hatása a munkaerő termelékenységére

Nagyjából egyetértés van abban, hogy az önvezető autók elterjedése a dolgozók termelékenységére is kedvező hatással lesz, mivel az emberek nem a vezetésben elfáradva érzékelik majd meg a munkahelyükre (Reese, 2016). Ez különösen azon országok esetében lehet jelentős, ahol a dolgozók rendszeresen magánautókkal járnak munkába. Ilyen ország például az Egyesült Államok, illetve Nyugat-Európa számos országa, de ez a tendencia a fejlődő országokban is terjedőben van. Nyilvánvaló, hogy amennyiben naponta több tucat kilométert kell sok esetben zsúfolt utakon megtenni, a dolgozó fáradtan, kimerülten és idegesen érkezik meg a munkahelyére, mely befolyásolja a munkavégzését is.

AZ ÖNVEZETŐ AUTÓK HÁTRÁNYAI – A TELJES ÖNVEZETÉSRE VALÓ ÁTMENET IDŐSZAKA

Miközben az önvezető autók komoly előnyökkel rendelkezhetnek, számos hátrányuk is lehetséges, főleg abban az átmeneti időszakban, amikor az új és régi technológia egymás mellett működik. Ebben az időszakban a teljes önvezetés még nem áll rendelkezésre, de az automata rendszerek számos feladatot (sebességtartást, sávkövetést, parkolást) már átvesznek a vezetőtől. Ez azonban balesetveszélyes, mert a monotonia miatt a vezető elbambulhat, akár el is aludhat vezetés közben. Ezek a balesetek erősen visszavethetik az önvezető autók elterjedését.

Amikor a kocsik már képesek a teljes önvezetésre, de még nem szorították ki teljes egészében a sofőr által vezetett kocsikat, a balesetek szinte kizárólag amiatt történhetnek, hogy a sofőrök a viselkedésükkel (a hirtelen ötlettől vezérelt manővereikkel, előzési szándékaikkal, vagyis azzal, hogy nem „szimulálják” az önvezető kocsik viselkedését) megzavarják a forgalmat. Ennek következménye lehet, hogy felgyorsul a sofőr által vezetett autók kiszorítása, mely végül a vezetés betöltéséhez vezethet.

További kritikus pont lehet, hogy az autózás fontos kulturális konnotációt tartalmaz: autót vezetni ma még sok társadalomban presztízs-kérdés, amiről feltehetően soha nem kívánnak lemondani. Ez azonban a változást csak lassíthatja, a kocsik státusza

(tulajdonlásukkal és dizájnjukkal együtt) megváltozik, fokozatosan elveszítik státusz-szimbólum jellegüket. Persze lehetséges, hogy egy szűk réteg továbbra is megengedi magának a saját tulajdonú önvezető kocsit, de ezek fennakadásokat okozhatnak, mivel nem tudják igénybe venni azokat a parkolókat, amelyeket kimondottan úgy terveztek, hogy esetleges a gépkocsik kimenő sorrendje.

AZ ÖNVEZETŐ AUTÓK HATÁSA A GAZDASÁGRA

Hatásuk a munkaerőpiacra

Az önvezető autók elterjedésével sok állás elvész: az összes tömegközlekedési sofőri állás, ugyanakkor néhány új keletkezik a flotta menedzselésével kapcsolatos ügyintézésre. A teherautók vezető nélkülivé válásával megszűnnek a közúti szállítási munkakörök. A teherautók akár a mai formájukat is elveszíthetik, és egyszerű guruló konténerrekké válnak egy összekapcsolódó kocsikból álló, alkalmi „szerelvénnyel” belül.

Nem lesz szükség közlekedési rendőrré sem, a kocsik műszaki ellenőrzését pedig online el lehet végezni. A vezetés betiltása miatt nem indul több vezetőképzés, ezek a vállalkozások is megszűnnek, a főállású sofőrökkel együtt. Ugyanakkor, amint azt már korábban jeleztük, az autóvezetés megszűnése miatt a dolgozók kipihentebben érkeznek a munkahelyükre, ami növeli a hatékonyságukat és termelékenységüket.

Utak építésének, karbantartásának finanszírozása, használatarányos útdíj

Az önvezető autók korában feltehetőleg megváltozik majd az utak építésének és karbantartásának finanszírozása is. A mai modell szerint – a kevés fizetős autópálya kivételével – az utakat adókból tartják fenn, gyakran gyenge minőségben. Az utak közjóságok, emiatt mindenki a maximális használatban és a minimális hozzájárulásban érdekelt. Ma már adottak a technikai feltételek ahhoz, hogy pontosan figyeljék és számon tartsák, melyik autó melyik úton, milyen sebességgel, mennyit mozog, vagyis lehetséges lenne személyre szabott, pontos útdíjat kiszabni, hogy az teljes mértékben fedezze az utak karbantartását. Ez lenne a sokat emlegetett „használó fizet” elv érvényesítése az utak esetében. Tágabb értelemben ez azt jelenti, hogy megoldható lenne az úthálózat menedzselésében is az eszköz-forrás illesztés, vagyis az, hogy meghatározott célra és annyit szedjenek be a tényleges használoktól, amennyi annak a megfelelő színvonalú fenntartásához szükséges, külső források bevonása nélkül.

Ezt ma már lehetséges lenne megvalósítani, mégsem teszik meg. Pedig nem biztos, hogy többbe kerülne, mint a mai konstrukció, amikor a karbantartást elhanyagolják, majd egyszeri nagyberuházásként radikálisan felújítják. De ha feltételezzük, hogy az új modell összességében mégis többbe kerülne, vagyis új pénzeket vonnának be az utak fenntartásába, ez mindent egybevetve csökkentené a fogyasztást. Láthatóvá válna, hogy a mai rendszerben az utak finanszírozása rejtett redistribúciót tartalmaz a szegényebbek felé, hiszen ők kisebb adót fizetnek, így az adókból finanszírozott jelenlegi modellben ők kevesebbet fizetnek a használatért, mint használatarányos díjak esetén

történne. Vagyis ez az új finanszírozási modell ugyan arányosabb és méltányosabb, de a mai rendszer rejtett szolidaritását kiküszöbölné a rendszerből.

Miután az önvezető autók esetében a magánszemélyek összességében nem tulajdonolni, hanem bérelni fogják a kocsikat (kivéve a professzionális felhasználók, pl. a teherautók), elmosódik a határ a kocsi és a tömegközlekedés között. Mivel az előbbi kényelmesebb, sokan váltanának át rá, emiatt összességében megnőne a forgalom és az utak terhelése is. Ellene védekezni az említett, használatarányos útdíjjal lehet, ami megdrágítja az egyéni közlekedést, és olcsóbbá teszi a buszokat, vonatokat, ezzel enyhül a zsúfoltság (mondhatni a szegényeket buszra kényszerítjük a kocsik helyett).

Érdemes megvizsgálni azt is, hogy az önvezető autók milyen változást okoznak a közgazdaságtanban. A használatalapú útdíj az utak egészen másfajta finanszírozását jelenti, mint a kocsitulajdon és a közösségi finanszírozású út. Másképp takarékoskodik az ember, ha közvetlenül az útért fizet, mintha annak nagy részét már előre kifizette a kocsi árában. Még a benzinnel teli tank is pazarlásra ösztönöz, mint minden olyan konstrukció, ahol a felhasználás és a fizetés elválik egymástól (Thaler–Sunstein, 2011).

Az önvezető autók hatása a biztosítási piacra

A gépjármű-felelősségbiztosítás az egyik legnagyobb biztosítási részpiac szerte a világon. Az önvezető autók egyik hatása a gépjárműbalesetek radikális csökkenése lehet, hiszen a jövőben – legalábbis a teljes önvezetés megvalósulása után – ennek okai csak műszaki hibák lehetnek. Ezért a gépjármű-felelősségbiztosítás (az eddigi felelős vezető hiányában) átalakul termékfelelősségi biztosítássá, és összegében a töredékére csökken, magával vonva a biztosítói apparátus radikális csökkenését is. De nemcsak a felelősségbiztosítás csökkenne látványosan, hanem a casco is, mert a kocsik nem törnek össze, nem lopják el, miután nem lesz egyéni piacuk, és magukban a (vagy közlekedő, vagy biztonságos telepen, nem az utcán parkoló) kocsikban sem lesznek különösebb értékek, amely miatt érdemes lenne feltörni őket (az önvezető autókkal kapcsolatos biztosítási és jogi kérdésekről lásd pl. Schellekens, 2015; Glancy, 2015).

AZ ÖNVEZETŐ AUTÓK TÁGABB TÁRSADALMI HATÁSAI

Az autók használatának változása és ennek hatásai

Összességében valószínűleg a kocsihasználat emelkedése várható, visszatartó erő lehet viszont – szemben a mai modellel, amikor az egyszeri, nagyobb befektetés után az amortizációt nem kell azonnal a folyó fizetésből finanszírozni, csak az üzemanyagot – az azonnal megjelenő használati költség, az útdíj és az üzemanyag ára. A kiterjesztés irányába hat azonban, hogy sok ma még felmerülő probléma megoldódhat az önvezető autók elterjedésével. Az idősek, akik ma már nem tudják használni a kocsikat, ezt ismét megtehetik. Megnöhet a vidéken dolgozók és az onnan ingázók aránya. Elkép-

zelhetők irodának, tárgyalóteremnek, hálófülkének berendezett kocsik. Lehetséges lesz a tárgyalásokat iroda helyett a kocsiban tartani, a kocsi csak egyszerűen tesz egy kört közben. Ha a munkába való bejárással töltött időt akár olvasásra, tévézésre fordíthatjuk, akkor nem lesz igazán jelentősége, hogy a munkahelyünkhöz közel lakjunk, ez pedig új ösztönzést ad a nagyvárosokból való kitelepüléshez is, vagyis akár a települések is sokkal decentralizáltabbá válhatnak.

További társadalmi hatások, egészségügyi hatások

Mivel megszűnnének vagy legalábbis drasztikusan csökkennének a közúti balesetek, lecsökkenne a szervdonorok száma is, hiszen a tapasztalatok szerint a gépkocsi-, motorbalesetek áldozatai rendszerint fiatalabb emberek, akik ma a szervátültetések megfelelő donorjai. A további lehetséges társadalmi hatás az alkoholizmus emelkedése, hiszen a vezetés már nem tartja vissza az embereket, sőt kifejezetten adja magát, amelynek megtiltására nem lesz nyomós érv. Megoldást kell találni arra a kérdésre is, hogy mi lesz a fiatalok sebességszükségletével? Esetleg a fiúk visszaszoknak a lovaglásra, amit korábban átengedtek a lányoknak? Miután az autó státusszimbólum jellege feltehetően megszűnne, nem lenne lényeges az autók külseje. A sportautók megmaradnának az ipari rezervátumokban és talán a fejletlen országokban.

A vezetés jövője

Valószínűleg a jövőben vezetni csak a barbár országokban fognak, s azokban a „művelt” országokban, ahonnan van közlekedés a barbár országokba. Emiatt lesz egy újfajta turizmus: az emberek elmennek elmaradott országokba csak azért, hogy ott saját maguk vezethessenek. Ez egyfajta „katasztrófaturizmus” jellegű tevékenység lehet majd.

A TOVÁBBFEJLŐDÉS TÁVLATAI

Elképzelhető, hogy a távolabbi jövő önvezető autói akár beépített üléseket sem tartalmaznának, hanem olyan mozgó ülésekkel szerelik fel őket, amelyekbe pakolni is lehet. Tehát egy rövid távon mindenki ülve közlekedik (pl. a szobája és a rendelt kocsi között), majd az üléssel együtt beszáll a kocsiba, kiszáll a reptéren, a motoros üléssel együtt beszáll a repülőgépbe, ami egyben a repülőgép ülése lesz, mivel azon szintén hiányoznak az ülések. Az önvezető autók üléselrendezésére vonatkozóan lásd pl. Mohamed Elbanhawi, Milan Simic és Reza Jazar elgondolkodtató cikkét (Elbanhawi et al., 2015).

AZ ÖNVEZETŐ AUTÓK EGÉSZSÉGÜGYI KÖVETKEZMÉNYEI

A teljesen autonóm, mozgó üléseket tartalmazó autók esetében komoly veszélyt jelenthet a mozgásszegény életmód miatti izomleépülés, amit nyilvánvalóan jól szervezett sporttevékenységekkel kell majd ellensúlyozni. Ez olyan új tevékenységeket vetíthet

előre, amelyeket ma még elképzelni sem tudunk, de valószínűleg ez komoly munkaerőpiaci következményekkel jár majd.

ATTITÜDÖK ÉS AZOK VÁLTOZÁSA A ROBOTOKKAL, ILLETVE AZ ÖNVEZETŐ AUTÓKKAL SZEMBEN

Attitűdök az egyes európai országokban

Fontos megnézni, hogy milyen érzelmi attitűdök léteznek az egyes országokban a robotokkal, illetve az önvezető autókkal kapcsolatban, illetve azt, hogyan változnak ezek az attitűdök, ugyanis az új kutatások irányultságát, illetve az új eredmények elterjedését, gazdasági hasznosítását nagymértékben meghatározzák ezek az értékrendszerbeli és attitűdbeli tényezők.

Gnambs és Appel (2018) cikkükben annak a kutatásnak az eredményeit ismertették, amelyet 2012 és 2017 közt az EU 27 országában összesen 80 396 főre kiterjedő, reprezentatív vizsgálat során végeztek három hullámban. A legfontosabb megállapításaik a következők voltak:

- 2012 és 2017 között a robotok megítélése romlott,
- ezen belül a munkahelyi tevékenységeket segítő robotok megítélése romlott a leginkább,
- legmarkánsabb az alacsonyabb képzettségű nők esetében volt negatív irányú változás,
- azon országokban, ahol az idősök aránya magasabb, kevésbé volt erős a robotok elutasítása.

Nyilvánvaló, hogy a robotok elutasítása erősen összefüggött a munkahelyek féltésével, és mivel a kutatást nem sokkal a gazdasági válságot követően végezték, ez az attitűd erősödött is. Ahogy írták, a „robotizációval szembeni negatív attitűdök, illetve azok erősödése figyelmeztetően kell hogy hasson a politikai stakeholderekre” (Gnambs–Appel, 2018:20). Európában (de feltehetőleg általában a fejlett ipari országokban) a robotizáció, illetve az önvezető autók kérdése az emberek attitűdjeiben gyakran összekapcsolódik, mivel bizonytalan, hogy a robotizáció következtében megszűnő állásokat más területeken pótolni tudják, ezért a munkahelyek elvesztésétől való félelmet rávetítik az önvezető autók kérdésére is, melyet még erősít a balesetektől való (mint láthattuk, gyakorlatilag indokolatlan) félelem is.

Attitűdök az önvezető autókkal szemben Kínában

Érdekes, hogy alapvetően eltérő attitűdök figyelhetők meg Kína fejlett régióiban, mint Európában. Egy 2018-ban Guangzhou Cityben végzett kutatás szerint a válaszolók 99%-a ismerte az intelligens önvezető autók jellemzőit (ezek 45%-a az internetről szerzett ismereteket), ugyanakkor a válaszolók jelentős része a biztonsági tényezőkkel kapcsolatos aggodalmát is kifejezte. A válaszolók 70%-a ugyanakkor nem bízna magát teljesen az önvezető autókra, bizonyos fokú ellenőrző funkciókat szeretne magának

megtartani. Másrészt viszont a válaszadók 94%-a lett volna hajlandó olyan intelligens autókat vásárolni, amelyek rendelkeznek bizonyos önvezető funkciókkal, és még magasabb árat is fizettek volna érte. Ez alapvetően jelzi, hogy Kínában az intelligens önvezető autók piaca jelentős lesz a jövőben. Ugyanakkor fontos lesz meggyőzni a vásárlókat az önvezető autók biztonságosságáról.

Érdekes, hogy a robotok miatti munkahely elvesztéssel kapcsolatos félelmek nemigen merültek fel Kínában, feltehetően azért, mert a kínai gazdaság dinamikusan fejlődött a vizsgált időszakban, és folyamatosan vont be újabb és újabb dolgozókat a termelésbe.

AZ ÖNVEZETŐ AUTÓK MINT KITÖRÉSI LEHETŐSÉG A „KÖZEPES JÖVEDELMI CSAPDÁBÓL”

Az önvezető autók fejlesztése rohamléptekkel halad a világban, ami egyúttal azt is jelenti, hogy mindazoknak, akik be akarnak szállni, a legfejlettebb elektronikai, mechanikai, rendszerszervezési, ITC-technológiai ismeretekkel kell rendelkezniük. Jelenleg az önvezető autók fejlesztése elsősorban a fejlett centrumországokban (Nyugat-Európa, Észak-Amerika) folyik, bár amint azt már jeleztük, számos jel szerint Kína is igyekszik felzárkózni ehhez a folyamathoz. Kína esetében az önvezető autók fejlesztése fontos kitörési pont lehet.

Az új típusú globalizáció megjelenése, a nemzetközi vállalatok földrajzi optimalizációja

A 20. század utolsó harmadában a hagyományos globalizációs folyamat alapvetően átalakult, és míg korábban a külkereskedelem és a nemzetközi munkaerőmozgás felgyorsulása jellemezte, a 20. század hetvenes-nyolcvanas éveitől kezdve mindinkább a transznacionális vállalatok dominálták. Ekkoriban már a tőke nemzetközi mozgása, azon belül is elsősorban a külföldi működőtőke-beruházások (vagyis az olyan nemzetközi tőkemozgások, amelyek révén a külföldi beruházók meghatározó szerepet nyertek a külföldön létrehozott leányvállalataikban) váltak dominánssá, amelynek nyomán a nemzetközi kereskedelmen belül a vállalaton belüli külkereskedelem vált meghatározóvá. Ez azt jelenti, hogy szemben a korábbi évekkel, nem önálló vállalatok közt folyt a külkereskedelem, hanem sokkal inkább a nemzetközi vállalatok különböző egységei közt. A globális transznacionális vállalatokon belül az internet, valamint a globális vállalati stratégiák megjelenése lehetővé tette a tevékenységek részre bontását, és a közlekedés és szállítás olcsóbbá, gyorsabbá válása nyomán lehetővé vált a termelőtevékenység egyes elemeinek földrajzi terítése, vagyis hogy az úgynevezett „értéklánc” egyes elemeit különböző országokba telepítsék ki a nemzetközi vállalatok. Erről a folyamatról vállalatgazdasági szempontból számos elemzés és tankönyv is készült (lásd pl. Lasserre, 2012).

A transznacionális vállalatok tevékenységét ettől kezdve egyre inkább az értéklánc egyes elemeinek földrajzi optimalizációja határozta meg: az egyes tevékenységeket a nemzetközi vállalatbirodalmon belül azon leányvállalatokba szervezték, amelyek-

nek ezáltal valamilyen gazdasági előnye származott. A kilencvenes éveket követően az újonnan átalakult, volt szocialista országok igen vonzó beruházási célpontot jelentettek, ugyanis ott bővében rendelkezésre állt a fegyelmezett és jól képzett munkaerő, a bérek alacsonyak, a szakszervezetek pedig gyengék voltak, emellett földrajzilag nem feküdtek olyan távol a nyugat-európai centrumterületektől, mint az ázsiai vagy latin-amerikai fejlődő országok. Ennek következtében ideálisnak látszott, hogy 1990 után a nyugat-európai multik az alacsony hozzáadott értékű feldolgozóipari tevékenységüket telepítsék ki az európai volt szocialista országokba.

A nemzetközi vállalatgazdasági szakirodalomban gyorsan elterjedt az a nézet, hogy a termelésen belül a hozzáadott érték alapvetően attól függ, hogy az egyes elemek hogyan kapcsolódnak egymáshoz, és ennek során kiderült, hogy míg egyfelől a tervezés, a pénzügyi irányítás, a marketing és az értékesítés viszonylag nagyobb hozzáadott értéket előállító tevékenység, addig az egyszerű feldolgozóipari összeszerelés ennél sokkal alacsonyabb hozzáadott értéket hordoz.

A közepes jövedelmi csapda és az új típusú globalizáció kapcsolata

A közepes jövedelmi csapda szorosan összefügg a globalizáció új hullámával⁹ és a transznacionális vállalatokkal. A közepes jövedelmi csapda azt írja le, hogy a fejlődő országok viszonylag könnyen eljutnak egy közepes jövedelmi szintre, de aztán ott rendre megragadnak (lásd erre vonatkozóan pl. Gill–Kharas, 2015 elemzését). Ez valószínűleg összefügg a transznacionális vállalatok globális földrajzi optimalizációs tevékenységével: nyilvánvaló, hogy amikor egy nemzetközi vállalat néhány tevékenységet (vagyis értékláncának alacsony hozzáadott értéket termelő részét) kitelepít egy elmaradott, olcsó bérszínvonalú országba, akkor egy ideig gyors növekedést indukál az illető országban, növelve a foglalkoztatást, és új termelési technológiákat honosítva meg ott. Azonban egy bizonyos szint után a transznacionális vállalatnak már nem éri meg további magasabb szintű, magasabb hozzáadott értékű tevékenységet az illető országba telepíteni, hiszen erre már megvannak a kapacitásai azon országokban, amelyek már korábban kialakították ilyen jellegű tevékenységeiket (lásd erre vonatkozóan pl. Csath, 2019).¹⁰ Egyre gyakrabban merül fel, hogy a közép-európai országok (Magyarország, Szlovákia, Románia és Csehország) a közepes hozzáadott értékű feldolgozóipari tevékenységektől való, túlzott egyoldalú függésbe kerültek (pl. a hagyományos autógyártás). Ebben a helyzetben, úgy tűnik, alapvető paradigmaváltás nélkül ezek az országok (köztünk hazánk is) képtelenek kijutni a „közepes jövedelmi csapdából”.

Kitörés az önvezető autók fejlesztésében való részvétellel

A kitörés (egyik) útja éppen az önvezető autók fejlesztése lehet, és ez azért is fontos, mert az az önvezető autók fejlesztése során egyszerre van szükség szoftverek, érzékelőrendszerek, akkumulátorok, elektromotorok és egyéb automatikus beavatkozást segítő rendszerek stb. fejlesztésére. Ezek a tevékenységek azonban már nem egyszerű, alacsony hozzáadott értékű, olcsó bérű munkásokat igénylő tevékenységek, éppen

ellenkezőleg, olyan magas hozzáadott értékű tevékenységek, amelyek magasabban képzett és jobban fizetett munkaerőt igényelnek. E fejlesztési irány további előnye lehet, hogy nem áll túlzottan távol a már eddig is meglévő gépjárműipari technikai munkakultúrától, tehát az ilyen irányban történő elmozdulás nem jelent feltétlenül új ismeretek és képességek megtanulását, hanem a már korábban meglévő képességekre lehet építkezni.

Hazánkban is megkezdődött az önvezető autókhoz kapcsolódó tevékenységek kormányzati támogatása. A Zalaegerszeg melletti tesztpályát kifejezetten azért hozták létre, hogy az önvezető autók fejlesztését segítsék. 2018-ban Grazban, a közlekedési miniszterek konferenciáján „Palkovics László elmondta, hogy Magyarország élen jár abban, hogy olyan technológiát kutatnak és fejlesztenek a cégek, amelyek az önvezető autók irányába mutatnak. Két éve ezért is döntött úgy a kormány, hogy létrehoz egy világszinten egyedülálló tesztkörnyezetet, aminek a központi eleme a zalaegerszegi tesztpálya. Az önvezető járművek fejlesztésében Magyarország együttműködik Ausztriával és Szlovéniával is, mert egyebek mellett azt is vizsgálni szeretnék, hogy határátlépés esetén hogyan viselkedik a jármű” (Világgazdaság, 2018). Mindebből az következik, hogy Magyarország esetében az önvezető autók nemcsak a közlekedést, valamint a mindennapi életünket lesznek képesek megváltoztatni, hanem – amennyiben okosan hasznosítjuk energiáinkat és erőforrásainkat – az önvezető autók fejlesztése révén jelentős technológiai ugrást is megvalósíthatunk, amelynek következtében kijuthatunk a gazdasági fejlődést hosszabb távon gátló „közepes jövedelmi csapdából” is.

Ehhez azonban nagyon tudatos fejlesztésekre van szükség, és komoly beruházásokat kell végezni az emberi tőke, mindenekelőtt az oktatás terén, hogy rendelkezünk majd megfelelő szakemberekkel, akikre stratégiát lehet építeni. És természetesen elengedhetetlen lesz a dolgozók bérének emelése, megbecsülése is, különben a kiképzett szakemberek külföldre távoznak.

JEGYZETEK

- ¹ Jelen tanulmányhoz az első inspirációt a *The Economist* 2012. október 20-i, gondolatébresztő cikke adta (*The Economist*, 2012). A tanulmány nem jöhetett volna létre Árva László önzetlen és sokoldalú segítségével.
- ² Az önvezető autók általánosan elfogadott, SAE és NHTSA által megadott besorolása a következő: 0. szintre jellemző, hogy nincs önvezetés, itt a gépkocsivezető végez minden autóvezetéssel kapcsolatos tevékenységet; 1. szint esetében néhány vezetéssel kapcsolatos tevékenység automatikusan szabályozott (pl. szervoféket alkalmaznak, illetve az autó elektronikus stabilitáskontrollal rendelkezik); 2. szint esetében legalább két elsődleges tevékenységet automatikusan oldanak meg; 3. szint a korlátozott önvezető autó, amikor az autó bizonyos feltételek mellett képes önvezetésre, de a vezető szükség szerint átvetheti az irányítást a gépkocsitól; 4. szint a teljes önvezetést (a SAE esetében a „magas szintű önvezetést”) jelenti, ekkor a vezető teljesen feleslegessé vált; 5. végül a SAE esetében ez a teljesen autonóm, emberi beavatkozást nem igénylő önvezetés. Az eltérés ott van, hogy a SAE eggyel több szintet határozott meg, mint az NHTSA.
- ³ Bár időnként komoly tudósítások is felbukkannak a kínai önvezető autók kapcsolatban, mind ez ideig (2019 végéig) eléggé ellentmondó hírek érkeztek a kínai önvezető autókról, ami a kérdés katonai jelentősége miatt nem is meglepő. Kína mellett ugyan kisebb intenzitással, de azért folynak kezdeményezések az önvezető autók fejlesztése terén más távol-keleti országokban is.

- ⁴ A Nissan és a Renault tulajdonosi kapcsolódása miatt az európai Renault hamarosan beléphet az önműködő autók gyártásába.
- ⁵ Sajnos a pontatlan sajtóközlemények miatt nem egyértelmű, milyen módban közlekedtek adott esetben az önműködő autók: úgy látszik, hogy a teljes autonóm, ember jelenlétét nem igénylő önműködés kora még nem jött el, mindenütt megkövetelik az emberi felügyeletet vagy legalábbis a jelenlétet.
- ⁶ Az önműködő autókhoz kapcsolódó pszichológiai ellentmondásokról és nehézségekről kiváló elemzést készítettek Azim Shariff és munkatársai (Shariff et al., 2017).
- ⁷ Több szerző egyenesen az egyéni közlekedés végét vizionálja, vagyis az önműködő autók elterjedését követően nem lesz már egyéni autózás magántulajdonban levő autókkal, hanem minden autó már csak bérlet révén, mintegy közösségi közlekedési eszközként fog működni.
- ⁸ Persze itt több hatás eredője lesz a végeredmény. A kocsik nagyobb kihasználtsága miatt csökken azok száma, de a feltehetőleg megnövekedett kereslet növelőleg hat. A kocsik átlagosan kisebbek és egyszerűbbek lesznek, ami ugyancsak csökkenti a költségeiket, az önműködő technika maga azonban – legalábbis ahogyan azt ma látjuk – nagyon drága, ami viszont megnöveli azt.
- ⁹ A globalizáció új hullámát hiperglobalizációnak vagy neoglobalizációnak is nevezik.
- ¹⁰ Amennyiben egy fejlődő országban a bérek gyorsabban nőnek, mint ahogy azt a múltik elfogadhatónak tartják, rendszerint az egész tevékenységet áthelyezik egy másik, olcsó bérszínvonalú országba. Ez történik napjainkban a béremelkedéseket követően Magyarországon is, amire jó példa a svéd Electrolux részleges kivonulása a jászberényi üzemből.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Árva, László (2018): Economic and Technical Factors Behind the Rise and Fall of Economic Globalization and Some Consequences in Hungary. A Historical Perspective. *Polgári Szemle/Civic Review*, Vol. 14, Special Issue, 275–289, <https://doi.org/10.24307/psz.2018.0418>.
- Árva László – Csath Magdolna – Giday András (2018): A hazai kisvállalkozások megerősítése a neoglobalizáció kihívásaival szemben. *Pénzügyi Szemle*, 63. évf., 4. sz., 537–555.
- Buehler, Ralph (2018): Can Public Transportation Compete with Automated and Connected Cars? *Journal of Public Transportation*, Vol. 21, No. 1, 7–18, <http://dx.doi.org/10.5038/2375-0901.21.1>.
- Clark, Ben – Parkhurst, Graham – Ricci, Miriam (2016): *Understanding the Socioeconomic Adoption Scenarios for Autonomous Vehicles: A Literature Review*. University of the West of England, Bristol, <http://eprints.uwe.ac.uk/29134>.
- Csath Magdolna (2019): Közepes jövedelmi csapda vagy fejlettségi csapda és a költségvetési hatások. *Pénzügyi Szemle*, 64. évf., 1. sz., 29–48.
- Derikx, Sebastian – De Reuver, Mark – Kroesen, Martin (2016): Can Privacy Concerns for Insurance of Connected Cars Be Compensated? *Electronic Markets*, Vol. 26, No. 1, 73–81, <https://doi.org/10.1007/s12525-015-0211-0>.
- Dokic, Jadranka – Meyer, Gereon – Müller, Beate (2015): *European Roadmap Smart Systems for Automated Driving*. EPoSS, Berlin.
- Elbanhawi, Mohamed – Simic, Milan – Jazar, Reza (2015): In the Passenger Seat: Investigating Comfort Measures in Autonomous Cars. *IEEE Intelligent Transportation Systems Magazine*, Vol. 7, No. 3, 4–17, <https://doi.org/10.1109/mits.2015.2405571>.
- Gao, Paul – Hensley, Russell – Zielke, Andreas (2014): A Road Map to the Future for the Auto Industry. *McKinsey Quarterly*, October.
- Giday András – Árva László (2018): A méretfüggő vállalati adózás. A kkv-k megvédése a globalizáció negatív hatásaitól. *Polgári Szemle*, 14. évf., 1–3. sz., 180–192, <https://doi.org/10.24307/psz.2018.0814>.
- Gill, Indermit S. – Kharas, Homi (2015): The Middle-Income Trap Turns Ten. *Policy Research Working Paper*, No. 7403, <https://doi.org/10.1596/1813-9450-7403>.
- Glancy, Dorothy J. (2015): Autonomous and Automated and Connected Cars – Oh My! First Generation Autonomous Cars in the Legal Ecosystem. *Minnesota Journal of Law, Science and Technology*, Vol. 16, No. 2.

- Gnambs, Timo – Appel, Markus (2018): Are Robots Becoming Unpopular? Changes in Attitudes Towards Autonomous Robotic Systems in Europe. *Computers in Human Behavior*, Vol. 93, 53–61, <https://doi.org/10.1016/j.chb.2018.11.045>.
- Howard, Daniel – Dai, Danielle (2013): *Public Perceptions of Self-driving Cars: The Case of Berkeley, California*. University of California, Berkeley.
- Johansson-Stenman, Olof – Martinsson, Peter (2006): Honestly, Why Do You Drive a BMW? *Journal of Economic Behavior and Organization*, Vol. 60, No. 2, 129–146, <https://doi.org/10.1016/j.jebo.2004.08.006>.
- Johansson, Rolf – Nilsson, Jonas (2016): *Disarming the Trolley Problem – Why Self-driving Cars Do Not Need to Choose Whom to Kill*. Conference paper, Workshop CARS 2016 Critical Automotive applications: Robustness & Safety, September.
- Kohl, Christopher – Mostafa, Dalia – Böhm, Markus – Krcmar, Helmut (2017): *Disruption of Individual Mobility Ahead? A Longitudinal Study of Risk and Benefit Perceptions of Self-Driving Cars on Twitter*. Conference Paper, 13th International Conference on Wirtschaftsinformatik, February.
- Lari, Adeel et al. (2015): Self-Driving Vehicles and Policy Implications: Current Status of Autonomous Vehicle Development and Minnesota Policy Implications. *Minnesota Journal of Law, Science and Technology*, Vol. 16, No. 2.
- Lasserre, Philippe (2012): *Global Strategic Management*. Palgrave Macmillan, New York, <https://doi.org/10.1007/978-1-137-01549-5>.
- Lee, Eun-Kyu et al. (2016): Internet of Vehicles: From Intelligent Grid to Autonomous Cars and Vehicular Fogs. *International Journal of Distributed Sensor Networks*, Vol. 12, No. 9, <https://doi.org/10.1177/1550147716665500>.
- Milakis, Dimitris – Van Arem, Bart – Van Wee, Bert (2017): Policy and Society Related Implications of Automated Driving: A Review of Literature and Directions for Future Research. *Journal of Intelligent Transportation Systems*, Vol. 21, No. 4, 324–348, <https://doi.org/10.1080/15472450.2017.1291351>.
- NHTSA (2016): *National Highway Traffic Safety Administration. Preliminary Statement of Policy Concerning Automated Vehicles*. www.nhtsa.gov/About+NHTSA/Press+Releases/U.S.+Department+of+Transportation+Releases+Policy+on+Automated+Vehicle+Development.
- Ostrovsky, Michael – Schwarz, Michael (2018): Carpooling and the Economics of Self-driving Cars. *NBER Working Papers*, No. 24349, National Bureau of Economic Research, <https://doi.org/10.3386/w24349>.
- Pandi, Sreekrishna et al. (2016): *Joint Design of Communication and Control for Connected Cars in 5G Communication Systems*. Global Communications Conference (GLOBECOM), IEEE Press, New York, <https://doi.org/10.1109/glocomw.2016.7848940>.
- Reese, Hope, (2016): Autonomous Driving Levels 0 to 5: Understanding the Differences. *Tech Republic*, 20 January, www.techrepublic.com/article/autonomous-driving-levels-0-to-5-understanding-the-differences/.
- SAE (2014): *Automated Driving*. Society of Automotive Engineers, www.smmmt.co.uk/wp-content/uploads/sites/2/automated_driving.pdf.
- Schellekens, Maurice (2015): Self-driving Cars and the Chilling Effect of Liability Law. *Computer Law and Security Review*, Vol. 31, No. 4, 506–551, <https://doi.org/10.1016/j.clsr.2015.05.012>.
- Shariff, Azim – Bonnefon, Jean-Francois – Rahwan, Iyad (2017): Psychological Roadblocks to the Adoption of Self-Driving Vehicles. *Nature Human Behaviour*, Vol. 1, No. 10, <https://doi.org/10.1038/s41562-017-0202-6>.
- Surden, Harry – Williams, Mary-Anne (2016): Technological Opacity, Predictability, and Self-Driving Cars. *Cardozo Law Review*, Vol. 38, No. 121, <https://doi.org/10.2139/ssrn.2747491>.
- Szell, Michael – Ratti, Carlo – Santi, Paolo (2015): *Trip Sharing in the Era of Self-driving Cars*. Working Paper, NYU.
- Takács, Árpád – Rudas, Imre – Bösl, Dominik – Haidegger, Tamás (2018): Highly Automated Vehicles and Self-Driving Cars. *IEEE Robotics & Automation Magazine*, Vol. 25, No. 4, <https://doi.org/10.1109/mra.2018.2874301>.
- Tettamanti, Tamás – Varga, István – Szalay, Zsolt (2016): Impacts of Autonomous Cars from a Traffic Engineering Perspective. *Periodica Polytechnica Transportation Engineering*, Vol. 44, No. 4, 244–250, <https://doi.org/10.3311/PPtr.9464>.

- Thaler, Richard H. – Sunstein, Cass R. (2011): *Nudge. Jobb döntések egészségről, pénzről és boldogságról – A pénzügyi válság után*, Manager Könyvkiadó, Budapest.
- The Economist (2012): The Driverless Road Ahead. *The Economist*, 20 October, www.economist.com/business/2012/10/20/the-driverless-road-ahead.
- The Economist (2019): Why Retired People Could Be Ideal Customers for Self-Driving Cars. *The Economist*, 21 February, www.economist.com/business/2019/02/23/why-retired-people-could-be-ideal-customers-for-self-driving-cars.
- Világgazdaság (2018): Magyarország élen jár az önvezető járművek fejlesztésében. *Világgazdaság*, október 30., www.vg.hu/vallalatok/ipar/magyarorszag-elen-jar-az-onvezeto-jarmuvek-fejleszteseben-1178507/.
- Wang, Haiwei et al. (2019): *Research on Customer Marketing Acceptance for Future Automatic Driving: A Case Study in China City*. IEEE Access, Vol. 7, February, <https://doi.org/10.1109/access.2019.2898936>.
- West, Darrell M. (2016): Moving Forward: Self-driving Vehicles in China, Europe, Japan, Korea, and the United States. *Brookings*, 20 September.
- Williams, Allan F. – Carsten, Oliver (1989): Driver Age and Crash Involvement. *American Journal of Public Health*, Vol. 79, No. 3, 326–327, <https://doi.org/10.2105/ajph.79.3.326>.
- Wiseman, Yair (2018): In an Era of Autonomous Vehicles, Rails are Obsolete. *International Journal of Control and Automation*, Vol. 11, No. 2, 151–160, <http://dx.doi.org/10.14257/ijca.2018.11.2.13>.
- Yuan, Yong – Wang, Fei-Yue (2016): *Towards Blockchain-based Intelligent Transportation Systems*. 2016 IEEE 19th International Conference on Intelligent Transportation Systems (ITSC), 1–4 November.

Visegrády Antal

A magyar jogi kultúráról

On the Hungarian Legal Culture

Összefoglalás

A jogi kultúra fogalmának tisztázása után szerző bemutatja az európai jogcsaládok és jogi kultúrák fő vonásait. A magyar jogi kultúra történeti elemzőinek vizsgálata után foglalkozik az uniós jogrendszerek és jogi kultúrák közeledésének lehetőségeivel és korlátaival. A tanulmány az uniós tagságnak a magyar jogi kultúrára való hatása elemzésével zárul.

Kulcsszavak: jogi kultúra, jogcsaládok, uniós jogi kultúrák közeledése, uniós tagság hatása

Summary

After the clearing of the nation of legal cultures the author shows the european legal families and legal cultures. After the examination of historical characteristics of hungarian legal cultures he deals with the possibilities and limits of approximation of the EU legal systems and cultures. Finally the paper analysis the impact of EU membership on the hungarian legal cultures.

Keywords: legal cultures, legal families, approximation of EU legal cultures, impact of EU membership

PROF. DR. DR. H.C. VISEGRÁDY ANTAL egyetemi tanár, az MTA doktora
(visegrady.antal@ajk.pte.hu).

BEVEZETÉS

Ha a klasszikus kor örökségét nézzük, a görögök sokat töprengtek a jog természetén és a társadalomban betöltött szerepén. A különböző poliszok tételes joga nem volt túlságosan fejlettnak nevezhető, görög jogtudományról pedig szinte nem is beszélhetünk. A rómaiak ellenben az elméleti kérdéseknek nem szenteltek nagyobb figyelmet. Őket az olyan normák érdekelték, mint amelyek a magántulajdont szabályozták, és amelyek azt rögzítik, mit kényszeríthet ki peres úton az egyik ember a másiktól. Az évszázadok folyamán a római jog igen jelentős szerepet játszott a közös európai kultúra gondolatának megszületésében. A római jog annak a ragyogó civilizációnak a joga, amely a Földközi-tengertől az Északi-tengerig, Bizánctól Bretagne-ig terjedt (David, 1977; Stein, 1999).

A római jog újjászületése Itáliában ment végbe, mely a középkor későbbi évszázadaiban is a jog oktatásának és továbbfejlesztésének centruma maradt. A humanizmus előretörésével a 16. században Franciaország vette át a vezető szerepet. A 17. században Hollandián volt a sor, hogy a jogtudomány fejlődésének új lendületet adjon.

Közismert, hogy a középkortól a 18. század végéig az európai kontinensen egységes jog és egységes jogtudomány létezett, mely egyfelől a Corpus Iuris Civilisen, másfelől a Corpus Iuris Canonicin alapult. E két joganyag mellé a középkor folyamán számos fontos jogintézmény társult egyes territoriális jogokból és szokásokból. Mindezek együttesen alkották az ún. *ius commune*-t.

A kontinentális Európa *ius commune*-ja erősen különbözik a *common law*-tól, amely Angliában a királyi bíróságok által alkalmazott egységes jogot jelenti. Ez nem jelenti azt azonban, hogy ezek ne együttesen alkotnák az ún. nyugati jogot, amelynek közös vonásai a kapitalizmus, a liberalizmus, valamint a keresztény erkölcs (vö. Visegrády, 2003).

A 19. századtól azonban a jog már egyenlővé vált az egyes nemzetállamok jogával. A nemzeti jogok egyetemi oktatásának első színhelye Uppsala, ahol 1620-tól kezdve oktatták a svéd jogot. 1679-ben francia jogi tanszéket állítottak fel Párizsban a Sorbonne-on. Wittenbergben 1707-től kezdték tanítani a német jogot, Spanyolországból 1741-től, Oxfordban 1758-tól, Cambridge-ben 1800-tól, Portugáliában pedig 1772-től.

A szakirodalomban ma már úgyszólván közhelynek számít az a tétel, miszerint Európában ún. törésvonalak léteznek: a) a centrum- és a perifériaországok; b) a keleti és a nyugati államok, valamint c) a protestáns és a katolikus vallású nemzetek között. Ezekhez – a magam részéről – negyedikként hozzátenném a politikai és jogi kultúrájuk tekintetében érzékelhető törésvonalakat is. S ebben kell látnunk vizsgált témánk gyökereit, jóllehet az utóbbi évtizedekben az európai integrációs intézmények jogalkotási törekvései egyre inkább egy egységes európai jog felé mutatnak. Hangsúlyozni szeretnénk, hogy a „törésvonalak” kifejezést nem pejoratív értelemben használjuk, hanem annak érzékeltetésére, hogy az erős európai identitás alapját éppen a jogi kultúrák közötti különbségek fenntartása alkotja.

A jogi kultúra komponensei az alábbiak: a) az írott jog és az élő jog; b) az intézményi infrastruktúra (bíróvási rendszer, jogász hivatás); c) a jogilag releváns magatartás

modelljei (pl. pereskedés), valamint d) a jogtudat (Kondorosi–Visegrády, 2011). Világméreteken a regulatív és az orientatív jogi kultúrák különböztethetők meg (Kulcsár, 1997:137–147). A tipikusan az „euroatlanti” kultúra társadalmaira jellemző, regulatív jogi kultúrában a jog elfogadása a magatartást valóban, normatív értelemben irányító szabályként történik,¹ de távolról sem azonos mértékben.

AZ EURÓPAI JOGCSALÁDOK ÉS JOGKÖRÖK

A regulatív jogi kultúrán belül az EU-hoz tartozó nemzeti jogrendszerek eltérő jogcsaládokba,² illetve jogkörökbe tartoznak, az alábbiak szerint.

A common law jogcsalád

Az öt világrészen működő jogi berendezkedés európai tagjai: az Angliára és Walesre kiterjedő angol jog; az ír jog, amely „korrigált” angol jog; valamint a skót jog, amely „vegyes” jellegű.³

A jogcsalád modellje az angol jog, ezért ezt mutatjuk be részletesebben. Jellegzetességei a következők:

a) Az angol jog a 15. és 16. században – önálló fejlődése folytán – ellenállt a kontinensen általánossá vált római jog recepciónak.

b) A másik lényegi jegye az angol jognak, hogy nem kodifikált, azaz szabályainak jelentős része nincs törvénybe foglalva.

c) Az angol jog bíró alkotta jog (judge-made law).

d) Előbbiből fakad, hogy szabályai kevésbé elvontak és általánosak, mint a kontinentális jogrendszereké, hiszen mindig egy konkrét eset eldöntésére vonatkoznak.

e) Az angol jog nyílt rendszert képez. Olyan módszer felhasználását jelenti, amely mindenfajta kérdés megoldását lehetővé teszi, de nem tartalmaz olyan anyagi jogi jogszabályokat, amelyeket minden körülmények között alkalmazni kellene.

f) Végül, de nem utolsósorban a római-germán jogcsaláddal szemben, az angol jog történeti jellegű, fejlődése nem tört meg, egységes volt. Nem beszélhetünk tehát régi és új angol jogról; minden jogszabály, bármily régi keltű, egyben mai is, hacsak ellenkező törvény vagy szokás le nem rontotta; sőt, minél régebbi a jogszabály, annál nagyobb a tekintélye.

A római-germán (kontinentális) jogcsalád

A világ első jogcsaládja a római-germán, melynek története a messzi múltba nyúlik vissza. Az ókori Róma jogához kötődik, de a több mint ezeréves fejlődés során nemcsak az anyagi és eljárási szabályok, hanem a jogról és a jogszabályról alkotott koncepció is jelentékenyen eltávolodott az Augustus és Justinianus idején uralkodó felfogástól. A római-germán család jogrendszerei a római jog továbbvivői, fejlődésének befejezői, tökéletesítői voltak; semmiképpen sem jelezték annak másolatát, annál kevésbé, mert igen sok elemük más forrásból ered, mint a római jog.

Európában – Nagy-Britanniát leszámítva – ma már minden jogrendszer idetartozik. Ugyanakkor a római-germán jog az egész világon megtalálható. A régi Római Császárság határait messze túllépve, meghódította egész Latin-Amerikát, Afrika tekintélyes részét, a Közel-Kelet országait, Japánt és Indonéziát. Ezt az elterjedést részben a gyarmatosítás, részben azok az előnyök okozták, amelyeket a jog átvételénél a 19. századi romanista jogokban általánosan elfogadott kodifikáció jogi technikája nyújtott.

A jogcsalád jellegzetességeit a következőkben foglalhatjuk össze:

a) E jogrendszerek pillérei az írott jogforrások (törvény, rendelet), a törvény elsőbbséget élvez más jogforrásokkal szemben.

b) Viszonylagos absztraktság, amely azt jelenti, hogy a jogszabály nem valamely vitás ügy eldöntésekor keletkezik, és aztán alkalmazzák más esetekre is – mint pl. az angolszász jogrendszerekben –, hanem az egyes esetek konkrét körülményeitől függetlenül ír le bizonyos magatartásmintát.

c) A jogszabályok optimális általánossággal rendelkeznek, azaz nem túlságosan általánosak, mert akkor megnehezítenék a jogalkalmazást, ám elég általánosak ahhoz, hogy bizonyos típushelyzetekre alkalmazhatók legyenek.

d) A jog alkotásának és alkalmazásának szférája mereven elválik egymástól, szemben a common law-val.

e) A jogászok feladata ezekben az országokban főleg a jogszabályok értelmezése. Minden közelebbi megjelölés, ami kimarad a jogszabályból, automatikusan növeli a bíró értelmezési feladatát. A római-germán jogcsaládban tehát a jogot nemcsak a törvényalkotó által megfogalmazott jogszabályok alkotják, hanem a joggyakorlat által kialakított „másodlagos szabályok” is.

f) A joganyag önálló, zárt rendszert alkot, amelyben mindenfajta kérdés – legalábbis elméletben – valamely létező jogszabály „értelmezésével” megoldható, illetve megoldandó.

A római-germán jogcsaládon belül a következő három jogkör alakult ki.

Romanista jogkör

A *romanista jogkör*höz tartozó európai országok:

- Franciaország (mint a jogkör „bölcsője”);
- Belgium, Luxemburg, Hollandia (amelyek a francia katonai expanzió eredményeképpen kerültek kapcsolatba a francia joggal); valamint
- Olaszország, Spanyolország és Portugália (amelyek jogrendszerére már erőteljes hatással volt a német és a svájci törvénykönyv is, így bizonyos fokig átmeneti típusnak számítanak).

A romanista jogkör jellemzői az alábbiakban foglalhatók össze:

1) A jogkör központi jelentőségű kódexe a Code Civil (1804). Ez a törvénykönyv világos szerkezetű, minden feudális elemtől, „kompromisszumtól” mentes, a bírói mérlegelésnek igen kis teret hagy, rövid, egyszerű fogalmazású. A Code-ot a „legpolgáribb” magánjogi kódexnek szokták nevezni, amely alapja lett az európai kodifikációnak.

A Code Civil érintetlenül hatályban maradt Belgiumban, négy olasz államban, továbbá Svájc két kantonjában, Badenben néhány módosítással. A Code Napoléon mását fogadták el Hollandiában (1838), valamint Szicíliában (1812), Parmában (1820), a szardíniai államokban (1837) és Modenában (1842). Az eredetinek adaptált fordításaként vezették be Görögországban (1841), az egységesült Olaszországban (1865) és Romániában (1865). Végül, ha nem is kizárólagos forrásként, de meghatározó inspirálónként jelentkezett a portugál (1867) és a spanyol (1889) magánjogi kodifikációban, akárcsak Észak-Amerikában Louisianában és Québecben.

A Code Civil a legatütőbb sikert azonban Dél-Amerikában érte el. Így eredeti francia nyelven vették át Dominikában (1825), majd fordításban Bolíviában (1831). A francia közvetítésű európaiság alkotó elsajátítása először Chilének sikerült (1855), ami több országot (Ecuador, 1861; Kolumbia, 1873) lemásolásra ösztönzött, másokat (Uruguay, 1867; Argentína, 1869) pedig arra, hogy a Code-ot továbbfejlesztve, nemzeti kódexet alkossanak.

Ázsiában hasonlóan széles körben gyakorolt erjesztő hatást a Code Civil, bár kevésbé egységesen, Japánban pl. az elveit alkalmazták, Törökország pedig mind a négy francia kódexet átvette. Egyiptom első törvénykönyvei (1876, 1883) a Code Napoléon átvételével, jelenlegi kódexe pedig (1948) ennek továbbfejlesztésével – Szíriát is adaptált átvételre inspirálva (1949) – született meg. Végezetül francia gyökerűnek, bár nagymértékben továbbfejlesztettnek kell tekintenünk Libanon (1934) és Venezuela (1942) polgári törvénykönyvét is (Varga, 1979:117–118).

a) Elég radikális álláspontot foglal el a törvény és a bíró viszonyát illetően. Utóbbi ugyanis nem értelmezheti „önkéntesen” a törvényt, hanem jogértelmezési kérdésekben az 1790-ben létrehozott référé législatif nevű fórumhoz kell fordulnia.

b) A Code a tulajdonos polgári törvénykönyve, ami azt jelenti, hogy a kódex alkotóinak szeme előtt a racionálisan döntő, információkkal és jogismerettel rendelkező állampolgár lebegett. A Code emiatt a személyes, tulajdon- és szerződési szabadság maximumát igyekszik garantálni.

c) A Code átmenetet testesít meg a teljesen elvont jogelvek és a konkrét szabályok között. Ezzel nemcsak a magánjogi kódexek stílusát határozta meg évszázadokra, hanem más törvénykönyvekét is.

2) A romanista jogkörön belül – szemben a germanista jogkörrel és a common law jogcsaláddal – a törvényhozás túlsúlya érvényesül, és – paradox módon a római jog korai recepciója miatt – a római jog kevésbé.

Germán jogkör

A jogcsalád második jogköre a *germán jogkör*, melyhez a következő országok tartoznak:

- Németország;
- Ausztria;
- Svájc;
- Kelet-Közép-Európa országai (mindenekelőtt Csehország és Magyarország).

A germanista jogkör jellemzőiről a következőket állapíthatjuk meg:

1) A kialakulásában fontos tényező volt az, hogy a többi jogrendszerhez képest később érte a római jogi hatás (a 15. század táján), akkor azonban ez a hatás igen jelentős volt.

b) A jogkör központi jelentőségű kódexe a Bürgerliches Gesetzbuch (1900), mely – szemben a Code Civillel – konzervatív kódex. A BGB-t Európában felhasználták a görög magánjog újrakodifikálásában (1840) és a lengyel kötelmi jog kodifikálásában (1933). Alapul vették a brazil (1916), a mexikói (1928) és a perui (1936) Código Civil megalkotása során csakúgy, mint a japán (1898), sziámi (1925), kínai (1929) vagy thaiföldi (1962) magánjog kodifikálásában. Végezetül az olasz Codice Civile-re (1942) is inspirálóan hatott, ami azért figyelemre méltó, mivel az 1865. évi Codice Civile még francia szellemben fogant (Varga, 1979:120–121).

a) A BGB joga jogászjog, és elsősorban pontosságra, részletességre, absztraktságra törekvő nyelvezet és stílus jellemzi. Címzettjei nem az állampolgárok, hanem elsősorban a jogászok (persze nem régi, hanem szociológiai értelemben). Konstruktív, fogalmi mesterségesek, nyelve műnyelv, amelyet igazán csak a szakma érthet meg. Fő célja nem a tömörség, hanem a pontosság, ezért olykor igen bonyolult.

b) A törvénykönyv rendszere is sajátos, amennyiben többé-kevésbé követi a justiniánusi *Institúciók* szerkezetét (személyi és családi jog, tulajdon tárgyai és fajtái, a tulajdonszerzés módjai stb.).

Az Osztrák Polgári Törvénykönyvet (ABGB, 1811) sokan sajátos átmenetnek tartják a BGB jogászjoga és a Code Civil jogalkalmazói joga között.

A germanista jogkörön belül sajátos helyet foglal el a híres Svájci Polgári Törvénykönyv (ZGB, 1912). A ZGB „szándékosan homályos” bizonyos pontokon, annak érdekében, hogy a bíró a lehető legmegfelelőbb megoldást találhassa meg az adott esetben. Ennek megfelelően kiterjedten használja az ún. generálklauzulákat, amelyeket az egyedi esetben a bírónak kell értelmeznie.

Északi jogkör

Végül az *északi jogkörbe* a következő országok tartoznak:⁴

- Dánia;
- Finnország;
- Izland;
- Norvégia;
- Svédország.

A jogirodalom ugyancsak fogas kérdésnek tartja a skandináv jogok elhelyezését a jogrendszerek térképén. Közlebből, a között kell választani, hogy a common law, avagy a kontinentális jogcsaládba tartoznak-e. Lényegében négy nézetcsoporthat alakult ki. Számos szerző „közbeneső helyre” utalja a skandináv jogokat a két nagy jogcsalád között (pl. Malstörn, Schmidt). Mások az angolszász jogokhoz kapcsolják őket (pl. Ussing). Vannak, akik egy harmadik rendszernek tartják az északi jogrendszereket (pl. Eek, Aminjon, Nolde, Wolff, Hamza). Az uralkodó álláspont szerint az anarchikus jogok a kontinentális blokkhoz sorolhatók, annak sajátos jogszabályát, jogkörét képezik (David, Rheinstein, Sundberg, Zweigert, Kötz, Bogdan, Eörsi stb.).

Mint majd lentebb látni fogjuk, átfogó, a franciaországihoz, illetve a németországihoz mérhető kódexeik nincsenek, van viszont nagyszámú kontinentális technikájú résztörvényük, és a bírósági ítéleteknek sincs jogforrási erejük. Kontinentális típusú általános jogi fogalmakkal operálnak, de pragmatikusan átgyúrák ezeket. Bár a római jogot formálisan sohasem recipiálták, de a joggyakorlat többet merített a római jogból, mint a common law bíróságok. A skandináv bíróságok hivatalnokbíróságok, de minden bíró különvéleményt készíthet, és ezek nyilvánosak. Végül, a jogászképzés kerete és rendszere kontinentális típusú, bár az oktatás módszere közelít az amerikaihoz.

Az északi jogrendszerek közötti szoros kölcsönhatások azzal a ténnyel magyarázhatóak, hogy a skandináv országok közötti politikai és kulturális kötődés mindig is nagyon erős volt. Igaz, hogy a három északi királyság, Dánia, Norvégia és Svédország teljes egyesítése csak ideiglenes volt a kalmari szövetség idején (1397–1523), de egyrészt a Svédország és Finnország közötti, másrészt pedig a Dánia, Norvégia és Izland közötti kapcsolatok sokkal tartósabbnak bizonyultak, és évszázadokig fennálltak. Finnországot a 12. és 13. században elfoglalta Svédország, és előbbi hat évszázadon keresztül volt része az utóbbinak. Egészen 1809-ig részt vett abban a sok tekintetben nagyszerű külső és belső fejlődésben, amelyen a nagy skandináv állam keresztülment. Svédország nem gyakorolt elnyomó politikát, sőt ellenkezőleg, a finn néppel nemcsak elismertette a maga kulturális és politikai felsőbbbbségét, hanem azt rokonszenvessé is tette, és követendő mintául állította. Miként az egész kultúra, a jogrendszer is svéd volt finn földön.

A svéd jog tehát nem volt idegen jog Finnországra nézve, hanem tökéletesen hazivá vált, s az ország képviselőinek közreműködésével fejlődve, a lakosság körében is szilárd gyökeret vert. Közelebbről, az 1442-ből származó Konings-Balken az általános országos jogot tartalmazta. 1809-ben azonban – az Oroszország elleni sikertelen háború következményeként – Svédországot kényszerítették Finnországnak a cárok számára történő átadására. Finnország autonóm, „bensőleg szabad” állammá vált, miként I. Sándor cár nevezte. Így a finn alkotmány és az 1737. évi svéd Sveriges Rikes Lag, mely a magán-, a büntető- és az eljárási jognak lényeges részét foglalta magában, évtizedeken át változatlanok maradtak.

A finn jogfejlődésnek ez a békés időszaka azonban nem tartott sokáig. 1899 és 1905 között köszöntött be az orosz politika nagy változása, a russifikáció korszaka, amely Finnországot – különböző manifesztumokkal és törvényekkel (1899, 1910) – a cári birodalom egyszerű részének és az orosz jogrend alárendeltjének nyilvánította. Ám mindezek az alkotmányellenes és jogcsorbító intézkedések a finn állam és nép hangos tiltakozását és passzív ellenállását váltották ki. A jogalkalmazásban ugyanekkor továbbra is a svéd törvényeket használták. Így, amikor Finnország az októberi forradalom után megszabadult Oroszországtól, és 1918-ban kikiáltotta függetlenségét, jogi egysége Svédországgal nem gyengült meg nagymértékben.

A finn jogtörténet specialitása a kétféle helyi bíróság. Egészen a 20. század végéig külön működtek a német mintára megalkotott városi bíróságok és a vidéki bíróságok, ezek egyesítése „helyi bíróságok” megnevezéssel csak 1993-ban következett be. Skandinávia nyugati részén Dánia, Norvégia és Izland a dán királyi család központi

irányítása alatt maradt a 14. század végétől több mint négy évszázadig, így a dán jog Norvégiában és Izlandon is alapvetően érvényben volt.

A legkorábbi ismert dán jogforrások a Landskabslove, vagyis a provinciális törvények voltak, amelyek a 11–12. századból származnak. Ezek a magánjogi gyűjtemények egy-egy önálló terület joganyagát foglalták magukban. A kereszténység terjedése a 12–13. századra tehető, ekkor mintegy 2000 templomot építettek; ez az az időszak, amelyet a királyi hatalom kiteljesedése is jellemezett. Az ekkor legismertebb törvényt, a Jutland Jydske Lovot 1241-ben alkotta meg a király, és fogadta el Viborg gyűlése. Jórészt ez is az uralkodó szokásjog írásba foglalását valósította meg, előszava viszont a király kötelességeiről szólt, és az egyház jelentékeny befolyását tükrözte. A királyi hatalom azonban hamarosan meggyengült, s 1281-ben a királynak egy, az angol Magna Chartához hasonló megállapodást kellett kötnie. A következő fontos állomás a dán jogfejlődésben az V. Keresztély által 1683-ban kihirdetett általános kódex, a Danske Lov. Ez és norvégiai megfelelője, az 1687-ben kibocsátott Norske Lov egyébként a „hagyományörző” nemzeti jogászoknak a rendszeres kodifikációt kívánó romanistákkal szembeni győzelmét jelentette. A szóban forgó kódexek hat könyvre bomlanak: az első a joggyakorlattal, a második az egyházzal, a harmadik a világi osztályokkal, a kereskedelemmel és a házassági joggal, a negyedik a tengerjoggal, az ötödik a vagyongjog fennmaradó részével, illetve az öröklési joggal, s a hatodik könyv a büntetőjoggal foglalkozik. Végül a dán jogfejlődés modern korszaka a jog elmélete és gyakorlata egymást érintő kölcsönös hatásával jellemezhető, melynek produktumai egyfelől pl. az 1866. és 1930. évi büntető törvénykönyvek, az 1845. évi öröklési törvény, az 1916. évi bírósági szervezeti és eljárási törvénykönyv stb. Másfelől megfigyelhető, hogy Dániában a munkaügyi vitákban hozott ítéleteknek nagy a precedensereje, mert a kollektív szerződés egy pontjának új értelmezése megbonthatja a szerződés egyensúlyát; ugyancsak nagy ereje van annak a precedensnek, amelyre kiterjedt államigazgatási gyakorlat épült rá.

Ami Norvégiát illeti, kiemelkedő Magnus Hakonarson (vagyis Lagaböter: „aki megjavítja a jogot”) szerepe, amennyiben egységesítette a megnövekedett birodalmában érvényesülő szokásjogi rendszereket. Azokat részeiben promulgáltatott (1274–1276). Norvégia 1814-ig Dániához tartozott, majd Károly János svéd trónörökös (később XIV. Károly néven király) a dánokat arra kényszerítette, hogy Norvégiát Svédországnak adják át. Így váltotta fel az 1380 óta fennálló dán–norvég uniót a svéd–norvég. Norvégia azonban nem gazdát cserélni akart, hanem alárendelt szerepét megelégedve, függetlenséget. Ám két hétig tartó háború után kénytelen volt beletörődni a helyzetébe, s a függetlenségre 1905-ig várnia kellett. A két ország királya közös lett, a külpolitikát a svédek irányították, de mindkét államnak saját parlamentje volt. A norvégok függetlenség iránti vágya, nemzeti öntudatuk erősödése végül az államszövetség felbomlásához vezetett. Az utolsó csepp a pohárban az volt, hogy Norvégia saját konzulátusok felállítását kérte, s ebbe a svédek nem akartak beleegyezni. A norvég parlament így 1905. július 7-én kimondta az unió felbomlását és a svéd uralkodó hatalmának semmisségét. A svédek erre az unió sorsáról népszavazást követeltek, melyre augusztus 13-án került sor. 368 208-an szavaztak az unió fennmaradása ellen, és csak 184-en mellette. Ezt kö-

vetően Norvégiának még fel kellett áldoznia több határ menti várát ahhoz, hogy aztán majd II. Oszkár svéd király 1905. október 6-án feloszlassa a svéd–norvég uniót.

A norvég jogfejlődés főbb mérföldkövei az alábbiak. Már 1274-ben kodifikálták a városi jogot Landslov néven, mely a legkorábbi európai törvénytűvek közé tartozik. Ez a 10. és 11. században végbement regionális prokodifikációkra (Gulatingsslov és Frostatingslov) épült. Mint fentebb említettük, a Danske Lov 1687-ben Norske Lov néven Norvégiában is hatályba lépett, s számos rendelkezése ma is hatályos. Ez jól érzékelteti a nemzeti tradíció több mint 300 éves folytonosságát. Kiemelendő, hogy a Norske Lov egyes rendelkezései előrevetítik a BGB által követett ún. absztrakciós elvet. Svédországban ugyan 1200 körül írásban rögzítették az ún. nyugati gót jogot (vestgötagal), de a jogi széttagoltság felszámolása a 14. század derekán uralkodó II. Magnus Eriksson király (1319–1363) nevéhez fűződik. A későbbi időkben elkészült középkori kódexek (Lex municipalis regni Suecial) nem voltak tekintettel a római jog elveire. Ezzel a ténnyel függ össze az, hogy a városi (stadslag) jogot és a falusi jogot (landslag) egymástól elválasztva, önállóan foglalták rendszerbe (1350–1357).

Jelentős jogfejlődési állomás a Bajor Kristóf által promulgált Codex Christianus (1442), amely azért született, mert az uralkodó a három skandináv királyság trónjának elfogadásakor feltételül kapta a svéd nemességtől, hogy egyúttal a birodalom Magnus Eriksson alkotta törvényének a nemesség által saját előnyére átforgalmazott változatát is fogadja el. A 17. és 18. században a fejlődés olyan mértékűvé vált, hogy Dániához hasonlóan mindenre kiterjedő törvénykönyveket állítottak össze, illetve a legfelsőbb bíróság jellegű intézmény bírói az akkor már elavult, Városi jogi törvény és Falusi jogi törvény helyett elsősorban a római jogot alkalmazták. 1734-ben csaknem fél évszázados előkészítés eredményeként fogadták el a svéd rendek a Sverges Rikes Lagot, azaz a Svéd Általános Törvénykönyvet, mely 1736-ban lépett hatályba. Ez a törvénykönyv ma is hatályos, az időközben eszközölt több módosítás és kiegészítés ellenére. A kódex lényegesen kifinomultabb módon, 9 önálló törvényből, illetve könyvből épül fel (a svéd, egyébként „gerenda” jelentésű „balk” szó ui. egyaránt jelent törvényt és könyvet). Az első öt „kódex” a magánjogot és kereskedelmi jogot (házassági jog, öröklési jog, földjog, építési jog, kötelmi és szerződési jog) tartalmazza. Ezenkívül magában foglalja a büntetőjogot, a végrehajtási jogot és az eljárási jogot is.

A svéd törvénykönyv csak 1300 paragrafusból áll: a dán joghoz hasonlóan egyszerű, világos és közérthető stílusban fogalmazták. Szerkesztői jelentős mértékben figyelembe vették a természetjogot, s előnyben részesítették a karmisztikus szabályozást az elméleti általánosítással és a pedagógia konceptualizmussal szemben, amely a kontinens jogrendszerépítőire volt jellemző. Meg kell említeni, hogy a Sveriges Rikes Lagot később kiegészítették a házassági jogi (1920), eljárásjogi (1924), öröklési jogi (1958), valamint büntetőjogi (1962) részekkel. Végezetül, a 930-as években létrejött izlandi állam joga a sziget egységes szokásjogán alapult. Annak több évszázados gyakorlata után, hogy az egyetlen fizetett tisztviselő, „a jog élő hangja”, a lagsaga az ország gyűlése (Althing) előtt háromévenként recitálva előadta az országban érvényesülő szokásjog teljes anyagát, e jognak írott formát s egységes tartalmat biztosítván azt a Haflida Skra-ban (1118), a Grágásban, majd a Jonsbokban (1281) megújítva összefoglalták. A sziget a

13. század második felében norvég, majd 1380-ban, Norvégiának Dániával történő egyesülését követően dán befolyás alá került. 1660-ban Izland Dánia provinciájává válik, majd 1874-ben különleges státuszt kap. Az Althing kétkamarássá válik, és a szigetet érintő kérdésekben törvényeket hozhat. Az 1918-ban elfogadott dán–izlandi szövetségi törvény létrehozta az önálló izlandi monarchiát, amely Dániával perszonálunióban marad. 1941-ben az izlandi kormány deklarálta a sziget függetlenségét. A köztársaság kikiáltására s a Dániával való végleges szakításra egy, az USA alkotmánya mintájára készült alkotmány elfogadásával, 1944-ben került sor.

A skandináv jogok jellegzetességei az alábbiak:

Semmi esetre sem szabad azt állítani, hogy a skandináv jogok az európai kontinens jogrendszerétől teljesen elszigetelve alakultak ki. Történelmi szempontból minden északi jogrendszer a germán jogon alapszik, ha kétségtelenül volt is néhány helyi variáció Skandinávia különböző részein. A német hatás igen jelentős két irányban is: egyfelől a skandináv jogok fogalmi gazdagodásában, eszköztára megnövekedésében. Az ifjú svéd nemesemberek pl. jogi képzésüket a protestáns Németország egyetemlein, majd később Uppsalában és Landban szerezték. Gusztáv Adolf közigazgatási reformja részeként legfelsőbb bíróságokat alapított – a Svea hofráttot Stockholmban 1614-ben, és a Göta hofráttot Göteborghban 1634-ben, amelyek ma is léteznek –, és természetes volt, hogy a bíróságok, az angol gyakorlattal ellentétben, tanult, hivatásos bírákat alkalmaztak, akik a római jogban is jártasak voltak. A római jog tehát csak a 17. században érte el délről a skandináv országokat egy olyan korban, amikor a hagyományos jogintézmények időben már megszilárdultak a tartományi és a városi törvényekben, valamint a bírói gyakorlatban. Ezért a római jog hatása azokra a területekre korlátozódott, ahol a középkori kódexek meglehetősen hiányosnak bizonyultak, pl. szerződési jog, hiteljog, zálogjog, társasági és csődjog.

A fentebb említett német hatás másfelől megkönnyítette a skandináv jogok identitásának megtalálását a gyakorlatiasság jegyében. Ehhez adott jelentős inspirációt az angolszász jog és jogtudománya, elsősorban módszertanilag. Az erőteljes német befolyás mellett a skandináv jognak másik jellegzetessége az ún. „belső” jogharmonizáció. Ennek gyökerei azokra az északi jogásztalálkozókra nyúlnak vissza, amelyeket 1872 óta szabályosan, háromévente rendeznek. Ezt követték 1918 óta a skandináv joghallgatók közös konferenciái, majd 1952-ben országgyűlési képviselőkkel és kormánytagokból megalakult az Északi Tanács, s 1962-ben létrejött a helsinki megállapodás az együttműködésről és annak módjáról. Az északi igazságügy-miniszterek évente többször közös megbeszéléseket tartanak, vezető tisztviselőik pedig állandó munkakapcsolatban vannak. A modell lényege a következő: az Északi Tanács ajánlása alapján minden országban külön nemzeti bizottságok alakulnak, ezek egymással egyeztetve külön-külön javaslatokat készítenek, és ezeket a saját kormányserveikkel egyeztetik. Az igazságügyi tárcák tovább dolgoznak a javaslatokon, egymás között egyeztetik azokat, majd az Északi Tanács a javaslatot jóváhagyja. Ennek nincs kötelező ereje. A javaslatok – lehetőleg egyidejűleg – a nemzeti törvényhozások elé kerülnek, esetleg csak egy-két országban. Az eredmény olyan törvények keletkezése, amelyek tartalma nagyrészt ugyanaz, de bizonyos pontokban egymástól el is térhetnek. Nem lehet kétséges, hogy közös tör-

ténelmi és kulturális örökségük tudata ugyanúgy, mint a növekvő egymás közti kereskedelem és a közlekedés fejlődése, egyaránt ösztönözte az északi államokat, hogy a törvényhozás terén is ilyen szorosan együttműködjenek. Ezt megkönnyítette az a tény, hogy – a finn kivételével – a skandináv nyelvek szoros kapcsolatban állnak egymással, így az ügyvédek saját nyelvükön beszélhetnek, és még így is jól megértik egymást.

A jogegységesítés végső célja egy egységes skandináv polgári törvénykönyv megalkotása volt. Az eddigi eredmények, a teljesség igénye nélkül, a következők. Váltótörvény (1880); kereskedelmi és védjegytörvény (1880); tengerjogi kódex (1892); új váltótörvény (1897); szabadalmi törvény (1894). Később Norvégiában, Svédországban, Izlandon és Dániában (itt 1906-ban) közös kereskedelmi kódexet fogadtak el, s ezt követték még különféle magánjogi és családjogi, skandináv viszonylatban közös törvények, mint a szerződésekről szóló törvény (Svédország 1915; Dánia 1917; Norvégia 1918; Finnország 1926; Izland 1936). 1953-tól kezdődött el újból az együttműködés, amely mindenekelőtt a szerződési és felelősségi jog egységesítését célozta (pl. részletfizetési törvény, biztosítási szerződésekről szóló törvény stb.). Az egyik legkiemelkedőbb siker a Sale of Goods elfogadása 1905 és 1907 között, az akkor még szuverenitással nem rendelkező Finnország kivételével. Ezzel kapcsolatban több érdekesség is említhető. Mindenekelőtt megalkotásánál figyelemmel voltak mind a német, mind az angol szabályozásra. E komparatív módszer alkalmazása az azóta elkészült törvényeknél is érvényesül. Másodszor, mint fentebb jeleztük, a finnek nem iktatták be a szóban forgó vételi törvényt. Később szükségük volt a törvényre, de modernebbet akartak. Ez a többi országot is modernizálásra indította, egyebek közt a jogegység kedvéért. 1962-ben egy bizottság felállítására került sor, amely az előkészítő munkálatok során tekintettel volt az akkor még készülő, az ingók nemzetközi adásvételét szabályozó Bécsi Vételi Egyezmény (1980) rendelkezéseire. Az észak-európai adásvételi tervezetet (Nordic Sales Act) Norvégia, Finnország és Svédország ugyanazzal a szöveggel hirdette ki, Dániában és Izlandon erre eddig még nem került sor. Végül, de nem utolsósorban a törvényhozást elnyújtó skandináv jogharmonizációnak sajátos színezetet ad az a tény is, hogy Dánia, Svédország és Finnország tagja az Európai Uniónak, miáltal a közösségi jog is becsatornázódik ebbe a folyamatba.

A jogászai hivatást illetően az északi országokban az általános állami szolgálat bizonyos egybefonódottsága jellemző. A bírák ugyanis a demokratikus többség által képviselt politika hordozóinak tekintik magukat, akik a törvényhozó és a végrehajtó hatalom együttes szolgálatára hivatottak, de a hatalmaknak nem ellenőrei, mint a csodált common law-ban. A bírói jogalkalmazás számára az elsődleges direktíva a törvény szövege, de másodlagos direktívákként figyelembe veheti a törvényhozási anyagot, a bírósági gyakorlatot s bizonyos esetekben a jogirodalmat és a szokást is. Kollízió esetén a törvény szövege a döntő. Jelentősége miatt külön foglalkozunk a törvényhozási anyaggal, melynek különösen Svédországban van igen nagy szerepe, ahol a törvényhozási folyamatnak három szakasza van. Először egy bizottságot alakítanak, amelyben nagyobb számban vesznek részt a legfelsőbb bíróság bírói, továbbá a tudomány képviselői és minisztériumi tisztviselői. Ezek egy javaslatot készítenek, terjedelmes indoklással, melyet közzétesznek a hivatalos lapban (S. O. U.). Ennek

alapján a miniszter elkészíti a benyújtandó tervezetet, jóval rövidebb indoklással, majd a megfelelő országgyűlési bizottság készít tervezetet indoklással. Ezt is közzéteszik, és azután ezt tárgyalja a parlament. Az első bizottsági szöveg szakértőivélemény-jellegű; a második politikai és szakértői; a harmadik pedig politikai jellegű. Ezért a legnagyobb súlya a másodiknak van, ugyanis amit a miniszteri és országgyűlési bizottság nem kifogásolt az első, „szakértői” bizottság elaborátumából, az jóváhagyottnak tekintendő, s a bíróságok – különösen a törvény megalkotását követő első időben – a normatív anyaghoz tartozónak tekintenek. Így jön létre a „törvényhozási anyag”, amely ténylegesen jogforrásként funkcionál. A hasznossága abban áll, hogy mivel a törvényben használt kifejezések a konkrét ügyekben sohasem egyértelműek, tájékoztatja a bírót a törvényhozó szándékáról.

Itt kell megjegyeznünk, hogy a jogirodalomban egyesek aggályosnak tartják a legfelsőbb bírósági bírák részvételét a törvényhozásban, mondván, hogy azok foglalkozással ragaszkodnak a közreműködésükkel készült törvényhez, a hiányosságát igyekeznek elkerülni. Mások szerint viszont a bíró jobban tudja alkalmazni azt a törvényt, amelynek megalkotásában részt vett (vö. Eörsi, 1974.)

A skandináv jogok fontos jellegzetessége az, hogy figyelemre méltó kisebbségi jogi megoldásokat intézményesítenek. Hivatalosan Finnország kétnyelvű ország, azaz a hazai svédesség (6%) formálisan nem minősül kisebbségnek, hanem a finnekkel egyenrangú államalkotó nép. Az 1919-ben kelt finn alkotmány 14. §-a szerint „a köztársaság nemzeti nyelve a finn és a svéd”. Ennek gyakorlati alkalmazásáról az 1922-ben kelt, majd 1935-ben, 1962-ben és 1975-ben módosított nyelvi törvény rendelkezik. A különleges nyelvi viszonyok természetesen más törvényekben és rendeletekben is megjelennek, pl. az oktatási és az egyházi törvényben is. A kétnyelvűség egyik legfontosabb alapeleme, hogy a törvényeket és rendeleteket egyszerre mindkét hazai nyelven megjelentetik. Ugyanígy a kétnyelvű megyék, városok és községek helyi rendelkezéseit is. Az államon belül Åland különleges státuszt élvez, melyet később részletesen bemutatunk. Állami tisztviselő, politikus, hivatalnok, bíró általában csak olyan személy lehet, aki mindkét nyelven beszél. Tanárok, könyvtárosok, városi és községi hivatalnokok esetében a település nyelvi hovatartozása dönti el a megkívánt nyelvtudás mértékét. A településeket ugyanis három csoportba sorolja be a finn jogalkotás: vannak finn, svéd és kétnyelvű városok, illetve falvak. Kétnyelvűnek minősül minden olyan település, ahol a másik nyelvi közösségbe tartozók aránya eléri a 8%-ot vagy a 3000 főt. Az arányokat kétféleképpen, az országos népszámlálás keretében vizsgálják felül. Ha egy település egyszer már kétnyelvű volt, egynyelvűvé csak abban az esetben válhat, ha a kisebbség aránya 6% alá süllyed, ám a köztársaság elnöke még ez alól is kivételt tehet. A kétnyelvű településeken minden hivatalos ügyintézés két nyelven történik, kétnyelvűek az utcabláták, a hirdetések és a hivatalos feliratok, kétnyelvű minden nyomtatvány (még hozzá a többség-kisebbség szerinti sorrendben), és a hatóság köteles mind a két nyelvi közösséget az anyanyelvén kiszolgálni. Ez a szabályozás egyben azt is jelenti, hogy azokban a városokban vagy községekben, ahol a finnek aránya nem éri el a 8%-ot, a hivatali élet kizárólag svédül folyik, egynyelvű még a postabélyegző is.

A 3000-es szabályt a köznyelv egyszerűen csak Lex Abónak nevezi. Turku (svéd nevén Abo) svéd lakossága ugyanis a 8% alatt marad (1983-ban 5,1%), abszolút lélekszámuknak (8272 fő) köszönhetően a város mégis a kétnyelvű települések közé tartozik. Finnország 461 településéből ma 396 finn, 24 svéd (ebből 15 Ålandon), 41 pedig kétnyelvű (ezek közül 20 svéd, 21 pedig finn többségű). A hazai svédeknek az oktatási rendszer teljes skálája rendelkezésükre áll, az óvodától az egyetemig. Az oktatási törvény kimondja, hogy ahol azt 13 tanuló igényli, svéd nyelvű osztályt, illetve iskolát kell létrehozni. A kétnyelvűség azonban nemcsak az oktatásban és a közigazgatásban érvényesül, hanem a hadseregben és az egyházi életben is. Finnország alkotmánya előírja, hogy a két nyelvi közösség igényeit egyformán, egyenlő mértékben kell kielégíteni. Ez természetesen a tömegtájékoztatási eszközökre is vonatkozik. Finnországban kisebbségi önkormányzatok is működnek. A nyugati és déli partok mellett elhelyezkedő svéd nyelvű önkormányzatok száma 55, amelyek önálló országos önkormányzati szövetséget alkotnak, hozzájuk csatlakozott további 31 olyan helyi önkormányzat is, ahol többségben vagy kisebbségben jelentős svéd nemzetiség él.

A továbbiakban a három skandináv területi autonómia közül Åland státuszával foglalkozunk kissé részletesebben. A Népszövetség 1921. évi döntése értelmében Åland Finnország része maradt, a svéd etnikum érintetlenségének biztosítására azonban messzemenő garanciákat kellett nyújtania. Az ålandi „alkotmány” kimondja, hogy az iskolarendszer svéd, és svédnek is kell maradnia. Ennek érdekében állami vagy községi támogatást csak svéd nyelvű iskola kaphat. Svéd a szigetcsoport hivatalos nyelve, svéd nyelvű a közigazgatás, és svéd nyelvűek a feliratok. Földet, ingatlant, részvényt csak ålandi „állampolgár” vásárolhat. Ugyanúgy „állampolgársághoz” kötött a szavazati jog, a választhatóság és a közhivatalok betöltése.

Åland ügyeiben a Landsting, a 30+10 tagú, kétkamarás helyi parlament dönt, a végrehajtás és az operatív irányítás pedig az általa választott héttagú „kormány”, a Landskapsstyrelsen feladata. A tartománnyal legközvetlenebbül összefüggő kérdések: a községi igazgatás, a helyi közrend, tervezés stb. szabályozása tartományi törvénnyel (Landskapslag) történik. Feltétlenül ki kell emelni, hogy minden olyan társadalmi életviszonyban, ahol Åland valamilyen specifikumot, illetve különösképpen védelemre szoruló sajátosságokat tud felmutatni, az önkormányzati törvény megadja a lehetőséget arra, hogy a szigetlakók maguk által alkotott jogszabályok hatálya alatt élhessenek, ugyanis az országos törvény csak a legalapvetőbb szabályokat rögzíti. Az ålandi alkotmányt az azt megalkotó finn parlament egyoldalúan nem változtathatja meg, módosítása csak a Landsting akaratából lehetséges. Biztosítják ugyanakkor a szigetekeken élő, töredéknyi finn kisebbség jogát, hogy az állami, illetve a tartományi hatóságokhoz saját nyelvükön fordulhassanak, s a hivatalok is finnül válaszoljanak a beadványaikra.

Sajátos megoldások alakultak ki a skandináv államokban a lappok (számik) kisebbségi jogainak kezelésére. Különösen az utóbbi évtizedekben erősödött fel a kisebbségek jogainak intézményesítésére, erősítésére, a pozitív diszkriminációra vonatkozó igény. Mindhárom északi országban megválasztottak egy „lapp parlamentet”, amelyeknek egyelőre csak konzultatív szerepköre van, de erősödik az igény döntési hatáskörök

átvételére az állami szervektől. A lappok lakta területeken lévő önkormányzatokban többnyire lapp többség van. Finnországban a kilencvenes évek elején nyújtottak be egy törvénytervezetet a „számik jogairól”, ami szerint az újrászervezett lapp falvak kollektív tulajdonukba kapják az addig is általuk használt állami földeket, erdőket, és különleges védelmet kapnak tradicionális életmódjuk folytatására azon a területen, amit egy 1973-as kormányhatározat tradicionális lapp földnek minősített. Már a korábbi szabályozások alapján is megillette a lappokat mindhárom skandináv államban a rénszarvastenyésztés, halászás, vadászás joga az állami földeken. A benyújtott javaslattal kapcsolatban jelentős ellenállás mutatkozik, különösen az önkormányzati és államigazgatási egységek, szövetségek részéről, amelyek attól félnek, hogy a sajátos lapp önkormányzati, illetve tulajdonjogok megbontják az igazgatási rendszer egységét, és egyelőre nem kidolgozottak a jogrendszer egészével való kapcsolatok.

Dánia a fennhatóságát Grönland egész területére 1917-ben terjesztette ki. Az 1953. évi dán alkotmány a szigetet a Dán Királyság külső országrészének nyilvánította. Grönland 1979 óta rendelkezik széles körű belső autonómiával, csak a külügyeket és a honvédelmet irányítják Koppenhágából. Egykamarás parlamentje és saját kormánya van. A szigetet a koppenhágai parlamentben két küldött képviseli. Grönlandon a dán jog van hatályban. Az ősi eszkimó (inuit) szokásjog csak egyes jogintézmények területén érvényesül a bírói gyakorlatban. A sziget Dánia csatlakozásával az Európai Közösségek részévé vált. Az 1982-ben megtartott népszavazás eredményeként azonban Grönland kilépett az Európai Közösségekből. Mint fentebb kifejtettük, Izland 1944-ben nyerte el a függetlenségét, a Dán Királysággal kötött nemzetközi szerződés alapján az izlandi állampolgárok a mai napig speciális jogokkal rendelkeznek Dániában, a dán alkotmány alapján a dán állampolgárokkal azonos jogállásúak. Ugyanakkor a dán nyelv oktatása ma is kötelező az izlandi iskolákban.

AZ EURÓPAI JOGI KULTÚRÁK FŐ VONÁSAI

Az európai jogi kultúra fogalmát két megközelítésben használhatjuk: egyrészt az európai államok jogi kultúrái közös jellemzőinek leírására, másrészt az Európai Unió sajátos sui generis jogi kultúrájának megjelölésére.

Az európai jogi kultúra a nyugati jogi kultúra része, és lényegében annak bölcsője. Jellemzője a jog szekularizált jellege, azaz a jog formálisan elkülönül a vallási és erkölcsi szabályoktól, ezeknek a szabályrendszereknek az értékei a jogba a politikai jogalkotáson keresztül transzformálódnak. Az európai jogrendszerek szekularizáltak ugyan, de gyökereiket a zsidó-keresztény hagyományokban jelölik meg. Társadalomszervezési és politikai értékrendjükben a parlamentáris demokrácia, a politikai pluralizmus, a jogállamiság és az emberi jogok melletti elköteleződés tükröződik. A professzionizált jogalkotási folyamat mellett a professzionizált jogalkalmazás is meghatározó jellemzője, de a bírák szerepéről vallott felfogás már bizonyos töréspontot jelent a hagyományos értelemben vett európai jogi kultúrán belül: a bíró alkotta jog az angolszász (common law) jogi kultúra természetes része, ugyanakkor a kontinentális (civil jogi) jogi kultúrákban a bíró jogalkotó, jogfejlesztő szerepe vitatott. Az európai integráció

azonban hozzájárult az európai jogi kultúrák közeledéséhez, és az Európai Unió jogi kultúrájában ezek a különbségek már feloldódni látszanak.

Hesselink szerint az európai jogi kultúra legfontosabb jellemzője a jogi formalizmus, a jog dogmatikus, pozitivista megközelítése, azaz a szöveghez kötöttség és a formálógikai érvelés dominanciája. Bár az angol jogrendszer formalizmusa nem olyan erőteljes, mint a kontinentális jogrendszereké, ebben a tekintetben szerinte mégis kisebb a különbség az angol és a kontinentális jogrendszerek között, mint az angolszász jogrendszeren belül az angol és az amerikai jogrendszer között, vagyis az európai jogi kultúrán belül nagyobb a koherencia, mint az angolszász jogcsaládon belül (Hesselink, 2002:11–75; Kondorosi-Visegrády, 2012).

Az európai és főként a hagyományos kontinentális megközelítés a jogot koherens, logikus rendszernek tekinti, amelyben a törvény (kódex) szövegében vagy következtetés útján minden felmerülő kérdésre megtalálható a helyes (és egyedül helyes) válasz. A jogtudomány is erősen pozitivista, a jogtudósok kommentárjainak pedig fontos szerepe van a jogalkalmazásban, a bíróságok érveléseikben, a megfelelő megoldás megtalálásában gyakran támaszkodnak ezekre a kommentárookra. A 19. századi formalizmust idővel enyhítette ugyan a teleologikus értelmezés módszerének elterjedése, vagy az olyan általános fogalmak (pl. a magánjogban a jóhiszeműség) bevezetése, amelyek a bíró mérlegelési jogkörét szélesítették, az ítélkezés alapját jelentő kódexet továbbra is elsősorban a törvényhozónak kellett a változó társadalmi körülményekhez és követelményekhez igazítania.

Az angol és a kontinentális jogrendszerek közötti legnagyobb különbség a bírák szerepére vonatkozó felfogásban a bíró alkotta jog jogforrási szerepének elismerésében rejlik. A kontinentális felfogásban a bíró feladata kizárólag a jog alkalmazása (ez következik a hatalmi ágak elválasztásának elvéből is), a törvényhozás a jogalkotó feladata, a bíró csak a törvény „szája” (Montesquieu). Ezzel szemben az angol jogrendszer jogforrásként ismeri el a bírói joggyakorlatot, az esetjogot, a bírák a változó körülmények fényében alkalmazhatják a törvényeket. Természetesen a gyakorlat bebizonyította, hogy az extrém formalizmus tarthatatlan, és a 20. század folyamán a különböző kontinentális jogrendszerekben is elismerték – különböző mértékben és fáziskésésekkel –, hogy a bírák valamilyen módon jogot alkotnak, ami megnyilvánulhat az eseti döntések iránymutató, orientációs szerepében, a bírói jogpolitikában, vagy akár olyan jogintézményekben, mint a magyar Kúria jogegységi határozatai.

Ugyanakkor, ha túllépünk a formalista megközelítésen, és nem a jogforrások (mint a jog megjelenési formái) közötti különbségekre fókuszálunk, akkor az angol és a kontinentális jogrendszerek közötti különbség minimálisra zsugorodik, és nem lesz nagyobb, mint az egyes kontinentális jogrendszerek közötti különbségek. Ez az amerikai jogi kultúrával összevetve válik leginkább láthatóvá, amely az európai pozitívizmussal szemben a jogi érvelésben nem a jogforrásokra helyezi a hangsúlyt, hanem a döntés következményeire, tehát inkább pragmatista. A jogtudomány és a jogi képzés sem a szövegre (legyen az törvény vagy esetjog) összpontosít, hanem inkább annak kontextusára, társadalmi összefüggéseire, a jog gyökereinek és működésének megismerésére

helyezi a hangsúlyt interdiszciplináris megközelítésben (jog és gazdaság, jog és társadalom stb. tudományterületeken).

Ilyen nézőpontból megvizsgálva, az angol jogrendszer valóban közelebb áll a kontinentális jogrendszerekhez, mint az angolszász testvér amerikai jogrendszerhez, és az angol és a kontinentális jogi kultúra együtt európai jogi kultúrának nevezhető. Az európai jogi kultúra formalizmusa mögött ugyanis – az amerikaival ellentétben – a parlamenti szuverenitás és szupremácia eszmerendszere áll, amelynek része a jogalkotóban és a kormányzat megfelelő működésében való bizalom (szemben az amerikai bizalmatlansággal). Amint Martijn W. Hesselink rámutat, az európai megközelítés is kevésbé formalisztikus, amikor a jogalkalmazók bizalmatlanok más intézményekkel, mint például az Európai Unió intézményeivel szemben (Hesselink, 2009; 2011).

Kérdés, hogy ez a bizalmatlanság a politikai bizalmatlanság (a nemzeti politikai intézményrendszernek az EU intézményrendszere iránti bizalmatlansága, vagy az amerikai helyzethez hasonlóan a jogi intézményrendszernek a politikai intézményrendszer iránti bizalmatlansága) jogi tükröződése, vagy a jogalkalmazóknak a más jogi kultúrával szembeni bizalmatlansága, esetleg mindkét forrásból táplálkozik. Témánk szempontjából azt érdemes megvizsgálni, hogy az EU-val szembeni bizalmatlanság eredhet-e a „mássággal”, más jogi kultúrával szembeni bizalmatlanságból, azaz más-e az Európai Unió jogi kultúrája, mint a fentiekben elemzett és alapvetően a formalizmussal jellemzett közös európai jogi kultúra.

A MAGYAR JOGI KULTÚRA FŐBB TÖRTÉNETI JELLEMZŐI

A kelet- és közép-európai régió társadalmainak jogi kultúrája főként regulatív jellegű volt, bár a történelem során vegyültek bele az orientatív jogi kultúrára jellemző elemek is. Ez két okkal magyarázható. Egyrészt, a régió jogrendszerei bizonyos téren erős regulatív elemekkel rendelkeztek, például a pereskedési hajlam tekintetében, főként Magyarországon. Más téren viszont a törvény megkerülésére való hajlandóság nemcsak hogy évszázadokon keresztül létezett és létezik ma is, hanem a jogi kultúra elfogadott viselkedésformájává is vált. Bár a jogállamiság eszméje hatással volt a királyi törvényhozásra – ahogy ezt a magyar jogtörténet bizonyította is –, a 16. század elejéig a királyi törvényhozás gyakorlatilag csak az adott király uralkodásának idejére szóló jogszabályok megalkotását jelentette. A 16. századig a bírósági ítéletek és charták nem törvényekre, hanem az ország ősi szokásaira hivatkoztak (*antique regni consuetudo*). Ez a körülmény bizonyos mértékben eltérítette a magyar jog – és ezzel együtt a jogi kultúra – fejlődésének irányát a nyugati jogrendszerekétől, ami a későbbiekben újra felvetette az adaptáció szükségességének kérdését (Kulcsár, 1997).

A magyar jogi kultúrában a bíróság és ezzel együtt a bíró társadalmi helyzete is ambivalens maradt. A magyar bírósági szervezetet csak 1869-ben választották külön a közigazgatástól, és csak ekkor rendelkezett törvény a bírák függetlenségéről. Egyrészt a bírói szerep sosem vált olyan jelentőssé és elismertté Magyarországon, mint például az angolszász jogrendszerekben. Másrészt viszont a magyar jogi kultúrában

megmutatkozó pereskedési hajlam a bíróságnak mint a jogviták eldöntésében részt vevő intézménynek a fontosságát jelzi. A „szocialista” korszakban a korlátok nélküli törvényhozás vált meghatározó jellemzővé, a bürokratikus típusú, szimbolikus és technikai jellegű jogszabályok száma gyors növekedésnek indult, és ennek következtében a normativitás háttérbe szorult. Mindez jelentős mértékben rontotta a jog és a jogászszakra társadalmi presztízsét, amelyet a mesterségesen generált politikai célokat szolgáló koncepciók pereskedés még tovább romboltak.

Miként már Alexis de Tocqueville rámutatott, amíg a középkori Európa nyugati felén (pl. Franciaország, Németország) az abszolutizmus, addig Magyarországon – Lengyelországgal együtt – a szabadság tradíciója dominált.⁵

Végül a magyar jogi kultúrát a jogi népszokásoknak az állami joggal kapcsolatos, speciális viszonya is jellemezte. A jogi népszokások nem azért léteztek, mert az állami jog megengedte, megtűrte vagy elismerte azokat. A két szabálycsoport elkülönült ugyan egymástól, de kölcsönhatásukat el kell ismernünk. Elkülönültek, mert a jogi népszokásokat a társadalom kisebb-nagyobb csoportjai, belső autonómiájuknál fogva életviszonyaik rendezésére alkalmasabbnak találták, mint az állami, az egyházi vagy egykor a földesúri előírásokat. Két szálon mégis kapcsolódhattak az állami joghoz: részben a partikuláris jogalkotásban, mint pl. a városok és a községek, tehát a helyhatóságok ún. statútumaiban, amelyek átvettek jogi népszokásokat (mint pl. az idegen kóstolási joga a gyümölcsösben), részben pedig a különböző szintű bírói gyakorlatban, amely – ha a törvénnyel nem álltak ellentétben, sőt ritkábban annak ellenére is – elismerte azokat. A jogi népszokásokat fenntartó közösségek belső társadalmi autonómiájára, fegyelmére viszont az volt a jellemző, hogy akkor sem fordultak bírósághoz vagy felsőbb közigazgatási fórumhoz, amikor a jogi népszokás alkalmazása valakinek jog- vagy érdeksérelmet jelentett. Így 1840 óta a törvény a lányok részére a fiúkkal való egyenlő öröklést biztosította, ennek ellenére igényeik érvényesítése érdekében még 40-50 év múlva is csak ritkán fordultak bírósághoz.

Tehát – miként Tárkány Szűcs Ernő szellemesen írja – „fent” a törvények, lent pedig az állam által el nem ismert szabálycsoport, a jogi népszokások uralkodtak. Az életviszonyok tükrében egy szilárd szabálysáv tartotta magát, mert ezekhez a viszonyokhoz az állami jog nem jutott le; részben, mert ezek a hatalmi elit érdeklődési köréből kimaradtak, vagy pedig azért, mert ezeket nem látták el jogszabályokkal, illetve nem helyeztek súlyt a jogszabályok érvényesülésére, hatékonyságára (Tárkány Szűcs, 1981).

MAGYAR JOGI KULTÚRA A RENDSZERVÁLTÁS UTÁN⁶

Írott és élő jog

A történelmi múltra visszatekintve, azt kell megvizsgálnunk, hogy az intézményi és politikai kultúrának a változása vajon kontinuitás vagy diszkontinuitás eredménye-e. Magyarországon a következő területeket különböztethetjük meg:

- politikai intézmények: *diszkontinuitás*, forradalmian új kormányzati rendszer,
- jogrendszer: *kontinuitás* (vö. Paczolay, 1993).

Ezen a téren különös figyelmet kell szentelnünk az Alkotmánybíróság nagy jelentőségű határozatának, amely egyértelmű megállapításokat fogalmazott meg többek között a jogállamiságról és a rendszerváltás jogi jelentőségéről. „Magyarország jogállammá minősítése ténymegállapítás és program egyszerre. A jogállam azáltal valósul meg, hogy az Alkotmány valóban és feltétlenül hatályosul. A jog számára a rendszerváltás azt jelenti, és jogi rendszerváltás kizárólag abban az értelemben lehetséges, hogy a jogállami Alkotmánnyal összhangba kell hozni, illetőleg – az új jogalkotást tekintve – összhangban kell tartani az egész jogrendszert. Nemcsak a jogszabályoknak és az állami szervek működésének kell szigorúan összhangban lenniük az Alkotmánnyal, hanem az Alkotmány fogalmi kultúrájának és értékrendjének át kell hatnia az egész társadalmat. Ez a jog uralma, ezzel lesz az Alkotmány valóságossá. A jogállam megvalósítása folyamat. A rendszerváltás a legalitás alapján ment végbe. A legalitás elve azt a követelményt támasztja a jogállammal szemben, hogy a jogrendszer önmagára vonatkozó szabályai feltétlenül érvényesüljenek. A politikai szempontból forradalmi változásokat bevezető Alkotmány és sarkalatos törvények a régi jogrend jogalkotási szabályainak betartásával, formailag kifogástalanul és kötelező erejüket ebből származtatva jöttek létre. A régi jog továbbra is hatályban maradt. Érvényességét tekintve nincs különbség az »Alkotmány előtti« és »utáni« jog között. Az elmúlt fél évszázad különböző rendszereinek legitimitása ebből a szempontból közömbös, illetve a jogszabály alkotmányossága tekintetében nem értelmezendő kategória. Keletkezési idejétől függetlenül minden hatályos jogszabálynak az új Alkotmánynak kell megfelelnie. Az alkotmányossági vizsgálatban sincs a jognak két rétege, és nincs kétféle mérce sem. A jogszabály keletkezési idejének annyiban lehet jelentősége, hogy régi jogszabályok a megújított Alkotmány hatálybalépésével válhattak alkotmányellenessé.”⁷

Az Alkotmánybíróság döntése szintén utal a gondolkodásmód és attitűd változásának fontosságára a jogi (és ezért a politikai) kultúrában. Ez a rendszerváltás, amely jogállami forradalom útján, törvényesség és kontinuitás alapján ment végbe, tömeges törvényhozást tett szükségessé. A normaalkotásban a hangsúly áthelyeződött a jogforrási hierarchia csúcsára, így jött létre több mint másfél ezer hatályos törvény (a jelenleg érvényben lévő jogszabályok száma mintegy hatezer) (Fleck, 2010:55). A 90-es évek elejétől a törvények száma folyamatos növekedést mutat. A törvények háromnegyedét 1990 óta hozták; tehát a jogrendszer legfontosabb szintje lecserélődött a rendszerváltás után. Míg a parlament 1990-ben 104, 2000-ben 145 törvényt hozott, a 2010 májusa és 2011 májusa között hozott törvények száma elérte a 200-at, beleértve az új Alaptörvényt is, amely az 1949. évi Alkotmányt váltotta fel. Nagyfokú aktivitás figyelhető meg az átruházott jogalkotás (rendeletalkotás) terén is. Az Alkotmánybíróság bírái a jogalkotás felett állandó felügyeletet gyakorolnak.

Az „élő jog” legfontosabb színtere a bírák által alkotott jog. A bíróságok nem pusztán „végrehajítják” a jogi normák rendelkezéseit, hanem értelmezik, alkalmazzák és ezáltal szükségszerűen fejlesztik is a jog minden ágát (vö. Zirk-Sadowski, 2011). Tehát, *praetor ius facit inter partes*. Ezért a bíróságok állandó és egységes gyakorlata, valamint a Kúriának ezt az egységes gyakorlatot alakító precedensértékű jogegységi határozatai, egyedi határozatai és egyes véleményei mind jogforrásszerű normáknak tekinthetők.

Csak a példa kedvéért: 2008 és 2010 között 46 büntetőjogi, 37 közigazgatási és 24 polgári jogi precedens született (Visegrády, 2013).

A jogászi hivatás

A rendszerváltást megelőzően a magyar jogászszakmát két alapvető vonás jellemezte. Egyrészt alacsony volt a presztízse, másrészt a négy évtizednyi „szocialista” – és ennek leple alatt: keleti – befolyás ellenére, jelentős mértékben megőrizte a hagyományos magyar jogi gondolkodás folytonosságát. Ez utóbbi jellemző döntő fontosságúnak bizonyult a magyarországi rendszerváltás során (Kulcsár, 1997:135). Az első választásokat követően, az Országgyűlést nagyrészt jogászokkal, független értelmiségiekkel és filozófusokkal töltötték meg.

A jogászi pálya vonzereje hirtelen megnőtt – összhangban Magyarország demokratikus jogállammá való fejlődésével. Összehasonlítva a rendszerváltás idején hagyományos jogászi hivatást űző mintegy 4000 fővel, ma ezeken a területeken 15 000 jogászáról beszélhetünk, köztük: 2800 bíróról, 1729 ügyésről, mintegy 10 000 ügyvédről és 313 közjegyzőről. A korábbi négy jogi kar helyett a képzés ma nyolc jogi karon zajlik. A 90-es évek elején 3000 joghallgató volt; ma körülbelül 13 000. A diploma megszerzése után legtöbbjük az ügyvédi pályát választja.

Pereskedés

A pereskedési hajlam, amely a magyar jogi kultúrát egész történelme során jellemezte, természetszerűleg tovább erősödött a piacgazdaság feltételei között, és a bíróságok számára nehézséget jelentett a fokozódó ügyteherrel való megbirkózás. Míg például 1998-ban a helyi és megyei bíróságokhoz benyújtott keresetek száma 402 884 volt, 2010-ben ez a szám 456 188-ra emelkedett. A befejezett ügyek száma ezekre az időszakokra vonatkozóan 410 810 és 453 325 volt.

Magyarország közelebb áll a rövid perek országaihoz, de átlagosan minden típusú per valamivel tovább tart Magyarországon, mint Németországban (hat hónap) vagy Franciaországban (négy hónap). Bár Magyarország dicsekedhet – a lakosság arányában – a második legnépesebb bírói karral (2800 bíró) Németország után, az első- és másodfokú eljárások átlagosan egy évig tartanak, és a legelterheltebb bíróságokon a perek időtartama a két évet is elérheti (pl. Pest megyében) (vö. Pokol, 2003:46–49).

Jogtudat

A magyar lakosság jogtudatában a rendszerváltást követően végbement változásokat kitűnően mutatják az 1997–1998-ban 219 fős mintán végzett elemzés főbb eredményei (Kormány, 1999). A jogágak közül a büntetőjog bizonyult a legismertebbnek, és a közigazgatási és eljárási jog a legkevésbé ismertnek. A megkérdezettek 90%-a tudta, hogy a bíróság nem fogadja el a felperes vagy vádlott azon védekezését, hogy nem ismerte azokat a jogszabályokat, amelyek alapján a bíróság el akarja marasztalni. Az 1965-ben

végzett felméréssel összehasonlítva 15%-os növekedést tapasztalhatunk a helyesen válaszolók számában. Magyarország jogállamiságának szerencsés következménye, hogy 30%-kal több fő gondolja úgy, hogy igazságos ennek az alapelvnek az alkalmazása. Azaz, változott a jogtudat minőségszerkezete is.

Az elemzésben részt vevő lakosság 87%-a tudta, hogy Magyarországon a törvényeket az Országgyűlés hozza, 10%-uk nem válaszolt erre a kérdésre, 3%-uk pedig rossz választ adott. Az 1965-ös felmérés idején az Országgyűlést választók aránya összesen 45% volt! A jelentős különbség oka szintén a rendszerváltásban rejlik, mivel az Országgyűlés súlya és hatalma jelentősen megnövekedett, és az állampolgárok figyelemmel kísérik – kísérik – az Országgyűlés munkáját. Sajnálatos azonban, hogy arra a kérdésre, hogyan lehet részt venni egy nyilvános tárgyaláson – előzetes engedély nélkül –, a helyes válaszok aránya mindössze 33% volt. Ez az állampolgároknak a bíróságokhoz való apatikus hozzáállásával magyarázható, valamint azzal, hogy az igazságszolgáltatási rendszerbe vetett bizalom nagymértékű csökkenést mutatott a kilencvenes években.

Szerencsére Magyarországon az elmúlt években fokozatosan javult az igazságszolgáltatás függetlenségének társadalmi megítélése – derül ki az Európai Bizottság által nyilvánosságra hozott, legfrissebb „igazságügyi eredménytáblázatból”.⁸

Végül beszélnünk kell arról a dichotómiáról, hogy amíg a megkérdezett 219 fő háromnegyede különbséget tudott tenni az emberölés és az emberölés kísérlete között, a törvényhozást összekeverték az igazságszolgáltatással, és a természetes és jogi személyek közti különbséget sem ismerték. Mindezt figyelembe véve, miközben elégedetten tapasztaljuk a magyar jogi kultúra megszilárdulását, nem szabad megfeledkeznünk a jogi ismeretek terjesztéséről és a jogtudat fejlesztéséről.

AZ UNIÓS JOGRENDSZEREK ÉS JOGI KULTÚRÁK KÖZELEDÉSÉNEK LEHETŐSÉGEI ÉS KORLÁTAI

Az EU – mint ismeretes – minden idők legátfogóbb jogharmonizációs programját valósította meg, nemcsak a 28 tagállam, hanem – orientációs ponttá válva – az EFTA, valamint Kelet- és Közép-Európa országainak vonatkozásában is. Az Unió intézményrendszerén keresztül a tagállamok célja nem valamely, ún. „egységes jog” kialakítása, hanem a nemzeti jogok bizonyos megőrzése mellett a tagállamok nemzeti szabályozásainak egymáshoz hasonlóvá tétele, a túlságosan nagy eltérések kiküszöbölése. Ezzel kapcsolatban kell kitérnünk arra a polémiára, amely az ún. konvergenciaelméletnek az uniós jog területén való alkalmazhatóságáról folyik már évek óta.

Az EU jogi kultúrái közti konvergencia hívei közös történelmi múlt, értékre és hagyományokra hivatkoznak.⁹ Ezzel szemben többen azt az álláspontot vallják, hogy a common law és a kontinentális jogi kultúra oly távol vannak egymástól, hogy közöttük közeledésről nem lehet szó. Így Pierre Legrand nemcsak a jogrendszert tekinti kiindulópontnak, hanem vizsgálódásaiba bevonja a kulturális elemeket is (Legrand, 1996). Úgy gondolja, hogy pusztán a szabályok és fogalmak keveset árulnak el egy jogrendszerről, és ezek alapján az sem ítéltető meg, hogy a jogrendszerek közelítenek-e egymáshoz. Ezeket csak felszínen történő változásoknak tekinti. Vannak olyan

mélyben, egészen a jogi kultúrában, ezen keresztül a nemzeti kultúrában rejlő különbségek, melyek megkérdőjelezzik a közeledés lehetőségét.

Maga a jogszabály része a kultúrának, és e kettő között folyamatos kölcsönhatás áll fenn, állandóan alakítják egymást. Legrand egy példával is illusztrálja a szabályok mögött meghúzódó kulturális jelentést, mikor azt vizsgálja, hogy a két eltérő jogcsaládban hogyan jelölik a bíróságok az eseteket: míg az angolok a felek nevével, addig a franciák a bíróság nevével és a döntés dátumával. Véleménye szerint az angoloknál ez azt a nézőpontot tükrözi, hogy a bíróság csak mint a felek közötti közvetítő jelenik meg, addig a franciáknál a hangsúly az állam hatalmi pozícióján van. Egy szabály, mely mégis egy kultúrát tükröz.

Legrand az előbb említett példát bővebben kifejtve hat pontot határoz meg, amelyben a két nagy jogcsalád különbözik. Az első a jogi érvelés természete, amely a common law esetében analogikus (az új problémákra analógia útján keresik a választ), míg a kontinentális jogcsaládokra az intézményes érvelés a jellemző (egy kiépített rendszerbe kell az esetet beilleszteni). A második a rendszerezés jelentősége. A common law-t még soha nem rendszereztek, és nem is törekedtek rá, míg a törvényi szabályozás a kontinentális jog alappillére. A harmadik a szabályok jellege. Az angolszászoknál a szabályok változhatnak a bírói jogalkalmazás során, míg a kontinentális jogcsaládnál ez nem valósulhat meg. Míg az előbbinél a szabályok igazából az eseten keresztül nyerik a jelentőségüket, addig az utóbbinál pusztán létük elegendő az alkalmazásukhoz. A negyedik a tények szerepe, amely a common law esetében igen jelentős (a bíróság központi kérdése: „Quid facti?”), addig a kontinentális jogban elveszti jelentőségét, amint beillesztették a már létező rendszerbe (a fő kérdés: „Quid juris?”). Az ötödik a jogosultságok jelentése, amely az angoloknál a keresetindítási jogosultságot jelenti (a tényeknek a keresetet kell alátámasztani), addig a kontinentális jogban a kereset csupán egy alaki szabály, a hangsúly a jogokon van. Végül a hatodik a múltat jeleníti meg, amely – mivel a common law örök időktől létezik – az angoloknál a szöveg tekintélyét adja, addig a kontinentális jogban minden szabály és jogintézmény egy adott korban, egy adott személy vagy testület akaratából jött létre, és e parancs által vált az emberek számára kötelezővé.

Ezek alapján láthatunk egy ellentétes álláspontot, amely tehát azt állítja, hogy az európai jogrendszerek nem közelítenek egymáshoz. Nem látja megvalósíthatónak, hogy egy angol jogász ténylegesen értékelni tudja a „rendszer” vagy a „szabály” fogalmát, mint ahogy azt sem, hogy egy német, holland vagy spanyol jogász értékelni legyen képes a tényeket vagy a múltat, hiszen mindegyik „a saját szemüvegén keresztül figyeli a másikat”.

A harmadik felfogás szerint a fenti koncepciók a jogi kultúrát formálisan értelmezik. Ezzel szemben olyan szociológiai megközelítésre van szükség, amely inkább az identitásra koncentrál. Például a polgári jog gyakran a nemzeti jogi identitás szimbóluma, illetve a nemzeti jogi kultúra kifejezője. Ezért tapasztalható, hogy a tagállamok idegenkednek a polgári jog harmonizációjától. Az EU viszont határozottan igényli azt (Paasilehto, 1999).

Anélkül, hogy most ebbe a vitába bekapcsolódnánk, csupán néhány kérdéssel foglalkozunk röviden.

Az első közülük úgy fogalmazható meg, hogy milyen mértékben hasznosítja az EU a nemzeti jogrendszerek jogintézményeit. Az emberi jogok beépülése a közösségi jogba nagyrészt a német alkotmánybíróságnak köszönhető. Az uniós jog nagyrészt adminisztratív természetű joganyagból áll, ezért jó néhány fontos elvét az igen fejlett közigazgatási joggal rendelkező francia és német jogrendszerekből vették át. Újabban viszont az Európai Bíróság néhány elvet – főként eljárásjogi elveket – a „natural justice” köréből, az angol jogból is átvett. Így lettek a uniós jog részévé pl. a „meghallgatáshoz való jog”, az „indoklási kötelezettség” és a „megfelelő eljáráshoz való jog” elvei, de az uniós jog merít a tagállamok gazdasági jogából is (lásd Kecskés, 2011:467–577).

Másodikként az Európai Bíróságról kell szólni. Ez ugyanis az a fórum, amely az angolszász és a kontinentális jogi kultúrák egyfajta „kohójaként” működik. A jog-összehasonlítás az Európai Bíróság állandó „kéziszerszámai” közé tartozik (Kecskés, 2011:467–577).

A fentebb említett két jogi kultúra ötvöződésére mutat az a tény is, hogy az Európai Unió Bírósága alapvetően esetjogi módszerekkel dolgozik, de ítéleteinek nincs precedenstermészete.

A következő probléma, amivel foglalkozni szeretnénk, a common law-val kapcsolatos. Arra az egyre nyilvánvalóbbá váló tendenciára gondolok, miszerint a brit bíróságok ítélkező tevékenységükben – bár észlelhető az angolszász és a kontinentális jogi kultúra szintézisére való törekvés – jobbra az amerikai modell felé közelítenek, ahol a döntéseket inkább a jogelvekre alapítják, mint a szabályokra (Levitsky, 1994:380).

Az Európai Unióban napjainkban kritikussá vált migránsválság miatt röviden ki kell térnünk a nemzeti jogi kultúrák és a muzulmán jogi kultúra egymáshoz való viszonyára, amit a politika, de a szakirodalom is a „párhuzamos társadalmak – párhuzamos jogrendszerek” problematikájaként aposztrofál.

Bajorországban kötelező a keresztet kitenni a tantermekben. Amint azt az Alkotmánybíróság 1991-ben hozott ítéletében kifejtette, a kereszt a nyugati kultúra és hagyomány szimbóluma, és ezért kifüggesztése nem jelenti az iskolának a keresztény vallással való azonosulását. Tehát nincs szó az állami semlegesség elvének sérelméről. Az osztályterem falán kifüggesztett keresztnek nincs hittérítő funkciója, és senkit nem kényszerít a kereszténységgel való azonosulásra vagy annak megtagadására. Vallási funkciót csak az iskolai ima és a hitoktatás tölt be, amiken nem kötelező részt venni.¹⁰

Franciaországban az ún. kendőper hívta fel a figyelmet a muzulmán és a francia kultúra konfliktusára. A Lyoni Közigazgatási Bíróság 1994-ben jóváhagyta két tanuló kizárását, mert azzal, hogy nem voltak hajlandók levenni a fátylukat a tornaórán, jelentős mértékben megzavarták a pedagógiai munkát. Egy évvel később az Államtanács is hasonlóan döntött, mert miközben a diákok megtagadták a fátyol levételét, szüleik az iskola előtt tüntettek, és röplapokat osztogattak (Takács, 2000:336–345).

Közismert, hogy Nagy-Britanniában az 1996-os Arbitration Act nyomán saría bíróságokat állítottak fel az iszlám közösség számára. Jelenleg már 85 hivatalos és alig megbecsülhető számú nem hivatalos ilyen bíróság működik. A saría bíróságok döntései általában kikényszeríthetők. Gondokat okoz azonban, hogy például a saría értelmében a fiúk kétszer annyit örökölnek, mint a lányok.

AZ UNIÓS TAGSÁG HATÁSA A MAGYAR JOGI KULTÚRÁRA

Az EU joga nem az „európai jogi kultúra”, hanem az *európai jogi kultúrák* terméke. Az új „európai jogi kultúra” most van kialakulóban, melynek jelei többek között a technikai jogszabályok sokasodása, és ezzel egy időben a jogrendszer egységének és vertikális pluralitásának erősödése. A jövő európai közös jog ugyanakkor többet jelent, mint a különböző jogterületek szabályainak egyre inkább megvalósuló összhangját. A *Ius Commune Europaeum* eurocentrikussága nem jelenti azt, hogy csak az európai államok jogrendjeire építkeznek. Az USA-ból, Ausztráliából és Új-Zélandról is átvett jogi megoldásokat. A jövő egyik kérdése az, hogy ez a komplex, ám koherens jogrend hogyan fogadja be a kelet-európai államok jogi hagyományait?

E tanulmány keretében csak két kérdés rövid megválaszolására van lehetőség. Abból a tényből kell kiindulnunk, hogy a nemzeti törekvések mellett bizonyos harmonizációs tényezők is mindig jelen voltak az ezer évre visszatekintő magyar jogi fejlődésben. E harmonizációs folyamat mögött meghúzódó főbb tényezők a következők voltak: Magyarországnak a Nyugat-Európához hasonló gazdasági és társadalmi szerkezete, valamint az európai életszínvonalhoz való felzárkózás törekvése. Ebben a tekintetben tehát Magyarország EU-s csatlakozásának jogharmonizációs dimenziója nem az első kihívás a magyar történelem során.

A rendszerváltás óta több pozitív, eurokonformitás felé mutató tendenciát is megfigyelhetünk a magyar jogi kultúrában. Ilyen például a rendszerváltás legalitásának ténye, valamint az Alkotmánybíróság következetes joggyakorlatának a magyar jogi kultúrára gyakorolt, előnyös hatása. Másrészt, a jogszabályok harmonizációja jelentős szerepet játszik Magyarország regulatív jogi kultúrájának megszilárdításában.

2004-ben történt EU-hoz való csatlakozásunk nem zárja ki azt, hogy megőrizzük az ország jogi kultúrájának egyediségét. Az integráció célja kettős: egyrészt biztosítani kell bizonyos közös hatások elérését; másrészt pedig be kell építenie a folyamatokba biztosítékokat annak érdekében, hogy hasonló eredők hasonló eredményekre vezessenek. „A jogban mindez azt jelenti, hogy a jogi kultúrának csakis olyan elemeit lehet – és adott esetben kell – egységesítenünk, amelyek sine qua non szereppel eszközösről jelentőségűek a mindenképpen megvalósítandó alapcélok szemszögéből” (Varga, 1992:446).

Ezért amikor azon munkálkodunk, hogy a magyar jogi kultúrát eurokonformmá tegyük, figyelmet kell fordítanunk a már létező magyar kultúra ápolására is! Nem gondoljuk, hogy túlzás azt állítani, hogy a magyar jogi kultúra is hozzá tudna járulni az Európai Unió jogrendjének fejlődéséhez.

JEGYZETEK

¹ Fő sajátosságai: az individualizmus és a racionalizmus. Vö. Van Hoecke–Werrington, 1998:503–505.

² Vö. pl. David, 1977; De Cruz, 1995; Zweigert–Kötz, 1971.

³ Lásd Visegrády, 1999; Kecskés, 2012. Az ír jogra nézve lásd Doolan, 1986; a skót jogi kultúrához pedig Watson, 1974.

- ⁴ Lásd ehhez alapvető irodalomként Eörsi, 1974; Hamza, 2002; Uotila, 1996; Danish Committee on Comparative Law 1963; Strömholm, 1981; Varga, 1979.
- ⁵ Lásd erről részletesen Rau et Al., 2014, kül. 7. s köv. old.
- ⁶ Lásd erről részletesen Visegrády, 2011.
- ⁷ 11/1992. (III. 5.) AB határozat.
- ⁸ http://jog.mandiner.hu/cikk/20150309_javul_magyarorszagon_a_biroi_fuggetlenség_megitelese.
- ⁹ Pl. Gerven, 1995; Joerges, 1997.
- ¹⁰ Lásd részletesen Takács, 2000:326–335.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Blankenburg, Erhard (ed.) (2000): *Legal Culture in Five Central European Countries*. WRR, The Hague.
- Danish Committee on Comparative Law (eds.) (1963): *Danish and Norwegian Law. A General Survey*. Copenhagen.
- David, René (1977): *A jelenkor nagy jogrendszerei*. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest.
- De Cruz, Peter (1995): *Comparative Law in Changing World*. Cavendish Publishing, London.
- Doolan, Brian (1986): *Principles of Irish Law*. Gill and Macmillan, Dublin.
- Eörsi Gyula (1974): *A skandináv jogról és jogtudományról*. MTA Állam- és Jogtudományi Intézete, Budapest.
- Fleck Zoltán (2010): *Változások és változatlanóságok*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Gerven, Walter van (1995): Bridging the Gap between Community and National Laws. *Common Market Law Review*, Vol. 32, No. 3, 679–702.
- Hamza Gábor (2002): *Az európai magánjog fejlődése*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Hesselink, Martijn W. (2002): The New European Legal Culture. In: Hesselink, Martijn W. (ed.): *The New European Private Law. Essays on the Future of Private Law in Europe*. Kluwer Law International.
- Hesselink, Martijn W. (2009): A European Legal Method? On European Private Law and Scientific Method. *European Law Journal*, Vol. 15, No. 1, 20–45, <https://doi.org/10.1111/j.1468-0386.2008.00449.x>.
- Hesselink, Martijn W. (2011): A Toolbox for European Judges. *European Law Journal*, Vol. 17, No. 4, 441–469, <https://doi.org/10.1111/j.1468-0386.2011.00576.x>.
- Joerges, Christian (1997): The Impact of European Integration on Private Law: Reductionist Perceptions, True Conflicts and a New Constitutional Perspective. *European Law Journal*, Vol. 3, No. 4, 378–406, <https://doi.org/10.1111/1468-0386.00037>.
- Kecskés László (2011): *EU-jog és jogharmonizáció*. HVG-ORAC, Budapest.
- Kecskés László (2012): *Polgári jogi fejlődés az angol és a skót jogban*. HVG-ORAC, Budapest.
- Kondorosi Ferenc – Visegrády Antal (2011): *Európa: az állam- és jogfejlődés irányai*. HVG-ORAC, Budapest.
- Kondorosi Ferenc – Visegrády Antal (2012): *A jog társadalmi küldetése az európai integráció és globalizáció korában*. Complex, Budapest.
- Kormány Attila (1999): Jogismeret és jogtudat a mai magyar társadalomban. *De Jure*, március 8.
- Kulcsár Kálmán (1997): *Jogszociológia*. Kultúrtrade Kiadó, Budapest.
- Legrand, Pierre (1996): European Legal Systems Are not Converging. *The International and Comparative Law Quarterly*, Vol. 45, No. 1, 52–81, <https://doi.org/10.1017/s0020589300058656>.
- Levitsky, Jonathan E. (1994): The Europeanization of the British Legal Style. *The American Journal of Comparative Law*, Vol. 42, No. 2, 347–380, <https://doi.org/10.2307/840750>.
- Martinico, Giuseppe – Pollicino, Oreste (2012): *The Interaction between Europe's Legal Systems*. Edward Elgar Publishing, Cheltenham, <https://doi.org/10.4337/9781781005668>.
- Paasilehto, Satu (1999): *Legal Cultural Obstacles to the Harmonisation of European Private Law*. Helsinki.
- Paczolay, Péter (1993): Constitutional Transition and Legal Continuity. *Connecticut Journal of International Law*, Vol. 8, No. 2, 559–574.
- Pokol Béla (2003): *Jogszociológiai vizsgálódások*. Rejtjel Kiadó, Budapest.
- Rau, Zbigniew et al. (ed.) (2014): *Tocquevillian Ideas. Contemporary European Perspectives*. UPA, New York.
- Stein, Peter (1999): *Roman Law in European History*. Cambridge University Press, Cambridge, <https://doi.org/10.1017/cbo9780511814723>.

- Strömholm, Stig (1981): *An Introduction to Swedish Law*. Springer, Uppsala, <https://doi.org/10.1007/978-94-017-4347-1>.
- Takács Péter (2000): *Nehéz jogi esetek*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Tárkány Szűcs Ernő (1981): *Magyar jogi népszokások*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Uotila, Jaakko (1996): *The Finnish Legal System*. Finnish Lawyers Publishing Company, Helsinki.
- Van Hoecke, Mark – Werrington, Mark (1998): Legal Cultures, Legal Paradigms and Legal Doctrine: Towards a New Model for Comparative Law. *The International and Comparative Law Quarterly*, Vol. 47, No. 3, 495–536, <https://doi.org/10.1017/s0020589300062163>.
- Varga Csaba (1979): *A kodifikáció mint társadalmi-történeti jelenség*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Varga Csaba (1992): Európai integráció és a nemzeti jogi kultúrák egyedisége. *Jogtudományi Közöny*, 47. évf., 10. sz.
- Visegrády Antal (1999): *Angolszász jog és politika*. Dialóg-Campus Kiadó, Budapest–Pécs.
- Visegrády Antal (2003): *Jogi kultúra, jogelmélet, joggyakorlat*. Aula Kiadó, Budapest.
- Visegrády, Antal (2011): Um balanço das transformações democráticas no Centro-Leste Europeu. *Revista Brasileira de Estudos Políticos*, No. 103, 11–41, <https://doi.org/10.9732/P.0034-7191.2011v103p12>.
- Visegrády, Antal (2013): Prawo sędziowskie na Węgrzech. *Filozofia Publiczna i Edukacja Demokratyczna*, Vol. 2, No. 2, 6–21, <https://doi.org/10.14746/fped.2013.2.2.13>.
- Watson, Alan (1974): *Legal Transplants. An Approach to Comparative Law*. Scottish Academic Press, Edinburgh.
- Zirk-Sadowski, Marek (2011): Court as Judges Interpretative Community. *Jura*, 17. évf., 1. sz., 142–150.
- Zweigert, Konrad – Kötz, Hein (1971): *Einführung in die Rechtsvergleichung*. Mohr, Tübingen.

Prugberger Tamás

A jogalkotás és a jogalkalmazás torzulásának világjelensége és az ahhoz vezető okok

Distortion in Legislation and in the Application of Law as a Global Phenomenon and its Causes

Összefoglalás

A tanulmány a világ uralkodó jogrendszereit bemutatva vázolja fel, mi jellemzi az egyes jogrendszerekben a pozitív jogot, a jogalkotást, valamint a jogalkalmazást és abban a bírói gyakorlatot. Kimutatja, hogy az egyes jogrendszerekben milyen a pozitív jogtól függő bírói jogalkalmazás, esetjogtól vagy tételes jogtól függő-e. Ezzel összefüggésben a szerző megvizsgálja, hogy a globális pénzügyi és gazdasági érdekeket kiszolgáló jogpolitika a globális célkitűzések szolgálatában miként igyekszik az Európai Bizottságon, az Európai Bíróságon keresztül deformálni az európai államokban a jogalkotást és a jogalkalmazást.

Kulcsszavak: aktushozatal, amerikai jog, angolszász jog, bírói gyakorlat, érdekegyeztetés, érzékenyítés, esetjog, Európai Bíróság, jogalkotás, jogalkalmazás, kontinentális európai joganalógia, szokásjog, tételes jog

Summary

The study outlines the prevailing legal systems of the world and the characteristics of each legal system in a breakdown by positive law, legislation and the application of law, and more specifically, judicial practice. It describes the application of positive jurisdictional law in certain jurisdictions, whether it depends on case law or positive

PROF. DR. PRUGBERGER TAMÁS DSc, professor emeritus, Miskolci Egyetem
(prugberger.tamas@t-online.hu).

law. In this context, the author examines the way legal policy seeks, in the service of global financial and economic interests, to distort legislation and law enforcement in European states in the service of global objectives through the European Commission and the Court of Justice of the European Union.

Keywords: American law, Anglo-Saxon law, judicial practice, conciliation, sensitization, case law, European court, legislation, application of law, continental European legal analogy, case law, positive law

A 19. század utolsó harmadára az európai és a transzatlanti civilizált államok jogrendszerei két nagy csoportot alkotva alakultak ki. Az egyik csoport az, amely a kontinentális Európában alakult ki, a másik pedig az angolszász jogrendszer. A kontinentális jogrendszeren belül az egyik alcsoportot a frankofón-latin, míg a másikat a germán jogrendszer csoportja képezi. Az angolszász jogrendszer szintén két csoportra tagozódik, melyek közül az egyik a szigetországi brit, vagyis az angol jogrendszer, míg a másik az Amerikai Egyesült Államokra jellemző transzatlanti jogrendszer (Badó, 2012:28–39; Radics–Bencze, 2012; David, 1977:18, 287–360. pontok; Badó–Bóka, 2012). Tételesem jogilag és a jogalkalmazás tekintetében élesen elválva az angolszász jogrendszertől, a frankofón-latin és a germán jogrendszer kizárólagossága volt jellemző a kontinentális Európa országaira, és tulajdonképpen még ma is ez a jellemző. Ugyanakkor a kontinentális Európára jellemző e két jogrendszer közül Skócia joga inkább a kontinentális frankofón jogot érzi magáénak, és ez vonatkozik Kanada francia nyelvű autonóm területére, Québecre is. Ezenkívül az USA egy államában, Louisianában ugyancsak a frankofón jogrendszer érvényesül (Radics–Bencze, 2012:56–57, 68–70). Az így kialakult helyzet állt fenn egészen a 20. század végéig, azzal a különbséggel, hogy Ázsia azon országaiban, mindenekelőtt Törökországban, Kínában és Japánban, ahol német jogtudósok kodifikáltak, a második világháború után a germán jogot kiszorította az angol, és ugyanígy néhány távol-keleti volt francia gyarmatról is kiszorította a frankofón jogrendszert a transzatlanti angolszász jogrendszer, vagyis az USA joga. A fő vonás azonban ma is az, hogy a kontinentális Európában a frankofón-latin és a germán jogrendszer a domináns, némi brit angolszász befolyással a holland és a skandináv államok jogrendszerére, míg az Európához tartozó atlanti-óceáni szigeteken, Anglia és Írország esetében az „ortodox” angolszász jogrendszer (David, 1977, 18. pont), az USA esetében pedig egy „neológ” angolszász jogrendszer van érvényben (Badó–Bóka, 2012:77–81; David, 1977, 366–370. pontok). A két jogrendszer, pontosabban jogrendszer-csoport között az alapvető különbség, hogy míg a kontinentális jogrendszerekre, mind a frankofón-latin, mind a germán jogrendszerekre az jellemző, hogy a jogalkotás és a jogalkalmazás élesen elválik egymástól, ezzel szemben az angolszász jogrendszereknél a kettő között nincsen határvonal, összefolyik egymással.

A kontinentális jogrendszerekben, tartozzanak azok a frankofón-latin vagy a germán jogrendszer-csoportokhoz, a jogalkotás szervei, a törvényalkotásra hivatott par-

lament és a rendeletalkotást végző miniszterelnök, a minisztériumok és egyéb erre feljogosított központi szakigazgatási szervek, valamint a helyhatóságok mint alaki jogforrások teljesen elkülönülnek a bíróságoktól és azok ítélethozatali tevékenységétől. A bíróságok ítélethozatali tevékenysége, vagyis az általuk meghozott eseti normák az alaki jogforrásoktól teljesen függetlenek, és csak az általuk meghozott anyagi jogforrásoktól mint általános normáktól függnék, amelyet az eseti ügyek elbírálása során alkalmazniuk kell. A bíró csak az alaki jogforrás által megalkotott anyagi jogforrástól függ, azonban hogy ezt miként alkalmazza, az már a jogszabályban megállapított keretek között az ő belátásától függ. A bírói jogalkalmazás és a jogalkotás alaki jogilag teljesen elkülönül egymástól, és csak anyagi jogilag van bizonyos összefüggés a kettő között, nevezetesen abban, hogy a jogszabály, vagyis a pozitív jog által megadott keretek között állapíthatja meg a bíró az ítélete lényegét jelentő jogkövetkezményt. Ez a jogalkotást a jogalkalmazástól elválasztó cezúra csak annyiban relativizálódik a közigazgatási jogalkalmazás esetében, ha jogszabályalkotásra feljogosított felettes közigazgatási szervnek alárendelt, kifejezetten csak közigazgatási jogalkalmazásra hatáskörrel rendelkező szerv alkalmazza azt az anyagi jogforrást, amelyet alaki jogforrásként a felettes szerve alkotott meg. Itt is azonban a szervezetiileg a közigazgatási alaki jogforrásnak alárendelt közigazgatási jogalkalmazó a jogkövetkezményt csak a jogszabály által meghatározott keretek között állapíthatja meg. A szervezeti függőségből eredő esetleges pszichés jogalkalmazási befolyást azonban tárgyilagossá tudja tenni a közigazgatástól független közigazgatási bírósági jogalkalmazás jogorvoslati jellegű ítélethozatali tevékenysége. Főszabályként tehát a kontinentális jogrendszerben a jogalkotás és a jogalkalmazás a klasszikus értelmezés tekintetében szigorúan elválik egymástól, ami a szovjet-orosz és a második világháború után a befolyási övezete alá került közép- és kelet-európai államokban sem volt másként. Ugyanakkor a pozitív jog egész dogmatikai rendszerének a gyökere történetileg a kialakult szokáson és a római jogon nyugszik, amely kezdetben a judikatúrában, vagyis a joggyakorlatban a közerkölcs, az ismételt szokáskövetés, és az így kialakult íratlan, majd leírt szokásnormarendszeren, valamint a kezdetben szintén íratlan, majd leírt hatalom- és közösségirányítási normarendszeren nyugodott (David, 1977, 38–44. és 76–80. pontok; Kilic–Paksy, 2012; Peschka, 1975:361–374; 1980, 1. rész, 2. fej.).¹ Az így kialakult normaszokásrendszer elméleti jogászai rendszerezett absztrakciója vezetett a kodifikációhoz, ami a frankofón-latin jogrendszerekben az ipar és a kereskedelem, valamint a pénzforgalom gyors kifejlődése miatt korábban kodifikálódott, mint a germán jogrendszerekben, ahol az agrárium játszotta a főbb szerepet (David, 1977, 28–54. pontok; Mezei, 2012:133; Horváth et al., é. n.; Niederhauser, 1965:655. s köv. o.; Prugberger, 1978:19. s köv. o.).

Ezzel szemben az angolszász jogrendszerekben nem az összefüggő normatisztelek és annak alávetett jogalkalmazás játszotta és játssza ma is a főszerepet, hanem az „act”, vagyis az aktus. Kétféle aktus van, amely minősíti a konkrét tényállást. Az egyik aktus, amellyel a felperes az alperessel szemben vagy a vádhatóság a vádlottal szemben hoz fel, a másik aktus, amely során a bíró a felek „támadó aktus” és „contra act” mérlegelése alapján meghozza azt az „ítéleti (döntési) aktust”, amely a jogkövetkezményt, a szankciót tartalmazza. Az ítélezésben irányítúként csak egészen háttérként jelenik

meg a szokásjogilag kialakult, többnyire nem leírt normarendszer, és az elméletileg kimunkált szokáson alapuló, de az állam által nem megerősített jogrendszer. Ugyanis a jogalkalmazó elé került aktusban szereplő hasonló tényállásban hozott korábbi ítéletek közül válogat a bíró, amelyek közül kiválasztja azt a legközelebbit, amely legjobban hasonlít ahhoz az aktussal, vagyis keresettel hozzá került ügghöz, és arra hivatkozva hozza meg az eléje került ügyben az ítéletet, és állapítja meg annak jogkövetkezményét, vagyis a szankciót (Badó, 2012:22.; Eörsi, 1975:118. s. köv. o., 130–166). Ilyen elhíresült esetként közli Eörsi Gyula azt az esetet, amikor a gépkocsivezető elvesztve uralmát az általa vezetett gépkocsin, egy üzlet kirakatában állt meg, a kirakatban lévő árukat tönkretéve. A bíró az ügyben a saját ítéletét egy évszázaddal korábbi ítélet jogkövetkezményét alkalmazva hozta meg, ahol az volt a tényállás, hogy egy lovas kocsis lovai bokrosodtak meg, és belerohantak a piacon a kofák áruiba, tetemes károkat okozva (Eörsi, 1975).

A perben a bíró passzív. A felek ügyvédei, büntetőügyben a vádhatóság és az ügyvéd keresik ki a jogtárból az adott ügghöz hasonlító korábbi ítéleteket, amelyek közül a bíró a saját meggyőződése alapján választja ki azt az ügyet, amely szerinte a legjobban hasonlít az előtte fekvő ügghöz. Az ítélethozatali választását köteles elméletileg a szakirodalom által is alátámasztani, mely ítélet a tudományosan megalapozott indokolással együtt az eljáró bíróság évkönyvében az ítéletet meghozó bíró neve alatt jelenik meg. Ezért lényegileg minden ítélet tudományos közleménynek számít (Badó, 2012:29–39). A klasszikus angolszász jogban a pozitív jog csak mint „tradíció” hat, a bíró alkotta esetjog a domináns. Ebből adódik, hogy az ügyvédek a saját jogi okfejtésük alapján igyekeznek meggyőzni a bírakat, és ezért az alaki jog sokkal rugalmasabb az angolszász „esetjogban” (case law). Mivel ily módon a jogalkotás és a jogalkalmazás összecsúszik, a bírói függetlenség rugalmasabban értelmezhető az angolszász jogban, mint a kontinentális jogban, és ezért a kijárási is jobban megengedett. Ezzel függ össze az is, hogy az angolszász jogban nincs külön alkotmánybíróság, és ezért az alkotmánybíróság szerepét, eltérve a kontinentális jogrendszerektől, a Legfelsőbb Bíróság látja el. Ezzel szemben, a kontinentális államokban az alkotmánybíróság, vagy a frankofón jogokban az annak megfelelő Conseil d’Etat elkülönül a Legfelsőbb Bíróságtól (Kilic-Paksy, 2012:122–126).

A társadalom-gazdasági viszonyok egyre bonyolultabbá válása azonban szükségessé tette, hogy ez a két, egymástól élesen különböző két irányzat közeledjen egymáshoz anélkül, hogy összecsúszásról szó lenne. Ez a folyamat megkezdődött már a 19. század végén, és folytatódott az egész 20. század folyamán. Ez először a gazdasági élettel összefüggésben jelent meg, mivel rájöttek, hogy a gazdasági folyamatokat legalábbis indirekt módon befolyásolni, irányítani szükséges. Ezért az angolszász jogrendszerekben, elsődlegesen az Adam Smith álláspontja uralta Angliában, ahol mindmáig a fő teoretikus nézet a „láthatatlan kéz” automatizmusa alapján, vagyis az önszabályozással irányított, liberalizált piac, a gazdasági életet és a szociális feszültségek megelőzése, kiiktatása, valamint a munkabéke érdekében egyre több normatív „act”-ot hoz meg az angol és az ír parlament, az USA-ban pedig a kongresszus. Ugyanakkor a kontinentális államokban az alap kódexek érintetlenül hagyásával egyre több olyan konkretizáló

törvényt hoznak, amely az alapkódex egyes rendelkezéseit a korviszonyoknak megfelelően korszerűsíti. Ilyen célzattól egyre sűrűsödött a miniszterelnöki és a miniszteri rendeletalkotás. Ezen túlmenően a bírói judikatúra az eseti ügyek elbírálása során egyre több olyan kiterjesztő vagy megszorító jogértelmezést végez, amely valamilyen formában összhangban áll az eredeti jogalkotói akarattal, elképzeléssel. E folyamat következtében egyre több elvi döntés és kollégiumi állásfoglalás születik a kontinentális jogrendszerhez tartozó államok legfelsőbb bíróságain, amelyek a jogszabályhoz hasonló, de mégsem vele azonos eredetű, hanem csak származtatott jogforrásként vehetők számításba, és csak az alsóbb bíróságokra irányulnak. Ezekről az alsóbb bíróságok elvben eltérhetnek ítélethozatalaik során, azonban az ilyen ítéletek tartalmát a jogorvoslat során eljáró magasabb szintű bíróságok módosítják, és összhangba hozzák az elvi döntésekkel és kollégiumi állásfoglalásokkal. A közigazgatási jogforrások tartalmát illetően egyrészt hasonlóan járnak el az egyes ügyeket elbíráló közigazgatási bíróságok, a legfelső közigazgatási bírósági szint pedig hasonló elvi állásfoglalásokat ad ki az alsóbb közigazgatási bíróságok számára.

Ezzel kapcsolatosan jegyzem meg, hogy újabban az Európai Parlament azt veti a közép- és a kelet-európai országok szemére, hogy a kormányzati irányítás befolyásolni tudja a közigazgatási bíróságokat. A magyar kormány válaszképpen sajnos nem állította fel a közigazgatási bírósági rendszert, pedig Németországban és más nyugat-európai államokban, ahol közigazgatási bíróságok működnek, ilyen kifogást az EU parlamentje nem tesz, holott a tervbe vett, önálló magyar közigazgatási bíróság szervezetiileg a német közigazgatási bírák megválasztási rendszeréhez hasonló, független bírói testületi választási kautélák mellett szerveződne. Érdemes lenne elgondolkodni a köztisztviselők egzisztenciális biztonsága érdekében, hogy a beosztott köztisztviselők közszolgálati viszonyaival kapcsolatos peres ügyekben, az olasz megoldáshoz hasonlóan, a munkaügyeket tárgyaló bíróságok járjanak el, és csak a vezető köztisztviselők ügyei tartozzanak a közigazgatási bíróságok hatáskörébe (Prugberger, 2015:30).

E természetes közeledési folyamatban bizonyos torzulás figyelhető meg az Európai Bíróság és különösen az Európai Emberjogi Bíróság esetében, mivel mindkét bíróság a kontinentális európai jogállamok jogrendszerét a transzatlanti angolszász, vagyis az USA jogrendszeréhez nemcsak közelíteni, hanem ahhoz hasonlóvá kívánja alakítani. E folyamatnak a részleteit mind szervezeti, mind működési viszonylatban Pokol Béla kutatta ki, kimutatva azokat a hagyományos és az ún. „természetjogi” elvekkel ellentétes torzulási folyamatokat, amelyek a jogalkotás és a jogalkalmazás statikai és funkcionális oldalán megmutatkoznak. Ami a kontinentális jogrendszer elveivel ellentétesnek és torzulásnak tűnik, az az igazságszolgáltatásban is érvényesülő, általánosan megengedett érdekérvényesítési rendszer, vagyis a lobbizás. Ez a kontinentális jogrendszerekben csak a törvényi és a rendeleti jogalkotásban elfogadott, amit arra létesített és testületi, illetve cégnyilvántartásba bejegyzett érdekvédelmi, érdekérvényesítő szervezetek folytatnak, amelyek jogosultak az érdekérvényesítő tevékenységük körébe tartozó témákban jogalkotást kezdeményezni a parlamentben képviselőik útján, valamint direkt módon is a kormányirányítás, emellett a minisztériumi szakközigazgatás legmagasabb fórumain, és ugyanígy a helyhatóságok szintjén is. Egyes államokban közvetlenül is felléphetnek,

csatlakozva az egyes ügyeket elbíráló eseti ügyekhez. Erre Magyarországon is megvan a lehetőség valamennyi érdekvédelmi testület számára akkor, ha blankettaszerződéssel vagy más előregyártott belső szabályozással az azt kibocsátó, többnyire gazdasági szervezet sérti az érdekvédelmi testülethez tartozók általános érdekeit. Ha az állam követ el ilyet, és az az alkotmányban biztosított jogokat sérti, fennáll az Alkotmánybírósághoz való fordulás lehetősége. Ugyanakkor vannak olyan államok is, ahol az országos érdekvédelmi szervezeteknek megvan a lehetőségük arra, hogy a rendes bírósági szervezet legfelső fórumához forduljanak azzal a kéréssel, hogy az érdekvédelmi hatáskörükbe tartozó jogvitás ügytípusokban elvi állásfoglalást alkossanak. Magyarországon azonban az érdekvédelmi szervezetek számára ilyen lehetőség nem áll fenn. Ilyen lehetőség elsősorban az USA egyes tagállamaiban van, miként több tagállamban alkotmányi előírás az is, hogy a törvényalkotás, de ugyanígy a normatív rendeletalkotás során egyaránt vagy előzetesen ki kell kérni a szabályozás tárgyában érdekvédelmi kompetenciával rendelkező országos szervezet, egyesület véleményét, sőt van, ahol előírás, hogy kívánságukra be kell vonni őket a szabályalkotási tevékenységbe.

Ehhez csak részben hasonló a helyzet ma már nemcsak egyes nyugat-európai, hanem közép- és kelet-európai államokban is, ahol három- vagy többoldalú érdekegyeztetés folyik állami részvétellel, országos érdekegyeztetési tanács keretében, amely jelenleg elsősorban a munkaügyi és a társadalombiztosítási jogszabályok, esetleg a környezet- és a fogyasztóvédelmi normatív jogi előírások megalkotásánál áll fenn. Magyarországon ez a háromoldalú országos érdekegyeztetési rendszer, Belgiumhoz és Hollandiához hasonlóan, az 1992. évi Munka törvénykönyve alapján érvényesült, és rövid ideig az Antall–Boross-kormány idején a társadalombiztosításnál is fennállt. Hasonlóan kezdett kialakulni a környezet- és a fogyasztóvédelem területén a környezetvédelmi és a fogyasztóvédelmi érdekvédelmi szervezetek bevonása a jogalkotásba, aminek eredményeként számos környezet- és fogyasztóvédelmi jogszabály és nevesített fogyasztóvédelmi ügylet megszületett, és bekerült a Ptk.-ba. Az érdekvédelmi szervezeteknek a jogalkotásba „ex lege” történő kötelező bevonása azonban egyre zsugorodott. A munkáltatók és a szakszervezetek országos szövetségeinek, valamint a munkaügyi tárcának a részvételével az Országos Érdekegyeztető/Munkaügyi Tanácsban megkötött tripartit megállapodás képezte alapját a leendő munkaügyi jogszabálynak egészen 2011-ig, mígnem e háromoldalú megállapodáson nyugvó jogalkotási folyamatot a 2011: XCIII. tv. meg nem szüntette. Az érdekegyeztetésen alapuló jogalkotási folyamat sajnos mára gyakorlatilag megszűnt, amibe belejátszott, hogy mind a jobboldalinak, mind pedig a baloldalinak elkönyvelt kormányok nem tárgyaltak egymással, ha pedig meg is állapodtak egymással az érdekvédelmi szervezetek és a kormány törvény-előkészítő tárcájával, a tárca részéről a megállapodás szerinti törvénybeterjesztést módosítási indítvány torpedózta meg.

A jogalkotásnak ez az új rendszere egyértelműen lehetőséget ad a lobbizásnak és az informális érdekvérvényesítésnek. Ez az új informális, lobbizásos kijáráson alapuló érdekvérvényesítési rendszer az USA-ból indult el, ahol erre külön érdekvérvényesítést végző ügyvédi irodák szakosodnak. Ezek az irodák a normatív és egyedi döntések, aktusok meghozatalára feljogosított állami szerveknél járnak el megbízás alapján, va-

lamely szervezeten fellépő csoport, intézmény vagy vállalat érdekében, hogy a meg-célzott állami intézmény a kívánságnak megfelelő normatív vagy eseti döntést, aktust a kívánt tartalommal meghozza, vagy egy korábbi ugyancsak a kívánt tartalommal megváltoztasson vagy hatályon kívül helyezzen, illetőleg visszavonjon. Ezzel az európai jogrendszerektől teljesen idegen gyakorlattal szemben a már említettek szerint jogalkotásra vagy hivatalból, az arra feljogosított állami szerv saját elhatározása vagy valamely más hatósági szerv, vagy pedig a legfelsőbb bírósági fórumok, esetleg a jogi, igazgatási, közgazdasági, szociológiai és egyéb társadalomtudományi kutatásokat vég-ző egyetemek és kutatóintézetek kezdeményezése, jelzései alapján kerülhet sor. Ha pedig jogalkotásra sor kerül, be kell tartani a jogalkotásról szóló törvény előzetes ha-tásvizsgálati eljárásra vonatkozó előírásait annak érdekében, hogy a jogszabály a kí-vánt hatást el tudja-e érni, és milyen módon. Peschka Vilmos helytállóan írja le, hogy a pozitív jognak meg kell felelnie a társadalom objektív törvényeinek, a társadalmi többség objektív érdekeinek, mert ha ezeknek nem felel meg, akkor visszajára fordul. Vagy nem tartják be, vagy ha az állam erőszakosan betartatja, a betartatás diktatúrába és társadalmi ellenállásba csap át, amely közéleti feszültséget okoz (Peschka, 1979:164, 200; 1972:334; Prugberger, 2012).

Még szembevetőbb a különbség a transzatlanti amerikai és az európai jogalkal-mazás érdekpozicionálása között. Pokol Béla szerteágazó és mélyreható kutatásai azt mutatják, hogy az USA-ban, ahol a Legfelsőbb Bíróság egyúttal az alkotmánybíróság szerepét is betölti, a bírói joggyakorlat kiterjedhet a jogesetek elbírálása során azok al-kotmányossági szempontból is történő minősítésére is. Annálfogva pedig, hogy kevés a normatív aktus, jelentősen előtérbe kerül az eljáró bíróságok és bírák társadalom- és gazdaságpolitikai, valamint szociálpszichológiai meggyőződése, szemlélete. Ezt a bí-rói, bírósági szemléletet igyekeznek a lobbisták, az érdekkijáró szervezetek és ügyvé-di irodák a maguk javára alakítani, érzékenyíteni. Mindezt megteszik még az eljárás megindulása előtt, az eljárás egész folyamatában, sőt az eljárás befejezését követően, még az ítélet meghozatala előtt, ha pedig az ítélet kedvezőtlen, akkor ez a befolyásolás tovább folytatódik a jogorvoslati eljárás során (Pokol, 2017:30–36).

Ennek a pozitív jog normatív, jogdogmatikai és az általános etikai felfogással össz-hangban álló, objektív szemléletének az emocionális szubjektív színezetű egyoldalúvá tétele már tapasztalható a magyar judikatúrában is. Tipikus példája ennek a birtokhá-borítások rendezése. Az 1952. évi polgári eljárási törvény, majd pedig az 1959-ben ha-tályba lépett első magyar Ptk. felszámolta a birtokvédelmi ügyekben a bíróság előtt fo-lyó ún. „sommás” birtokvédelmi eljárást, és azt a települési önkormányzat jegyzőjének a hatáskörébe utalta. A jegyzők általában minden esetben a helyben lakók javára dön-töttek az érzelmi alapon fennálló helyi összefonódások alapján, a nem helyben lakó sérelmet szenvedett hátrányára, akkor is, ha igaza volt. Korábban a bírósági keresettel elindult bírósági eljárásokban az ilyen ügyek jogszerűen lerendeződtek. Mostanában viszont egyre több az olyan birtokháborítási ügy, ahol az „érzékenyített” bíróságok a jogszerűtlenül eljáró birtokháborítóknak adnak igazat szociális okokra hivatkozva.² Ez volt tapasztalható az Ajkai Timföldgyár tömegkatasztrófa okozása miatti büntetőügyé-ben hozott felmentő ítéleteknél,³ amely szemlélet ma már egyre több polgári és bün-

tetőügy elbírálásánál érezteti hatását. Azt pedig, hogy ez a kormányzati igazgatásban is érezhető, mutatja Olaszország példája, ahol a lakosság többségének támogatását élvező belügyminiszter által az olasz közrend és közbiztonság érdekében kiadott, a migránsokat jogtalanul szállító NGO-hajók kikötését tiltó rendelet hatálybalépését két másik miniszter humanitárius okokra hivatkozva megtorpedózta.

Mindez az USA érdekkijáráson alapuló közjogi döntéshozatali eljárási és bírósági joggyakorlata az Európai Gazdasági Közösség, jelenleg pedig Unió Bírósága, valamint az Európai Emberjogi Bíróság felállításával került át Európába. Európa nyugati felét a második világháborút követően megszállt nyugati hatalmak közül az USA volt az, amely a legnagyobb befolyást gyakorolta Nyugat-Európa új berendezkedésének arculatára. Ebben az amerikai modell szerint felállított Európai Gazdasági Közösség (EGK), valamint az Európai Szabadkereskedelmi Társulás (EFTA) és a kettő keretei között kialakított bíróság, valamint a később létrehozott Európai Emberjogi Bíróság ítélkezési gyakorlata játszott és játssza mindvégig az európai nemzeti államok számára példát mutató közvetítő szerepet. Az EFTA-bíróság ítélkezési gyakorlata szinte egy az egyben megegyezett az EGK Bíróságának a gyakorlatával, miként működésének a szabályai is az EGK direktíváival, irányelveivel és ajánlásaival. Az Európai Unió Bírósága, valamint az Európai Emberjogi Bíróság ítélkezési gyakorlata teljesen átvette az amerikai igazságszolgáltatási rendszer érdekkijárásos, a pozitív jogot háttérbe szorító, pillanatnyi vagy távlati politikai, gazdasági célokat figyelembe vevő érdekek szerint a jogi elveket teljesen parttalanul értelmező és alkalmazó ítélkezési rendszerét. Ennek jogelméleti megfogalmazását tekintve, a harti jogfelfogást, hogy a jognak az általános etikai, erkölcsi elveknek kell megfelelnie, felváltotta a dworkini jogelmélet. Ezen, a neokantiánus iskola Jürgen Habermas által vezetett frankfurti irányzatának a kiforgatott álláspontja szerint a jognak nem az általános közérkölcson és etikai elveken kell alapulnia, hanem a társadalom felsőbb, intellektuális rétege által vallott ún. diskurzus erkölcsén (Pokol, 2017:36–38). Ennek a szemléletnek megfelelően épül fel és működik mind az Európai Bíróság, mind pedig az Európai Emberjogi Bíróság.

A kontinentális európai jogalkotó hatóságok és bíróságok, szűkebben véve pedig a germán jogrendszerhez tartozó államok, így Magyarország jogalkotásra és ítélkezésre feljogosított állami mechanizmusa a Rudolph von Jhering által kialakított érdekösszhang megteremtésére igyekezett mindvégig és ma is alapozni mind a jogalkotási, mind pedig a jogalkalmazói tevékenységet (Jhering, 1904). Ezzel szemben a transzatlanti amerikai jogalkotásban és jogalkalmazásban az érdekküzdelem a domináns, és annak az érdekei szerint alakul egy kérdéses törvény megalkotása vagy annak tartalma, hogy az érdekeltek közül melyikük tudta, és milyen ügyesen vagy elszántsággal, direkt vagy indirekt jellegű lobbizással vagy másképpen a normatív aktust kibocsátó hatóságot, illetve az ítéletet megalkotó bíróságot sikeresebben befolyásolni. Miként Pokol Béla rámutat, az Európai Bíróság szervezete, amely az ügyek jogi szakmai tartalom szerinti felosztása szerint három eljáró bíróságból, az Európai Törvényszékből, vagyis a Curia-ból, a Tribunalból, valamint az EU hivatalnokainak és alkalmazottainak az őket foglalkoztató uniós szerv között fennálló jogvitáiban eljáró bíróságból áll, egészen úgy épül fel, amely eme amerikai ítélkezési gyakorlatnak felel meg. A bírakat a tagállamok

delegálják, szolgálatuk meghatározott időre szól. Minthogy a bírák jelentős része nem a tagállamok felső bíróságainak leülepedett szakmai és ítélkezési gyakorlattal rendelkező bírái, hanem elméleti szakemberek, többnyire professzorok közül kerülnek ki, bizonyos időbe telik, hogy bíróként is érette váljanak. Ezért a bírák túlnyomó része arra az ügyelőkészítő szakmai stábra szorul, amelynek feladata, hogy segítsen a bírának a hozzájuk kiszignált ügyek feldolgozásában, minősítésében, az ítéleti koncepció kialakításában, annak megindokolásában, ideértve a megfelelő jogkövetkezmény (szankció) és mértékének a kiválasztását is. Ez a szakértői testület igyekszik az Európai Bizottság mindenkor jogpolitikai álláspontja szerint befolyást gyakorolni az előadó bíróra; ha ez sikertelen, akkor a tanács elnökére és tagjára. A végső kísérletet a bíróság elnöke teszi meg, aki közvetlenül az előadó bíróra, közvetve pedig a tanács elnökén keresztül próbál hatást gyakorolni az előadó bíróra. Az álláspontján változtatni nem akaró előadó bíró lecserélésének kérésére a bíróság elnöke felkérheti a tanácselnököt, aki viszont saját elhatározásából is fordulhat ilyen kérelemmel a bíróság elnökéhez. Minthogy az ügyeket előkészítő szakmai stáb sztenderd és jól bejáratott az Európai Bíróság működésében, az újonnan érkezett bírák teljesen, de a régebbiek is jelentős részben rájuk támaszkodnak, még akkor is, ha a francia nyelvet tökéletesen bírják, mivel a bíróság belső használatú francia ítélkezési és munkanyelve – miként erre Pokol Béla utal – sajátos, „házon belüli” francia. Eme ügyelőkészítő stáb szakjogászai relatív módon úgy állandóak, hogy időszakosan felváltva egyszer a bizottság jogi apparátusában, más időszakban pedig a bíróságnál dolgoznak. Ennélfogva szoros az átjárás a bíróság és az Unió jogászai stábjá között. Bár minden bírónak joga van a saját hazájából ügyelőkészítő szakértőt hozni, Pokol Béla szerint azonban azok éppúgy kiszolgáltatottak, mint a bírák, a már említett okok miatt. Ezenkívül a bírák jogi meggyőződését jelentősen befolyásolják, ítélkezési szabadságukat indirekt módon nagymértékben korlátozzák a főtanácsnokoknak az ítélkezés előtt már jóval korábban átadott állásfoglalásai (Pokol, 2019:51–77). A bírói függetlenség tehát áttételesen és indirekt módon a bíróság szervezeti felépítésén és működési mechanizmusán keresztül nagymértékű befolyásoltság alatt áll, és ezáltal észrevehetően sérül.

Nagymértékű az Európai Emberi Jogi Bíróság (EJEB) esetében a bírói függetlenség korlátozása, ami közvetlen formában, a bíróság szervezetébe beépítve valósul meg. Az egyfokú ítélkezés alapja az ENSZ Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata, és az Európai Unió Alapjogi Chartája. Ezek alapján az EJEB kialakította a maga esetjogát, lényegében az angol bírászkodás mintáját alapul véve, azzal azonban, hogy az ügyet előkészítő bíró nem a saját meggyőződése alapján választja ki az esetjogból azt, amit alapul véve, a meggyőződése szerint az ítéleti álláspontját megalapozza, hanem szigorúan meghatározták, mennyiben lehet eltérni a zsinórmértékül szolgáló esetjogtól. A bírák tevékenységét itt is egy központosított jogázzapparátus segíti, miként az Európai Bíróságnál. Különbség azonban abban van, hogy itt – miként ez Pokol Béla kutatásaiból kitűnik – a segítő szakértőt az ügyet előkészítő előadó bíró részére az EJEB elnöke választja ki a központi szakértői csoportból. A szakértői apparátusban dolgozó „registry lawyerek” alkalmazásuk kezdetén ideiglenes jelleggel, négyéves időtartamra nyernek felvételt, és azután döntenek a véglegesítésükről. Ezért lojálisak az

EJEB felső vezetéséhez. Ha a kiküldött registry lawyer nem tudja meggyőzni a más-ként gondolkodó ügyelőkészítő előadó bírót vagy az ügyben eljáró kamarát, akkor az EJEB elnökéből és a szekcióvezető bírákból álló „jurisconsult” végső soron elveheti az ügyet az előadó bírótól vagy az ügyben eljáró kamarától is, és más előadó bírót jelöl ki a kamarának, vagy más kamarának adja át az ügyet tárgyalásra. Ezenkívül, mielőtt az ügy döntésre a kamara elé kerülne, a jurisconsult apparátusa részéről van egy apparátuskontroll is, amely a jurisconsult megbízásából minden egyes ügy tervezetét hivatalból ellenőrzi, és ha lényeges eltérést tapasztal az esetjogtól, felhívja az előadó bírót és a segítő jogászteamet, hogy szüntessék meg az eltérést. Ha ezt nem vagy nem megfelelően teszik meg, a heti rendszerességgel tartott tájékoztatókon ezt minden bíró és registry lawyer tudomására hozza a jurisconsult (Pokol, 2019:39–50). Ilyen eltérés lehetett volna például, ha annak a panasszal élő magyar állampolgárnak az ügyében, aki nyilvánosan vörös csillagot viselt a kabátja gallérján, az EJEB ügyet elő-készítő bírāja megállapította volna, hogy jogerősen ítélték el, mivel Magyarországon a vörös csillag, a horogkereszthez hasonlóan, önkényuralmi jelvénynek számít (Bárd, 2012:149–151). Mindebből látható, hogy az EJEB jogalkalmazási gyakorlata során, torzítva a bírói függetlenséget, az ítéletet tulajdonképpen a „registry lawyer” és a „jurisconsult” apparátusa hozza meg.⁴

Mindaz, amit Pokol Béla *Az európai jurisztokrácia* című könyvében e két bíróságról és mindkettő ítélezési gyakorlatának visszasságairól leír, más nyugat-európai kutatók empirikus kutatásaival egyezik, kiknek állításait részletesen hivatkozza és ismerteti.⁵ Rámutat továbbá arra is, hogy a két bíróság az így kialakított és irányított ítélezési gyakorlatán keresztül, voluntarisztikus módon a nemzetközi jogot „alkotmányjogiasítja”, az egyes európai államok alkotmánybíróságain keresztül pedig az EJEB és az Európai Bíróság gyakorlatán keresztül módosíttatja azok alkotmányát, alaptörvényét. Azzal viszont, hogy az Európai Bizottság és az Európai Bíróság között milyen szoros kapcsolat áll fenn, a bizottság nyilvánvalóan befolyással lehet az Európai Bíróságra, hogy politikai érdekeinek megfelelően milyen irányelv meghozatalára, az irányelvek milyen jellegű módosítására tegyen javaslatot, amelyet aztán az Európai Parlament elé visz (Pokol, 2019:57–61). Ennek az eredményeként tapasztalható tendencia, hogy az EU újabb irányelveinél és módosításainál a nemzeti sajátosságok szerinti szabályozásnak megengedett keretek egyre szűkülnek, ezáltal az irányelvek is egyre inkább a tagállamokra változtatást nem megengedő, kötelező direktíváihoz kezdenek hasonlítani.⁶ Emellett az USA-ban koncentrálódott globális pénzügyi és gazdasági nagyhatalom NGO-hálózata által jelenleg még csak az igazságügyi jogszolgáltatás szereplői irányában végez „érzékenyítő tanfolyamokat”, amelyeknek célzott alanyai bírák, ügyészek és ügyvédek (Prugberger, 2018:110–113, 124–127). Eme érzékenyítő tanfolyamoknak a hatása már érezhető az igazságszolgáltatásban, ahol váratlan fordulatok alapján olyan nem várt ítéletek születnek mind büntető-, mind pedig polgári ügyekben, ahol az érdekösszhang megteremtésére irányuló, helyes jogértelmezéssel szemben a pozitív jogot a bizonyos érdekek szerint történő formálása jellemzi. Együttal az ilyen ítéletek válnak azután olyan esetjoggá, amelyeket a bíróságoknak követniük kell. Egyes nyugat-európai államok – mindenekelőtt Németország és a skandináv

államok – élen járnak ebben, mások, különösen a közép- és a kelet-európai államok, igyekeznek ellenállni e hatásoknak. Magyarország is ez utóbbi államok körébe tartozik. Ugyanakkor némely kérdésben hasonló módszereket alkalmaz, mint amit az EU és a Bizottság. Különbség csak az elérni kívánt célokban van, ami azonban nem mellékes.

Mint már arról szó esett, az angolszász esetjogban, ha nincs normatív aktus, akkor a bíró a saját jogi belátása alapján dönt, amit csak a történelmileg kialakult bírói esetjog befolyásol. Az angol bírónál az „érzékenyítésnek” azt kell elérnie, hogy az elbírálása alatt álló ügyszámhoz tartozó „ítéletelőzményeket” az érzékenyítésnek megfelelően vizsgálja, és közülük mintának az érzékenyítésnek megfelelőt válassza ki. Mivel – mint láttuk – az USA bírót ilyen ítélkezéstörténeti előzmények nem kötik, érzékenyítésre nincs szükség, helyét átveszi a direkt lobbizás.

Más a helyzet a kontinentális jogrendszereknel. A skandináv jogrendszereknel, ahol a bírói gyakorlatot nem mindenütt fedi le a pozitív jog, és ezért sok területen a kodifikálatlan szokásjog uralkodik, az érzékenyítés a bíró lelkiismeretét és jogtudatát célozza meg, hogy az abban foglaltak szerint hozza meg a döntését az adott ügycsoportokban. A kontinentális Európa nyugati, déli és középső, sőt még a keleti területein a frankofón-latin és a germán jogrendszer uralkodik, ahol a bíró által alkalmazandó jog kodifikált pozitív, azaz tételes jog. Ezért a bíró a törvény által előírtakhoz kötött. A kettő között azonban mégis van különbség: ugyanis a frankofón-latin tételesjog-alkotás jóval elnagyoltabb, mint a precízebb, sőt néha túlszabályozott germán jogalkotás, emellett a frankofón-latin jogalkotás ritkábban novelláz, mint a germán, ezért nagyobb tere van a bírónak arra, hogy az időközi körülményváltozások figyelembevételével a germánnál tágabban alkalmazza a kiterjesztő vagy megszorító jogértelmezést, valamint szélesebb körben alkalmazzon analógiát. A germán jogrendszerekben általában az „*analogia legis*”, a törvényi analógia a megengedett, a frankofón-latin jogrendszerekben viszont az analógia *iuris*, vagyis a joganalógia is, sőt a svájci Ptk. preambuluma kimondja, hogy ha a bíró az analógia alkalmazására még jogelvet sem talál, akkor a „*jogászi lelkiismerete*” szerint hozhatja meg az ítéletet. A túlnyomóan germán svájci jog e tekintetben kantonjainak nemzetiségi összetétele folytán francia és olasz befolyás alatt is áll. Mindezt figyelembe véve, az érzékenyítés a frankofón-latin államoknál könnyebben megy, mint a germán államoknál, kivéve a svájci jogban csak nagyon ritkán jelentkező abszolút joghézagot. Mindenesetre a bírói gyakorlat nagymértékben függ attól, hogy milyen a pozitív jog. Az „érzékenyítés” sikere a német bírónál nagymértékben attól függ, hogy az általuk alkalmazásra kerülő tételes joggal összhangban áll-e az érzékenyítés jogpolitikai jellege, mivel a német jogalkalmazó tiszteletben tartja a jogalkotást, és nehezen bírható rá, hogy a pozitív jogtól eltérjen. Nem véletlen, hogy az európai ember jogi és az uniós bírászkodás az európai jogalkotást, az pedig a tagállami jogalkotást célozza meg.

Az uniós normaalkotás menetét vizsgálva, az Európai Unió bizottsága, kikerülve a szociális partnerekkel való valódi érdekegyeztetést, az Európai Bíróságnak és az EJEB-nek megfogalmazza az európai jogi normatervezetet, direktíva- és irányelvjavaslatot, amelyet átküld az európai érdekegyeztetési fórumnak, amelyben az Európai

Szakszervezeti Szövetsége (ETUC), az Európai Gyáriparosok és Munkáltatók Európai Szövetsége (UNICE), valamint az Állami Vállalatok Európai Központja (CEEP) foglalnak helyet. E fórumon az utóbbi kettő „egy húron pendül”, és le tudja szorítani a munkavállalók és az önfoglalkoztatók, azaz a kényszervállalkozók és az egyéb módon foglalkoztatottak szociális érdekeit. Az ilyen okok miatt túlnyomóan munkáltatói érdekeket tükröző tripartit megállapodás, vagy a bizottsággal összhangban álló két álláspont egy ellenében kerül vissza a bizottsághoz, ami alapján a bizottság elkészíti a tervezetet, amit a parlament az eddigi gyakorlat alapján megszavaz. Más kérdésekben, így az élelmezésügyi, a környezetvédelmi és a fogyasztóvédelmi kérdésekben, hasonló fórum hiányában, a bizottság előzetesen csak az ENSZ szakosított szerveit kérdezheti meg, amely azonban számos kérdésben egyoldalú véleményformálás lehet. Ez különösen a fogyasztóvédelem és a környezetvédelem területén mutatkozik meg. A fogyasztóvédelem területén például abban, hogy a fogyasztói hitelről szóló irányelv-módosítások a bankok javára csökkentették a fogyasztói hitelt felvevők speciális kedvezményeit, zsugorítva a fogyasztói hitel körét, és hasonló módosítások történtek a kereskedők előnyére és a fogyasztók hátrányára az üzlethelyiségen (árudán) kívül történő, hálózati és elektronikus kereskedelemre vonatkozó irányelvi előírások esetében (Prugberger, 2009).⁷ Ami pedig a környezetvédelmet illeti, Bándi Gyula mutatott rá helytállóan az akadémiai doktori értekezésében, hogy az EU politikájában és normaalkotásában hasonlóan marginális a környezetvédelem, mint a magyar politikában és jogalkotásban, ami megmutatkozik az erdő-állagvédelem és az erdőgazdálkodás felügyeletének elhanyagolásában. Azonban nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a jelenlegi kormány a villamos energia esetében nem a természetromboló vízlépcsőrendszerrel kívánja a szükséges energiát megtermelni, hanem atomerőművének korszerűsített bővítésével. Ezzel szemben az EU és a nyugat-európai államok többsége a tájromboló vízlépcsős és a madarakra veszélyes szélturbinás rendszert helyezi előtérbe, holott kimutatták, hogy az atomreaktorral történő energiatermelés biztonságos és szennyezéstől mentes. Ennek ellenére a bizottság igyekezett gátolni a magyar atomerőmű-fejlesztést, holott az olajjobb letörése mellett, a benzin és gáz hajtotta gépjárművek elektrifikálásra történő gyors átállítását kellene direktívaalkotással megvalósítani, mivel a szén-dioxid-kibocsátás legfőbb felelőse a gépjárműforgalom.

Ahogy korábban utaltam rá, a magyarországi jogalkotási gyakorlatból és magából a törvényből is kikerült a valódi érdekegyeztetés rendszere. Az 1992. és az 1993. évi munka- és közszolgálati jogalkotás az Országos Érdekegyeztetési Tanács létesítésével kialakította az országos érdekegyeztetés általános rendszerét, amely azonban nem felelt meg az egyenlő elbíráláson alapuló, paritásos érdekképviselet rendszerének. E munka- és közszolgálati jogi jogalkotási csomagban nem történt meg a regionális általános és az országos, valamint a területi ágazati érdekegyeztetés rendezése. Ez a jelentős méretű joghézag csak az országos érdekegyeztetésről szóló 2009. évi LXXIII. tv. és az ágazati, valamint a területi érdekegyeztetésről megalkotott 2009. évi LXXIV. tv.-vel szűnt meg. Ez országos általános, illetve ágazati és területi szinten is, a holland érdekegyeztetési rendszerhez hasonlóan, paritásos képviselettel lehe-

tővé tette az állam által tervbe vett jogalkotás tartalmában a szociális partnereknek a jogalkotóval történő előzetes megállapodását. Mint már jeleztem, ezt a 2011. évi XCIII. tv. az országos érdekegyeztetés vonatkozásában megszüntette azzal, hogy az OÉT megállapodáskötési jogkörét megszüntetve, e fórumot a többi érdekképviselői társadalmi szervezettel, a kamarákkal és az egyházi szervezetekkel kibővítve csak konzultatív és javaslattevő fórummá tette. Helyesebb lett volna e kibővített tanácson, vagyis a Nemzeti Gazdasági és Társadalmi Tanácson (NGTT) belül kialakítani azokat a szakmai érdekegyeztető tanácsokat, amelyekben állami részvétellel megállapodáskötésre is kiható, érdemi érdekegyeztetés folyhatna. Ez az előzetes állami részvételű megállapodáskötési lehetőséggel felruházott, országos általános és ágazati-szakmai érdekegyeztetési rendszer kiterjedhetne nemcsak a jogalkotási tervezetekre, hanem az azon a területen folyó közigazgatási jogalkalmazási gyakorlat irányvonalának a meghatározására is.

Összegezve az eddigieket, a leírt körkép alapján megállapítható, hogy mind a klasszikus európai angolszász jogban, mind pedig a kontinentális frankofón-latin és a germán jogrendszerekben a jogalkotás, de főleg a jogalkalmazás területén erős torzulások következtek be. Ennek kiinduló tényezője az USA jogrendszere, amely az egoista érdekek küzdelmének folyamatát tág keretek között meghatározott normarendszeren belül elismeri. Az USA demokrata párti irányvonalának az alapvető realista természetjogi elveken túllépő politikája a maga céljai szerint igyekszik befolyásolni a bírói gyakorlatot, és az annak hatására történő kisszámú, de a folyamatokat annál erőteljesebben meghatározó normatív aktushozatalt. A jognak ezt a bírói gyakorlaton és aktushozatali tevékenységen alapuló funkcionálását elsődlegesen széles körű szabadkereskedelmi társulási megállapodások, egyéb nemzetközi egyezményeknek az államokra történő rákényszerítése, ezeknek a nemzetközi jogi jellegét az alkotmánybíráskodáson keresztül közjogivá alakítása, valamint egyes korábbi egyezmények formális hatályon kívül helyezése nélkül történő félretétele, mintegy lomtárba helyezése útján alakítja. Ezt a demokrata párti folyamatot az USA-ban sikeresen tudta mérsékelni a Trump elnöksége alatt folyó republikánus politika, amely nem a láthatatlan globális gazdasági és pénzügyi hatalmat, hanem az országa polgárai számára kedvező közép-osztályt kívánja helyzetbe hozni. Az EJEB és az EU jogi tevékenységében azonban még mindig erős az USA korábbi demokrata párti politikájának a hatása. Ez különösen a bevándorlás kérdésének jogi megítélésében nyilvánul meg. Az EU Bizottság nem alkalmazta a schengeni egyezményben lefektetett, külső határvédelmi előírásokat, és jelentős mértékben segítyezi a dolgozni kevésbé akaró, inkább a segélyekből megélni akaró, muszlim bevándorlók tömegét. A sokszor deviáns magatartásuk miatt velük szemben induló büntető- és polgári bírósági eljárásokban az EU bírósága és az EJEB is a „kedvező elbánást” igényli. Ezt a mindenkorai hatalommal szemben aulikusán lojális német bírói gyakorlat nagy többségében teljesíti, a frankofón-latin bírói gyakorlatban azonban a belülről is kiinduló bírói függetlenség következtében aszerint oszlik meg, hogy milyen a bíró világnézete és jogi felfogása. A jognak ez az erodálása áttételesen a jogalkotási és jogalkalmazási érdekösszhang megvalósításának a területén érződik.

JEGYZETEK

- ¹ Peschka Savignynek ad igazat Thibaut német kodifikációs törekvéseivel szemben, mondván, hogy Németország még nem érett meg rá.
- ² Általánosságban lásd Pokol, 2017:38–42; birtokháborítási ügyben Sárvári Járásbíróság, 2. I. 20.574/2015/2. sz. elsőfokú ítélete, fellebbezési eljárás során Szombathelyi Törvényszék 12. Pf. 20.562/2017/5.II., Ellenük alk. jogi panasz, IV. 1908/2018. (A.B.). Tényállás: öröklés alapján felperes és alperes írásbeli szerződéssel megállapodtak a közös ingatlan birtoklásának módjában, amit alperes nem tartott be. Mivel alperes bent lakott, felperes viszont csak időszakosan, a jogi előírásoktól eltérő, szociálisnak mondható jogértelmezéssel utasította el a felperesi keresetet, jogosnak tartva a jegyző által megállapított, helyi öszszefonódástól sem mentes birtokháborítást.
- ³ (6) Bíróság.hu/Törvényszékek/Veszprémi Törvényszék/Sajtóközlemény. Ítélet a „Vörösiszap-katasztrófával” kapcsolatos büntetőügyben. 2016. január 28. Ezt a Győri Ítéletábra a fellebbezés során hatályon kívül helyezte azzal, hogy az új eljárásra másik bíróságot jelöl ki. 2017. márc. 13. Az elsőfokú ítélet jogi értékeléséhez lásd Prugberger, 2017.
- ⁴ Ez részben vonatkozik az Európai Bíróságra is, teljesen azonban az EJEB-re.
- ⁵ Azokban a témákban, amelyeknél Pokol Bélának itt feldolgozott két könyvére hivatkoztunk, mindegyik tétele eredeti forrásokkal, valamint nyugat-európai és transzatlanti kutatók kutatási eredményeivel alátámasztott (lásd Pokol, 2017 és 2019 lábjegyzetanyagai).
- ⁶ Prof. Peter Bülow (Uni. Trier) a Debreceni Egyetem Közgazdasági Karán, prof. Markus Artz (Uni. Bielefeld) a Miskolci Egyetem Jogi Karán tartott előadásában szólt arról, hogy az üzlethelyiségen kívül kötött szerződésekről szóló 98/27. sz. irányelv helyébe lépő 2009/22. sz. EK. irányelv a fogyasztók hátrányára majdnem direktíva jelleggel novellázott, és ugyanez történt a fogyasztói hiteltől szóló 7/102. s. EKG irányelvnek a 2009/22. sz. irányelvvel történt felcserélésénél is, mely szűkítette a fogyasztói hitel alkalmazhatóságát. Ez Magyarországon a devizahitelesek hozta igen hátrányos helyzetbe.
- ⁷ Hasonlóként utalnak a szociális minimumstandardok szűkítésére *Az európai munkajog vázlata* 2007. évi 1. kiadása és 2016. évi 2. kiadása közti időszak irányelv-módosításai (Prugberger–Jakab–Zaccaria, 2016).

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Badó Attila (2012): Az angol jog vázlata. In: Badó Attila et al. (szerk.): *A jogrendszerek világa*. Pro Talentis Universitatis Alapítvány, Szeged.
- Badó Attila – Bóka János (2012): Az Egyesült Államok jogrendszere. In: Badó Attila et al. (szerk.): *A jogrendszerek világa*. Pro Talentis Universitatis Alapítvány, Szeged, 77–85.
- Bárd Petra (2012): Strasbourg kontra Magyarország, avagy az Emberi Jogi Egyezmény esete a magyar jogrenddel a Fratanoló ügy kapcsán. *Kriminológiai Közlemények*, 71. sz., 145–204.
- David, René (1977): *A jelenkor nagy jogrendszerei*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Eörsi Gyula (1975): *Összehasonlító polgári jog. Jogtípusok, jogcsoportok és a jogfejlődés útjai*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Horváth Pál – Kahler Frigyes – Révész Tamás – Stipta István – Zlinszky János (é.n.): *Általános jogtörténet I–II*. ELTE, Budapest.
- Jhering, Rudolph von (1904): *Der Zweck im Recht*. 4. Aufl. Verlag Breitkopf & Hartl, Leipzig.
- Kilic Keziban – Paksy Máté (2012): A francia jogrend. In: Badó Attila et al. (szerk.): *A jogrendszerek világa*. Pro Talentis Universitatis Alapítvány, Szeged, 114–126.
- Mezei Péter (2012): A német jogrendszer alapjai. In: Badó Attila et al. (szerk.): *A jogrendszerek világa*. Pro Talentis Universitatis Alapítvány, Szeged, 129–151.
- Niederhauser Emil (1965): A parasztság Európában. In: Szabó István (szerk.): *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914. II*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 655–692.
- Peschka Vilmos (1972): *A modern jogfilozófia alapproblémái*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Peschka Vilmos (1975): *Max Weber jogszociológiája*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- Peschka Vilmos (1979): *A jogszabályok elmélete*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Peschka Vilmos (1980): Thibaut és Savigny vitája. In: Peschka Vilmos: *Jog és jogfilozófia*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Pokol Béla (2017): *A jurisztokratikus állam*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest.
- Pokol Béla (2019): *Az európai jurisztokrácia*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest.
- Prugberger Tamás (1978): *A gazdasági szervezetek szabályozásának jogrendszertani kérdései, különös tekintettel a szövethetesi és az agrárviszonyokra*. Szövetkezeti Kutató Intézet, Közlemények 133., Budapest.
- Prugberger Tamás (2009): Az európai uniós munkajogi szabályozás módosulásának és kiegészítésének kihatása a munkavállalók szociális érdekeire. *Európai Jog*, 9. évf., 4. sz., 20–27.
- Prugberger Tamás (2012): A jogi normák a természeti és a társadalmi törvényszerűségek összefüggésrendszerében. *Publicationes Universitatis Miskolcensis, Sectio Iuridica et Politica*, 30. évf., 1. sz., 125–145.
- Prugberger Tamás (2015): A munka-, a közszolgálati és a társadalombiztosítási szakképzés tervezett átalakításának terve a közszolgálati jogviták elkülönítésén keresztül. *Magyar Jog*, 62. évf., 1. sz., 27–34.
- Prugberger Tamás (2017): Az iszapkatasztrófa büntetőügyének fonákságai. *Magyar Idők*, február 2., www.magyaridok.hu/velemeney/az-iszapkatasztrofa-buntetougyenek-fonaksagai-1407070/.
- Prugberger Tamás (2018): Az Európába irányuló tömeges migráció etnográfiai, gazdasági, szociális, kulturális és jogkövetkezményekkel járó hatásai. In: Szalma József (szerk.): *A Magyar Tudomány Napja a Délvidéken 2017*. Vajdasági Magyar Tudományos Társaság, Újvidék.
- Prugberger Tamás (2019): A többletmunkavégzés korlátainak liberalizálásával összefüggő jogi, ergonómiai, család- és népességpolitikai problémák. *Új Magyar Közigazgatás*, 12. évf., 2. sz., 110–116.
- Prugberger Tamás – Jakab Nóra – Zaccaria Márton L. (2016): *Az európai munkajog vázlata. Abriss des europäischen Arbeitsrechtes*. 2. kiadás, Novotni Kiadó – Lícium Art Kiadó, Miskolc–Debrecen (2. kiadás 2016).
- Prugberger Tamás – Tóth Hilda (2019): A 2012. évi Munka törvénykönyvének egy újabb módosítása a rendkívüli munkavégzés korlátainak tágítása érdekében. *Jogtudományi Közöny*, 74. évf., 1. sz., 25–30.
- Radics Olivia – Bencze Mátyás (2012): A common law Anglián kívüli változatai. In: Badó Attila et al. (szerk.): *A jogrendszerek világa*. Pro Talenti Universitatis Alapítvány, Szeged, 56–60.

Koi Gyula

Gérard Marcou és az összehasonlító közigazgatási anyagi és eljárásjog II.

*Rendszerek frankofón hatás alatt; a germán,
skandináv, angolszász, posztszocialista, ázsiai és
afrikai rendszerek példája¹*

Gérard Marcou and the Comparative Substantive and Procedural Administrative Laws II.

*Systems under Francophone Influence; and German, Nordic,
Anglo-Saxon, Post-Socialist, Asian and African Systems*

Összefoglalás

Jelen tanulmány célja a néhai francia közigazgatási jogi professzor, Gérard Marcou életművének bemutatása és elemzése, előtérbe állítva a róla szóló emlékkötetet, továbbá reflektál az ezen monográfiába foglalt tudományos tételekre. Nyilván kevésbé lenne értelemteljes a mű egy rövidebb kivonatát parafrázisszerűen közreadni, mintegy megcsonkítva azt. Tanulmányunk az összehasonlító közigazgatási anyagi és eljárásjogi elemekre fókuszál, a frankofón hatás alatt fejlődött országokat, és a germán, skandináv, angolszász, posztszocialista, ázsiai és afrikai rendszerek kérdésköreit vizsgálva.

DR. KOI GYULA tudományos munkatárs, Eötvös Loránd Kutatási Hálózat,
Jogtudományi Intézet (Koi.Gyula@uni-nke.hu).

Kulcsszavak: afrikai jog, angolszász jogrendszer, ázsiai jog, frankofón jogrendszer, gazdasági jog, germán jogrendszer, Gérard Marcou, helyi önkormányzat, kínai közigazgatási jog, közigazgatási bírászkodás, közigazgatási jog, orosz közigazgatási jog, posztoszocialista jogrendszerek, skandináv jog

Summary

The main purpose of this paper is to present and analyse the oeuvre of the late French professor of administrative law, Gérard Marcou, to highlight his “*Liber Amicorum*”, and to outline the scholarly theses of this monograph with focus on the elements of comparative substantive and procedural administrative law, and gives examples of systems under Francophone influence, and outlines the German, Nordic, Anglo-Saxon, post-socialist, Asian and African Systems.

Keywords: African law, Anglo-Saxon legal system, Asian law, French-speaking legal systems, business law, German legal systems, Gérard Marcou, local self-government, Chinese administrative law, administrative jurisdiction, administrative law, Russian administrative law, post-socialist legal systems, Nordic law

A FRANKOFÓN RENDSZER II.:

A FRANCIA HATÁS ALATT FEJLŐDÖTT OLASZ, SPANYOL, PORTUGÁL, GÖRÖG ÉS EGYÉB IGAZGATÁSI REZSIMEK

Luciano Vandelli, a Bolognai Egyetem docense közigazgatási jogból, illetve Marzia De Donno, a Ferrarai Egyetem Jogi Tanszékének docense a francia és az olasz decentralizációs tendenciákat veti össze. Ennek címe: *Évolutions de la décentralisation en France et en Italie: un regard comparé* (Perroud, 2017:445–458). A szerzők a francia és az olasz összehasonlítás példáját a fejlődés bizonyítékaként vizsgálják. A decentralizációs intézményeket a közigazgatási rendszerek összetettségének példájaként tárják elénk. Mindkét igazgatás vonatkozásában kiemelhető az Európai Unió (és joga) közvetlen hatása. A szerzők külön is kiemelik a francia közigazgatás hatását az olasz, a spanyol, a portugál és a görög közigazgatásra. A francia és az olasz közigazgatás is forradalmi-napóleoni eredetű. A szerzők nagyjából hasonlóképpen írják le a nagyvárosok (*métropole*) igazgatásának helyzetét. A 2014-es francia törvény a közpolitika modernizálását jelentette, megerősítve Párizs, Lyon és Aix-Marseille-Provence pozícióját. Az olasz helyzet másként alakult, főleg az alkotmánymódosítások kapcsán. A 2001-es módosítás hozta a helyi önkormányzatiságra vonatkozó változtatást (114. cikkely). 2014-ben a nagyvárosok helyzetét külön törvény szabályozta. Az egyéb részletekkel a tanulmány további részei foglalkoznak.

Fernando López Ramón, a Zaragozai Egyetem Közigazgatási Jogi Tanszékének oktatója a közrend és a spanyol demokrácia kapcsolatáról írta spanyol nyelven esszéjét *Las obras públicas en la democracia española* (Perroud, 2017:859–868). A szerző a témát főleg az állami közlekedési vállalatok (RENFE, FEVE, Iberia) és állami médiák/

kommunikációs társaságok (CTNE, RTVE) példáján keresztül tekinti át. E változások fontos szakasza volt az 1982 és 1996 közötti időszak, illetve kiemelten Spanyolország uniós csatlakozása (*ingreso*) 1986-ban. A kérdéskört a stratégiai tervezés (*planificación estratégica*), a pénzügyi tervezés (*ingeniería financiera*), a várostervezés (*licencia urbanística*), illetve a környezetvédelem (*protección ambiental*) szempontjából vizsgálja. A dolgozatban kiemelt szerep jut az autonóm közösségeknek, a községi/városi urbanisztikai tervezésnek és a Bolkenstein-direktívának (2006) vagy szolgáltatási, más néven belső piaci irányelvnek (2006/123/EK irányelv).

Miguel Sánchez Morón, az Alcalái Egyetem Közigazgatási Jogi Tanszékének oktatója a spanyol közszerződési joganyagra vonatkozó, speciális közigazgatási jogorvoslat tárgyában tette közzé spanyol nyelvű munkáját: *El recurso administrativo especial en materia de contratación pública en España* (Perroud, 2017:995–1004). Meglátása szerint az európai uniós jogban, a közszerződések (*contratación pública*) körében legfontosabb a szerepe az alkalmazható (hasznos) és hatékony jogorvoslatnak (*recurso útil y eficaz*), illetve a bírói döntésnek (*adjudicación*). A független közigazgatási szervek (*órgano administrativo independiente*) és bírói szervek (*órgano judicial*) tevékenysége nyomán számos ügyet bíráltak el a témakörben (Alcatel Austria, 1999; Universale Bau, 2002; Michaniki, 2003; Bizottság kontra Írország, 2010). A közszektor szerződéseiről szóló 3/2011 (XI. 14.) királyi rendelet inkább a kérdés közigazgatási és kevésbé jogi természetét emelte ki. A jogorvoslatok serény és hatékony (*recurso ágil y efectivo*) módon történő alkalmazása jellemzi a spanyol jogot. A különös jogorvoslatok (*recurso especial*) fő jellemzője a teljes funkcionális függetlenség (*plena independencia funcional*) a hatáskör gyakorlása tekintetében (*en el ejercicio de sus competencias*).

Florence Lérique, a Bordeaux-i Montaigne Egyetem professzora anyagának témája a baszk városiasodás tendenciáit tekintette át *La compétence urbanisme dans les EPCI XXL: le cas de pays Basque* (Perroud, 2017:269–275) címmel. Az új változások úgyszólván átírták a közigazgatási térképet, baszk vonatkozásokban. Az 1990-es évek végén ennek a helyi közpolitika változásai ágyaztak meg. Egy 1999-es törvény meg is növelte a baszk terület jelentőségét. A 2015-ös év törvényi változásai a városiasodással kapcsolatos hatásköröket rendezték (vö. ehhez az 1999-es törvény adóügyi rendelkezéseit, illetve Lille nagyvárosi fejlődését, ideértve a környékbeli nyolcvan községet is). Nagy-Párizs, Lyon és Aix-Marseille-Provence, továbbá Nizza nagyvárosi helyzete volt a példa a baszk fejlődés számára is.

Théodore Fortsakis a görög alkotmányos kihívásokat a parlamenti jegyzőkönyvek tartalmiságát illetően vizsgálja: *Les mémorandums en Grèce: un défi pour la Constitution* (Perroud, 2017:1061–1074). A gazdasági válság nagy erővel sújtott le Görögországra 2009-ben. Ezek a problémák a gazdaságra és a közigazgatásra is kihatottak. A pénzügyi segítség Görögország európai partnereitől és az IMF-től jött. Az e tárgyban írt három parlamenti jegyzőkönyv tanulságait foglalja össze 2012 és 2015 közötttről a válság vonatkozásában, különös tekintettel a privatizációs „szuperkassa” ügyére. 2015. július 15-től datálódik a szuperkassa (Görög Részvétel és Örökség Társaság Részvénytársasága), amely a magánosításból eredő állami bevételt foglalja magában (a görög adósságállomány csökkentése céljából), ennek indulótőkéje 40 millió euró volt.

Fernando Menezes de Almeida, a São Pauló-i Egyetem Jogi Karának professzora dolgozatát a brazil jogintézmények és felsőoktatási-tudományos rendszer, valamint a frankofón szisztéma kapcsolatáról írta. Ennek címe: *La francophonie pour façonner les institutions juridiques et académiques au Brésil* (Perroud, 2017:13–24). A tanulmány a portugál (és ezáltal francia) mintára szervezett brazil felsőoktatási rendszert tekinti át, kiemelten jogelméleti és közigazgatási jogi szempontokból. A francia modell hatásai már Brazília 1822-es függetlenné válásával kimutatható volt, 1827-ben került sor a São Pauló-i Egyetem Jogi Karának megalapítására. Mind a közjogban, mind az oktatás és kutatás (azaz az elméleti tudományművelés, az „akadémia”) világában a francia hatások érvényesültek (többségében portugál közvetítéssel). A császárkori Brazíliában a francia kettős igazságszolgáltatási rendszert vették át, melynek élén az Államtanács állt, az állam unitárius és centralizált volt. A köztársasági Brazília az angol-amerikai jogi gondolkodás felé fordulás irányába, ezáltal az egységes bíráskodási rendszer, illetve a föderális állam és az elnöki köztársaság felé mozdult el. Azonban a közigazgatási jogban a francia hatások a 20. század első évtizedeiben is jelen voltak. Ez a legkorábbi brazil közigazgatási jogi munkákból kimutatható. Vincente Pereira do Rego 1860-as műve (*Elementos de direito administrativo brasileiro*) az egyik alcímében pontosítja, hogy könyve „összehasonlítás a francia közigazgatási joggal, P. Pradier Fodéré² módszere alapján”. Antonio Joaquim Ribas műve (*Direito administrativo brasileiro*), mely 1861-ben keletkezett, 51 munkát idéz, ebből 36 a francia. A mű érdekessége, hogy a bibliográfia először a brazil, utána a francia, ezt követően az egyéb európai szerzők munkáit sorolja fel. Ebben a műben utal az egyik legkorábbi francia közigazgatásjog-művelőre, De Gérandóra (Koi, 2014:75–76). Visconde do Uruguai, azaz Paulino José Soares de Souza 1862-es munkája (*Ensaio sobre o direito administrativo*) által idézett 111 mű közül 68 francia jogász vagy filozófus munkája volt. Napjaink tapasztalatai a brazil közigazgatási jogban a francia hatások mellett az „élenjáró” észak-amerikai közigazgatási jog hatásai dominálnak. Brazíliában jelenleg is komoly elméleti vita folyik a közigazgatási jog és a közigazgatás sajátos jellegéről (*caractère spécial*) és filozófiai alapjairól, hasonlóan a francia Közszolgáltatási Iskola (*École du service public*) vagy toulouse-i iskola, illetve a Közhatalmi Iskola (*École de la puissance publique*) vagy bordeaux-i iskola képviselői között (Koi, 2014:253–262). Almeida rámutat, hogy a Közhatalmi Iskolát Léon Duguit, illetve Gaston Jèze képviselték. (Említendő azonban, hogy a Közszolgáltatási Iskola feje Maurice Hauriou volt, a vita pedig nagyjából 1890 és 1940 között folyt.) A brazil közigazgatási jog fogalomadásait (*notions*) a mai napig befolyásolja a francia tudományosság.

Eduardo Jordão, a Rio de Janeiró-i Egyetem Jogi Karának professzora, aki PhD-fokozatát Marcounál szerezte francia nyelvű disszertációval (Jordão, 2016), jelen kötetben a bírósági felülvizsgálat és a globalizáció kapcsolatát vizsgálta Brazília példáján keresztül angol nyelvű tanulmányában. Ennek címe: *Globalisation and convergence in judicial review: what can we learn from the case of Brazil?* (Perroud, 2017:843–850) A kérdést az összehasonlító közigazgatás aktuális témájának (*hot topic*) tartja. Ennek ellenére igen csekély a témával foglalkozó komparatív közigazgatási jogi munkák száma. A 19. századtól jelen volt a francia közigazgatási jogban okozott kár. A későbbiekben a fran-

cia jogban az egyéni prerogatívák száma nőtt, bár a szerző szerint ez nem angolszász hatásnak tudható be. Alberti elmélete nyomán a diszkrecionárius közigazgatás hatalmának csökkenésével számol globálisan a piacsabályozás terén. Nagyon érdekes az az utalás, amely szerint a francia Államtanács (*Conseil d'État*) (köz)hatalommal való visszaélés (*abuse of power*; *détournement de pouvoir*) tárgyában alkotott 1875. november 26-i döntésének (Baulny–Laferrière, 1875)³ érvelése egy 1941-es brazil helyi bíróság által lett a brazil jog részévé. Gaston Jèze⁴ által alkotott meghatározó okok elmélete (*doctrine des motifs déterminants*; *manifest error of assessments*; *teoria dos motivos determinantes*) hatott a francia közigazgatási esetjog brazil recepciójára. 1944-ben a brazil Szövetségi Legfelsőbb Bíróság (*Supremo Tribunal Federal*) sem tért le erről az útról. A francia jogból került át a nyilvánvaló mérlegelési hiba (*erreur manifeste d'appréciation*; *manifest error of assessment*) doktrínája is, amely az 1988-as brazil alkotmány részévé vált (érdekesség, hogy a hatályos francia jog már nem alkalmazza). A jogbiztonság (*legal certainty*), valamint az arányosság elve (*principle of proportionality*) a német közigazgatási jogból; a *merito*, azaz a legitimitás elve, valamint a technikai mérlegelés (*technical discretion*) az olasz közigazgatási jogból került a brazil közigazgatási jogba.

Carlos Ari Sundfeld, a São Pauló-i Egyetem Jogi Karának címzetes professzora, a Brazil Közjogi Társaság elnöke az állam mint szerződő fél szerepéről alkotta meg esszéjét a brazil jog tükrében. Műve címe: *Le droit administratif dans l'incertitude: le contrôle de l'État contractant au Brésil* (Perroud, 2017:1005–1022). A jog feladata a biztonság, a vállalatok és a gazdaság működésének megőrzése – íme egy elkoptatott, de a brazil egyetemeken mindegyikén oktatott gondolat Sundfeld szerint. Az eltérő hangsúlyok között is fontos kérdés az állam által kötött szerződések jelentőségének megértése. A brazil Számvevőszék mellett működő Számvevőszéki Bíróság nem minősül a brazil jog szerint igazságszolgáltató szervnek, csupán állami szervnek, nem jogi eljárásai mégis meghatározzák az állam által kötött szerződések teljesítési szabályait. A dolgozat többi része az állami vállalatok szerződéses folyamatait, a szerződéses folyamatokra vonatkozó jogi szabályozás és jogviták irányát vizsgálja.

Grenfieth de Jesus Sierra Cadena, a bogotai Del Rosario Egyetemen az összehasonlító jog oktatója az egyén szerepét vizsgálta az EUB és az Andoki Közösségi Törvényszék (Tribunal de Justice de la Communauté Andine) ítélezési gyakorlata tükrében. Címe: *L'individu devant le Tribunal de Justice de la Communauté Andine et la Cour de Justice de l'Union Européenne: une approche comparée à l'âge de l'internationalisation pluraliste de droit* (Perroud, 2017:35–54). A szerző elvi kiindulása nem egyéb, mint a jog sokszínűségének és nemzetköziesedésének elmélete (*internalisation pluraliste du droit*). A nemzetköziesedési eljárás, folyamat legjelentősebb karaktereleme (*caractéristique*) egyfelől a jog egysége és egységessé tétele (homogenizációja), másfelől a sokszínűség és a jogrendszerek különbözősége, azaz a két eltérő nézetrendszer között feszülő ellentét maga. Mindez elképzelhető, hogy egy új jogi pluralizmus irányába mutató fejlődés jele. A jog sokszínűsége és nemzetköziesedése újdonságnak számít a latin-amerikai államokban. Egyesek történeti előképnek tekintik a térség vonatkozásában a spanyol császárok által alkotott kelet-indiai⁵ jogot, amely tágabb értelemben egy 16–19. századi konstrukció. Ennek a jognak az alábbi jellemzői voltak: jogi pluralizmus, amely

a jogforrások egységét és „örökkévalóságát” jelentette; méltányosságon alapuló, azaz „prétori” jogi produktum, mely széles mozgásteret enged a helyi bírák számára; területi igazgatási típusú közjogi szabályok; az idegenek és azok tulajdonát védő jogi szabályozás; személyre tekintettel lévő, kazuisztikus jogértelmezés és jogalkalmazás; inkább a természetjogon, semmint a tételes jogon alapuló szabályozás. Az írás a továbbiakban áttekinti a címben jelzett két bíróság gyakorlatában a gazdasági szabadság garanciái és a versenyjogi normatív szabályozás jelentőségét; az egyén szerepét az EUB és az Andoki Közösségi Törvényszék gyakorlatában. Az utóbbi összehasonlításban a közösségi jog alkalmazhatóságát vizsgáló francia Államtanács Nicolo-ügyben (1989) hozott döntésének hatását emeli ki, különös tekintettel az előzetes visszautalás (*renvoi préjudiciel*) vonatkozásában. Külön szerepet kap a személyek védelme a két bíróság gyakorlatában. Jelentőséget tulajdonít a jogszerűségi felülvizsgálatnak a nemzetek feletti (*szupranacionális*) bíróságok előtt. Idesorolható az érvénytelenítésre irányuló felülvizsgálat (*recours en annulation*), a jogsértés megállapítására irányuló felülvizsgálat (*recours en manquement*) kérdése is. A szerző szerint a nemzeti pluralizmusok harmonizációja körében a prejudiciális kérdések tisztázásának kiemelt a szerepe.

A GERMÁN RENDSZER

Anne Jacquemet-Gauché, az Auvergne-i Egyetem Közjogi Tanszékének professzora a német dologi jog kérdéseit vette górcső alá. Az írás címe: *Qu'est-ce qu'une 'bonne question'? À propos du droit allemand des biens publics* (Perroud, 2017:831–842). A tanulmány a „jó kérdés” tudományos szerepét elemzi, ideértve a jó kérdésfeltevés jelentőségét is. Kiemeli a közjavak (*biens publics*) francia doktrínájának jelentőségét a német jogban. E témakört a különös részi közigazgatásba vagy szakigazgatásba (*droit administratif spécial*) is beemelték, hozzátéve azt az elvi tételt is, hogy a közigazgatási jog konkretizált alkotmányjog (*konkretisiertes Verfassungsrecht; droit constitutionnel concretisé*), azaz a közigazgatási jog az alkotmány (az alkotmányjog) gyakorlata.⁶ Azonban utal rá, hogy a német jogban ma a közjavak doktrínájának francia eredetére talán kevesebb figyelem vetül (megjegyezzük, hogy a közigazgatási jog és a magánjog efféle határkérdéseinél – mint minden határterület esetében – gyakran kevésbé tisztáztak az elmélettörténeti alapok, mint a csupán egyetlen nagy jogág területére tartozó fő jogintézmények esetében). Helyesen utal Jacques Ziller 1993-as, *Administration comparée* című ismert alapl művében leírt szavakra, mely szerint: „Az állami javakra vonatkozó összehasonlító jog felismerése már megtörtént... majd nem sokkal ezután sokkal jobban kifejlődött Németországban, mint Franciaországban, ugyanis a németek sokkal nagyobb mesterei a francia dologi közigazgatási jognak, mint a franciák a német [közigazgatási – K. Gy.] jognak.”⁷ Véleményünk az, hogy általánosságban a közigazgatási jogban a francia és a német tudományosság kapcsolata⁸ kulcskérdés, oda-vissza nyúlnak a kapcsolatok szálai a klasszikus és a mai közigazgatási jogtudósok között. Elég arra utalni, hogy a legnagyobb német közigazgatási jogász, a Strasbourghban tanult, franciául aggálytalanul tudó, a francia közigazgatási jogot már joghallgatóként is tanulmányozó Otto Mayer kezdetben a francia közigazgatási jog teóriáját foglalta össze németül 1886-ban,

és ezután tudta csak megalkotni a föderális német államok számára a német közigazgatásijog-dogmatikát 1895–1896-ban. Ugyanakkor francia szerzők (többnyire francia közigazgatási jogról szóló) munkáit is lefordították németre, például Gaston Jèze francia közigazgatási jogról szóló könyvét 1913-ban (Koi, 2014:46–55, 69–96, 253–266). Illetve természetesen ma is foglalkoznak egyes francia közigazgatási jogászok a német, egyes német közigazgatási jogászok a francia joggal. Viszont a fenti szöveg – mivel rendkívül elismert francia művelőtől származó kinyilatkoztatás – rendkívüli értékkel bír. A tanulmány többi része a közjavakkal és a köztulajdonnal kapcsolatos szervezési kérdésekkel, illetve a közjogi jogi személyiségre vonatkozó tematikával, illetőleg a magánosítás, valamint a közjavak magánosításával foglalkozik.

Michael Thaler, a Salzburgi Egyetem Alkotmány- és Közigazgatási Jogi Tanszékének professor emeritusa az osztrák alkotmánybíráskodás reformjáról tette közzé dolgozatát. Címe: *La réforme de la justice administrative autrichienne* (Perroud, 2017:1019–1026). Ennek jelentősége abban áll, hogy egyes jogintézményeket az új hazai közigazgatási eljárási törvény, az Általános Közigazgatási Rendtartás (2016. évi CL. törvény) az osztrák szabályozásból emelt át. Az osztrák közigazgatási bíráskodás (*justice administrative autrichienne*) reformjának eredménye 2014. január 1-jével lépett hatályba. A szerző ismerteti a közigazgatási bíráskodás három lehetséges ideáltipikus (*idéaux-types*) rendszerét. Az első rendszer, amikor a közigazgatási pereket a rendes bírósági rendszeren belül bírálják el. A második rendszer, mikor a közigazgatás ellenőrzése a közigazgatási rendszeren belül marad. A harmadik rendszer, amikor a független közigazgatási bíráskodáson belül egy köztes megoldás valósul meg. A közigazgatás ellenőrzése, kontrollja nem valósul meg a végrehajtó hatalom által önmagában, hanem a közigazgatási bíráskodás segítségével, azon belül speciálisan létrehozott, különálló, adott szempontok szerint szervezett, egyszerre közigazgatási és igazságszolgáltató szerv által megy teljességbe. Az Osztrák Szövetségi Alkotmány 18. szakasza kimondja: „Az államigazgatás egésze a törvénynek alárendelten működik.”⁹ A közigazgatási eljárás a közigazgatási eljárási törvény által működik. Ez a jogvitás eljárások, jelen esetben a fellebbezés (*Instanzenzug; instances contentieuses*) természetéből ered. Mindezt a közigazgatási hatóságok rendszere támogatja igazságszolgáltatási formákba öltöztöten. Ha a fél úgy érzi, hogy a döntés alanyi jogát (*droit subjectif*) sérti, a magasabb közigazgatási szintre fellebbezhet. Az ilyesfajta közigazgatási eljárás célja a közigazgatás saját cselekményeinek (aktusainak) ellenőrzése. Az ilyesfajta kontenciózus eljárás nem csak az alanyi jogot sértő döntések megsemmisítésére irányulhat. Ezzel egyidejűleg biztosítani kell minden lehető módon és jogi eszközzel, hogy a jogellenes döntéseket hatályukban ne tartsák fenn (*des décisions illégales ne se maintiennent pas durablement*), mivel azok mérgezett almák módjára a jogrendszert megsemmisítik, elrothasztják. Az osztrák jog egyes általános elvei közül a közigazgatási szerződések körében a személyes önrendelkezés (*Privatautonomie; autorégulation*) elve emelendő ki. Az osztrák közigazgatási eljárás ugyanakkor rengeteg kérdést vett fel, melyeket a tanulmány utolsó része vizsgál.

Peter M. Huber, a Müncheni Egyetem professzora, a karlsruhei német alkotmánybíráskodás (*Bundesverfassungsgericht*) alkotmánybírája, a kötet egyik legelismertebb szerzője német nyelvű tanulmányát *Demokratische Selbstbestimmung als neuer „rocher de*

bronze” des deutschen Staatsrechts címmel (Perroud, 2017:1075–1082) a német új, gránitszilárdságú (*rocher de bronze*) közjog (pontosabban államjog – *Staatsrecht*) tematikáján belül a demokratikus (helyi) önrendelkezésnek (*demokratische Selbstbestimmung*) szentelte. A német tanulmány címében olvasható francia kifejezés német értelmű (*eherner Fels*) ércsziklát, átvitt értelemben rendíthetetlen közsiklát jelent. A francia *rocher de bronze* kifejezés *bronze* tagja is jelent ércet (és nem csak bronzot). Magam a rendelkezésekre álló francia egynyelvű szótárakban és etimológiai szótárakban¹⁰ nem találtam a kifejezést. A francia¹¹ szóösszetételt Frigyes Vilmos porosz király használta egy lapszéli kéziratos jegyzetszövegben 1716. április 25-én.¹² Ez a porosz junkernemesség adóemelés elleni tiltakozásának letörésével, a nemesi szabadság korlátozásával állott összefüggésben. Értelem szerint a tanulmány szövegében inkább gránitszilárdságúként adtuk vissza, mivel a szó szerinti jelentése a magyar gondolkodásnak világosabban befogadható. A demokratikus önrendelkezés kollektív és egyéni felfogása átlengi a tanulmányt. Az önrendelkezés összetett fogalom (*vielschichtiger Begriff*). Példákként történetileg Ernest Renan, Pico della Mirandola, illetve az USA *Függetlenségi nyilatkozata* köréből hoz példákat. A német alkotmányban jelentkező demokratizmus elve (*Demokratieprinzip*) a közigazgatási szervezeti jog gránitszilárdságú fejlődésében az állam és az alkotmány újfajta megértését jelenti. A demokratizmus követelménye (*Anspruch auf Demokratie*) jelentkezik mind az EU-bíróságok, mind a Bundesverfassungsgericht gyakorlatában, még ha az európai jogtudományban a demokrácia melléktéma is (*juristisches Randthema*), ugyanakkor a demokráciáról Európában (politikai) viták folynak.

Oswald Jansen, a Maastrichti Egyetem európai közigazgatási és közigazgatási jogi professzora, Hága város önkormányzatának jogi tanácsadója és ügyvédje a holland önkormányzatok közigazgatási büntetőjogi (szabálysértési), büntető jellegű szankciói kérdését dolgozta fel. A műve címe: *Sanctions punitives par les autorités locales aux Pays-Bas. Quelques développements récents* (Perroud, 2017:223–242). A magyarban bagatell bűncselekményeknek is hívott, közigazgatási büntetőjogi vagy szabálysértések, kisebb súlyú cselekmények feldolgozása (*désagréments mineurs*) Hága és Amszterdam vonatkozásában történik, különös tekintettel a 2016. június 22-i szabályozásra. Hollandiában nagy vita folyt a büntetési módokról, illetve a közigazgatási szankciókról és a közigazgatási bírságról (*bestuurlijke boete; amende administratif*). A közigazgatási bíróság szerepe növekszik a gazdasági és pénzügyi jog területére tartozó független közigazgatási szervek vonatkozásában is. A vita a közigazgatási rendszer és a büntetőjogi szankciórendszer összehasonlításának szükségességét hozta felszínre. A tanulmány további részei a holland területi közigazgatás szervezetét, illetve a közrendfenntartás tapasztalatait tekinti át. E körben kiemelt szerepet kap a büntetőjogi rend (*strafbeschikking; ordonnance pénale*), az adminisztratív pönalizálás (*pénalité administratives*), a helyreállító szankciók (*herstelsancties; sanctions réparatrices*), illetve a különféle ellenőrök (*toezichthouders; contrôleurs*) szerepének ismertetése. Külön pont a büntetőjog és a polgári jog alkalmazása a kérdés vonatkozásában. Ugyanígy szerepet kap a helyi önkormányzati közigazgatási büntetőjog (*pénalité administrative aux mains de l’administration locale*).

A SKANDINÁV RENDSZER

Lena Marcusson, az Uppsalai Egyetem közigazgatási jogi professzora művét a jogi közigazgatás és a felelős közszolgálat témakörében alkotta meg angol nyelven. Írása címe: *Good administration and responsible civil servants. A Swedish perspective* (Perroud, 2017:869–876). A tanulmány utal az „egzotikus” nordikus jogi tradíciókra (Almén, 1922; Eörsi, 1974)¹³ és a (főként a svédek esetében) eltérő közjogi hagyományokra (Tamás, 2011:549–574). A közigazgatási jogban a minisztériumi modellek egyik típusa a más északi országok által is átvett, ún. svéd minisztériumi modell (Lőrincz, 2005:115–116), melynek lényege, hogy a klasszikus minisztériumi modell politikai, illetőleg adminisztratív kettős jellegét megszüntette. A minisztérium kis létszámú, fiatal, dinamikus személyzettel (minisztériumonként átlag százfőnyi köztisztviselő) dolgozik; a végrehajtást, a tulajdonképpeni adminisztrációt pedig az idősebb, tapasztaltabb személyzettel rendelkező, autonóm hatóságok látják el (akár 1200 fő is dolgozhat egy hatóságnál). Gérard Marcou összehasonlító kutatásaira utalva, Marcusson új adatokkal lát el bennünket. 200 fő dolgozik jelenleg a kifejezett minisztériumokban, és 4500 az autonóm hatóságoknál, melyek száma jelenleg 20. (A minisztériumok száma 1990-ben 13, jelenleg 11). A kormányzati közügyeket az utóbbi három évtizedben a New Public Management eszméi szerint vitték. A célalapú és az eredménymérést előnyben részesítő kormányzást kombinálták a felmérésekkel, az ellenőrzéssel és a jelentéstétellel. (És hozzátenném, hogy a teljesítményalapú illetmény mellett megjelentek a közszolgálatban lévő „kiváltságok” és a közszolgálati jogias szabályozás helyett az egyszerű munkaszerződéssel történő foglalkoztatás, a közigazgatás lenézése a „mindentudó” multinacionális vállalatok munkavállalóival szemben.) Fontos volt (és egyébként maradt is) a közfeladat, a felelősség (*responsibility*), illetve az elszámoltathatóság (*accountability*) kérdése, bár megjegyezném, az NPM bukását (néhány „szamurájtermészetű” ausztrál és új-zélandi közigazgatás-tudóst kivéve) mindenki befejezett ténynek tekinti. Az „NPM után” kérdésére a szerző válasza az erős kormányzással szembeni kritika. 2014-ben kutatás kezdődött a foglalkoztatási rendszer megváltoztatására. Végül is 2016-ra a közügyek körében a szakmai delegálás megoldását tartják jónak. A helyi és regionális igazgatás (*local and regional administration*) szerepe felértékelődik, szemben a (kifejezett központi és középszintű) államigazgatással (*state administration*) a közoktatás, az egészségügyi igazgatás és szociális igazgatás terén. (Sajnálatos, hogy a szerző az NPM utáni kérdést illetően nem vet számot a New Public Service, illetve a Robert Denhardt-i New Weberian State jelenségével.)

AZ ANGOLSZÁSZ RENDSZEREK

Thomas Perroud, a Paris II. (Panthéon-Assas) Egyetem professzora, Marcou egykori PhD-hallgató tanítványa a *public trust* fogalmiságának kérdéséről tette közzé esszéjét. Ennek címe: *Recherche sur un fondement de la domanialité publique dans les pays de common law: la notion de public trust* (Perroud, 2017:951–966). A *public trust* fogalmiságát a tanulmány a kincstári közjavak (*domanialité publique*) körében tárgyalja. A *trust* fogalmát

az angol és az amerikai jog egyaránt ismeri, és szerepe részben visszavezethető a köz és a magán leválasztására az angolszász jogrendszerben (*common law system*), szemben a kontinentális jogrendszerrel, melyet az angolszász jog *civil law system* formában nevez meg. (Mindez magyarázatra szorul: ez nem azt jelenti, hogy csak magánjog létezne a kontinentális jogban, hanem a megoldás a római jogi alapokban rejtezik, melyet latinul *ius civilének* is hívtak.) A *trust* doktrína eredete Angliában keresendő. A középkori Angliában, akár Európa többi részén, a kincstári javak a király és a hűbérurak (*seigneurs*) kezelésében álltak. A folyók használatának szabadsága elé is akadályokat gördítettek. Henry de (Henricus) Bracton (olykor Bratton vagy Bretton alakban) (1210–1268) *De legibus et consuetudinibus Angliæ* című négykötetes műve (első fennmaradt kézírata: 1265) második kötetében a folyókról szóló problémakört az alábbiakban vázolja: „Valamennyi folyó és kikötő a közjavak körébe tartozik, így a halászati jog mindenki számára engedélyezett (szabad).” (Perroud által idézett francia szöveggel: „Toutes les rivières et les ports sont publics, si bien que le droit d’y pêcher appartient à tous.”) Perroud kimutatja azt is, hogy a 1215-ös Magna Charta Libertatum (*la Grande Charte*) számos cikke foglalkozott a folyók és az erdők használatáról szóló, alapvetően hasonlóan engedő szabályozással. Azonban a *common law* és maga a szabadságlevél bizonyult a szabadságok első akadályozójának is. Ugyanis a 23. cikk megtiltotta a halgátak emelését (*prohibait l’édification de barrage à poissons*). Ez jelentette később a hajózási szabadság megtiltásának kezdetét. Ugyanakkor a király számára is tiltva volt, hogy védelmi célból a (hűbéri) vízfolyásokat és vizeket elfoglalja, ez a halászat és a vízimaradarak vadászati tilalmát is jelentette az adott vizeken. Azonban tény, hogy sem a Nagy Szabadságlevél, sem Bracton (ellentétes) álláspontja nem rejthette el a valóságot, mely alapján a tengerek és folyók köztulajdoni javai hűbérurak birtokában voltak. A Rex v. Clark ügyben Holt főbíró mondta ki, hogy a hajózás megtiltása a Magna Charta Libertatummal ellentétes. A 17. században Lord Hale *De Jure Maris* című, az Amerikai Egyesült Államok jogi gondolkodásra ható munkája nem kérdőjelezte meg a király azon jogát (hatalmát), hogy a folyók és a folyópartok hasznosítását magánszemélyekre ruházza át (*céder*). Hale a *jus publicum*, a *jus privatum*, illetve a *jus regium* kategóriáival dolgozik. Hale rendkívül érdekes megállapításokat tesz a *jus publicum* vonatkozásában. Itt a közérdeket és a közjogot azonosítja, mely alapján az emberek, a nép közérdekből eredő jogaként hivatkozott a dolgok vízi fuvarozására, és ezek visszaúton történő szállítására, továbbá arra, hogy egyes tulajdoni tárgyak szabad tulajdonlása (*freehold*) a népet illető közérdekből ered. A *public trust* kifejezés csupán a 19. századtól jelent meg. Joseph Angell arra mutatott rá, hogy a halászati jog és a hajózási jog vonatkozásában a király jogai (jogcímei) sem korlátlanok. Ezt hasonlóan értékelte Cromwell lord protector esetében is. Arra is rámutatott, hogy e jogok gyakorlása során a király csupán megbízott (*trustee*). Jan S. Stevens 1980–1981-es dolgozatában a 19. századi angol helyzetet akként magyarázza, hogy a fejlődés iránya a régi fogalomhasználat és az új fogalomhasználat mezsgyéjén mozgott. A 19. század volt e változás aranykora, amikor a közföldek elidegenítése magában foglalta a folyóágyak és a hajózható vízi útvonalak tereptárgyai átruházását is, megkülönböztetésmentesen. Jelentős a doktrína változásainak szemléltetése az Amerikai Egyesült Államok példáján, hasonlóan történeti

kontextusban. A forradalommal a királyi hatalom megszűnt az USA területén, és ezeket a jogokat az amerikai nép képviselői útján gyakorolta. A *Shively v. Bowlby* (1894) ügyben a tengerpart köztulajdoni jogállása merült fel. A *common law* szerint ez nyilván a királyé, aki csak önkéntes jogcímmel ruházhatja át magánszemélyek részére a hajózási jogot és a halászati jogokat. Felmerült, hogy ez a tulajdon a forradalommal (vagyis a függetlenség elnyerésével) az Amerikai Egyesült Államokhoz került. A bíróság ezen az állásponton maradt. A tanulmány ismerteti még az USA judikatúrájából az *Arnold v. Mundy* (1821), a *Martin v. Waddel's Lessee* (1842), a *Railroad v. Illinois* (1892), az *Illinois Central R. R. v. Illinois* (1916) ügyeket is a *public trust* szempontjából.

Alistair Cole, a Cardiffi Egyetem oktatója az Egyesült Királyságban meglévő területi feszültségek témakörét dolgozta fel. Ennek címe: *Les tensions territoriales au Royaume-Uni* (Perroud, 2017:105–116). Köztudomású, hogy az Egyesült Királyság Európa egyetlen országa, amelynek alkotmánya íratlan, azaz történeti, ami a közjával kapcsolatos történeti tapasztalatok jelentőségét támasztja alá, szemben az írott (kodifikált, egyetlen alkotmánylevélben összefoglalt) alkotmányokkal. A parlamenti szuverenitás doktrínája és a parlamentarizmus westminsteri rendszerének hatásai érezhetőek a helyi önkormányzatok és a területi államigazgatás terén. Angliában a helyi hatalom a központi hatalomnak alárendelt. A parlament adja át a hatásköröket a helyi önkormányzatoknak, mind a kötelező, mind a szabadon (önként) vállalható feladatok vonatkozásában. Az *ultra vires* elve logikusan következik a parlamenti szuverenitás elvéből. Anglia korábban történetileg a helyi demokrácia országa volt, mindez hosszú századok politikai fejlődésének gyakorlati irányultságú öröksége. Az angolban a gondviselő állam (*État providence à l'anglais*) kifejezés a helyi (köz)politizálás (*action publique locale*) hagyományából ered. 1983-ban született meg a kettős állam (*État dual*) elmélete Bulpitt gondolatíságában, amely szerint az országos ügyeket (*affaires nationales*) London kezeli, míg a helyi ügyeket az adott helyi önkormányzatok. A működésbeli egymásrautaltság mind a „magas,” az országos politikában, mind a helyi politikában létezik, bár kevésbé formálisan. A mandátumhalmozás hagyománya úgyszólván nem létező, az állam területi szolgáltatásnyújtásainak többsége rendkívüli módon gyenge vagy nem létező, kivéve Skóciát, Walest (*Pays de Galles*) és Észak-Írországot. Cole szerint Bulpitt elmélete a londoni közigazgatási-politikai elit elmélete, nem pedig a községeké, régióké vagy kisebbségi nemzetiségeké. Ezen modell alapján az elit számára a központon kívüli területek érdektelenek, mivel a központi közigazgatási-politikai elit és a kelta perifériák (kelta, azaz skót, ír, walesi, cornwalli, Man szigeti „végek” – K. Gy.) között kisebb a kapcsolat. Mindebben változást Margaret Thatcher 1979 és 1990 közötti regnálása hozott. Cole meglátása szerint a területi közeledést a New Public Management állama (*État managerial*) hozta el a kettős állam koncepciójával szemben. 2007-től a devolúció hajtóművévé Skócia vált a Skót Nemzeti Párt győzelmével (2011-ben és 2016-ban is győztek). A 2014-es Alec Salmond-féle függetlenségi terv és függetlenségi népszavazás egyelőre szőnyeg alá lett söpörve.

John F. McEldowney, a Warwicki Egyetem jogászprofesszora a közjogi szabályozás angol és francia módozatait vetette egybe angol nyelvű tanulmányában. Ennek címe: *Comparative aspects of public law regulation: an Anglo-French analysis* (Perroud, 2017:877–892).

A globalizáció és a vele járó közigazgatási-kormányzati megacentralizáció számos demokráciában növelte a távolságot a nép és a kormány között. A 2008-as gazdasági válság kimutatta, hogy számos gazdaság sérülékenysége adott a nemzetközi bankrendszerrel szemben, amely felett egy minimális kontroll szükséges. A megszorító intézkedések számos emberben bizonytalanságot keltettek a szervezeti struktúrákkal szemben. Mind Franciaországban, mind az Egyesült Királyságban a politikai forgatókönyvekben levonták a nyugat-európai megszorítások és a hosszú recesszió tanulságait. A szabályozó állam (*regulatory state*) felemelkedése számos szerző által előre jelzett volt, és a szabályozási rendszerek alkalmazkodtak a globális pénzügyi válsághoz. A kiadások csökkentése, az adóemelés, az állam szerepének megnövekedése, az erőforrások allokációjával kapcsolatos reformok és a közszolgáltatások nyújtásával kapcsolatos felelősségi rendszer változásai adva vannak. A helyi önkormányzatok szerepe is jelentős ebben a folyamatban, különösen a központi és a helyi szint közötti erőforrás-allokáció vonatkozásában. Az állam változó jellemzői ellenére az államhatalom szerepe fontos marad.

Isabelle Muller-Quoy, aki az amiens-i Jules Verne Egyetem adjunktusa közjogból (továbbá még három egyéb intézményben van affiliációja), az Amerikai Egyesült Államok helyi igazgatását vizsgálta. Munkája címe: *L'autonomie locale aux États-Unis* (Perroud, 2017:303–314). Az Amerikai Föderáció alkotmánya mit sem említ a helyi önkormányzatokkal kapcsolatosan, bár közel kilencven ezer helyi önkormányzat van az Amerikai Egyesült Államokban. Erre csupán a tizedik alkotmánykiegészítésben került sor. A kormányzati hatalomhoz képest a helyi önkormányzatok az államok alkotásai. A helyi önkormányzatok valós helyzete az államok, illetve a föderális állam akaratától függ (decentralizáció). Ebben a Home Rule törvénynek és a Dillon-elvnek is nagy a szerepe.

A POSZTSZOCIALISTA RENDSZER: OROSZ ÉS EGYÉB PÉLDÁK

Christophe Samuel Hutchinson, az Orosz Föderáció Kormánya mellett működő Pénzügyi Egyetem Gazdasági Jogi Tanszékének tudományos munkatársa az orosz jog célkitűzéseit és eszközeit vizsgálta amerikai és európai joggal kapcsolatos egyezmények tükrében. Ennek címe: *Les objectifs et instruments du droit russe en matière d'ententes au regard des droits américain et européen* (Perroud, 2017:495–518) Az amerikai kartelljog (*droit antitrust américain*, az egyéb nyelvi ekvivalensekre: Koi, 2017:1–4) először a *Sherman Act* (1890) keretei között jelent meg. Ez a szabályozás a szabad verseny védelmét, illetve a gazdaság szabadságát volt hivatott szolgálni. Az 1957-es római szerződésben az Európai Közösséget alapító hét állam megállapodott a közösségi versenyjog alapvető szabályairól. Az 1993-as orosz alkotmány szintén garantálta a gazdasági verseny, illetve a piac szabadságát. A későbbi alkotmányi szabályozás jegyében az első orosz szövetségi versenyjogi törvény már 1991-ben megjelent (RSFSR). 1991 óta e törvény több mint harminc alkalommal módosult, legutóbb 2017. július 27-én. A törvénytöveg tengelyében (*pivot*) a gazdasági verseny védelmének elve áll, és ebben egyezik a nagy európai versenyjogi kodifikációs koncepciókkal. Az írás a továbbiakban különféle jogeseteket

vizsgál, az EU-ból az úgynevezett Fapép- (*Pâte de bois*) ügyet (1988) – a fapépet gyakran a parmezán sajt helyett, vagy a porfinomságú reszelt termék szaporításához, annak „felütése” céljából, az eredeti mellett alkalmazzák; orosz vonatkozásban az OTP Bank ügyét (2008); orosz és belarusz vonatkozásban egy sókereskedelemmel kapcsolatos, a két ország konfliktusát hozó jogesetet, a Mosirsol-ügyet (2008) vizsgálta.

Vyacheslav Tolkovanov, a Nemzeti Közgazdasági Egyetem professzora az ukrán helyi igazgatási rendszer fejlődéséről alkotta meg dolgozatát. Ennek címe: *Évolution du système de l'autonomie locale en Ukraine: aspects historiques et défis actuels* (Perroud, 2017:415–428). Meglátása szerint Ukrajna még az átmenet (*transition*) állapotában van, ezzel együtt vagy ennek ellenére a közéletben a helyi önkormányzatok helye megszállárdulni látszik, hatáskörük terjedelme nő. A 2004-es narancsos forradalom, illetve a 2013–2014 közötti második Majdan¹⁴ mozgalom kiváltképpen magára vonta az európai figyelmet Ukrajnát illetően. A 2014-es új kormány meghirdetett reformprogramjának egyik pontja volt a helyi közigazgatás modernizálása. A társadalmi kohézió, illetve a gazdasági jólét vonatkozásában, továbbá az ukrán állam demokratikus fejlődésében az ukrán helyi önkormányzatok kiemelt szerepet játszanak. A helyi autonómia és a helyi önkormányzathoz való jog nem csupán az önkormányzatok felelősségét jelenti, hanem közigazgatási, pénzügyi és műszaki-technikai eszközök alkalmazását. Azonban a helyi népszavazások és a helyi vezetők vonatkozásában problémák vannak, főleg a döntések függetlensége és törvénynek való alárendeltsége vonatkozásában. A szovjet elmélet alig tett különbséget a közigazgatási dekoncentráció és a politikai decentralizáció között, és mindez máig érezteti a hatását. Ezt követően olvashatunk az autonómia szó részletes etimológiai elemzéséről. Ehhez hasonló az önkormányzat angol (*self-government*) és német (*Selbstverwaltung*) koncepciója. Az ukrán folyamatokat történeti keretbe helyezve, a modern fejlődést előtérbe állítva 1990-től 2000-ig elemzi a szerző.

Khayadarali Yunusov a taskenti Világ gazdasági és Diplomáciai Egyetem professzora, aki a francia és üzbég kétkamarás parlamentek hatáskörmegosztását vizsgálta. Ennek címe: *La distribution des compétences entre les chambres dans le bicaméralisme: étude comparative sur l'expérience de l'Ouzbékistan et de France* (Perroud, 2017:1169–1180). Míg az 1970-es években csupán 45 kétkamarás parlament volt, ez a szám már 80 felettire módosult. Üzbegisztánban a kétkamarás parlamentet 2005-ben vezették be. A kétkamarás parlamenttel bíró államok nagy része unitárius államban található, ezek közé tartozik Franciaország és Üzbegisztán is. 2010-ben Üzbegisztán jelentős államreformot vezetett be, és sor került a hatalmi ágak közötti hatáskör újraelosztására. Az elemzés a hasonlóságok között említi, hogy mindkét ország unitárius államszerkezetű, és a parlamentjeik kétkamarásak. Mindkét állam esetében a törvényalkotási folyamat során a parlamentek aktív szerepet játszanak, akárcsak a kormány ellenőrzésében, és jelentős a vegyes paritásos bizottságok szerepe is. A parlamentek szerepe mindkét országban fontos az egyes állami tisztségviselők jelölési jogát, illetve az állam működésének alakítását illetően.

Balázs István, a Debreceni Egyetem professzora, az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézete tudományos főmunkatársa, az intézet Közigazgatási Jogi Kutatócsoportjának vezetője a magyar helyi önkormányzatiság fogalmának új tendenciáiról írta tanulmányát (Balázs, 2017:69–76). A 2010 óta hatalmon

lévő magyar kormány a közigazgatást recentralizálja. Mindez a szerző szerint a helyi önkormányzatok autonómiájának csökkenésével jár együtt. A változások mögött korunk szükségleteinek, illetve a globalizációs (*mondialisation*) válságok kihívásaira adott válaszként az államhatalom megerősítésének, az államigazgatás helyreállításának filozófiája húzódik meg, az emberek érdekeinek védelme, valamint az ország versenyképességének megőrzése szándékával együtt. Ezek reális célkitűzések, bár Balázs István úgy látja, hogy az elmúlt öt évben alkalmazott eszközök nyomán hozott intézkedések vitathatóak, főként a helyi önkormányzati reformok vonatkozásában. A 2011. április 25-i új magyar alkotmány, az Alaptörvény¹⁵ 2012. január 1. óta a korábbtól eltérő módon szabályozta a helyi önkormányzatok jogi helyzetét. A korábbi alkotmányos megfogalmazások részletekbe menően szabályozták és egyben garantálták a helyi autonómiát. A helyi önkormányzatokról szóló 2011. évi CLXXXIX. törvény valósította meg sarkalatos törvényként a részletszabályokat. A dolgozat az új szabályozás fő vonalainak bemutatását foglalja magában.

A KÍNAI ÉS EGYÉB ÁZSIAI RENDSZEREK

A Kínai Népköztársaság közigazgatási bíráskodásáról a Kínai Állam- és Jogtudományi Egyetem adjunktusa, Wei Wang írt. Anyaga címe: *Le rôle du contentieux administratif en Chine: un régulateur des pouvoirs publics* (Perroud, 2017:1049–1060). A kínai jogi hagyománytól idegen a közigazgatási bíráskodás eszméje. Az igazgatottak többnyire nem kérdőjelezik meg a közhatalmi döntéseket. (Megjegyzendő, hogy nézetem szerint ez még császárkori, konfuciánus tradíció.) 1989 óta van jelen a közigazgatási bíráskodás a jogállami (*État de droit*) fejlődés fontos elemeként. A közigazgatási bíráskodás gyakorlatában 1989-ben a megszokotthoz képest három eltérő elemet találunk: eltérő a közigazgatási bíráskodáshoz való hozzáférés; problematikus a fellebbezés, illetve eltérőek a közigazgatási tárgyú ítéletek körében a végrehajtási szabályok. Ezen eltérések orvoslása érdekében a kínai Népi Gyűlés (a parlament) 2014-ben a közigazgatási bíráskodásról szóló törvényt illetően fontos módosításokat léptetett életbe. 2016-ban a szerző a módosítást illetően általánosságban pozitívnak látta a mérleget, hasonlóan az elméleti művelők és a gyakorlatban dolgozó bírák véleményéhez, még ha bizonyos problémák továbbra is fennálltak. A közigazgatási bíráskodással foglalkozó kutatások nagy része magában foglalta az igazságszolgáltató hatalommal kapcsolatos szabályozás hatásának mérését a közigazgatási szervek (*pouvoir administratif*) vonatkozásában, ideértve a közigazgatás és az igazgatottak közötti kapcsolatot is. A központi hatóságok és a helyi igazgatás kapcsolatát illetően a közigazgatási bíráskodás nem kapott elegendő figyelmet a Kínai Népköztársaságban. A központi hatóságok a helyi önkormányzatok ellenőrzése során azt a módszertant alkalmazzák, hogy az egyes magasabb vezetőket mozgatják a szintek és a régiók között, azaz az igazgatás eltérő szintjein, az ország eltérő területein, régióiban alkalmazzák őket (azaz változó szolgálati helyeken). Így a központi hatalmi kényszer jelenléte minden szinten biztosított az ellenőrzés során, valamennyi közigazgatási szerv esetében. Ahogy egyes kutatók megállapítják, Kínában a föderalizmus tényszerűen elismert, figyelembe véve az állam struktúráját és a helyi ön-

kormányzatokat. A tanulmány külön vizsgálja az igazságszolgáltatás közigazgatási szervek feletti ellenőrzését, az állam, illetve a helyi önkormányzatok kapcsolatát egyaránt.

Shigeru Yamashita, a tokiói Meiji Egyetem professzora a japán helyi önkormányzatok karakterisztikáját angol nyelven, nemzetközi összehasonlításban vizsgálta. Ennek címe: *Japan's local government system – an overview of main characteristics from a viewpoint of international comparison* (Perroud, 2017:459–480). A dolgozat a jelenlegi (*current*) japán helyi önkormányzati rendszer jellemzőit, karakterisztikáját, működési leírását igyekszik feltárni. Ennek során a francia, az egyesült királysági, a német, illetve az USA-beli példákkal veti össze Japán helyi önkormányzatának rendszerét. Külön kiemelendő, hogy a Japán Helyi Önkormányzatok Nemzetközi Összehasonlítása céljából és névvel alakult társaság (*Japan's Council of Local Authorities for International Relations; Associations des Collectivités Locales au Japon*; rövid: CLAIR) honlapján (<http://www.clair.or.jp>) a témában angol és francia nyelvű tanulmány áll rendelkezésre. Az összehasonlítást igen átgondolt, sok szempontú (25 elemű), professzionális táblázat segíti (Perroud, 2017:460–461), mely igen értékes, bár részben szükségképpen szimplifikatív *contributio*. Ez alapján a fő megállapítása a tanulmánynak, hogy Japán jelenlegi helyi önkormányzati rendszere a francia és német, valamint az USA önkormányzati rendszerének hibridje, „kevercse.” Emlékeztet rá, hogy ez a rendszer a Meiji császár-féle reformok eredményeképpen, az 1880-as évektől, francia és porosz hatásra alakult ki. A második világháborút követően történeti okokból az amerikai hatások erősödtek fel, és az 1946-os (egybíránt oktrojált – K. Gy.) japán alkotmány mellett 1947-ben egy helyi önkormányzati kódexet (*Local Government Code*) is elfogadtak, mely inkorporálva egyes amerikai megoldásokat, hibrid rendszert hozott létre: francia–porosz alapokon álló, USA-irányultságú jogalkotási terméket, japán stílusú módosításokkal. A tanulmány további részei e rendszert ismertetik közigazgatási jogi, közszolgálati jogi, választójogi, pénzügyi szempontokból. Három szépirodalmi példát is hoz a változások megvilágítására. Az első kettő a Gulliver (Swift, 1726),¹⁶ illetve Hófehérke (*Snow White*, vö. Grimm–Grimm, 1812:264–273)¹⁷ története adta párhuzamot használja fel. A Gulliver-típusú területszervezési modell azt a reformjavaslatot jelentette, amelynek alapján az angol *county* méretű japán területi egységet (*ken*) magasabb szintre (*wider tier*) emelve, új régiós rendszert vezettek volna be. Így a mi fogalmaink szerinti középszint kiesésével az alapszintű község és város mellett a régiók maradtak volna meg, ezt hívja a japán szakirodalom a liliputiaknak és Gullivernek, vagyis Gulliver-típusú modellnek (*Gulliver-type intergovernmental relations*). Az alapszintű, nagyobb, illetve „szupernagy” területi egységek bevezetése pedig a *Hófehérke és a hét törpe* képzetét keltette a japán tudósokban, a területek méretbeli eltérései miatt (Hófehérke-típusú modell; *Snow White-type intergovernmental relations*). A harmadik a *Gendzsi szerelmei*,¹⁸ a híres, nagyjából 1000 és 1020 között Muraszaki udvarhölgy által íródott, japán nagyepikus (epopeia) regényfolyam¹⁹ példáját használja fel. Itt a japán modernizáció lehetőségeit különböző japán történeti példákon vezeti le Yamashita. A 11. században a Gendzsi-regény 21. fejezetéből veszi a példát, amely szerint a kínai típusú tanulmányokat a japán szellemmel kell elegyíteni.²⁰ Mindenesetre az írás a japán helyzet megismerését illetően rengeteg tanulsággal szolgál.

Kwangyoun Lee, a szöuli Sungkyunkwan Egyetem professzora a nukleáris energia és a dél-koreai jogállam kapcsolatát írta le tanulmányában. Írásának címe: *L'énergie nucléaire et l'État de droit en Corée* (Perroud, 2017:3–12). Dél-Koreában jelenleg 23 atomreaktor 20,5 GW elektromos áram termelésére alkalmas évente. Ez Dél-Korea éves villamosenergia-felhasználásának 22%-át fedezi, ám ez a kapacitás 29%-ra lenne emelhető, a tervek szerint 2035-ig. Azonban az elképzelések szerint a jelenlegi 20,5 GW-ot 43 GW-ra törekednek emelni a távolabbi jövőben. Ezeket a törekvéseket kisebb nukleáris események (*petits accidents*) gátolták a Hanul és a Gori erőművekben. Tény, hogy a sugárzásveszély (*risque de rayonnement*) Dél-Korea esetében is fennáll. A tanulmány további részei az alkotmányban adott szabadságokat (egészséghez való jog, a katasztrófák megelőzésének kötelezettsége az állam részéről), illetve a jogi és a közigazgatási környezetet és kultúrát is elemzi. A probléma nem feltétlenül a jogban gyökeredzik, de a köztisztviselői-közhivatalnoki tényleges gyakorlat, illetve a munkások alacsonyabb helyzete (*position inférieure des travailleurs*) a tekintélyelvű közigazgatási kultúra megváltoztatását kívánja. A dolgozat külön nem mondja ki, de az atomenergiára vonatkozó eljárást nem az 1996-ban elfogadott általános közigazgatási eljárási törvény szabályozza, hanem a 2015-ös atomenergia-törvény²¹ 103. §-a, igen bonyolult. Konklúziója, hogy az e kérdésekben való döntés a központi igazgatás diszkrecionárius jogköre. Ugyanakkor a lakosság nem tárgya a közigazgatásnak, és az atomenergia-ügyi döntéseket rájuk tekintettel kell meghozni. Tény, hogy a lakosság részvétele ezen ügyekben korlátozott, így az atomenergia-igazgatással foglalkozó szerv vezetője köteles a lakossággal, illetve a központi igazgatással és a helyi önkormányzatokkal is együttműködni az ügyben.

In Soo Park a dél-koreai nemzetgyűlés tárgysorozatba vételi rendjéről szóló írását publikálta a kötetben. Ennek címe: *La fixation de l'ordre du jour à l'Assemblée nationale en Corée* (Perroud, 2017:25–34). A tárgysorozatba vétel, azaz a Nemzetgyűlés napirendje (*ordre de jour*), működése a kormánypárt és az ellenzék vitáitól és megállapodásától függ. Mindez igen jelentékeny súllyal bír a törvényhozás működését illetően. A tárgysorozat rögzítése az 1940-es években történt meg először. A továbbiakban a tanulmány az alábbi lehetséges elképzeléseket vázolja: a Napirendi Bizottság megszüntetése a Nemzetgyűlés elnöke által; különbizottság létrehozatala a napirend rögzítésére; a végrehajtó hatalom szerepének erősítése a törvényalkotási eljárásban. Az ezen megoldások közötti választás lehet a gyógyír a problémákra.

AZ AFRIKAI RENDSZEREK PÉLDÁJA

Jacques Fialaire, a Nantes-i Egyetem közjogi professzora, a GRALE társigazgatója az észak-afrikai frankofón államok nagyvárosi szerkezetét dolgozta fel. Ennek címe: *L'organisation des métropoles dans les États d'Afrique noire francophones* (Perroud, 2017:207–222). Mezőgazdasági és agrárkontinensként Fekete-Afrikában (szubszaharai Afrikában) az urbanizáció, illetve a túlnépesedett nagyvárosok okoznak problémát. (A nagyvárost a szerző a közismert ENSZ-definíció alapján értelmezi.) Az afrikai problémák vizsgálatakor a szerző áttekinti a jogi és intézményi konstrukciók szerepét; valamint az afrikai nagyvárosok fejlődésének analízisét is elvégezte.

JEGYZETEK

- ¹ Készült az Eötvös Loránd Kutatási Hálózat Jogtudományi Intézete Közigazgatási Jogi Kutatócsoportján belül *A magyar jogrendszer reakcióképessége 2010–2018* elnevezésű NKFIH kutatási főiránya (2019–2021) keretében.
- ² Paul Pradier Fodéré (1827–1904) strasbourgi francia jogtudós, kezdetben párizsi ügyvéd, 1857-től a velenicei Collegio Armeno Moorat, majd a párizsi École des sciences politiques tanára. 1857-től a perui Limai Egyetem Államtudományi Tanszékének tanára. Később a lyoni Felsőbíróóság bíróját. *Précis de droit administratif* (1853) címmel írta meg a közigazgatási jogi munkáját. A közigazgatási jog mellett jogelméletről, nemzetközi jogról, kereskedelmi jogról és a politikai jogokról is írt francia nyelven. Napjainkra jóformán Franciaországban is ismeretlen a személye, emlékét amerikai, német és orosz nyelvű lexikonok őrizték meg.
- ³ A francia döntés szövegének rövid összefoglalására a brazil szerző nem utal. A Jordão-féle nézőpont arra sem utal, hogy a döntés ahhoz az Édouard Laferrière-hez köthető, aki nemcsak (több elődjéhez hasonlóan) elméleti jogművelő és professzor, hanem államtanácsos is volt (később az Államtanács alelnöke 1886 és 1889 között), aki alapműveivel befolyásolta annak ítélkezését. A francia tudományosság a modern francia közigazgatási jog atyjának tartja. Ilyen volt német területen Otto Mayer, az olasz területen Vittorio Emanuele Orlando, az angolszász közigazgatási jog területén pedig Frank Johnson Goodnow. Fő műve: Laferrière, 1887–1888. Édouard Laferrière szerepére lásd Koi, 2014:76–77.
- ⁴ Gaston Jèze a *service public* elmélet egyik vezető tudósa, a bordeaux-i iskola vezetője; munkásságára lásd Koi, 2014:261–262.
- ⁵ Azaz az Afrikát megkerülő, Amerikába tartó ázsiai hajóutak spanyol függés alatt álló területeinek joga (India névvel illették hajdan Ázsia egészét).
- ⁶ A német eredetű elvet nálunk változatlanul Concha Győző foglalta össze legjobban, a mai napig fő műve előszavában: „Hisz a közigazgatás semmi egyéb, mint az alkotmány gyakorlata. Ami az alkotmány kitűzte célból a közigazgatás által valósággá lenni nem tud, az vagy általában utópia, vagy az illető nemzet gyengeségének jele” (Concha, 1905:III.).
- ⁷ „Le droit comparé de domaine public reste encore à inventé... et un fois de plus, il est plus développé en Allemagne qu'en France, les Allemands ayant une meilleure maîtrise du droit administratif français des biens, que les Français du droit [administratif – K. Gy.] allemand.”
- ⁸ A legfontosabb (alapvetően német nyelvű) alapművek időrendben: Meier, 1907–1908; Heyen, 1989; Beaud–Heyen, 1999.
- ⁹ „Die gesamte staatliche Verwaltung darf nur auf Grund der Gesetze ausgeübt werden.” „L'administration publique tout entière ne peut être exercée que sur la base des lois.”
- ¹⁰ Még az oly megbízható Hachette-szótár sem ismeri: Guérard, 1980.
- ¹¹ A porosz uralkodócsalád tagjai, ahogy a Habsburgok is, még a 18. század végén is franciás műveltségűek (is) voltak, egymás között a családtagok francia nyelven leveleztek. Erre példa Habsburg Sándor Lipót főherceg nádor és édesapja, II. Lipót magyar király francia korrespondanciája, erre lásd Mályusz, 1926:431–449 (43–47. sz. levelek). A hivatalos levelezés németül és franciául folyt, Habsburg Sándor Lipót II. Lipóthoz küldött német leveleiből lásd Mályusz, 1926:258–260, 261–263 (4–5. sz. levelek).
- ¹² „Ich... stabilisiere die Souveränität und setze die Krone fest wie einen rocher von bronze.” Azaz: „Rendíthetetlen közsiklaként megőriztem a népfeliséget és a koronát.” Az idézet forrása Meyer, 1909:38. Értelem szerint a tanulmány szövegének hermeneutikai tartalmára tekintettel inkább gránitszilárdságuként adtuk vissza a kifejezést.
- ¹³ Eörsi a jogelméleti vetületeket mutatja be. Almén műve a magánjogon belül a svéd vételi jog történeti sajátosságainak és más nemzetek hasonló joganyagával történő összevetésének máig legjobb összefoglalása.
- ¹⁴ Майдан Незалежності (*Majdan Nežalenosti*), azaz a Függetlenség tér mint helyszín neve alapján terjedt el a „Majdan” kifejezés.
- ¹⁵ Megjegyzendő, hogy az elnevezéshez sem a német *Grundgesetz* (1949), sem a holland *Grondwet* (1814) nem szolgált mintául, a *leges fundamentales* a történeti alkotmányos hagyományok egyik bevett műszava volt (a sarkalatos törvénnyel együtt – *leges cardinales*). Vö. Toldy, 1861.

- ¹⁶ A *Gulliver utazásaiként* (*Gulliver's Travels*) ismert alapmű eredetileg a szerző feltüntetése nélkül jelent meg, a jelenleg ismerttől eltérő címmel.
- ¹⁷ Első írásos közzététele a Grimm testvérek gyűjteményében történt: Grimm–Grimm, 1812:264–273.
- ¹⁸ Korai és modern japán szöveg párhuzamba állított verziója: Murasaki, 1999:5–1561.
- ¹⁹ A mű japán irodalomban elfoglalt kiemelt jelentőségére lásd Seidensticker, 1974:56–59. A szerző japán filológiával foglalkozott, a regény legjobb angol fordítását készítette. A japán irodalomtörténetre lásd Vihar, 1994:22–26. Muraszaki életének részben történeti, részben írói rekonstrukciója az egyetlen japán gésa és író nő tollából: Dalby, 2007:15–405.
- ²⁰ Ez részben utólagos értelmezés, a fejezet idevonatkozó vezérgondolata így hangzik: „A világ a japán szellemet csak akkor tiszteli, ha kínai tudományból van az alapja.” Közigazgatás-tudományi szempontból sem érdektelen azonban továbbolvasnunk, ugyanis Gendzi herceg egyetemre küldi a fiát, és a felvételi vizsgán elhangzik egy megjegyzés az államtudományok vonatkozásában is. „A felvételi vizsgát a nindzsoi keleti lakban tartották, ahol a keleti szárnyat rendezték be erre az alkalomra. Ritka esemény volt ez. Udvaroncok özönlöttek, hogy lássák, milyen is egy felvételi vizsga. A professzorok igencsak megdöbbenhettek. – Bánjatok vele [ti. Gendzi felvételiző fiával, Júgirivel – K. Gy.] úgy, ahogyan a szabályok előírják – mondta Gendzi. – Csak semmi kivételezés. Az egyetemi gyülekezet igencsak különös volt, komor képű alakok rosszul szabott kölcsonruhákban, humortalan beszédűek, ám meglehetősen tolazkodóak. A fiatal udvaroncok közül többen kinevették őket. Gendzi valami ilyesmitől tartott, amikor úgy rendelkezett, hogy a professzorok csészéit idősebb, komolyabb emberek tölthessék. [Az e célból kijelölt – K. Gy.] Tó no Csúdzsót és Mimbo herceget ennek ellenére megfeddték a tudós urak. – Mődfellett inadekvátak ezek az italnemű-töltőgetők! Bölcsék tanácsa nélkül ők akarnak államügyeket irányítani! Ez mődfellett inadekvát!” A japán szöveg angolra fordítója, Edward G. Seidensticker a tudósok szavairól az alábbiakat jegyezte meg: „A professzorok itt következő mondatai mesterkéltek, konfuciánus tónusúak, olyan szavakat tartalmaznak, melyek sehol máshol nem fordulnak elő a műben.” Az államügyekre való utalás azt is jelzi, hogy a konfuciánus kínai tudósok, akikről japán társaik a példát vették, a jövő közigazgatási szakembereit képezték, akiket a császárkori Kínában írásbeli versenyvizsgákon válogattak ki, majd konfuciánus filozófiai szövegekkel vértettek fel, amely akkor a művelt emberek sajátja volt, és hozzátartozott az írástudók mindennapjaihoz. Ehhez a konkrét igazgatási tudást a gyakorlatban (illetve segédkönyvekből) kellett megszerezni. Muraszaki, 2009:88, főszöveg és 2. lábjegyzet.
- ²¹ Hazai érdekesség, hogy az atomenergiáról szóló 1980. évi I. törvény (hatályon kívül) egyetlen kodifikátor, Tamás András alkotása. Ekkoriban nagyjából 20 kodifikátor dolgozott az Igazságügyi Minisztériumban.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Almén, Tore (1922): *Das skandinavische Kaufrecht. Ein Kommentar zu den skandinavischen Kaufgesetzen unter eingehender Berücksichtigung ausländischen Rechts I-III*. Carl Winter, Heidelberg.
- Balázs István (2017): Des nouvelles tendances du concept de l'autonomie locale en Hongrie. In: Perroud, Thomas et al. (eds.) (2017): *Mélanges en l'honneur du Professeur Gérard Marcou*. Institut de recherche juridique de la Sorbonne – Université Paris I Panthéon, Paris–Millaud, 69–76.
- Baulny, Dominique – Laferrière, Edouard (1875): *No. 47544 lecture du vendredi 26 novembre 1875*. www.legifrance.gouv.fr/affichJuriAdmin.do?idTexte=CETATEXT000007633030.
- Beaud, Olivier – Heyen, Erk Volkmar (1999): *Eine deutsch-französische Rechtswissenschaft? Kritische Bilanz und Perspektiven eines kulturellen Dialog. Une science juridique franco-allemande? Bilan critique et perspectives d'un dialogue culturel*. Nomos, Baden-Baden.
- Concha Győző (1905): *Politika II. Közigazgatástan*. Grill Károly Könyvkiadóvállalata, Budapest.
- Dalby, Liza (2007): *Muraszaki meséje*. Ulpius-ház, Budapest.
- Eörsi Gyula (1974): *Bevezetés a skandináv jogba és jogtudományba*. MTA Állam- és Jogtudományi Intézet, Budapest.
- Fehér István (1988): *A magyarországi németek kitelepítése 1945–1950*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Guérard, Françoise (ed.) (1980): *Dictionnaire Hachette de la langue française*. Hachette, Paris.

- Grimm, Jacob – Grimm, Wilhelm colls. (1812): Schneewitchen. In: Grimm, Jacob – Grimm, Wilhelm: *Kinder- und Hausmärchen* I. Realschulbuchhandlung, Berlin.
- Heyen, Erk Volkmar (1989): *Profile der deutschen und französischen Verwaltungsrechtswissenschaft 1880–1914*. Klostermann, Frankfurt am Main.
- Jordão, Eduardo (2016): *Le juge et l'administration. Entre le contrôle et la déférence*. Bruylant, Bruxelles.
- Koi Gyula (2014): *A közigazgatás-tudományi nézetek fejlődése. Külföldi hatások a magyar közigazgatási jog és közigazgatástan művelésében a kameralisztika korától a Magyar-iskola időszakáig*. Nemzeti Köszolgálati és Tankönyv Kiadó, Budapest.
- Koi Gyula (2017): *A Kínai Népköztársaság versenyjogának egyes jellemzői, tekintettel a kartellelles törvényre*. Lezárva: 2013. január 1., Széchenyi István Egyetem ÁJDI, Győr.
- Laferrière, Édouard (1887–1888): *Traité de la juridiction administratives et des recours contentieux I.–II.* Hachette, Paris.
- Lőrincz Lajos (2005): *A közigazgatás alapintézményei*. HVG-ORAC, Budapest.
- Mályusz Elemér (1926): *Sándor Lipót főherceg nádor iratai*. Magyar Történelmi Társulat, Budapest.
- Meier, Ernst (1907–1908): *Französische Einflüsse auf die Staats- und Rechtsentwicklung Preussens im XIX. Jahrhundert I. Prolegomena. II. Preussen und die französische Revolution*. Duncker und Humblot, Leipzig.
- Meyer, Hermann Julius (1909): *Rocher de bronze* [Stichwort]. In: Meyer, Hermann Julius: *Meyers grosses Konversations-Lexikon. Ein Nachschlagewerk des allgemeinen Wissens XVII*. Bibliographisches Institut, Leipzig.
- Murasaki, Shikibu (1999): *Genji monogatari I–III*. University of Virginia, Charlottesville.
- Muraszaki, Sikibu (2009): *Gendzsi szerelmei II*. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Perroud, Thomas et al. (eds.) (2017): *Mélanges en l'honneur du Professeur Gérard Marcou*. Institut de recherche juridique de la Sorbonne – Université Paris I Panthéon, Paris–Millaud.
- Seidensticker, Edward G. (1974): *Genji monogatari. How Many People Wrote the Tale of Genji*. In: Kafu, Nagai et al. (eds.): *An Invitation to Japan's Literature*. Japan Culture Institute, Tokyo, 56–59.
- Swift, Jonathan (1726): *Travels Into Several Remote Nations of the World. In Four Parts. By Lemuel Gulliver, First a Surgeon, and then a Captain of Several Ships I–IV*. Benjamin Motte, London.
- Tamás András (2011): *Svédország közigazgatása*. In: Szamel Katalin – Balázs István – Gajduscheck György – Koi Gyula (szerk.): *Az Európai Unió tagállamainak közigazgatása*. CompLex Wolters Kluwer, Budapest.
- Toldy (Schedel) Ferenc (1861): *Sylloge legum Hungariae fundamentalium. A magyar birodalom alaptörvényei. Az eredeti deák szöveg mellé vetett magyar fordítással, közjogi segédkönyvül*. Magyar Királyi Egyetemi Nyomda, Buda.
- Vihar Judit (1994): *A japán irodalom rövid története*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Ziller, Jacques (2003): *Vrais et faux changements dans les administrations en Europe*. *Revue Française d'Administration Publique*, Vol. 15, No. 105–106, <https://doi.org/10.3917/rfap.105.0067>.

Lukács László István – Török Martina Zsófia

A magyar könyvvizsgálat történetének mérföldkövei a középkortól napjainkig

**Milestones in the Development of Hungarian
Auditing from the Middle Ages to the Present**

Összefoglalás

A könyvvizsgálat mint ellenőrzési tevékenység jelentős szerepet tölt be a piacgazdaságban, kialakulását a piac érdekei tették szükségessé. Az audit mint ellenőrzés valamely rendszer, szervezet céljainak és feladatainak hatékony megvalósítása érdekében végzett tevékenység, amely tényeket feltárva, azokat a meghatározott követelményekhez viszonyítva, javaslatok megfogalmazásával támogatja a vezetést. Az elmúlt években a könyvvizsgálói tevékenység előtérbe kerülése több okra vezethető vissza. A megváltozott jogszabályi környezetben felmerülhet a kérdés, hogy a túlszabályozott piacon hogyan valósulhat meg a hatékony könyvvizsgálat, másrészt az elmúlt évek auditbotrányai okán is előtérbe került a könyvvizsgálat fontossága. A könyvvizsgálat jelenlegi helyzete és szabályozása egy állandóan fejlődő folyamat eredménye. Tanulmányunkban a könyvvizsgálati tevékenység történetét tekintjük át, annak kialakulásától napjainkig. A szisztematikus szakirodalom-kutatás során kérdésként kezeljük, hogy a könyvvizsgálat kialakulása folyamán melyek voltak a jelenlegi szabályozásban szerepet játszó kulcstényezők. Arra keressük a választ, hogy mennyire van hatással a könyvvizsgálat története, kialakulása annak jelenlegi helyzetére, minőségére, szabályozására.

LUKÁCS LÁSZLÓ ISTVÁN vezető kormánytanácsos, Innovációs és Technológiai Minisztérium Költségvetési Főosztály, segédkutató, Budapesti Gazdasági Egyetem Pénzügyi és Számviteli Kar (lukacs.laszlo87@gmail.com), TÖRÖK MARTINA ZSÓFIA egyetemi tanársegéd, Budapesti Gazdasági Egyetem Pénzügyi és Számviteli Kar (torok.martinazsofia@uni-bge.hu).

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: M42, N43, N44

Kulcsszavak: könyvvizsgálat, számvitel, ellenőrzés, minőségmérés, történelem

Summary

Audit plays a significant role in the economy, and its emergence was driven by market interests. Audit is an activity that is carried out to efficiently achieve the goals and tasks of an organization. Audit discloses facts and supports the management by finding and adjusting facts to the prevailing conditions and by making recommendations. Audit activity has come to the fore in recent years, due to several reasons: the changed legal environment may raise the question of efficiency in auditing in an overregulated market, on the one hand, and the audit scandals seen in recent years have also highlighted the importance of auditing, on the other. In this study, the history of audit activity is given from its inception to the present. In this study the impacts of the history of auditing on its current situation, its quality and its regulation are analysed.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: M42, N43, N44

Keywords: audit, accounting, control, quality measurement, history

BEVEZETÉS

Az első társadalmak megjelenése óta, amikor kialakult az uralkodó réteg, fontos szerep jutott az adók és a vagyon számbavételének. A számbavétel mellett megjelent az igény a nyilvántartások ellenőrzésére, bizonyítandó, hogy azok valós adatokat tartalmaznak. Az évszázadok során a könyvvitel folyamatosan fejlődött, és ez magával vonta a könyvvezetés ellenőrzésének fejlődését is, kialakult a könyvvizsgálat. Tanulmányunkban elsősorban a magyar könyvvizsgálat történetével foglalkozunk, annak kialakulásával és jogi szabályozásának fontosabb mérföldköveivel, ahol szükséges, nemzetközi kitekintéssel. A folyamatban lévő kutatásunkkal az a célunk, hogy megismerjük a hazai könyvvizsgálat történetét, a szabályozás, oktatás és az alkalmazott módszertan fejlődését. Kitűzött céljaink kijelölik a kutatás részterületeit, szakaszait. Jelenlegi tanulmányunk kiemelten a szabályozás témakörével foglalkozik. Úgy gondoljuk, hogy a könyvvizsgálat múltját szükséges megismerni ahhoz, hogy a szakma tovább fejlődhessen.

ANYAG ÉS MÓDSZER

A könyvvizsgálat történeti áttekintéséhez és ezzel összefüggésben a szabályozás háttérének bemutatásához nélkülözhetetlen vizsgálni a könyvvizsgálat fejlődésének főbb szakaszait, hiszen a jelenlegi szabályozásra, könyvvizsgálattal kapcsolatos kérdésekre is hatással vannak. Magyarországon még nem született olyan kutatás, amely a könyv-

vizsgálat történetével, illetve arra ható főbb összefüggések vizsgálatával foglalkozott volna, szakmai és tudományos oldalról egyaránt. A kutatásunk első lépése egy mély szakirodalom-kutatás volt, mely során a témában megjelent mérvadó tanulmányokat kutattunk fel, majd ezeket megfelelő módszerekkel szintetizáltuk. A témakör szempontjából lényeges folyóiratokat, cikkeket tekintettünk át a számvitel, könyvvizsgálat és elemzés, ellenőrzés témákban, feldolgoztuk a korabeli jogszabályokat, szakkönyveket, és jogdinamikai vizsgálatokat is végeztünk. A téma fontosságát mutatja, hogy az elmúlt években meg többszöröződött a tanulmányok száma. A témában megjelent cikkeket nemcsak a történeti áttekintés szempontjából vizsgáltuk, hanem aszerint is, hogy a hazai fejlődésre milyen hatással lehetnek.

A KÖNYVVIZSGÁLATI TEVÉKENYSÉG CÉLJA

A könyvvizsgálói tevékenység mint ellenőrzés jelentős szerepet tölt be a piacgazdaságban, kialakulását a piac érdekei tették szükségessé. Az ellenőrzés valamely rendszer, szervezet céljainak és feladatainak hatékony megvalósítása érdekében végzett tevékenység, amely tényeket tár fel, és azokat a meghatározott követelményekhez viszonyítva, javaslatok megfogalmazásával támogatja a vezetést. Az ellenőrzés célját az általa képviselt érdekek határozzák meg, ennek alapján tulajdonosi és hatósági érdeket különböztethetünk meg. Az ellenőrzés egyfajta megfigyelő, összehasonlító és értékelő tevékenység, amely három, egymással összefüggő részből áll: megállapítja a tényeket, azokat viszonyítja a megfogalmazott elvárásokhoz, szabályokhoz, végül értékeli a viszonyítás eredményeit. Az ellenőrzés fő feladata a vizsgált jelenség, tevékenység, folyamat vagy szervezet eredményességének elősegítése. Az ellenőrzés gyakorisága szerint lehet: folyamatos ellenőrzés (pl. bizonylatok ellenőrzése); ismétlődő, időszakos ellenőrzés (pl. hatósági ellenőrzés, éves beszámoló könyvvizsgálata); esetenkénti ellenőrzés (pl. leltárhiány vizsgálata).

A vállalkozások ellenőrzési rendszerében a könyvvizsgálati tevékenységnek van jelentős szerepe, hiszen a cél annak megállapítása, hogy a szervezet számviteli beszámolója a jogszabályi előírások szerint készült-e, illetve valós képet ad-e a vállalkozás vagyoni, pénzügyi és jövedelmi helyzetéről (Kresalek, 2014).

A KÖNYVVIZSGÁLAT TÖRTÉNETI ÁTTEKINTÉSE

A könyvvizsgálat jelenlegi helyzete és szabályozása egy állandóan fejlődő folyamat eredménye. Az audit kialakulása, történelmi fejlődése, illetve annak kezdeti szakasza kevésbé dokumentált, viszont az ókori Egyiptom, Kína és Görögország területén talált feljegyzések arra engednek következtetni, hogy időszámításunk előtt 350-ben már működött a könyvvizsgálat, az akkori kornak megfelelő formában.¹ Arab kulturális területen a 7–8. században, a *Korán* iránymutatásai alapján, amely előírja a gazdasági ügyletek írásba foglalását is, már kialakult egy könyvviteli rendszer. Ebben a rendszerben megkövetelték a minden részletre kiterjedő könyvvezetést, és a könyvvizsgálat is kötelező volt (Zaid, 2004).

A jelenlegi könyvvizsgálati tevékenységgel leginkább összefüggő, máig fennmaradt feljegyzés 1314-ből, Angliából származik, amely az államkincstár ellenőreit (*Auditor of the Exchequer*) említi. Ebben az időben a kincstár ellenőrzését speciálisan erre a feladatra kinevezett könyvvizsgálók, illetve az államtitkár könyvvizsgálója végezhette. I. Erzsébet királynő 1559-ben alapította meg a költségvetés ellenőreinek szervezetét (*auditors of imprest*), amely az angol korona tisztviselőinek számláit ellenőrizte, illetve azt, hogy a haditengerészet tisztviselőknek kiadott jelentős pénzüsségeket ténylegesen a meghatározott célokra használják fel. A rendszer működőképesnek bizonyult, habár a könyvvizsgálók nem ellenőrizték a hadsereg és a haditengerészet igazgatásával foglalkozó szervezeti egységek tényleges kiadásait. Nem volt semmi mechanizmus annak biztosítására sem, hogy a számlákat bemutassák, és haladéktalanul átadják. A szervezet 1785-ig működött. Később, pénzügyminiszterként William Ewart Gladstone nagymértékű reformokat kezdeményezett az államháztartás és a parlamenti elszámoltathatóság érdekében. Az 1866-os *Exchequer and Audit Departments Act* (Vagyonkezelő és ellenőrzési osztályok törvénye) először kötelezte az összes szervezeti egységet éves beszámolók készítésére. A törvény megállapította továbbá a közigazgatás és a könyvvizsgáló osztály pozícióját a közszolgáltatón belüli támogató személyzet biztosításához. A két fő feladatuk volt: engedélyezni az államháztartás kiadását a Bank of Englandból, ezen túlmenően ellenőriznie kellett valamennyi kormányzati szerv számláit, melyek alapján jelentést tett a parlamentnek (Sainty, 1983).

Angliában a 19. század elején a gazdasági élet szereplői felismerték, hogy a társasági szervezetek ellenőrzése nem megbízható, így független, autonóm ellenőrzés bevezetését szorgalmazták. Ennek eredményeként a törvényhozás elrendelte az ellenőrzést először egyfajta választható kötelezettségként, később egyre szélesebb körben kötelezően előírta azt. Az első egyesület, amely revizori tevékenységet látott el, 1853-ban Skóciában alakult meg, majd 1870-ben létrejött a világ legtekintélyesebb számviteli egyesülete (Institute of Chartered Accountants in England and Wales). 1885-ben további revizori egyesület alakult The Society of Accountants and Auditors néven, mely szervezet tagjainak szigorú szakvizsgát kellett tenniük, és erkölcsi megbízhatóságot követeltek tőlük (Borbás, 2007). Ezt követően, az angol mintát követve, Európa több államában létrejött az állami felügyeleti ellenőrzés helyett a független ellenőrzés. Az 1870-ben elfogadott német szabályozás, az angoltól eltérően, nemcsak a számvitel helyességére, de az ügyvezetés gazdasági célszerűségére is felügyelt. Szintén Németországban, a nagy gazdasági világválság hatására, 1931-ben rendelet mondta ki a könyvvizsgálat intézményének bevezetését (Securs, 2014).

Franciaország az angol szabályozást mintául véve, az 1867. évi törvényben meghatározta a könyvvizsgálatra vonatkozó legalapvetőbb szabályokat. Három évvel később Németországban az állami felügyeleti ellenőrzés helyébe a független ellenőrzés, vagyis a könyvvizsgálat lépett (Borbás, 2007). A 19. század végén és a 20. század elején világszerte születtek számviteli jogszabályok, melyekben a könyvvezetés mellett a könyvvizsgálatot is szabályozták, és sorra alakultak a nemzeti szakmai szervezetek. Európán kívül jelentős szakmai fejlődés történt e téren az Oszmán Birodalomban, Japánban, Kínában (Lukács, 2012).

A SZÁMVITEL ÉS KÖNYVVIZSGÁLAT MAGYARORSZÁGI TÖRTÉNETE

A számviteli szabályozás és könyvvizsgálat előzményei Magyarországon

Magyarországon a könyvvezetés és a pénzügyi ellenőrzés kezdetei a királyi bevételek beszedéséhez köthetők. A 15. században Hunyadi Mátyás uralkodása idején a kincstartó vezetésével pénzügyi főhivatal jött létre, de a számadások ellenőrzésére még nem született gyakorlat (Kenyeres, 2012a). A Habsburgok magyarországi uralkodása kezdetén, I. Ferdinánd (1526–1564) és I. Miksa (1564–1576) idején a birodalomban az akkori korhoz viszonyítva modernnek számító pénzügyigazgatási reformok jöttek létre. Lényeges változások születtek a kamarai rendszerben, megalakultak a könyvvizsgálói-ellenőri kamarai szervek. Egyre több képzett, sőt egyetemet is végzett szakember jelent meg a pénzügyigazgatásban. A Magyar Kamara a Császári Kamara alárendelt szerveként működött (Kenyeres, 2012b).

A kereskedelmi könyvek vezetésére vonatkozó első jogszabály Magyarországon III. Károly király 1723-ban kiadott kereskedelmi dekrétumának az LIII. cikkében található. A jogszabály szerint minden kereskedőnek kötelessége volt rendszeresen és szabályosan vezetni a könyveit, és abban a hitelezéseiről pontos nyilvántartást készíteni (Kardos, 2011; Sztanó, 2015). A kereskedelmi dekrétum továbbá kitért arra is, hogy a számlákat és szerződéseket hiteles személynek is alá kell írnia, biztosítva annak valóságtartalmát, ezzel vált hitelessé a dokumentum (Kereskedelmi dekrétum; Borbás, 2007). Ha az adós nem fizetett, három évig volt lehetőség peres úton behajtani a követelést. A per megindításához szükség volt az eredeti dokumentumok és főkönyvek bemutatására, tehát ajánlott volt legalább három évig megőrizni a kereskedelmi könyveket (Kereskedelmi dekrétum).

Jogi szabályozás szempontjából a magyar számvitel történelmében még meghatározó szerep jut az 1840. évi törvényeknek. A XV. törvénycikk a váltótörvénykönyvről és a XVI. törvénycikk a kereskedőkről (Kereskedői törvénycikk) részei tartalmazznak utasításokat az üzleti könyvek vezetésére, az elszámolási szabályok betartására és a feljegyzések bizonyító erejére vonatkozólag. A törvény előírta a napló és a főkönyv vezetésének kötelezettségét (Sztanó, 2015). Mindkét jogszabály előírta a kereskedelmi könyvek hitelesítését és hatóságoknál való bejegyzését, a könyvelőknek pedig esküt kellett tenniük, hogy az általuk vezetett könyvek valós adatokat tartalmaznak. A kereskedelmi könyveket alapesetben másfél évig kellett megőrizni, addig volt mód a hitelességét megtámadni, és kötelező volt mérleget készíteni (Kereskedői törvénycikk). A pénzügyi intézetek esetében már az 1860-as években felmerült a kötelező könyvvizsgálat gondolata a gyakori csődhelyzetek megelőzése érdekében, ezek a törekvések azonban nem valósultak meg (Kuntner, 1939²).

A magyarországi számvitel történetének következő jelentős állomása az 1875. évi XXXVII. kereskedelmi törvény (Kt.), mely elsőként írta elő Magyarországon a könyvviteli kötelezettséget. A kereskedelmi törvénykönyv megalkotásánál, melyet a kereskedelem dinamikus fejlődése követelt meg, külföldi kereskedelmi törvényeket vettek alapul, többek között a német kereskedelmi törvényt, és ezeket a szabályozásokat ültették át a

magyar gazdasági viszonyokra. Továbbá a törvény jelentősége abban áll, hogy miután még nem létezett polgári törvénykönyv, a bíróságok a kereskedelmi jogszabályokat alkalmazták a magánjogban is (Sztanó, 2015). A kereskedelmi törvény szabályozta a gazdasági társaságokat: a közkereseti társaságot, a betéti társaságot és a részvénytársaságot, emellett a felügyelőbizottsággal és a felszámolással kapcsolatos kérdésköröket is.

A könyvvizsgálat Magyarországon 1950-ig

A *Magyar Könyvviteli Folyóirat* legelső száma, az első számviteli és kereskedelmi témájú tudományos szaklap Magyarországon 1908 januárjában jelent meg. A számvitel mellett külön könyvszakértői rovatral is rendelkezett, amely rendszeres tájékoztatást nyújtott a fejlett országok könyvvizsgálati gyakorlatáról (Borbás, 2007). 1911. március 7-én megalakult a Magyar Revizori Szövetség. Az 1916. évi XIV. törvénycikkkel létrehozták a Pénzügyi Központot, melyet az 1920. évi XXXVII. törvénycikkkel újrászabályoztak (Kuntner, 1939; Borbás, 2007). A Pénzügyi Központ a kisebb pénzügyi intézetek ellenőrzését tette kötelezővé (Borbás, 2007), az ellenőrzési utasításában a belső ügykezelés, üzletvezetés, főkönyv, mérleg, eredménykimutatás és a leltár felülvizsgálatát írta elő (Vál-Jaschenovics, 1926). A Magyar Revizori Szövetség 1919-ben átalakult Magyar Revizorok Szövetségévé, amely a Tanácsköztársaság bukásával megszűnt. 1925-ben a Kereskedelmi és Iparkamara a könyvszakértőket kinevezte hites kamarai revizorokká, 1926. június 18-án megalakult a Kamarai Hites Revizorok Egyesülete (Kuntner, 1939; Borbás, 2007). A kereseti adószabályok hivatalos összeállításáról szóló 1927. évi 300. P.M. számú rendelet és a társulati adószabályok hivatalos összeállításáról szóló 1927. évi 400. P.M. rendelet alapján, ha a nyereség-veszteség számla (eredménykimutatás), a mérleg és leltár alapján megállapított vagyon- és jövedelemérték a Magyar Királyi Adóhivatal véleménye szerint nem volt megfelelő, a gazdálkodó esetében elrendelhetette a könyvvizsgálatot. A könyvvizsgálat során a könyvvizsgálónak a könyvvezetés szabályszerűségének ellenőrzése mellett a helyes adóértéket is meg kellett állapítania. Ha az adóhivatal elrendelte a könyvvizsgálatot, a végzés ellen fellebbezésnek helye nem volt (Erdély, 1930).

Lényeges szabályozás a hazai számvitel szempontjából az 1930. évi V. törvény a korlátozott felelősségű társaságokról (Kft. törvény), amely a Kereskedelmi törvény mellett további előírásokat tartalmazott a könyvvitelre vonatkozóan. Ez a törvény rendelkezett a hites könyvvizsgálói tevékenységről, a kft.-nek lehetőséget biztosított arra, hogy könyvvizsgálót válasszon. A hites könyvvizsgáló a társaság könyveit bármikor megtekinthette, az iratokat, pénztárt, az értékpapír-, árukészlet-állományát és berendezéseit bármikor megvizsgálhatta, a vállalat vezetésétől bármikor információkat kérhetett. A könyvvizsgálónak kötelessége volt a könyveket és a beszámolókat megvizsgálni, és erről írásos jelentést kellett készítenie a taggyűlés részére. A taggyűléseken személyesen részt vehetett, sőt összehívási joggal is rendelkezett. A könyvvizsgáló ugyanakkora felelősséggel rendelkezett, mint a felügyelőbizottság: a jogszabály által előírt esetekben kártérítési kötelezettségük volt. Ilyen esetnek számított az, ha a jelentésükben valótlan adatokat közöltek, vagy elmulasztották a szakértők alkalmazását olyan ügyekben, melyek megkövetelték volna. A jogszabály továbbá utalást tesz más jogszabályokra a könyvvizsgálói képesítés megszer-

zésére vonatkozóan. Az oktatást akkortájt az igazságügyi miniszter, a kereskedelemügyi miniszter és a pénzügyminiszter rendeletei szabályozták (Kft. törvény). A kormány a könyvvizsgálatra vonatkozó részletes előírásokat a 45.000/1931. I. M. számú Kft. törvény végrehajtásáról szóló rendeletében szabályozta (Kuntner–Szél, 1932; Kuntner, 1939). A Kft. törvény hiányosságai közé sorolható, hogy a könyvvizsgálatot nem tette kötelezővé, csak döntési lehetőséget adott a felügyelőbizottság mellett vagy helyett történő igénybevitelére, ennek következtében a vállalkozások a költséghatékonyság érdekében nem vették igénybe könyvvizsgálók szolgáltatásait. Emellett a Kft. törvény nem terjedt ki a részvénytársaságokra, így ennél a társasági formánál nem volt előírás a könyvvizsgálat, mely egyértelműen a részvénytársaságok érdekérvényesítő képességének eredménye (Borbás, 2007). A 14.000/1932. I. M. számú rendelet a Kft. törvény végrehajtási rendeletét módosította, a könyvvizsgálatra vonatkozóan átfogó változásokat tartalmazott. A rendelet későbbi módosításai a könyvvizsgálók képesítésére vonatkoztak (Rajty, 1941).

1932-ben a magyar könyvvizsgálók szakmai szervezetbe tömörültek, és megalakult a Magyar Hites Könyvvizsgálók Egyesülete (Borbás, 2007). A Kuntner Róbert és Szél Jenő által szerkesztett *Magyar Könyvviteli Folyóirat* egy teljes lapszámot szentelt a könyvvizsgálatnak, a szabályozás és az oklevélmegszerzés feltételei ismertetésének (Kuntner–Szél, 1932). A zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról szóló 1939. évi IV. törvénycikk a könyvvizsgálókra nézve is tartalmazott előírásokat, korlátozásokat. A törvénycikk előírta, hogy csupán a könyvvizsgálók hat százaléka lehet zsidó származású (Rajty, 1941). Steiner Vilmos egy 1941-ben tartott előadásában mutatott rá arra, hogy a magyar vállalatok bizalmatlanok a könyvvizsgálattal szemben, mert minden évben más végezte a feladatot, ami az ellenőrzés hatékonyságát is csökkentette, mivel a könyvvizsgáló nem támaszkodhatott az előző években a vállalatról megszerzett ismereteire. Német mintát követve szorgalmazták, hogy a könyvvizsgálat bizalmi szolgáltatás legyen, könyvvizsgáló társaságok jöjjenek létre, és az ellenőrzést ugyanaz a személy végezze több éven át. Ezzel együtt a kötelező könyvvizsgálatot szerették volna a részvénytársaságokra is kiterjeszteni, a németországi gyakorlathoz hasonlóan (Steiner, 1941). 1941-ben Magyarországon már 579 bejegyzett hites könyvvizsgáló dolgozott (Rajty, 1941).

A második világháborút követően, a pengő nagymértékű inflációja következtében, 1946-ban bevezették a forintot, ezzel párhuzamosan az 1.790/1947. M.E. számú rendelet meghatározta a forintmérleg készítését. A nyitómérleget az új fizetőeszközben 1947. január 1. dátummal kellett elkészíteni, és hites könyvvizsgálóval hitelesíttetni, záradékoltatni (Zwierina, 1949; Borbás, 2007). A 230/1950. (IX. 7.) MT számú rendelet kimondta, hogy a hites könyvvizsgálat intézménye megszűnik, a Hites Könyvvizsgálók Országos Szövetségének közgyűlésén, 1950. szeptember 15-én pedig kimondták a szövetség feloszlását (Borbás, 2007).

A magyar könyvvizsgálat 1950-től napjainkig

Miután 1950-ben a hites könyvvizsgálat intézménye megszűnt, a könyvvizsgálók a „hites” helyett az „okleveles” jelzőt kapták. Az okleveleket a Pénzügyminisztérium Számviteli Képesítő Bizottsága adta ki. A könyvvizsgálók igazságügyi könyvszakértőként te-

vékenykedtek, állami vállalatok belső ellenőrzésében vettek részt, vagy az adóhivatal ellenőrzéseit folytatták le. A könyvvizsgálók képzése ettől függetlenül folyamatos volt. 1956-ban a Pénzügyminisztériumnál kezdeményezés indult az Okleveles Könyvvizsgálók és Mérlegképes Könyvelők Szövetségének létrehozására, ám ez a történelmi helyzet miatt végül nem valósult meg. 1965-ben megalakult az Igazságügyi Könyvszakértői Bizottság, 1967-ben a Magyar Könyvszakértők Társasága. Az 1980-as évek második felében hatalmas átalakuláson ment keresztül a magyar gazdasági rendszer, amely következtében 1987. október 1-jén megalakult a Magyar Könyvvizsgálók Egyesülete (Borbás, 2007; Lukács, 2014).

A könyvvizsgálat intézményét a gazdasági társaságokról szóló 1988. évi VI. törvény élesztette újjá, mely kötelezően előírta a könyvvizsgálatot. A számvitelről szóló 1991. évi XVIII. törvény konkrét előírásokat határozott meg a könyvvizsgálói jelentésről, meghatározta a könyvvizsgálatra kötelezettek körét és a záradék normaszövegét. A számviteli törvény felhatalmazása alapján a 46/1992. (III. 13.) Korm. rendelet részletesen szabályozta a könyvvizsgálat rendjét. Az egyesület 1991-ben Magyar Könyvvizsgáló Kamarára (MKVK) változtatta a nevét, és 1992-ben a Könyvvizsgálók Világszövetsége (IFAC) a tagjai sorába vette. Ebben az évben a kamara területi szervezeteinek kialakítása is megkezdődött. A könyvvizsgálat rendjét szabályozó kormányrendeletet a Magyar Könyvvizsgálói Kamaráról és a könyvvizsgálói tevékenységről szóló 1997. évi LV. törvény váltotta fel (Borbás, 2007; Lukács, 2014). A Kamara elnöksége 1997-ben döntött a IFAC sztenderdjein alapuló nemzeti könyvvizsgálati sztenderdek kialakításáról, 1998-ban pedig döntés született azok oktatásáról és fokozatos bevezetéséről. A Kamara 2002-ben teljes jogú tagjává vált az Európai Könyvvizsgálók Szervezetének (FEE). Az európai uniós jogharmonizáció következtében újra kellett kodifikálni a könyvvizsgálatra vonatkozó törvényt, ekkor jött létre a Magyar Könyvvizsgálói Kamaráról, a könyvvizsgálói tevékenységről, valamint a könyvvizsgálói közfelügyeletről szóló 2007. évi LXXV. törvény (Borbás, 2007).

A könyvvizsgálat napjainkban

Magyarországon az elmúlt években többször változott a könyvvizsgálat szabályozása, így az is, hogy mely szervezetek számára kötelező e tevékenység. Korábban nem volt kötelező könyvvizsgálatot alkalmazni abban az esetben, ha a vállalkozás éves nettó árbevétele nem haladta meg a 200 millió forintot, a foglalkoztatottak száma pedig az 50 főt. A jelenleg hatályos számviteli törvény szövege viszont megszabja, hogy azoknál a vállalkozóknál nem kötelező a könyvvizsgálat, ahol az alábbi két feltétel együttesen teljesül:

- „az üzleti évet megelőző két üzleti év átlagában a vállalkozó éves vagy éves szintre átszámított nettó árbevétele nem haladta meg a 300 millió forintot, és
- az üzleti évet megelőző két üzleti év átlagában a vállalkozó által átlagosan foglalkoztatottak száma nem haladta meg az 50 főt.” [2000. évi C. törvény, 155. § (3) bekezdés.]

A törvény meghatározza azoknak a szervezeteknek a körét, melyek esetében a fenti két feltétel teljesülése esetén is kötelező a könyvvizsgálat. Ilyenek a takarékszövetkeze-

tek, a konszolidálásba bevont vállalkozások, a külföldi székhelyű vállalkozás magyarországi fióktelepei, a közérdeklődésre számot tartó gazdálkodók és a befektetési vállalkozások.

Költségvetési szervek esetén az egészségügyi ellátórendszer fejlesztéséről szóló 2006. évi CXXXII. törvény 12. §-a alapján kötelező a könyvvizsgálat azon egészségügyi szolgáltató szerveknél, ahol az Egészségbiztosítási Alapból finanszírozott ellátások összege eléri a 300 millió forintot, emellett az állami vagyonnal való gazdálkodásról szóló 254/2007. (X. 4.) Korm. rendelet 17. §-a szerint annál az állami vagyont kezelő szervezetnél kötelező a könyvvizsgálat, amely legalább 100 millió forint nettó nyilvántartási értékű állami vagyont kezel. 2013. január 1-jén megszűnt az önkormányzatok esetében a kötelező könyvvizsgálat (Printz, 2013).

A könyvvizsgálati értékhatár felemelése mellett más jogszabályi változások is megjelentek, amelyek jelentős változásokat hoztak a könyvvizsgálat területén. A könyvvizsgálói jelentéssel, a függetlenséggel, a szakmai szkepticizmussal kapcsolatban is születtek új szabályok, valamint a közfelügyeleti hatóság szerepköre is bővült az elmúlt néhány évben. Ezeken túl változott a minőség-ellenőrzés és a könyvvizsgáló által nyújtható szakmai szolgáltatások szabályozása, bővült az auditbizottság feladatköre, valamint a kötelező rotáció szabályai is megjelentek.

Az elmúlt években a könyvvizsgálati reform előtérbe került mind hazai, mind nemzetközi szinten. Megfogalmazódott az igény, miszerint a számviteli beszámolóról készült könyvvizsgálói jelentés felhasználóinak elvárásai és a könyvvizsgáló által nyújtott szolgáltatás összhangban legyenek, illetve szükségessé vált a könyvvizsgálat hatókörének tisztázása is. Bővült a független könyvvizsgálói jelentés tartalma, amely alapján a könyvvizsgálónak nyilatkoznia kell az olyan eseményekkel vagy feltételekkel kapcsolatos lényeges bizonytalanságokról, amelyek jelentős kétséget támasztanak a gazdálkodónak a vállalkozás folytatására vonatkozó képességével kapcsolatban. A könyvvizsgálók függetlenségére és objektivitására vonatkozó szabályokat kiterjesztették a könyvvizsgálat eredményét közvetlenül vagy közvetve befolyásolni képes más személyekre is. Új szabályok jelentek meg a vizsgált üzleti év során felvásárlásban vagy egyesülésben érintett gazdálkodóval szembeni függetlenség ismételt értékelésére. A megbízás megszűnését követő foglalkoztatási tilalmakra vonatkozóan rögzítették, hogy a könyvvizsgáló a vizsgált gazdálkodónál a megbízás megszűnését követő legalább egy éven át (közérdeklődésre számot tartók könyvvizsgálata esetén legalább két éven át) nem tölthet be vezető tisztséget, nem lehet az auditbizottságának, felügyelőtestületének tagja, irányító testületének ügyvezető tagja. A közfelügyeleti hatóság az európai uniós 2014/56/EU irányelv szerinti végső felelősséggel bíró illetékes hatóság. Ez alapján az érdekképviselői szervnek minősülő Magyar Könyvvizsgálói Kamara nem járhat el az irányelv szerinti illetékes hatóságként, a közfelügyeleti hatóság azonban bizonyos közfelügyeleti feladatok ellátását a kamarára delegálja azzal, hogy a feladatokért végső felelősséggel a közfelügyeleti hatóság bír. A továbbiakban is a kamara látja el a kamarai tag könyvvizsgálók és könyvvizsgáló cégek nyilvántartásba vételét, a harmadik országbeli könyvvizsgálók jegyzékbe vételét, a fegyelmi eljárások lefolytatását, ugyanakkor a közfelügyeleti hatóság jogosult a könyvvizsgálói tevékenység végzéséhez szükséges szakmai és gyakorlati

tudás igazolására. Míg a közfelügyeleti hatóság folytatja le a közérdeklődésre számot tartó gazdálkodók könyvvizsgálóinak minőség-ellenőrzését legalább háromévente, addig továbbra is a kamara végzi a nem közérdeklődésű gazdálkodók könyvvizsgálóinak minőségbiztosítását, hatévente legalább egyszer. A kamarai minőség-ellenőrzési eljárás során viszont a közfelügyeleti hatóság jár el másodfokú hatósággént (Bardócz, 2016).

A szabályozói környezet változása miatt érdemes megnézni, hogyan alakult az elmúlt években a könyvvizgálatra kötelezett vállalkozások száma, illetve a kamarai tagok létszáma. A 2017. év végén a kamarai tagok létszáma összesen 4567 fő volt, amelyből a könyvvizsgálói tevékenység ellátását nem szüneteltető tagsági jogállású kamarai, vagyis aktív tagok száma 2548 fő, a könyvvizsgálói tevékenység ellátását szüneteltető tagsági jogállású kamarai tagoké, vagyis a szüneteltető tagoké 2019 fő volt. Az összes kamarai tag könyvvizsgálók száma az előző évhez viszonyítva 209 fővel csökkent, ebből az aktív tagoké 124 fővel, a szüneteltetőké 85 fővel változott. 2017-ben 23 tagfelvételi kérelemről határozott a kamara felvételi bizottsága. 10 főt a könyvvizsgálói tevékenység ellátását szüneteltető tagsági jogállású kamarai tagként, 13 főt a könyvvizsgálói tevékenység ellátását nem szüneteltető tagsági jogállású kamarai tagként, aktív tagként vett nyilvántartásába. A vizsgált évben összesen 21 fő tett esküt a kamara elnöke előtt. A bizottság kérelemre 205 fő, hivatalból 15 fő kamarai tagot törölt a nyilvántartásból, illetve 12 fő elhunyt 2017-ben.³

1. táblázat: Könyvvizsgálók és könyvvizsgált beszámolók (2010–2016)

Megnevezés	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Aktív tagok száma (fő)	3 376	3 296	3 141	3 030	2 931	2 831	2 672
Szüneteltető tagok száma (fő)	2 317	2 318	2 313	2 317	2 270	2 199	2 104
Összes tag (fő)	5 693	5 614	5 454	5 347	5 201	5 030	4 776
Könyvvizsgált beszámolók száma (db)	45 096	42 921	35 547	32 947	28 564	27 873	24 345

Forrás: Saját szerkesztés a www.mkvk.hu adatai alapján

A jogszabályi változások miatt a könyvvizsgálóknak számos piaci kihívással kell szembenézniük. A globalizáció kiterjedésével szűkült a hagyományos auditpiac, illetve kapcsolatitőke-bázisúvá vált. Az auditdíjtételek stagnálnak vagy inflációkövetővé váltak. Nemzetközi szinten, illetve fejlett piagazdaságok országaiban a hagyományos kockáztfeltáráson alapuló könyvvizsgálat mellett az auditorok egyéb tevékenységeket is végeznek, mint a tanácsadás, üzleti kockázatok beazonosítása és csökkentése. Jelenleg a könyvvizsgálók az éves beszámolókat ellenőrzik, amely ellenőrzés egy utólagos ellenőrzést jelent, évente ismétlődve. A jövőbeni előremutatók alapján az audit egy folyamatos és valós idejű ellenőrzés lehetne, amely magában foglalja az információs rendszerek és folyamatok átvilágítását is.

KÖVETKEZTETÉSEK

Tanulmányunkból látható, hogy Magyarországon már a középkor végén is fontos szerep jutott az uralkodói bevételekről készített nyilvántartások pénzügyi ellenőrzésének, amely később kiterjedt a kereskedelmi tevékenységre is. A számvitel és ellenőrzés fejlődése a Habsburg-uralkodóknak köszönhetően jól követte a fejlettebb nyugat-európai országokét. A magyar számvitel és könyvvizsgálat a 19. század végén és a 20. század első felében dinamikus fejlődést mutatott, ami nagyrészt az erőteljes osztrák, későbbiekben a német befolyásnak köszönhető, másrészt a *Magyar Könyvviteli Folyóirat* szerkesztőségének és a szakma iránti elkötelezettségüknek. Habár a második világháborút követően a könyvvizsgálók képzése nem szűnt meg, maga a szakma a rendszerváltásig „feledésbe merült”, mélypontra került, mert a könyvvizsgálók csak a tervgazdaság igényeit elégítették ki vállalati ellenőri tevékenységükkel. A magyar könyvvizsgálat a rendszerváltást követően éledt újra, tulajdonképpen negyvenévnnyi hátrányból indult a nyugati országokhoz képest, de hazánk hamar behozta a lemaradását, csatlakozott a nemzetközi szakmai szervezetekhez, és adaptálta normáikat, alkalmazza a módszereiket.

JEGYZETEK

- ¹ Magyar Könyvvizsgáló Kamara (MKVK), www.mkvk.hu.
- ² Az előadás jegyzetének kiadása évszám nélküli, de a hozott mintapéldák és a legfrissebben hivatkozott jogszabályok alapján az 1939-es évre tehető a kiadás.
- ³ www.mkvk.hu, FEB-beszámoló.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bardócz Iván (2016): *Reform a könyvvizsgálat szabályozásában I.* Wolters Kluwer, Budapest.
- Borbás Máté (2007): *A könyvvizsgálat története Magyarországon.* Magyar Könyvvizsgálói Kamara, Budapest.
- Erdély Sándor (1930): *Mérleg és adómérleg készítésének irányelvei és bírálata.* Grill Károly Könyvkiadóvállalata, Budapest.
- Kardos Barbara (2011): A számvitel története. *Szám-adó*, 20. évf., 3. sz., 3–9.
- Kenyeres István (2012a): A Magyar Királyság jövedelmei és kiadásai Hunyadi Mátyás és a Jagellók korában. *Rubicon*, 23. évf., 6. sz., 42–45.
- Kenyeres István (2012b): Pecunia nervus belli. A háború alapja a pénz. A Magyar Királyság, illetve a Habsburg Monarchia bevételei és kiadásai, valamint a hadiköltségek Mohácsról a tizenöt éves háború végéig. *Rubicon*, 23. évf., 6. sz., 46–49.
- Kresalek Péter (2014): *A vállalati ellenőrzés alapjai.* Oktatási segédanyag, Budapest.
- Kuntner Róbert – Szel Jenő (szerk.) (1932): *Magyar Könyvviteli Folyóirat*, 23. évf., 5–6. sz., Hites könyvvizsgálói szám. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt., Budapest.
- Kuntner Róbert (1939): *Mérlegelemzés és revízió.* Magyar Élet Könyvesbolt, Budapest.
- Lukács János (2014): *A könyvvizsgálat alapjai.* Budapesti Corvinus Egyetem, Budapest.
- Lukács László István (2012): *A számvitel évszázadai. Mozaikok a számbavétel történelméből és fejlődéséből.* OTDK-dolgozat, Budapesti Gazdasági Főiskola, Budapest.
- Printz János (2013): Tájékoztató az államháztartás szervezetei könyvvizsgálatának helyzetéről. *Könyvvizsgálók Lapja*, 2. évf., 3. sz., 5–6.
- Rajty Tivadar (1941): *A hites könyvvizsgálat jogszabályai és a hites könyvvizsgálói intézmény Magyarországon.* Magyar Hites Könyvvizsgálók Egyesülete, Budapest.

- Sainty, John Christopher (1983): *Officers of the Exchequer*. List and Index Society, Special Series 18, 135–139.
- Securs, Claus C. (2014): A könyvvizsgáló szakma helyzete Németországban. *Számvitel, Adó, Könyvvizsgálat*, 56. évf., 10. sz., 468–470.
- Steiner Vilmos (1941): *Az üzemszervezés és a könyvvizsgálat az új magyar gazdasági életben*. Madách-nyomda, Budapest.
- Sztanó Imre (2015): *A számvitel alapjai*. Perfekt, Budapest.
- Vál Ottó – Jaszenovics Géza (1926): *Vezérfőnök az adóügyi hatóságok és bíróságok által elrendelt könyvvizsgálat és üzletvitel-bírálat eszközléséhez*. Jaszenovics, Fábian és Társa, Budapest.
- Zaid, Omar Abdullah (2004): Accounting Systems And Recording Procedures in the Early Islamic State. *Accounting Historians Journal*, Vol. 31, No. 2, <https://doi.org/10.2308/0148-4184.31.2.149>.
- Zwierina Jenő (1949): *Mérlegtan és mérlegbírálat*. Pantheon Irodalmi Intézet, Budapest.

JOGSZABÁLYOK

1723. évi LIII. törvénycikk: A könyvkivonati per rendjéről s miként kelljen az eddigelé keletkezett adósságok iránt a kereskedőknek eljárni? (Kereskedelmi dekrétum.) Internetes forrás. Online: <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torvenyei?pagenum=27> Elérve: 2019. március 10.
1840. évi XVI. törvénycikk a kereskedőkről (Kereskedői törvénycikk). Internetes forrás. Online: <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torvenyei?pagenum=27> Elérve: 2019. március 10.
1875. évi XXXVII. törvénycikk, kereskedelmi törvény (Kt.). Internetes forrás. Online: <http://jogiportal.hu/index.php?id=a5d45cba58c925e8f&state=19960810&menu=view> Elérve: 2019. március 10.
1930. évi V. törvénycikk a korlátolt felelősségű társaságról és a csendes társaságokról (Kft. törvény). Internetes forrás. Online: <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torvenyei?pagenum=27> Elérve: 2019. március 10.
2000. évi C. törvény a számvitelről
2007. évi LXXV. törvény a Magyar Könyvvizsgálói Kamaráról, a könyvvizsgálói tevékenységről, valamint a könyvvizsgálói közfelügyeletről
2017. évi CL. törvény az adózás rendjéről
- 2014/56/EU irányelv az éves és összevont (konszolidált) éves beszámolókat jog szerinti könyvvizsgálatáról szóló 2006/43/EK irányelv módosításáról
- Magyar Nemzeti Könyvvizsgálói Standardok

Árva László

Egy gondolat fejlődése – A gyermekfedezeti nyugdíjreform lehetősége és szükségessége

**The Evolution of a Thought – The Opportunity
and Necessity of a Child-Based Pension**

Összefoglalás

A fejlett országokban a csökkenő születésszám miatt nemcsak a nyugdíjrendszerek kerültek válságba, hanem a társadalom elöregedése a gazdaság egészséges működését is veszélyezteti. Kérdés, hogy milyen módon lehet küzdeni a nyugdíjrendszer válsága ellen. Az elmúlt évtizedekben számos javaslat született e témában, és a következő cikkben azt kívánom a szakirodalom áttekintése, valamint statisztikai elemzések révén megvizsgálni, hogy e javaslatok közül melyek lehetnek hosszabb távon relevánsak. A hazai nyugdíjrendszer és a népesedés adatainak elemzése azt mutatta, hogy igaza volt a magyar származású Demény és a német Sinn professzoroknak, akik azt állították, hogy a gyermekvállalási kedv csökkenéséhez nagymértékben hozzájárult maga az öregségi nyugdíjrendszer általánossá válása. Végző soron tehát az a következtetés adódik, hogy a nyugdíjrendszer válságának kezelésére a leghatékonyabb módszerként egy olyan gyermekfedezeti nyugdíjrendszer kialakítása mutatkozhat, amely nemcsak a nyugdíjrendszer gondjait orvosolná, hanem megoldást adhatna a demográfiai krízisre is. Hazánkban a Botos házaspár, Mészáros József, Banyár József, a cseh Hyzl és munkatársai, Giday András és Szegő Szilvia fejlesztette tovább ezeket a javaslatokat.

DR. ÁRVA LÁSZLÓ közgazdász, az ESSCA Budapest üzleti főiskola nyugállományú professzora (laszlo.d.arva@gmail.com).

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: G28, H26, I13, H24, H55

Kulcsszavak: társadalombiztosítási rendszer, öregedés, gyermekfedezeti nyugdíj, demográfiai változások

Summary

Decline in the number of births in developed countries has not only put pension plans at risk, but ageing societies also jeopardise the healthy operation of the economy. How can the crisis of the pension system be combated? In the past few decades numerous proposals have been made in this issue, and on the basis of a review of the relevant literature and statistical analyses, the paper seeks to identify the proposals that may be relevant over the long term. The analysis of Hungary's pension regime and population data, performed in the article, confirmed that Professor Demény, of Hungarian extraction, and the German Professor Sinn were right when they claimed that the widespread adoption of old-age pension system has contributed to a major extent to the decline in the desire to have children. Thus, the ultimate conclusion is that the most efficient method of managing the pension crisis is the establishment of a pension scheme paid by the pensioners' children. In addition to remedying the challenges that jeopardise pension payment, such a system would also offer a solution for the current demographic crisis. In Hungary these proposals have been further elaborated by the Botos couple, József Mészáros, József Banyár, the Czech Hyzl and his colleagues, András Giday and Szilvia Szegő.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: G28, H26, I13, H24, H55

Keywords: social security system, ageing, pension by children, demographic changes

A TANULMÁNY ALAPKÉRDÉSE, MÓDSZERE ÉS HIPOTÉZISEI

A cikkben mindenekelőtt arra a kérdésre keresek választ, hogy az elmúlt évtizedekben milyen megoldási javaslatok születtek a nyugdíjrendszert összeomlással fenyegető demográfiai helyzet orvoslására. Kérdés az is, voltak-e ezek közt olyan javaslatok is, amelyek nemcsak a nyugdíjrendszereket kívánták megmenteni, hanem konkrét ötleteket is adtak annak érdekében, hogy a nyugdíjrendszer maga is járuljon hozzá a népesség növekedéséhez. Továbbá vizsgálandó az is, hogy Magyarországon kimutatható-e releváns összefüggés a nyugdíjrendszer és a gyermekvállalási kedv alakulása közt?

A kutatás módszertanát elsősorban a hazai és a nemzetközi szakirodalom, illetve a rendelkezésre álló hazai statisztikák elemzése jelenti. A szakirodalom vizsgálata azért is nagyon fontos, mert a nyugdíjrendszerek napjainkban komoly belső feszültségekkel küzdenek, és számos olyan javaslat hangzott el az elmúlt évtizedek során, amelyek – megvalósításuk után – feltehetően nem biztosítanak a nyugdíjrendszer tartós működőképességét. E javaslatok közt akad több olyan is, amely hasznosan alkalmazható, és amelyek képesek kezelni nemcsak a nyugdíjrendszer gondjait, hanem a demográfiai

válságot is. Továbbá egy egyszerű statisztikai idősoros elemzés révén is meg kívánom vizsgálni a nyugdíjrendszerben részt vevők számának és a gyermekvállalási hajlandóság alakulásának összefüggését Magyarország esetében.

Cikkem egyik fő hipotézise az, hogy a nyugdíjrendszer általánossá válása jelentősen csökkentette Magyarországon is a gyermekvállalási hajlandóságot. A másik hipotézis szerint léteznek a szakirodalomban olyan javaslatok, amelyek képesek kezelni a nyugdíjrendszer és a fejlett társadalmak előregedésének kérdéseit. Ez a rendszer alapvetően a gyermekfedezeti nyugdíj lenne, amely – kiegészítve további gyermeknevelést támogató intézkedésekkel – képes lehet a nyugdíjrendszer megmentésére, valamint a demográfiai válság kezelésére.

A TÁRSADALOMBIZTOSÍTÁSI RENDSZER ALAPJAI¹

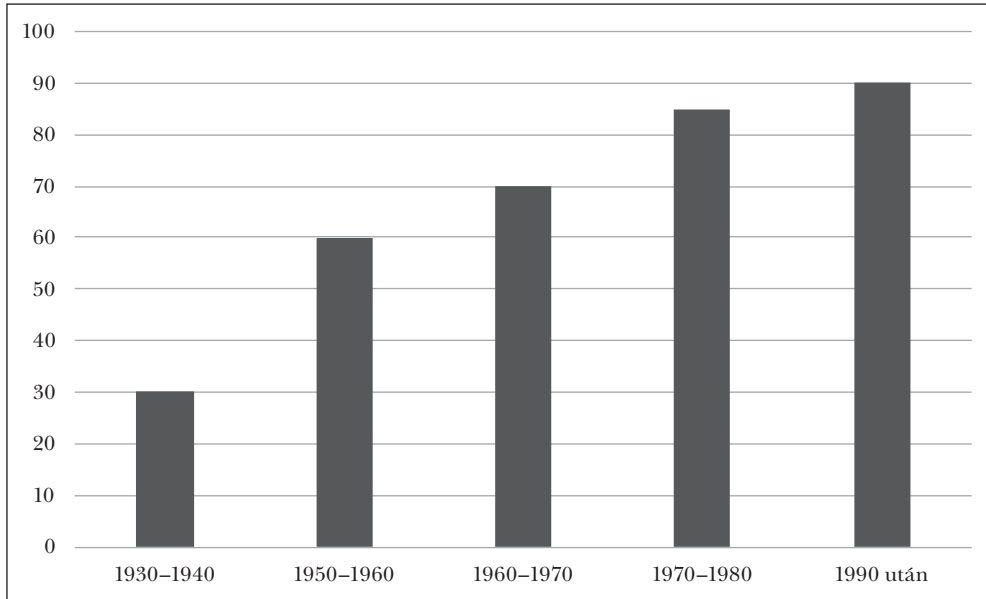
A napjainkban létező társadalombiztosítási rendszerek eredetileg az önkéntes magánbiztosítási rendszerekből fejlődtek ki, ezért nem meglepő, hogy sokan ma is az önkéntes biztosítási modellt tekintik a társadalombiztosítás *par excellence* alapmodelljének. A társadalombiztosítás alrendszerei közül a következőkben csak a demográfiai válság kialakulásáért részben felelős nyugdíjrendszert fogjuk vizsgálni.

A társadalombiztosítási és azon belül a nyugdíjrendszer konkrét formája, működése, finanszírozási módja sok helyütt történelmi örökségként alakult úgy, ahogy létrejött, és nagyon ritkán került sor arra, hogy a társadalombiztosítási rendszert vagy annak akár csak egy elemét racionálisan, a hatások sokoldalú elemzését, a gazdasági és társadalmi következményeket vizsgálva alakítsák ki. Az elméleti megalapozását illetően ki kell emelni Samuelson ötvenes évek végén írt híres cikkét, amelyben a nyugdíjrendszer elméleti megalapozását végezte el, és amelyet később Banyár József elméleti oldalról bírált (Samuelson, 1958; illetve Banyár, 2014a).

Történelmileg Magyarország példáján keresztül is kimutatható, hogy a társadalombiztosítási rendszer általánossá válása és a csökkenő gyermekvállalás összefügg egymással. Hazánkban a mezőgazdasági népesség nyugdíjellátása gyakorlatilag a hetvenes évekre vált általánossá, az 1975. évi II. törvény egységesítő és kiterjesztő rendelkezései alapján. Csak ekkorra vált a népesség nagy része (saját vagy hozzátartozói jogon) biztosítottá a nyugdíjrendszerben. Látható ugyanakkor, hogy éppen ezt követően került sor azokra a kedvezőtlen demográfiai változásokra is, amelyek következtében a népesség tartósan csökkenni kezdett.

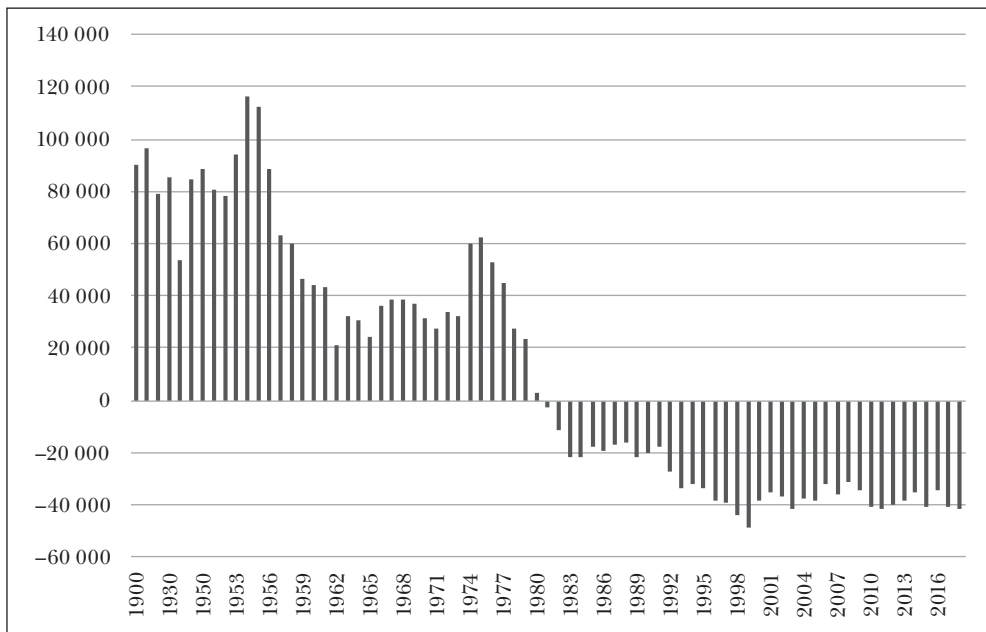
Sajnos nem állnak rendelkezésre olyan hivatalos és megbízható statisztikai adatok, amelyek megadnák, hogy egy adott időszakban hazánkban a munkaképes korú népesség hány százaléka részesült kötelező, állami nyugellátásban, de a jogszabályok elemzése révén becsléseket lehet tenni erre.

1. ábra: Az aktív magyarországi népességből a hatályos jogszabályok által, kötelező módon előírt nyugdíjellátásban részesülők aránya (%)

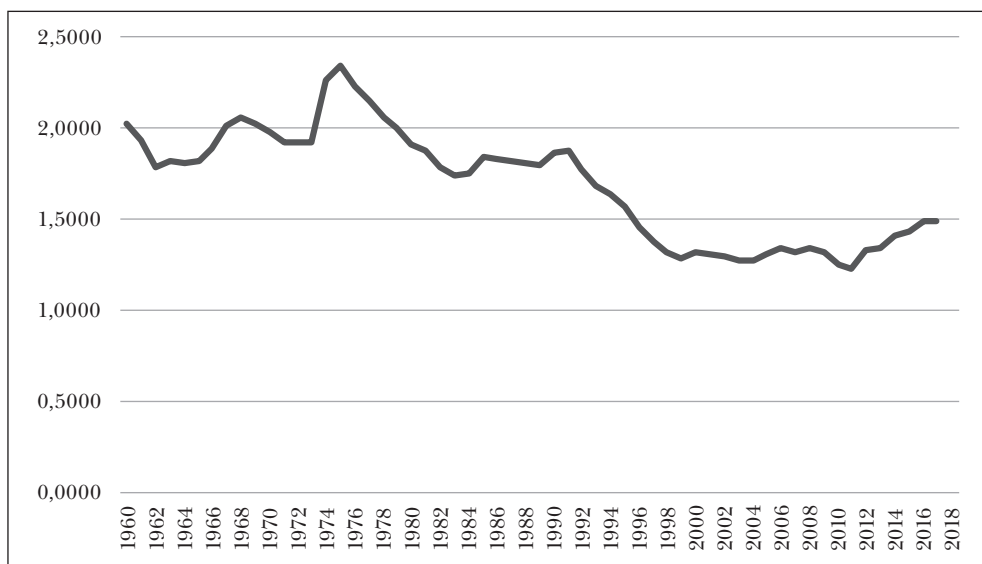
Forrás: Saját becslés a releváns jogszabályok elemzése alapján

2. ábra: A természetes szaporodás és fogyás alakulása hazánkban

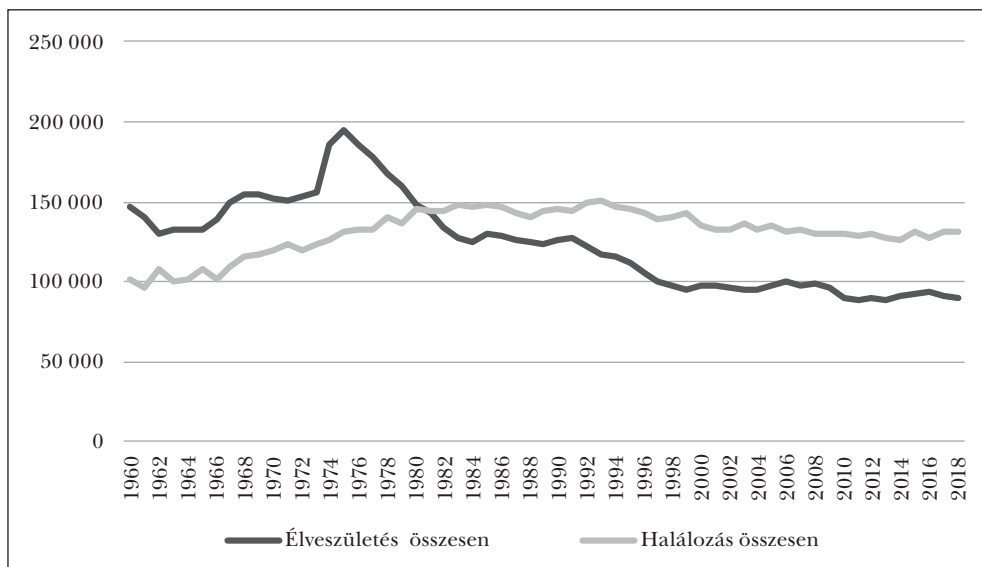
Forrás: www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_hosszu/h_wdsd001a.html

3. ábra: A teljes termékenységi arány alakulása hazánkban

Forrás: Saját készítés

4. ábra: Az elveszületés és halálozás alakulása hazánkban

Forrás: www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_hosszu/h_wdsd001b.html

Az adatokból látható, hogy hazánkban a teljes termékenységi mutató a század második felében, pontosabban a hatvanas évektől egyre inkább elmaradt a népesség reprodukálását lehetővé tevő 2,1-es értéktől, és ennek eredményeként a nyolcvanas

évek elejétől a népesség folyamatosan csökken. A magyar nyugdíjrendszer és a magyar népességszaporodás adatai alapján jól látni, hogy a nyugdíjrendszerben való részvétel és a születési hajlandóság időben párhuzamosan alakult. A nyugdíjrendszer általánossá válása Magyarországon is a gyermekvállalási hajlandóság csökkenését eredményezte, és látható, hogy amint a hetvenes évekre gyakorlatilag általánossá vált a nyugdíjigény, nagyjából éppen akkorra következett be erőteljes demográfiai visszaesés is.²

A FEJLETT ORSZÁGOK DEMOGRÁFIAI VÁLSÁGÁNAK KIALAKULÁSA, ILLETVE ANNAK OKAI

A fejlett országok nyugdíjrendszerei végül is különösebb problémák nélkül működtek, amíg a népesség folyamatosan növekedett, egészen a második világháború utáni évekig, de aztán a demográfiai apály miatt az összeomlás közelébe jutottak.

Amíg a gyermek alapvető gazdasági és érzelmi értéket jelentett az embereknek, és a születésszabályozás kényelmes módszerei még nem terjedtek el széles körben, addig a demográfiai növekedés is fennmaradt, és a nyugdíjrendszerek is jól működtek. Az első valóban hatékony fogamzásgátló tabletták a hatvanas évek elején jelentek meg a világban. A demográfiai apály okai közt a hormonális fogamzásgátlás mellett rendszertint elsősorban az úgynevezett posztmodern értékrendszert szokták említeni, de talán a legalaposabb és a legmeggyőzőbb elemzést Hans-Werner Sinn, a Münchener Egyetem pénzügyi tanszékének professzora adta meg még a huszadik század végén. Az első cikket e témában 1998-ban írta (Sinn, 1998), ahol a felosztó-kirovó nyugdíjrendszert hibáztatta a demográfiai válságért. Az elemzésben később továbblépett, és azt írta, hogy az általánossá váló nyugdíjrendszer, valamint a széleskörűen elérhető fogamzásgátlási lehetőségek, illetve a gyermeknevelés növekvő költségei együttesen eredményezték az úgynevezett DINK families, vagyis a „double income, no kids” családok, azaz a gyermektelen, kétkereső családok megjelenését (Sinn, 2005:2–3).³

Sinn professzor szerint az államilag garantált, általános és kötelező nyugdíj miatt a gyermekvállalás már nem volt szükséges feltétele az időskori ellátásnak, hiszen az idős emberek akkor is kaptak nyugdíjat, ha egyáltalán nem voltak gyermekeik. Korábban az időskori ellátást nemcsak mint mezőgazdasági munkaerő biztosították a felnevelt gyermekek, hanem azáltal is, hogy eltartották és ellátták időskorú szüleiket. Ha valakinek nem voltak gyermekei, az éhenhalás idős korában szinte garantált volt, hacsak nem tett félre jelentős pénzvagyont a késői éveire. Az általános, garantált nyugdíjrendszer mindezt egy csapásra megváltoztatta, és ezért írta Sinn professzor, hogy a fejlett országok demográfiai gondjaiért elsősorban az általánossá vált, az emberek időskori ellátását gyermekek nélkül is biztosító nyugdíjrendszer a felelős (Sinn, 2004c). Ez egy sajátos potyautas-mentalitást eredményezett, amikor az emberek meg tudták spórolni a gyermekek felnevelésének költségeit azáltal, hogy abban reménykedtek, a garantált nyugdíjrendszer révén úgyszólván megfelelő jövedelmekhez juthatnak időskorukban.

A 20. század végén, a 21. század elején a fejlett országok egyik legnagyobb gondja a népesség folyamatos csökkenése volt, miközben a szegény országokban a népesség éppen ellenkezőleg, hihetetlenül gyors ütemben növekszik. Ezt a statisztika is jól mutatja:

míg 1969-ben, azaz ötven évvel ezelőtt a világ népessége még csak három és fél milliárd fő volt, addig 2019-re már megközelítette a nyolcmilliárdot. Ugyanezen idő alatt Európában a népesség csak 14%-kal növekedett, és ez a csekély növekedés is elsősorban a bevándorlásnak volt köszönhető, mivel a nyolcvanas évektől kezdve a kontinens népessége csökkenni kezdett. A világ leggyorsabban növekvő régiója Afrika volt, ahol ötven év alatt a népesség több mint háromszorosára nőtt, de Latin-Amerikában és Ázsiában is több mint duplájára emelkedett. A rendelkezésre álló adatokból világosan látszik, hogy napjainkban a termékenységi ráta egyetlen fejlett európai országban sem éri el a lakosság újratermeléséhez szükséges értéket, és a népesség minden európai országban – kisebb-nagyobb mértékben – csökken.⁴ Hasonló folyamatok zajlottak le hazánkban is.

A fejlett országokra jellemző okok mellett egyéb hatások is a nyugdíjrendszer válása irányában hatottak Magyarországon. Ilyen tényező volt az 1990-es rendszerváltás nyomán kialakult munkanélküliség sajátos kezelése, ami szintén hozzájárult az aktív, kereső népesség számának csökkenéséhez.

A rendszerváltást követően Kelet-Európában, így Magyarországon is, a KGST számára termelő iparágak és vállalatok összeomlása után jelentős munkanélküliség alakult ki, amit a hagyományos eszközökkel nem tudtak megfelelően kezelni. A tipikus „megoldás” az volt, hogy a munkájukat elvesztő dolgozók egy része kordedvezményes rokkantsági nyugdíjba vonult a kormányzat hallgatólagos támogatásával. Mivel az átmenet válsága elsősorban olyan iparágakat sújtott, ahol a dolgozók egyébként is erősen egészségkárosító tevékenységeket folytattak (pl. kohászok, vasmunkások, vágárok, vegyipari dolgozók stb.), a rokkantsági nyugdíjba vonuló munkások nagy része esetében tényleg voltak kimutatható egészségügyi károsodások, ezért nem volt túl nehéz a rokkantságinyugdíj-jogosultságok megindoklása.

A rokkantsági nyugellátásban részesülő emberek száma jelentősen nőtt 1990 után. A KSH adatai szerint a kilencvenes évek elején a rokkantsági nyugdíjasok száma Magyarországon 200 ezer volt, majd a kilencvenes évek közepére ez a szám kétszeresére, 400 ezer főre ugrott. Ugyanakkor a rokkantsági nyugellátásban részesülő emberek egy része megőrizte munkaképességét, és a rokkantsági nyugdíj mellett – rendszerint „feketén”, hivatalosan nem bejelentve – keresőtevékenységet folytatott. Ezek az emberek természetesen nem fizettek sem adót, sem társadalombiztosítási járulékokat a jövedelmeik után. Mindez jelentősen csökkentette a társadalombiztosítási rendszer befizetőinek számát. További tényező, amely előmozdította a nyugdíjrendszer magyarországi válságát, az volt, hogy a kelet-európai új EU-tagok csatlakozását követő hétéves átmeneti türelmi időszak lejártát követően, 2011. május 1-jétől szabadon vállalhattak munkát az EU-n belül, és ezzel a lehetőséggel a magyarok elég hamar éltek is. Napjainkra már közel félmillió magyar munkavállaló dolgozik az Európai Gazdasági Térség országaiban, de pontos számukról, valamint országonkénti megoszlásukról igen nehéz pontos adatokat találni. A nehézségek egyik legfőbb oka, hogy nem kötelező bejelenteni a külföldi munkavállalást, de a fogadó országok esetében is csak az egy évnél hosszabb, tartós munkavállalást kell regisztrálni, tehát a tükörstatisztikák sem kellően mutatják a tényleges helyzetet. Sajnos a KSH Népeségstudományi Intézete által kiadott becslések pontossága is erősen kérdéses.

A NYUGDÍJRENDSZER REFORMJÁRA A VILÁGBAN,
ILLETVE HAZÁNKBAN TETT JAVASLATOK KRITIKAI ÁTTEKINTÉSE

Az elmúlt évek során több elképzelés is született mind a világban, mind hazánkban a demográfiai krízis miatt válságba került öregségi nyugdíjrendszer finanszírozási gondjainak kiküszöbölésére. Ezek a javaslatok a következők voltak:

1. *Az értékrendszer átalakítása, meggyőzés, rábeszélés és egyéb állami PR-intézkedések.* Ezen javaslatok révén meglehetősen nehéznek látszik eredményt elérni mindaddig, amíg a gyermekvállalási hajlandóság növekedése jelentős anyagi hátrányt okoz a családoknak. A nyugat-európai demográfiai helyzet azonban azt mutatja, hogy komoly és tartós javulás nem igazán várható a rábeszéléstől, ameddig a meghatározó anyagi okok a gyermekvállalás elhalasztását ösztönzik.

2. *A gyermekvállalás ösztönzése a családok támogatása, bölcsőde- és óvodaépítések, a nők rész munkaidős foglalkoztatásának elősegítése, családipótlék-rendszer stb. révén.* Ezen módszerek segíthetnek ugyan a gyermekvállalás növelésében, de feltehetően átütő megoldást önmagukban nem képesek adni, mivel a DINK-családok potyautas-mentalitását nem igazán képesek felülírni, amíg az alapvető anyagi ellenősztönzők a gyermekvállalás ellen hatnak.

3. *A nyugdíjrendszer átalakítása öngondoskodáson alapuló, tökefedezeti rendszerre annak érdekében, hogy a nyugdíjak értékállósága fennmaradjon.* Ez ígéretes megoldásnak tűnhet, de erősen kérdéses, hogy a tökefedezeti rendszerben csökkenő népesség esetén lehetséges-e olyan hosszú távú beruházási lehetőségeket találni, amelyek biztosítják a nyugdíjcélú megtakarítások értékállóságát.

4. *Az Európába irányuló, külső bevándorlás előmozdítása, ezzel a negatív demográfiai hatások kiküszöbölése.* Ez érdekes javaslatnak és első látásra megszívlelendő ötletnek is tűnhet. Csak az a gond, hogy miként Sinn professzor azt kiszámolta (Sinn, 2004a:31–32), az Európán kívülről érkező, képzetlen és nyelvismerettel nem rendelkező bevándorlók esetében valószínű, hogy az integrálásuk és megfelelő képzésük hosszabb távon többbe kerülhet, mint az általuk teljesített társadalombiztosítási befizetések összege. Végso soron tehát a bevándorlás pénzügyi egyenlege erősen negatív is lehet.⁵ Ezen túlmenően azt is meg kell fontolni, hogy az Európán kívüli bevándorlás esetében két további kérdés is felmerül: amennyiben a bevándorlók asszimilálódnak a helyi népességhez, a korábban magas születési rátájuk valószínűleg éppúgy lecsökken a helyi népesség alacsony születési rátájának szintjére. Amennyiben azonban az asszimilációra nem kerül sor, akkor a születési ráta is magas maradhat, de elkerülhetetlenül egyéb társadalmi gondokat okozó, elkülönült gettók kialakulásával kell majd számolni. A bevándorlás elősegítése valószínűleg azért sem lenne képes meggátolni az európai demográfiai katasztrófát, mert ahogy azt például az Európán kívüli nagyszámú bevándorlót befogadó Svédország helyzete is mutatja, ahol napjainkban a nők termékenységi arányszáma a jelentős bevándorlás ellenére viszonylag alacsony, 1,87 volt az Eurostat szerint 2018-ban, és a népességcsökkenés megállításához szükséges minimum 2,1-2,2 feletti arányt még sokáig nem is remélik elérni (Eurostat, 2018).

5. A gyermekfedezeti nyugdíjrendszer különböző formáinak kidolgozása és bevezetése a gyermekvállalás előmozdítása érdekében látszik pillanatnyilag az egyetlen, hosszabb távon is működőképes megoldásnak. A gyermekfedezeti nyugdíjrendszert az első közt kidolgozó Sinn professzor szerint logikus, hogy amennyiben a nyugdíjrendszer okozta a demográfiai katasztrófát, akkor a megoldás is ott keresendő. Sinn professzor már említett cikkeiben (Sinn, 1998; 2004a; 2004b; 2004c; 2005) egy olyan összetett nyugdíjrendszert javasolt, amelyben egyszerre lenne jelen a hagyományos felosztó-kirovó (pay-as-you-go, PAYG) nyugdíj, az általa bevezetni javasolt gyermekfedezeti nyugdíj (child related pension), valamint a kötelező magánmegtakarítási öngondoskodó (mandatory private savings) rendszere is. A javaslat központi elemét a gyermekfedezeti nyugdíj képezné, és ennek a lényege, hogy a gyermekvállalást (a gyermekek számát) figyelembe kell venni a nyugdíjban is. Nyilvánvaló azonban, hogy a gyermekfedezeti nyugdíj mellett egyidejűleg szükség van az olyan, a gyermekek felnevelését és a szülők fokozatos munkába állását elősegítő, támogató egyéb intézkedésekre is, mint amelyeket a 2. pontban említettünk.⁶

JELENTHET-E MEGOLDÁST A TŐKEFEDEZETI NYUGDÍJRENDSZER A NYUGDÍJRENDSZER VÁLSÁGÁRA?

A PAYG-rendszer mellett a nyugdíjrendszer másik, tőkefedezeti formája *tiszta biztosítási elven* épül fel: mindenki csak annyi nyugdíjat kaphat e rendszerben idős korában, amennyit aktív évei alatt összegyűjtött.⁷ Eredetileg semmi különbség nem volt a közt, hogy valaki maga gyűjti egy saját bankszámlán vagy tőkeszámlán a befektetéseit, vagy hogy azt egy magán- vagy állami nyugdíjalap kezeli.⁸ A különbség főként annyi, hogy az elkülönített számlán levő megtakarításokat esetleg hozzáértőbben kezelik az alapok kezelői, de nyilván ezeket az alapkezelőket el is kell tartani az alapok hozadékaiból, ami kétségtelenül megdrágítja ezt a megoldást. A tőkefedezeti nyugdíjrendszert a 20. század végén a neoliberális közgazdasági forradalom során, a Világbank ajánlásait követve (World Bank, 1994) számos országban bevezették, és Latin-Amerikában Chile (1981) mellett később a térség más országaiban is alkalmazták a liberális reformot, így például Peruban (1993), Kolumbiában (1994), Argentínában (1994), Uruguayban (1995), Bolíviában (1997), Mexikóban (1997) és El Salvadorban (1998). Majd ugyan-csak a nyolcvanas-kilencvenes években Európában is számos elemét alkalmazták.

Ahogy azt Mitchell Orenstein, a Pennsylvaniai Egyetem tanára írta, 1981 és 2007 között több mint 30 országban cserélték fel a PAYG-nyugdíjrendszert tőkefedezeti rendszerrel. A tőkefedezeti nyugdíjrendszer alapvetően átalakította a korábbi nyugdíjrendszer szereplőinek helyzetét: a nők és a szegényebb emberek vesztek, a gazdagok pedig jelentősen nyertek vele (Orenstein, 2011:68).

Annak ellenére, hogy a tőkefedezeti rendszer – amit Orenstein professzor röviden „a nyugdíjrendszer privatizációjának” nevezett – negatív oldalai már a 20. század végére nyilvánvalóak voltak, ez a reformjavaslat a kormányoknál egészen a 2008-as válságig népszerű maradt. Csak 2008-ban, a nagy gazdasági válság kitörése után kezdett alábbhagyni a tőkefedezeti rendszer iránti lelkesedés, miután Alan Greenspan, a Fed

korábbi elnöke a kongresszusban beismerte, hogy tévedett, amikor feltételezte, hogy „a bankok és más hasonló szervezetek, saját érdekeiket követve a legjobban képesek védeni befektetőik érdekeit is” (Beattie–Politi, 2008).

Orenstein kiemelte, hogy a 2008-as válság alatt a Világbank és az IMF is elfordult a nyugdíjak privatizálásától (Orenstein, 2011:72). Egyébként az Európai Unió szigorú költségvetésdeficit-szabályai is a tőkefedezeti rendszer ellen hathatnak, hiszen (amint azt Magyarország esetében 2010 körül láthattuk) az EU a magánnyugdíjpénztári befizetéseket nem ismerte el állami bevételeknek, viszont az állami PAYG-rendszer (emiatl keletkezett) költségvetési támogatásait költségvetési kiadásokként számolta el, és ez az országgal szembeni túlzottdeficit-eljárást eredményezte.⁹ Végso soron ez volt az egyik meghatározó oka annak, hogy a magyar kormány 2010-ben a magánnyugdíjrendszer felszámolása mellett döntött.¹⁰

Elvben úgy tűnhet, hogy a tőkefedezeti nyugdíjrendszer képes a nyugdíjrendszer összes gondját orvosolni, mivel ott mindenki a saját korábban megtakarított pénzeit veszi ki nyugdíjaskorára, tehát teljesen érdektelen, hogy hány gyermek születik az illető országban, vagy hogy egyáltalán születnek-e ott gyermekek. Ez azért nagyon fontos, mert ha a gazdasági növekedést nem gátolja a csökkenő népességszám, akkor a tőkefedezeti rendszer megoldást jelenthet a PAYG-rendszer válságára a demográfiai apály, vagyis a csökkenő népesség idején. Ellenkező esetben viszont nem működhet ez a megoldás, mert ha a gazdaság összességében a népességcsökkenés nyomán lassabban növekszik, akkor a tőkefedezeti rendszerben lekötött tőkeállomány sem hozhat megfelelő hozamot.

Sajnos empirikusan nem egyértelműen bizonyított, hogy a lakosság csökkenése hosszabb távon gátolja, vagy éppen ellenkezőleg, segíti a gazdasági növekedést, és azon keresztül a befektetési alapok hozamnövekedését. Mosolygó Zsuzsa, az ÁKK vezető közgazdásza 2011-ben a Szegedi Egyetemre benyújtott doktori értekezésében meggyőzően érvelt amellett, hogy a csökkenő népességszám esetén a megtakarítások értéke elolvad, mivel a gazdasági növekedés szükségképpen lelassul a lakosság számának csökkenése miatt. Ahogy írta: „Fontos következtetésem az, hogy a tőkefedezeti nyugdíjrendszer sem kezeli önmagában jobban az előregedés kérdését, mint a társadalombiztosítási nyugdíjrendszer” (Mosolygó, 2011:435–461). Mosolygó szerint a tőkefedezeti nyugdíjrendszer sem képes minden nehézség nélkül megőrizni a megtakarítások értékét, vagy ha mégis erre törekednének, akkor mindenképpen olyan, távoli, sok esetben egzotikus, adott pillanatban gyorsan növekedő gazdaságok eszközeibe kellene fektetni a nyugdíjrendszer megtakarításait, ami jelentősen növelné ezen befektetések kockázati kitettségét.

Ugyanakkor Japán esetében, miután a 20. század végén¹¹ a lakosság előregedése felgyorsult, azt nagyon gyorsan követte a gazdasági növekedés általános lelassulása is a kilencvenes évek során.¹² Ugyan elméletileg elképzelhető, hogy a munka termelékenységének növekedése kompenzálhatja a dolgozó népesség számának csökkenését, de ez egy elméleti hipotézis csupán. Léteznek ugyan a népességváltozás és a gazdasági növekedés kapcsolatára vonatkozó empirikus vizsgálatok, de a különböző vizsgálatok rendre ellentmondanak egymásnak.¹³ Így például David E. Bloom, David Canning és

Günther Fink amerikai közgazdászok 2011-es cikke szerint nagyon nagy a bizonytalanság, és csak csekély kimutatható kapcsolat van a gazdasági növekedés és a népesség változása között (Bloom–Canning–Fink, 2011:30–32). Ugyanakkor az elmúlt évtizedek során a jelentős népességnövekedés-lassulást elszenvedő Japán esetében a gazdasági növekedés lassulásáról és a népességszűkülés témájáról Yoshino és Taghizadeh-Hesary (2015) készítettek alapos empirikus elemzést. A szerzők egyértelműen arra a következtetésre jutottak, hogy „az elöregedő népesség és a dolgozói létszám csökkenése a legfontosabb oka a hosszú távú recesszióknak Japánban” (Yoshino–Taghizadeh-Hesary, 2015:7). Acemoglu és Restrepo (2017) amerikai közgazdászok pedig éppen ellenkezőleg azt állították, hogy a technológiai haladás általában jobban növeli a gazdasági növekedést, mint ahogy a népességszám csökkenése fékezne azt.

Sajnos a napjainkban egyre gyakoribb és súlyosabb gazdasági válságok sem teremtenek kedvező feltételeket a megtakarítások értékállóságának biztosításához.¹⁴ Ezt az ellentmondást láthatóan érzik is a tőkefedezeti nyugdíjrendszer hívei is. Erre utal, hogy egyre kevesebb szót hallani komoly szerzőktől arra vonatkozóan, hogy az egész nyugdíjrendszert át kellene állítani a tőkefedezeti rendszerre.

A GYERMEKFEDEZETI NYUGDÍJRENDSZER GONDOLATÁNAK MEGJELENÉSE ÉS A MEGVALÓSÍTÁS LEHETŐSÉGEI

A rendszerváltást követően viszonylag hamar megjelent a nemzetközi és a hazai szakirodalomban az a gondolat, hogy a csökkenő népességszám komoly gondokat tud okozni a gazdaságnak, és hogy ez a csökkenő népességszám nagyrészt a szociálpolitika következménye. Demény Pál magyar származású, de már hosszú évek óta az Egyesült Államokban tevékenykedő, neves demográfus már a 20. század végén írt a gyermekfedezeti nyugdíjrendszer fontosságáról (Demeny, 1987), majd ugyanezt a gondolatot az MTA székházában 2002. november 20-án tartott székfoglaló előadásában is kifejtette. Ott így beszélt: „Az uralkodó európai szociálpolitika virtuálisan biztosítja a termékenységnek az egyszerű reprodukció alatt maradó színvonalát, és így az európai népesség hosszú távú fogyását” (Demény, 2005). Sajnos azonban Demény Pál szavai és írásai csak csekély figyelmet kaptak a maguk idejében, bár nagyon valószínű, hogy a később megjelenő, a gyermekfedezeti nyugdíj ötletét kidolgozó hazai szakemberek egy részére komoly hatást gyakoroltak a szakember gondolatai. Demény Pál véleménye már csak azért is elsikkadt, mert hozzá köthető az úgynevezett Demény-szavazás javaslata is, ami azt jelentette (volna), hogy a jövő nemzedékek érdekeit oly módon kellene figyelembe venni, hogy azok az állampolgárok, akiknek több gyermekük van, kapjanak több szavazatot. A Demény-szavazás körül kialakult, politikailag sok esetben túlfűtött viták azonban elterelték a figyelmet Demény Pál egyéb javaslatairól, mint például a nyugdíjrendszer olyan átalakításáról, amely figyelembe veszi a felnevelt gyermekek számát is.

Úgy tűnik, hogy Sinn és Demény Pál professzorok nagyjából egyidejűleg, a 20. század végén, a 21. század első éveiben írták le nagyon hasonló gondolataikat, ugyanakkor kétségtelen, hogy Demény professzor már a nyolcvanas évek végén megfogal-

mazott ilyen javaslatokat. Hazánkban talán Mészáros József (2005) volt az egyik legelső kutató, aki egyetértően hivatkozott Sinn munkáira, kiemelve, hogy lehetséges „az aktív generáció által befizetett nyugdíjjárulékok egy részének eltérítése a felnevelő szülőkhöz, beiktatva bizonyos kompenzációs mechanizmusokat” (Mészáros, 2005:448–449). Nagyon hasonló gondolatokat, javaslatokat fogalmaztak meg 2005-ben Hyzl és munkatársai (Hyzl et al., 2005) Csehországban, ugyanis ott is egyértelműen egy gyermekfedezeti nyugdíjrendszerről van szó, ahol csak az kaphat nyugdíjat, akinek gyermekei vannak. Egészen pontosan azt írják: „A jövőbe való beruházás lehet pénzbeli, avagy gyermekekbe való beruházás (a nyugdíjat tekintve mind a kettőnek azonos az értéke). Beruházás nélkül nincs haszon, és a haszon arányos a beruházás méretével... Ahogy azt korábban jeleztük, amennyiben valaki nyereségre (azaz nyugdíjra) vágyik a PAYG-nyugdíjból, gyermekekkel kell rendelkeznie” (Hyzl et al., 2005:9).

Hazánkban a korábban a társadalombiztosításnál, illetve a bankfelügyeletnél komoly gyakorlati szervezőmunkát végző Botos József és Botos Katalin, az ismert pénzügytanprofesszorok¹⁵ szintén már a kétezres évek eleje óta foglalkoztak elméleti szinten is a nyugdíjrendszerrel. Botos Katalin és Botos József alapvetően publicisztikai jellegű cikkeikben (Botos–Botos, 2006a; 2006b) már 2006-ban arra hívták fel a figyelmet, hogy a nyugdíjrendszer reformja során vizsgálni kellene a demográfiai következményeket is. Később ezt tudományos igénnyel megfogalmazott írásukban is pontosították. Véleményük szerint a nyugdíjrendszer reformja során vizsgálni kellene a demográfiai következményeket is. Ebben a cikkben a szerzők arról írtak, hogy a nyugdíjrendszer maga is felelős a demográfiai válságért. „A közpénzügyekbe és a társadalombiztosítási rendszerekbe való alaposabb gyakorlati elmélyedés arra döbbenett rá bennünket, hogy... a tb-nek is szerepe van a gyermekvállalás csökkenésében. Megfogalmazódott bennünk egy ezt feloldó, komplex reform szükségessége, amely tizenhét-tizenhét évvel ezelőtt még koraszülöttnak hatott, legalábbis a magyar közéletben” (Botos–Botos, 2009:286).

Ebben az anyagban ugyan még csak homályosan körvonalazódott a gyermekfedezeti nyugdíjrendszer elképzelése, de három évvel később, a *Pénzügyi Szemle Online* hasábjain megjelent, *Gyermekvállalás és nyugdíjrendszer: a reform 10 alaptétele* című cikkben már konkrét javaslatokat tettek a felnevelt gyermekek figyelembevételére a nyugdíjban (Botos–Botos, 2012). Ugyanakkor a cikkben egy sok szempontot bonyolult pontrendszerrel figyelembe vevő szisztémát vázoltak fel, és talán éppen ezen bonyolultság miatt riadtak vissza a döntéshozók mind ez idáig annak bevezetésétől.

A hazai gyermekfedezeti nyugdíjreform elméleti alapjait Banyár József azzal alapozta meg, hogy meggyőzően bírálta és cáfolta Samuelson 1958-ban megjelentetett híres nyugdíjelméletét (Banyár, 2014a). Banyár József nagyon fontos, elemző cikkeket írt a nyugdíjrendszer elméleti kérdéseiről, mintegy megalapozva a gyermekfedezeti nyugdíjrendszer további kidolgozását (Banyár, 2016; 2017).

A gyermekfedezeti nyugdíjrendszer gondolatának hazai fejlődése szempontjából fontosak voltak még Giday András és Szegő Szilvia hozzájárulásai is, akik nagyjából hasonló következtetésre jutottak, mint Botos József és Botos Katalin (és persze közvetten Demény Pál és Sinn is), de fontos, hogy egy egyszerűsített, tehát könnyebben

megvalósítható rendszert vázoltak fel. Elsőként Szegő Szilvia fogalmazta meg elképzeléseiket, abból indult ki, hogy „a mai modern nyugdíjrendszerek alig ismerik el a gyermeknevelést (a nyugdíj 1-2 százalékával). Ez hozzájárul a gyermekvállalás visszaeséséhez, ezzel a népesség öregedéséhez. Szándékunk szerint ezt korrigálná a cikkben bemutatott gyermekfedezetű juttatás az anyák nyugdíjában. Ennek forrásául döntően a gyermekük által befizetett járulék előre determinált hányada szolgálna, amelyet szintén meghatározott számú éven keresztül kell teljesíteni. Javaslatunk – más hasonló javaslattól eltérően – előírja, hogy a gyermekek járuljanak hozzá járulékaikkal a nyugdíjalaphoz, ami feltétele annak, hogy a gyermekek után ne csak nyugdíjkövetelés jöjjön létre, hanem annak forrása is... Ennek kivitelezéséhez pedig egy olyan modellt dolgoztunk ki hazai demográfiai és államháztartási feltételekhez igazítva, amelyben a női nyugdíjkiadás mintegy egynegyedét gyermekfedezetű juttatásként kapnák meg az anyák foglalkoztatott gyermekeik után” (Szegő, 2011:419).

Az eredeti koncepció tehát:

- gyakorlatilag csak a nők (anyák) nyugdíjában vette volna figyelembe a gyerekeket;
- a gyermekek számát és a gyermekek foglalkoztatottságát is figyelembe kívánta venni;
- ezen túl a gyermekekkel nem rendelkező nők számára is juttatott volna kompenzációt.

Giday és Szegő későbbi írásaikban¹⁶ finomították álláspontjukat, és a Corvinus Egyetemen 2012-ben tartott nyugdíj-konferencián már hajlottak arra, hogy egyrészt tovább egyszerűsítsék a rendszert, másrészt azt javasolták, hogy a családanyák mellett az édesapák is részesüljenek a gyermekek áldásaiból a nyugdíjrendszeren keresztül is.

A Botos házaspárhoz képest a Giday–Szegő-elképzelés lényege az volt, hogy a Botosék által javasolt összetett pontrendszer helyett a gyermekek társadalombiztosítási befizetéseivel korrigálják a szülők nyugdíját. Ezt a javaslatot – éppen a kidolgozottsága és viszonylagos egyszerűsége miatt – relatíve gyorsan, jelentősebb érdekek sérelme nélkül be lehetne vezetni. Természetesen az ördög itt is (mint mindig) a részletekben rejlik: azok a házaspárok, akik egészségi okokból kénytelenek lemondani a gyermekvállalásról, mindenképpen rosszabbul járnak, de ebben az esetben az örökbefogadás lehet a járható út.

ÖSSZEFOGLALÁS ÉS KONKLÚZIÓK

Láttuk, hogy Magyarország esetében a nyugdíjrendszer elterjedése és a gyermekvállalási hajlandóság csökkenése párhuzamosan következett be, tehát ezzel az első hipotézisemet igazolva láthatjuk. Ez összecseng azzal, hogy a 2000-es év táján mind a világban, mind hazánkban több kutató ráébredt arra, hogy a hagyományos nyugdíjrendszer alapvetően járul hozzá a gyermekvállalás csökkenéséhez, mivel ebben az esetben nem kell beruházni az „emberi tőkébe”, vagyis nem kell gyermeket nevelni, hogy azok majd időskorukra eltartsák az embereket. Egy tipikus free-rider, potyautas-mentalitás alakult ki, aminek komoly és rendkívül káros demográfiai következményei lettek.

A nyugdíjrendszer válságára vonatkozóan adott javaslatok közül, úgy vélem, sikerült igazolni, hogy csak a gyermekfedezeti nyugdíjrendszer képes hosszabb távon tartós megoldást adni a nyugdíjrendszer pénzügyi válságára és a demográfiai válságra. A gyermekfedezeti nyugdíjrendszer nemcsak a német Sinn professzor nevéhez köthető, hanem feltehetően mások, mint például Demény Pál professzor is közel ugyanakkor, a 21. század első éveiben, rájöttek erre. Hazánkban pár évvel később jó néhány kutató, szakember tett konkrét javaslatokat arra vonatkozóan, miként lehetne a nyugdíjrendszer gyermekvállalás-ellenes élet csillapítani, és a nyugdíjrendszer révén is ösztönözni a gyermekvállalást. Ezzel a második hipotézist is igazoltnak tekintem.

Ma még nem világos, mennyi és mikor tud megvalósulni ezekből a – politikailag kétségtelenül kényes – javaslatokból, de abban a szakértők rendre egyetértenek, hogy a könnyebbik út, vagyis a magas termékenységtű területekről az alacsony termékenységtű térségekbe irányuló bevándorlás támogatása hosszabb távon egyrészt valószínűleg elég drága, másrészt egy idő után a bevándorlók termékenységi mutatói a helyi alacsony szintre süllyednek, tehát hosszú távú megoldást nem lehet elérni az Európán kívüli bevándorlással. Hasonlóképpen, a befektetések hozamainak előre nem látható, szélsőséges hullámzásai miatt sem valószínű, hogy a tőkefedezeti nyugdíjrendszerek bevezetése képes lenne hosszú távon megoldani a demográfiai hullámvölgy okozta problémákat a nyugdíjrendszerben.

JEGYZETEK

- ¹ Ebben a cikkben elsősorban a demográfiai válság megoldására irányuló javaslatokat igyekszem tárgyalni, és nem kívánom részletesen elemezni a nyugdíjrendszer kialakulásának és fejlődésének történetét, illetve bemutatni azokat a vitákat, amelyek erre vonatkozóan zajlottak. A nyugdíjrendszerek történetéről számos kiváló anyag áll rendelkezésre, többek között Banyár József és Mészáros József (Banyár–Mészáros, 2003; Banyár, 2017), Gál Róbert Iván (1996; 2003), illetve Németh György (2008; 2009) összegző munkái.
- ² Módszertanilag ugyan az idősorok azonos irányú alakulása még nem bizonyítja egyértelműen, hogy a nyugdíj általánossá válása váltotta ki a születésszám csökkenését hazánkban, mindenesetre jelzi az összefüggés meglétét. Sajnos a nagyon hiányos és eléggé megbízhatatlan becslések alapján generált adatok önmagukban nemigen tesznek lehetővé pontosabb ökonometriai elemzéseket.
- ³ Természetesen elképzelhető volt az is, hogy valaki időskorára vagyont igyekezett felhalmozni, de ennél sokkal általánosabb és egyszerűbb volt nagyszámú gyermeket nevelni, mintegy biztosítékként az idős napokra.
- ⁴ https://www.ksh.hu/docs/hun/eurostat_tablak/tabl/tsdde220.html.
- ⁵ Természetesen mindez nem vonatkozik azokra az emberekre, akiknek szokásaik, értékrendszerük, anyanyelvük, képzettségi szintjük közel áll a helyi lakossáéhoz. Minél kisebb a különbség a bevándorlók és a helyi népesség között, annál inkább működhet ez a megoldás.
- ⁶ Később Sinn professzor Martin Werdinggel dolgozott együtt, és elemezte ezt a kérdést (lásd pl. Werding, 2014).
- ⁷ Ebben az esetben teljesen irreleváns, hogy a magánnyugdíjalapok független vagy egy adott munkaadó vállalathoz kapcsolódó „vállalati alapok” formájában működnek, mert a lényeg abban van, hogy nem a többiek befizetései, hanem saját korábbi betéeteinek a hozama fedezi az illető biztosított nyugdíját: ez tulajdonképpen nem más, mint egy magántőkealap, amelyből azonban nem egy összegben, hanem havi járadékok (azaz nyugdíj) formájában veszi ki a biztosított a hozamot. Persze ez bizonyos rizikót jelenthet a tőkealapoknak is, hiszen nem igazán lehet tudni, hogy az egyes emberek meddig élnek, ezért vannak

ezeknek az alapoknak olyan biztosításmatematikai szakemberei, akik ezeket a becsléseket képesek megtenni.

- ⁸ A valóságban persze nagy jelentősége lehet annak, hogy egy adott rendszert miként alakítottak ki, erre vonatkozóan Banyár József elemzései adhatnak érdekes betekintést.
- ⁹ A 1997-es nyugdíjreform óta a magánnyugdíjrendszer bevezetését követően, a magánnyugdíjba történő befizetések miatt hiány keletkezett az állami nyugdíjrendszerben, amit az állami költségvetés támogatással volt kénytelen kiegészíteni. Ez természetesen nagy lyukat ütött a költségvetésben, és annak hiányát jelentősen megnövelte.
- ¹⁰ Ugyanakkor más országok esetében az EU-ban nem vették ilyen szigorúan ezt a szabályozást.
- ¹¹ Japán lakossága ugyan csak 2011 után kezdett ténylegesen csökkenni, a népszaporulat már a nyolcvanas évekre erősen lelassult, és a lakosság erősen elöregedett, miután a várható élettartam folyamatosan növekedett.
- ¹² Bár feltehetően annak voltak egyéb okai is, mint például az Egyesült Államok harca a piacait ellepő japán termékek ellen.
- ¹³ A népességszám és a gazdasági növekedés közti összefüggések elemzése már csak azért sem egyszerű, mert rendszerint hiányoznak a megbízható, végig azonos metodológiával készített, hosszú távú gazdasági adatok. Erre vonatkozóan lásd pl. www.measuringworth.com/.
- ¹⁴ Az egyre gyakoribb és súlyosabb gazdasági válságokra vonatkozóan érdekes elemzést adott Mérő László 2014-ben írt könyvében (Mérő, 2014).
- ¹⁵ A rendszerváltást követő időszak után mindketten a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Heller Farkas Közgazdaságtudományi Intézetének professzorai voltak.
- ¹⁶ Giday és Szegő később a *Pénzügyi Szemlében*, illetve a *Polgári Szemlében* megjelent cikkeikben fejtették ki részletesen a javaslatukat. A logikájuk nagyon hasonlított Botos József és Botos Katalin elképzeléseihez, de a kifejtés során egy egyszerűbb, nem pontrendszerre, hanem jórészt automatikus elemekre alapozott rendszert körvonalaztak (Giday, 2011; Szegő, 2011).

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Acemoglu, Daron – Restrepo, Pascual (2017): Secular Stagnation? The Effect of Aging on Economic Growth in the Age of Automation. *NBER Working Paper*, No. 23077, <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2899142>.
- Andorkó Imre (2013): A magyar nyugdíjrendszer történetének áttekintése és nyugdíjrendszer 2010-es átalakításának egyes alkotmányos tulajdonvédelemmel összefüggő kérdései. *Miskolci Jogi Szemle*, 8. évf., 2. sz., 92–116.
- Árva, László (2018): Economic and Technical Factors Behind the Rise and Fall of Economic Globalization and Some Consequences in Hungary. A Historical Perspective. *Polgári Szemle/Civic Review*, Vol. 14, Special Issue, 275–289, <https://doi.org/10.24307/psz.2018.0418>.
- Augusztinovics Mária (szerk.) (2000): *Körkép reform után. Tanulmányok a nyugdíjrendszerről*. Közgazdasági Szemle Alapítvány, Budapest.
- Banyár József (2001): *Az életpálya pénzügyi tervezése*. Biztosítási Oktatási Intézet, Budapest.
- Banyár József (2011): A nyugdíjreform miatti államháztartási hiány elszámolhatósága. A stabilitási és növekedési egyezmény egyes követelményeinek újragondolása. *Közgazdasági Szemle*, 58. évf., 7–8. sz., 666–688.
- Banyár József (2014a): A modern nyugdíjrendszer kialakulásának két története. *Hitelintézeti Szemle*, 13. évf., 4. sz., 154–179.
- Banyár, József (2014b): Consequences of Cross-Border Human Capital Transfers on National PAYG Systems. In: *European Pension System. Fantasy or Reality*. Report on the Conference of the Central Administration of National Pension Insurance, Budapest, 19 September.
- Banyár, József (2016): Possible Reforms of Pay-As-You-Go Pension Systems. *European Journal of Social Security*, Vol. 18, No. 3, 286–308, <https://doi.org/10.1177/138826271601800303>.
- Banyár, József (2017): Conflict or Fair Deal Between the Generations? Alternative Economics for Pensions. *Review of Sociology*, Vol. 27, No. 4, 61–82.

- Banyár József – Gál Róbert – Mészáros József (2016): Egy gyermeknevelés-függő nyugdíjrendszer körvonalai. In: *Simonovits 70. Társadalom- és természettudományi írások Arkhimédészről az időskori jövődelmekig*. MTA KRITK Közgazdaság-tudományi Intézet, Budapest, http://econ.core.hu/file/download/Simonovits70/10_Banyar-Gal.pdf.
- Banyár József – Mészáros József (2003): *Egy lehetséges és kívánatos nyugdíjrendszer*. Gondolat, Budapest.
- Beattie, Alan – Politi, James (2008): 'I made a mistake', admits Greenspan. *Financial Times*, 23 October, www.ft.com/content/aee9e3a2-a11f-11dd-82fd-000077b07658.
- Bloom, David – Canning, David – Fink, Günther (2011): Implications of Population Aging for Economic Growth. *NBER Working Paper*, No. 16705, <https://doi.org/10.3386/w16705>.
- Botos József – Botos Katalin (2006a): A mellényt újra kell gombolni. *Polgári Szemle*, 2. évf., 4. sz.
- Botos József – Botos Katalin (2006b): Társadalombiztosítás és népesség. Nyugdíjkiadásaink. *Élet és Tudomány*, 61. évf., 13. sz., 394–397.
- Botos József – Botos Katalin (2009): Az idősödés gazdasági hatásai. Egy stratégiai jelentőségű kutatás vázlata. *Magyar Tudomány*, 170. évf., 3. sz., 286–294.
- Botos József – Botos Katalin (2012): Gyermekvállalás és nyugdíjrendszer: a reform 10 alaptétele. *Pénzügyi Szemle*, október 8.
- Botos Katalin (2015): Terhes örökség. Rendszerváltozás egy pénzügypolitikus szemével. *Pénzügyi Szemle*, 60. évf., 4. sz., 493–502.
- Demeny, Paul (1987): Re-linking Fertility Behavior and Economic Security in Old Age: A Pronatalist Reform. *Population and Development Review*, Vol. 13, No. 1, 128–132. <https://doi.org/10.2307/1972124>. Magyarul: Demény Pál (2016): *A gyermekvállalás és az időskori anyagi biztonság kapcsolatának visszaállítása*. KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest.
- Demény Pál (2005): *Európa népességpolitikai dilemmái a 21. század kezdetén*. Székfoglalók a Magyar Tudományos Akadémián. MTA, Budapest.
- Demeny, Paul (2006): *The Political Economy of Global Population Change, 1950–2050*. Population Council, New York.
- Demény Pál (2016): *Népességpolitika a közjó szolgálatában*. KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest.
- Eurostat (2018): *4% of EU Citizens of Working Age Live in Another EU Member State*. 87/2018, <https://ec.europa.eu/eurostat/documents/2995521/8926076/3-28052018-AP-EN.pdf/48c473e8-c2c1-4942-b2a4-5761edacda37>.
- Gál Róbert Iván (1996): A társadalombiztosítási programok ösztönző hatásai. *Közgazdasági Szemle*, 43. évf., 2. sz., 128–140.
- Gál Róbert Iván (2003): A nyugdíjrendszer termékenységi hatásai. Vizsgálati módszerek és nemzetközi kutatási eredmények. In: Gál Róbert Iván (szerk.): *Apák és fiúk és unokák*. Osiris, Budapest, 40–50.
- Giday András (2011): Gyermekfedezetű nyugdíjbeiktatása. *Polgári Szemle*, 7. évf., 4. sz.
- Giday András – Árva László (2018): A méretfüggő vállalati adózás. A kkv-k megvédése a globalizáció negatív hatásaitól. *Polgári Szemle*, 14. évf., 1–3. sz., 180–192, <https://doi.org/10.24307/psz.2018.0814>.
- Hujo, Katja – Rulli, Mariana (2014): The Political Economy of Pension Re-Reform in Chile and Argentina. *UNRISD Research Paper*, No. 2014–1, United Nations Research Institute for Social Development.
- Hyzl, James et al. (2005): Penzijní reforma pro Českou republiku (Inovativní přístup). *SAC Working Papers/ŠAVŠ Pracovní texty*, No. 1.
- Kato, Hisakazu (2019): Can the Social Security System Be Sustained? *The Japan Times*, 10 January, www.japantimes.co.jp/opinion/2019/01/10/commentary/japan-commentary/can-social-security-system-sustained/.
- Kovács Erzsébet (szerk.) (2012): *Nyugdíj és gyermekvállalás tanulmánykötet – 2012*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- KSH (2018a): Population by sex and age. <http://www.ksh.hu/interaktiv/mstat2017/charts.html>
- KSH (2018b): Demográfia. English Edition. Vol. 59, No. 5, www.demografia.hu/en/teszthirek/174-demografia-english-edition-new.
- Mérő László (2014): *A csodák logikája. A kiszámíthatatlan tudománya*. Tericum, Budapest.
- Mészáros József (2005): A társadalombiztosítási nyugdíjrendszerek és a termékenység kölcsönhatása. *Demográfia*, 48. évf., 4. sz., 436–450.

- Minenna, Marcello (2015): The Incurable Japanese Syndrome and Europe. *Social Europe*, 13 December, www.socialeurope.eu/the-incurable-japanese-syndrome-and-europe.
- Mosolygó Zsuzsa (2011): Az államadósság hosszú távú tendenciáiról. A kormányzati Ponzi-játék és az előre-gedés hatása. *Pénzügyi Szemle*, 56. évf., 4. sz., 435–461.
- Németh György (2008): *A nyugdíjügy Magyarországon 1867-től 1944-ig*. Kézirat, készült a Nyugdíjbiztosítási Ellenőrző Testület megbízásából.
- Németh György (2009): A nyugdíjreformról. *Közgazdasági Szemle*, 56. évf., 3. sz., 239–269.
- Nyári János (2010): *A társadalombiztosítás elvi alapjai, története és rendszere*. Tanulmányi segédlet, BCE.
- OECD (2015): *OECD Economic Outlook*. Vol. 2014/2. (No. 96) and OECD Database.
- OECD (2017): *Pensions at a Glance 2017*. OECD.
- OECD (2018a): *Tax Wedge*. <https://data.oecd.org/tax/tax-wedge.htm>.
- OECD (2018b): *Taxing Wages*. OECD, www.oecd-ilibrary.org/taxation/taxing-wages-2018_tax_wages-2018-en.
- OECD (2018c): OECD Tax Database. 2018.
- OECD (2019): Taxing Wages – Comparative tables. Average Tax Wedge. <https://stats.oecd.org/Index.aspx?QueryId=55129>, Retrieved in 2019.
- Orenstein, Mitchell (2011): Pension Privatization in Crisis: Death or Rebirth of a Global Policy Trend? *International Social Security Review*, Vol. 64, No. 3, 65–80, <https://doi.org/10.1111/j.1468-246x.2011.01403.x>.
- Poteraj, Jaroslaw (2008): Pension Systems in 27 EU Countries. *MPRA Paper*, No. 31053, <https://mpra.ub.uni-muenchen.de/31053/>
- Samuelson, Paul (1958): An Exact Consumption-Loan Model of Interest with or without the Social Contrivance of Money. *Journal of Political Economy*, Vol. 66, No. 6, 467–482, <http://dx.doi.org/10.1086/258100>.
- Simonovits András (2002): *Nyugdíjrendszerek: tények és modellek*. Typotext, Budapest.
- Sinn, Hans-Werner (1998): The Pay-As-You-Go Pension System as a Fertility Insurance and Enforcement Device. *NBER Working Paper*, No. 6610.
- Sinn, Hans-Werner (2004a): EU Enlargement, Migration and the New Constitution. *CESifo Economic Studies*, Vol. 50, No. 1367, 685–707, <https://doi.org/10.1093/cesifo/50.4.685>.
- Sinn, Hans-Werner (2004b): *Ist Deutschland noch zu retten?* Econ Verlag, München.
- Sinn, Hans-Werner (2004c): The Pay-As-You-Go Pension System As Fertility Insurance and an Enforcement Device. *Journal of Public Economics*, [https://doi.org/10.1016/s0047-2727\(03\)00015-x](https://doi.org/10.1016/s0047-2727(03)00015-x).
- Sinn, Hans-Werner (2005): Europe's Demographic Deficit. A Plea for a Child Pension System. *De Economist*, 153, No. 1, 1–45, <https://doi.org/10.1007/s10645-004-8084-1>.
- Stiglitz, Joseph E. (1998): *More Instruments and Broader Goals. Moving Toward the Post-Washington Consensus*. 1998 WIDER Annual Lecture, 7 January.
- Stiglitz, Joseph – Furman, Jason (1998): *Economic Consequences of Income Inequality*. Proceedings – Economic Policy Symposium – Jackson Hole, Federal Reserve Bank of Kansas City, 221–263.
- Szabó Sándorné Csemniczki Katalin (2000): Nyugdíjrendszerünk 1929-től 1997-ig. In: Augusztinovics Mária (szerk.): *Körkép reform után. Tanulmányok a nyugdíjrendszerről*. Közgazdasági Szemle Alapítvány, Budapest, 2000, 28–50.
- Szegő Szilvia (2011): Gyermekfedezeti juttatást a nyugdíjakban – miért és hogyan? *Pénzügyi Szemle*, 56. évf., 4. sz., 429–446.
- Werding, Martin (2014): *Familien in der Gesetzlichen Rentenversicherung*. www.bertelsmann-stiftung.de/de/publikationen/publikation/did/familien-in-der-gesetzlichen-rentenversicherung/.
- World Bank (1994): *Averting the Old Age Crisis. Policies to Protect the Old and Promote Growth*. Oxford University Press, New York, <https://doi.org/10.1596/0-8213-2970-7>.
- Yoshino, Naoyuki – Taghizadeh-Hesary, Farhad (2015): Causes and Remedies for Japan's Long-Lasting Recession: Lessons for the People's Republic of China. *ADB Working Paper*, No. 554, <https://doi.org/10.2139/ssrn.2709553>.

Novák Attila

Vázsonyi Vilmos és kora – receptiós küzdelmek¹

Vilmos Vázsonyi and His Era – Efforts of Reception

Összefoglalás

Vázsonyi Vilmos (1868–1926) a 20. század egyik leghíresebb magyar zsidó politikusa. Pályája a véderővitával, majd a zsidóság egyenlőségéért folytatott harc megvívásával indult, melynek kapcsán országos ismertségre tett szert. Vázsonyi felfogása szerint a zsidó emancipációt a magyar nemzet érdeke kívánja. Konceptióját, hogy a zsidó vallás egyenjogú legyen a többivel, az általános vallási egyenlőség jegyében, többen is bírálták. A jogász-politikus a neológiahoz sorolt *Egyenlőség* című lapban fogalmazhatta meg elképzeléseit, megszerezve sok budapesti polgár szimpátiáját is, melyet pártalapításai és politikai sikerei is bizonyítanak. Jelen írás a *Polgári Szemle* 2019/1–3. számában megjelent tanulmány folytatása.

Kulcsszavak: recepció, neológia, zsidóság

Summary

Vilmos Vázsonyi (1868–1926) was one of the most famous Hungarian Jewish politicians of the 20th century. He began his career with the so-called “defence debate” and continued with his fight for the equality of Jews. In Vázsonyi’s opinion, the emancipation of Jews is in the interest of the Hungarian nation. His claim that the Jewish religion should be given equal rights with the others in the spirit of the general equality of religion was criticized by several people. The lawyer and politician published

DR. NOVÁK ATTILA PhD, tudományos főmunkatárs, Nemzeti Közszerzői Egyetem, Molnár Tamás Kutatóintézet (Novak.Attila@uni-nke.hu).

his ideas in the paper *Egyenlőség*, gaining the sympathy of many Budapest citizens, as evidenced by several parties founded by him and by his political success. First part of this paper was published in *Polgári Szemle*, Vol. 15, No. 1-3.

Keywords: reception, neologs, Jews

RECEPCIÓS KÜZDELMEK

Vázsonyi Vilmos az egyik leghíresebb magyar zsidó politikus, sokáig a magyar zsidó politikában mozgott, s csak a recepciós küzdelmek végeztével fordult a tágabban értelmezett magyar politikai közösség felé. Zsidó politikán azt a fajta politikai törekvést és cselekvést értjük, amely a zsidó identitást felvállalva, többnyire (de nem kizárólag) zsidó orgánumon, szervezeteken keresztül képviseli a demokratizálódó politika színterén. Bár Vázsonyi már a véderővitában és a Kossuth Lajos állampolgárságáról szóló küzdelmekben is részt vett, mégis a recepciós vitákban vonultatta fel először teljes jogi és politikai fegyvertárát.

A magyar közéletben egyre nagyobb hullámokat vert fel a recepció ügye, a kormány az egyházpolitikai reformokkal kötötte össze a recepció sorsát, pedig kezdetben nem ennek indult, ráadásul többen – főleg a konzervatív táborból (pl. Gullner Gyula) – kijelentették, hogy akkor támogatják a recepciót, ha a parlament korlátozza a zsidó bevándorlást Magyarországra. A keleti zsidóság beáramlásától való félelem – a környéken élő nagyszámú zsidóság tudata miatt – teljesen áthatotta a korabeli magyar politizáló elitet, ugyanakkor azt is tudjuk, hogy a kiegyezés után gyakorlatilag alig volt már zsidó bevándorlás Magyarországra. A magyar történelem legnagyobb zsidó bevándorlási hulláma korábban – a galíciai parasztfelkeléshez kötődően –, 1846 és 1850 között zajlott le.² 1869 után már a zsidó kivándorlás dominált, mintegy 120 ezres kivándorlási többlettel (párosulva az országon belüli vándorlással), hiszen a galíciai zsidókat már Ausztria és Amerika vonzotta, nem Magyarország. Tehát a félelmek megalapozatlanok voltak.

Többen (pl. Vázsonyi régi harcostársa, Polónyi Géza) „dogmabemutatást” követeltek a zsidóktól, sőt még németnyelvűségüket is példaként hozta fel arra, hogy nem magyar elemekről van szó. Mire Vázsonyi azt felelte, hogy a vele a véderőmozgalomban együtt munkálkodó képviselőnek, Polónyinak pontosan tudnia kell, hogy ez nem igaz.³ A parlament alsóházában 1893 márciusában beszédet mondó Eötvös Károly pedig támogatta a recepciót, ám nem humanista, hanem magyar nemzeti szempontból, egyszerűen észlelte azt, hogy a nemzetiségi vidékeken a magyar zsidók kötődése az államhoz erősebb lesz akkor, ha vallásukat is befogadják. Ám központi szervezetet is követelt ehhez, amelynek vidéki fiókszervezetei végrehajtják a központi utasításokat.

Áprilisban megszületett a recepcionális törvényjavaslat, az 1868. évi 53. törvénycikket akarták a zsidókra kiterjeszteni.⁴ Vázsonyi rögtön megfogalmazta kifogásait, ám azt is, mivel ért egyet (Vázsonyi, 1893e). A törvényjavaslat kimondta a zsidó vallás bevett-

ségét, és kiterjesztette rá a fentebb említett törvénycikk áttérést szabályozó 1–8. és 14. szakaszait. A vegyes házasságokról szóló 9–13. és 15–17. szakaszokat nem terjesztették ki a zsidó vallásra, mert „veszedelmes lett volna a kérdést a vegyes házasság kérdésével komplikálni; mert továbbá az intézkedés, ha egyuttal a házasság megkötésére illetékes polgári hatóságot ki nem jelölték volna, gyakorlati eredményt nem vont volna maga után, és mert végre a kötelező polgári házasság kilátásba helyezésével ilyen gyűlöletes, speciális rendelkezés felesleges” (Vázsonyi, 1893e:2). Ám ezután következtek a kifogásai, melyeket később folyamatosan hangoztatta, szinte krédójává vált.

Vázsonyi elsősorban azt hiányolta, hogy az 1868. törvény nem minden szakaszát terjesztették ki a zsidó vallásra, így a 18–24. szakaszokat. A 18. paragrafus kimondta, hogy a lelencek a „felfogadó” vallását követik. „A zsidókra miért nem terjesztették ki ezt?” – teszi fel a kérdést. A 19. paragrafus szerint egyik vallási felekezet tagjai sem kötelezhetők arra, hogy másokéban részt vegyenek. Valamint vasárnap fel kell függeszteni a munkát, s az egyházi menetek tartása nem zavarható. A 20. paragrafus előírja, hogy bármely bevett vallásfelekezethez tartozó olyan „hitsorsosok”, akik külön egyházközséget nem képeznek, kötelesek csatlakozni a legközelebbi önálló, a magyar állam területén lévő egyházközséghez. Ezeket sem terjesztették ki a zsidókra, ahogy a 21. paragrafust sem, mely szerint a hadseregben, állami közintézetekben, a polgári és katonai kórházakban minden vallásfelekezet tagjai saját egyházuk lelkészei által részesítendőek a vallásos tanításban és lelkeszi szolgálatban. A 22. paragrafus arról „értekezik”, hogy a temetőkben a különböző vallásfelekezetek tagjai vegyesen és akadálytalanul temetkezhetnek. Ez a szakasz – ahogy Vázsonyi fogalmaz – „a temetők közjelleget állapítja meg. Nem kényszeríti a felekezetet arra, hogy közös temetőt tartsanak, de egyenlő jogot ad mindegyiknek a községi temetőre. Vajon ez a jog a zsidó vallást nem illeti meg?” (Vázsonyi, 1893e:2). A 23. paragrafus szerint a különböző vallásfelekezetűek által lakott községben és városban, melyek házipénztárából egyházi célokra vagy valamely felekezeti iskola javára segélyt szolgáltatnak ki, e segélyben „igazságos arány szerint minden ott létező vallásfelekezet részesítendő”. Vázsonyi szerint ez a legfontosabb kimaradt szakasz, mert a gyakorlat már kiterjesztette a zsidóságra ezt a szabályt, sőt több helyen a hitközségeket a „községi pénztár bizonyos segélyben részesíti. Ha a recepciós törvényhozás hallg. kimondja, hogy a törvényhozás a zsidó felekezet segélyezését nem tartja jogi kötelezettségnek, a szókas minden alapja és indoka elesik, és a községek tökéletes joggal megtagadhatják a zsidó hitközség és iskola segélyezését...” (Vázsonyi, 1893e:2–3). Fontos elvként szögezi le, hogy a recepciós törvényhozásnak nem lehet célja az eddig kivívt pozíció visszaszorítása. A 24. paragrafus pedig azt írja le, hogy: „Új egyházgyülekezetek alakítása, s leányegházaknak anyaegházakká, vagy viszont, ezeknek leányegházakká változtatása a vallásfelekezetek kizárólagos jogai közé tartozik” (Vázsonyi, 1893e:3). A recepcionális bizottságra hárult a feladat, a javaslat fogyatékságainak orvoslása, elnöke, Mezei Mór országgyűlési képviselő lett.

Csáky gróf a recepcionális törvényjavaslatot 1893. április 26-án nyújtotta be, míg Hieronymi Károly belügyminiszter az anyakönyvezés államosítására terjesztett be javaslatot.⁵ Csáky Albin bejelentette, hogy – mivel nincs a magyar parlamentnek külön

vallásügyi bizottsága, a közoktatásügyi és az igazságügyi bizottságnak adják ki „előzetes tárgyalás és jelentéstétel végett”.⁶ A magyar politikai élet nem is annyira a szabadelvű és a nemzeti ellenzék között oszlott meg, hanem inkább a magyar felsőházban domináns ultramontán tábor állt szemben falanxként a recepció áttérési követelményével. A szabadelvű tábor, mint például Jókai Mór lapja, a *Nemzet*, a kormánytábor fontos napilapjaként üdvözölte a kezdeményezést, bár megjegyezte, hogy az áttérési passzus kivételével az egyenjogúság megvalósult. Ugyanakkor azt is leszögezték, hogy a zsidók és keresztények közti házasság kizárólag a házassági jog „rendezései” folyamán jut megnyugtató végeredményre. „De ha e kisebb jelentőségű dolgok sértik zsidó honfitársaink jogérzetét, a kormány kész akár a bizottságban, akár a ház nyílt ülésében minden oly indítványt elfogadni, mely a recepcziót ez apróbb részletek tekintetében is teljessé fogja tenni. Kész annak veszélynek daczára, hogy ez esetben a recepczió leglényegesebb feltétele, az áttérés kölcsönösségének elve nagyobb akadályokba fog ütközni (*Nemzet*, 1893:1). Jókaiék világosan látták, hogy a Vázsonyi-féle kör által is kifogásoltak komoly jogsérelmek, amelyeket azonban nem lehet a házassági jogtól elválasztva kezelni, és így nem is olyan fontosak. Vázsonyi nagy cikkben válaszolt a *Nemzet*-ben megjelent írásra, és egy, a *Pesti Hirlap*-ban napvilágot látott, és Beksics Gusztáv által jegyzett anyagra (Vázsonyi, 1893g). Az ultramontán tábornak a szabadelvűekre gyakorolt hatásával magyarázza azt az ellenállást, amely a recepciós tábor nézeteinek nem százszázalékos átvételében nyilvánult meg. Beksics Gusztáv a teljes zsidórecepciót kívánja meg, ám rámutat arra, hogy a nyugati államok a 23. paragrafus (a házipénztárak bevételeiből a bevett vallásokat támogatni kell) nélkül vették be a zsidó vallást, már ahol ezt megtették, és például Franciaországban csak 1837-től részesülnek a zsidók a „községi dotációban”.⁷ Magyarországon azonban nincs idő, „egyetlen aktussal kell reparálnunk összes mulasztásunkat” (Beksics, 1893:2). Beksics azt is kifejti, hogy jobb a teljes megoldás a félmegoldásnál: „...az egész rendszabály derekasabb a fél-rendszabálynál. Ha az egyenlőségnek és teljes egyenjoguságnak bármily csekély atomja kimarad a recepcióból, ez félreértésekre és balmagyarázatokra ad alkalmat, s csorbítaná a magyar nemzet lovagiasságának és nagylelkűségének értékét” (Beksics, 1893:2). Vázsonyinak azonban leginkább a *Nemzet*-tel van problémája, s a szokásos antiklerikális futamok lerovása után erre hegyezi ki a tollát: „Azt mondja továbbá a »Nemzet«, hogy ilyen pontok a lelcenzekre vonatkozó, és az, mely szerint zsidók bizonyos tisztségeket nem nyerhetnek el. Ez az állítás legalábbis furcsa. Ha a »Nemzet« cikkírója előveszi az 1868:53. tcikket, abban egyetlen sort sem talál, mely arról szólna, hogy milyen vallás kell bizonyos tisztséghez. Tudtunkkal egyetlen méltóság van csak, melyet zsidó vallása miatt el nem nyerhet – ez a királyi méltóság. Legyen nyugodt a »Nemzet« t. cikkírója, eszünk ágában sincs a pragmatika szankció ama szabályának megváltoztatása, mely szerint a királynak római katolikusnak kell lennie... Vagy talán a koronaörökre méltóztatott gondolni? Nos, nincs törvény, mely valláshoz kötné a koronaörök méltóságát...” (Vázsonyi, 1893g:2–3).

Isten malmai lassan öröltek, a recepció bizottsági tárgyalását elhalasztották az 1893. évi őszi ülésszakra, ugyanakkor benyújtották a vallás szabad gyakorlásáról szóló törvényjavaslatot. Vázsonyi kifejtette, hogy hibának tartja azt, hogy a kormány a recep-

ció kérdését az elkeresztelési „harcból származó kérdésekkel” hozta kapcsolatba, s hogy ez a hiba minden halogatással csak növekszik (Vázsonyi, 1893i).

Egyben egy nagyon fontos – a recepció körüli vitákról azóta is folyó – elvi kérdésben is állást foglalt. A bevetség a magyar jog szerint privilégiumok rendszerét jelentette, azt, hogy a „bevett” felekezet más felekezetekkel szemben előnyökre tett szert. Vázsonyi leszögezte, hogy a zsidóság nem a „vallási arisztokrácia” után vágyakozik. „Ha a bevett felekezetek rendszere eltöröltetett volna, szívesen belenyugodnánk az elismert felekezetek jogállásába és címébe. De amíg a bevetség rendszere fennmarad, a mi ősi és hazánkban számra is tekintélyes, magyar kultúráért buzogó felekezetünk joggal követelheti, hogy a bevett felekezetek sorába iktassák, és ne bánjanak vele úgy, mint az ujon keletkező, apró szektákkal...” (Vázsonyi, 1893i:2). Természetesen annyira nem volt demokrata, hogy ugyanolyan jogokat kívánjon a judaizmusnak, mint az új, neo-protestáns egyházaknak, álláspontja az volt, hogy a zsidóság eleve megfelel azoknak a jogi és történelmi elvárásoknak és kategóriáknak, melyekről már a különféle diéták pozitív ítéletet hoztak. A kormány javaslata – kis eltéréssel – az 1874. május 20-i osztrák törvényt vette alapul, bár ott a „bevettek” formula helyett csak „törvényesen elismertek” szerepelnek. Ám az osztrák törvény a zsidókra nem vonatkozott, hiszen II. József 1781. október 13-án kelt türelmi pátensében említette felekezetek között szerepelt a zsidó, így az osztrák törvény a zsidókra nem vonatkozhatott. Vázsonyi kifejtette, hogy a zsidókra a magyar törvényjavaslat sem vonatkozik: a 7. par. szerint a törvényesen elismert felekezetek tartoznak hitelveiket a kormánynál bemutatni, a zsidóktól (akik régóta itt laknak, és bizonyították, hogy polgári kötelességeik teljesítésében a legelsőek közé tartoznak, illet követelni nem lehet. Ráadásul az elismerteknek kevesebb jogot akar adni, mint a bevetteknek. Egyik sem teszi feleslegessé a másikat (recepció-vallásszabadság), s a bevetség csak akkor lenne felesleges, ha a bevetség rendszerét törölnék el (Vázsonyi, 1893i:2).

Vázsonyi és az országos iroda között ismét feszültségek keletkeztek, hiszen az iroda összehívta a VI. községkerület választmányát (Budapest és környéke) rendes évi ülésre, és azt tárgyalta meg, hogy „tanácsos lesz-e a kormánytól a receptionális javaslat kiegészítését kérni, vagy nem... Ezt a nagyszerű programot adta az ülés elé az orsz. iroda akkor, mikor a receptionális bizottság már röviden, minden nagyképűség és titkolódzás nélkül intézte a dolgát, és a kormány orgánumai egyhangúlag konstatálták, hogy a kormány a kért módosításokba beleegyezik” (Vázsonyi, 1893i:3). A recepció bizottság autonómiáját féltette a kongresszusi irodától.

Az egyházpolitikai törvényjavaslat azonban a főrendiház vétója folytán elbukott. A *Magyar Állam* diadalittas sértettséggel jelentette ki: „És ha ezek elvetnek valamely törvényjavaslatot, ha ennek folytán kormányok buknak is meg, mint legutóbb például Franciaországban, azért nem vádolja őket senki sem hazafiatlansággal, sem nemzetellenes bűnnel, mint teszi ezt a zsidó sajtó a mi főrendiházunkkal egyedül azért, mert szembe mert szállani a zsidó és protestáns uralomvággal, s nem hajt térdet, fejet a liberalizmus bálványá előtt...” (*Magyar Állam*, 1893:1). Már ekkor megjelennek az ultramontán sajtóban azok a patentek, melyek a szélsőjobboldal egész gondolkodási szerkezetét meghatározzák, akár száz év múlva is. A katolicizmus fő ellensége a sza-

badkőművesség, s még a protestánsok is ennek a mozgalomnak az eszközei.⁸ Amellett, hogy a szabadkőművesek legalább ennyire ellenségnek tekintették az egyházat, s legalább ennyire diabolizálták is, a küzdelemben tényleg kifejeződött a feudális előjogokat fenntartani kívánók és az ezt lebontani igyekvők antagonisztikus ellentéte, mely mély ideológiai ellentéttel és nagy gyűlölettel is működött. A liberális-nemzeti tábornak része volt az asszimilálódó zsidóság értelmiségi elitje is, amely teljes jogokat és egyenlőségen alapuló bebocsátást követelt magának a társadalomba, s mely küzdelemben nem maradt egyedül, hiszen érveik jó részét nemzeti alapon, a nemzetiségiek ellenében, a magyar nemzeti állam érdekében fogalmazták meg. Vázsonyi gyakran írt arról, hogy a recepció nem más, mint hogy a zsidóság befogadást kér a „magyar nemzet kebelébe”, és hogy a recepció ellenségei a klérus tagjaiból állnak, azokból, akik „nemzeti szempontból” bírálják, „és végre a magyar társadalom legnagyobb ellenségeiből, a Románia felé pislantó oláhokból, a Szerbia felé kacsingató szerbekből és a panszlavizmus eszközét képező tótokból. Ha ezeknek az elemeknek nem kell a recepció, csak hívek maradnak magukhoz és céljaikhoz. Nekik nem kell egységes, egybeforrt magyar társadalom, tehát nem is kell a recepció, mert ez a társadalom egységének egyik értékes tényezője. Nekik az az érdekük, hogy a magyar társadalom szakadozott és gyenge legyen, és hogy így avval könnyebben bánhassanak el, tehát csak természetes, ha nem akarják, hogy a recepció révén a magyar társadalom erőben növekedjék...” (Vázsonyi, 1893f). A „nemzeti színű szédelgők” le is lepleződtek a legutóbbi „oláh gyűlésen” – írja Vázsonyi.

Egy kicsit el kell időznünk annál a kérdésnél, hogy Vázsonyinak volt-e korabeli szabadkőműves tevékenysége. Természetesen volt. A tehetséges ügyvéd 1893. december 7-én nyert felvételt az Eötvös-páholyba, természetesen szigorúan betartva a szabadkőműves hagyományokat, a jelentkezés és a „kutatás” processzusán végighaladva.⁹ E páholy még 1877-ben alakult.¹⁰ A páholy egyre radikálisabb irányt vett, ám Vázsonyi a radikalizálódás idején már nem volt tag. A páholy munkában mérsékelt lelkesedéssel vett részt, 1894. január 4-én a párbajról és a halálbüntetésről beszélt, nagy meglepetést keltve.¹¹ Nagyon fontos, hogy Vázsonyi első intenzív szabadkőműves korszaka akkor zajlik, amikor az Eötvös-páholy megmagyarosodik; javasolják, majd nem sokkal utána bevezetik, hogy a jegyzőkönyveket is magyarul vezessék a különféle fokú páholy-munkákon.¹²

A páholyban a „profán” világban zajló eseményeket – magától értetődően – tárgyalták. Az 1894. április 12-i elsőfokú munkán (429. építészeti rajz) a főmester ugyancsak napirend előtt bejelenti azt az öröndetes tényt, hogy a képviselőház nagy szótöbbséggel elfogadta a polgári házasságról szóló törvényjavaslatot. „Miután e ténnyel eszméink egyike jut diadalra, a páholy jegyzőkönyvileg ad kifejezést örömének...”¹³ 1894. május 10-én Vázsonyi Hajnóczy Józsefről mint szabadkőművesről tartott előadást, mire Gonda Dezső – aki Vázsonyi harcostársa volt az 1889-es véderővita körüli egyetemi szervezkedésben – azt javasolta, hogy több ilyen előadást tartson, és a páholy kötetben adja ki azt. Az ügyet a páholy az irodalmi bizottsághoz utalta. 1895. január 17-én Vázsonyit – és még hat társát – az irodalmi bizottság tagjává választották.¹⁴ Aztán Vázsonyi kimaradt a páholyból, az 1896-os jelenléti könyvben a 67 tag között neve áthúzva

szerepel. Hivatalos „fedezése”, azaz a szabadkőművesség soraiból történő elbocsátása csak 1897 májusában következett be. Az okokat nem tudjuk, hiszen a páholy szokásos antiklerikális szellemisége nem volt idegen Vázsonyitól, tehát nem ideológiai-politikai problémák miatt távozatott. Inkább azt sejtethetjük, hogy egyéb politikai tevékenysége miatt nem tudott időt szakítani erre, sőt nem is tartotta fontosnak a páholybeli munkát, hiszen 1896-tól kezdődően az ügyvéd a magyar nagypolitika színpadára is belépett. Vázsonyi második szabadkőműves korszaka (1910–1912) a budapesti várospolitikai kérdéseiről, illetve a Jászi Oszkárral és társaival folytatott harcokból állt, ami saját páholybeli létét is megnehezítette, és dacos kilépésével végződött.

Ám az Eötvös-páholyban még nem erről volt szó. A szabadkőművesség a francia felvilágosodás eszméit közvetítette Magyarországon, a sokféle fajtájú és típusú páholyban sok olyan, magát „haladónak” vélő értelmiségi megfordult, aki elégedetlen volt a magyar közállapotokkal. A 19. század végén, a 20. század elején szabadkőművesnek lenni Magyarországon egyfajta társadalmi elithez tartozást jelentett, ráadásul – potenciálisan – komoly kapcsolati háló megszerzésének lehetőségét is nyújtotta a benne működő polgárok számára, ám a páholyok túl exkluzívak voltak ahhoz, hogy politikai pártként legyenek értelmezhetőek, mégis hatásuk 1918–1919-ig óriási volt.

Visszatérve az 1893-as évre, a nagy emigráns, Kossuth Lajos levelében kimondta, hogy a függetlenségi pártnak támogatnia kell az egyházpolitikai reformot, minek következtében a pártban szakadás következett be, s Justh Zsigmond lett a párt új elnöke. De nem mindenki követte az irányt, Polónyi Géza képviselő, Vázsonyi régi harcostársa például augusztusban egy hajdúszoboszlói gyűlésen követelte, hogy mutassák be a zsidó „hitcikkelyeket”, töröljék az étkezési törvényeket. Vázsonyi ki is jelentette, hogy Polónyi recepcióellenes véleménye új keletű, hiszen még a választási kampányban azzal kereste meg, hogy Érsekújváron a recepcióval agitáljon a kormánypárti jelölt ellen, a függetlenségi mellett, amit ő – nem akarván agitálni a recepció témájával – elutasított (Vázsonyi, 1893a). Vázsonyi szerint Polónyi célja nem más, mint hogy úgy keltsen az egyházpolitikai reform iránt ellenszenvet, hogy a zsidók irányába terelje a kérdéseket.

A zsidó hitközségen belül fontos események történtek 1893 nyarán. Huppert Bernát, Monor községkerületi képviselője lemondott képviselői tisztségéről Vázsonyi Vilmos javára, aki immár így teljes joggal vett részt a VI. községkerületi ülés közgyűlésén. Vázsonyi, akit az *Egyenlőség* „alig 25 éves lángeszű és lángszavú ifjú”-nak titulált, azt fejtegette, hogy a megindult újjászervezés törvénytelen, hiszen a kongresszusi szabályzat alapján a kerületi gyűlés egybehívására csak a kormány által kinevezett kerületi biztos és a megválasztott kerületi elnök jogosult, ám a biztos mandátuma már 1869-ben lejárt (*Egyenlőség*, 1893a:3–9). A megválasztott kerületi elnök mandátuma pedig – a statútumok értelmében – 1872-ben járt le. Így Schweiger Márton összehívásának sincs törvényes alapja. „De nem akarok a szigorú jog álláspontjára állani, mert nem akarom sérteni, károsítani felekezetem életbevágó érdekeit...” – jelentette ki Vázsonyi, s a „terrénomot” törvényesnek fogadta el (*Egyenlőség*, 1893a:5–6). S ha már némi reálpolitikailag értékelhető magatartást tanúsított, azt is elmagyarázta a hallgatóságnak, hogy a kongresszusi szabályzatot meg kell változtatni, mert az idő túlhaladt rajta, és sok pontját hatályon kívül helyezték. Érdekes példát is hozott erre: a szabályzat szerint

Magyarország 26 községkerületre oszlik, ám azóta szakadások történtek. „Egyes kerületekben nincs is kongresszusi hitközség, de azok papíron mint kerületek szerepelnek, Máramaros, Ugocsa etc. S ezek ugyanolyan jogot gyakorolnak, mint a 150 ezres VI. községkerület? Azért sem lehet tovább halogatni az egyetemes gyűlést, mert az orsz. izraelita irodának nincs törvényes költségvetése. A szabályzat 74. §-a értelmében az országos iroda költségvetését az izr. országos iskolaalap terhére az egyetemes gyűlés állapítja meg. A 73. § értelmében pedig a kerületi elnökök az egyetemes gyűlés jóváhagyása nélkül kiadásokat abszolúte nem tehetnek. Huszonhárom év óta huzza az országos izraelita iroda jogczim nélküli dotációját az iskolaalapból...” (*Egyenlőség*, 1893a:7). Ám a legfontosabb érve az volt, hogy a községkerületi elnökök azt állították, hogy akkor hívják össze az országos gyűlést, ha az egyházpolitikai javaslatokat „elintézik”. „Én a recepció és a szervezet, de különösen a recepció és a kongresszus közt kapcsolatot nem látok; hiszen 1868–69-ben is tartottak kongresszust, pedig akkor sem voltunk recipiálva...” (*Egyenlőség*, 1893a:7). Dr. Mezei azonban élesen bírálta Vázsonyit (az elvben igaza van, az eszközökben nem), mire ő visszavonta javaslatát, a VI. községkerület pedig kimondta, hogy az egyetemes gyűlés összehívását szükségesnek tartja, s „ezt a határozatát hozzájárulás végett az összes kerületekkel közli” (*Egyenlőség*, 1893a:7).

A SIKERES VÉGKIFEJLET FELÉ

A parlament őszi ülésszakán komoly előrehaladás volt tapasztalható. A közoktatásügyi bizottság októberben (először 13-án) tárgyalás alá vette a recepciós törvényjavaslatot, s a közoktatásügyi miniszter elfogadta a 18–20., valamint a 23. szakaszokat a recepcionális törvényjavaslat kiegészítő részének. A bizottságban nagy vita folyt a javaslatról, Tódor József kormánypárti képviselő szerint a recepció a kereszténység „negációja”, s a viszonyosságot ellenezte (Justus, 1893). Okolicsányi László a hitelvek bemutatását és az egységes szervezet hiányát kifogásolta, és felvetette, hogy korlátozni kellene a zsidó bevándorlást. Papp Géza szerint a zsidók olyan „tiszták”, mint a katolikusok, nem kell hitelveket benyújtani, Kiss Albert a „magyar állam egysége” miatt nem támasztott kifogást. Elhatározták, hogy a tárgyalást október 14-én, a képviselőház ülése után folytatják. A bevándorlási vita tovább folyt, és ez felkeltette Vázsonyi haragját, aki úgy látta, hogy ha az emancipáció vitája és törvénye „bevándorlási diskurzusok nélkül esett meg, most a recepciónál, mely csak vallásunkra vonatkozik, és nem a mi személyünkre, bevándorlást emlegetni méltatlan és nevetséges beszéd...” (Vázsonyi, 1893b:3). A közoktatásügyi bizottság harmadik ülésén – október 16-án – végül elfogadta a recepciós törvényjavaslatot, a 22. és a 24. szakaszt kihagyták, ám a 18–21. és a 23.-at felvették. Javaslatában a bizottság azt is leszögezi, hogy „törvényes kényszerrel rabbi csak magyar állampolgár lehessen, aki a magyar nyelvet érti és beszéli” (*Egyenlőség*, 1893b:3). Vázsonyi örömet fejezte ki, ám kijelentette, hogy jó lenne, ha ezt a kitélt kiterjesztenék a görögkeletiekre is, mert köztük több magyarul nem értő pap van, mint a zsidók között (Vázsonyi, 1893h). Amellett is érvelt, hogy nem speciális „zsidó rendelkezésre” van szükség, hanem az 1840:6. tc. felélesztésére, mely kimondta, hogy pap – valláskülönbség nélkül – csak az lehet, aki a magyar nyelvet érti, írja, beszéli.

Ezt a rendelkezést az 1868-as nemzetiségi törvény hatályon kívül helyezte.¹⁵ Vázsonyi a kongresszusi zsidóság egyetemes ülésének eszméjét is felmelegítette: „Azt hiszszük, ha a kongresszusi zsidóság egyetemes ülése egybegyülne, ott egyhangulag elfogadná azt az indítványt, hogy rabbi csak magyarul tudó magyar állampolgár lehessen, épségben hagyván természetesen a szerzett jogokat...” (Vázsonyi, 1893h:2–3). A papság továbbra is élesen ellenezte a recepciót. Szabadkán gyűlés volt, ahol ellene agitáltak, Schopper György rozsnyói püspök pedig 1893. december 30-án pásztorlevelet bocsátott ki ezzel kapcsolatban (nem az első, 1892. január 4-én már tett ilyet), és a kormányt, illetve a vele szövetséges „szabadkőműves zsidóságot” vádolta a fejleményekért (Salacz, 1938:127–128). Ez a főpapi megnyilatkozás nagy hullámokat keltett, hiszen két, a magyar törvényekbe is ütköző vatikáni dekrétumot hirdetett ki a püspök (placetum nélkül), s a kormánypárti sajtó élesen támadta.

Az egyház egyre élénkebbé váló politizálása, a különféle püspökök (és természetesen maga a prímás) egyre intenzívebb kampányolása a polgári házasság ellen, valamint a katolikus sajtó és klérus érezhető recepció iránti ellenszenve Vázsonyi Vilmost arra indította, hogy jogtudósi mivoltában is síkra szálljon a ius placeti, az állam egyház feletti főkegyúri joga mellett (Vázsonyi, 1893d). Vázsonyi műve – melyet még kései ideológiai ellenfelei is „nagy felkészültséggel, de sok ferdítéssel” megírt munkának neveznek (Salacz, 1938:226–227), alaposan megvédi ezt a régi „intézményt”. „A placetumot megalapozó első intézkedések már magukban hordják a kérdés helyes felfogását. Nálunk, Magyarországon a placetum nem volt az egyház ellen irányozva, hanem éppen ellenkezőleg, a nemzeti egyház sánca akart lenni egy idegen tényező, a pápaság beavatkozásai ellen. A placetum nálunk mindenkor csak azt jelentette, hogy a magyar államban az alkotmányos törvényhozó, végrehajtó és bírói hatalmon kívül más, külföldön székelő, a nemzet akaratától független és ellenőrizhetetlen hatalom befolyást nem gyakorolhat...” (Vázsonyi, 1893d:12). Vázsonyi gyakorlatilag azt szerette volna művével befolyásolni, hogy figyeljenek fel a jogalkotók és -alkalmazók azokra a törvényekre és rendeletekre, melyek a magyar állam számára lehetővé teszik azt, hogy cenzúrázhassa a főpapoknak a magyar állami-nemzeti érdekekkel nem összeegyeztethető megnyilatkozásait. Természetesen nem mondta ki, mire is gondol valójában, és a nemzetállam jegyében utasította el – a múltra is vonatkoztatva – azt, hogy a magyar katolikus egyházra „idegen tényező döntő befolyást gyakorolhasson...” (Vázsonyi, 1893d:13). A magyar egyházat nem pusztán Rómából utasították a házasságjogot szabályozó törvények elutasítására, bőven akadt muníciója itthon is, ráadásul a Vatikánban is voltak mérsékeltebb és konzervatívabb erők. Ugyanakkor ez a típusú érvelés lehetőséget adott Vázsonyi számára, hogy úgy tűnjön fel hazafinak, hogy egyúttal elutasítsa a magyar katolikus egyház beleszólását az (egyébként az ő jogaikat is sértő) szekuláris törvénykezésbe, ám mindezt olyan alapon tehesse meg, hogy ne tűnjön mindenestül antiklerikálisnak, kizárólag olyannak, mint aki egy magyar szervezet autonómiáját félti a külfölditől.

Rámutatott arra, hogy 1848-ig túrték a magyar püspökök a placetumot, s csak az 1850. április 18-i pápens, illetve az 1855. évi konkordátum törölte el azt. Az alkotmányjogi, „policiális” és büntetőjogi elemre bontható intézményt – fejtegeti Vázsonyi – nem

II. József alapította, csak ennek rendőri oldalát erősítette meg, mely szerint tilos pápai iratokat placetum nélkül kihirdetni. A régi magyar királyok a „büntető momentumot” sokkal szigorúbban fogták fel, mint a felvilágosult abszolutista uralkodó. Vázsonyi kifejtette, hogy vannak olyan magyar törvények (1647:XIV. tc.; ez a megyéket jelölte ki a vallási törvények ellenőrzőjeként), melyek az 1880. évi XXXVII. tc. 4. paragrafusa alapján a placetum áthágói ellen alkalmazható. Vázsonyi azzal is megvádolta a klérust, hogy elárulta az 1848-as szabadságharcot, hiszen már 1850. március 25-én, a Szcitovszky hercegprímás vezetésével tartott értekezleten, az itt született emlékiratban kérték, hogy töröljék el a placetumot az országban.¹⁶ 1870. augusztus 10-én a király közölte a latin és görög szertartású főpapokkal, hogy a királyi placetumot felújítják, s ez ellen Simor János hercegprímás emlékiratot is felterjesztett november 19-én.

Vázsonyi szerint – bár a vallás szabad gyakorlásáról 1893. május 17-én benyújtott törvényjavaslat a királyi placetumot a megoldatlan kérdések közé sorolta – foglalkozni kell ennek megoldásával. Sem a parlament, sem a király nem nyilatkozott a Schopper-üggyel kapcsolatosan, pedig jogi akadálya nem volt a kellő szankcionalizálásnak, ugyanakkor a király fegyelmi jogát szabályozni kellett. „A feladat tehát az, hogy szigoruan szét kell választani az állami és egyházi feladatokat. Ha az egyház azután tisztán az egyházi jellegű teendőkre szoríttatik, a placetumra mai alakjában nincs szükség. A placetum rendőri és büntetőjogi eleme tehát elvethető, de még akkor is fenn kell maradnia az alkotmányjogi elemnek; vagyis előzetes jóváhagyás nélkül is szabad lesz kihirdetni a pápai rendeleteket és egyetemes zsinati határozatokat, de a törvénybe ütköző pápai rendeletek és egyetemes zsinati határozatok állami szempontból továbbra is semmisék lesznek, anélkül hogy a semmiségen kívül más következménye volna a dolognak” (Vázsonyi, 1893d:106). Azt is kifejti, hogy az állam mondhatja azt, hogy nem foglalkozik ezekkel az ügyekkel, de akkor ki kell mondani, hogy nem létezik a placetum. Ha viszont fennáll, akkor gyakorolni kell. „A leskelődés nem fér össze az állam méltóságával, pedig leskelődés az, mikor az egyháziakat folytonos bizonytalanságban tartja az állam, hogy a placetumot fennforgó esetben alkalmazni fogja-e, vagy sem. Az állam csak olyan jogot valljon magáénak, melyet állandóan gyakorolni képes, mert különben a büszkén hangoztatott jog csak arra való, hogy megrendítse az állam tekintélyébe és méltóságába vetett hitet” (Vázsonyi, 1893d:106).

Az egyház természetesen a maga igazát védte, a *Pesti Napló* részletekben, a *Religio* pedig egészében közölte le Simor hercegprímás 1870-es tanulmányát a ius placeti ellen (Salacz, 1938:227).

1894. január 16-án katolikus nagygyűlés zajlott le Budapesten, mely előtt már éles csata bontakozott ki a különféle sajtóorgániumok között, s a szekuláris sajtó egy része arról cikkezett, hogy a „fekete zászló” ellen a „vörös zászlót”, a szocialistákat fogják felvonultatni. Mivel a katolikus közvélemény szerint a zsidóság úgymond „irányítja” a katolikusellenes támadásokat, a *Magyar Állam* kijelentette, hogy bármilyen tüntetésért a zsidókat teszik felelőssé: „A kormányhoz közel álló körök kezdték, az apró-cseprő liberális népujságok világgá hirdették, a liberalizmust en gros áruló nagy lapok diplomatikusan agyonhallgatják, hogy a budapesti kath. nagygyűlés alkalmával a vörös zászló hívei, a szocialista munkások tüntetni akarnak a »fekete« zászló: a kath. nagy-

gyűlés ellen” (*Magyar Állam*, 1894:1). A *Magyar Állam* nemcsak azt szögezte le, hogy „alkotmányos magyar polgárok gyűlése” révén joguk van tüntetni, de szabályszerű pogrommal fenyegette meg a zsidókat Szent Vince napjának előestéjére, azaz január 21-re. Fellépésüket azzal indokolták, ha a szocialisták – akik „minden hétfőn szabadon gyűléseznek” – megzavarnák a gyűlésüket, akkor: „Ha mindazonáltal a tüntetések megtörténnének, ez annyit jelentene, hogy a kormány az egyházpolitikai küzdelmet az utcára akarja vinni. Erre is van válaszuk. Mi bármely tüntetésért az izraelitákat teszszük felelőssé, mert ők vezetik a szocialistákat, ők vezetik a katolikusok ellen a hirlapi háborút, azért, ha minket megtámadnak, ez jeladásul fog szolgálni, hogy szent Vince napjának előestéjén, azaz jan. 21-én az ország minden falujában egyszerre megkezdődjenek a tüntetések, a mai vallási háborúnak egyedüli okai a zsidók ellen, és pedig nem szórványosan, hanem egyszerre...” (Vázsonyi, 1894d). A *Magyar Állam* azzal fejezte be cikkét, hogy a „magyar még nem feledte el az 1883-iki nótát, s fog találni módot, hogy az egyházpolitika helyett a zsidókérdés jöjjön napirendre. Ebben a kérdésben minden keresztény egyet fog érteni” (Vázsonyi, 1894d:1). A szabadelvű táborban elég nagy felzúdulás keletkezett, mire a *Magyar Állam* nagy örömmel jegyezte meg, hogy „örülnek”, hogy félnék tőlük.

Vázsonyi Vilmos tételesen cáfolta a klerikális vádakat, és rámutatott arra, hogy a zsidóság semmilyen egyházi ügyben eddig nem vett részt, s hogy az „elkeresztelési harczból” következnek az egyházpolitikai reformok, nem a recepcióból. Ráadásul a kormány egyházpolitikáját támogató lapok (*Egyetértés*, *Nemzet*, *Pesti Hirlap*, *Magyar Hirlap*, *Pester Lloyd*, *Neues Pester Journal*, *Magyar Ujság* etc.) szerkesztői többnyire katolikusok, akik persze nem klerikálisok. Érdekes megemlíteni, hogy az *Egyenlőség*ben a szervező-dő munkásosztályról 1890-ben és a Néppárt kapcsán 1895-ben jelent meg cikk, amely a munkások jogainak elismeréséről szólt („Ugyanaz”, 1890). Mezőfi Vilmos szocialista antiklerikális cikkét azonban bár az *Egyenlőség* leközzölte, de szerkesztőségi jegyzetben jelezte, hogy nem ért vele egyet, és azt kizárólag a Néppárt és a szociáldemokrácia viszonyának „érdekes megvilágításaként” hozta le (Mezőfi, 1895).

A katolikus nagygyűlés viszonylagos nyugalomban folyt le a Vigadó termeiben. Az elnöklő Vaszary Kolos hercegprímás ugyanakkor kijelentette, hogy községi, hatósági és országos képviseleti választáson csak „megbízható katolikus férfiakra” adják szavazataikat a katolikusok, s egyébként is törekedjenek arra, hogy minél több katolikus társaskört alapítsanak. Vázsonyi éles szavakkal, ráadásul nemzeti retorikával bírálta Vaszaryt: „Ha ez az indítvány mindenütt örült vallási fanatizmus, nálunk még ezenfelül: hazaárulás. A mi nemzetiségek által szétszaggatott hazánkban elsőrendű állami érdek, hogy a különböző vallásu magyarok összeforrtjanak, és a magyar állameszme ellenségeit egyesült erővel verjék vissza. Nem megbízható katolikusokra, nem megbízható protestánsokra vagy zsidókra van itt szükség, hanem megbízható magyar polgárookra. A ki a felekezet nélküli állam, a felekezet nélküli megye és község gyűlésein vesz részt, az hagyja vallását odahaza, vagy maradjon maga is otthon...” (Vázsonyi, 1894b:2). S azt is leszögezi, hogy ugyanakkor bízik a szabadelvű katolikusokban.

1894 májusában elérkezett a nap, amikor a főrendiház elé került az emancipációs javaslat, a főrendiház egyesült hármas bizottságában diadalt aratott a javaslat, mert

ahogy Vázsonyi is megjegyezte: „A recepció elfogadásához még csak szabadelvűség sem kell, mert hiszen egy ősrégi vallás törvényes befogadása a vallások porladásának korszakában tulajdonképpen konzervatív feladat. A szabadelvűség és a belátó konzervatív szellem egyaránt követelik a recepciót, ellene csak az ostoba, vak gyűlölség támadhat...” (Vázsonyi, 1894a:2–3). S a zsidóság jó része elutasította, hogy a recepciót a kötelező polgári házasság sikerétől tegyék függővé. Az igazságügyi bizottság támogatta a recepciót.

Időközben komoly vita tört ki a kongresszusi iroda kezében lévő *Magyar Zsidó Szemle* és az *Egyenlőség* – főleg Vázsonyi – között, amely arról szólt, hogy az országos iroda álláspontja szerint a recepciós mozgalom választotta szét a recepciótól a szervezeti kérdést. De Vázsonyi Vilmost sokkal mélyebben támadták, visszanyúltak egy 1892 tavaszi történetre, és azzal vádolták, hogy az ortodoxokkal összejátszva támadta a kongresszusi irodát (Mezey, 1894). A támadás mögött elsősorban az irigység, másodszorban hatalmi ambíciók álltak, hiszen – ha igazak lettek volna a vádak – már 1892-ben felvetették volna. A kritikus Mezey azt állította, hogy nem az *Egyenlőség* vetette fel a recepció kérdését, hanem ők: „De van ennek a dolognak egy érdekesebb részlete is. Híre terjedt az orthodoxok magyar lapja révén abban az időben, mikor a fenti orthodoxokat megnyugtató ügy folyt, hogy a zsidó vallás egyenjogúsítása tárgyában kiküldött végrehajtó bizottság által a hitközségekhez szétküldött megnyugtató nyilatkozat csak pressio által jöhetett létre, melyet egy tag – persze Vázsonyi ur – azzal gyakorolt az ülésre, hogy kilépésével fenyegetődzött. Erre dr. Mezei Mór úr, a mozgalmi bizottság elnöke kijelentette egy – risum teneatis – az *Egyenlőség*ben is közzétett, sőt általa részletesen is megerősített nyilatkozatban, hogy az egy tag pressiója, és a neki tulajdonított kijelentés, nem kevésbé a bizottsági tagoknak tulajdonított kétszínű eljárás kezdettől végig koholmány. Mit gondolnak tisztelt olvasóink, ki volt az orthodox közvetítő bizottságnak az orthodoxphil »egy tag« érdemét feltüntetgető hírszállítója, a receptionális mozgalom bizottság elleni ügyben informátora, dr. Mezei Mór elleni koronatanuja? Senki más mint – az »egy tag«, vagyis – dr. Vázsonyi Vilmos ur. Így van ez megírva az orth. közvetítő bizottság hivatalos lapjában nem is egyszer. És mi volt az »egy tag« jutalma ezen »önfeláldozásért«? Az, hogy az orth. közvetítőbizottság titkára lapjában kinyomatta, hogy »dr. Vázsonyi Vilmos nem egy tag«, miként a nyilatkozat – dr. Mezei Mór ur nyilatkozata – nagy fölnynyel nevezi, hanem lelke a tisztelt végrehajtó bizottságnak. Tudniillik azon mozgalom bizottságának, mely ellen egyébiránt az orthodoxok elkeseredett harczot hirdettek és folytattak...” (Mezey, 1894:424–425). Mezey szerint egyszerűen „ölelkeznek” az ortodoxok és az *Egyenlőség*, és megvádolta az *Egyenlőség* publicistáját, Palágyi Lajost azzal, hogy „Historikus” álneven „mocskolta” a neológiát az ortodox lapban. A kongresszusi lap egyébként a VI. községkerületi ellenzékét is támadta, megalapozva ezzel, hogy Vázsonyi Vilmos végleg elidegenedjen a zsidó politikától.

Vázsonyi Vilmos válaszában rámutatott arra, hogy a „recepicionális mozgalom tetőfokán” vetette fel a kongresszusi iroda azt, hogy elő kell venni a kongresszusi szabályzatot, és e szabályzatok 69. paragrafusa ellenére az iroda – márciusra – nem hívta össze a kerületi elnökök gyűlését (Vázsonyi, 1894c). A 12 megalakult községkerület

közül három az egyetemes gyűlés ellen, nyolc ellene nyilatkozott, az egyikük pedig nem óhajtott állást foglalni. Ez történt a hatodik községkerület 1894. évi gyűlése előtt. Az elnökség minden megjegyzés nélkül közölte az eredményt, mire ő indítványt adott be arról, hogy sürgősnek tartja egy gyűlés összehívását. Adjuk át a szót Vázsonyinak: „Pompás jelenet következett indítványom benyújtása után. Az elnök rögtön észrevette, hogy a gyűlés nem határozatképes. Kimondván ezt az enuncziációt, néhány percznyi vita után az elnök visszavonta kijelentését, és az ülés varázstűtésre határozatképes lett. Most az elnök azt indítványozta, hogy indítványom maradjon a jövő évi rendes kerületi ülésre. Ebben sem volt szerencsés, mert a gyűlés Tatay Adolf dr. indítványára elhatározta, hogy javaslatom tárgyalására még az idén rendkívüli kerületi ülés tartassék. Fokozta az iroda kellemes hangulatát, hogy a gyűlés előzőleg két indítványomat egyhangúlag elfogadta. Indítványomra a hatodik községkerületet kongresszusi választókerületekre beosztó bizottság hiányos munkálata visszautasított; az államsegély dolgában pedig elhatározta a gyűlés, hogy ne csak a kormánynál, hanem a képviselőháznál is kérvényezzük felemelését, valamint kimondta azt is, hogy a zsidó iskolaalap felállításáról a kormánytól adatok kéressenek és a kerületekkel közöltessenek” (Vázsonyi, 1894c:5). Ezt a vereséget leplezni kellett, erre szolgált az iroda havi közlönye, az eredményért Mezey Ferenc a vidéki tagokat tette felelőssé. Az országos iroda azt is állította, hogy a „kerületek felének beleegyezése nélkül nincs kongresszus”. Ám ez sem áll meg – érvel Vázsonyi –, hiszen minden harmadik évben kell tartani gyűlést, és csak a rendkívüli gyűlésekre vonatkozik a feles szabály. „Ha a kerületek felének beleegyezése nélkül nincs kongresszus, akkor nagyon kár volt a kerületeket megkérdezni, hogy kell-e nekik kongresszus, vagy nem, hiszen a kerületi képviselvek fele meg sem alakult. Az ország huszonhat községkerülete közül csak tizenkettő alakult meg, a kerületi képviselők fele tehát nem lévén megalakulva, sohasem kaphatjuk meg a kerületi képviselvek felének beleegyezését a kongresszushoz. Ez a bolond helyzet önmagában is elég bizonyíték, hogy az egyetemes gyűlést nem a kerületek határozata, hanem a statutumok parancsa alapján kell egybehívni” (Vázsonyi, 1894c:6). A község szervezési szabályzat 76. paragrafusa szerint az összes magyarországi és erdélyi izraelita szabadon választott 86 képviselőjéből áll a gyűlés. De összesen 44 kongresszusi képviselő van, az 1869-ben kijelölt községkerületi beosztások aránytalanok lettek. „Mi tehát a különbség köztünk? Én ragaszkodom a község szervezési szabályzat 76. szakaszához, az iroda közlönye pedig a választási szabályzathoz. Én teljes kongresszust akarok, az iroda közlönye beéri csonka kongresszussal. Én azt akarom, hogy a kongresszuson a kongresszusi zsidóság valódi nézete jusson kifejezésre, az iroda közlönye pedig ajtót akar nyitni a szeszélyes véletlennek és a választási furfangoknak. Mikor kétségtelen, hogy a község szervezési szabályzat 76. szakasza és a választási szabályzat egymás mellett meg nem állhatnak, és a kettő közt választanunk kell, nem helyesebb-e az én választásom, mint az irodai közlönyé?” (Vázsonyi, 1894c:6) Vázsonyi azzal bírálta az irodát, hogy amikor Eötvös József 1870. április 2-án, az ortodox szakadás után, a községkerületi elnökökhöz írott levelében a szervezeti szabályok folytatására ösztönözte az irodát, az nem tett semmit. S ennek eredményének tudja be azt, hogy a szakadás után megalakult 21 községkerületből ma csak 12 létezik.

1894. június 26-án a képviselőházban tárgyalták a recepciós javaslatot. A bizottságok kibővítették az eredeti tervezetet, a közoktatásügyi és igazságügyi bizottság új szakaszt hozott létre, melyben leírták azt, hogy az 1868:LVIII. tc. 18–21. és 23. paragrafusai is vontakoznak az „izraelitákra”, s kizárólag a 22. paragrafus átvételét – mely a temetőekben való akadálytalan és vegyes temetkezést engedélyezi a bevett felekezetek tagjainak – nem támogatta, mondván, hogy a vallási türelmetlenséget ébresztené fel. A képviselőház elfogadta a javaslatokat.

Balassagyarmaton fogadta a király a zsidó vezetőket, ami nagy előrelépés volt, ám októberben a főrendiház – 6 szavazatkülönbséggel (103 igen, 109 nem) – elvetette a recepciót. A főrendiházban Zichy Nándor gróf és Rudnyánszky József báró nyilatkozott a recepció ellen. Még a főrendiház bizottsági tárgyalásán fogadták el Daruváry Lajos lelkész indítványát, mely szerint zsidó lelkész, tanító és községi előljáró csak az lehet, aki magyar állampolgár, és Magyarországon képezték ki. 1894. október 6-án a főrendiházban 109 szavazattal 103 ellenében elbukott a recepció, az áttérési szakaszt kifogásolták a leginkább a bírálók (Salacz, 1938:336–337).

Közben a kormány belebukott a változtatásokba, és eljött az 1895. év. A VI. községkerület március 25-re rendkívüli közgyűlést hívott össze Budapestre, és a tárgy Vázsonyinak „egy” indítványa, melyet a június 4-i közgyűlésen már nem tárgyalhattak.¹⁷ Márciusban ismét elbukott a recepció, a főrendiház 117 szavazattal 111 ellenében nem fogadta el. A legnagyobb problémát itt is az ún. „áttérési viszonyosság” jelentette, amit többen is elleneztek. Ugyanakkor a polgári házasság és az anyakönyvezés tekintetében meghajoltak a főrendek.

1895. március 26-án, a pesti izraelita hitközség dísztermében rendkívüli közgyűlést tartott a VI. községkerület, és a tárgy Vázsonyinak az 1894. június 4-i közgyűlésre előterjesztett indítványa volt.¹⁸ Az indítvány az volt, hogy – mivel a jelenlegi választási szabályzat alapján – az egyetemes gyűlés teljes és törvényes nem lehet, valamint aránytalan a kerületi beosztás, és a „jelenlegi” szabályzat nem jó, a hatodik községkerület mondja ki, hogy a választási szabályzat módosítását sürgős feladatnak tartja. „...A hatodik községkerület tehát a maga kebeléből bizottságot küld ki, melynek feladatává teszi, hogy a többi községkerület hasonló célra kiküldendő bizottságaival egyesülve, a választási szabályzatot átdolgozza, és a munkálatára a statutumok által kijelölt uton a királyi jóváhagyást kikérje. Az egyöntetű eljárás biztosítására a kerület e határozatát indokolt körlevélben a többi kerülettel közli, és hozzájárulását kéri.”¹⁹ A hatodik kerületi előljáróság február 24-i ülésén elutasította Vázsonyi beadványát, mondván, hogy a kongresszus bármely szabályzatát „csak egy későbbi kongresszus változtathatja meg. Ennélfogva a legközelebbi kongresszust csak az első egyetemes gyűlés által készített választási szabályzat szerint tartja egybehívhatónak, és egy oly indítványhoz, mely a kongresszusnak más választási módok mellett való egybehívását célozza, hozzá nem járulhat”.²⁰ S ezt a határozatot terjesztette a közgyűlés elé, a végeredmény borítékolható volt.

Vázsonyi Vilmos szerint a „nemzet” már recipiálta a zsidóságot, a korona és a képviselőház is mellettük áll. Ám a főrendiházról az volt a véleménye: „A rendi kamarák mindenfelé eltűnnek, vagy a népképviselői eszméhez idomulnak....” (Vázsonyi,

1895:2). Ráadásul a főrendiház azért bünteti őket, mert a szabadelvűség táborában látja a zsidóságot, s bosszúból szavazták le a recepciót. A képviselőház április 25-én kezdte tárgyalni a főrendiház másodszori „üzeneteit”. Szapáry Gyula és társai azt javasolták, hogy a recepciós javaslatot egyesítsék a vallás szabad gyakorlatáról szólóval, s így kimaradna a törvényből a kereszténységről a zsidóságra való áttérés külön jogi rendezése. Ezt nem fogadták el, és fenntartották az eredeti javaslatot. A főrendiház a visszaküldött javaslatokat ismét kiadta a bizottságoknak, melyek ragaszkodtak korábbi jelentéseikhez.

Végre májusban (15–16.) megtört a jég, és a főrendiház elfogadta a recepciót, ám elvetette a zsidó vallásra való áttérést szabályozó szakaszt, 96-an szavaztak mellette, 96-an ellene, s az elnök, Vay Béla báró pozitív szavazata döntött, mely azt jelentette, hogy az 1868:LVIII. tc. öt szakaszának a zsidóságra történő kiterjesztését javasolta (ez volt a 3. paragrafus), a temetőhasználat kivételével. Az *Egyenlőség* gárdája elfogadhatónak tartotta a 2. paragrafus kihagyását (más vallásúak áttérése), mert a vallás szabadságáról szóló törvényben megvan. Szeptember 30-án a képviselőházban is elfogadták a zsidóság egyenjogúsításáról szóló törvényt, a kihagyott 2. paragrafus helyett új szakaszt vettek fel a vallás szabad gyakorlásáról szóló javaslatba, mely az 1868-as törvénynek az áttértekre vonatkozó rendelkezéseit minden bevett reliigióra kiterjesztette. Bánffy október 13-án terjesztette fel a királynak, s az három nappal később szentesítette azt a törvényt, mely 1895:XLII. tc.-ként került be a törvénytárba.

A hosszú recepciós harcot Palágyi Lajos értékelte az *Egyenlőség*-ben, és kiemelte Vázsonyi meghatározó szerepét: „S itt tartom konstatálni azt, hogy a ki a fiatalság tagjai közül legtöbbet fáradott, legtöbbet eljár, legtöbbet írt, az – eltekintve a mozgalom elnökének, Mezei Mórnak nagyfontossagu munkásságától – dr. Vázsonyi Vilmos volt. Nem akarok egy ily mozgalmat, mely egy vallásnak szerzett tiszteletet, egy személyhez fűzni, mert hiába van egy személy minden buzgósága sok ezer tényező hozzájárulása nélkül. Mégis hangoztatnom kell azt, hogy dr. Vázsonyi Vilmos volt az, ki legszívósabban, legállandóbban azonosította magát a tervvel, s azt sajátjának tekintve, úgy viselte gondját, úgy féltette, mint a szülő saját gyermekét... az *Egyenlőség* volt az a tüzhely, melyen a terv főtt. Maga dr. Vázsonyi Vilmos e lapban fejtette ki nézeteit, s az egész akciózt e lap nélkül el sem tudom képzelni...” (Palágyi, 1895:5).

Palágyinak természetesen igaza volt, de Vázsonyi Vilmos számára a zsidó recepció ügye csak egy kudarcokkal és küzdelmekkel övezett pálya első fontosabb állomását jelentette.

JEGYZETEK

¹ A kutatást az Oktatási Minisztérium által biztosított posztdoktori ösztöndíja tette lehetővé, melyet az ELTE TÁTK Történeti Szociológia Tanszékén dolgozva használtam fel, 2004 és 2006 között. A kutatómunka egyik eredményként született meg e rész tanulmány is.

² Tulajdonképpen még a zsidóság iránti szimpátiával nem nagyon vádolható Kovács Alajos is cáfolta a bevándorlási tézist (Kovács, 1922:13). Lásd Varga, 1992:59–80.

³ „A zsidók a képviselő ur szerint azért nem jó magyarok, mert egyszer a vasuti étkezőkocsiban negyvenkét étkező zsidó németül beszélt. Én nem utaztam még együtt a képviselő urral vasuti étkező kocsiban, de

elnöklete alatt volt szerencsém működni a véderőmozgalomban. Ha jól emlékszem, a vigadói nagy-gyűlésen nem németül tartottam beszédet. Hogy azonban ne higye rólam valaki, mintha én is a képviselő ur által kinevezett »magyar zsidó kivételek« sorába tartanám magamat felvételni, hozzáteszem, a mit velem együtt Polonyi Géza képviselő urnak is tudnia kell, hogy az egyetem hazafias mozgalmaiban a zsidó válásu egyetemi ifjak aránytalanul nagy számban szoktak részt venni. Hiszen a Kreuzzeitung hányszor írta meg, hogy a zsidók csinálják Magyarországon a Kossuth-kultuszt. Hiszen az oláh memorandum egész Európában bevádolta a magyar zsidókat, hogy sovíniszta magyarok...” (Vázsonyi, 1893c:3).

⁴ Törvényjavaslat az izraelita vallásról: 1. § Az izraelita vallás törvényesen bevett vallásnak nyilvánítatik. 2. § Az izraelita vallásról keresztény hitre, vagy megfordítva, keresztény hitről az izraelita vallásra való át-térésekre az 1868:LIII. t. cz. 1–8. §§-aiban, valamint ugyanazon törvény 14. §-ában foglalt rendelkezések hatálya kiterjesztetik. 3. § A jelen törvény végrehajtásával a miniszterium bízatik meg. Kelt Budapesten, 1893. április 25. Csáky Albin gróf m. kir. vallás és közoktatásügyi miniszter.

⁵ A másodikkal volt ellenállás a kongresszusi zsidóság körében, mert a neológ rabbik féltek, hogy jövedelmük egy részét elveszítik.

⁶ Az 1892. évi február 18-ára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója. 12. kötet. Budapest, 1893, 4.

⁷ „Nem szabad különbséget tennünk zsidók és zsidók között azon ok miatt, hogy egyik neológ, a másik orthodox, s hogy az egyik művelt s a magyar állameszmébe beolvadt, a másik pedig a felekezetiesség sűrűjében tévelyeg, s még nem érzi a magyar nemzeti eszme vonzerejét. Majd érezni fogja, mert a nagylelkűség vonz, a szabadság és testvériség asszimilál...” (Beksics, 1893:1).

⁸ „A szabadkőművesség a keresztény társadalom alapjait tervszerűleg ássa alá. Az épület, melyben az egyház által civilizált nemzedékek annyi század óta menhelyt találtak, minden részében ropog... A katolicizmus országos üldözése tehát a szabadkőművesek ezen parancsa folytán történik meg, melyet a kormányon lévők most szó szerint végrehajtanak rajta...” Societa Alfieri p.1871.szab.4.szakk.: a katolicizmust üldözve a protestánsokat kell támogatni. Haugg, 1893.

⁹ MNL P 1106: Demokratia páholy 2. cs: Ügyrendi iratok: 1893–1897. A „kutatás” azt jelenti, hogy a jelentkezőről egy vagy több kijelölt tag véleményt mond, melyben az aktív szabadkőművesi, illetve az adott páholyban betöltendő leendő munkájáról, személyiségéről mondanak véleményt.

¹⁰ Eötvös-páholy: 1877. január 8-án (a páholy iratai szerint 5-én) alakult (az elaltatott zur Grossmuth páholy tagjai), skót ritusú, 1917: 206 tag. E páholy hozta létre a br. Eötvös József irodalmi és nyomdai rt.-ét, mely a *Világ* c. politikai napilapot adta ki és szerkesztette, valamint a Nép- és ifjúsági naptárt és a *Progresszión* c. lapot. 1917-es célok: kozmopolitizmus, ateizmus, kommunizmus. Megalapította és támogatta a Népfürdő és az Eötvös levesosztó egyesületeket, részt vett a Lábadozók otthona és az Országos lelencház létrehozásában. 1920-ban BM-rendelettel szűnt meg. Szabadkőműves Szervezetek Levéltára. Repertórium, Budapest, 1967, Kézirat.

¹¹ MNL P 1101: Eötvös Páholy 5. kötet.

¹² 422. ülés 1894. február 1-jén. MNL P 1101: Eötvös Páholy 5. kötet.

¹³ Uo.

¹⁴ 449. sz. építészeti rajz 1895. évi január 17-én t.I.f. munk.

¹⁵ Ezenkívül hivatkozik még az 1843. évi törvényjavaslatra, mely a 10. szakaszában kimondja, hogy „jelen törvény kihirdetésétől számítva 10 év után az országbeli zsidók közt rabbi csak az lehet, a ki a magyar nyelvet érti, írja és beszél” (1843–44. országgyűl. ir. IV. köt. 302. szám.) Vázsonyi, 1893h:3.

¹⁶ „A magyar kath. klérus tehát utólagosan megbélyegezte a szabadságharcot, és a magyar egyház különállásának hangoztatása helyett azt kérte az uralkodótól, hogy úgy bánjanak vele, mint az egységes és oszthatatlan osztrák monarchia egyik egyházával. A szabadságharcz korszakának ezen gyalázása még jobban nyilvánul ugyanazon püspöki értekezlet egy másik emlékiratában, amelyben a püspökök kimondják, hogy a tizedet eltörölő 1848. törvény semmis és érvénytelen. Az 1848:XIII. t. cz. örök emlékezet okáért törvénybe iktatta a klérus nagylelkű lemondását a tizedek jövedelméről, míg az esztergomi püspöki értekezlet azt hirdette, hogy a papság csak a kényszerűségnek engedett, veszedelmes fenyegetések okozták lemondását azokban az erőszakos időkben, mikor a trónok összeroskadtak, és a szent és a profán felség egyaránt romokban hevert” (Vázsonyi, 1893d:44–45).

¹⁷ *Egyenlőség*, 1895, 14. évf., 9. sz., március 1., 8.

¹⁸ *Egyenlőség*, 1895, 14. évf., 12. sz., március 22., 8.

¹⁹ *Egyenlőség*, 1895, 14. évf., 12. sz., március 22., 8.

²⁰ *Egyenlőség*, 1895, 14. évf., 12. sz., március 22., 8.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Beksics Gusztáv (1893): A zsidó vallás recepciója. *Pesti Hírlap*, május 7., 1–2.
- Berényi Zsuzsanna Ágnes (2005): *Budapest és a szabadkőművesség*. Argumentum, Budapest.
- Egyenlőség* (1893a): A VI. községkerület közgyűlése. 12. évf., 24. sz., június 16., 3–9.
- Egyenlőség* (1893b): Törvényjavaslat az izraelita vallásról. 12. évf., 50. sz., december 15., 3–7.
- Haugg Leó (1893): Az egyházpolitikai program és a szabadkőművesek. *Magyar Állam*, május 16.
- Justus (1893): A recepció javaslata a bizottságban. *Egyenlőség*, 12. évf., 41. sz., október 13., 3–4.
- Kovács Alajos (1922): *A zsidóság térfoglalása Magyarországon*. Magánkiadás, Budapest.
- Magyar Állam* (1893): Szavazás után. 31. évf., május 14.
- Magyar Állam* (1894): Vörös és fekete zászló. 32. évf., január 9., 1.
- Mezey Ferenc (1894): Recepció és szervezet. *Magyar Zsidó Szemle*, 11. évf., 8–9. sz., 403–430.
- Mezőfi Vilmos (1895): A néppárt és a szocialdemokraták. *Egyenlőség*, 14. évf., 19. sz., május 10., 4–5.
- Nemzet* (1893): A zsidók recepciója. május 7., 1.
- Palágyi Lajos (1895): Bezárult korszak. *Egyenlőség*, 14. évf., 48. sz., október 25.
- Salacz Gábor (1938): *A magyar kultúrharc története 1890–1895*. Bécs.
- „Ugyanaz” (1890): A gyűlölet tábora. *Egyenlőség*, 9. évf., 18. sz., május 2., 1–4.
- Varga László (1992): Zsidó bevándorlás Magyarországon. *Századok*, 126. évf., 1.sz., 59–80.
- Vázsonyi Vilmos (1893a): Feltételes szabadelvűség. *Egyenlőség*, 12. évf., 35. sz., szeptember 1., 1–2.
- Vázsonyi Vilmos (1893b): A kiegészített javaslat. *Egyenlőség*, 12. évf., 42. sz., október 20., 1–3.
- Vázsonyi Vilmos (1893c): A kifogások hősei. *Egyenlőség*, 12. évf., 11. sz., március 17., 1–4.
- Vázsonyi Vilmos (1893d): *A királyi placetum a magyar alkotmányban*. Grill Károly cs. és kir. udv. könyvkereskedése, Budapest.
- Vázsonyi Vilmos (1893e): A recepció megvalósítása. *Egyenlőség*, 12. évf., 17. sz., április 28., 1–3.
- Vázsonyi Vilmos (1893f): A recepció nemzeti szempontból. A szebeni gyűlés alkalmával. *Egyenlőség*, 12. évf., 30. sz., július 28., 1–2.
- Vázsonyi Vilmos (1893g): Bonyodalmak. *Egyenlőség*, 12. évf., 19. sz., május 12., 1–3.
- Vázsonyi Vilmos (1893h): Egy lépés előre. *Egyenlőség*, 12. évf., 50. sz., december 15., 1–3.
- Vázsonyi Vilmos (1893i): Vallásszabadság és recepció. *Egyenlőség*, 12. évf., 20. sz., május 19., 1–3.
- Vázsonyi Vilmos (1894a): A főrendiház döntése előtt. *Egyenlőség*, 13. évf., 18. sz., május 4., 1–3.
- Vázsonyi Vilmos (1894b): A klerikalizmus hadüzenete. *Egyenlőség*, 13. évf., 3. sz., január 19., 1–3.
- Vázsonyi Vilmos (1894c): Reczepczió és szervezet. *Egyenlőség*, 13. évf., 32. sz., augusztus 10., 4–7.
- Vázsonyi Vilmos (1894d): Szent-Vincze éjszaka. *Egyenlőség*, 13. évf., 2. sz., január 12., 1–3.
- Vázsonyi Vilmos (1895): A képviselőház feladata. *Egyenlőség*, 14. évf., 14–15. sz., április 5., 1–2.

Boros Szilárd – Kolozsi Pál Péter

Egy 21. századi geopolitikai összeütközés természetrajza Kína és az USA példáján keresztül

*A technológia, az adat és a pénz jelentőségének
felértékelődése a nagyhatalmi konfliktusokban*

The Attributes of a Geopolitical Clash in the 21st Century Through the Example of China and the US

*The Appreciation of Technology, Data and Money
in Major Geopolitical Conflicts*

Összefoglalás

A következő évek-évtizedek nagy kihívása a technológiai fejlődés, a pénz megújulása és a fenntarthatóság felértékelődése mellett a geopolitikai környezet átalakulása lehet. A Modelski-féle ciklusok alapján az utóbbi évtizedek hegemon hatalmi szereplőjének tekinthető Egyesült Államok legitimációs kihívással szembesül, amelyben a

BOROS SZILÁRD, PTE Természettudományi Kar, Földtudományok Doktori Iskola (borosszilard@yahoo.com), DR. KOLOZSI PÁL PÉTER PhD, főosztályvezető, Magyar Nemzeti Bank, egyetemi docens, BCE MNB Tanszék, tudományos munkatárs, NKE Kormányzástani és Közpolitikai Tanszék (kolozsip@mnb.hu).

legnagyobb kihívója Kína. A regnáló és a felemelkedő nagyhatalom között egy thuküidészi csapdahelyzet alakult ki, a szinte természetes rivalizálás és összecsapás már elkezdődött. Ezt a konfliktust alapjaiban meghatározza, hogy a geopolitika keretei is átalakulóban vannak, amit jól mutat, hogy az Egyesült Államok és Kína közötti összecsapás a hagyományos kereskedelmi tereken túl hangsúlyosan érinti a digitalizálódó pénz, az egyre fontosabb erőforrást jelentő adatok és információk, az ugrásszerűen fejlődő technológia és a stratégiai szempontból egyre fontosabbá váló kibertér és az űr világát. A mostani összecsapás nem veszély nélküli, bár a vezető hatalmak közötti katonai konfliktus esélyét csökkenti, hogy túl magasak lehetnek a költségek az előre nem jelezhető kimenetek és következmények miatt.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: F59, O00, P16

Kulcsszavak: geopolitika, geoökonómia, USA, Kína, nagyhatalmi ciklusok, Thuküidész csapdája, technológia, kibertér, kereskedelmi háború

Summary

Alongside the technological progress, the renewal of money and the appreciation of sustainability issues, the major challenge for the next few decades will be the transformation of the geopolitical environment. Based on the Modelski-cycle, the United States, a hegemonic powerhouse of recent decades, faces a legitimacy challenge, with China as its biggest challenger. Between the reigning and rising superpowers, a Thucydides trap was formed, and the almost natural rivalry and clash had already begun. This conflict is fundamentally determined by the fact that geopolitical frameworks are also in the process of being transformed, as illustrated by the fact that the US-China rivalry, beyond traditional trading spaces, is also present and has a strong impact on the spaces of digitized money, data and information as an increasingly important resource, soaring technology and also the cyberspace and the outer space. The current clash is not without danger, although the likelihood of a military conflict between leading powers is reduced because it could be too costly due to the unpredictability of the outcomes and consequences.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: F59, O00, P16

Keywords: geopolitics, geoeconomy, USA, China, power cycles, Thucydides trap, technology, cyberspace, trade war

BEVEZETÉS

A globális politikai és gazdasági rend jelentős átalakulás előtt áll, mind gazdasági-társadalmi, mind pedig geopolitikai és geoökonómiai értelemben (Virág, 2019). Az utóbbi fél évszázad társadalmi-gazdasági folyamatait egy belső feszültséget jelentő kettősség jellemezte. Egyrésről példátlan volt a gazdasági fejlődés, a gazdasági teljesítmény nö-

vekedése,¹ százmilliók emelkedtek ki a szegénységből annak köszönhetően, hogy a globális növekedésből Kína, India, illetve gyakorlatilag a teljes délkelet-ázsiai régió profitálni tudott. Másrészről azonban egyre több jel utal arra, hogy a jelenlegi gazdasági-társadalmi fejlődés fenntarthatatlan. Az egyik leginkább szembeötlő jelenség a demográfiai robbanás,² a jövedelmi egyenlőtlenségek növekedése, valamint hogy a valóban kimagasló növekedéshez óriási eladósodás társul.³ A fentieket tetézi a klímaváltozás kihívása, ami akár vissza is fordíthatja az utóbbi évtizedek eredményeit,⁴ miközben hangsúlyosan figyelembe kell vennünk a technológiai fejlődés gyorsulását, a robotok és a mesterséges intelligencia fokozódó elterjedését, a digitális kor beköszöntének a pénzügyek világára gyakorolt hatását is.

A fenti gazdasági-technológiai kihívásokat kiegészíti a geopolitikai környezet átalakulása. Csizmadia (2019) rámutat, hogy a 2008-ban kirobbant globális pénzügyi válságig tartó hiperglobalizációt követő időszak legfontosabb geopolitikai trendje a multipolarizáció, amelyben új együttműködések, új szereplők, új gondolkodási formák, új megoldások, új értékrendek alakulnak ki. A korábbi egypólusú világ helyett többpólusú világrend van kialakulóban, egy olyan versenyben, amely a „kereskedelem nyelvén, de a háború logikája szerint zajlik”. A geopolitikai verseny átalakítja a globális gazdaságot, a globális erőviszonyokat és a kormányzást. „A 2008-as pénzügyi-gazdasági válság előtt a geopolitika inkább csak helyi szinten játszott szerepet, manapság azonban újra fellángoltak a nagyhatalmak közötti konfliktusok is. A katonai csapások helyét átveszik a gazdasági szankciók, a katonai szövetségeket az egymással versenyző kereskedelmi rendszerek” – írja Csizmadia. Ebbe a trendbe illeszkedik a Kína által 2013-ban meghirdetett „Egy övezet, egy út” kezdeményezés, amelynek célja, hogy visszaszerezze Eurázsia egykori történelmi, kulturális, gazdasági és kereskedelmi jelentőségét, a világgazdaság tengelyét pedig áthelyezze az óceánokról a szárazföldre.

Eszterhai (2019) szerint a globalizáció a „posztatlanti globalizáció” szakaszába lépett, ami megkérdőjelezi a világgazdaság korábbi atlantcentrikusságát, növekvő teret adva a nem nyugati nagyhatalmak számára. A felemelkedő nagyhatalmak közül kiemelkedik Kína, miközben a nyugati országok dominanciája csökken. A világgazdaság három nagy centruma, az Egyesült Államok, az Európai Unió és Kína egyre inkább hasonló mértékben vesz részt a globális értékláncban.

Jelen tanulmány arra a geopolitikai helyzetre fókuszál, hogy a világgazdaság pólusa Kelet felé tolódik, és „beléptünk az eurázsiai korszakba” (Matolcsy, 2019a). Azt tekintjük át, mennyire lehet beilleszteni az USA és Kína között már most is zajló konfliktust a korábbi geopolitikai modellekbe, mennyire ismerhetők fel a korábbi konfliktusminitáratok, illetve mindezek alapján milyen geopolitikai összezapásokra készühetünk a 21. században?

HOSSZÚ TÁVÚ NAGYHATALMI CIKLUSOK A GEOPOLITIKÁBAN

A geopolitikai színtéren az erőegyensúly folyamatosan változik, és dinamikusán alakul át olykor rövidebb, máskor hosszabb időszakok alatt. A nagyhatalmak felemelkedésének és elbukásának kérdése régóta foglalkoztatja a nemzetközi kapcsolatokkal,

a politikatudománnyal és a geopolitikával foglalkozó kutatókat. A gazdaság oldaláról kiinduló cikluselméletek alapját elsősorban Kondratyev 1920–30-as években kidolgozott, 1935-ban publikált *The Long Waves in Economic Life* (A hosszú távú hullámok a gazdasági életben) című munkája szolgáltatta, amely 30–70 éves technológiai ciklusokon alapuló gazdasági ciklusokkal foglalkozott (Kondratieff–Stolper, 1935). Az elmélet szerint az egyes ciklusok alapját a technológia robbanásszerű fejlődése⁵ és ezzel párhuzamosan az új találmányok klaszterszerű megjelenése szolgáltatta. Részben a Kondratyev-ciklusokra alapulva született meg az 1970-es években Wallerstein világszisztem-elmélete (Wallerstein, 1974; 1983; 1992) is, amely alapvetően a különböző fejlettségű országokat sorolta be három országtípusba (centrum–félperiféria–periféria), illetve az egyes kategóriába tartozó államok közötti interakciókat és tranzakciókat vizsgálta.

A politikai fókuszú globális hatalomváltás ciklusaira vonatkozóan az egyik legmeghatározóbb elmélet a hosszú távú ciklusok Modelski-féle modellje (Modelski–Thompson, 1988), amely szerint az amerikai kontinens felfedezése óta öt nagyobb globális hatalmat lehet megkülönböztetni. A 15–16. században a portugál volt az első korszak, majd ezt követte egy holland és két brit éra, amit a 20. században az amerikai ciklus váltott fel. Modelski, elsősorban a realista nemzetközi kapcsolati elméleteket alapul véve, azt a következtetést vonta le, hogy a hatalmi játszmák és az erőegyensúly dinamikus változása alapján a megfigyelt évszázadokban egy-egy nagyhatalom a politika színterén globális jelleggel kiemelkedett, elérte a zenitjét, majd ez követően egy hanyatlási szakasz vette kezdetét, amelyben a regnáló nagyhatalom politikai legitimitása megkérdőjeleződött, ezzel párhuzamosan egy másik, felemelkedő nagyhatalom jelent meg. A modell szerint egy-egy nagyhatalmi ciklus 80–100 esztendő t ölelt fel. A modell központi eleme, hogy a nemzetállami keretek közül kilépő, és ezzel felemelkedővé váló nagyhatalomnak rendelkeznie kell a megfelelő katonai képességekkel ahhoz, hogy a világ tengeri útvonalait ellenőrizni tudja, mivel ezen keresztül képes a területi terjeszkedésre és kivételezett pozíciójának fenntartására. A világhatalom legitimitásának elvesztése, illetve hanyatlása a vízi utak feletti ellenőrzésért folytatott küzdelemmel járt együtt az új, felemelkedő hatalom és a regnáló hatalom között.

Modelski modelljét számos kritika érte, a legfontosabb kritikai észrevétel a túlzott etnocentrizmus volt, azaz hogy a modell túlságosan Európa- és Nyugat-fókuszú, nem veszi figyelembe a korábbi, illetve a megjelölt világhatalommal párhuzamosan működő, meghatározó egyéb nagyhatalmakat (pl. Kínai Birodalom, India, Habsburg Birodalom), illetve azok jellemzőit. Ehhez szorosan kapcsolódó kritikát jelentett, hogy Modelski a nagyhatalmat elsősorban politikai-katonai alapú entitásként értelmezte, a gazdasági erőt és befolyást nem vette megfelelő mértékben figyelembe. A kritikák szerint egy nagyhatalmi pozíció nem értelmezhető a gazdasági erő számbavétele nélkül, illetve a világtörténelem során nem volt jellemző hegemon hatalom kiemelkedése, ahogy az a modellből következne, sokkal inkább csak egy-egy nemzetállami alapú birodalom, amely relatív helyzeti előnyéből következően időlegesen kiemelkedett más nagyhatalmak közül, vagy azok kárára (Denemark et al., 2000). Minden hibája ellenére Modelski 80–100 éves birodalmi életciklus-elmélete, illetve az egyes nagyhatalmak és

birodalmak ilyen időtávban való vizsgálata sok szerző gondolkodását inspirálta és hatotta át, illetve hatására számos további elmélet keletkezett. Napjaink nagyhatalmakra és birodalmakra vonatkozó munkáiban, kiemelten az USA és Kína helyzetére vonatkozóan számos esetben felfedezhető a 80–100 éves birodalmi ciklusban való gondolkodás.

1. táblázat: A globális politika hosszú ciklusainak magyarázata Modelski szerint

Szakaszok			
Globális háború/nagy háborúk	Világhatalom – nemzetállam	Legitimitás elvesztése	Hanyatlás – kihívó
Portugál ciklus			
1494–1516 Itáliai és indiai-óceáni háború	1516–1539 Portugália	1540–1560	1560–1580 Spanyolország
Holland ciklus			
1580–1609 Németalföldi függetlenségi harcok	1609–1639 Hollandia	1640–1660	1660–1688 Franciaország
Első brit ciklus			
1688–1713 XIV. Lajos háborúi	1714–1939 Britannia I–II.	1740–1763	1764–1792 Franciaország
Második brit ciklus			
1792–1815 Francia forradalom és napóleoni háborúk	1714–1939 Britannia I–II.	1850–1873	1874–1914 Németország
Amerikai ciklus			
1914–1945 Az első és második világháború	1945–1973 Egyesült Államok	1973–2000	2000–2030 Szovjetunió

Forrás: Modelski, 1988

AZ USA–KÍNA-KONFLIKTUS MINT THUKÜDIDÉSZ-CSAPDA

A Thuküdidész-csapda történelmi perspektívából

A geopolitikai mozgások egyik jellegzetes helyzetét írja le a Thuküdidész-csapda, amely a regnáló és a felemelkedő nagyhatalom elkerülhetetlen összecsapása. Az első ilyen szituációt Athén és Spárta viszonylatában azonosították, de ezt követően a világ-történelemben számos hasonló esemény zajlott le, amelyek közül a legismertebbeket a Harvard University Belfer Intézete elemezte.⁶ Napjainkig 16 esettanulmányt dolgoztak fel, amelynek a következtetései az USA és Kína viszonylatában is relevánsak lehetnek. A 16 esetből 12 végződött háborúval. Kronológiai szempontból minél inkább közelítették napjainkhoz az esetek, annál kevesebb volt a nyílt háborúval végződő konfliktus. Ebben szerepe lehetett a nukleáris elrettentésnek is, amely szignifikánsan csökkentette a nyílt konfrontáció valószínűségét.⁷

A nem háborúval végződő esetek közül, a 15. századi spanyol–portugál csapdát leszámítva, karakteres hasonlóságok mutatkoznak az USA és Kína között fennálló, jelenlegi helyzettel. Az egyik esettanulmány az Egyesült Államok és az egykori brit birodalom között a nyugati felségterületekért folytatott rivalizálást dolgozza fel. Az USA a 20. század elejére a gazdasági teljesítmény tekintetében beérte a teljes brit birodalmat, és egyre határozottabban kezdett el kommunikálni a USA határai körüli európai beavatkozásokkal szemben, miközben a flottáját folyamatosan erősítette.⁸ A britek, mivel a birodalom egyéb területein is problémákkal néztek szembe, fel akartak készülni a nyílt konfliktusra, de az USA a gazdasági erejére támaszkodva viszonylag rövid idő alatt olyan flottát hozott létre, amellyel a brit flotta már csak súlyos veszteségek árán tudta volna felvenni a versenyt. A helyzetet felismerve, a brit birodalom a „nagy kibékülés” („Great Rapprochement”) politikáját alkalmazta, ami alapjában véve az USA amerikai kontinensre vonatkozó politikájához való alkalmazkodást jelentette. Jelenleg a Csendes-óceán tekintetében Kína is hasonló elvek és stratégiai lépések mentén halad, mint ahogy az USA tette egy évszázaddal korábban, csak most épp az USA ellenében (elsősorban a Kelet- és Dél-kínai-tengeren).

A másik eset a hidegháborút (1946–1989) dolgozza fel, amelyben a két rivális nagyhatalom a kibékíthetetlen politikai-ideológiai ellentétek ellenére sem sodródott nyílt konfliktusba. Habár a két nagyhatalom soha nem került közvetlen konfliktusba, számos közvetett vagy helyettesítő háborút⁹ vívtak. A szakértők véleménye szerint a közvetlen konfliktus elkerülésének elsődleges indoka a nukleáris elrettentő erő volt, további magyarázó tényezőként említették még a földrajzi távolságot, illetve a felderítési technikák és technológiák rohamos fejlődését, amely képes volt elejét venni a felek közötti félreértéseknek. Az 1970-es évektől a nukleáris elrettentő erőt kiegészítette a kölcsönös korlátozó egyezmények (SALT-egyezmények) aláírása, ezzel erősítve a kétoldalú bizalmat, és tovább csökkentve az atomfegyverek bevetésének lehetőségét.

Az Egyesült Államok és Kína között fennálló feszült viszonyban is meghatározó elem a nukleáris elrettentés. Habár az USA nukleáris rakétafejeinek száma a kínainak többszöröse (kb. 6200 darab, szemben a mintegy 300 darabbal), de Peking számára ez a mennyiség is elegendő ahhoz, hogy részt tudjon venni egy nukleáris konfliktusban. A nyílt konfliktus esélyét tovább csökkenti, hogy az USA és Kína vonatkozásában is fennáll a nagy földrajzi távolság, amely nagyban megnehezíti egy hagyományos, nyílt katonai konfliktus esetén a hadsereg utánpótlásának logisztikáját. A felderítési és megelőzési technológiák fejlődése töretlen volt az elmúlt évtizedekben, így mind a nukleáris incidens, mind a hagyományos katonai konfliktus esetén a felek már jóval korábban értesülhetnek a másik katonai szándékairól.

Egy harmadik esettanulmány Németország 1990 utáni, Franciaország és Nagy-Britannia rovására történő térnyerését dolgozza fel. Németország egyesülését követően nagy volt a félelem az egykori ellenséges országokban (Nagy-Britannia, Franciország), hogy a nagy Németország hasonlóan domináns pozíciókra tör majd, mint a második világháború előtt. Németország azonban inkább az Európai Unió nyújtotta békés keretek között, a gazdasági erő egyre látványosabb térnyerésére támaszkodva, békés eszközökkel érte el, hogy az EU legmeghatározóbb államává váljon. A jelenlegi kí-

nai–amerikai viszonyban a hasonlóság Kína ázsiai szomszédságpolitikájában érhető tetten. Az elmúlt évtizedekben, ahogy Németország is „behálózta” befektetéseivel Kelet-Közép-Európát, úgy Kína is egy hasonló, komplex értékteremtő láncot épített fel a délkelet-ázsiai térségben (Huang, 2017). Mindamellet a hasonlóság abban is tetten érhető, hogy mind Németország, mind Kína a békés, gazdasági alapú felemelkedést hangsúlyozta és valószínűsítette meg.

A Kína–USA-konfliktus és a Modelski-féle cikluselmélet

Kína és az Egyesült Államok 21. századi rivalizálása szempontjából a Modelski-féle cikluselmélet fontos kiindulópont. Az elemzés nyilvánvaló hiátusa, hogy Modelski 1988-ban még nem láthatta, hogy a Szovjetunió helyét Kína fogja átvenni a geopolitikai térben. 1988-ban a kínai reformok még csak kezdeti szakaszukban jártak, és az eredményeik még nem voltak láthatóak. Az azóta eltelt 30 év azonban bebizonyította, hogy egy fejlesztésre fókuszáló államkapitalista rendszer, a fokozatos és az egyéni önérdeket előtérbe helyező liberalizációval kiegészülve, képes kiemelkedő eredményeket elérni (Boros, 2019). Kína 2011-re a világ második legnagyobb gazdaságává vált, és folyamatosan hozza be lemaradását az USA-val szemben. Ennek azért van jelentősége, mert Kína a gazdasági erejére alapozva kezdett a kétezres évek közepétől, illetve főként Hszi Csin-ping 2012-es hatalomra kerülését követően egyre határozottabb globális politikai célkitűzéseket megfogalmazni az Egyesült Államok ellenében.

Modelski az amerikai ciklus legitimációs válságának kezdetét 1973-ra (első olajválság, USD-aranyalap felfüggesztése) datálja, míg 1988-ban a hanyatlás időszakát 2000-re jelezte előre. Az USA legitimációs válságát felülírta a rivális Szovjetunió összeomlása, amivel új geopolitikai helyzet keletkezett. Ezért a modell pontosítása érdekében célszerű az 1990-es évek kortárs geopolitikai szakértőinek főbb gondolatait áttekinteni.

Általános vélemény, hogy az USA 1990 után – először a világtörténelemben – hegemon hatalommá vált, ugyanakkor ezt a hatalmat a geopolitikai szakirodalom különböző indokokból törekénynek vélte. Kissinger (2001; 2015) a hatalmi alközpontok számának sokszorozódását és ezzel az érdekek számának hatványozódását tekintette a legfőbb kihívásnak. A megoldást az intenzív diplomáciai kapcsolatokban és az egyes alközpontok közötti egyensúlyozásban látta. Brzezinski (1993; 1997; 2012) a hagyományos Mackinder-féle, magterületre vonatkozó geopolitikai gondolkodás alapján az USA közép-ázsiai befolyásának megőrzését tartotta kulcsfontosságúnak a hegemon szerep megőrzéséhez, és véleménye alapján a régió feletti ellenőrzés elvesztése az USA hegemon szerepének gyors visszaszorulásával járhat együtt. Friedman (2015; Friedman–Friedman, 1996), illetve Matolcsy (2004) az Egyesült Államok egyedülálló katonai erejéből, földrajzi-gazdasági és politikai berendezkedéséből, illetve innovációs képességéből kiindulva arra a következtetésre jutott, hogy az USA hegemon szerepe fenntartható, de csak akkor, ha sikerül a potenciális riválisokat a regionális és belső feszültségeken keresztül féken tartani.

Az USA hanyatló időszakának kezdetét vagy legitimációs problémáinak fokozódását, illetve a kihívó hatalom, Kína egyre láthatóbbá válását szerencsésebb egy kicsit

hosszabb időszakhoz kötni, mint egy konkrét dátumhoz – mégpedig leginkább a 2001 és 2012 közötti évekhez. Ennek az időszaknak a meghatározó gazdasági eseménye az USA oldaláról a 2007/2008-as gazdasági válság volt, amikor az amerikai pénzügyi rendszer egyre növekvő mérete és nem megfelelő szabályozottsága az amerikai pénzügyi rendszerből kiinduló globális válsághoz vezetett, automatikusan felvetve legitimációs kérdéseket az USA pénzügyi rendszerben betöltött hegemon szerepével kapcsolatban. Az USA a válságban elszenvedett hitelességvesztés ellenére ugyan megőrizte dominanciáját a nemzetközi pénzügyi rendszerben (USD szerepe a tartalékrendszerben, USD-alapú kereskedelmi elszámolási rendszer, SWIFT¹⁰-rendszer), ugyanakkor ez a válság előtti egyedülálló szerephez képest visszalépésként értékelhető (Varoufakis, 2011).

Katonai oldalról a legitimációs problémák közvetlenül a 2001-es New York-i terrortámadások után jelentkeztek, amikor az egymást követő, terrorellenes háborúk jogalapját, majd támogatását egyre több szövetséges állam kérdőjelezte meg. A legitimációs kihívás jelének tekinthető az is, hogy a megtámadott és ideiglenesen elfoglalt országok (Irak, Afganisztán) „bukott államokká” váltak, sok esetben az állami működés alapjainak biztosítása is kérdésessé vált. A terror elleni háború növekvő költségei végül ahhoz vezettek, hogy az USA közép-ázsiai befolyása csökkent, azaz a Brzezinski által megfogalmazott geopolitikai gondolat jelentősen sérült. A gazdasági és katonai legitimációvesztés a nemzetközi politikai színtéren is kikezdte az USA hegemon hatalmát.

A 2001-es év Kína oldaláról is meghatározó volt, mivel ekkor vált Peking a WTO teljes jogú tagjává, ami további lökést adott a gazdasági fejlődésnek. A bő három évtizedes gazdasági fejlődés eredményeként 2012-re Kína reálgazdasági értelemben az USA első számú kihívójává vált, a vásárlóerő-paritáson mért GDP-ben megközelítette az USA-t, míg a világkereskedelemben Kína vált a világ legnagyobb hatalmává, amelynek eredményeként sikerült nemzetközi tartalékait 3000 milliárd USD fölé emelni. A gazdaság fejlődését szemléletesen mutatja, hogy Kína a kétezres években egyre több gazdasági tényezőben és jellemzőben vált világvezetővé, a legnagyobb gyártótól kezdve a legnagyobb exportőrön át a legnagyobb acélgyártóig vagy épp a legnagyobb autópiaciig.

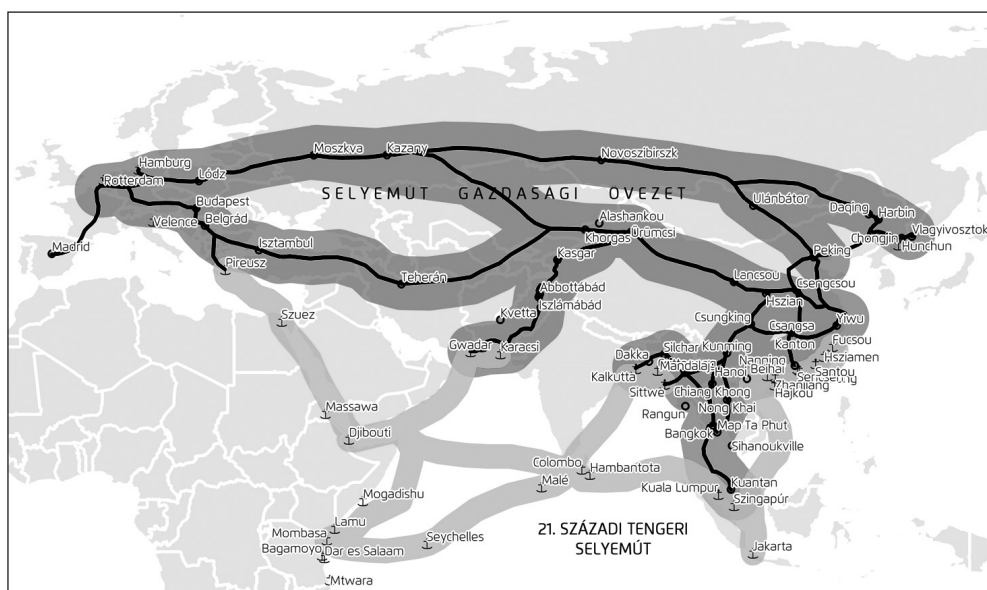
Az Egyesült Államok nemzetközi figyelmét és erejét a kétezres években elsősorban a közép-ázsiai térségben folyó terrorellenes háború kötötte le. Kína a Teng által meghirdetett külpolitikai elv¹¹ mentén jelentős gazdasági alapú befolyásra tett szert a délkelet-ázsiai térségben (Huang, 2017), amire az USA-nak is választ kellett adni, mivel Kína felemelkedése egyre nagyobb veszélyt jelentett az ország regionális megítélése szempontjából. Az USA térségbeli szövetséges államai egyre gyakrabban hívták fel a különböző elnöki adminisztrációk figyelmét a Kína által jelentett veszélyre, illetve arra, hogy az USA nem nyújt nekik megfelelő támogatást Kína ellensúlyozására.

A közép-ázsiai kivonulással párhuzamosan az USA a 2010-es évektől egyre nagyobb figyelmet szentelt a csendes-óceáni térségnek mind gazdasági (Trans-Pacific Partnership – TPP, Trade in Services Agreement – TiSA), mind katonai és politikai szempontból (Pivot/Rebalance toward Asia). Az Obama-adminisztráció a globális gazdasági kapcsolataira és az USA nemzetközi politikai rendszeren belül betöltött szerepére való hivatkozással a fenti politikákkal és intézkedésekkel egyfajta „puha féken tartást” kez-

dett el megvalósítani Kínával szemben. Az USA lépései Kína egyik legnagyobb geopolitika félelmét – „bekerítés és féken tartás”¹² – erősítették fel, ami miatt a kínai vezetés egyre határozottabban kezdte el bírálni az USA térségbeli politikáját.

Kína nemzetközi politikájának határozottabbá és markánsabbá válása egyfajta válaszként is értelmezhető az USA politikájának módosulására. Hszi Csin-ping 2012-es hatalomra lépésével a Teng Hsziao-ping által megfogalmazott „csendben építkezz” külpolitikáját felváltotta a nemzeti érdekek határozott képviselője. Kína Hszi hatalomra lépését követően számos esetben indított olyan önálló, új kezdeményezéseket, amelyek kikezdték az USA katonai és pénzügyi dominanciáját. A gazdaság, kereskedelem és pénzügyek területén ilyen volt a Hszi által 2013-ban meghirdetett Új Selyemút (Belt and Road Initiative – BRI) kezdeményezés, amelynek közvetlen célja, hogy támogassa Kína további dinamikus gazdasági bővülését, míg indirekt célja, hogy a Kínával szomszédos, illetve Kína számára fontos stratégiai földrajzi elhelyezkedésű államokban nőjön a befolyása a gazdasági és pénzügyi kapcsolatok erősödésén keresztül.

1. ábra: A BRI-kezdeményezés útvonalai és folyosói a tengereken és a szárazföldön

Forrás: MNB könyvsorozat „A jövő fenntartható közgazdaságtana” – Eszterhai Viktor

A BRI ernyője alatt Kína önálló finanszírozó intézményt és alapot (Asian Infrastructure Investment Bank – AIIB, Új Selyemút Alap) hozott létre, illetve a BRICS tagjaival közösen egy új fejlesztési bankot is alapított (New Development Bank – NDB). Az új pénzügyi intézményeket sok elemző a Bretton Woods-i egyezmény keretei között létrehozott intézmények (IMF, World Bank) kihívójaként értékelte (Morris, 2016; Alonso-Trabanco, 2019), amelynek a célja, hogy Kína tovább gyengítse az USA befolyását az ázsiai kontinensen.

Donald Trump elnökké válásával az USA Kínával kapcsolatos politikája újabb fordulatot vett. Az új elnök politikai filozófiájában, a korábbi elnökökhöz viszonyítva, sokkal nagyobb szerepet játszik a nemzetben való patrióta gondolkodás, illetve a nemzeti érdekek határozottabb képviselése („America first”). Ennek megfelelően, beavatását követően a multilaterális elveken szerveződő puha „bekerítési és fékentartási” politika gazdasági lábát (TPP) megvétőzta, mert azt az USA gazdasági szempontjából nem tartotta kellően előnyösnek. Trump a kereskedelem területén a kétoldalú megállapodásokra helyezi a hangsúlyt, mivel azok keretében az USA alkupozíciója kedvezőbb. Katonai téren ugyanakkor az USA határozottabb politikát folytat, a szövetséges államokkal szorosabbra fonta a katonai kapcsolatait (sűrűbb hadgyakorlatok), illetve jelentős katonai fegyvereladási megállapodásokat kötött (Japán, Dél-Korea, Szingapúr, Tajvan). A másik oldalon Kína térségbeli legszorosabb szövetségesét, Észak-Koreát is megpróbálta több körben eltávolítani Kínától.

Az USA katonai téren a szövetséges országoknak való fegyvereladásokon túl a Kína számára szuverenitási és területi integritási szempontból kiemelten fontos Dél- és Kelet-kínai-tenger, illetve Tajvan ügyében is egyre határozottabb álláspontot vett fel az ENSZ Tengerjogi Konvenciójára (UN Convention on Law of Sea – UNCLOS), illetve az USA és Tajvan között fennálló védelmi és kapcsolati megállapodásokra hivatkozva. Az USA egyre erősebb kritikákat fogalmaz meg Kínával szemben, és ehhez a flottáját is felhasználja a hajózás szabadságának (Freedom of Navigation) elvére hivatkozva. A fenti folyamatok alapján az USA „bekerítési és fékentartási” politikájának gazdasági lába gyengült, katonai oldala pedig erősödött.

Az utóbbi években az Egyesült Államok Kínával kapcsolatos gazdaság- és kereskedelempolitikája érdemi fordulaton ment keresztül. Trump az elnökségi időszaka első részében a gazdasági kapcsolatokban rejlő egyensúlytalanságokat diplomáciai eszközökkel próbálta meg orvosolni (Tiezzi, 2018), hangsúlyozva, hogy a továbbiakban az USA számára fenntarthatatlan a kétoldalú kereskedelem kiegyensúlyozatlansága. Trump azonban idővel nem látta biztosítotttnak, hogy Kína betartja ígéreteit, mivel Peking halogató politikát (Pillsbury, 2015:31–52)¹³ folytatott, ezért 2018 márciusában kezdetét vette a napjainkig tartó kereskedelmi háború (Kitazume, 2019). Trump összességében az Obama-adminisztráció puha fékentartási politikáját keményebb fékentartási politikával váltotta fel.

A Modelski-ciklus alapján az USA legitimációs kihívással szembesül, amelyben a legnagyobb kihívója Kína. Kína részéről egyre határozottabb az a biztonságpolitikai igény, hogy az USA szerepét minimálisra korlátozza a partjai mentén, illetve a maga számára kijelölt tengeri biztonsági koncentrikus magterületeken belül.¹⁴ Kína továbbá szeretné elérni, hogy olyan, az ország gazdasági erejéhez méltó nemzetközi politikai befolyása legyen a világban, amely az 5000 éves kínai kultúrán és a Kínai Kommunista Párt vezetésén nyugszik. Az USA részéről Kína gazdasági alapú felemelkedésének és politikai térnyerésének egyre határozottabb lassítása, akadályozása és visszafogása a cél, a közvetlen katonai összeütközés elkerülése mellett. A két ország viszonyában a gazdasági, politikai és katonai kapcsolatok ennek megfelelően egyre terheltebbek, mivel az USA a hegemon hatalmát védve megpróbálja egyre radikálisabb eszközökkel

megakadályozni egyetlen valós riválisának felemelkedését. Kína egyrészt az USA reakcióira válaszul, illetve egyre növekvő gazdasági és katonai erejére támaszkodva ugyancsak egyre határozottabb válaszokat ad mind gazdasági, mind katonai téren. Összességében, a jelenlegi folyamatok alapján, a két nagyhatalom között egy klasszikus thuküdidészi csapdahelyzet azonosítható.

AZ USA ÉS KÍNA GEOPOLITIKAI KONFLIKTUSÁNAK FŐBB TERÜLETEI A 21. SZÁZADBAN

A globális környezet változása miatt a geopolitikai konfliktusok a korábbi, hagyományos terek mellett új terekre is kiterjednek. Ennek megfelelően a Kína és az Egyesült Államok között az utóbbi években kialakult geopolitikai összecsapás, rivalizálás elsődlegesen az alábbi tereket és tényezőket érintette:

- hagyományos kereskedelmi kapcsolatok, termék- és szolgáltatásimport, illetve -export;
- nemzeti és nemzetközi pénzügyek, globális pénz, digitális pénzügyi termékek, pénzhelyettesítők;
- technológia és kibertér, a 21. század olaját jelentő adatok, adatbázisok, információk és tudástőke;
- az űrtér mint a geopolitikai összecsapások régi-új tere.

Az alábbiakban ezeket a tereket, tényezőket tekintjük át vázlatosan, külön kitérve az utóbbi évek kínai és amerikai lépéseire ezeken a területeken.

Hagyományos kereskedelmi háború

A világgazdaság globalizálódása a transznacionális vállalatok és pénzügyi szervezetek számára globális optimalizációra adott lehetőséget, ami ahhoz vezetett, hogy globális termelési és pénzügyi hálózatok alakultak ki. A hálózatok természete ugyanakkor a gazdasági aktivitás melletti sűrűsödés, azaz egy-egy hálózatnak kialakulnak olyan központjai, ahol egy-egy iparágban vagy szolgáltatási ágban érdekelt vállalatok és szervezetek száma nagyobb (pl. termelési, technológiai és pénzügyi központok) (Khanna, 2016). Az elmúlt húsz év globalizációs folyamatának tagadhatatlanul Kína volt a nyertese, ami jelentős részben a kínai gazdaság rohamos ütemű fejlődésének volt köszönhető. Ha megnézzük a világ legnagyobb vállalatainak és pénzügyi szervezeteinek földrajzi elhelyezkedését 1995 és 2011 között, akkor azt láthatjuk, hogy míg 1995-ben a legnagyobb vállalatok székhelyei leginkább a nyugati kultúrkörbe tartozó országokban (USA, Franciaország, Németország, Nagy-Britannia, illetve Japán) koncentrálódtak, addig 2011-re érdemben emelkedett a kínai székhelyű vállalatok száma, elsősorban Japán és az USA rovására. Kína ma már nem elégszik meg a piaci követő szereppel, a pekingi kormány számos célkitűzést¹⁵ fogalmazott meg arra vonatkozóan, hogy vállalatainak világvezetővé kell válnia a termelés, az értékesítés, a technológia és az innováció terén. A „Made in China 2025” tervben a kínai központi kormányzat kijelölte, mely iparágak fejlesztését tekinti központi prioritásnak (gyógyszeripar, autóipar,

repülőgépgyártás, félvezetőgyártás, IT és robotika), illetve a kitűzött cél szerint 2025-re a hazai hozzáadott értéknek el kell érnie a 70 százalékot ezekben az ágazatokban.¹⁶

Kína fent vázolt térnyerésére az Egyesült Államok is reagált. Washington 2018-ban három fő csapás mentén indította el a kereskedelmi háborút Pekinggel szemben:

- az USA és Kína közötti kereskedelmi mérleg egyensúlytalansága;
- a szellemi tulajdonjogok védelmének folyamatos kínai megsértése;
- a nemzetbiztonsági kockázatot jelentő iparágak védelme.

Fontos látni, hogy a kereskedelmi háború elindításának indítókai közül csak az első kapcsolódik szorosan a hagyományos kereskedelemhez, a másik két kérdés már szerves részét képezi az új terekért folytatott vetélkedésnek.

2018 márciusa óta a különböző vámkivetési körök eredményeként az USA közel 500 milliárd USD értékű kínai termékre, Kína pedig 170 milliárd USD értékű amerikai termékre vetett ki vagy jelentett be vámot.¹⁷ A vámokkal sújtott legfontosabb termékkörök az USA oldaláról a telekommunikációs és számítástechnikai termékek, a napelemek, a mosógépek, az acél- és alumíniumtermékek, a gép- és autóipari termékek, illetve kínai oldalról szinte a teljes amerikai export az agrártermékektől az elektronikai cikkeken át az alapanyagokig (Palumbo–Nicolaci da Costa, 2019).

A már életbe lépett intézkedések hatása mostanra érezhető a kétoldalú kereskedelemben. Kína esetében 2019 márciusában 5 százalékot meghaladó volt a csökkenés (Kitazume, 2019), de a hatások tekintetében az USA sem tud sikerekről beszámolni, mivel kereskedelmi passzívuma 2019-ben is nőtt. A kereskedelmi mérlegben jelentkező esetleges pozitív hatások késleltetetten jelentkezhetnek (ez elsősorban az amerikai mérleget érintheti), de a modellszámítások szerint a kereskedelmi háború növekedési vesztesége 5-10 éves időtávon így is éves szinten a GDP 0,3–1,5 százalékára rúghat (Erken–Giesbergen–Vreede, 2018).

Pénzügyek és új pénzügyi technológiák

A geopolitikai konfliktus pénzügyi vonatkozásai tekintetében indokolt az árfolyam-politikai, illetve a digitalizációs-technológiai aspektus vizsgálata is.

Árfolyam-politika

Az utóbbi évtizedekben a kínai jegybank (People's Bank of China – PBOC) a dinamikus növekvő kínai gazdaság igényeihez igazította monetáris és árfolyam-politikáját. 2010 előtt a renminbi (RMB, jüan, CNY) árfolyamát szorosan a dollárhoz rögzítették, ezt követően pedig szűk sávós árfolyamrendszerre tért át a pekingi jegybank – eleinte a dollárral szembeni referenciárata körül, majd egy 13 devizát tartalmazó valutakosárral szemben. Az árfolyamsáv $\pm 0,5$ százalékról ± 2 százalékra szélesedett.

1998-ban a kínai kormány által meghatározott RMB–USD középárfolyam még 8,28 volt, és gyakorlatilag ezen a szinten alakult 2005 nyaráig. A kereskedelmi partnerek, kiemelten az Egyesült Államok nyomására Peking 2,1 százalékkal felértékelte a jüant, illetve a következő három évben lehetővé tette a további menedzsel felértékelődést.

2. táblázat: Az USA és Kína közötti kereskedelmi háború lépései (2018–2019)

Hatálybalépés	Egyesült Államok	Kína
2018. január	Importvámok bevezetése mosógépekre (20 százalék) és napelemekre (30 százalék)	
2018. március–április	Vám bevezetése acél- (25 százalék) és alumíniumtermékekre (10 százalék)	128 amerikai termékre (alumíniumra, gyümölcsre, húsrá, borra) vonatkozó vámtarifa bevezetése (15–25 százalék)
2018. július	34 milliárd USD értékű kínai árura 25 százalékos vámtarifa (mezőgazdasági termékek, gépjárművek, elektronika)	34 milliárd USD értékű amerikai árura (mezőgazdasági termékek) 25 százalékos vámtarifa
2018. augusztus	16 milliárd USD értékű kínai árura 25 százalékos vámtarifa (elektronika, vegyi és műanyagok, motorkeverőpárok, gépek)	16 milliárd USD értékű amerikai árura 25 százalékos vámtarifa (szén, rézhulladék, üzemanyag, buszok, orvosi berendezések)
2018. szeptember	200 milliárd USD értékű kínai árura 10 százalékos vámtarifa (elektronika, rizs, textil)	60 milliárd USD értékű amerikai árura 5–10 százalékos vámtarifa (agrárium, élelmiszer, vegyi anyagok, gépek, gyógyászat)
2019. május–június	Az USA a 2018. szeptemberben bevezetett vámok tarifáját 25 százalékra emeli	Kína megemeli a szeptemberben bevezetett vámok tarifáit (5–25 százalékra)
2019. szeptember	300 milliárd USD értékű kínai árura (elektronikai cikkek, textil, játékok, műanyag stb.) 10 százalékos vám kivetése, azonban 180 milliárd USD értékű termék vámtarifájának emelését elhalasztották	Kína 75 milliárd USD értékű termékre (mg-i termékek, ipari termékek, textil, vegyi anyagok) 5–10 százalékos vám kivetését helyezte kilátásba szeptember 1-jétől, illetve december 15-től
2019. október	250 milliárd USD kínai import vámterhének emelése 25 százalékról 30 százalékra	

Forrás: MNB, saját gyűjtés

2008 és 2010 között a gazdasági válság következtében Kína nem engedte a további árfolyamerősödést, de 2005 és 2015 között az RMB így is több mint 35 százalékkal felértékelődött a dollárral szemben. Az utóbbi években a jüan–dollár keresztárfolyam viszonylag volatilisán alakult: 2015–2016-ban összességében gyengült, 2017-ben kismértékben erősödött a kínai pénz. 2018-ban ismét inkább gyengülő volt a trend, amit részben a lassuló kínai növekedés, részben az USA-val szembeni kereskedelmi-geopolitikai konfliktus okozhatott. A 2018 márciusát követő szűk másfél évben az RMB több mint 8 százalékot veszített az értékéből.

A kínai deviza nemzetköziesítése, azaz globális devizává emelése kiemelt kínai érdek. Ezt elősegítendő a PBOC 2010-ben bevezette a külföldiek számára könnyebben

elérhető „offshore” jüant (CNH), ami lehetővé tette a kínai devizával való kevésbé kötött kereskedést Hongkongban. A CNH és a CNY árfolyama eltért egymástól, 2015-ben azonban a PBOC szűkítette ezt az eltérést, és rögzítette, hogy a CNH-referenciárata meghatározásakor a piaci CNY-árfolyamot is figyelembe veszi. Mindez piacibbá tette az RMB árfolyamát, és ezzel lehetővé vált, hogy az IMF az SDR-kosár részévé tegye a CNY-t, ami nagy lépést jelentett a nemzetköziesítési folyamatban.

Bár voltak olyan lépések a kínai keretrendszerben, amelyek a piaci mechanizmusok hatását erősítették, összességében Peking továbbra is kontroll alatt tartja az RMB-árfolyamot. Ez az utóbbi évtizedben az amerikai Kongresszus egyik legnagyobb gazdaság- és kereskedelempolitikai aggálya, az amerikai álláspont szerint ugyanis Peking manipulálja az árfolyamot – azaz mesterségesen olcsóvá teszi a kínai exportot, és megdrágítja a Kínában eladásra kínált amerikai termékeket. Egyes értékelések szerint az alulértékelt RMB érdemben hozzájárult Kína USA-val szembeni tetemes külkereskedelmi többletéhez (2018-ban ez több mint 400 milliárd dollárt tett ki), ezáltal az amerikai munkahelyek megszűnéséhez. Az amerikai törvényhozás több lépést is tett annak érdekében, hogy az Egyesült Államok hatékonyan fel tudjon lépni az árfolyam-manipulációval szemben, és a kereskedelmi minisztérium 2019 májusában felvetette, hogy amennyiben az amerikai pénzügyminisztérium egy devizát mesterségesen alulértékeltnek minősít, akkor azt az Egyesült Államok az érintett ország exporttámogatásának tekinthesse, és ennek megfelelően léphessen fel vele szemben. Kína esetében az amerikai pénzügyi tárca 2019 augusztusában deklarálta az árfolyam-manipuláció tényállását, ami illeszkedett a kereskedelmi háború „logikájához” (U. S. Department of the Treasury, 2019).

Digitalizációs-technológiai verseny

Kína és a pénzügyi digitalizáció kapcsolatát kettősség jellemzi: egyrészt a kínai pénzforgalom fejlettsége, az elektronikus fizetési módok elterjedtsége elmarad a fejlett országokétól és kiemelten az Egyesült Államokétól, másrészt azonban a kínai gazdaság dinamikus növekedésével párhuzamosan érdemi fejlődés volt tapasztalható ezen a területen is. Az Egyesült Államokban az összes tranzakció majdnem fele elektronikus tranzakció volt már 2013-ban is, szemben Kína 10 százalékos adatával, és az egy főre jutó átutalások és kártyás vásárlások számában is egyértelmű volt az amerikai fölény. A készpénzmentes tranzakciók értékének GDP-hez viszonyított aránya ugyanakkor már évek óta Kínában az egyik legmagasabb a világban, bőven felülmúlva az amerikai értéket.

Kajdi (2017) rámutat, hogy Kínában nagyon népszerűek az innovatív mobilfizetési megoldások, ami azért is kiemelkedő, mert a nyugati államokban nem sikerült elérni, hogy a fogyasztók széles köre használja a legújabb technológiákat. Kína előnye abból adódik, hogy itt kimaradtak a hagyományos fizetési módok (átutalás, kártyás vásárlás), és rögtön a mobilfizetési megoldások váltották fel a készpénzhasználatot. Összességében a mobilfizetés (P2P-pénzküldések, fizikai elfogadóhelyeken lebonyolított vásárlások és a mobiltelefonos applikáció segítségével lebonyolított e-kereskedelmi tranz-

akciók) a világ többi országához képest rendkívül elterjedt Kínában, amit részben a kezdeti lazább szabályozás is magyarázhat.

A digitális kor kihívásai tekintetében kiemelkedő területté lépett elő a digitális jegybankpénz kérdése, különösen azt követően, hogy a Facebook 2019 júniusában elindította az eddigi legnagyobb privátpénz-projektet, a Librát. A digitális jegybankpénzekkel több országban is kiemelten foglalkoznak a központi bankok, ugyanakkor így is nagy visszhangot váltott ki az, hogy a PBOC 2019. augusztus elején közölte: Kína saját digitális pénze szinte készen áll a bevezetésre.

A kínai jegybank 2014-ben állította fel azt a szakmai stábot, amely a kínai digitális jegybankpénz bevezetésének lehetőségén dolgozott; az azóta eltelt öt évben a PBOC több mint száz digitális pénzhez és blockchain-technológiához kapcsolódó szabadalmat védett le. Kína amellet, hogy saját digitális pénzen dolgozott, egyike volt azon államoknak, amelyek a leghatározottabban léptek fel a Bitcoin ellen, többek között a kibocsátások tiltásával és a tranzakciók korlátozásával. A részletek még nem ismertek, de a kínai digitális jegybankpénz jó eséllyel sokkal inkább lesz tekinthető a jüan digitális és erősen felügyelt formájának, mint egy decentralizált kriptodevizának. Digitális jüant a tervek szerint csak a PBOC és a kínai kereskedelmi bankok, illetve a kijelölt szolgáltatók bocsáthatnak majd ki, blockchain-komponens nélkül. A PBOC-nek rálátása lesz az összes kapcsolódó tranzakcióra, az ebből adódó adatbázist pedig természetesen csak állami célokra lehet majd felhasználni. A PBOC arra számít, hogy a digitális jegybankpénz csökkenti majd az egyéb kriptopénzek iránti keresletet, fenntartja a pénzrendszer feletti állami kontrollt, megerősíti Kína pénzügyi szuverenitását, illetve nem utolsósorban „helyzetbe hozhatja” a jüant a dollárral szemben. A jegybankpénz digitalizációja természetesen kockázatokat is jelent, amelyek elsősorban (1) az adatvédelemmel, (2) a digitális szolgáltatásokat nem elérőkkel, (3) a pénzügyi stabilitással, illetve (4) az esetleges nem szándékolt hatásokkal kapcsolatosak.

Az adat, az információ, a technológia felértékelődése, verseny a kibertérért

A geopolitika „terei” és „felületei” jelentős változáson mentek keresztül az elmúlt évtizedekben. A hagyományos terek (szárazföld, tenger, légtér) fokozatosan új terekkel (űrtér és a kibertér) egészültek ki. A versenyfutás az új terek meghódításáért és megvédéséért folyamatos és egyre intenzívebb. Az új terek geopolitikájában is hasonló fontosságú szempont a stratégiai helyek megszerzése (Dolman, 2002). Az űr- és a kibertér egymással átfedésben van, a kibertér részét képező virtuális tér adatainak jelentős része ugyanis a műholdakon keresztül áramlik.

A kibertér fejlődése robbanásszerű volt az elmúlt két évtizedben, amelynek eredményeként a kibertér egyre markánsabb kérdést jelent egy-egy állam nemzetbiztonsága szempontjából. Kína törekvése, hogy az új terekre vonatkozó technológiák terén innovátorként jelenjen meg az eddigi követő szerephez képest, míg az USA arra törekszik, hogy a 20. század végén és a 21. század elején kiharcolt domináns pozícióját megőrizze, és piacait megtartsa.

A telekommunikációs technikák, az internet és legújabban a kvantumtechnológiához kapcsolódó adatfeldolgozási és -továbbítási innovációk Kína és az USA hűző- és zászlóshajó-ágazataivá váltak. Az USA a telekommunikáció területén vezető szerepet töltött be a kétezres években, ugyanakkor Kína gyors ütemű felzárkózásba kezdett. A nyugati világot napjainkban uraló globális piacvezető kommunikációs eszközök és cégek (pl. Apple) és közösségi felületek (pl. Google, Facebook) túlnyomó többsége az USA-ból érkezett, Kína ugyanakkor több oldalról is megközelítette az USA technológiai fejlettségét, ami részben annak volt köszönhető, hogy számos globális piacvezető cég Kínában gyártotta a termékeit. A telekommunikáció területén a Huawei és a ZTE cégek által kínált legújabb eszközök, rendszerek és szolgáltatások ma már több területen (pl. 5G) meghaladják az USA technológiai fejlettségét, ami új helyzetet eredményezett. Számos fejlett gazdaságú ország kormánya – kezdve az Egyesült Államok vezetésével – azon az állásponton van, hogy a kínai high-tech cégek nem függetlenek a Kínai Kommunista Párttól, és így a cégek a piacszerzésüket nemzetbiztonságot veszélyeztető, illegális technológia- és adatszerzésre, illetve adatgyűjtésre is felhasználják (Vaswani, 2019). A fenti indokokra hivatkozva a ZTE és a Huawei cégeket több lépésben kitiltották mind az USA, mind az EU közbeszerzési piacairól (Villas-Boas, 2019).

Kína az adatfeldolgozás és a kvantum-adattovábbítás terén már jelentős előrelépéseket tett (Emspak, 2017). Az adatfeldolgozás területén a szuperszámítógépek szerepét kiemelt figyelem kíséri, Kína 2011-ben került fel a lista élére, és 2013-tól 2018-ig megszakítás nélkül vezette azt. Az USA 2019-ben vette vissza vezető szerepét a lista élén a legnagyobb teljesítményű számítógéppel.¹⁸ A szuperszámítógépek területén új korszakot jelenthet a kvantumszámítógép, amellyel kapcsolatban napjainkban tett bejelentést a Google. A kvantumszámítógép teljesen új alapokon működik a hagyományos, bináris számításokon alapuló komputerekhez képest. Komplex számítások és modellezések terén a kvantumszámítógépnek jelentős a gyorsaságbeli előnye a legjobb szuperszámítógéphez képest. A kvantumszámítógép elviekben olyan számítások és modellezések elvégzésére is képes lehet, amelyre a hagyományos számítógépek nem (Gibney, 2019). A kvantumszámítógépek elméletben rövid idő alatt képesek feltörni a hagyományos biztonsági és kódolási rendszereket, ami teljesen új helyzetet teremt az adatbiztonság terén. A Google által bejelentett kvantumszámítógép ennek megfelelően átmeneti kvantumfölényhez is juttathatja a technológia birtokosát (Rincon, 2019).

A kibertérben fellelhető adatok biztonságos tárolása és továbbítása is kiemelten fontos kérdés mind Kína, mind az USA számára. Kína 2017-ben jelentette be, hogy képes kvantumadatközlésre, azaz az információkat egy kvantumba feltölteni és azt továbbítani (Emspak, 2017). A kvantumadatközlés fejlesztése párhuzamba állítható a kvantumszámítógéppel, mivel az új adattárolási és -továbbítási technológia a hagyományos adattovábbítási technológiák biztonsági és kódolási peremfeltételeit feleslegessé teszi, mivel a kvantumba sűrített információ a hagyományos dekódolási eszközökkel nem törhető fel.

A kibertérben keletkező adatok és információk mennyiségének exponenciális növekedésével egyre nagyobb az igény az adatok szakszerű, gyors és hatékony szűrésére, feldolgozására és kiértékelésére is. Ennek megfelelően mind az USA, mind Kína

egyre nagyobb hangsúlyt helyez a mesterséges intelligencia fejlesztésére, amely a vélemények szerint a kvantumtechnológiákkal összekapcsolva új dimenziókat nyit a gazdasági fejlődésben. A kínai kormány célkitűzése, hogy az ország 2030-ra piacvezetővé váljon a mesterséges intelligencia fejlesztése és gazdasági integrációja terén. A kínai kormányzat elkötelezettségét a kérdésben szemléletesen alátámasztja, hogy a mesterséges intelligenciával kapcsolatos innovációkat és projekteket 4900 milliárd USD értékű fejlesztési forrással tervezi támogatni. A kínai mesterségesintelligencia-fejlesztéseket jelentős mértékben ösztönzi továbbá az a tény, hogy a személyiségi jogok szabályozása lazább, mint a demokratikus berendezkedésű országokban, így a fejlesztésekhez szükséges adatgyűjtések könnyebben megoldhatók. Az USA is jelentős erőforrásokat fordít a mesterséges intelligencia fejlesztésére (kb. 4500 milliárd USD), és napjainkban, az amerikai felsőoktatási és a kapcsolódó kutatás-fejlesztési rendszer versenyképességének köszönhetően, a fejlesztésekben és a szakemberek kinevelésében még előrébb jár.¹⁹

A kibertérrel kapcsolatos kétoldalú feszültségekről szemléletesen tanúskodik, hogy a rendszeres kétoldalú megbeszélések (Senior Dialogue) napirendjén a kiberbűntények és -biztonság kérdése már az Obama-adminisztráció alatt is rendszeresen kiemelt kérdésként szerepelt. A tárgyalások eredményeként 2015-ben aláírták a kiberbűntényeket és kiberbiztonsági kérdéseket keretbe foglaló szabályozásokat. A jelenlegi feszültebb légkörben azonban a rendszeres kétoldalú megbeszéléseket nem tartják meg, így a korábbi megállapodásban rögzítettek betartása sem garantált. A megállapodásban rögzítettek áthágását alátámasztja, hogy a kereskedelmi háború második és harmadik fő kérdése (szellemi tulajdonjogok védelme, nemzetbiztonsági szempontból veszélyes iparágak védelme) erősen kapcsolódik a kibertérhez.

A fenti folyamatokkal párhuzamosan Kína megpróbálja egyre erősebben védeni és izolálni saját kiberterét. A nyugati telekommunikációs, internetes és közösségimédia-szolgáltatók hozzáférése a kínai piachoz nagyon korlátozott, illetve ha engedélyezett (pl. Google), akkor is csak úgy, hogy a szolgáltató teljesen elfogadja a kínai kormány szabályait és elvárásait (Moreno, 2019), ennek megfelelően számos esetben beszélnek az elemzők kínai „nagy falról” a kibertérben. A kínai kormányzat ugyanakkor nemcsak a cégekre, hanem az állampolgáira is kiterjeszti az elektronikus megfigyelést, a kínai hadsereg és a kormányzat szolgálatában és megbízásából is több tízezer alkalmazott figyeli a kínai interneten megjelenő információkat, és a nem támogatott tartalmakat törlik, illetve letiltják. Az állampolgárok komplex értékelésének és fegyelmezésének újabb lépcsőfoka a társadalmi pontozási rendszer, amely még tesztfázisban van, de a tervek szerint 2020-tól az egész országra élesíteni fogják. A rendszerben minden állampolgárnak lesz egy bizonyos számú, kiinduló társadalmi kreditpontja, amely az állam által felállított követelményeknek és a személyekről begyűjtött elektronikus és közterület-megfigyelési információknak²⁰ megfelelően változik. A személyes kreditpontszámok csökkenésével párhuzamosan szűkül az egyes állampolgár által elérhető közszolgáltatások színvonala és száma, míg végső esetben – alacsony kreditpontszám esetén – bizonyos jogaikról is megfoszthatják az állampolgárokat.²¹

A kibertér uralását meghatározó innovációs és technológiai küzdelemben a két nagyhatalom mindent megtesz annak érdekében, hogy piacvezető és -uraló legyen, to-

vábbbá, hogy a saját kiberterét a legjobban védje a külső behatolásokkal szemben. Mivel azonban a kibertérben a dimenziók száma végtelen, és az egyes felületeket nem lehet olyan egyértelműen lehatárolni, mint a fizikai térben, ezért mindig az a fél kerül pilanatnyi előnybe a másikkal szemben, amely olyan innovatív megoldással rendelkezik, ami láthatatlan marad a régi kibertechnológiák számára. Mindebből következően a kiberincidensek és -összetűzések túlnyomó többségéről nagy valószínűséggel nincs információja a nyilvánosságnak, mivel azok a nemzetbiztonság legmagasabb fokát képezik. A piaci szakértők véleménye szerint az USA az innovációkat támogató oktatási és kutatás-fejlesztési rendszere miatt jelenleg még vezető pozícióban van, de Kína számos kérdésben már beérte, illetve egyes fejlesztésekben meg is előzte legnagyobb riválisát, azaz csökkent a technológiafejlettségi rés a két nagyhatalom között a kibertérben.

Az űrtér, a geopolitikai összecsapások régi-új tere

Az űrtérért folyó verseny első időszakát még a Szovjetunió és az USA vívta a hidegháború alatt. Míg kezdetben a Szovjetunió volt lépéselőnyben (első műhold fellövése), az USA gyorsan behozta lemaradását, és a holdra szállást már elsőként abszolválta. Az 1980-as években Reagan elnök politikájában is meghatározó szerepe volt az űrtérnek a csillagháborús stratégia keretében. Habár Kína Mao kezdeményezésére viszonylag korán elindította saját űrprogramját (1967), az első önálló és sikeres, embert szállító űrrepülésre harmadik országgént csak 2003-ban került sor. 2018-ban Kína ugyanakkor már önálló Hold-programot hajtott végre, amelynek keretében holdjárót juttattak el a Hold sötét oldalára (Williams, 2019).

A Föld körüli űrtér napjaink gazdasági rendszerében és katonai biztonságában kritikus tényezőt jelent. Az űrben keringő műholdak számos funkciót látnak el, az adatátviteltől kezdve a telekommunikáción és helyzetmeghatározáson át a Föld és a légkör polgári és katonai célú megfigyeléséig, továbbá az űrállomások előretolt kísérleti bázisként szolgálnak mind a marsra szálláshoz, mind az űrben való, hosszú távú tartózkodás emberre gyakorolt hatásainak vizsgálatához. Az alábbi rövid felsorolás alapján is kijelenthető, hogy a Föld körüli pályán keringő objektumok által elfoglalt pozíciók stratégiai jelentőségűek. A megfelelő helyekre elhelyezett műholdak rendszere képes a teljes bolygó felszínét egy időben egy rendszerbe átfogni (pl. GPS-rendszer), ezért minden, a Föld körüli űr meghódításában érdekelt ország elsődleges célja, hogy mielőbb megszerezze és megvédje azokat a stratégiai helyeket az űrben, amelyek a legkevesebb számú eszköz segítségével biztosítják a teljes lefedettséget, illetve a funkcionális előnyt (Doleman, 2002).

Az űrrel kapcsolatos technológiák terén, hasonlóan a kibertérhez, csak kevés információ jut el a nagyközönség felé, a legtöbb esetben a hordozórakéták kilövéséről, illetve esetlegesen az általuk szállított polgári célú rakományról lehet hallani. Kína készségét jól jelzi, hogy 2018-ban több Föld körüli rakétakilövést hajtott végre, mint az Egyesült Államok. Az USA és Kína egyre feszültebb viszonyában azonban az űr hadászati szerepét sem lehet figyelmen kívül hagyni (Peel et al., 2019). Mivel a hagyományos földi terek katonai technológiai terén Kína hátrányban van az USA-val

szemben, ezért katonai stratégiájának sarokkövét elsődlegesen a védekezés és azon belül is a megelőző csapás mérése jelenti, amelyben kiemelt szerepe van a támadó fél gyenge pontjai megebzésének. A kínai védelmi stratégia két kiemelt tényezőre épül egy potenciálisan támadó amerikai hadsereg korai semlegesítése során. Első a hadsereg kommunikációs és helymeghatározási rendszerének megbénítása, míg a második a tengeri hadviselés központi elemét jelentő anyahajókra való csapásmérés (Pillsbury, 2015:134–156). A kommunikációs rendszer megbénításában a katonai műholdak semlegesítése lenne az elsődleges cél, amelyhez Kína már ma is rendelkezik a megfelelő földi technológiákkal (pl. lézerágyú, műholdzavaró antennarendszer).²² Peking az anyahajók semlegesítése, illetve megsemmisítése terén is számos eszközzel rendelkezik, a nagy sebességű precíziós rakétától kezdve a műholdakra felszerelt nagy pontosságú, katonai lézerekig, amelyek irányításához és célba juttatásához nélkülözhetetlen az űreszközök segítségével történő irányítás.

Az USA űrrel kapcsolatos technológiáiról még kevesebbet lehet tudni, ugyanakkor nagy figyelmet kapott az amerikai hadsereg X-37B számú, fejlett technológiájú, személyzet nélküli űrrepülőgépe, amely 2010-ben kezdte meg első útját. Legutóbb a gép egyhuzamban több mint 700 napot töltött az űrben, ezzel megdöntve az eddigi űrsiklók rekordját (Malik, 2019). Számos katonai elemzőközpont véleménye szerint az űrsikló hivatalos tesztprogramja (új technológiák és anyagok tesztelése) mellett ellenséges műholdak semlegesítésével kapcsolatos feladatokat is ellát. Az űrrel kapcsolatos legfrissebb nyilvános információ, hogy Trump elnök 2018-ban jóváhagyta az űrflotta-parancsnokság felállítását, amely az USA részéről első lépésnek tekinthető az űr hadszíntérre nyilvánításában (Hunter–Bowen, 2018). Egyes elemzések szerint a 2019 decemberére tervezett NATO-csúcs keretében a NATO is az űr hadszíntérre minősítését tervezi. A fenti folyamatok arra mutatnak rá, hogy amennyiben katonai konfliktusra kerül sor a nagyhatalmak között, akkor annak elsődleges helyszíne a Föld körüli űr lehet. Amelyik nagyhatalom ebben a térben képes az első csapás bevitelére, az jó eséllyel előnyhöz jut a további terekben történő összecsapások tekintetében is.

ÖSSZEGZÉS, KITEKINTÉS

Egyre határozottabban körvonalazódik egy újszerű Thuküdidész-csapda az eddigi hegemon Egyesült Államok és a felemelkedő Kína között. Ez a szinte természetes konfliktus ugyanakkor merőben újszerű globális keretek közt zajlik: a geopolitikai összecsapás egy olyan digitalizálódó és egyre inkább a fenntarthatósági szempontokra fókuszáló korban történik, ahol a gazdasági élet alapját jelentő pénz is érdemben átalakulhat, miközben a gazdasági élet vezető fogalmaivá az innováció, a tudás, a hálózatok és fúziók váltak. Az információ az új olaj, és a digitális gazdaságok legfontosabb nyersanyaga az adat, ami természetesen a geopolitikai összecsapásokban is tetten érhető.

Mindez azt jelenti, hogy a technológia és a pénz jelentősége felértékelődik a nagyhatalmi viszonyokban és rivalizálásban, amit az USA és Kína között éleződő geopolitikai konfliktus is jól mutat. Közvetlen katonai konfliktus helyett az összecsapás fő színtere – szerencsére – jelenleg a gazdaság, a pénzrendszer, valamint az új technológiák

birtoklása, kontrollja és hatóköre. Az Egyesült Államok és Kína közötti összecsapás ennek megfelelően elsődlegesen az alábbi szinteket és tereket érinti: (1) hagyományos kereskedelmi kapcsolatok, (2) nemzeti és nemzetközi pénzügyek, digitális pénzügyi termékek, (3) technológia, adatok és kibertér, illetve (4) az űrtér mint a geopolitikai összecsapások régi-új tere.

Matolcsy rámutat, hogy a jövőben két eltérő attitűdöt képviselő szuperhatalom, az Egyesült Államok és Kína fogja a legfontosabb globális közjavakat – mint a stabilitás, a béke, a nyitott piacok és a technológiavezérelt fejlődés lehetősége – előállítani (Matolcsy, 2019a). Az eddigi hegemon Egyesült Államok stratégiai célja a tengerek, az információs óceán és a globális pénzfolyam ellenőrzése, ez ugyanis elengedhetetlen feltétele annak, hogy az Amerikai Birodalom megtartsa globális vezető szerepét. A 17. századi történelem párhuzamával élve, az Amerikai Birodalom („Új Spanyolország”) megtanulta a harmincéves háború leckéjét: a feltörekvő Kínát („Új Franciaország”) nem győzheti le, mert ehhez már túl előrehaladottak a folyamatok. Az Egyesült Államok meg tudja óvni globális vezető szerepét, ha egyezséget köt Kínával, Kína pedig nem fog hegemoniára törni a következő évtizedekben. Az USA ugyanakkor képes lehet a Nyugat vezető ereje maradni, márpedig az utóbbi ötszáz év azt tanítja, hogy aki uralja a Nyugatot, az uralja a világot is. Kihívást amerikai szempontból az jelenthet, ha Kína tovább tud haladni a saját útján, amely a közösségi célok és akarat, valamint az egyéni kezdeményezés egyfajta fúziója, egyensúlya, harmóniája. Ugyanakkor optimizmusra az adhat okot, hogy a kialakulóban levő, nyolcmilliárd fős globális megacityvel nem illeszthető össze a vezető hatalmak közötti katonai konfliktus, mert túl veszélyes és túl drága lenne az előre nem jelezhető kimenetek és következmények miatt – összegzi Matolcsy (2019b).

A mostani gazdasági-kereskedelmi konfliktus természetesen a fentieket elfogadva sem veszély nélküli, hiszen számos háború kirobbantó oka gazdasági jellegű volt a múltban is, Kína gazdasága pedig erősen kereskedelemfüggő. Ezzel együtt azt is indokolt figyelembe venni, hogy a két ország konfliktusa részben a határokon belül dőlhet majd el – mind Kína, mind az Egyesült Államok komoly belső politikai-gazdasági-társadalmi feszültségekkel, egyenlőtlenségekkel, fenntarthatósági problémákkal és kihívásokkal szembesülhet (Shapiro, 2018), amelyek kikezdhetik a két fundamentálisan eltérő politikai intézményrendszert, és így hatással lehetnek a két világhatalom versenyfutására is.

JEGYZETEK

¹ A vásárlóerő-paritáson számolt, egy főre eső bruttó hazai termék (GDP) az 1960-as évek kevesebb mint 4 ezer dolláros értékéről 2018-ra 11 ezer dollár közelébe emelkedett, a növekedést nagyban tápláló világ-kereskedelem volumene pedig évi 1200 milliárd dollárról 20 ezer milliárd dollár fölé nőtt.

² A világ országainak összlakossága az 1960-as években 3 milliárd fő volt, most 7,7 milliárd fő, és a jelenlegi trendek szerint 2050-re elérhetjük a 10 milliárd főt is, mégpedig földrajzi értelemben egyenlőten eloszlás mellett; vagyis egyre jellemzőbbek lesznek a túlnépesedő és fiatalodó, illetve az elnéptelenedő és öregedő területek.

³ A globális adósságállomány 2017 végén 184 ezer milliárd dollárt tett ki, ami a globális GDP 225 százaléka, vagyis fejenként 86 ezer dollár. A globális szinten jelentkező túlzott eladósodásról lásd Lentner, 2015.

- ⁴ A Világbank becslése szerint a klímaváltozás következtében 2030-ra 100 millióan kerülhetnek újra a szegénységi küszöb alá, 2050-re pedig csaknem 150 millióan kényszerülhetnek elhagyni a szülőföldjüket, nem is beszélve az extrém időjárási körülmények egészségügyi, élelmezésbiztonsági és gazdasági káráról.
- ⁵ Központi technológia az egyes Kodratyev-ciklusokban: 1. gőz, 2. vasút, 3. elektromosság, 4. olaj/autó, 5. informatika/lézer.
- ⁶ Harvard Kennedy School Belfer Center for Science and International Affairs: *Can America and China Escape Thucydides Trap?* www.belfercenter.org/thucydides-trap/overview-thucydides-trap.
- ⁷ Az utolsó klasszikus nagyhatalmi konfliktus a második világháború volt.
- ⁸ Az atlanti- és csendes-óceáni flotta létrehozása (1906) és Nagy Fehér Flotta világ körüli útja (1907–1909).
- ⁹ Korea, Vietnám, Afganisztán, Afrika számos országa.
- ¹⁰ A Society for Worldwide Interbank Financial Telecommunication (S.W.I.F.T.) és tagjai által működtetett olyan nemzetközi elektronikus kommunikációs rendszer, amelyen keresztül annak tagjai egymás között bankközi üzenetforgalmat bonyolítanak, és amely rendszer segítségével fizetéseket teljesíthetnek, illetőleg elszámolhatnak egymással.
- ¹¹ 24 Karakteres Stratégia (1990): Figyelj nyugalommal, őrizd a pozícióidat, józanul tárgyalj, rejtse el a képességeidet, és várd ki a megfelelő időt, maradj észrevétlen/észrevehetetlen, és soha ne törekedj vezető szerepre.
- ¹² Angolul: encirclement and containment policy. Kína felemelkedésének megakadályozása a szomszédos államokkal való viszonyának kiélezésén keresztül.
- ¹³ A felszínen engedj, ugyanakkor várj ki, amíg jobbra fordulnak a körülmények (jelen esetben új elnök lesz).
- ¹⁴ Liu Huaqing admirális által kidolgozott háromfázisos tengeri stratégia.
- ¹⁵ Pl. Go Global stratégia, National Champions (Nemzeti Bajnokok) stratégia.
- ¹⁶ A stratégia megvalósítására a KKP 300 milliárd USD forrást irányzott elő.
- ¹⁷ BBC News (2019): A quick guide to the US-China trade war. *BBC News*, 2 September 2019, <https://www.bbc.com/news/business-45899310>.
- ¹⁸ TOP500 List – June 2019: R_{peak} values are calculated using the advertised clock rate of the CPU. www.top500.org/list/2019/06/.
- ¹⁹ *China's rise in artificial intelligence*. CNBC Reports, 5 December 2018, www.youtube.com/watch?v=6yD-w9w8uPyQ.
- ²⁰ Kína-szerzte több mint 170 millió, arc és mozgás alapján azonosítani képes kamerarendszert helyeztek el.
- ²¹ A tesztfázisban több milliós kínai állampolgárt ítélték lakhelyelhagyási tilalomra lecsökkent kreditpontszáma miatt, azaz nem használhatják a távolsági közlekedési eszközöket (repülő és vonat).
- ²² *Satellite Images Show Chinese Anti-Satellite Laser Base*. 10 May 2019, www.youtube.com/watch?v=rjdPFhtfgiI.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Alonso-Trabanco, Jose Miguel (2019): Geopolitics and the Asian Infrastructure Investment Bank. *Geopolitical Monitor*, 4 July, www.geopoliticalmonitor.com/geopolitics-and-the-asian-infrastructure-investment-bank/.
- Boros Szilárd (2019): Can the 40-year Chinese Economic Development Cycle Be Considered as a Distinct Economic Model? In: Horváth, Marcell (ed.): *Global Governance and Asia from the Perspective of the CEE Countries*. Pre-Forum Session of Sanghai Forum 2019, Magyar Nemzeti Bank, Budapest.
- Brzezinski, Zbigniew (1993): *Out of Control. Global Turmoil on the Eve of the 21st Century*. Touchstone, New York.
- Brzezinski, Zbigniew (1997): *The Grand Chessboard. American Primacy And Its Geostrategic Imperatives*. Basic Books, New York.
- Brzezinski, Zbigniew (2012): *Strategic Vision. America and the Crisis of Global Power*. Basic Books, New York.
- Csizmadia Norbert (2019): Geopolitikai kihívások: hosszú távú fenntartható eurázsiai növekedés. In: Virág Barnabás (szerk.): *A jövő fenntartható közgazdaságtana*. Magyar Nemzeti Bank, Budapest.

- Denemark, Robert A. – Friedman, Jonathan – Gills, Barry K. – Modelski, George (eds.) (2000): *World System History. The Social Science of Long-Term Changes*. Routledge, London–New York.
- Dolman, Everett C. (2002): *Astropolitik. Classical Geopolitics in the Space Age*. Frank Cass, London.
- Emspak, Jesse (2017): Chinese Scientists Just Set the Record for the Farthest Quantum Teleportation. *Space.com*, 15 July, www.space.com/37506-quantum-teleportation-record-shattered.html.
- Erken, Hugo – Giesbergen, Björn – Vreede, Inge de (2018): Re-assessing the US-China Trade War. *Rabo Research – Economic Research*, 26 November, <https://economics.rabobank.com/publications/2018/november/re-assessing-the-us-china-trade-war/>.
- Eszterhai Viktor (2019): Új kereskedelmi és gazdasági rendszerek. In: Virág Barnabás (szerk.): *A jövő fenntartható közgazdaságtana*. Magyar Nemzeti Bank, Budapest.
- Evans, Olaniyi (2019): The effects of US-China trade war and Trumponimics. *Forum Scientiae Oeconomia*, Vol. 2, No. 1, 47–55, <https://mpr.ub.uni-muenchen.de/93682/>.
- Friedman, George (2015): *A következő évtized. Honnan jöttünk... és hová tartunk*. New Wave Media, Budapest.
- Friedman, George – Friedman, Meredith (1996): *The Future of War. Power, Technology and American World Dominance in the Twenty-first Century*. St. Martin's Press, New York.
- Gibney, Elizabeth (2019): Hello Quantum World! Google Publishes Landmark Quantum Supremacy Claim. *Nature*, 23 October, www.nature.com/articles/d41586-019-03213-z.
- Huang, Yukon (2017): *Cracking the China Conundrum*. Oxford University Press, New York, <https://doi.org/10.1093/oso/9780190630034.003.0010>.
- Hunter, Cameron – Bowen, Bledbyn (2018): Donald Trump's Space Force Isn't As New or As Dangerous As It Seems. *The Conversation*, 15 August, <https://theconversation.com/donald-trumps-space-force-isnt-as-new-or-as-dangerous-as-it-seems-101401>.
- Kajdi László (2017): Nyugati menü kínai fűszerekkel – a kínai pénzforgalom sajátosságai. *Hitelintézeti Szemle*, 16. évf., Különszám, 140–169.
- Khanna, Parag (2016): *Konnektográfia. A globális civilizáció jövőjének feltérképezése*. HVG Könyvek, Budapest.
- Kissinger, Henry (2002): *Korszakváltás az amerikai külpolitikában? A 21. századi Amerika diplomáciai kérdései*. Grafo Könyvkiadó, Panem Könyvkiadó, Budapest.
- Kissinger, Henry (2015): *Világrend*. Antall József Tudásközpont, Budapest.
- Kitazume, Kyo (2019): Year One in US-China Trade War Takes \$20bn Toll on Their Exports. *Nikkei Asian Review*, 6 July, <https://asia.nikkei.com/Economy/Trade-war/Year-one-in-US-China-trade-war-takes-20bn-toll-on-their-exports>.
- Kondratieff, Nikolai D. – Stolper, Wolfgang F. (1935): The Long Waves in Economic Life. *The Review of Economics and Statistics*, Vol. 17, No. 6, 105–115, <https://doi.org/10.2307/1928486>.
- Lentner Csaba (2015): A túlhitelezés globalizálódása a világban és Magyarországon. In: Lentner Csaba (szerk.): *A devizahitelezés nagy kézikönyve*. Nemzeti Közszerológiai és Tankönyv Kiadó Zrt., Budapest, 23–62.
- Malik, Tariq (2019): US Air Force's X-37B Space Plane Lands After Record 780-Day Mystery Mission. *Space.com*, 27 October, www.space.com/x-37b-space-plane-otv5-lands-after-780-days.html.
- Matolcsy György (2004): *Amerikai birodalom. A jövő forgatókönyvei*. Heti Válasz Kiadó, Budapest.
- Matolcsy György (2019a): Beléptünk az eurázsiai korszakba. *Növekedés.hu*, október 30.
- Matolcsy, György (2019b): *The American Empire vs. the European Dream. The Failure of the Euro*. Pallas Athéné Könyvkiadó, Budapest.
- Modelski, George (1987): *Long Cycles in World Politics*. The Macmillan Press, Basingstoke–London, <https://doi.org/10.1007/978-1-349-09151-5>.
- Modelski, George – Thompson, William R. (1988): *Seapower in Global Politics, 1494–1993*. Macmillan, Basingstoke, <https://doi.org/10.1007/978-1-349-09154-6>.
- Moreno, Johan (2019): Google Has Ended Its Plans for a Censored Chinese Search Engine – And May Never Build One Again. *Forbes*, 25 July, www.forbes.com/sites/johanmoreno/2019/07/25/google-has-ended-its-plans-for-a-censored-chinese-search-engine-and-may-never-return/#414a068788e4.
- Morris, Scott (2016): Responding to AIIB: U.S. Leadership at the Multilateral Development Banks in a New Era. *CGD Policy Papers*, 17 October.

- Palumbo, Daniele – Nicolaci da Costa, Ana (2019): Trade war: US-China Trade Battle in Charts. *BBC News*, 10 May, www.bbc.com/news/business-48196495.
- Peel, Michael – Shepherd, Christian – Williams, Aime (2019): Vulnerable Satellites: the Emerging Arms Race in Space. *Financial Times*, 13 November, www.ft.com/content/a4300b42-f3fe-11e9-a79c-bc9a-cae3b654.
- Pillsbury, Michael (2015): *The Hundred-year Marathon*. St. Martin's Griffin, New York.
- Rincon, Paul (2019): Google Claims 'Quantum Supremacy' for Computer. *BBC News*, 23 October, www.bbc.com/news/science-environment-50154993
- Shapiro, Jacob L. (2018): The US-China War Will Have to Wait. *Geopolitical Futures*, 25 July, <https://geopoliticalfutures.com/us-china-war-will-wait/>.
- Tiezzi, Shannon (2018): Another US-China Dialogue Bites the Dust. *The Diplomat*, 2 October, <https://thediplomat.com/2018/10/another-us-china-dialogue-bites-the-dust/>.
- U.S. Department of the Treasury (2019): *Treasury Designates China as a Currency Manipulator*. 5 August, <https://home.treasury.gov/news/press-releases/sm751>.
- Varoufakis, Yanis (2011): *The Global Minotaur. America, the True Origins of the Financial Crisis and the Future of the World Economy*. Zed Books, London – New York.
- Vaswani, Karishma (2019): Huawei: The Story of a Controversial Company. *BBC News*, 6 March, www.bbc.co.uk/news/resources/idt-sh/Huawei.
- Villas-Boas, Antonio (2019): Huawei Has Been Blacklisted by the US Government. Here's What Happened to the Last Chinese Tech Company That Got the 'Death Penalty'. *Business Insider*, 20 May, www.businessinsider.com/huawei-us-ban-similar-to-zte-us-ban-2019-5.
- Virág Barnabás (szerk.) (2019): *A jövő fenntartható közgazdaságtana*. Magyar Nemzeti Bank, Budapest.
- Wallerstein, Immanuel (1974): *The Modern World System*. Academic Press, New York.
- Wallerstein, Immanuel (1983): *Historical Capitalism with Capitalist Civilization*. Verso, London – New York.
- Wallerstein, Immanuel (1992): The West, Capitalism, and the Modern World-System. *Review*, Vol. 15, No. 4, 561–619.
- Williams, Matthew S. (2019): Space Programs Around The World. *Interesting Engineering*, 11 March, <https://interestingengineering.com/space-programs-around-the-world>.

*László Erdey – Veronika Fenyves –
Ádám Márkus – Tibor Tőkés*

China Does Not Want a Trade War¹ – The Case for Rare Earth Elements

Summary

The aim of this paper is to evaluate China's growing geopolitical importance through a brief overview and an analysis of the US–Chinese relations after World War II. After a brief historical insight into the US trade policy, the most probable theoretical explanations leading to a U-turn in trade relations with most of the world are summed up. Thirdly, we aim to reevaluate China's geopolitical weight in light of the recent trade war, and finally further sophisticate the analysis through a case study of the market of rare earth metals and compounds. The conclusion is drawn that we might be approaching a new milestone in the hegemonic transfer but we have certainly not yet arrived at a turning point.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: F02, F13, Q34

Keywords: hegemony, trade war, USA, China, rare earth elements

DR LÁSZLÓ ERDEY, Associate Professor, University of Debrecen (erdey.laszlo@econ.unideb.hu); DR VERONIKA FENYVES, Associate Professor, University of Debrecen (fenyves.veronika@econ.unideb.hu); ÁDÁM MÁRKUS, Assistant Lecturer, University of Debrecen (markus.adam@econ.unideb.hu); DR TIBOR TÖKÉS, Lecturer, University of Debrecen (tokes.tibor@econ.unideb.hu)

INTRODUCTION

China's extremely rapid development seen in the past thirty years has been regularly raising the question whether a new shift in hegemony is to be expected in the world economy and politics. In this analysis this question is approached through the analysis of the relations between the United States of America and its emerging challenger, China, in the past 80 years. Next, the experience gained from the trade war that erupted last year is used for an analysis of the aforementioned relations. In order to start from a clear standpoint, the most probable causes of the trade war are summed up. Finally, a set of contemporary strategic resources, namely, rare earth elements are analysed in a case study.

EVOLUTION OF THE GEOPOLITICAL SIGNIFICANCE OF THE USA AND CHINA – RELATIONS BETWEEN THE USA AND THE PRC

Relations between the United States of America and the People's Republic of China have been continuously developing for fifty years, although as usual between global powers, they have been characterised by crests and troughs. The USA contacted the PRC in the 1970's, during the policy of *détente* and the presidency of Richard M. Nixon. In those years the USA reassessed its international relations with developing countries, especially with China. The hostile and repulsive atmosphere was replaced by a cooperative approach. In addition, there was a shift in the relationship between China and the Soviet Union. After Stalin's death and Khrushchev's rise to power, by the end of the 1960's China and the Soviet Union had alienated and become rather hostile. An apparent evidence of deterioration in their relationship was the border conflict that erupted in 1969 at the Ussuri River (Fischer, 1992). These circumstances contributed to negotiations between the USA and China, initiated by President Nixon and his Secretary of State Henry Kissinger. On the Chinese side, although Chairman Mao Zedong also took part in the negotiations, the talks were conducted by Zhou En-lai, Premier of the PRC and advisor to Chairman Mao (Kissinger, 2011). In Kissinger's opinion it would have been favourable for the United States if the world had moved from the former bipolar order towards a new equilibrium with five global powers cooperating and leading global geopolitics. Under such a scenario, the world would have become more predictable, since the leading powers could have balanced one another (Kissinger, 1994). Although the superpowers outdid every other country in military power, the political situation had changed: new players had emerged and challenged the leading roles of the superpowers. The rise of China, in other words, a kind of "tripolarisation" of the world, could have been the first step towards a politically multipolar world order, or at least Kissinger so believed. At the same time, China also made efforts at tightening relations with the USA to counterbalance the Soviet threat, as the latter seemed more perilous. Accordingly, in 1971, after one of Kissinger's visits in Beijing, the USA started secret negotiations with the People's Republic of China. One year later President Nixon also visited China, and the parties' negotia-

tions resulted in the Shanghai Communiqué, which became the basis of US–Chinese relations. The principle of “One China, two systems” was laid down in this agreement (subsequently, it survived as Deng Xiaoping’s idea of “One country, two systems”). On this basis, the United States acknowledged that all the Chinese living on both sides of the Taiwan Strait maintain that there is only one China, and Taiwan is part of China. As China was a member of the UN, Taiwan was sidelined in the United Nations, and because of improvement in US–Chinese relations, it was increasingly overshadowed. Nevertheless, the USA formally continued to recognise Taiwan as an independent state up to 1979.

Although in the 1970’s the overture between the USA and China intensified, the US foreign policy adopted a different course in the 1980’s. The idea of a multipolar world became obsolete. Kissinger now thought that the USA should distance itself from both the USSR and China. However, Jimmy Carter and his advisor, Zbigniew Brzezinski continued rapprochement to the communist China.

Gerard Ford inherited a cumbersome US foreign policy. He wished to provide financial assistance to South Vietnam, but the Congress did not support him. Thus the Vietnam War ended in 1975 with The USA’s defeat. At the same time President Ford visited China and established even closer links.

After the 1976 death of Mao Zedong, Deng Xiaoping – who had previously been sent to exile several times – became the new leader of China. He initiated economic reforms and modernisation (“reform and opening up”), and China joined international organisations and agreed to the existing world order (Kissinger, 2015).

Deng Xiaoping elaborated the principles of a “Chinese type socialism” and a “social market economy” (Kissinger, 2015). The most important point in the reform programme was the elaboration of a planned economy and the adoption of an export-driven economic policy accompanied by modernisation. This direction was followed by Deng’s successors Jiang Zemin, Hu Jintao and Xi Jinping. As the economy improved, increasing amounts of money were allocated to military expenditures and technological improvement. As a result, both the country’s economy and its military forces became stronger (Brzezinski, 1997). China was granted American support to accomplish these reforms and to gain power, which seemed to be pivotal for the country to become one of the most important economies in today’s world.

As for the USA, already the Carter administration was thinking in a tripolar world order along a Washington–Moscow–Beijing axis. The positive attitude of the USA had not changed. In 1979, both countries opened embassies in the other’s capital to open official diplomatic relations. This step meant that the USA recognised the government of the People’s Republic of China as a representative of China. Thus, the United States officially abandoned all relations with Chinese Taipei, but did not stop supporting the island and maintained economic relations with it, without recognising it as an independent state (Taiwan Relations Act) (Kissinger, 2011).

After the Soviet intervention in Afghanistan, the policy of *détente* ended, and Ronald Reagan started to place pressure on the USSR, which ultimately resulted in the collapse of the Soviet Union and the Eastern Bloc (Szilágyi, 2013b). On the other hand,

Reagan also tried to keep good relations with China. There were no major tensions between the two countries during the Reagan administration. Economic and political opportunities for China had widened due to the regime change. Although there was no reason to be afraid of Soviet threats, China made it clear that it expects the USA to stop any Soviet expansion. In this respect China lined up with the United States, however, later on it established a new type of relationship with Russia (Kissinger, 2011). China positioned itself against the two superpowers as the leading power of the third world, even though relations between China and the USSR slightly improved at end of the 1980's. Meanwhile, the Chinese-US relations became distrustful after the incident on Tienanmen Square in 1989. As a result, American investments dropped in China, and international trade interactions between the two parties weakened. President George W. Bush stressed his worries, and made efforts at mitigating retaliation. The Bush administration inhibited military cooperation between the two countries, stopped selling military and police instruments and tools of dual use, and discouraged the World Bank and other organisations from granting loans to China. However, growth in the Chinese economy slowed down in the 1990's primarily as a result of shocks in the world economy and not because of US retaliation for the Tienanmen incident. In the end of the 1980's, China followed a policy that was unique among the developing countries, defining itself as global player equivalent to the USA and the Soviet Union. The Chinese communist system was completely different from that of the Soviet Union or the Eastern Block. Sino-American relations considerably altered after the collapse of the bipolar world order and the USSR. The threat of the Soviet Union and the triangle diplomacy were completely out of the scheme. The United States remained the only superpower in the world. From this point on, China made it clear that it works for a multipolar world order (Kissinger, 2011).

Relations between China and the USA were normalised during the presidency of Bill Clinton. The Clinton administration hauled China up especially for its non-respect for human rights, which was a precondition of granting the "Most Favoured Nation" privilege, only granted to China after long negotiations. At the same time the USA helped China in its efforts to join the General Agreement on Tariffs and Trade. Relations between the two parties became more complicated when Taiwan conducted a mimic warfare while preparing for its first independent elections (Kissinger, 2011). However, contacts between the two countries remained fairly normal. The US president visited China in 1998. In 1999 relations deteriorated again, when the Chinese embassy was unintentionally hit by a bomb during a NATO airstrike in Belgrade during the Yugoslavian war. A year later the USA and China agreed on the normalisation of their trade relations, thus the annual extension of the "Most Favoured Nation" privilege was no longer needed. Partly as a result of this agreement, China gradually became the most important trading partner of the United States. Friendly and fruitful relationship further improved during the Bush administration. Following the incident of 09.11 China committed to support the USA in the fight against terrorism. At the same time, China joined the World Trade Organisation, which gave another impetus to the unprecedented growth seen in the Chinese economy. Therefore, multinational

companies headquartered in China evolved and made even more investment outside Asia, gaining increasing market shares in the world market.

Later on, during the presidency of Barack Obama the US–Chinese relations were stable and the dialogue between the parties continued in order to strengthen bilateral strategic economic links. The idea of the two countries' joint action in global issues was raised. The first meeting in 2009 focused on global economic recession, the effects of climate change, the threat of nuclear weapons and humanitarian crises. Their commitment to cooperate was inspired by the immense impacts of the global financial crisis. This collaboration continued in 2015, when President Barack Obama and President Xi Jinping signed a declaration about their cooperation in climate protection, the protection of intellectual property rights, and international security. One year later China announced that it wishes to become the leading power of the world by the 21st century. Being an active player, China wishes to reform the global economic and political system because in the Chinese leaders' opinion in its current form it is unsuitable for dealing with the problems. The goal of the country is to reduce western dominance and the leading military role of the USA; however, it is ready to support the maintenance of the current system of international organisation such as the UN (Eszterhai, 2017).

The performance of the Trump administration, on the other hand, is not yet really adequate in this respect. Relations between the USA and China have become volatile. On the one hand, the USA has started to consider China as its main competitor in the world market. This is reflected in the protectionist sanctions of Donald Trump, which were already promised during the election campaign. On the other hand, this hostility can be explained by the appearance of Chinese ships in the South Chinese Sea.

China has obtained and maintained extraordinary importance for several decades. Although its economic growth has slowed, and inequality is still enormous within the country, it has become a leader not only in its region but also globally. It is also noteworthy that due to its rising population China is dependent on massive food import, and this makes the country rather vulnerable (Brzezinski, 2012).

China's East Asian rivals are Japan, India, Russia and the USA. In the past few years China has made efforts at enforcing its interests in the South Chinese Sea. Controlling this area is extremely important not only for trade but also because of fishing and the ownership of natural resources. Similar reasons underlie its rising interests in Middle Asia, in the Russian Far East, and in Mongolia. China aims to improve relations with Pakistan and Myanmar in order to weaken Indian power ambitions. Meanwhile, China also pays attention to North Korean relations, which can be a key political issue. Furthermore, Chinese presence is growing in Australasia, in Africa and also in Central Europe. Due to the policy of opening-up, China has increasingly defined itself as an antipode of the United States. Nowadays, the arenas of US–Chinese rivalry include South-East Asia and the South China Sea. As China wishes to expand its influence within these regions, it has been confronted not only by Asian countries but also the USA, the leading power of the Pacific region since the end of World War II. The American sensitivity is now associated with a different aspect of Albert T. Ma-

han's principles of seapower according to C. M. Mendes Dias: "Who rules the oceans, rules world trade. Who rules world trade, owns the resources of the world. Who owns the resources of the world, rules the world itself" (Szilágyi, 2013b). Dominating world trade is important for a hegemonic or an expectant hegemonic state. Accordingly, US–Chinese relations have recently become extremely volatile.

RECENT CHANGES IN AND THE ANTECEDENTS OF THE CURRENT U.S. TRADE POLICY

For almost a quarter of a century, until the presidential campaign of Donald Trump, US trade policy was not a focus of political debate either in America or in the rest of the world. As Irwin (2017) states in his highly comprehensive overview of the history of US trade policy, the most important goals – although with very different weights throughout history – were the so called three R's: revenue, restriction and reciprocity. The most important goal of the first period from the establishment of the federal government until the Civil War was revenue. The next phase, which lasted up to the Great Depression, was driven by the aim of protecting home producers and giving impetus to development in the domestic economy – termed "restriction". The last period, which lasts to the present, has been characterised by liberalisation using reciprocal concessions with the formulation of trade agreements and taking an active part in the multilateral trading system hallmarked by the GATT – reciprocity.

Obviously, none of these periods can be considered homogeneous in terms of the measures taken or the extent of protectionism, yet, they proved to be stable in terms of the main goals, so US trade policy can be characterised as "stability despite conflict" (Irwin, 2017:689).

However, a focus on the most recent period reveals that the predictions given in the various theoretical models of international trade and the forecasts regarding development in the volumes of world trade have failed to materialise. Between 1941² and the appearance of Donald Trump as a significant presidential candidate, the main goal of trade policy was liberalisation. The US was a signatory of the GATT, although mostly based on fears of restraining its sovereignty, it rejected to ratify³ the creation of the International Trade Organisation (ITO). Still, it continuously maintained a positive stance towards decreasing the obstacles of international trade and investment flows. Trade wars, naturally, have not remained unknown since WWII either. One plausible explanation of the US trade wars in the last five decades is a model that is able to bridge the gap to "Trump's" trade war, which we aim to explain through a synthesis of the scientifically most convincing theories. Our standpoint is far from considering the various explanations independent of each other, although they emphasize different perspectives of the same problem that might make our understanding of the phenomenon more complex.

1) Eriksson et al. (2019) point out that the shocks and resulting trade wars reflect the international product life cycle (see Vernon, 1966 and in the fashion of a new trade theory Krugman and Venables), and can be attributed to the standardisation or the

mature phase of certain industries. The authors identify three major shocks contributing to the decrease of the division of labour force employed in manufacturing: the Japan shock (1975-1985), the Tiger (Taiwan, South Korea, Singapore, Thailand and Hong Kong) shock (1975-1988) and the China shock (1990-2007). They find that the China shock is distinctively different from the previous ones, and hit hardest the areas with lower wages, lower educational attainment, higher unemployment and lower innovative capacity – massively increasing the adjustment costs, which restrains mobility.

2) Another important approach comes from the wealth and income inequality literature. Its current most prominent representatives (Milanovic, 2016; Alvaredo et al., 2018; Milanovic, 2019, forthcoming, etc.) argue that although capitalism triggered the fastest development in the history of humankind, it is not without unresolved problems. One of the most prominent such problems is growing inequality that in many cases leads to the emergence of populism. Acknowledging the volume limits of this paper we constrain ourselves to a working definition of populism based on Mofitt (2016) and Aiginger (2019): a political style, characterised by invoking everyday people to represent their interest vis-à-vis those of the élites; bad manners; playing on people's fear, a crisis or a breakdown; changes of values and beliefs; political failures; efforts towards homogenisation, renationalisation, endangered by pluralism, globalisation, and multilateralism.

3) Hyper-globalisation and the disruptive role of technological change. In his many works Rodrik (see *inter alia* 2011) raises our attention to the globalisation trilemma in the fashion of the trilemma of international finance. He shows that “it is impossible to have hyper-globalisation, democracy, and national sovereignty all at once; we can have at most two out of three” (Rodrik, 2011:5). While Baldwin (2016; 2019) focuses on the disruptions created by historical events, technological change, globotics (new form of globalisation and robotics), artificial intelligence (AI) and remote intelligence (RI).

4) Mattoo and Staiger (2019) in their recent work raise the question of the trade policy consequences of a hegemonic transition. In this logical framework the US with its waning dominance deters from the rule-based (e.g. GATT/WTO) trade policy in favour of a selective power-based tariff bargaining system (trade war with specific countries) to effectively delay the hegemonic transition. This shift of trade policy at the same time is myopic, since the most important problems could or should be handled within the multilateral framework without falling in the Thucydides trap.

Donald Trump's positions towards trade policy might not at all have been surprising to his constituents, as they were forged in the 1980's. In 1987 he disclosed an open letter to his fellow citizens claiming that it was high time to decrease large trade deficits with certain partners (in those days the most important target was Japan).⁴ In the 2016 presidential campaign his worldview in this field seemed to be very close to his earlier ideas voiced in the 1980's. After taking office, he instantly started to implement his campaign promises, as far as the American trade policy was regarded.

1) He withdrew the US from the Trans Pacific Partnership. This decision could have endangered the competitiveness of US sectors employing some 5-12 million workers (Council of Economic Advisers, 2016).

2) The North American Free Trade Agreement was renegotiated with Mexico and Canada, and a renamed US–Mexico–Canada Agreement (USMCA) was signed although it has not yet been ratified. Trump has been able to achieve beneficial changes mostly for the US automotive sector (for further details see Hufbauer–Globerman, 2018).

3) The US seems to be able to effectively obstruct the everyday operations of the WTO by blocking the selections of the new members to the Appellate Body. Furthermore, it questions the very existence of the organisation, expressing discontent with the operation of the Appellate Body, and its inability to conclude the Doha Development Round even after more than 15 years (for further details please see WTO, 2018). The President even made a threat to withdraw the US from the organisation, which would mean a direct death sentence to the most important multilateral trade organization of the world and its stabilising rules-based system (see above for the reasons of the US disinterest in maintaining or reforming it).

4) The US started a multiple trade war that hits China the most seriously. The US accuses China of disrespecting the intellectual property rights of the US companies involved in global value chains with the country; openly blames China with currency manipulation in order to accumulate a large trade surplus with the US, complains about the lack of transparency in the ownership and financing of Chinese enterprises, and finally requires easier access to Chinese markets.

After several years of antecedents, the actual trade war started on 6 July, 2018, when the US levied the first tariffs specifically on China. China instantly adopted retaliatory measures. For almost a year hits and retaliations were exchanged. A completely new period was launched by the US, when on 15 May, 2019 the Bureau of Industry and Security (BIS) of the US Department of Commerce announced the Addition of Huawei Technologies Co. Ltd. to the Entity List.⁵ On 31 May, 2019 China announced the compilation of its own list of unreliable entities. On 6 June, 2019 the total amount of tariffs applied exclusively to Chinese goods reached USD 250 million, while the total Chinese tariffs exclusively applied to US goods amounted to USD 110 million (Dezan Shira & Associates).⁶

The first results of academic research on the trade war published since the second half of 2018 make efforts at quantifying changes in the level of protectionism of the US–China trade flows, balance of trade, balance of payments, welfare and employment effects. Due to the unpredictable nature of this war, the numbers might be constantly changing; however, the estimations that have been made so far provide a good insight into the magnitudes of these shifts. Bown (2019a) gives an overview of the measures and quantifies the US imports from China covered by special protection by sector that grew from 10 to about 50 per cent in the past two decades. The US Census Bureau reports deteriorating US trade balance with China for the last two years, despite all American efforts. Amiti et al. (2019) estimate a reduction in US real income of USD 1.4 million per month by the end of 2018, despite omitting the large additional costs resulting from policy uncertainty. Fajgelbaum et al. (2019) estimate that the welfare loss of the total trade war was USD 7.8 billion, emphasizing that tradeable-sector workers in heavily Republican counties were hit significantly harder by the trade war. Flaaen

et al. (2019) find significant pass-through effects of tariffs to consumer prices in the case of washing machines, the first product “victim” of the trade war. Finally, Li et al. (2019) find negative manufacturing employment effects in the US and predict even higher losses of jobs as a consequence of retaliatory measures by the partner countries.

On 21 May, 2019 President Xi Jinping called for a symbolic, modern-day “long march” referring to the many thousand miles of journey of the Communist Party forces in 1934 to escape from the Nationalist Army of Chiang Kai-shek (Stevenson, 2019).

On 2 June, 2019 the State Council Information Office of the People’s Republic of China issued a White Paper with the title “China’s Position on the China–US Economic and Trade Consultations”, quantifying the decrease of exports and Foreign Direct Investment of China to the US, stating that the trade war has a significant influence that goes beyond the two countries and affects the whole world economy. The East Asian country expressed its willingness to continue consultations with the US, however, at the same time they communicate not giving up their principles and state that no challenge will hold back China’s development.

Although the above results mostly referred to the losses of the US, obviously China is also losing, as it is a considerably poorer country with a weak institutional system and rule of law. With China being a specific target, its regional competitors might gain enough strength and competitiveness to fight China in its traditional export markets. With the disruption of global value chains extending to the US, investors will find China and its local brands riskier, being afraid of further sanctions from the United States. Naturally, there is also a high probability for a pass-through of retaliatory tariffs to higher domestic prices of imported goods in China (Cowen, 2019).

What are China’s opportunities to shake the burden of the trade war off, or if that is impossible, what other options does it have?

1) Naturally, the ideal case would be a resumption of negotiations with the US and with the most important partners on the reform or revival of the multilateral trading system. At this point very small chances are seen for this scenario. China might also expect increasing disappointment by US consumers and businesses due to higher prices.

China’s retaliation was well targeted: it hit the agriculture (requiring the payment of special subsidies to them in the US) and Republican voters (Bown–Zhang, 2019a).

2) To prepare for a long trade war with the US might possibly push China back to the infamously high levels of the Smoot-Hawley Act of the Great Depression. This scenario is very dangerous, as mentioned above, because the tariffs levied by the Trump administration discriminate China far more than other suppliers (Bown–Zhang, 2019b).

3) A viable Chinese option might be the listing of unreliable American business partners and restraining their market access (see the recent case of FedEx) and giving up buying sophisticated and high-value American technological products in favour of products from Europe or other places (Boeing v. Airbus).

4) Finally, the following short case study of the export of rare earth metals (HS 280530 Rare-earth metals, scandium and yttrium, whether or not intermixed or inter-alloyed) and their compounds (HS 2846 Compounds, inorganic or organic, of rare-earth metals, of yttrium or of scandium or of mixtures of these metals).

THE POSSIBLE ROLE OF RARE EARTH METALS AND THEIR COMPOUNDS IN THE US-CHINA TRADE WAR

As one of the possible weapons in the trade war with the US we mentioned China's ability to restrain the exports of rare earth metals and their compounds to the United States. In this section we will give a brief overview of the aforementioned materials, demonstrate their critical importance in modern technology and finally throughout the analysis of their reserves, production, refinement, and trade our aim is to give an assessment about using them as a possible tool in the trade warfare.

There are 15 rare earth elements with atomic number ranges from 57 to 71, known as lanthanides, in some cases yttrium (39) and scandium (21) are added because of their similar characteristics. Due to their special physical and chemical (such as specific optical and magnetic) properties they are essential for modern, high-tech civil and defence products. Their term "rare" does not refer to their abundance in the earth crust, although the concentrated deposits are limited in number. The mining and refining these elements is associated with some health hazards and also with pollution.

Table 1: *Rare earth elements*

Element	Symbol	Atomic number	Percentage found in the upper continental crust	Economic Class	Applications	Defence uses
Light rare earth elements						
Lanthanum	La	57	17.8	Uncritical	Optical glass, nickel-metal-hydride batteries, camera lenses and catalysts	night-vision goggles
Cerium	Ce	58	38.0	Excessive	Coloured glass (flat-panel displays), automobile catalytic converters	
Praseodymium	Pr	59	4.2	Uncritical	Super-strong magnets, metal alloys, specialty glass, lasers	
Neodymium	Nd	60	15.4	Critical	Permanent magnets	laser range-finders, guidance systems, communications
Promethium	Pm	61	0.1	Uncritical	The only naturally radioactive rare earth element. Used in luminous paint and nuclear batteries.	

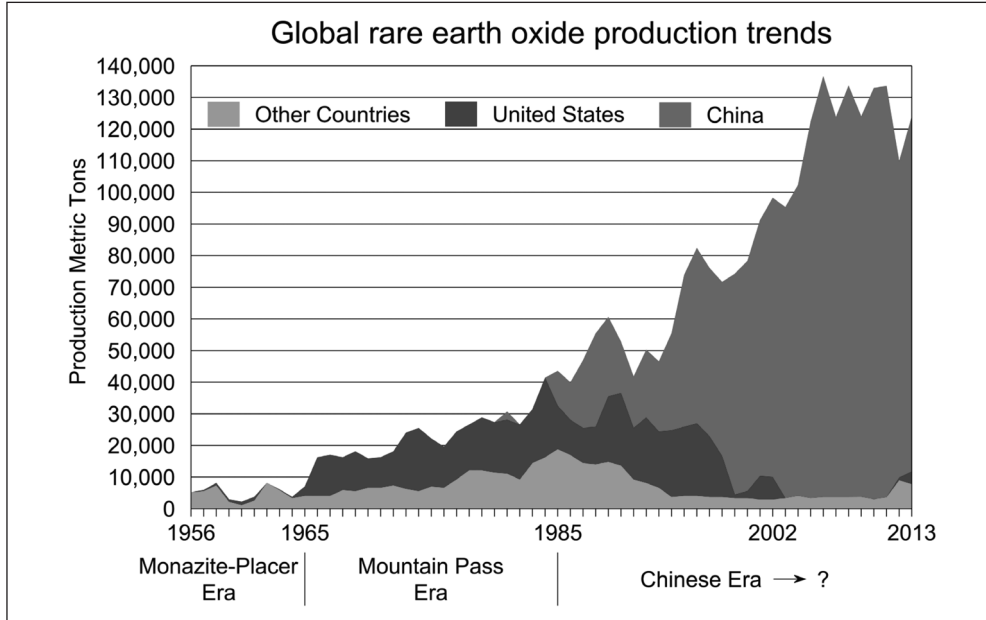
Element	Symbol	Atomic number	Percentage found in the upper continental crust	Economic Class	Applications	Defence uses
Samarium	Sm	62	2.7	Uncritical	Permanent magnets, nuclear reactor control rods, lasers	permanent magnets that are stable at high temperature
Europium	Eu	63	0.5	Critical	Optical fibres, visual displays, lighting	fluorescents and phosphors in lamps and monitors, precision-guided weapons, “white noise” production in stealth technology
Gadolinium	Gd	64	2.3	Uncritical	Shielding in nuclear reactors, X-ray and magnetic resonance imaging scanning systems	
Heavy rare earth elements						
Terbium	Tb	65	0.4	Critical	Visual displays, fuel cells, lighting	
Dysprosium	Dy	66	2.1	Critical	Permanent magnets, lighting	
Holmium	Ho	67	0.5	Excessive	Lasers, high-strength magnets, glass colouring	
Erbium	Er	68	1.4	Critical	Glass colouring, fibre optic cables	amplifiers in fibre-optic data transmission
Thulium	Tm	69	0.2	Excessive	Lasers, portable X-ray machines	
Ytterbium	Yb	70	1.3	Excessive	Stainless steel, lasers	
Lutetium	Lu	71	0.2	Excessive	Petroleum refining	
Yttrium	Y	39	13.1	Critical	Metal alloys, visual displays, lasers, lighting	

Source: Kruger, 2015; Van Gosen et al., 2019

In terms of production, the US relied on domestic sources, namely on the Mountain Pass mine close to San Bernardino, California for a long time. Due to environmental and regulatory problems, the rare earth element separation plant was closed. Most of the rare earth elements and compounds used in the US are imported from China

or from countries that imported their plant feed materials from China. China became highly competitive by the 1990's not only because of its large reserves but also because of its lax environmental and health regulations and lower labour costs (Figure 1).

Figure 1: Trends in global rare earth oxide production, 1956–2013

Source: USGS Mineral Commodity Summaries, prepared by Kruger, 2015:8

China's role in rare earth elements and compounds is twofold: China has the largest reserves and the highest production, and it is also one of the leading exporters of these commodities. Even in cases when the Chinese product is not exported, it is used for local production for US companies or for directly to the US market.

The question is obvious: Is China able to put any pressure on the US using its weight in rare earth element production and trade? The opportunity might be proven by Xi Jinping's demonstrative and widely announced visit to Guangzhou City to discuss the production, development and operations at JL MAG Rare Earth Co. Ltd. A historical example was also set in 2010, when after a maritime dispute, China stopped rare earth exports to one of the largest importers, Japan. Over the long run, Japan has been able to solve the problem by switching to other sources and replacing rare earth metals with new technologies.

The above events allow two conclusions: China can use its rare earth power in the short run, however, at the same time risking the losing of its positions to Brazil or Vietnam. The unpredictable negotiation style of Donald Trump further increases this risk, as in the previous rounds of meetings he clearly showed that blackmailing is a no-go strategy trying to force him. However, the US high-tech civil and defence industry is

Table 2: Global production and reserves of rare earth elements (metric tons)

Country	Production		Reserves
	2017	2018	
United States	—	15,000	1,400,000
Australia	19,000	20,000	3,400,000
Brazil	1,700	1,000	22,000,000
Myanmar	NA	5,000	NA
Burundi	—	1,000	NA
China	105,000	120,000	44,000,000
India	1,800	1,800	6,900,000
Malaysia	180	200	30 000
Russia	2,600	2,600	12,000,000
Thailand	1,300	1,000	NA
Vietnam	200	400	22,000,000
Other countries	—	—	4,400,000
World total (rounded)	132,000	170,000	120,000,000

Source: USGS

highly dependent on rare earth metals and products, and China might use these as a bait to reinstate the broken trade negotiations, while the US should take care about developing independent sources for these commodities.

CONCLUSION

After the fall of the Soviet Union, and thus the bipolar world order, the USA was left as the only superpower by winning the cold war in 1991. However, according to Sir Bernard Cohen, a new world order had evolved. Beside the trade which depends on the oceans (the USA and its allies) and on the continental belt in Eurasia, new zones were born in East Asia and in the Indian Ocean region, dominated by China and India, respectively. These geostrategic regions have been the scenes of rivalry between the USA, Russia, the European Union, China, India, Brazil and Japan since the 1990s (Szilágyi, 2013b). Many authors agree that the current situation in the world and the USA is changing permanently. It cannot be unambiguously concluded whether a new era of US hegemony is coming or the world is getting multipolar. Still any of the two scenarios can supervene. Nevertheless, at the end of the 2010's it seems obvious that the USA can be considered as the only hegemonic power ahead of every other country in the world in military, technology, economic and financial terms. However, some genuine rivals, listed above, have appeared in the battle for world hegemony. Although the dominance of the United States can be questioned mostly by the EU, Russia or China, it cannot be considerably compromised yet.

NOTES

- ¹ The State Council Information Office of the People's Republic of China, 2019:3: "China does not want a trade war, but it is not afraid of one and it will fight one if necessary."
- ² The year of the signature of the Atlantic Charter.
- ³ The terminal decision was made in 1953.
- ⁴ See Schlesinger, 2018:1.
- ⁵ "The sale or transfer of American technology to a company or person on the Entity List requires a license issued by BIS, and a license may be denied if the sale or transfer would harm US national security or foreign policy interests. The listing will be effective when published in the Federal Register." www.commerce.gov/news/press-releases/2019/05/departments-commerce-announces-addition-huawei-technologies-co-ltd (accessed 20 May, 2019).
- ⁶ www.china-briefing.com/news/the-us-china-trade-war-a-timeline/; <https://piie.com/system/files/documents/trump-trade-war-timeline.pdf>; www.bloomberg.com/news/articles/2019-05-14/u-s-china-trade-war-timeline-what-led-up-to-the-stalemate (accessed 6 June, 2019).

REFERENCES

- Aiginger, Karl (2019): Populism and Economic Dynamics in Europe. *PCC Policy Paper*, 1/2019.
- Alvaredo, Facundo et al. (eds.) (2018): *World Inequality Report 2018*. Harvard University Press, Cambridge, <https://doi.org/10.4159/9780674984769>.
- Amiti, Mary – Redding, Stephen J. – Weinstein, David (2019): The Impact of the 2018 Trade War on U.S. Prices and Welfare. *NBER Working Paper*, No. 25672, <https://doi.org/10.3386/w25672>.
- Baldwin, Richard (2016): *The Great Convergence. Information Technology and the New Globalization*. Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, <https://doi.org/10.4159/9780674972667>.
- Baldwin, Richard (2019): *The Globotics Upheaval. Globalization, Robotics, and the Future of Work*. Oxford University Press, New York.
- Bown, Chad and Zhang, Eva (Yiwen) (2019a): Will a US-China Trade Deal Remove or Just Restructure the Massive 2018 Tariffs? *VOX*, <https://voxeu.org/content/will-us-china-trade-deal-remove-or-just-restructure-massive-2018-tariffs> (accessed 2 June, 2019).
- Bown, Chad and Zhang, Eva (Yiwen) (2019b): Trump's 2019 Protection Could Push China Back to Smoot-Hawley Tariff Levels. *Peterson Institute for International Economics*, <https://piie.com/blogs/trade-investment-policy-watch/trumps-2019-protection-could-push-china-back-smoot-hawley-tariff> (accessed 17 May, 2019).
- Brzezinski, Zbigniew (1997): *The Grand Chessboard American Primacy and its Geostrategic Imperatives*. Basic Books, New York.
- Brzezinski, Zbigniew (2012): *Strategic Vision. America and the Crisis of Global Power*. Basic Books, New York.
- Council of Economic Advisers (2016): *Industries and Jobs at Risk if the Trans-Pacific Partnership Does not Pass*. https://obamawhitehouse.archives.gov/sites/default/files/page/files/201611_cost_of_tpp_delay_issue_brief.pdf (accessed 17 May, 2019).
- Cowen, Tyler (2019): China Loses More From This Trade War. *Bloomberg*, 13 May, www.bloomberg.com/opinion/articles/2019-05-13/china-loses-more-from-this-trade-war (accessed 17 May, 2019).
- Eriksson, Katherine – Russ, Kathryn – Shambaugh, Jay C. – Xu, Minfei (2019): Trade Shocks and the Shifting Landscape of U.S. Manufacturing. *NBER Working Paper*, No. 25646, <https://doi.org/10.3386/w25646>.
- Eszterhai, Viktor (2017): Kína 2050-ben [China in 2050]. *HUG Magazin*, 2. évf., 2. sz., 116–119.
- Fajgelbaum, Pablo D.; Goldberg, Pinelopi K.; Kennedy, Patrick J. and Khandelwal, Amit (2019): The Return to Protectionism. *NBER Working Paper*, No. 25638, <https://doi.org/10.3386/w25638>.
- Fischer, Ferenc (1992): *A megosztott világ. A Kelet–Nyugat, Észak–Dél nemzetközi kapcsolatok fő vonásai, 1945–1989* [The divided world. The main features of East-West, North-South international relations, 1945–1989]. IKVA Kiadó, Budapest.

- Flaen, Aaron B. – Hortacsu, Ali – Tintelnot, Felix (2019): The Production Relocation and Price Effects of U.S. Trade Policy: The Case of Washing Machines. *NBER Working Paper*, No. 25767, <https://doi.org/10.3386/w25767>.
- Gilpin, Robert (1988): The Theory of Hegemonic War. *The Journal of Interdisciplinary History*, Vol. 18, No. 4, 591–613, <https://doi.org/10.2307/204816>.
- Hufbauer, Gary – Gliberman, Steven (2018): *The United States–Mexico–Canada Agreement: Overview and Outlook*. Fraser Research Bulletin, November, https://piie.com/system/files/documents/hufbauer_201811-usmca.pdf (accessed 17 May, 2019).
- Irwin, Douglas A. (2017): *Clashing over Commerce. A History of US Trade Policy*. The University of Chicago Press, Chicago and London, <https://doi.org/10.7208/chicago/9780226399010.001.0001>.
- Kissinger, Henry (1994): *Diplomacy*. Simon & Schuster, New York.
- Kissinger, Henry (2011): *On China*. Penguin Press, New York.
- Kjellén, Rudolf (1917): *Der Staat als Lebensform*. S. Hirzel, Leipzig.
- Kruger, Ned (2015): A “Rare” Opportunity. *Geo News*, Vol. 42, No. 1, 7–9.
- Krugman, Paul – Venables, Anthony J. (1995): Globalization and the Inequality of Nations. *The Quarterly Journal of Economics*, Vol. 110, No. 4, 857–880, <https://doi.org/10.2307/2946642>.
- Li, Chunding – Wang, Jing – Whalley, John (2019): Trade Protectionism and US Manufacturing Employment. *NBER Working Paper*, No. 25860, <https://doi.org/10.3386/w25860>.
- Luttwak, Edward N. (1990): From Geopolitics to Geo-Economics: Logic of Conflict, Grammar of Commerce. *National Interest*, No. 20, 17–24.
- Luttwak, Edward N. (1995): *Le rêve américain en danger*. Editions Odile Jacob, Paris.
- Mattoo, Aaditya – Staiger, Robert W. (2019): Trade Wars: What Do They Mean? Why Are They Happening Now? What Are the Costs? *NBER Working Paper*, No. 25762, <https://doi.org/10.3386/w25762>.
- Mező, Ferenc (2003): *A politikai földrajz alapjai* [The Geographical Foundations of Political Geography]. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Milanovic, Branko (2016): *Global Inequality. A New Approach for the Age of Globalization*. The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, <https://doi.org/10.4159/9780674969797>.
- Milanovic, Branko (2019): *Capitalism, Alone. The Future of the System That Rules the World*. Belknap Press: An Imprint of Harvard University Press. <https://doi.org/10.4159/9780674242852>.
- Moffitt, Benjamin (2016): *The Global Rise of Populism. Performance, Political Style, and Representation*. Stanford University Press, Stanford, <https://doi.org/10.2307/j.ctvqsd8>.
- Rodrik, Dani (2011): *The Globalization Paradox. Democracy and the Future of the World Economy*. W.W. Norton & Company, New York.
- Schlesinger, Jacob M. (2018): Trump Forged His Ideas on Trade in the 1980s – and Never Deviated. *The Wall Street Journal*, 15 November.
- Stevenson, Alexandra (2019): Xi Rallies His People As Trade War Intensifies. *New York Times*, 22 May, A7.
- Szilágyi, István (2013a): Geopolitikai kódok, geostratégiai tényezők és geopolitikai modellek a nemzetközi viszonyok rendszerében [Geopolitical codes, geostrategic factors and geopolitical models in the context of international relations]. *Comitatus*, 23. évf., 215. sz., 8–21.
- Szilágyi, István (2013b): *Geopolitika* [Geopolitics]. Publikon Kiadó, Pécs
- The State Council Information Office of the People’s Republic of China (2019): *China’s Position on the China-US Economic and Trade Consultations*. 2 June, http://english.gov.cn/archive/white_paper/2019/06/02/content_281476694892692.htm (accessed June 2, 2019)
- Van Gosen, Bradley – Verplanck, Philip L. – Emsbo, Poul (2019): *Rare Earth Element Mineral Deposits in the United States*. Circular 1454, U.S. Geological Survey, <https://doi.org/10.3133/cir1454>.
- Vernon, Raymond (1966): International Investment and International Trade in the Product Cycle. *The Quarterly Journal of Economics*, Vol. 80, No. 2, 190–207, <https://doi.org/10.2307/1880689>.
- WTO (2018): *Trade Policy Review. Report by the United States*. World Trade Organization, WT/TPR/G/382.

Horbulák Zsolt

Munkanélküliség Szlovákia déli régióiban

Unemployment in the Southern Regions of Slovakia

Összefoglalás

A szlovák gazdaság és társadalom rendszerváltozás óta tartó egyik legjelentősebb problémája a magas munkanélküliség, különösen a pályakezdők, illetve bizonyos etnikai csoportok körében, valamint elsősorban Dél-Szlovákia, továbbá Kelet-Szlovákia néhány vidékén. A tanulmány célja bemutatni Szlovákia déli régióinak munkanélküliségi helyzetét, és választ keresni e gazdasági-társadalmi jelenség okaira. Dél-Szlovákia határmenti, jelentős magyar lakossággal rendelkező régióinak adatait vizsgálva megállapítható, hogy aggregált munkanélkülisége hosszú távon meghaladja az átlagos szlovák munkanélküliségi rátát. A negatív adatokat kisebb ipari kibocsátás, alacsonyabb bérek, kisebb termelékenység, az iskolázottság alacsonyabb színvonala, továbbá rosszabb demográfiai és egészségügyi mutatók indokolhatják.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: J40, J60, R23

Kulcsszavak: munkanélküliség, foglalkoztatás, Szlovákia, Dél-Szlovákia

Summary

One of the most significant problems of the Slovakian economy and society since the change of regime has been high unemployment rates among young career starters and certain ethnic groups, especially in Southern and Eastern Slovakia. The main purpose of this paper is to describe unemployment in the southern regions of Slo-

HORBULÁK ZSOLT PhD, adjunktus, Selye János Egyetem, Komárom
(horbulakz@ujjs.sk).

vakia and to seek an answer to this economic and social phenomenon. An analysis of the data collected along the Southern borders, where a significant number of Hungarian nationalities live suggests that over the long term the aggregate unemployment rate exceeds the average unemployment rate for Slovakia. The reasons for these adverse data may include lower industrial output, lower wages, lower productivity, the lower educational level of inhabitants and worse demographic and health indicators.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: J40, J60, R23

Keywords: unemployment rate, employment rate, Slovakia, Southern Slovakia

BEVEZETÉS

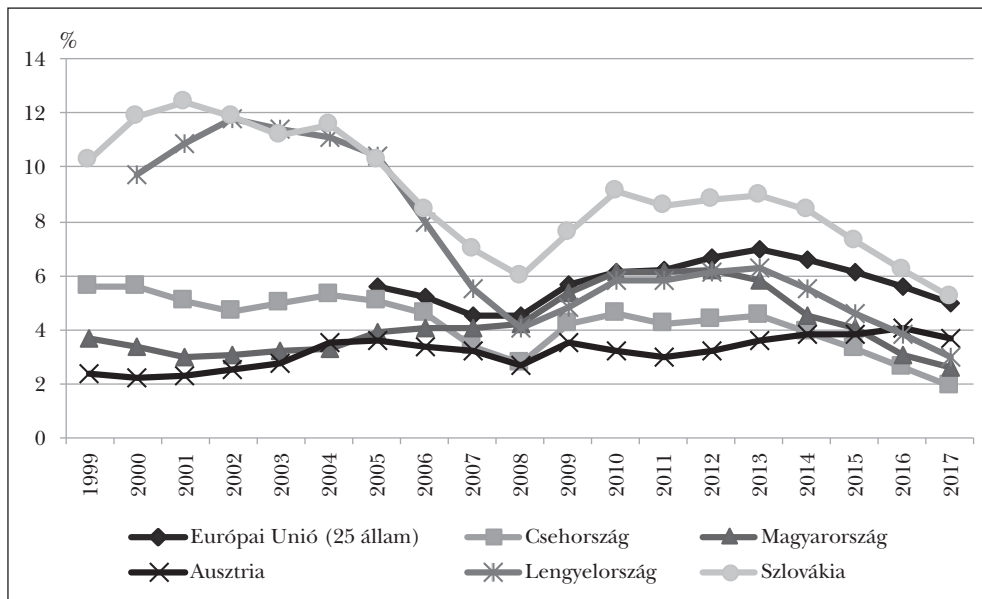
A rendszerváltozás utáni harmadik évtizedre Szlovákia Közép-Európa gazdaságilag egyik legsikeresebb államává vált. Gazdasági növekedése magas, eladósodottságnak mértéke az eurózóna átlaga alatt van, folyamatos a külföldi tőke beáramlása, az ország legsikeresebb ágazata, a gépjárműgyártás egyre jobb mutatókkal rendelkezik (Horbulák, 2019), a reálkonvergenciát tekintve pedig az ország folyamatosan felzárkózik az Unió átlagához, és középtávon várható a gazdasági növekedés fennmaradása (Nagy, 2015). Mindezt azért érdemes hangsúlyozni, mivel nem sokkal a rendszerváltást követően, Csehszlovákia kettéválása után, Szlovákia társadalmi-politikai fejlődése megrekedt. A belpolitikai életben permanens válság uralkodott, a korrupció felerősödött, a gazdasági életben a piaci mechanizmusok helyett a személyes ismeretségen alapuló kapcsolatok érvényesítése dominált. Mindezek folyamán Szlovákia euroatlanti integrációja is lefékeződött (Leško, 1998). 1998 után két választási ciklusban jobboldali kormánykoalíció került hatalomra, amely több átfogó reformot hajtott végre (új Munka törvénykönyve, nyugdíjreform, adóreform stb.), amelyek következtében az ország a külföldi befektetők kedvelt célpontjává vált. A kétezres években volt olyan esztendő, amikor a GDP éves növekedése meghaladta a 10%-ot. A számos kiváló gazdasági mutató mellett azonban egy indikátor esetében Szlovákia hosszú távon elmarad valamennyi szomszédjától, és összeurópai tekintetben az egyik legrosszabb pozícióval rendelkezik, ez pedig a munkanélküliségi ráta alakulása.

Ebben a tanulmányban Szlovákia munkanélküliségi mutatóit elemezzük, különös tekintettel a déli régióra. A témaválasztás oka, hogy ennek a vidéknek a lakossága jelentős mértékben magyar anyanyelvű.¹ A tanulmányban felvázoljuk Szlovákia általános foglalkoztatási helyzetét, majd szólunk Szlovákia regionális foglalkoztatásáról, közigazgatási felosztásáról, Dél-Szlovákia meghatározásának a megközelítéseiről, bemutatjuk Dél-Szlovákia munkanélküliségi helyzetét, végül néhány válogatott mutató segítségével megpróbálunk választ adni a régió foglalkoztatási problémáinak okára.

SZLOVÁKIA MUNKAERŐPIACI HELYZETE

A munkanélküliség Szlovákiában a rendszerváltozás óta komoly gondot jelent. Mértéke az 1990-es évektől folyamatosan magas, javulás csak a 2010-es évek második felétől tapasztalható. Az 1. ábra az ország munkanélküliségi adatait közvetlen szomszédai, Lengyelország, Csehország, Magyarország és Ausztria, továbbá az EU25 tagállamok munkanélküliségi rátájával veti össze.

1. ábra: A V4-országok, Ausztria és az EU25-ök átlagos munkanélküliségi rátája (%)

Forrás: Saját szerkesztés az Eurostat adatai alapján

Az 1. ábráról mutatja, hogy a vizsgált időszakban Szlovákia egy évet kivéve mind a régióban, mind pedig az Európai Unióban folyamatosan az egyik legmagasabb munkanélküliséggel rendelkező országok közé tartozott. Csupán egy alkalommal sikerült megelőznie egy országot, 2003-ban, amikor 0,2%-kal voltak jobb adatai, mint Lengyelországnak.

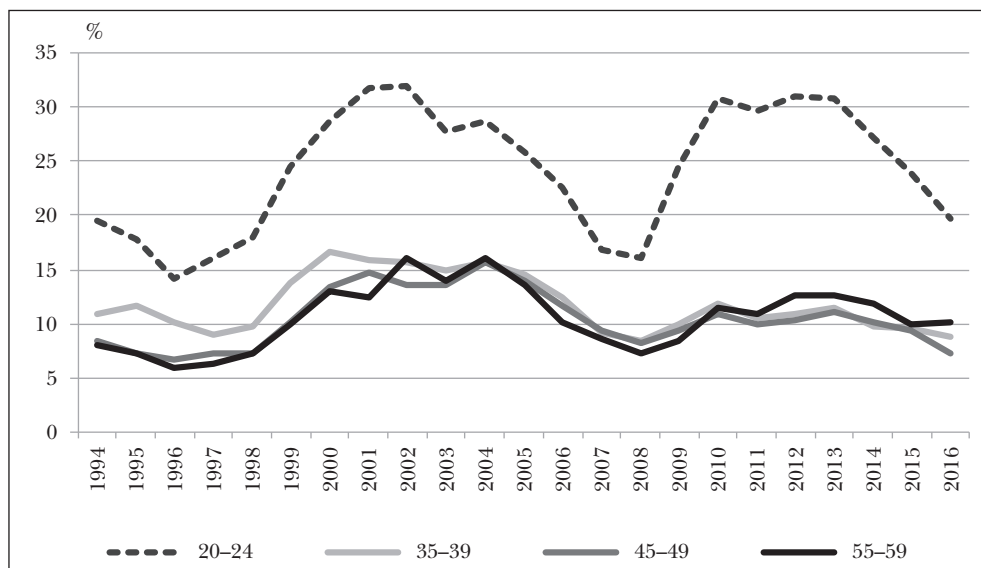
A problémakörrel Magyarországon is jelent meg elemzés (Nagy, 2016), amely szintén megállapítja, hogy „a munkanélküliség mindig is Szlovákia legmeghatározóbb társadalmi problémája volt”. Ennek számos oka van. A teljesség igénye nélkül Nagy megemlíti a szlovák gazdaság túlzott hadiipari kitettségét a rendszerváltozás idején, Csehszlovákia kettéválását, a mečiari politikai korszakot, továbbá azt, hogy „a szlovák gazdaság kardinális problémái termékek árbeli konkurenciáképességén alapuló tényezők elpárolgásában nyilvánultak meg, ugyanakkor nem fejlődtek ki kellőképpen a nélkülözhetetlen intézményi, rendszeri és tárgyi feltételei a nem árjellegű konkurenciáképességen alapuló termelésre való áttérésnek”. Egy másik szerző a rossz statisztikai adatok mögött a következő befolyásoló tényezőket látja (Pongrácz, 2018:39):

- a munkanélküliség nagy regionális egyenlőtlenségei;
- a fiatalok magas munkanélkülisége;
- a tartós munkanélküliség magas aránya;
- az alacsonyan képzett munkaerő magas száma;
- a szakképzett munkaerő hiánya egyes ágazatokban;
- a roma kisebbség óriási munkanélkülisége.

Azt, hogy a munkanélküliség Szlovákia egyik legjelentősebb gazdasági és társadalmi problémája, hasonlóképpen látják a szlovák elemzők is (Kureková, 2010). A tanulmány kiemeli, hogy jelentősek a regionális eltérések; a magas munkanélküliség a konjunktúra idején is megmarad; az állástalanság leginkább az alacsony képzettségűeket és a fiatalokat érinti; a válságok idején jelentősen emelkedik a közfoglalkoztatottak aránya; nagyon alacsony az egyéb foglalkoztatási formák aránya; az új dolgozók alkalmazását bürokratikus akadályok nehezítik; alacsony a munkaerő mobilitása; hiányzik a munkahelyteremtési intézkedések hatékonyságának a vizsgálata; illetve sikertelen a marginalizált csoportok bevonása a munkaerőpiacra.

A 2. ábra a korosztályos munkanélküliségi adatokat szemlélteti, és igazolja a fentebb leírt tényeket. A négy bemutatott korcsoport a pályakezdők, a munkavállalók fiatalabb, illetve idősebb korosztálya, valamint a nyugdíj előtt állók. Az ábra érzékelteti a szlovákiai foglalkoztatási helyzet igazi problémáját, ami a pályakezdők kiemelkedően rossz munkanélküliségi mutatója. A jelenség akutnak tekinthető, mivel a rendszerváltozás után azonnal megjelent, és máig sem sikerült igazán orvosolni. Az, hogy az iskolapadból kikerülőknél nagyon nehéz állást találniuk, komoly hatással van életpályájukra, és romboló hatással van az egész társadalom moráljára.

2. ábra: A 20–24, 35–39, 45–49 és az 55–59 éves korosztályok munkanélküliségi rátája (%)

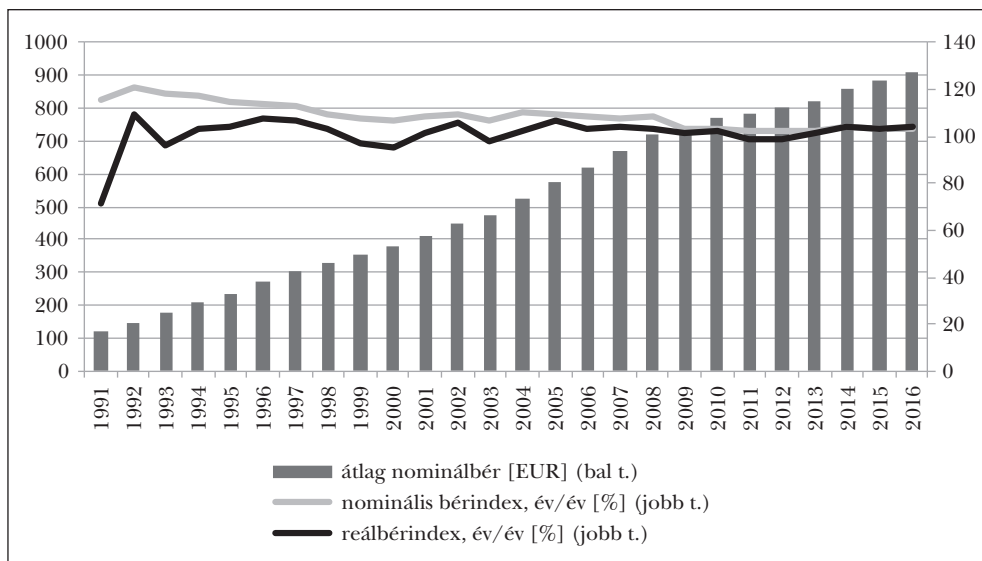

Forrás: Saját szerkesztés a Szlovák Statisztikai Hivatal (www.statistics.sk) adatai alapján

Az ágazati foglalkoztatottságot tekintve Szlovákiában 2016-ban az alkalmazottak közel 21%-a, 482 500 fő dolgozott az iparban. Ez az érték az utóbbi másfél évtizedet figyelembe véve, abszolút számokat tekintve stagnál, százalékosan viszont közel 3,5%-os visszaesést jelent. A mezőgazdaságban dolgozók aránya már nem éri el a 4%-ot, miközben 16 éve még majdnem kétszer ennyien dolgoztak az agráriumban. Hasonló arányban szorult vissza a bányászatban dolgozók aránya. 2000 óta közel a duplájára nőtt a művészet, szórakoztatás, üdültetés szektorban dolgozók aránya, de összességében még mindig csak a foglalkoztatottak 2,2%-a áll alkalmazásban ebben a perspektivikus ágazatban. Az adminisztratív és támogató szolgáltatásoknál, vagyis a piaci szolgáltatások esetében másfél évtized alatt jóval 50%-os a bővülés, de megközelítően ilyen arányú, 57%-os a növekedés az államigazgatásban is. Az oktatásban mintegy 13 400 fővel kevesebben dolgoznak, ellenben a piaci jellegű kutatásokban pontosan kétszer annyian voltak alkalmazásban 2016-ban, mint 2000-ben.

A foglalkoztatáshoz szorosan kapcsolódik a bérezés is. Az utóbbi két-három évtizedben, 2016-ig bezárólag a nominálbérek Szlovákiában közel a hét és félszeresükre emelkedtek, 728%-kal 25,14 euróról 910 euróra nőttek. A rendszerváltozás óta gyakorlatilag minden évben nominálbér-növekedés következett be. Szlovákiában magasnak tekinthető infláció legfeljebb csak 1991-ben és 1992-ben volt, ezért jelentős reálbér-csökkenésre csak 1991-ben került sor, mégpedig 28,7%-osra. Kisebb csökkenés később is előfordult, 1993-ban 3,9%-os, 1999-ben 3,1%-os, 2000-ben 4,9%-os, 2003-ban 2%-os, 2011-ben és 2012-ben 1,6%-os, illetve 1,2%-os volt. A visszaesések az átfogó gazdasági reformhoz (1998–2000) vagy a gazdasági válságokhoz (1990–1992, 2009) köthetők. Mindent összevetve azonban a szlovákiai bérek reálértékben 1990 óta 30%-kal nőttek.

3. ábra: A nominálbér és a reálbér alakulása Szlovákiában (euró, %)

Forrás: Saját szerkesztés a Szlovák Statisztikai Hivatal (www.statistics.sk) adatai alapján

A bemutatott statisztikai adatok azt jelzik, hogy Szlovákia gazdasága egy fejlődő gazdaság, foglalkoztatási struktúrája javul, a bérek emelkednek, a munkanélküliség csökken, ám nem egyforma mértékben, és továbbra is jelentős mértékben sújtja a fiatalabb korosztályokat.

REGIONÁLIS FOGLALKOZTATÁSI KÖRKÉP

A következőkben a szlovákiai munkaerőpiaci helyzetet regionális szinten tekintjük át. Az 1. táblázat arra a tényre mutat rá, hogy gazdasági szempontból Szlovákia két részre szakadt, a fővárosra és az agglomerációjára, illetve az ország többi részére. A sokak által irigylet pozsonyi NUTS2² régió, amely az Unió tíz gazdaságilag legerősebb régiója között szerepel, és Prága kivételével leghagyja a V4-országok fővárosi régióját is, tulajdonképpen csak egy szigetnek tekinthető, melynek bár növekvő, de továbbra is csekély hatása van az ország többi részére.

1. táblázat: Szlovákia NUTS2 régióinak vásárlóerő-paritáson mért ereje (2017)

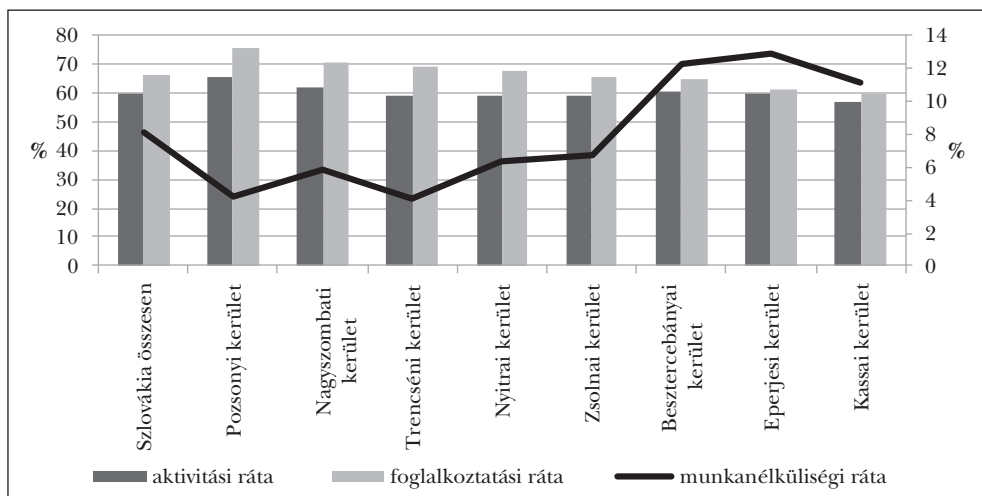
Kód	NUTS2 régió	Az EU-átlag %-os aránya
SK01	Bratislavský kraj (Pozsonyi kerület)	179
SK02	Západné Slovensko (Nyugat-Szlovákia)	70
SK03	Stredné Slovensko (Közép-Szlovákia)	61
SK04	Východné Slovensko (Kelet-Szlovákia)	54

Forrás: <http://ec.europa.eu/eurostat>

A regionális különbségek kérdésköre Szlovákiában jól ismert és kutatott jelenség (Rievajová–Klimko, 2018; Menbere Workie–Štefánik, 2014; Michálek–Podolák, 2014; Švecová–Rajčáková, 2014). Tény, hogy Szlovákiában ezek a különbségek nagyok, és mérhetően magasabbak, mint a volt társállam nyugati felében, Csehországban (Koišová et al., 2018). Vannak olyan vidékek is, ilyen a Besztercebányai kerület, ahol a belső különbségek nemhogy nem csökkennek, hanem még tovább mélyülnek (Liptáková, 2017). Összefoglalva elmondható, hogy „Szlovákia gazdasági fejlettsége rendkívül sajátos. Az ország legnyugatibb pontján található Pozsony és szűkebb környezetének fejlettsége mellett kelet felé haladva egyre fejletlenebb területekkel találkozhatunk” (Mezei–Hardi, 2003:136). „A régiók munkanélküliségi adatait összegezve: a vizsgált déli régiók a [foglalkoztatás] tekintetében a legrosszabb helyzetű térségek közé tartoznak. A helyzet elsősorban a gömöri-kishonti-nógrádi régióban és Zemplénben a leginkább kritikus” (Fazekas–Hunčík, 2004:302).

Ha a kerületek munkaerőpiaci helyzetét vizsgáljuk, a következő kép tárul elénk. Az országos átlagnál jobb aktivitási ráta a Pozsonyi kerület mellett még a Nagyszombati és a Besztercebányai kerületben van. Ami a foglalkoztatást illeti, csak a két keleti kerület, az Eperjesi és a Kassai nem éri el az országos átlagot. Végül a munkanélküliségi ráta is kirajzolja a kelet–nyugat szembenállást, országos átlag feletti értékkel a Besztercebányai, Kassai és Eperjesi kerület rendelkezik.

4. ábra: Gazdasági aktivitás, foglalkoztatás és munkanélküliség kerületi szinten (% , 2017)

Forrás: Szlovákia regionális statisztikai évkönyve 2018

A munkanélküliséget tekintve az ország akut problémája az, hogy vannak bizonyos térségek, ahol a munkanélküliség makacsul magas szinten áll. Ha a még eggyel alacsonyabb közigazgatási szintet, a járást (LAU1) vesszük alapul, 2017 decemberében a munkanélküliségi ráta a következő járásokban haladta meg az országos érték (11,88%) kétszeresét (2. táblázat).

2. táblázat: Az országos átlag dupláját meghaladó járások Szlovákiában

Járas	Munkanélküliségi ráta (%)	Az országos érték aránya
Poltár	12,84	2,16
Nagyőrce	14,88	2,51
Rimaszombat	18,48	3,11
Bártfa	11,91	2,01
Késmárk	15,44	2,60
Mezőlaborc	12,83	2,16
Kisszeben	12,20	2,05
Felsővízköz	12,73	2,14
Varannó	13,61	2,29
Gölnicbánya	12,69	2,14
Kassa vidék	12,12	2,04
Rozsnyó	16,23	2,73
Szobránc	12,93	2,18
Tőketerebes	13,63	2,29

Forrás: Saját számítás a Munkaügyi, Szociális és Családügyi Hivatal (www.upsvr.sk) adatai alapján

Szlovákia 72 járása közül tizennégyben haladta meg a munkanélküliség az országos átlag kétszeresét. Ez a tizennégy alacsonyabb szintű közigazgatási egység két régióban található, mégpedig Dél-Szlovákia középső térségének déli és keleti részén, illetve északkeleten. A déli, nagy részben Magyarországgal határos és külön-külön is jelentős számú magyar lakosságú tizenhat járás közül öt tartozik a foglalkoztatás szempontjából a leginkább hátrányos járasok közé. A legrosszabb helyzetben lévő vidékeket a köznyelv „éhségvölgyeknek” nevezte el. Ilyen országrész többek között Gömör, azaz a Nagyrőcei és Rimaszombati járasok.

DÉL-SZLOVÁKIA MEGHATÁROZÁSA

A legfontosabb kérdés, amelyet elsőként meg kell válaszolni, az, hogy mit nevezünk Dél-Szlovákiának, miként lehet földrajzilag behatárolni a vizsgált területet? Dél-Szlovákiának hagyományosan a magyarlakta vidéket szokás nevezni, és ez a térség Szlovákia egész déli határa mentén húzódik végig hol széles, hol beszűkülő sávban. Ezt a felfogást még az ország többségi nemzete is elfogadja, noha „magyarlakta” vidék helyett napjainkra inkább a „vegyes lakosságú terület” kifejezést használja.

A probléma gyökere a szlovák közigazgatási felosztásban rejlik. A szakirodalomban (Süli–Zakar, 2003) elfogadott az a nézet, hogy vannak természetes, szerves úton létrejött régiók, és vannak szándékoltan, állami-politikai akaratból létrejött régiók. E kettség miatt beszélünk regionalizálódásról, amikor az alapvető társadalmi-gazdasági folyamatok, érdekek alapján a települések, kisebb-nagyobb téregységek között magas fokú integráció jön létre, és beszélünk regionalizálásról, amikor intézményi szinten irányított és szabályozott közigazgatási-politikai folyamatról van szó. A kérdéskörrel magyar nyelven megjelent szakirodalom (Mezei–Hardi, 2003; Mezei, 2005; Gulyás, 2008) rámutat arra, hogy az etnikai elv bármilyen szintű figyelembevételére nem került sor Szlovákia közigazgatási átalakításainak idején, sőt a magyar kisebbség szempontjából rendkívül hátrányos közigazgatási felosztásokat határoztak meg. Ennek eredményeként mind a szocializmus idején, mind pedig a rendszerváltozás után olyan közigazgatási egységeket hoztak létre, amelyekben csak minimális esetben sikerült abszolút magyar többséget elérni.

A volt Csehszlovákiában és a mai Szlovákiában a közigazgatási rendszer kétszintű, a nagyobb területi egység a kerület, a kisebb a járás. Az utolsó csehszlovák közigazgatási felosztás idején a négy kerület közül egynek sem volt magyar többsége, a 38 járásból kettő lett abszolút magyar többségű. A jelenlegi felosztás szerint 8 kerület és 72 járás van, de magyar többségű továbbra is csak kettő. Mindebből következően nehéz megállapítani, miként lehet Szlovákiában kijelölni közigazgatásilag is behatárolható, magyarok által lakott vidéket.

A legegyszerűbb megoldás, amelyet szinte minden esetben a szakirodalom is használ, a szlovák közigazgatási egységekből való kiindulás. Szlovákia legutóbbi, 1996-ban végrehajtott közigazgatási felosztása során az országot 8 kerületre, ezen belül 79 járásra osztották. A járasok tényleges száma ennek ellenére 72, ugyanis Pozsony és Kassa önmagában öt, illetve négy járásra oszlik. Később a járasok mint közigazgatási egység

gek ugyan megszűntek, de mint statisztikai egységek továbbra is léteznek. A munkanélküliségi rátát, a szociális támogatásokban részesülők arányát, a külföldi munkavállalók számát stb. havi rendszerességgel közlik. Ennek a módszernek a hátránya, hogy a határaikat úgy húzták meg, hogy közülük csupán kettőben, a Dunaszerdahelyi és Komáromi járásban él a magyarság abszolút többségben, a többi járásban változó az arányuk. Másként fogalmazva, a déli rész abszolút magyar többsége az északi rész abszolút szlovák többségével képez egy statisztikai egységet, miközben két kivételtől eltekintve az egész járás szlovák többségű. A 16 járásban a felvidéki magyarság összességében így jelentős kisebbségben van.

Dél-Szlovákia meghatározásának további lehetősége, amit a szlovákiai magyar nyelvű szakirodalom (pl. Fazekas–Hunčík, 2004) gyakran használ, a határ menti történelmi-néprajzi tájegységek (Csallóköz, Mátyusföld, Gömör stb.) összessége. Mivel ezek nem statisztikai egységek, így gazdasági elemzések esetében csak jelentős fenntartással használhatók.

Dél-Szlovákiában tizenhat olyan járás van, amely jelentős magyar lakossággal rendelkezik. E tizenhat járáshoz hozzá lehet számítani Pozsonyt és Kassát, amelyek magyarsága arányait tekintve szinte jelentéktelenné zsugorodott, ellenben továbbra is fontos magyar központok maradtak. A Nyitra járásban található Zoboralján a magyarság asszimilációja szintén nagyon előrehaladott, de a szlovákiai magyar nyelvű szakirodalom (pl. Gyurgyík, 1994) ezt a vidéket is a magyar régiók között tartja számon.

Az említett járásokat és városokat együttesen a következőképpen lehet jellemezni:

- a déli járások és a két város kiterjedése együtt 16 588,5 km², ez az ország területének 33,83%-a;

- a 16 járás kiterjedése Pozsony és Kassa nélkül 15 983,7 km², ami az ország területének 32,6%-a;

- a 16 járásban és a két városban élők száma 2 149 424 fő, ez Szlovákia lakosságának 32,83%-a;

- csak a 16 járásban élők száma 1 497 763 fő, ez az ország lakosságának 27,75%-a;

- a 16 járásban, illetve Pozsonyban és Kassán 2011-ben 453 240 fő vallotta magát magyarnak, ami az adott terület lakosságának a 21,09%-a, a felvidéki magyarság 98,86%-a;

- csak a 16 járásban 432 739 magyar ember él, ami az összlakosság 28,89%-át teszi ki, és a szlovákiai magyarságnak 94,39%-át.

Az elmondottakból következik, hogy a szlovákiai magyarság döntő része az ország déli járásaiban, a szülőföldjén él. A közigazgatási felosztás ellenére a magyarság ezt a területet egységnek tekinti.

DÉL-SZLOVÁKIA FOGLALKOZTATÁSI HELYZETE

Ahogy azt fentebb írtuk, a tizenhat dél-szlovákiai járásból öt tartozik a munkaerőpiaci szempontból hátrányos helyzetű járások közé. Mindez azt jelenti, hogy a Dél-Szlovákia 16 járásában élő magyarság 21,8%-ának kell szembesülnie foglalkoztatási jellegű problémákkal. Amennyiben beleszámítjuk a kimondottan előnyös helyzetben lévő Pozsonyt és Kassát, az arány csupán 20,81%-ra javul.

3. táblázat: A déli régió aránya Szlovákián belül (2011)

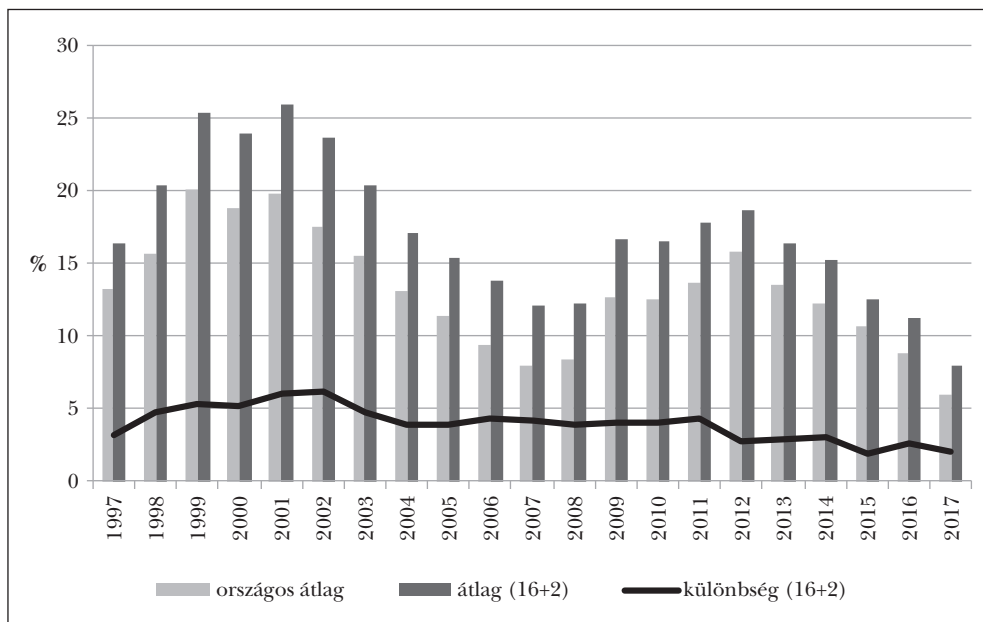
Járás/város	Kiterjedés (km ²)	Lakosok száma (fő)		A magyarság aránya (%)
		Összesen	Ebből magyar	
Pozsony*	367,7	411 228	14 119	3,43
Szenci járás	359,9	66 265	9 134	13,78
Dunaszerdahelyi járás	1 074,6	116 492	87 349	74,98
Galántai járás	641,7	93 594	32 793	35,04
Komáromi járás	1 100,1	103 995	66 356	63,81
Érsekújvári járás	1 347,1	144 417	48 483	33,57
Nyitrai járás	870,7	159 143	9 076	5,70
Vágsellyei járás	355,9	53 286	16 717	31,37
Lévai járás	1 551,1	115 367	28 085	24,34
Nagykürtösi járás	848,2	45 562	10 939	24,01
Losonci járás	825,6	74 861	17 338	23,16
Rimaszombati járás	1 471,1	84 889	30 516	35,95
Nagyőrcei járás	730,3	40 400	7 738	19,15
Rozsnyói járás	1 173,3	63 351	16 103	25,42
Kassa*	237,1	240 433	6 382	2,65
Kassai járás	1 541,3	119 227	11 845	9,93
Tőketerebesi járás	1 073,5	106 072	28 145	26,53
Nagymihályi járás	1 019,3	110 842	12 122	10,94
Összesen	16 588,5	2 149 424	453 240	21,09
Átlag (16 járás, 2 város)	921,58	119 412	25 180	25,77
Átlag (16 járás)	998,46	93 610	27 046	28,61

Megjegyzés: * A két város kerületeinek (járásainak) az összege.

Forrás: Saját számítás a 2011-es népszámlálási adatok alapján

Az 5. ábra a tizenhat járás statisztikai adatait veti össze Szlovákia megfelelő számaival. Az ábra oszlopai a tizenhat járás minden év decemberi munkanélküliségi rátáinak az összegét ábrázolják. A grafikon megmutatja, hogy 1997 és 2007 között, legyen ez idő alatt bármilyen gazdasági helyzet, Dél-Szlovákia összesített munkanélkülisége mindig rosszabb volt az országos átlagnál. Az utóbbi években tapasztalható általános javulás természetesen ott is érezhető, de az elmaradás továbbra is jelen van. A különbséget a görbe fejezi ki. Noha az az ábrán a pozitív sávban húzódik, mivel különbségről van szó, valós értéke negatív. Látható a konvergencia, ellenben arányait tekintve az elmaradás nem változik. Mindehhez még hozzá kell tenni azt is, hogy a nyugati járások – Szenci, Dunaszerdahelyi, Galántai, Komáromi, Érsekújvári, Vágsellyei, Nyitrai és Lévai – munkanélküliségi rátája 2017 decemberében már külön-külön jobb volt, mint az országos átlag. A régió egészének lemaradását a középső és a keleti régió súlyos helyzete okozza.

5. ábra: 16 dél-szlovákiai járás és Szlovákia munkanélküliségi adatai (%)

Forrás: Saját szerkesztés a www.upsvr.sk alapján

Az 5. ábra szemlélteti, hogy 1997 óta, amióta az ilyen adatok elérhetők, a magyarok által jelentős mértékben lakott vidék foglalkoztatási helyzete folyamatosan rosszabb, mint az országos átlag. Ennek okai sokrétűek. A következőkben néhány gazdasági és demográfiai tényezőt fogunk elemezni.

A 4. táblázat egyértelműen rámutat arra, hogy ahol kevesebb a munkahely, ott a bérek is alacsonyabbak. A jó szenci adatok mögött feltehetően az rejlik, hogy a járásból sokan Pozsonyba járnak dolgozni, ahol kiemelkedően magasak a bérek. Arra is fel kell hívni a figyelmet, hogy az iparban kifizetett bérekről van szó, a szlovákiai átlagbér 2017-ben 954 eurót tett ki, így ez a mutató egyben azt is jelenti, hogy kevésbé iparosodott vidékekről van szó.

A táblázat következő indexe azt vázolja, hogy az ország ipari termelésének mekkora része összpontosul az adott járásba. Látható, hogy a termelőkapacitások a nagyvárosok mellett a Pozsonyhoz közeli járásokba koncentrálnak. Ez a mutató azonban nem adhat pontos képet, hiszen a magyar járások átlagban nagyobbak és népesebbek, mint az országos átlag. Ez a tény azonban csak tovább rontja a régió mutatóit, hiszen a 16 magyar járásban az országos termelés 17,84%-a van jelen. A két nagyváros beszámításával ez az érték 27,47%-ra ugrik, de még ezek a számok is elmaradnak mind az adott terület lakosságának a számától, mind pedig a kiterjedésétől.

A táblázat harmadik mutatója, a termelékenységet ábrázoló két oszlop megint arra hívja fel a figyelmet, hogy a déli régióban működő vállalatok aggregált termelékenysége elmarad az országostól. A Galántai járás jó adata mögött az áll, hogy a járási szék-

4. táblázat: Dél-Szlovákia járásainak válogatott gazdasági mutatói 2017-ben

Járás/város	Ipari átlagbér		Ipari termelés		Termelékenység	
	EUR	Országos átlag %-a	EUR	Országos részesedés (%)	EUR	Országos átlag %-a
Pozsony	1567	136,98	4 566 113 095	5,72	381 536	189,66
Szenci járás	1251	109,35	252 704 669	0,32	137 657	68,43
Dunaszerdahelyi járás	969	84,70	656 717 199	0,82	131 517	65,38
Galántai járás	1071	93,62	3 022 137 296	3,79	430 013	213,76
Komáromi járás	831	72,64	788 040 447	0,99	119 375	59,34
Vágsellyei járás	1135	99,21	626 932 019	0,79	180 350	89,65
Nyitrai járás	1052	91,96	2 606 936 326	3,27	177 019	88,00
Érsekújvári járás	912	79,72	566 131 264	0,71	87 743	43,62
Lévai járás	1029	89,95	599 561 522	0,75	100 652	50,03
Nagykürtösi járás	625	54,63	67 280 919	0,08	52 150	25,92
Losonci járás	780	68,18	287 530 258	0,36	94 730	47,09
Nagyrocei járás	883	77,19	156 799 681	0,20	72 509	36,04
Rimaszombati járás	635	55,51	136 596 028	0,17	46 005	22,87
Rozsnyói járás	1009	88,20	406 856 630	0,51	160 290	79,68
Kassa város	1048	91,61	1 122 075 898	1,41	147 278	73,21
Kassai járás	1072	93,71	959 448 235	1,20	253 045	125,79
Tőketerebesi járás	706	61,71	69 168 536	0,09	57 588	28,63
Nagymihályi járás	867	75,79	667 416 157	0,84	100 445	49,93
Átlag (16+2)	969	84,70	–	–	151 661	75,39
Átlag (16)	927	81,00	–	–	137 568	68,39
Országos átlag	1144	100,00	–	–	201 164	100,00
Összesen	–	–	79 784 111 942	–	–	–

Forrás: Saját számítás a Szlovák Statisztikai Hivatal (www.statistics.sk) adatai alapján

helyen találhatók a Samsung gyártósorai. A vállalat Szlovákia legnagyobb cégei közé tartozik, az értékesítések alapján 2017-ben a 6. helyen állt.

A foglalkoztatáshoz szorosan kapcsolódik az iskoláztatás színvonala. A 2011-es census adatai alapján Dél-Szlovákia járásai lakosságának iskolai végzettsége a következőképpen vehető össze az országos átlaggal.

Az 5. táblázat azt mutatja, hogy a régió egészében, függetlenül a lakosság nemzetiségi hovatartozásától, közművelődési szempontból elmaradottabb. Az alapfokú végzettséggel rendelkezők aránya magasabb, a két nagyvároson és a Nyitrai járáson kívül

5. táblázat: A magyar járások lakosságának iskolai végzettsége (% , 2011)

Járások	Alapfokú		Középfokú érettségi nélkül		Középfokú érettségivel		Főiskolai, egyetemi	
	Déli régió	Eltérés az országos átlagtól	Déli régió	Eltérés az országos átlagtól	Déli régió	Eltérés az országos átlagtól	Déli régió	Eltérés az országos átlagtól
Országos értékek	15,0	–	23,1	–	29,6	–	13,1	–
Átlag (16 járás, 2 város)	15,1	0,1	21,3	–1,7	29,6	0,0	14,8	1,7
Átlag (16 járás)	18,1	3,1	23,7	0,6	27,4	–2,2	11,4	–1,7

Forrás: Saját számítás a Szlovák Statisztikai Hivatal (www.statistics.sk) adatai alapján

csupán a Szenci járásban jobb az országos átlagnál. Ha a felsőfokú végzettségűek arányát nézzük, a lemaradás hasonló. A két nagyvároson kívül, amely több felsőoktatási intézmény székhelye, csak két további járásban jobbak az adatok. Az egyik a Nyitrai járás, amely szintén két egyetem központja, és megint a Szenci járás, amely közvetlenül Pozsony mellett terül el. Az érettségivel rendelkezők aránya összességében szintén alacsonyabb.

Arra mindenképpen rá kell mutatni, hogy a probléma nem új keletű, a magyarság alacsonyabb iskolai végzettsége már a szocializmus idején elmaradt az országostól. A magyar diákok az akkori részarányukhoz képest kevesebben jártak szakközépiskolákba és gimnáziumokba, illetve kevesebben látogattak felsőoktatási intézményeket.³

A magyar nemzetiségű lakosság demográfiai adatai hosszú távon elmaradnak az országos átlagtól, így a szlovák többség átlagától is. A 6. táblázat számai alapján a természetes népszaporulatot tekintve a magyarság natalitása alacsonyabb, és a mortalitás magasabb.

6. táblázat: Természetes népszaporulat (‰)

	1955–59	1960–64	1965–69	1970–74	1975–79	1980–84	1985–89
Országos	16,13	12,86	9,58	9,86	10,91	8,27	6,16
Magyarság	13,41	8,14	5,54	5,24	6,01	4,64	3,36

Forrás: Gurgyík, 1994:129, 133

Hasonló mondható el a házasságkötések alakulásáról is. Az 1960-as évek elején a magyarok házassági viszonyisménye azonos volt az országos átlaggal (7,5‰), ami aztán fokozatosan csökkenni kezdett. 1971-ben 7,7‰ volt 8,4‰-kel szemben, majd így folytatódott: 1981: 7,4 vs. 7,8; 1989: 6,4 vs. 6,9; 2000: 3,5 vs. 4,8‰. Ezen időszak alatt a magyar lakosság válási dinamikája az országos trendnél magasabb volt. Amíg az első esetben (1961 és 2000 között) a válások száma megnégyszereződött, a második esetben csak megháromszorozódott. Mindezekből az is következik, hogy a magyar tár-

sadalom öregedése gyorsabb az országosnál (Gyurgyík, 2011). Mindennek, értelem-szerűen, gazdasági kihatásai is vannak.

A munkanélküliség, az alacsonyabb bérek nagy mértékben befolyásolják az egészségügyi állapotot. Már a csehszlovák időszakban a keringési zavarok jelentették a leggyakoribb halálokot Dél-Szlovákiában. Ugyanúgy ezen a vidéken a legmagasabb a művi terhességmegszakítás aránya, és legrövidebb a várható élettartam (Vilínová, 2012).

ÖSSZEGZÉS

A bemutatott adatok egyértelműen rámutatnak arra, hogy Dél-Szlovákia munkanélküliségi rátája hosszú távon marad el Szlovákia munkanélküliségi rátájától. Mindehhez hozzá kell tenni, hogy Szlovákia országos munkanélküliségi mutatója mind az Európai Unió átlagához, mind pedig a V4-ekhez viszonyítva magas. A déli régió egyéb gazdasági és társadalmi mutatói úgyszintén rosszabbak az országos átlagnál. Ez mondható el a 16 járás, továbbá a két nagyváros aggregált ipari termeléséről, átlagos termelékenységről, az iskolai végzettségről, illetve bizonyos demográfiai mutatókról is. A régió helyzetének komplex elemzését jelentősen megnehezíti, hogy egy közigazgatásilag nagyon széttagolt vidékről van szó. Ami ezt a régiót mégis egységessé teszi, az az, hogy Szlovákia magyar ajkú lakosainak túlnyomó többsége ezekben a járásokban, illetve nagyvárosokban él. A déli, magyarlakta régió 16 járása öt kerületre oszlik. Ennek a felosztásnak a háttérben jelentős mértékben politikai okok állnak. Tény azonban, hogy a Pongrácz (2018) által felsorolt negatív munkaerőpiaci tényezők ezen a vidéken halmozottan vannak jelen.

JEGYZETEK

- ¹ Az 1921-es első csehszlovák census idején Szlovákiában 650 597 magyar élt, ami az ország lakosságának 21,68%-át tette ki. A rendszerváltás idején (1991) 567 296 magyar (10,76%) élt az országban. A 2011-es népszámlálás idején 458 467 ember vallotta magát magyarnak, és arányuk 8,48%-ra csökkent.
- ² A Pozsonyi kerület esetében a NUTS2-es 3-as régió azonos.
- ³ Az SZSZK kormánya 1973/6.230 határozatának elemzése a Szlovák Szocialista Köztársaság területén élő nemzetiségekről. 1977. 12. 20. Szlovák Nemzeti Levéltár. Szlovákia Kommunista Pártja, Elnökség 1498. karton.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Fazekas József – Hunčík Péter (szerk.) (2008): *Magyarok Szlovákiában (1989–2004). Összefoglaló jelentés. A rendszerváltástól az európai uniós csatlakozásig*. Fórum Kisebbségkutató Intézet – Lilium Aurum, Somorja–Dunaszerdahely.
- Gulyás László (2008): Regionalizációs törekvések és etnoregionalizmus a poszt-kommunista Szlovákiában 1989–1998. *Tér és Társadalom*, 22. évf., 4. sz., 189–204, <https://doi.org/10.17649/tet.22.4.1206>.
- Gyurgyík László (1994): *Magyar mérleg*. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony.
- Gyurgyík László (2011): A szlovákiai magyar kisebbségi közösség 20. századi demográfiai fejlődése. A népességfogyás okai és következményei. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 13. évf., 3. sz., 63–80.

- Horbulák Zsolt (2019): A szlovákiai gépjárműgyártás helyzete és kihívásai. *Területi Statisztika*, 59. évf., 3. sz., 328–348, <https://doi.org/10.15196/TS590304>.
- Koišová, Eva – Masarová, Jana – Habánik, Jozef (2018): Regional Differences in the Labour Market in Slovakia and the Czech Republic. *Journal of Competitiveness*, Vol. 10, No. 2, 104–117, <https://doi.org/10.7441/joc.2018.02.07>.
- Kureková, Lucia (2010): *Ľudský Kapitál: Zamestnanosť a pracovná sila*. Stredoeurópska univerzita Budapešť, CELSI, Bratislava.
- Leško, Marian (1998): *Mečiar és a mečiarizmus*. Balassi–Kalligram, Budapest–Pozsony.
- Liptáková, Katarína (2017): Regionálne disparity trhu práce v Banskobystrickom kraji. *Ekonomické rozhľady*, Vol. 46, No. 3, 245–272.
- Menbere Workie, Tiruneh – Štefánik, Miroslav (2014): *Trh práce na Slovensku: Analýzy a prognózy*. Ekonomický ústav SAV, Bratislava.
- Mezei István – Hardi Tamás (2003): A szlovák közigazgatás és területfejlesztés aszimmetriái. *Tér és Társadalom*, 17. évf., 4. sz., 127–155, <https://doi.org/10.17649/TET.17.4.920>.
- Mezei István (2005): Állam – ország – régió és a valóság. *Tér és Társadalom*, 19. évf., 3–4. sz., 187–203, <https://doi.org/10.17649/TET.19.3-4.1026>.
- Michálek, Anton – Podolák, Peter (2014): Regionálne a priestorové disparity na Slovensku, ich vývoj v ostatnom desaťročí, sústavný stav a konzekvencie. *Geographia Slovaca*, No. 28.
- Nagy László (2015): Merre tovább, Szlovákia? Az elkövetkezendő időszak gazdasági kilátásai. *Polgári Szemle*, 11. évf., 1–3. sz.
- Nagy László (2016): Munkanélküliség versus foglalkoztatottság. *Polgári Szemle*, 12. évf., 4–6. sz.
- Pongrácz Éva (2018): A szlovák munkaerőpiac aktuális helyzete és a szociális gazdaság. *Munkaügyi Szemle*, 61. évf., 2. sz., 38–43.
- Rievajová, Eva – Klimko, Roman (2018): Regional Disparities in the Slovak Republic. In: *Economic and Social Development. Book of Proceedings. 31th International Scientific Conference on Economic and Social Development – “Legal Challenges of Modern World”*. Varazdin, 146–151.
- Süli-Zakar István (szerk.) (2003): *A terület- és településfejlesztés alapjai*. Dialóg Campus Kiadó, Pécs.
- Švecová, Angelika – Rajčáková, Eva (2014): Regionálne disparity v sociálno-ekonomickej úrovni regiónov Slovenska v rokoch 2001–2013. In: *Regionálne dimenzie Slovenska*. Univerzita Komenského, Bratislava, 257–294.
- Vilinová, Katarína (2012): *Zdravotný stav obyvateľstva Slovenska*. Univerzita Konštantína filozofa v Nitre, Fakulta prírodných vied, Nitra.

Dobó Róbert

A hagyományos politikai skálázás hiányosságai nemzetközi kitekintésben

The Shortcomings of Traditional Political Scaling in an International Perspective

Összefoglalás

A tanulmány célja bemutatni a jobb- és baloldali, illetve autokratikus és liberális tengelyre építő, klasszikus politikai pozicionálás hiányosságait. A kérdést egy háromdimenziós rendszerben vizsgálva pontosabb képet kaphatunk: e három tengely a politikai, a személyes, illetve a gazdasági szabadságjogok. A tanulmány több ország példáján keresztül demonstrálja, hogy a fent említett szabadságjogok különválaszthatóak, egyenként vizsgálhatóak, cserébe az egyes országok pozíciója pontosan meghatározható. A tanulmány primer kérdőíves kvantitatív kutatási eredményekre épít, melyet szekunder kutatás adatai egészítenek ki. Az adatok alapján a háromdimenziós rendszerben a vizsgált hat ország, Magyarország, Szerbia, az Amerikai Egyesült Államok, Oroszország, a Kínai Népköztársaság és Észak-Korea pozíciója egymáshoz képest pontosan meghatározható.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: F50, H10, M38, N40, P00

Kulcsszavak: személyes szabadságjogok, gazdasági szabadságjogok, politikai skála, demokrácia

DOBÓ RÓBERT tanársegéd, BGE Közgazdasági és Üzleti Tudományok Tanszék, PhD-hallgató, Pécsi Tudományegyetem KTK Gazdálkodástani Doktori Iskola (Dobo.Robert@uni-bge.hu).

Summary

The aim of the study is to illustrate the shortcomings of classical political classification into the categories rightist or leftist, or autocratic or liberal. Such a bipolar labelling does not give sufficient insight into people's everyday life or examine their situation. If a three-dimensional system is applied, a more accurate picture is obtained: political, personal, and economic freedoms, which enable in-depth examination. Through the example of Chile and the People's Republic of China, the study demonstrates that the above-mentioned freedoms can be separated, examined individually, and the position of certain countries can be precisely specified. The study builds on secondary statistical data collected from different sources, such as the Human Freedom Index and the Index of Economic Freedom. The secondary research data was complemented by primary quantitative questionnaire research involving 375 respondents. The results of primary research are validated by international indices. In total, six countries are in the focus of the investigation, namely Hungary, North Korea, the United States, the Russian Federation, the People's Republic of China and Serbia. According to the data, the position of each country can be precisely determined in relation to one another in the above-mentioned three-dimensional system.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: F50, H10, M38, N40, P00

Keywords: personal freedoms, economic freedoms, political scale, democracy

BEVEZETÉS

Manapság központi kérdésként jelenik meg, hogy milyen mértékben kötődik egymáshoz a politika és a gazdaság. Nyilvánvaló, hogy a gazdaságpolitikai döntéshozók nagy hatást gyakorolnak egy ország makrogazdasági teljesítményére. Meg kell jegyezni, hogy vannak olyan külső tényezők, amelyek befolyásolják a kibocsátást és a kereskedelmet is, nevezetesen a nemzetközi együttműködés rendszerei és szervezetei, a politikai konfliktusok, a természeti katasztrófák vagy az időjárás, illetve egyes nyersanyagok ára a nemzetközi piacon (olaj, gáz, szén, vas, élelmiszer stb.). Ami a politikai döntéshozókat illeti, az országok a hagyományos politikai skálán besorolhatók, ebben az esetben mérhető, hogy egy ország vezetése politikai értelemben hol található: a baloldalon (szocialista) vagy a jobboldalon (nacionalista). Mindez egy másik tengely segítségével tovább vizsgálható, amely megmutatja, hogy az ország autokrata vagy liberális-demokratikus-e. Ez a rendszer általános értelemben enged betekintést a domináns politikai irányvonalba, viszont a gazdaságpolitika fontosságáról megfelelően, és arról nem ad elegendő információt. Amennyiben a skálát megváltoztatjuk, úgy pontosabban lehet pozicionálni a különböző országokat. A bal és jobb, illetve autokrata és liberális kétdimenziós skála helyett a politikai és személyes szabadságjogokat szükséges feltérképezni, valamint a gazdasági szabadságjogok segítségével a kérdés mélységében is vizsgálható, mellyel háromdimenzióssá válik a rendszer.

A tanulmány kifejti, hogy a politikai, személyes és gazdasági szabadságjogok elválaszthatók egymástól, és ha egy háromdimenziós rendszerben elemezzük őket, úgy vizualizálható az országok egymáshoz viszonyított pozíciója.

A POLITIKAI BERENDEZKEDÉSEK SKÁLÁZÁSA

A domináns ideológia összefüggésben áll a skálázás kérdésével, hiszen szükséges a különböző országok és vezetési stílusok kategorizálása. Ennek a rendszere az ókori Görögországban alakult ki, és Arisztotelésztől származik. A rendszer két változót vesz figyelembe, egyrészt azt vizsgálja, hogy a vezető érdek öncélú – tehát egyéni –, vagy a közérdek-e a domináns, másrészt pedig azt, hogy hányan gyakorolják a hatalmat: egy, kevés vagy sok személy. Ennek alapján hat berendezkedés különböztethető meg. Érdekesség, hogy az arisztotelészi gondolkodásban a demokrácia negatív kategóriának minősül, hiszen a tömegek az egyéni érdekeiknek megfelelően hozzák meg döntéseiket, ami öncélúvá teszi a rendszert (Jowett, 1885; MEK, 2018).

A rendszerezés modern változata szintén két skálát különböztet meg egymástól. A jobb- és baloldali ideológiák tengelyét, illetve az autokrata és liberális/demokrata tengelyt. Ezáltal egy sokkal rugalmasabb és sokkal szélesebb kategória-rendszer állítható föl (Heywood, 2015).

A POLITIKAI, A SZEMÉLYES ÉS A GAZDASÁGI SZABADSÁGJOGOK ELKÜLÖNÍTÉSE

A mindennapokban különböző hatalmi tényezők kapcsolódnak össze, közülük a cikk három hatalmi elemre összpontosít: a) a politikai szabadság- vagy demokratikus jogok (a személy mennyire élhet szabadon politikai szabadságjogaival, pl. a választás szabadsága); b) személyes szabadságjogok (például a szólás-, vallásszabadság); és c) gazdasági szabadságjogok (szabadon lehessen vállalkozásokat indítani és működtetni). Ezek a tényezők általában, de nem feltétlenül befolyásolják egymást, bár megjegyzendő, hogy az egyik magas szintje nem jelenti automatikusan a másik kettő magas szintjét is. Az, hogy egy országban bal- vagy jobboldali erők vannak hatalmon, a valóságban nem befolyásolja a hatalomgyakorlás módját, így inkább a politikai és személyes szabadságjogok tengelyét szükséges vizsgálni. A probléma ezzel a kétdimenziós rendszerrel az, hogy amennyiben egy szélsőjobboldali vagy szélsőbaloldali diktatúrát vizsgálunk, úgy a két rendszer pontosan ugyanoda pozicionálható. Emiatt szükséges a gazdasági szabadságjogok segítségével mélységében is vizsgálni ezt a kérdést, hiszen az egyik esetben egy gazdálkodó szervezet a magánszektorban nem fog tudni boldogulni és fejlődni, míg a másikban igen. Ezeket a szabadságokat külön lehet választani, és egyénileg lehet vizsgálni. Jó példa erre Chile a 70-es és 80-as években, vagy a mai modern Kínai Népköztársaság. A tanulmány három hipotézist vizsgál:

1. A politikai, a személyes és a gazdasági szabadságjogok elkülöníthetőek.
2. Egy ország a három szabadságjog különböző szintjeivel rendelkezhet.
3. A három szabadságjog három dimenzióban ábrázolható, és az országok pozíciója jól elkülöníthető.

PINOCHET ÉS A CHICAGO BOYS

A chilei gazdasági szerkezet a Pinochet-korszakban (Augusto Pinochet tábornok uralma 1973 és 1990 között) jó példaként szolgál arra, hogyan lehet egy ország politikai és gazdasági berendezkedését egymástól elválasztani. A Milton Friedman által támogatott liberális gazdasági elméletek vagy szabadpiaci kapitalizmus, amelyet a katonai vezetést segítő chilei közgazdászok egy csoportja is magáénak vallott – őket illeti a szakirodalom „Chicago Boys” néven –, liberális szabad piacgazdaságot hoztak létre az országban. A gazdasági modell a szabadpiaci kapitalizmus elméletén, a dereguláción és általában a szabadkereskedelem pozitív hatásain alapult. Mivel a magánvállalkozás a gazdasági együttműködés leghatékonyabb formája, így a vezető politikai elit döntése értelmében Chilében a piaci tevékenységet a magánvállalkozásoknak kellett dominálniuk (Letelier, 2016). Itt fontos megjegyezni, hogy Chile esetében a gazdaság már Pinochet hatalomátvétele előtt is többé-kevésbé a szabadpiaci elveknek megfelelően működött. A külföldi és a globális vállalatok jelen voltak az országban, 1957-ben mintegy 20 nagyvállalat volt a felelős a teljes piaci kibocsátás 28%-áért, 1966-ban pedig 284 vállalat irányította a teljes gazdaság nagy részét (Schneider, 2004). A Pinochet előtti időszak szocialista típusú kormányzása a pénzügyi szektor 80%-ának államosításával, magas inflációval és lassú gazdasági növekedéssel járt, valamint az államosítás elszigetelte az országot a világgpiactól (Caldwell–Montes, 2015). A magánnyugdíjpénztári rendszer, a privatizáció és a kedvező állami hitellehetőségek jelenléte fejlesztette a gazdaságot, habár a későbbiekben elősegítette a gazdasági szereplők koncentrációját (Sanchez, 2017). Ez az 1982 utáni időszakban együtt járt a pénzügyi szektor modernizálásával, illetve az oktatási rendszer szisztematikus bővítésével (Hojman, 2002). A Pinochet-rendszer célja volt integrálni Chilét a világgazdaságba, és csökkenteni az állam szerepét (Barrett, 1999). Így maga a gazdaság szabad és nyitott volt. Ha ez az állítás igaznak tekinthető, úgy kijelenthető, hogy Pinochet katonai hatalomátvétele és az új politikai rendszer megőrizte és továbbfejlesztette a már jelen lévő liberális piacgazdaságot. Meg kell jegyezni, hogy vannak olyan tényezők, amelyek nagyban befolyásolták a chilei gazdaságot (Haller, 2013; Krugman, 2010; Klein, 2010). Ilyen a monopolisztikus vállalatok dominanciája és a nagy-, közepes és kisvállalkozások hatalmi távolsága. Ez összességében hosszú távon a kisebb vállalatok kedvezőtlen helyzetéhez vezetett. A gazdasági rendszert számos tényező befolyásolta, például az 1980-as évek latin adósságválsága, a gyors deindusztrializáció, a magas munkanélküliségi ráta, illetve az időnkénti magas infláció. A mai napig vita tárgyát képezik a korszak gazdasági döntései és hatásai. Mindettől függetlenül Chile példáján jól látható, hogy a politikai, a személyes és a gazdasági szabadságjogok elválasztása alapvetően lehetséges. Összehasonlítva ezen időszakban a chilei gazdaságot más latin-amerikai diktatúrákkal, azt látjuk, hogy a „chilei modellt”, a piaci liberalizációt kommunikációs tekintetben igen, de a gyakorlatban nem követték sem Argentínában, sem Uruguayban (Biglaiser, 1999). Így az autokratikus rendszerek gazdaságfejlesztési hatása változó.

KÍNA: EGY ORSZÁG, KÉT RENDSZER

Az 1978-ban megkezdett gazdasági reformokig a Kínai Népköztársaság központilag tervezett, szovjet típusú gazdaság volt. A reformok eredményeként kialakult új helyzetet viszont gazdasági csodaként kezdték emlegetni a szakírók. A végrehajtott változtatások alapja egy új gondolkodásmód, Kína békés felemelkedésének stratégiája volt, amelyet Hu Csin-ao elnök vezetett be (Wilson, 2008; Qin, 2010). Kína az elmúlt 30 évben eltávolodott a politikai (főként katonai) konfliktusoktól, és kereskedelmi kapcsolatainak fejlesztésére összpontosított. Ennek eredményeképpen gazdasága megnyílt, és dinamikus fejlődésnek indult. Ugyanakkor Kína szocialista ország maradt, amely egypártrendszer – nevezetesen a Kínai Kommunista Párt – vezetésének keretei között működik. Párhuzamosan megtalálható a szovjet típusú, központilag tervezett gazdaság is, amely elméletileg nem egyeztethető össze a piacgazdasággal vagy a szabadpiaci kapitalizmussal. Mindez viszont Kínában működik. Ezt részben a különleges gazdasági övezetek (Holmes, 2017) megtervezésével sikerült elérni, amelyek gyorsan fejlődtek, és pozitív hatást gyakoroltak más kínai területekre. A gazdasági fejlődés keletről, a tengerparti területekről indult, és fokozatosan nyugati irányba tolódik el. Összességében is elmondható, hogy a gazdaság nem egységesen fejlődik, és markáns különbségeket mutatnak a különböző régiók (Chen–Wu, 2005). Habár a piacgazdaság és a kapitalizmus szavakat szinonimaként szoktuk használni, ez Kína esetében nem helytálló. Helyesebb „szocialista piacgazdaságként” meghatározni, amely feltételezi az állami beavatkozás és tervezés, valamint a szabad gazdálkodás és a magántulajdon egyidejű jelenlétét az országban (Larribe–Lightfoot–Zhao, 2009). A magántulajdon és a magánvállalkozás ebben az országban hosszú ideig illegálisnak minősült. Ezzel szemben alig harminc év telt el, és a kínai állam és társadalom is elfogadta az új rendszert (Feng–Wang, 2010).

Maga az ország gyors gazdasági fejlődést mutat mind a nettó gazdasági teljesítmény, mind a társadalmi és infrastrukturális változások tekintetében. Az ország politikailag rendkívül stabil, ami pozitívan befolyásolja a befektetési kedvet. A politikai stabilitás miatt a gazdaságpolitikája kiszámítható, illetve a központi irányvonalnak megfelelően lassan változik (Dittmer, 2015). Pinochet Chiléjéhez hasonlóan Kínának is merev politikai rendszere van, amely érvényesíti az egypárt szabályát. Ezt korlátozott személyes szabadságok egészítik ki, például egyes források szerint Kína államilag támogatott hackerek hálózatát tartja fent, amely folyamatosan figyeli az interneten a mikroblokkokat, és az olyan tartalmakat, amelyeket az állam feleslegesnek vagy negatívnak tart, törlik vagy módosítják. Ezt informálisan „Kínai Nagy Kiberfalnak” nevezik (Choucri–Clark, 2013). Ily módon az informatikai ipar és a telekommunikáció fejlesztető, ugyanakkor biztosítható az állami kontroll.

Kína példája is azt mutatja, hogy gazdasági szempontból két rendszer (központilag tervezett és szabadpiac) hosszú távon is létezhet együtt. A nagy kontrollal rendelkező autokrata vezetés, az egypártrendszer, illetve a viszonylag nagymértékű személyes szabadság szabad gazdasági aktivitással párosul. Ez megerősíti azt az elképzelést, hogy a politikai, a személyes és a gazdasági szabadságjogok elkülöníthetően vizsgálhatóak.

GYAKORLATI MEGKÖZELÍTÉS

A politikai skálarendszer összeállítását megalapozó primer kutatás 2019 januárjában és februárjában zajlott. A válaszadókat arra kértem, hogy értékeljék az országokat az észlelt szabadságok szerint egy 1-től 6-ig terjedő skálán. Ezeket a szabadságokat három szinten elemeztem: politikai, személyes és gazdasági szabadságjogok. A 375 válaszadó olyan 18 és 25 év közötti fiatal felnőtt volt, akik magasabb iskolai végzettséggel rendelkeztek, vagy éppen egyetemi tanulmányaikat folytatták. Az adatgyűjtés négy helyszínen zajlott, Budapesten, Szegeden, Pécsen és Szabadkán. A kérdőíveket Microsoft Office Word 2013-as programmal digitalizáltam, majd SPSS 24 segítségével értékeltem ki (Sajtos–Mitev, 2007). A kapott adatok nemcsak leíró jellegűek, de összehasonlíthatóak a nemzetközi adatbázisok értékeivel, és hitelesíthetőek a primer kutatás adatai.

Hat országot vizsgáltam a primer kutatás keretei között: Magyarországot, Szerbiát, a Kínai Népköztársaságot, az Orosz Föderációt, az Amerikai Egyesült Államokat és Észak-Koreát. A kiválasztás célja az volt, hogy biztosított legyen egy valóban nemzetközi (globális) kitekintés. Magyarország és Szerbia azért került a mintába, mert a primer kutatás ezekben az országokban zajlott, továbbá olyan szomszédos országok, amelyek különböző makrogazdasági mutatókkal rendelkeznek. Kína, az Amerikai Egyesült Államok és Oroszország fontos globális gazdasági szereplő, így a kapott adatok három kontinensre vonatkoznak. Észak-Korea az adatok kontrollpontjaként funkcionál. Bár korlátozott, főként médiaforrásokból származó információk állnak csak rendelkezésre, egyértelmű, hogy Észak-Koreában politikai és gazdasági szempontból mindhárom szabadságjog rendkívül alacsony, így ha a válaszadók ennek megfelelően adnak válaszokat, akkor a többi esetben is megbízhatónak tekinthetőek a válaszok.

A primer kérdőíves kutatás három kérdése a következő volt:

1. A következő országokban egy 1-től 6-ig terjedő skálán mennyire élhet a lakosság politikai szabadságjogaival? 1: „egyáltalán nem”, 6: „teljesen szabadon”.

2. A következő országokban egy 1-től 6-ig terjedő skálán mennyire szabadon gyakorolhatják az emberek személyes és emberi szabadságjogaikat (a szólás és a szólásszabadság, a vallás stb.)? 1: „egyáltalán nem”, 6: „teljesen szabadon”.

3. A következő országokban egy 1-től 6-ig terjedő skálán mennyire szabadon tudnak az emberek vállalkozásokat alapítani és működtetni? 1: „egyáltalán nem”, 6: „teljesen szabadon”.

KUTATÁSI EREDMÉNYEK

Az adatok összegzése után az egyes kategóriákban kapott válaszok átlagolása következett, majd ezek összehasonlítása egymással, illetve a nemzetközi indexekkel. Az SPSS-statisztikák szerint a KMO-érték 0,700, amely az adatgyűjtés megfelelő minőségéről tanúskodik (Glen, 2016). A primer kutatás adatait három nemzetközi skálával vettem össze, a Human Freedom Index (HFI), az Index of Economic Freedom (IEF), illetve az Economic Complexity Index (ECI) adataival (1. táblázat).

A varianciaadatok vizsgálata azt mutatta, hogy a válaszadók egyes országokkal kapcsolatban megosztottak voltak. A legegységesebb vélemény Észak-Korea esetében tapasztalható, 0,3 és 0,5 közötti volt a variancia. Az Amerikai Egyesült Államok (USA) esetében 0,7 és 0,8, Szerbia 0,8 és 1,05, Magyarország, Kína és Oroszország esetében 1,06 és 1,53 közötti ez az érték.

1. táblázat: Az egyes országok átlagértékei

	Primer kutatás			Human Freedom Index			Index of Econ. Freed.	Econ. Complex. Index
	Politikai	Személyes	Gazdasági	Személyes	Gazdasági	Freedom Index		
Magyarország	4,12	4,31	4,53	8,26	7,22	7,74	66,8	1,38
Szerbia	3,78	3,85	3,87	7,85	6,85	7,35	60	0,53
Kína	2,60	2,67	3,16	5,35	6,46	5,91	52,7	0,69
Oroszország	2,92	2,99	3,47	5,71	6,83	6,27	52,1	0,85
USA	4,89	5,10	5,26	8,75	8,03	8,39	76,8	1,75
Észak-Korea	1,15	1,21	1,36	–	–	–	1,3	–

Forrás: Saját szerkesztés a primer kutatás és az SPSS-statisztikák, valamint a HFI-, IEF-, ECI-indexek alapján (Vasquez–Porčnik, 2019; Miller–Kim, 2019; ECI, 2017).

A korrelációs mátrix vizsgálata során erős együttmozgás az országok esetében nem figyelhető meg. Közepes, illetve gyenge korrelációt Magyarország és Szerbia mutat (0,484 a politikai szabadságjogok és 0,352 a személyes szabadságjogok tekintetében). Ez részben a földrajzi közelségnek, illetve az adatgyűjtés helyszínének tudható be, ám az átlagokat vizsgálva a két ország megítélése markáns különbségeket mutat. Az adatokból az is látszik, hogy a válaszadók a legrosszabb pontszámokat a politikai szabadságjogokra adták, általánosan négy százalékkal magasabb értékeket kapunk a személyes és nyolc százalékkal magasabbakat a gazdasági szabadságjogok tekintetében. Ezek az értékek az egyes országok tekintetében eltérőek lehetnek, de a növekedési tendencia ebben az adott sorrendben minden országgal kapcsolatban megfigyelhető.

A HFI-t a Cato és a Fraser Intézetek készítik el évente, és figyelembe vesznek olyan változókat, mint a jogállamiság, a biztonság, a szabad mozgás, a vallásszabadság, a kormány mérete, a kereskedelem szabadsága, a szabályozási és jogrendszer stb. Két fő változót állít elő: a személyes szabadság és a gazdasági szabadság skálát, és a kettő átlaga adja a HFI-indexet (Vasquez–Porčnik, 2016).

Az IEF, a The Heritage Foundation és a *The Wall Street Journal* által készített mérleg célja a gazdasági szabadság mértékének mérése egy adott országban, egy 0–100 skálán. A számok a következőket tükrözik: 0–49 elnyomott, 50–59 inkább szabad, 60–69 mérsékelten szabad, 70–79 többnyire szabad és 80–100 szabad (Miller–Kim, 2019). Az IEF 12 kvantitatív és kvalitatív változót vesz figyelembe négy csoportba osztva: jogállamiság,

a kormány mérete, szabályozási hatékonyság és nyitott piacok. A 12 változó átlagolása után egyenlő súllyal kerülnek be az értékelésbe.

Az ECI (OEC, 2017) figyelembe veszi egy ország termelési és kapcsolati (export-import) jellemzőit. Kérdés, hogy a domináns iparágak termeléséhez kapcsolódóan milyen tudásra van szükség (az iparág fejlettsége), ami megmutatja, hogy az egész gazdaságnak mekkora a tudásintenzitása. Figyelembe veszi a domináns termékek mi-benlétét, ennek megfelelően azt, hogy mennyire diverzifikált egy ország gazdasága. A gazdasági fejlődés és a sokszínűség, valamint a partnerországok gazdasági fejlődése és diverzifikációja tekintetében mátrix alakítható ki. Ez a mátrix maga az ECI-index. Minél magasabb az index, annál jobbnak tekinthető a gazdasági teljesítmény. 2017-ben a top három ország Japán (2,309), Svájc (2,243) és Németország voltak (2,075).

Fontos kiemelni, hogy Észak-Korea sokszor nem szerepel a nemzetközi indexekben, mivel vagy az adatszolgáltatás nem történt meg, vagy annak minősége nem megfelelő, illetve hitelessége nem ellenőrizhető.

ÖSSZEGZÉS ÉS KÖVETKEZTETÉSEK

A primer kérdőíves kutatás alapján egyértelmű sorrend állapítható meg a vizsgált hat ország tekintetében, s ez a sorrend minden kategória esetén megegyezik. A legmagasabb értékektől a legalacsonyabbakig: Amerikai Egyesült Államok, Magyarország, Szerbia, Oroszország, Kína, Észak-Korea. Minden ország javuló tendenciát mutat, bár eltérő mértékben, amikor a különböző szabadságjogokat vizsgáljuk: a politikai a legalacsonyabb, a személyes jobb, a gazdasági pedig a legmagasabb értékeket kapta.

A Human Freedom Index némely esetben eltér a primer kutatás eredményétől a személyes szabadság és a gazdasági szabadság tekintetében, például Magyarország és az USA esetében, ahol a személyes kapott magasabb, a gazdasági alacsonyabb értéket. Amennyiben viszont az országok átlagpontszámait vesszük figyelembe, úgy a sorrend azonos lesz.

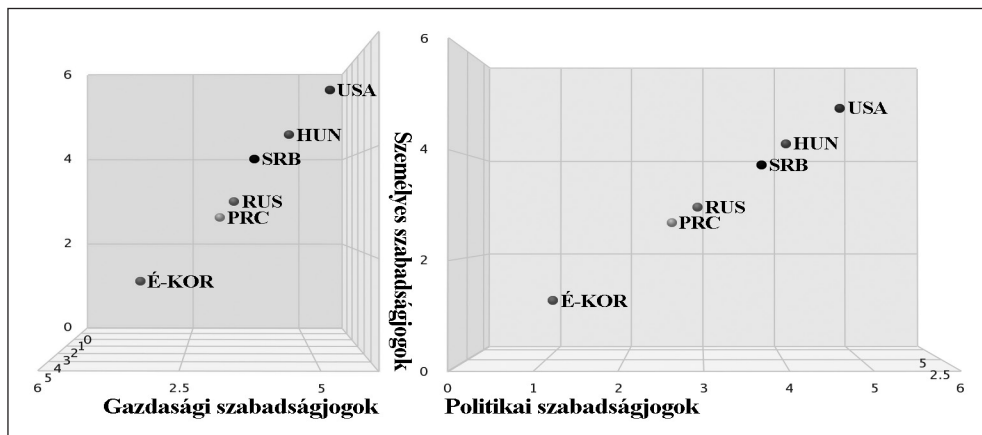
Az Index of Economic Freedom esetében igen közeli értéket kapott Kína és Oroszország, amely e két ország sorrendjének a felcseréléséhez vezetett, viszont a többi ország helyzete változatlan.

Az Economic Complexity Index esetében szintén a sorrend megváltozása figyelhető meg, ám csak kismértékben. Szerbia a harmadikról az ötödik helyre csúszott vissza, míg a többi ország egymáshoz viszonyított helyzete változatlan.

Összességében a primer kérdőíves kutatás adatai, illetve a különböző nemzetközi indexek összhangban állnak egymással, az esetleges eltérések vagy különbségek a választott metodológiának tudhatók be. Így a szekunder adatok validálják a primer adatokat. Az SPSS-szel készült statisztikák kivonatából egy háromdimenziós ábra készíthető (1. ábra).

Az ábra azt mutatja, hogy habár korreláció az egyes országok között nincsen, mégis csoportokat tudunk alkotni, illetve jelen esetben lineáris összefüggés figyelhető meg abban az esetben is, ha a politikai és a személyes, és abban az esetben is, ha a személyes és a gazdasági szabadságjogok tengelyét vizsgáljuk. A rendszer szélső pontjait mindkét esetben az Amerikai Egyesült Államok és Észak-Korea képviselik, a többi ország pedig

1. ábra: A primer kutatásban vizsgált hat ország pozíciója a háromdimenziós rendszerben, az SPSS-statisztikák átlagértékei alapján

Megjegyzés: Magyarország (HUN), Szerbia (SRB), Amerikai Egyesült Államok (USA), Orosz Föderáció (RUS), Kínai Népköztársaság (PRC), Észak-Korea (É-KOR).

Forrás: Saját szerkesztés

közöttük helyezkedik el. A pozíciók jól elkülöníthetők egymástól, és habár az egyes értékek eltéréseket mutathatnak egy ország tekintetében, mégis pozitív korreláció figyelhető meg. Minél magasabb az egyik szabadságjog, annál magasabb a másik kettő is. Az ábra azt szemlélteti, hogy Magyarország és Szerbia, illetve Oroszország és Kína helyzete a mélységi vizsgálat során is közel áll egymáshoz.

A primer kérdőíves kutatás, illetve a nemzetközi indexek tanulsága alapján az alábbi válaszok adhatóak a felállított hipotézisekre:

1. Igaznak bizonyult az állítás, miszerint *a politikai, a személyes és a gazdasági szabadságjogok elkülöníthetők*. Ezt a Kínai Népköztársaság, illetve Chile példája is megerősíti.

2. Az állítás, hogy *egy ország a három szabadságjog különböző szintjeivel rendelkezhet*, csak részben igaz. Habár a három szabadságjog eltérő szintje, illetve eltolódása megfigyelhető, mégis inkább lineáris együttmozgásuk a jellemző, amely a három kategória erős összefüggését mutatja.

3. Szintén megerősítést nyert, hogy *a három szabadságjog három dimenzióban ábrázolható, és az országok pozíciója jól elkülöníthető*. A primer kérdőíves kutatás SPSS-statisztikái és a belőlük készült ábra is jól elkülöníthető pozíciókat határoz meg.

Jövőbeli kutatási kérdésként merül föl, hogy hasonló linearitás figyelhető-e meg, amennyiben több országra is kiterjedő kutatást végzünk. Illetve, hogy miként lehetséges a kérdést tovább árnyalni a meglévő, illetve új nemzetközi indexek szisztematikus és súlyozott beintegrálásával a meglévő háromdimenziós rendszerbe.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Barrett, Patrick S. (1999): The Limits of Democracy: Socio-Political Compromise and Regime Change in Post-Pinochet Chile. *Studies in Comparative International Development*, Vol. 34, No. 3, 3–36.

- Biglaiser, Glen (1999): Military Regimes, Neoliberal Restructuring, and Economic Development: Reassessing the Chilean Case. *Studies in Comparative International Development*, Vol. 34, No. 1, 3–26.
- Caldwell, Bruce – Montes, Leonidas (2015), Friedrich Hayek and His Visits to Chile. *The Review of Austrian Economics*, Vol. 28, No. 3, 261–309, <https://doi.org/10.1007/s11138-014-0290-8>.
- Chen, Chien-Hsun – Wu, Hsiu-Ling (2005): Determinants of Regional Growth Disparity in China's Transitional Economy. *Journal of Economic Studies*, Vol. 32, No. 5, 406–419, <https://doi.org/10.1108/01443580510622397>.
- Choucri, Nazli – Clark, David (2013): Who Controls Cyberspace? *Bulletin of the Atomic Scientists*, Vol. 69, No. 5, 21–31, <https://doi.org/10.1177/0096340213501370>.
- Dittmer, Lowell (2015): China's New Leadership and Global Role. *Asian Leadership in Policy and Governance*, Vol. 24, 21–43, <https://doi.org/10.1108/S2053-769720150000024002>.
- Feng, Tianli – Wang, Guofeng (2010): How Private Enterprises Establish Organizational Legitimacy in China's Transitional Economy. *Journal of Management Development*, Vol. 29, No. 4, 377–393, <https://doi.org/10.1108/02621711011039178>.
- Glen, Stephanie (2016): *Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) Test for Sampling Adequacy*. May 11, www.statisticshowto.com/kaiser-meyer-olkin/ (Letöltés: 2018. november 17.).
- Haller, Patric (2013): Pinochet-Era Economics, Borne From “Chicago Boys”, Still Impacting Chile. *Near-shore Americas*, October 29, www.nearshoreamericas.com/pinochetera-economics-continue-mold-chile/.
- Heywood, Andrew (2015): *Key Concepts in Politics and International Relations*. Macmillan Education.
- Hojman, David E. (2002): The Political Economy of Chile's Fast Economic Growth: An Olsonian Interpretation. *Public Choice*, Vol. 111, No. 1–2, 155–178.
- Holmes, Frank (2017): China's New Special Economic Zone Evokes Memories of Shenzhen. *Forbes*, April 21, www.forbes.com/sites/greatspeculations/2017/04/21/chinas-new-special-economic-zone-evokes-memories-of-shenzhen/#73766ccc76f2.
- Jowett, Benjamin (1887): *The Politics of Aristotle. Translated Into English*. Oxford University Press, London.
- Klein, Naomi (2010): Milton Friedman Did Not Save Chile. *The Guardian*, 3 March, www.theguardian.com/commentisfree/cifamerica/2010/mar/03/chile-earthquake (Letöltés: 2019. január 16.).
- Krugman, Paul (2010): Fantasies of the Chicago Boys. *The New York Times*, March 3, <https://krugman.blogs.nytimes.com/2010/03/03/fantasies-of-the-chicago-boys/> (Letöltés: 2019. január 16.).
- Letelier, Orlando (2016): The ‘Chicago Boys’ in Chile: Economic Freedoms Awful Toll. *The Nation*, www.thenation.com/article/the-chicago-boys-in-chile-economic-freedoms-awful-toll/.
- MEK (2018): *Arisztotelész: Politika*. <http://mek.oszk.hu/04900/04966/04966.htm> (Letöltés: 2018. július 12.).
- Miller, Terry – Kim, Anthony B. (2019): *Index of Economic Freedom*. The Heritage Foundation, Washington.
- OECD (2017): *Economic Complexity Rankings (ECI)*. <https://atlas.media.mit.edu/en/rankings/country/eci/> (Letöltés: 2019. január 17.).
- Qin, Yaqing (2010): International Society as a Process: Institutions, Identities, and China's Peaceful Rise. *The Chinese Journal of International Politics*, Vol. 3, No. 2, 129–153, <https://doi.org/10.1093/cjip/poq007>.
- Rinaldi-Larribe, Marie-José – Lightfoot, William S. – Zhao, Zhongxiu (2009): Does China Deserve the Market Economy Status? *Journal of Chinese Economic and Foreign Trade Studies*, Vol. 2, No. 2, 110–120, <https://doi.org/10.1108/17544400910966086>.
- Sajtos László – Mitev Ariel (2007): *SPSS Kutatási és adatelemzési kézikönyv*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Sánchez-Ancochea, Diego (2017): The Political Economy of Inequality at the Top in Contemporary Chile. In: Bértola, Luis – Williamson, Jeffrey (eds): *Has Latin American Inequality Changed Direction?* Springer International Publishing, 339–363, <https://doi.org/10.1007/978-3-319-44621-9>.
- Schneider, Ben R. (2004): *Business Politics and the State in Twentieth-Century Latin America*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Vasquez, Ian – Porčnik, Tanja (2018): *The Human Freedom Index*. Cato Institute, Washington.
- Wilson, Ernest J. (2008): Hard Power, Soft Power, Smart Power. *Annals of the American Academy of Political and Social Sciences*, Vol. 616, No. 1, 110–124, <https://doi.org/10.1177/0002716207312618>.

Morvay Szabolcs

Európa Kulturális Fővárosa projekt: A veszprémi, győri és debreceni pályázatok összehasonlító elemzése

**European Capitals of Culture Project:
A Comparative Analysis of the Applications
Submitted by Veszprém, Győr and Debrecen**

Összefoglalás

Az Európa Kulturális Fővárosa cím 1985 óta nagy presztízsű európai kulturális programsorozat. Napjainkig mintegy 60 város viselte büszkén a címet. A projekt egy egész éven át tartó kulturális rendezvénysorozatot foglal magában, ezenfelül számos más funkciója, hatása is van, többek között városfejlesztési katalizátor szerepét is betölti. 2023-ban magyar város lesz Európa Kulturális Fővárosa, mely címért Győr, Debrecen és Veszprém álltak versenyben, végül Veszprém kerekedett felül. Azonban mindhárom pályázó fejlesztési terveket épített bele a koncepciójába, melyek több évtizedre is meghatározhatják e városok fejlődési pályáját, nemcsak kulturális, hanem társadalmi és gazdasági értelemben is. A tanulmányban e tervek összehasonlítására kerül sor annak érdekében, hogy megismerjük a kulturális ambíciókkal rendelkező magyar városok városfejlesztési vízióit, irányait.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: R11, R58

Kulcsszavak: Európa Kulturális Fővárosa, kultúra, városfejlesztés, magyar városok

MORVAY SZABOLCS, doktorandusz, Széchenyi István Egyetem (morvay.szabolcs@sze.hu).

Summary

The European Capitals of Culture has been a prestigious European cultural programme since 1985. Up to now, about 60 cities have been the proud owners of the title. The project includes a series of cultural events throughout the year, but it also has many other functions and effects, including the acceleration of city development. In 2023 a Hungarian city will be the European Capital of Culture, and three cities: Győr, Debrecen and Veszprém have competed for the title. Finally, Veszprém was granted the ECoC title. Nevertheless, all the three applicants have developed their plans into concepts to determine the development trajectories of these cities for decades in terms of cultural relations and in social and economic aspects. In the study, these plans are compared in order to discover the Hungarian city's vision and directions of its evolution.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: R11, R58

Keywords: European Capital of Culture, culture, city development, Hungarian cities

BEVEZETÉS

2017 decemberében hét magyar város adta le a pályázatát az Emberi Erőforrások Minisztériumának: Győr, Szombathely, Veszprém, Székesfehérvár, Gödöllő, Eger és Debrecen. A pályázat nemzetközi, független szakértői testülete a második fordulóra három magyar városnak adott esélyt a további küzdelemre, Győr, Debrecen és Veszprém maradt talpon. Az Európai Bizottság szakértői különböző kritériumok alapján bírálták el a pályázatokat. A végleges döntést, hogy Veszprém lesz Európa Kulturális Fővárosa 2023-ban, 2018 végén hozta meg a tanácsadó testület, mely határozatot a magyar kormány jóváhagyta és véglegesítette.

Mindazonáltal izgalmas kérdés, hogy a kulturális ambíciókkal rendelkező magyar városok milyen fejlődési utat tűznek ki maguk elé a kultúra területén, hogyan kívánják mozgósítani lakosaikat a kultúra irányába, és milyen együttműködéseket irányoznak elő saját térségükben és a tágabb dimenziókban. A három magyar város pályázatai alapot és forrást adnak a kérdések megválaszolásához, egyben a tanulmány célja ezen kérdésekre való válaszkeresésen túl a pályázatok összehasonlítása, „egymás mellé helyezése”, hiszen a különbözőségek felderítése mindig a tudás legfőbb forrása volt, egy közös cél, a kultúra városépítő erejének kiaknázása érdekében érdemes minden elképzelést, víziót, technikát számba venni. Az analízis által gazdag és átfogó képet kaphatunk három magyar város kultúrával kapcsolatos gondolkodásáról. A tanulmány elméleti fejezete az Európa Kulturális Fővárosa kezdeményezés bemutatásával indul, majd a projekt céljainak megismerésén keresztül eljutunk az egyetlen megvalósult magyar EKF, Pécs 2010-es tapasztalataihoz, mely tanulságok fontosak a jövőbeli EKF számára. Ezt követően bemutatásra kerülnek a három város fejlődési folyamatai, gazdasági-társadalmi és kulturális helyzetük. A gyakorlati fejezetben a pá-

lyázatokkal foglalkozunk, az ambíciókkal, a kulturális profillal, illetve a programok koncepcióival. Kiderül számunkra, hogy a három város milyen hosszú távú hatásokat várt volna az EKF-programjától, milyen művészeti és kulturális tartalommal töltötte volna fel a programsorozatát, végül milyen szervezeti keretek között képzeltek el a megvalósítást.

EURÓPA KULTURÁLIS FŐVÁROSA KEZDEMÉNYEZÉS

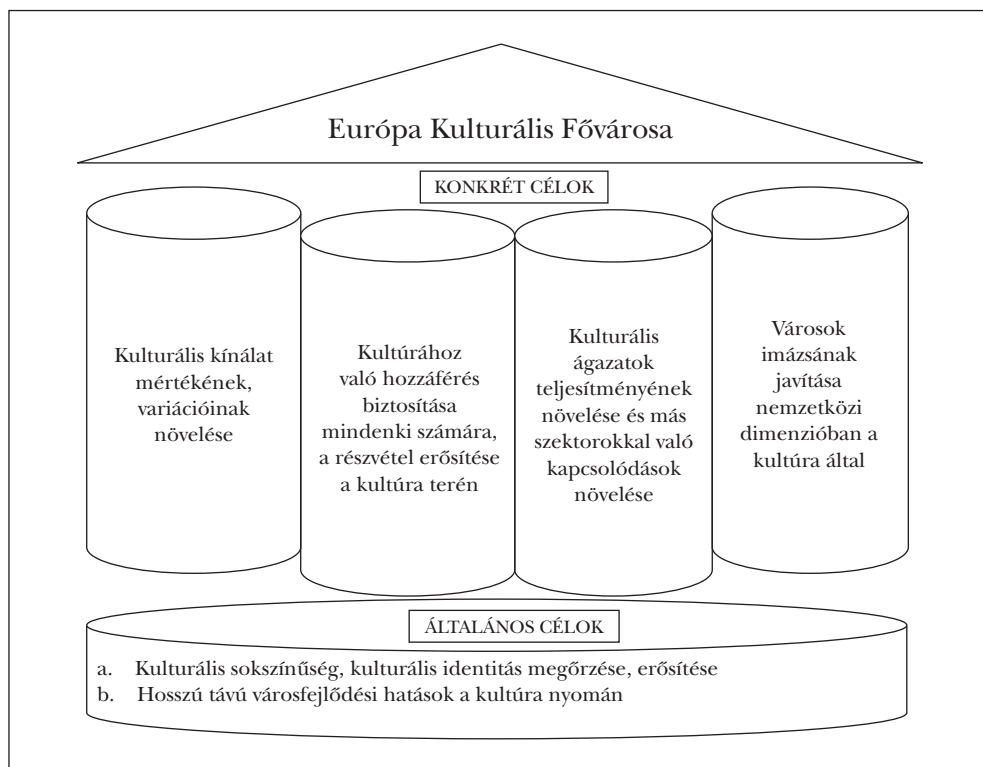
Az Európa Kulturális Fővárosa kezdeményezés alapgondolata 1983-ban született meg, amikor Melina Mercouri görög kultuszminiszter, egykori színésznő a kulturális miniszterek athéni találkozóján azzal az ötlettel állt elő, hogy ne csak a gazdasági szektorok kapjanak figyelmet az uniós fejlesztési programokban, hanem a művészetek, a kultúra is egyenrangú területként álljon az Európai Közösség támogatáspolitikájában. Hiszen az európai egység felé vezető út egymás kultúrájának megismerésén keresztül vezet, és a program rávilágít, milyen gazdag, sokszínű kultúrával bír Európa. A program keretén belül minden évben egy, maximum három várost Európa Kulturális Fővárosává jelölnek ki, mely városok ezáltal megismertethetik saját kulturális értékeiket. Az Európai Unió Tanácsa 1985-ben indította el a projektet, elsőként Athénban, majd az elmúlt több mint három évtizedben mintegy 60 városban (EC, 2009).

A projektnek otthont adó városok az évek során víziók és célok számtalan variációját vonultatták fel. A városok versenyében visszatérő momentumok, fejlesztési elemek ismétlődtek, mint az anyagi infrastruktúra javítása és a városi revitalizáció, a kulturális élet erősítése, a szegénység enyhítése a foglalkoztatás növelésével, illetve a turizmus erősítésével. Az évek során nyilvánvalóvá vált, hogy Európa Kulturális Fővárosának lenni felbecsülhetetlen marketinglehetőség a városok számára imázsuk javítására. Lehetőséget ad a különböző hatóságok, szereplők és a városi lakosság közötti párbeszéd fokozására, egy közös cél felé való evezésre. Mindemellett a városok a kultúrát, a kulturális örökséget és a művészeteket mintegy keretként használják egyediségük kifejezésére (Ooi–Hakanson–Lacava, 2014). Megjegyzendő, hogy az EKF-projektet az egyik legsikeresebb kulturális projektnek tartják az európai projektek között (Palmer–Richards, 2007).

E sikeres és izgalmas projektre pályázni szándékozó városoknak első lépésként kézbe kell venniük az Európa Kulturális Fővárosa projekthez kapcsolódó útmutatót, mely magyarázza a lépések folyamatát és a kritériumokat. A dokumentum célja, hogy a városok megfontolják jelentkezésüket, és előkészítsék a pályázatukat. Ezenfelül további két dokumentumot kell figyelembe venni a pályázni szándékozóknak (EC, 2018): egyrészt a határozatot, amely mint hivatalos, jogi dokumentum az EKF-projekt alapját képezi. Habár jogi dokumentumról beszélünk, az mégis könnyen érthető és elérhető az Európai Unió valamennyi hivatalos nyelvén. A harmadik dokumentum a kérdések listája, amelyekre válaszokat várnak a pályázó városoktól. A kérdések támaszkodnak a határozatra. A jelölt városok ezt a kérdőívet töltik ki pályázati anyagukban.¹

A jövőbeli Európa Kulturális Fővárosa címre pályázóknak a terveikben, elképzeléseikben, akcióikban az EKF-kezdeményezés céljait kell szem előtt tartaniuk (*1. ábra*).

1. ábra: Az Európa Kulturális Fővárosa kezdeményezés céljai

Forrás: Saját szerkesztés a 445/2014/EU határozat alapján

Az EKF-projekt általános céljai mintegy talapzatát képezik a programnak, melyek alapvetően az európai kulturális sokszínűség feltárását, a kulturális identitás megőrzését és erősítését, valamint a hosszú távú városfejlesztési hatások kultúra általi generálását jelentik. Az általános célok mellett konkrét célok mint oszlopok is felsorakoznak az EKF-projekt keretében. A városoknak meg kell célozniuk a kulturális kínálatuk mértékének, sokszínűségének növelését, mindenki számára lehetővé kell tenniük a kultúrához való hozzáférést, erősíteniük kell a lakosság részvételét a kulturális életben, elő kell segíteniük a kulturális ágazatok, a kulturális és kreatív ipar teljesítményének fokozását, valamint a kapcsolódását más szektorokkal, végül a városról formált kép javulását kell elérni, méghozzá nemzetközi dimenzióban.

A PÉCSI TAPASZTALAT

Pécs, Magyarország eddigi egyetlen megvalósult Európa Kulturális Fővárosa, tapasztalati alapot jelent a nyertes magyar város számára, ezért érdemes levonni a Pécsen megrendezett eseménysorozat tanulságait. Pécs azért is különleges példa, mivel a bányászata és nehézipara leépülése komoly gazdasági nehézségeket okozott, és a város

vezetői úgy vélték, a válságból a kulturális ipar fejlesztése és az EKF által elinduló, új fejlődési pálya mozdíthatja ki (Tuka–Glied, 2014). A magas színvonalú pécsi pályázat, mely *A határtalan város* címet viselte, a kulturális fejlesztések mellett foglalkozott a városimázs olyan irányú megváltoztatásával, amely a turisták és a városlakók Pécsről alkotott képét formálja, és teszi a várost vonzóvá akár a tőkebefektetők számára is (Takáts, 2007). A pályázat olyan fogalmakat, kulcsszavakat használt, amelyek szinkronban álltak a városfejlesztéssel foglalkozó, nemzetközi mainstream által elfogadott fogalomkészlettel, emellett a pályázat meghatározta azokat az akciókat, amelyek a kultúraalapú városfejlesztés keretén belül vihetők végbe (Faragó, 2010).

Pécsen az EKF-program hatása azonban ellentmondásosnak tekinthető, sok nehézség befolyásolta a projekt eredményeit. Többek között az ún. kizorító hatás miatt, az EKF-re hivatkozva a város elesett egyéb központi támogatásoktól. A koncepció is adós maradt abban, hogy a város tényleges gazdasági állapotát csak kismértékben vette számításba, az elvándorlás, a társadalmi és térbeli szegregáció kérdéseit figyelmen kívül hagyták. Figyelmeztetés Veszprém számára az is, hogy nem hagyható a város más tervdokumentumainak érvényvesztése, leértékelődése, mint ahogy az történt Pécsen (Faragó, 2011). A tanulságokat levonva kell a következő magyar Európa Kulturális Fővárosának sikeres programot megvalósítania, melyhez a Pécs EKF-programjával foglalkozó, a projekt vizsgálatát sok nézőpontból megközelítő számtalan kutatás és tanulmány ad tudományos alapot. Többek között idesorolhatók a kormányzási metodikák, a többszintű kormányzás nézőpontjából (Pálné Kovács, 2010; 2013; 2014; Grünhut, 2013), a városfejlődés szempontjából (Faragó, 2010; 2011; 2012), a civilek véleményének feltérképezéséből (Glied, 2014), gazdasági vonatkozások tekintetében (Schmidt, 2014), a pécsi kulturális intézmények funkciói alakulásának vizsgálatából (Egry, 2010) készült tanulmányok. A 2018 decemberében meghozott döntés szerint nyertes városnak, Veszprémnek érdemes ezen kutatások szövevényes erdején végigbarangolni.

A PÁLYÁZÓ VÁROSOK HELYZETFELTÁRÁSA, FEJLŐDÉSI FOLYAMATAI

Az elemzések, tanulmányok feldolgozása nyomán – melyek akár Pécs, akár bármelyik korábbi címbirtokos EKF-projektjéről készült – megfogalmazódik a kérdés, hogy valóban mikor tekinthető az EKF-projekt sikeresnek? A művészeti és kulturális tartalom, vagyis a kulturális programok sikeressége – a zavartalan lebonyolításon át a magas látogatószámon keresztül a minőségi elvárásokig – csak egy része az EKF sikerességi kritériumainak. Az EKF sikere a város sikere kell hogy legyen, vagyis végül is a városnak kell sikeressé válnia az EKF jótékony hatásainak kiaknázásával, mely sokkal mélyebb tartalmakat és dimenziókat jelent. A városfejlődés szerves részeként kell értelmezni, annak bonyolult és magas fokú ismereteket megkívánó folyamatába kell beleilleszteni. Ehhez azonban ismerni kell a város belső természetét, adottságait, történeti fejlődését, társadalmi, szociális helyzetét, gazdaságszerkezeti képét. Az elmúlt évek magyarországi városkutatásai biztos alapot nyújtanak abban, hogy lássuk a városok ezen szerves fejlődési folyamatait. A területi tőke kutatása, egy-egy területi entitás, város egyediségét,

sajátos meghatározó tényezőit, fejlődésének erőforrásait kutató vizsgálódás teret nyert az utóbbi időkben.

Rechnitzer János *A területi tőke a városfejlődésben. A Győr-kód* című munkája átfogó, részletekben gazdag képet ad Győr fejlődése mozgatórugóinak a megértéséhez. A gazdasági, társadalmi és kulturális tőke feltárását végezte el a magyar modernizáció egyik sikeres városában. Győrben a nyolcvanas évektől a kulturális tőke kibontakozását láthatjuk, a kulturális kínálat bővülését, a kulturális funkciók szélesedését. A kilencvenes évek átmeneti időszaka lendületet hozott ebben a folyamatban, számos kulturális kezdeményezés született ebben a korszakban. A jótékony kulturális dinamikához hozzájárult a város művészetet pártoló polgármestere, Kolozsváry Ernő, aki kiemelten támogatta a város kulturális intézményeit, és indította el új intézmények alapítását. Az ezredforduló után tovább folytatódtak a kezdeményezések, a város a táncművészetben kiemelt pozícióhoz jutott (Győri Táncművészeti Biennálé), megalakult a Győri Fesztivál és Rendezvényszervező Iroda (ma Győri Művészeti és Fesztiválközpont), valamint 2010-ben a „Kultúra Városa” címmel lett fényesebb a város. Ez a töretlen kulturális fejlődés tetőződhetett volna be az Európa Kulturális Fővárosa cím elnyerésével 2023-ban (Rechnitzer, 2016). Ráadásul a városfejlesztési dokumentumok, az Audi Hungária kiemelkedő művészetpártoló, szponzorációs tevékenysége és a Modern Városok Program kapcsolódó fejlesztései is jó alapot jelentettek a győri pályázatnak (Fekete, 2018b; Fekete–Rechnitzer, 2019).

A jótékony folyamatok hatással voltak a város külső megítélésére, Győr turizmusa az elmúlt években fokozatosan javuló tendenciát mutat. Erős az üzleti turizmus, főként a városhoz kötődő autóipari cégek miatt, jelentős a szállodák hétköznapi igénybevétele, illetve az átlagos itt-tartózkodási időben is javulás érezhető. Izgalmas, hogy a városhoz szimbólumok (városháza, vaskakas, folyók, Audi) kapcsolódnak, melyeket a lakosok és az odalátogatók is egyértelműen Győrhöz kötnek. Ugyanakkor a város imázsát alakították a barokk belváros, a természeti környezet és az iparhoz kapcsolható objektumok (Tóthné Kardos, 2016). Győr területi tőkéjét kifejezetten gazdasági vonatkozásban vizsgálva, olyan tulajdonosi hálózatokat, együtműködéseket tártak fel, főként a járműipari szegmensben, amelyek innovációs funkcióként képesek szolgálni a város fejlődését, illetve a tudásteremtés nagymértékű folyamatai érhetők tetten Győr városában (Czakó–Dőry, 2016).

Azonban a városfejlődést annak kormányzási metodikája is erőteljesen befolyásolja. Győrben a modern nagyvárosi kormányzás a közigazgatási szemléleten túlmutatva már gazdaságfejlesztési irányokat jelöl ki. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint azok a társulások, szervezetek (Győri Járműipari Életpálya Modell, Győr Térség Foglalkoztatási Egyezmény, Győri Helyi Akciócsoport és Arrabona EGTC), amelyek az utóbbi években gazdaságfejlesztési céllal alakultak. A szemlélet elvi mozaikdarabjai a város–régió fókusz, a részvétel, fenntarthatóság, a szektorspecifikus jelleg (Fekete, 2018a). Az Európa Kulturális Fővárosa projekt számos célkitűzésével találhatunk párhuzamot a fentiekből kiemelt Győri Helyi Akciócsoport közösségvezérelt helyi fejlesztési munkájában, a CLLD-programban, melynek keretében az Akciócsoport a kulturális tartalmú és közösségi kapacitás mentén helyi fejlesztési irányokat jelöl ki, gondolva itt a kulturális és

közösségi terek infrastruktúrájának fejlesztésére, valamint a helyi közösségfejlesztésre. A város voltaképpen az EKF számos prioritásában már napjainkban az élen jár.²

Veszprém városa a veszprémi nagyvárosi településeggyüttes központi települése. A „Királynék városa” a Közép-Dunántúl régióban található, a Bakony és a Balaton között fekszik (KSH, 2014). A város népessége 61 721 fő (KSH, 2013b), azonban a lakosság Veszprém 50 km-es körzetében 600 ezer főre rúg. A város gazdaságában meghatározó szektor az autóipar, számos autóipari gyártó és beszállító cég működik Veszprémben, ezek közül kiemelhető a Continental Automotive Hungary Kft., amely háromezer főt foglalkoztat. Emellett fontos ágazat a városban az elektronika, a gépipar és az élelmiszeripar. A rendszerváltás Veszprém gazdaságában is szerkezeti átalakításokat hozott, amelynek következtében a mezőgazdaság háttérbe szorult. A szolgáltató szektor a legjelentősebb ágazat a városban, a gazdasági szerkezet 65%-át a szolgáltatás adja, az ipar 35%-os aránya mellett. Mindemellett elmondható, hogy Veszprém városában hétezer vállalkozás működik. A munkanélküliségi ráta mérsékeltnak tekinthető, 5-6% körül mozog. Kiemelendő a város oktatási kapacitása is: három felsőoktatási intézménnyel rendelkezik, emellett 19 középfokú és 11 közoktatási intézmény működik Veszprémben. A legjelentősebb oktatási intézmény a Pannon Egyetem.³

A város kulturális életében az elmúlt két évtized során számos változás zajlott le, mindez érintette az intézményeket, szervezeteket és a civil szférát. A kulturális magánszerveződés felerősödött, aktívabbá vált. Emellett a város kulturális kínálata iránt is megnövekedett a helyi és külföldi érdeklődés. Jelentősen erősödött a fesztiválok és nagyrendezvények szerepe. A kultúra és a turizmus a város döntéshozóinak és aktorainak gondolkodásában összefonódott. A közművelődést szolgáló intézményrendszer kapacitása az elmúlt években jelentősen bővült. A város egyházi szerepköre is jelentős, amely mintegy ezeréves múltra tekint vissza.⁴

Debrecen hazánk második legnagyobb városa – a 2011-es népszámlálás szerint 211 320 fő – és régióközpont (KSH, 2013a). Gazdasági, kereskedelmi, oktatási, egészségügyi, kulturális funkcióinak hatása túlnyúlik a határon. A legkiemelkedőbb szerepkör az oktatás Debrecen esetében, mely történelmi hagyományokban gyökerezik, ezen belül is főképpen a felsőoktatás jelentős. A Debreceni Egyetem mellett több felsőfokú intézmény kimagasló hallgatószámmal bír, megtalálhatóak a nemzetközi léptékben is vonzó képzések. Kutatóintézetek is működnek a városban (MTA Atomki). A város kulturális központ, kiemelkedő intézményei – Kölcsey Központ, MODEM, Főnix Csarnok – országos viszonylatban is elsőrangúak. Mindemellett egyházi központ is. A város vonzerejét, idegenforgalmi potenciálját a kulturális rendezvénykínálata is erősíti, illetve szállodai kapacitásai, mivel nagy számban rendelkezik ötszallagos szállodával, négyoszallagos szállodával, panziókkal, egyéb szálláshelyekkel. Konferencia-, gyógy- és sportturizmussal is büszkélkedhet.⁵

PÁLYÁZATI AMBÍCIÓK

Győr EKF-szlogenje – „Enjoy the Flow!” – a koncepció tematikája is egyben, vagyis az áramlás adta a város témáját a pályázathoz. A tematika jelentősége abban rejlik, hogy

mintegy oka is, forrása is a szándéknak, célnak, hogy a város kulturális fővárossá váljon. Győr példát akart mutatni Európának azzal, hogy mindig is áramlási ösvények csomópontjaként állt helyt a történelemben, és tapasztalta azt a jelenséget, mellyel Európa most zavartan néz szembe. Az áramlásnak rendkívüli a kulturális hatása, kulturális vonatkozása. Győr képes volt építő módon felhasználni az áramlások kulturális kihatásait. Ez a múltbeli tudás példaértékű, és fontos üzenettel bír Európa számára. Emellett a város saját földrajzi elhelyezkedésére is reflektálni akart, a belőle fakadó előnyök új elemeit kívánta integrálni a projekt által. Európa kultúrtörténetének digitalizálása és a jelenkori áramlások mind-mind új korszakot hoznak a kontinensen, egyszerre kell tudatosan rögzíteni saját múltunkat, és megismerni egy másik kultúrát. Ebben tudott volna Győr nagy szerepet játszani földrajzi pozíciója, történelme és ambíciói nyomán. Azonban a koncepció kialakítása során a problémák feltárása is megtörtént, legfőképpen a kulturális és kreatív szakemberek elvándorlása jelent gondot, mely problémát az EKF-pályázat igyekezett kezelni.

Veszprém saját pályázatában Európára fókuszál, európai várossá kíván válni, a Balaton által európai találkozási ponttá. A pályázat bevezetésének kissé borúlátó hangvételére válaszul, az EKF-projekt mintegy megoldásként jelenik meg a magát kisvárosnak tituláló település és régió szezonális függésének, kiüresedésének gondjára. A város kireked két gazdasági tengelyből is, a Bécs–Pozsony–Győr- és Budapest–Székesfehérvár-tengely között elszigetelődött térség magára maradt. A pályázat egyfajta bizonyítási vágy is, hogy Veszprém és a balatoni térség képes izgalmas, európai és kulturális területen vezető helyé válni. Ugyanakkor két ellentétre is rámutat: az egyik a tösgyökeres veszprémiek és a múlt század utolsó évtizedeiben betelepültek között húzódó, gondolkodásmódbeli különbség, a másik pedig Veszprém vallási központ volta és vallási intézményeinek helykeresése a modernné vált világban. Ezek az ellentétek diszharmóniát teremtenek, az EKF-cím hozzájárulhat ezen ellentétek feloldásához. Emellett jellemző a városközpont kiüresedése, elsősorban a fesztiválszezon elmúltával, ezért új funkciók, új kulturális tartalmak szükségesek, a másik probléma a közönség passzivitása, ezért a város lakóit is mozgósítani kívánják a kultúra terén.

Debrecen a pályázat bevezetőjében történelmi kitekintést tesz, saját múltjában keres gyökereket a pályázati szándék magyarázatához, kiemelve, hogy az elmúlt két évszázadban kétszer is fővárosként játszott jelentős szerepet az ország történelmében. Ugyanakkor a városra jellemző kettősséget állítja a középpontba: Debrecen egyszerre volt mezőgazdasági központ, a kétkezi munka, a céhes ipar és jelenünkben az ipari parkokban tevékenykedő cégek otthona, illetve a szellemiség, tudás, a polgári haladó eszmék fellegetvára. A kettősség mára halványulni látszik, a gyakorlati ismeretek, gyakorlati munka ereje, tere szűkül. A város célja az, hogy a folytonos megújulás egyszerre legyen jelen a hagyományok, a múltban csörgedező gyakorlati tudás megóvásával. Az Európa Kulturális Fővárosa cím esetükben voltaképpen e központi gondolat köré épült, az erről való párbeszéd eszközeként értékelték. Kiemelendő, hogy a kulturális szektorról mint új gazdasági ágról Debrecenben gazdaságfejlesztési kérdésként, egyfajta katalizátorként is gondolkodtak az EKF kapcsán, bár erre a bevezetés csupán egy rövid bekezdésben tér ki. Debrecen a pályázatban említést tett geopolitikai helyzetéről, Ukrajnát és a Nyugat-Balkánt jelölte meg kapcsolódási pontként.

KULTURÁLIS PROFIL

Győr kulturális profilját a történelem formálta, a múlt gazdag szellemi és kulturális örökséget hagyományozott a városra. A korok átruházták legfontosabb értékeit, így a barokk belváros, az ipari hagyományok, valamint a Pannon-örökség mint sajátos szellemi karakter máig meghatározó. Barokk stílusú épületekben, műemlékekben gazdag, és a város elkötelezett ezen örökség ápolásában, hasznosításában. Győr kulturális szférájának meghatározó eleme az egyeteme, mely látványos fejlődésen ment keresztül az elmúlt évtizedben. A felsőfokú képzés mellett jelen van a kiemelkedő, európai színvonalú középfokú oktatási bázis is. Fontos hangsúlyozni a művészeti képzés jelenlétét a városban, a zene felsőfokú szinten is elérhető az oktatási palettán, de balett és képzőművészet oktatása is zajlik középfokon. Győr számos művészeti intézmény révén ad otthont a művészeteknek. Műtárgygyűjteményekben gazdag, irodalmi folyóirattal büszkélkedik, és kétségtelenül a hazai táncművészet központjává vált. Azonban nem hagyható ki a felsorolásból a tudományos műhelymunka sem, kutatóközpontok biztosítják a műszaki és társadalomtudományi kutatások folyamatos zajlását.

Veszprém a pályázatában önmagát Magyarország egyik legszebb városának titulálja, és meghatározó kulturális jelentőséget tulajdonít magának, kiemelve történelmi emlékeit. A kulturális potenciálban a hangsúly a fesztiválokra kerül: a város elsősorban zenei fesztiváloknak ad otthont, de a kortárs művészettel való kapcsolat is jelentős, már-már országos központjává vált a modern képzőművészeteknek. A művészeti intézmények nagy számban vannak jelen Veszprémben. A város büszke a VeszprémFest rendezvényre, az Utcazene Fesztiválra, az Auer Hegedűfesztiválra. Az oktatási struktúra élén két egyetem is áll: a Pannon Egyetem, illetve az Érseki Hittudományi Főiskola. A pályázat kiemeli a Pannon Egyetemen folyó kutatás-fejlesztési munkát. Fókuszpontba kerül a Hangvilla névre keresztelt multifunkcionális közösségi tér, mely a kulturális élet kiemelt helyszíne. A veszprémi Várhegy, bár értékes kiállításokat tár a közönség elé, elhelyezkedése miatt némileg kiesik a lakosság mozgásteréből. A kulturális potenciál bemutatásának keretében a nehézségeket is bemutatva, a városban élőknek a kultúra irányában mutatkozó passzivitása mint negatívum jelenik meg. E csorba kiküszöbölése érdekében a város újra kívánja gondolni a közönségfejlesztési stratégiáját.

Debrecen a pályázatában úgy értékeli kulturális potenciálját, hogy az 100–150 km-es körzetben is kihat. A szokásos városi kulturális intézményeken túl országos jelentőségű intézményeket is megjelöl, mint például a MODEM, mely kortárs művészeti központként az ország legnagyobb vidéki kiállítótere. Mind a Csokonai Színház, mind a Kodály Filharmonikusok nemzeti kategória alá sorolandók. Múzeumát, bábszínházát, az Agóra Tudományos Élményközpontot emeli ki a pályázat, melyek mind jelentős intézmények országos viszonylatban is. Két terv a pályázatban a kulturális infrastruktúra fejlesztéséről árulkodik, az elmúlt évtizedben a Főnix Terv és az Új Főnix Terv keretében korszerűsítették a kulturális intézményeket. Debrecen városvezetése évről évre emeli a költségvetésben a kulturális szférára fordított keretet, amelyben az állami hozzájárulás 33%. Mintegy kétszáz kulturális tevékenységet folytató civil szervezet működik a városban.

Bírálatként jelenik meg az értékelésben, hogy a kulturális tartalomfejlesztés elmaradt az infrastrukturális fejlesztés mögött, illetve a város konzervatívnak titulálja saját kultúrafelfogását, értve ez alatt azt, hogy a város közönsége nehezebben fogad be kortárs, modern tartalmakat. Debrecen vezetése úgy véli, voltaképpen egy kisváros kulturális életéhez hasonlítható a debreceni kultúra világa, és csakis külső forrásból való merítkezés révén látja javíthatónak a jelenlegi állapotot, ugyanis kreatív és tehetséges emberek számára nincsenek motivációs, megtartó tényezők a városban. A város gazdasági szerkezetében jelentéktelenek a kulturális és kreatív gazdaság pillérei, az irányító szereplők pedig idegenkednek a változástól. Hiányzik a kulturális karakter, profil és identitás. A fiatalok érdektelenek a város kulturális és leginkább a múzeumi negyed intézményei iránt. A legfőbb vonzerővel bíró, többfunkciós Nagyerdő központ, élménypark, vigalmi negyed is negatív hatást fejt ki, épp a pozitív tulajdonságai révén: elszívja a belvárosból a szórakozni vágyókat. A problémák megoldását stratégiai szinten kezelik, illetőleg az Európa Kulturális Fővárosa címet katalizátorként hasznosították volna.

REGIONÁLIS DIMENZIÓ

A győri pályázat épített a régiós partnerekre, kedvező földrajzi helyzetéből következően három főváros is kapcsolati alapokat jelentett volna. De nemcsak a fővárosok művészeti elitje és potenciálja jelentette volna a környező térség bevonását a projektbe. A projekt során a szakrális és kulturális örökség elemei, értékei kerültek előtérbe a Pannonhalmi Bencés Főapátsággal való közös szerepvállalás keretében, de ugyanúgy a fertődi Esterházy-kastély vagy éppen a galántai, kismartoni, nagycenki kastély, illetve Mosonmagyaróvár és Dunaszerdahely is izgalmas helyszínei lettek volna a projektnek, melyek turisztikai és környezeti megújítási törekvései már most is a város általános céljai között szerepelnek. Emellett a Szigetköz és Csallóköz vidékét sem hagyta figyelmen kívül a város.

Veszprém pályázatában kiemeli, hogy a főszereplő a projekt során maga Veszprém városa. A vezetőség túlnyomórészt a városba tervezi a beruházások és programok lebonyolítását. Természetesen a Balaton és térsége kihagyhatatlan részét képezi a programnak. A helyszínnek második pillére a Balaton-felvidék és Veszprém közvetlen környéke, a harmadik pedig a balatoni üdülőkörzet lesz.

Debrecen is gondolt a környező településeire, hangsúlyozottan szerepel Hortobágy település mellett a Hortobágyi Nemzeti Park szerepe is. De tágabb területi dimenzióban is gondolkodtak, méghozzá az északkeleti megyék és települések részét képezték volna a programsorozatnak. Nyíregyháza mint szomszéd megyeszékhely stratégiai megállapodás alapján is kiemelt szerepet kapott, illetőleg Miskolc és Tokaj – bár pályázati ambíciójukról letettek – részt vállaltak volna a projekt szervezésében, megvalósításában. Azonban Debrecen is kitekintett az országhatáron túlra, Margitta, Szatmáruddvari, valamint Nagyvárad jelentik a határon túli kapcsolatokat. Debrecen célként fogalmazta meg Ukrajna európai integrációjának segítségét, a hálózatépítés folyamatának gondozását. Románia északnyugati városaival kapcsolatban álltak, illetve kelet-szlovákiai városokkal, Kassával és Eperjessel egyeztettek.

A PROGRAMOK KONCEPCIÓI

Győr koncepciójának gondolati magja az áramlás volt, utalva a természeti elem, a víz áramlására. Hiszen a Duna, mely számos országot érint, Győrön keresztül folyik, összekötve ezzel a várost számos értékes európai partnerrel. A szlogen utal ugyanakkor a 21. század elsőprő jelentőségű elemének, az információnak az áramlására, de ugyanúgy az egyre természetesebbé váló új közegben, a virtuális térben való információ- és tudásáramlásra, vagy az alkotás, a kreatív megnyilvánulások során tapasztalt élményre.

Veszprém a párbeszédre kötelezi el magát a projekt során, mely párbeszéd a lakosok és művészek közötti, valamint Európával való párbeszédet jelenti. Majd a gondolati mag, a párbeszéd motívum átadja a helyét a „túllépni” kifejezés gondolatvilágának. A kissé melankolikus hangvételű folytatásban felemlegeti a város kulturális kudarcait, és szinte egyetlen segélykiáltásba tömöríti a jövőbeni elképzeléseket. Az EKF-cím mint gyutacs a dinamitban jelenik meg ebben a gondolati körben. Három kifejezés is felbukkan, melyekkel a város saját magát jellemzi: provincializmus, kishitűség, közönyösség, mely tulajdonságok legyőzésében elkötelezett Veszprém. Az őszinte problémafeltárás nem egyedi jelenség, az EKF-pályázatoknál gyakran megfigyelhető.

Debrecen a pályázatában a koncepció ecsetelésében ismét a szellemi és gyakorlati tudás ellentétpárját boncolgatja. Aggodalmát fejezi ki a „kezünkkel való tudás” fokozatos háttérbe szorulásáért, mely a digitális forradalom következménye lehet. Megismétli, a bevezetőben leírtakhoz hasonlóan, hogy Debrecen mind a gyakorlati, mind az elméleti tudás otthona, de további erősségeket is felsorakoztat, ilyenek: az első hazai nyomda, Debrecen iskolái, a magyar kultúratörténet nagyjainak kötődése Debrecenhez, a Debreceni Egyetem dinamikus fejlődése, vagy éppen jelentős irodalmi folyóirata, az *Alföld*. A pályázat hangsúlyozza, hogy a város a már meglévő értékeket, hagyományokat kívánja dinamizálni, mozgósítani a projekt segítségével, kulturális kapacitását szeretné bővíteni, polgárait aktívvá tenni, a gazdaság fejlődését a kultúra fejlődésével szinkronba állítani, illetőleg regionális szinten mélyíteni a kapcsolatait. Debrecen kulturális megújulása, kulturális turizmuson alapuló fejlődési lehetőségek számbavétele, a lakosság bevonása a programok alakításába, kulturális modell szerepbe való kerülés mint kulcsgondolatok emelhetőek ki a koncepcióból. A pályázattal szemben kritikaként megfogalmazható, hogy a koncepció inkább esszé jellegű, elsősorban különböző – kultúrához kapcsolódó – témák fejtegetése, illetve a város tulajdonképpen kulturális sikereinek, múltjában megjelenő eredményeinek bemutatása, maga a koncepció – célok, elképzelések strukturált számbavétele – ebbe a szövevényes, mindenre kiterjedő fejtegetésbe ágyazódik.

HOSSZÚ TÁVÚ STRATÉGIA ÉS HATÁSOK

A hosszú távú stratégia ebben a vonatkozásban azt jelenti, hogy az EKF-cím annak a városnak ítélt oda, amely értékelhető, releváns kulturális stratégiával rendelkezik, mely akkor is érvényes, ha a város mégsem nyeri el a címet. Vagyis a kulturális beruházások, tevékenységek a város költségvetésének konkrét elemei, számított tényezők, a

kulturális építkezése átgondolt, ambíciói eredetiek, tehát a város fenntartható kulturális fejlesztést teljesít. További elvárás, illetve iránymutatás, hogy a gazdaság új, utóbbi másfél évtizedben kibontakozó, izgalmas szektorai, a kulturális és kreatív gazdaság tudatos építése, meghonosítása része legyen a város stratégiájának.

Győr a pályázatában bemutatta a határozatokat, melyek hűen bizonyítják Győr Megyei Jogú Város Önkormányzatának elköteleződését a fentiek tekintetében, illetve a város határozattal elfogadott kulturális koncepcióval rendelkezik. A koncepcióban megtalálhatóak a prioritások, amelyekkel Győr folyamatosan segíti a kulturális tevékenységek, intézmények megújulását. Nemcsak a lakosság kulturális igényeit elégíti ki a város, hanem nemzetközi viszonylatban is fenn kíván lenni a kulturális, idegenforgalmi „térképen”. A kulturális koncepció kapcsolódik a város különböző gazdasági és civil szektoraihoz, összhangban van a tágabb gazdasági és társadalmi feladatokkal, törekvésekkel. A kulturális koncepció az infrastrukturális fejlesztések mellett szervezeti és finanszírozási célokat is meghatároz. A beruházásokat konkrét, országos szintű program, annak finanszírozása támasztja alá, a Modern Városok Program finanszírozási alapot nyújt a kulturális beruházásokhoz. A koncepció magában foglalja a terveket, amelyek szavatolták a 2023-as évet követő években felmerülő fenntartási követelmények zökkenőmentes kezelését. A hosszú távú kulturális, szociális és gazdasági hatások közül a pályázat a legfontosabbnak a győri polgárok kultúrához és egymáshoz való kötődésének erősítését tartja. Európa régiói, illetőleg a kultúra és kreatív területek szektorai felé közvetített üzenetként Győr megfogalmazta a kulturális kezdeményezések közös megvalósításának lehetőségét, mely inspirálóan hathat a fiatalok kultúrához való viszonyára.

Veszprém legújabb kulturális stratégiáját 2017 decemberében fogadták el. A stratégia a SWOT-analízis módszerét tükrözve, a város erősségeit állítja előtérbe, azokra épít: fesztiváljaira, a balatoni térségre, illetve színvonalas kulturális helyszínekre. Ugyanakkor gyengeségeit is bevallja, azokra intézkedéseket, javítási mechanizmusokat irányoz elő. Céljai tematikák köré épülnek, amelyek kulcsszavai: a versenyképesség, örökségvédelem, kreatív ipar, turizmusgazdaság, közösségépítés a kultúra segítségével, illetve művészeti képzés és közönségfejlesztés. A pályázat hangsúlyozza, hogy az EKF-projekt csak egy része a város 2030-ig szóló kulturális stratégiájának, igaz, meghatározó szerepet játszik abban, hiszen erőforrásokat, marketinglehetőséget és önbizalmuk megerősödését várják a cím megszerzésétől. A veszprémi Aranyosvölgyben kreatív ipari központot kívánnak kialakítani, főként a kézművesipar felkarolása céljából. A belvárosban kulturális negyedek szándékoznak építeni, mely nagyszabású színházfelújítást is magában foglal. Emellett felújítják a Veszprém Arénát mint rendezvényteret. Az EKF-projekt a város stratégiájában különféle szerepekkel, funkciókkal jelenik meg, mint például a problémamegoldások európai nézőpontból való keresése, partnerek tapasztalatainak adaptálása, kulturális szövetség kialakítása révén. Az EKF a tervezett kulturális tereket programokkal, tartalommal tölti majd fel, és kulturális szakembereket, szereplőket vonz Veszprémbe.

Debrecen a 2018–2030-as időszakra szóló kulturális stratégiáját szintén 2017 decemberében fogadta el. A stratégia hangsúlyozottan mind a gazdasági, mind a turisz-

तिकai tervekkel összhangban áll, illetőleg annak a felelősségnek a tudatában készült, hogy Debrecen fontos régiós központ, emellett figyelmet szentel a határon túli, hosszú távú kapcsolatoknak is. A kulturális stratégia rögzíti, hogy a város évente emeli kulturális kiadásait, mely 2023-ra a költségvetés 11%-át éri el. Debrecen város Főnix Terv elnevezésű gazdaságfejlesztési programjában kulturális beruházások is szerepeltek, az Új Főnix Terv pedig szintén hozzájárul a kulturális infrastruktúra fejlesztéséhez. A kulturális stratégia céljai között szerepelnek a hagyományok felélesztése, a város kulturális identitásának újragondolása, a kreatív ipar meghonosítása, illetve a városi brand, városimázs építése. A kultúrához való egyenlő hozzáférés elve alapján új kulturális központok építését irányozzák elő a belvárostól távolabb eső településrészekben. A stratégia hangsúlyt fektet a civilek bevonására a kultúra alakításába. Szervezetfejlesztési elképzelések között jó ötlet az intézmények részéről a közfeladat ellátásán túli projekt-munkák vállalása, illetve a menedzszerszemlélet a források bevonásában. Vélhetőleg az elkényelmesedésből, a sztenderd programok szervezéséből való kimozdulásnak egy jó eszköze lehet a kezdeményezés.

A stratégia és az EKF-pályázat közötti kapcsolat egyértelmű, az EKF mint gyorsító mechanizmus szolgálta volna a stratégia céljainak megvalósítását. Debrecen tíz tervezett kulturális nagyberuházást foglalt bele kulturális stratégiájába, szándékai között szerepelt ezek túlnyomó részének 2023-ig történő megvalósítása. A pályázat az EKF hosszú távú hatásai között emeli ki a nemzetközi kommunikáció fejlődését a kultúra területén, illetve európai szinten látható városi vagy intézményi brandek kialakítását. A stratégia alapján a város magabiztosan kívánja használni a kultúra városfejlesztő erejét, mely által kulturális innovációk bontakoznának ki, kialakulna egyfajta kulturális tudatosság, mely megjelenne a köztereken, utcákon különböző formákban, különböző eszközök által. A stratégia szerint a kulturális intézmények ún. supervisor funkcióval, alulról jövő civil kezdeményezéseket karolnának fel, civilek és szakemberek közösen formálnák a város kulturális életét. A város kulturálisan elhanyagoltabb területein is megjelenne a kulturális pezsgés, a kultúrához való hozzáférés esélye. A lakosság aktív szerepe erősödne a kultúra terén. Gazdasági hatásként kívánják elérni a kreatív ipar és turizmus erősödését, a vendégéjszakák számának növekedését, illetve a kulturális szektor kínálatának és a kulturális fogyasztásnak a serkentését.

KULTURÁLIS ÉS MŰVÉSZETI TARTALOM

Győr művészeti terve három programcsomagba tömörült, „Út”, „Város” és „Párbeszéd” programcsomagba. A 2023-at megelőző, felvezető évek alatt, tehát már 2018-tól futottak volna a három témakör alá rendezett programok. Az első programcsomag a Győrön keresztülfutó, európai utakból fakadó tapasztalatokat fejezi ki, kulturális kontextusban. A tervezett cél volt, hogy ezek az utak az EKF-program kapcsán elvezessék Győrbe a kulturális élményekre vágyó utazókat. Konkrét program lett volna ezen belül a „Tematikus utak”, melyek révén ismerhetők meg, járhatók végig azok a történelmi folyamatok, amelyek Győr és az egész térség alakulását befolyásolták. A „Város” témakör kreatív és kulturális pezsgést kívánt fellobbantani Győrben, a fiatalokra fókuszálva,

1. táblázat: Kulturális és művészeti tartalom kulcsszavakban, Győr

UTAK		
Tematikus utak	Kert program	Tematikus Utca Fesztivál
Debrecen–Nürnberg kereskedelmi tengely	Új szabadtéri helyszínek	Nemzetközi utcaszínházi produkciók
Pest–Buda–Drezda céhlegény-tengely	Európai kertek kultúrtörténete	Utazás, menekülés témájának feldolgozása
Duna–Majna–Rajna hajózási tengely	Kertészeti ismeretek-egyetemi képzés	Európa „La Strada” fesztiváljai
Szent László-út – A kereszténység útja	Nemzeti Kastélyprogram	
Nagyvárad–Párizs vasúti tengely		
Menekülő települők útjai		
VÁROS		
Városlakók	Jelek	Városműhely
Városrészek lakóinak kötődése a városhoz	Jelképek születése	Virtuális fórum
Helytörténeti gyűjtemény	Az EKF-év megörökítése	Győri építészképzés
	Zászló-projekt	Ipari formatervezés
	Torony-projekt	Várostervezés
	Sétány-projekt	Design
		Városi terek formálása vagy „felöltöztetése”
Legyen a Te helyed	Városnap	
Közönségfórum	A „győriség” ünnepe	
PÁRBESZÉD		
A barokkról	Táncról	Zenéről
Barokk bál	Győri Balett	Győri Filharmonikus Zenekar
Barokk esküvő	Magyar Táncfesztivál	Zenélő Duna Fesztivál
Barokk belváros		
Generációk között	Vallások között	Képzőművészetben
Győrköcsfesztivál	Öt templom Fesztivál	Torula Műteremház
Fesztivál fogadó – helyszín a találkozásra és párbeszédre		Rómer Flóris Művészeti és Történeti Múzeum
		Belvárosi kiállítóhelyek
		Újvárosi klasszikus műtermek
		Új kiállítási és konferenciaközpont
		Napóleon-ház
		Apátúr-ház

Forrás: Saját szerkesztés Győr MJV Önkormányzata, 2018 alapján

akik Győr jövőjének formálói lehetnek. Célként jelenik meg a szándék, hogy a kulturális élményekkel, kreatív „színekkel” a győri polgárok, illetőleg az újonnan győrivé vált polgárok helyi identitását erősítsék. A harmadik pillér, a „Párbeszéd” csomag a győri kreatív szektort, művészeket, fiatalokat, idősebbeket igyekezett megszólítani, a kultúra dimenziójáról kívánt párbeszédet folytatni. Mindezen pilléreket átkarolta az elképzelés, hogy a közönség aktív részese legyen a művészeti és kulturális tartalmaknak, átélve ezzel az áramlás élményét. A programok és események megoszlottak volna aszerint, hogy a felvezető évekre vagy az EKF-évre tervezték, illetőleg sok program mindkét időszakban zajlott volna. Túlnyomó többségben a teljes időszakot átölelő programokat terveztek Győrben (1. táblázat).

Veszprém az Öt zászlóshajó projekt (2. táblázat) keretén belül a kulturális projekt struktúrájának négy pillérét határozta meg, ezek: Az árnyékunkon túl, A határainkon túl, A zsvajon túl, A bájon és elszigeteltségen túl. A kulturális és művészeti tartalom kialakítása meghatározott elvek mentén történt, mint a szezonális leküzdése, a fenn-

2. táblázat: Kulturális és művészeti tartalom kulcsszavakban, Veszprém

VESZPRÉM			
Árnyékunkon túl	Határainkon túl	Zsvajon túl	Bájon és elszigeteltségen túl
Kulturális profil	Régiós hálózatok	Hit	Elfeledett helyek
Kreatív ipar	Balaton	Önismeret	Gasztronómia
Zene	Kortárs irodalom	Városi terek	Borkultúra
Előadó-művészetek		Kisebbségek	Vidéki élet
		Nemi szerepek	Természet

Forrás: Saját szerkesztés Veszprém MJV Önkormányzata, 2018 alapján

3. táblázat: Kulturális és művészeti tartalom kulcsszavakban, Debrecen

DEBRECEN		
Botanica reloaded	Debrecen hygge	Cool craft
Egyedi természeti adottságok	Debreceni Értéktár	Céhes kultúra
Hortobágy	Déri Múzeum	Kézműves mesteremberek
Sonkádi templom	Alföldi nyomdászat	Debreceni „piacozás”
Botanikus kert	Cifraszűrő	
Debreceni Virágkarnevál	Debreceni páros kolbász	
Send a letter	Global locals	Transit
Alföld, irodalmi folyóirat	Sokszerűség	Debrecen Európa végpontja
Debreceni Egyetem	Vallási felekezetek	Európai szintű programok
Református Kollégium könyvtára	Debreceni Egyetem nemzetköziesedése	Nemzetközi partnerség
Egyetemi és Nemzeti Könyvtár		

Forrás: Saját szerkesztés Debrecen MJV Önkormányzata, 2018 alapján

tarthatóság, a nyelvi akadályok leküzdése, illetve hogy képesek legyenek megszólítani minden generációt.

Debrecen művészeti és kulturális projektjének tartalma a már korábban felvezetett koncepcióra épült, vagyis a kéz motívuma által megtestesített gyakorlati tudásra, illetőleg a könyv megjelenítette elméleti tudásra. Ezt további hat témakörre bontották, melyek Debrecen sajátosságaiból, karakteréből, múltjából merítkeznek. A hat témakör esemény-sorozatokban, nagyrendezvényekben, fesztiválokban aktivizálódott volna (3. táblázat).

PARTNERSÉGEK

Győr a korábbi és későbbi kulturális fővárosok képviselőivel is kapcsolatot kívánt létrehozni. Egy már meglévő projekt keretében, a Duna-projekten keresztül Linz, illetve Novi Sad városok képviselőivel kapcsolat áll fenn, Galway városával szakrális örökség kapcsán alakult ki partnerség.

Veszprém közös projektet tervez Nottinghammel, Belfasttal és Dundeevel. Emellett a korábbi EKF-címbertokokkal tanácsadói minőségben kapcsolatot kíván teremteni, így Pécsset is kiemelt szövetségesének tekinti.

Debrecen pályázatában legfőképpen a már meglévő kulturális-művészeti kapcsolatait emeli ki, mutatja be, melyeket a saját kulturális intézményei alakítottak ki az elmúlt években. Az EKF kapcsán azonban új kapcsolatok kialakítását is tervezte:

- dizájnegyetemekkel, mint a Design Academy Eindhoven, Konstfack University of Arts, Craft and Design Stockholm;
- múzeumokkal (MAK, Bécs);
- művész rezidens programokkal (WrocławAiR program, Plants AiR Novi Sad, The Bridge Guard Stúrovo, KulturKontakt Austria, Port Cultural Cetate stb.);
- építészeti központokkal (4AM Forum for Architecture and Media Brno, Vilniusi Egyetem Építészettörténeti és Kultúrtörténeti Tanszéke);
- kortárs művészeti centrumokkal (OK Kulturzentrum Linz, Varsói Modern Művészeti Múzeum);
- filmakadémiákkal és filmes platformokkal (Bécsi Filmakadémia, Potsdami Filmfőiskola, EU XXL – Forum for European Film).

SZERVEZETI FELÉPÍTÉS

A három város az EKF-projekt megvalósítása mögött álló szervezeti keretet különböző formában képzelte el. A szervezeti felépítések összetett, több szereplőből álló struktúrák, meghatározott funkciókkal és felelősségi körökkel felruházott tagokkal. Győr az egyetlen város, amely nem kívánt egy külön projektcéget létrehozni a program irányítására, míg Debrecen már 2016-ban létrehozta, Veszprém pedig tervezi egy nonprofit kft. megalakítását. Közös a kigondolt szervezeti felépítések között, hogy nagy hangsúlyt fektettek volna az ellenőrzés megvalósulására a projekt során. A kontrollszerepet Debrecen esetében a Debrecen Kultúrájáért Alapítvány töltötte volna be, míg Veszprém esetén egy külön létrehozott EKF-bizottság feladata lesz. Elkülönül a

művészeti területért, a gazdasági területért, valamint a kommunikációért, marketingért felelős igazgatói poszt a városok esetében. Győr tekintetében nagyobb szerepet kaptak volna a művészeti, kulturális, oktatási intézmények a projekt kapcsán, a másik két városnál ilyen típusú intézmények nem jelentek meg szereplőként a szervezeti keretben.

KONKLÚZIÓ

A három város pályázatának összehasonlításából kitűnik, hogy izgalmas versenyt tudnak maguk mögött az EKF-címet elnyerni vágyott települések. Ma már tudjuk, hogy Veszprém városa nyert, azonban mindhárom város rendelkezik potenciállal a kultúra terén, illetve számos egyedi vonással. A városok kulturális stratégiáikban merítkeznek történelmi gyökereikből, megelevenítik az évszázadokat, amelyek formálták, kialakították mai kulturális palettájukat, gazdagították kulturális kincsestárukat. Építenek a régiós környezetükre, kapcsolataikra, nemzetközi dimenziókban gondolkodnak, illetve fontosnak vélik a kreatív és kulturális gazdaság egyre nagyobb szerepét a városi gazdaságszerkezetben, amiből fakadóan igyekeznek gazdaságfejlesztési kérdésként kezelni ezen szférák működésének sikeresebbé tételét. Mindegyik elemzett város jelentős kulturális költségvetéssel rendelkezik, mindemellett elkötelezett e tétel évről évre való növelésében. Óriási szerepet kap a városokban a kulturális infrastruktúra fejlesztése, korszerűsítése, megújítása, illetve teljesen új kulturális helyszínek, kulturális közegek megteremtése, és ami biztató, nemcsak az EKF-projektből következően előirányozva, hanem új kulturális stratégiákban és koncepciókban kötelezték el magukat a városok ezen szándék megvalósulásában. A városokban él egyfajta vágy arra, hogy megmutassák értékeiket a külső szemlélőknek, európai polgároknak, európai dimenzióban. Fel akarnak tűnni Európa kulturális térképén, de közvetíteni is igyekeznek Európa számára saját értékeikből. Kulturális tartalmakban, elképzelésekben, ötletekben nem volt hiány egyik város esetében sem, programok tárházát vázolták fel rövid időn belül, és alakították ki ennek strukturált, megszervezhető, kivitelezhető vázlatát. A programok, tartalmak erősen gyökereztek a városok sajátos karakterében, jellegében és adottságaiban, illetve kifejezetten építettek külső partnerekre, kapcsolatokra. A városok ismerik a mindenkori művészeti világ trendjeit, nagyjait, ikonjait, és mindhárom város kiemelt egy-egy művészeti ágat, irányzatot, melyben leginkább megtalálja önmagát. Győr gazdaságilag jobban a projekt mögé tudott volna állni, illetve földrajzi elhelyezkedése is kedvezőbb, Debrecen is megérdemelte volna a címet, végül Veszprém nyert. A bírálóbizottság döntési szempontrendszerre sokrétű, kvalitatív, illetve puha elemeket is számba vesz, vélhetőleg benyomásokra is támaszkodott, és ugyancsak reagált hangulati elemekre (Balaton). Ugyanakkor Veszprém városának kitörési pontot is jelenthet az EKF-cím, illetve a Balaton is célzott fejlesztési pólus. Mindenesetre 2023-ban nemcsak Veszprém tűnik majd ki a kulturális kincsei révén, hanem az egész ország figyelmet kap európai viszonylatban, mely vitathatatlanul mindannyiunk érdeke.

JEGYZETEK

- ¹ Az Európai Parlament és a Tanács 445/2014/EU határozata az Európa Kulturális Fővárosa kezdeményezés 2020–2033. évekre szóló uniós fellépésének létrehozásáról és az 1622/2006/EK Határozat hatályon kívül helyezéséről.
- ² <http://cld.arrabona.eu/cld.html>.
- ³ <http://investinvestprem.com/>.
- ⁴ Veszprém MJV kulturális koncepciója. Kulturális Helyzetértékelés, 2014.
- ⁵ Debrecen MJV Településfejlesztési Koncepciója és Integrált Településfejlesztési Stratégiája 2014–2020. Megalapozó vizsgálat. www.debrecen.hu/assets/media/file/hu/4820/debrecenmjv-its-megalapozo-2017.pdf.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Czakó Katalin – Döry Tibor (2016): A területi tőke koncepciója és a városi vállalkozáskutatás. *Tér és Társadalom*, 30. évf., 1. sz., 18–36, <https://doi.org/10.17649/tet.30.1.2699>.
- Debrecen MJV Önkormányzata (2018): Debrecen – Európa Kulturális Fővárosa 2023 Pályázat. www.debrecen.hu/assets/media/file/hu/18332/debrecen-europa-kulturalis-fovarosa-2023-palyazat.pdf.
- EC (2009): *European Capitals of Culture: the Road to Success from 1985 to 2010*. European Communities, Belgium.
- EC (2018): *European Capitals of Culture 2020 to 2033. A Guide for Cities Preparing to Bid*. European Commission.
- Egry Dóra (2010): Az Európa Kulturális Fővárosa Pécs, 2010 program keretében megvalósuló kulturális intézmények. *Szín*, 15. évf., 6. sz., 94–104.
- Faragó László (2010): Pécs fejlődési pályája – Egy pécsi polgár szemével. *Területfejlesztés és Innováció*, 4. évf., 1. sz., 2–14.
- Faragó László (2011): Az Európa Kulturális Fővárosa program városfejlesztési, városirányítási tanulságai. In: Ágoston Zoltán (szerk.): *Elemző értékelés a Pécs 2010 Európa Kulturális Fővárosa program tapasztalatairól*. Pécs Megyei Jogú Város Önkormányzata, Pécs, 61–74.
- Faragó, László (2012): Urban Regeneration in a “City of Culture” the Case of Pécs, Hungary. *European Spatial Research and Policy*, Vol. 19, No. 2, 103–120, <https://doi.org/10.2478/v10105-012-0017-4>.
- Fekete, Dávid (2018a): Economic Development and Economic Governance Through the Example of the City of Győr. *Deturope – The Central European Journal of Regional Development and Tourism*, Vol. 10, No. 1, 97–115.
- Fekete Dávid (2018b): Győri fejlesztések a Modern Városok Program keretében. *Területi Statisztika*, 58. évf., 6. sz., 638–658, <https://doi.org/10.15196/ts580605>.
- Fekete Dávid – Rechnitzer János (2019): *Együtt nagyok. Város és vállalat 25 éve*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest.
- Glied Viktor (2014): A határtalan város határai – „Civilek” és az Európa Kulturális Fővárosa Pécs2010 program. In: Tuka Ágnes – Glied Viktor (szerk.): *Pécs a többszintű kormányzás csapdájában*. IDRResearch Kft. – Publikon, Pécs, 173–202.
- Grünhut Zoltán (2013): A pécsi Európa Kulturális Fővárosa projekt infrastrukturális beruházásai a többszintű döntéshozatal rendszerében. In: Karlovitz János T. (szerk.): *Társadalomtudományi gondolatok a harmadik évezred elején*. International Research Institute, Komárno, 100–107.
- Győr MVJ Önkormányzata (2018): Győr 2023 Európa Kulturális Fővárosa pályázat. <http://2023gyor.hu/wp-content/uploads/2017/11/onkormanyzat-EKF-HU-alairt.pdf>.
- KSH (2013a): 2011. évi népszámlálás. 3. Területi adatok. 3.9. Hajdú-Bihar megye. Központi Statisztikai Hivatal, www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/nepsz2011/nepsz_03_09_2011.pdf.
- KSH (2013b): 2011. évi népszámlálás. 3. Területi adatok. 3.19. Veszprém megye. Központi Statisztikai Hivatal, www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/nepsz2011/nepsz_03_19_2011.pdf.
- KSH (2014): *Magyarország településhálózata I. Agglomerációk, településegységek*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.

- Ooi, Can-Seng – Hakanson, Lars – Lacava, Laura (2014): Poetics and Politics of the European Capital of Culture Project. *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, Vol. 148, 420–427, <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2014.07.061>.
- Palmer, Robert – Richards, Greg (2007): *European Cultural Capital Report*. Atlas, Arnhem.
- Pálné Kovács Ilona (2010): Tudás, közösség, kormányzás: EKF párhuzamok. *Echo*, 13. évf., 5–6. sz., 12–14.
- Pálné Kovács, Ilona (2013): Pécs, As the Victim of Multi-Level Governance: the Case of the Project “European Capital of Culture” in 2010. *Urban Research and Practice*, Vol. 6, No. 3, 365–375, <https://doi.org/10.1080/17535069.2013.827907>.
- Pálné Kovács Ilona (2014): Kulturális fővárosok Európában, kormányzási kihívások. In: Tuka Ágnes – Glied Viktor (szerk.): *Pécs a többszintű kormányzás csapdájában*. IDResearch Kft. – Publikon, Pécs, 39–61.
- Rechnitzer János (2016): *A területi tőke a városfejlődésben. A Győr-kód*. Dialóg Campus, Budapest–Pécs.
- Schmidt Andrea (2014): Az Európa Kulturális Fővárosa gazdasági hatásai. In: Tuka Ágnes – Glied Viktor (szerk.): *Pécs a többszintű kormányzás csapdájában*. IDResearch Kft. – Publikon, Pécs, 204–223.
- Takáts József (2007): A pécsi kísérlet. *Korunk*, 18. évf., 1. sz., 83–89.
- Tóthné Kardos Krisztina (2016): A győri turizmus elemzése a lakosság véleményének figyelembevételével. *Polgári Szemle*, 12. évf., 4–6. sz.
- Tuka Ágnes – Glied Viktor (szerk.) (2014): *Pécs a többszintű kormányzás csapdájában*. IDResearch Kft. – Publikon, Pécs.
- Veszprém MJV Önkormányzata (2018): Veszprém 2023 Európa Kulturális Fővárosa pályázat. http://2023veszprem.hu/app/uploads/2017/09/Bid_book_2018_HU-1.pdf.

Orosz Tímea

A német civil társadalom

*Tendenciák és történelmi következmények
a német nyelvterületen*

German Civil Society

Trends and Historical Consequences in the German-Speaking Area

Összefoglalás

A tanulmány a Német Szövetségi Köztársaság civil társadalmi fejlődésével foglalkozik, a német egyesítés előtt és után. A rendszerváltoztatás előtti időszakra vonatkozóan kitekintést ad mind a Német Demokratikus Köztársaság, mind pedig a Német Szövetségi Köztársaság sajátosságaira a témában. Az írás részben történeti áttekintés, részben statisztikai adatokra épülő számszerű elemzés, emellett röviden foglalkozni kíván a migráció kérdésével is.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: C40, D3, D6, H23, H4, H5, I3, J01, J2, J62

Kulcsszavak: civil társadalom, nonprofit szervezetek, NGO-szektor, Németország, NDK, NSZK

Summary

The study deals with the development of civil society in the Federal Republic of Germany before and after German unification. For the period before the change of regime, it gives an overview of the characteristics of both the German Democratic Republic and the Federal Republic of Germany. This study is partly a historical overview

OROSZ TÍMEA, nyelvész-politológus, a RETÖRKI tudományos segédmunkatársa (timea.orosz@gmail.com).

and partly a numerical analysis based on statistical data, and it briefly discusses migration.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: C40, D3, D6, H23, H4, H5, I3, J01, J2, J62

Keywords: civil society, non-profit organisations, NGO-sector, Germany, GDR, FRG

BEVEZETÉS

A civil társadalom mai értelemben vett jelentéstartalmát a 17. és 18. század környékén, a felvilágosodás idején nyerte el. Ebben az időszakban a *societas civilis* egyfajta hagyománykritikai szemléletet jelentett, amely egy olyan polgári világ képét rajzolta meg, amely akkor még nem is létezett. A fogalom egy megvalósítandó célkitűzésrendszert vázolt fel, amelyben a szabad polgárok – nők és férfiak egyaránt – a saját kezükbe veszik a sorsukat, és erőszak- és konfliktusmentesen, az állami kényszertől függetlenül valósíthatják meg a céljaikat. Az államtól különösebb támogatást nem várva, önállóan, nyilvánosan, mindenki számára hozzáférhető módon, maguk által kezdeményezett szervezetekbe, testületekbe és egyesületekbe tömörülve intézik az ügyeiket. Ez a kép a 19. századra többé-kevésbé meg is valósult, különösen a nyugat-európai államokban. A 20. század 70-es, 80-as éveiben azonban a fogalom a kelet-közép-európai államokban új értelmet, funkciót nyert a kommunista rendszerrel szembehelyezkedő ellenzéki csoportok szerveződése folytán.

A múlt század végére a polgári társadalom, a civil társadalmi szerveződés fontos komponense lett az egyén önállósága és függetlensége, a társadalmi önszerveződés, amely levált, és elhatárolta magát a legális hatalmat birtokló, az egyént korlátozni igyekvő államtól. Éppen ez az állami hatalommal való szembehelyezkedés az, amely a rendszerváltoztatások előtt a kelet-közép-európai kisállamok ellenzéki szerveződéseit útjára indította. Saskia Richter úgy fogalmaz, hogy a civil társadalom nem más, mint egyfajta orvosság az elhatalmasodó állammal szemben, illetve egy valóban működő demokrácia érdekében.¹ Mivel Európa-szerte finanszírozhatatlannak bizonyult, visszahúzódik – Kelet-Közép-Európában is, ahol ennek a szocializmus idején komoly hagyományai alakultak ki – az ún. szociális állam, a gondoskodó állam fogalma, amelynek funkcióit részben a civil szervezetek veszik át, de legalábbis igen komoly támogatást képesek nyújtani bizonyos területeken. Ez a tevékenység, ahogyan Kocka fogalmaz, soha nem tartja szem előtt a piaci racionalitást, a nyereségorientációt és a haszonmaximalizálás fogalmkörét, az alapvető cél sokkal inkább a személyes elkötelezettség és egy adott társadalmi csoport célkitűzéseinek a nem haszonelvű megvalósítása. Kocka úgy fogalmaz, hogy a globalizációval és a kommercializmussal szemben, amelyek a modern ember életébe mélyen behatolnak, a civil társadalmi kezdeményezések egyfajta alternatívát kínálnak, illetve a korunkat jellemző individualizációval és elmagányosodással szemben közösségi értékeket sugallnak, a közjót, illetve a társadalmi összefogás jelentőségét és szerepét hangsúlyozzák.

Kicsit visszanyúlva az időben, térjünk vissza a 20. század első évtizedeire, és az első és a második világháború okozta traumára, amely olyan sokat ártott Európa polgárságának. A világegyesek a civil társadalom és a polgári réteg közötti kapcsolatot szétzilálták, a totalitárius igényekkel fellépő radikális jobb- és baloldali mozgalmak véres erőszakkal váltak a civil társadalom megrögzött ellenségeivé. Tegyük hozzá, hogy ezek a szélsőséges mozgalmak éppen civil társadalmi kezdeményezések útján indultak el, és az ezen keresztül elért eredményeket társadalomellenes politikai célkitűzések megvalósítására használták fel. Az önszerveződő, dinamikus, távolról sem profitorientált NGO-kat, azaz nem kormányzati szervezeteket az olasz és német fasiszták a hatalom megszerzésére és a totalitárius politikai rendszer kiépítésére fordították. A náci diktatúra megtagadott szinte mindent, ami a civil társadalom lényege, és nemhogy nem erősítette, de elnyomta a polgári réteget, habár éppen annak támogatásával jutott hatalomra. Gyengítette a polgári családokat „magasabb rendű” kollektív érdekek védelmében, megnyirbálták a civil szervezetek önállóságát és érvényesülési lehetőségeit, és éppen azt a polgári kultúrát zúzták szét, amelyre támaszkodva megszerezték a hatalmat. Hozzá tartoznak ehhez a nemzetiszocialista terroruralom európai zsidóság ellen elkövetett bűnei is, hiszen az európai, különösen a német polgárság igen jelentős része zsidó származású volt a második világháború előtt, így az ő lehetetlenné tételük és elpusztításuk alapjaiban rengette meg az európai civil társadalmat.

Fontos hangsúlyoznunk, hogy jelentős értékrendbeli különbségek jelentkeztek a 20. század eleji és a második világháború utáni polgárság és civil társadalom között. A család mint a társadalom alapegysége, illetve a férfiak és a nők közötti társadalmi viszonyok jelentős mértékben megváltoztak a 20. század folyamán, ami egyszer s mindenkorra megváltoztatta a polgári kultúrát és a civil szervezetek jellegét. Mindemellett a polgárság elveszítette fő történelmi ellenlábasát, a történelmi nemességet, a jelentős osztályöntudattal rendelkező arisztokráciát, valamint a radikális munkásosztályt. Ennek megfelelően a polgári társadalom és a civil szervezetek társadalmi beágyazottsága is jelentősen módosult a második világháborút követően. A társadalmi osztályok átrendeződése, a szociális miliő nagymértékű változása, a gazdasági és társadalmi élet módosulása és az életkörülményekben bekövetkezett alapvető átalakulások a civil társadalom funkcióját, jellegét és működési formáit is átalakították. Ennek egyértelmű jele például, hogy a civil szervezetek függetlenné váltak az egyes társadalmi osztályoktól, és aktív tagjai között az évtizedek folyamán egyre több nőt találunk. Mi több, bizonyos civil tevékenységek kimondottan a nők által preferáltak.

Térjünk rá jelen tanulmányunk tárgyára, a német nyelvterület civil társadalmi fejlődésére, és vegyük górcső alá Németország második világháború utáni történelmét.

A NÉMET DEMOKRATIKUS KÖZTÁRSASÁG

Kocka második német diktatúrájának nevezi az államszocialista Német Demokratikus Köztársaság éráját. Ugyan nyilván joggal teszi, mégis civil társadalmi tekintetben az NDK és a náci Németország módszerei merőben eltértek egymástól, még ha a bevezetett állami intézkedések hasonló következményekkel is jártak. Az NDK állampártja

ugyancsak tagadta és elnyomta a civil társadalom alapvonalait, ennek ellenére nyomokban mégis megmaradtak bizonyos intézmények, amelyek egészen a berlini fal leomlásáig megmaradtak. Kocka idesorolja például a protestáns egyház bizonyos mértékű fennmaradását Kelet-Németországban, és hangsúlyozza, hogy a civil társadalom bizonyos társadalmi osztályokon átnyúló speciális formája létezett az NDK területén is, anélkül hogy valójában működött volna igazi politikai nyilvánosság. Ezeket a szervezeteket disszidensek és a körülöttük mozgó értelmiségiek, művészek, katonai szolgálatot megtagadók (Skyba, 2017:41) hozták létre az NDK késői időszakában a diktatórikus államhatalommal szemben, és jelentős szerepet játszottak annak 1989 őszi megbuktatásában.² Hozzá kell azonban tennünk, hogy ezek a mozgalmak eredetileg nem a rendszer megváltoztatását, csupán annak kritikáját célozták. Nem álltak elő egy új társadalmi rendszerről szóló forradalmi tervvel, sokkal inkább az egypártrendszeren belül kívánták megváltoztatni a társadalmi élet előfeltételeit. Úgy is mondhatjuk, hogy az eredeti elképzelés szerint az ellenzékiek még mindig ragaszkodtak egyfajta szocialista utópiához és a kommunista rendszer ideológiai alapjaihoz (a mi esetünkben nézzük csak meg például Kis János és körének nyolcvanas évek elején-közepén született írásait!), és csak 1989-re alakult ki az a fajta ellenzékiesség, ami valóban a rendszer vesztét akarta. Sebastian Th. Richter kijelenti azt is, hogy az NDK ellenzéke mindennek folyamánként az NSZK gazdasági és politikai rendszerét eredetileg egyáltalán nem tekintette követendő célnak, ragaszkodtak a külön Kelet-Németország mint önálló állam fennmaradásához, és eszükben sem volt betagozódni a „nagy testvér” által a második világháború óta felépített rendszerbe (Skyba, 2017:42).

Az NDK esetében Richter szerint mindössze néhány száz báziscsoportról beszélhetünk a keletnémet ellenzék esetében, amelynek összesen alig hatezer tagja lehetett a hetvenes évek végén, a nyolcvanas évek elején, tehát a teljes népesség igen kis töredékéről van csak szó. Közülük elsősorban a Demokratie Jetzt (továbbiakban: DJ), azaz Demokrácia Most nevű szervezetről szeretnénk szót ejteni tanulmányunkban, amelynek történetéről és működéséről külön kiadvány is készült (Skyba, 2017). 1989. szeptember 12-én az *Aufruf zur Einmischung in eigener Sache* című felhívással indult útnak, amely magyar fordításban a saját ügyeinkbe való beavatkozást jelenti. A címben rejlő ellentmondás kifejezi a kommunista rendszer társadalmat maximálisan depolitizáló törekvéseivel való szembeszegülést. Polgári mozgalomként tehát a politikai részvétel és az országon belüli kül- és belpolitikai folyamatokra való rálátás igénye fogalmazódott meg a követeléseikben.

A mozgalom egyik vezéralakja Wolfgang Ullmann volt, aki hivatását tekintve teológus és egyháztörténész volt, és aki politikai működése miatt hosszú időre félretette a tudományos munkát. Tevékenységének kezdetét saját maga 1989. október 9-re datálta, amikor a berlini Gethsemanekirchében az ott lévő ellenzékiek összetűzésbe kerültek az odarendelt fegyveresekkel. A templomban az ellenzékiekről tartott beszéde igen erős hatást gyakorolt a jelenlévőkre, ami miatt a mozgalom tagjai a szervezet irányadó személyiségei közé emelték. Ullmann nemcsak a médiában és számos nyilvános vitában képviselte a DJ-t. Szilárd elképzelései voltak az ország és a DJ jövőjéről, stratégiákat dolgozott ki, amelyre legtöbbször pozitív visszajelzéseket kapott

a mozgalom tagjaitól. Szoros kapcsolatot ápolott az ország nyugati felében élő disszidencsoportokkal, diplomatikus fellépése és jó tárgyalókészsége pedig keresetté tette a nyilvános politikai vitákban. Aktív résztvevője volt a televízióban élőben közvetített Központi Kerekasztal-tárgyalásoknak, amely tovább növelte népszerűségét. Ullmann a mai napig az NDK polgári mozgalmainak emblematisztikus figurájaként tartja nyilván a német közvélemény. Az azonban nem állítható, hogy Ullmann dominálta volna a DJ ideológiai irányvonalát vagy kommunikációját. Voltak más jelentős vezetők is a szervezetben, akik ugyancsak nagy népszerűségnek örvendtek, és igen heves viták mentén alakult ki a közös álláspont még akkor is, ha az egyes prominens tagoknak megvolt a saját, nyíltan vállalt különvéleménye is (Skyba, 2017:29). Ullmann és a vele egyetértők azt is elleneztek például, hogy a DJ politikai párttá alakuljon, és csatlakozzon a rendszerváltoztatás előtti utolsó kabinethez, azaz a demokratikusan még nem legitimált Modrow-kormányhoz. Ez azt jelentette, hogy a mozgalom az egyesített Németországban betagozódik a szövetségi köztársaság pártrendszerébe, amelynek nyomán teljesen elveszíti korábbi mozgalmi jellegét. Ullmannról idegen volt az, hogy a DJ a hatalmi érdekekhez közel kerülve politikai csatározások aktőre legyen. Már csak azért is, mert a rendszerváltoztatáshoz közeledve egyre inkább kitűntek az egyes tagok között rejlő, mély ideológiai szakadékok, amelyek a mozgalmi jellegtől elrugaszkodva már szétfelezhetik a DJ eredeti kereteit. Hiszen a közös cél, a diktatórikus uralommal való éles szembenállás lassan megvalósult, és más érdekek és célkitűzések kerülnek majd felszínre, amelyeket így egyre nehezebb lesz közös nevezőre hozni.

A civil társadalom kifejezés Kelet-Németországban a rendszer jellegéből fakadóan nem forgott közszájon. A politikai fordulat előtt is leginkább az ország határain kívül élő disszidensek használták, és az első polgári mozgalmak is tőlük indultak. Az első ilyen mozgalom 1977-ben indult útjára, Stephan Bickhardt szerint Jacek Kuron akcióprogramjával, amelynek lényege az volt, hogy az állammal párhuzamosan egy civil réteget kell felépíteni az NDK-ban (Bickhardt, 2017:14). Itt nemcsak hatalmi kérdésekről volt szó, hanem a társadalom önszerveződésének szükségességéről is. Bickhardt szerint ez az akcióprogram hasonló volt a magyar demokratikus ellenzék célkitűzéseihez, maga a párhuzamos társadalom (*parallell Polis*) kifejezés azonban Václav Bendától származik, aki a cseh Charta 77 egyik befolyásos tagja volt. Bickhardt a civil társadalom fogalmának taglalásakor még fontos kulskifejezésnek tartja elemzésében az antipolitikát. Antipolitikusnak tartja azokat az aktivistákat, mint például Václav Havelt és a magyar demokratikus ellenzék tagjait, akik nem hivatásos politikusok, hanem lelkes polgárok, akik közéleti kérdésekkel foglalkoznak, és politikai értelemben is szervezkednek.

Bickhardt egy 1990-ben tartott pártgyűlés alkalmával született iratból idéz, amely szerint a DJ elkötelezetten kiállt a Charta 77 törekvései mellett, amely a kelet-európai polgári mozgalmak ellenzéki tevékenységének egyik első kezdeményezője. A cél az, hogy megszülessen egy összeurópai demokrácia-, béke-, ökológiai és emberi jogi mozgalom (Bickhardt, 2017:16). A DJ alapítójáról Bickhardt, aki maga is ebbe a körbe tartozott, elmondja, hogy rendkívül heterogén társaság volt, ugyanis nem mindannyian voltak disszidensek, és nem mindannyian érezték magukénak a Charta 77 emberi

jogi törekvéseit. Ez a heterogenitás olyan értelemben árnyékolta be a DJ munkáját, hogy állandó, rendkívül éles viták folytak a szervezet tevékenységéről és célkitűzéseiről. Az ellentétek olyan élesek voltak, hogy a német egyesítés után a mozgalom jövőjéről és szerepéről is erősen megoszlottak a vélemények, és nem mindannyian támogatták, mint említettük, a DJ politikai pártként történő továbbélését. Ugyanezt persze elmondhatjuk mi is a magyar demokratikus ellenzékről, például az SZDSZ-ről és az MDF-ről is, ahol hasonló heterogenitás mutatkozott, és eredetileg nem terveztek politikai párttá válni.

De a párhuzamos társadalom kérdésében minden DJ-tag egyetértett, és születtek is írások, amelyek szamizdat kiadványok formájában, annak jellegéből fakadóan igen kis példányban terjedtek országszerte. A Radix Nyomda végezte a nyomtatási feladatokat Drezdában, és kontaktszemélyeken keresztül küldték őket tovább. Azonban a szervezet célkitűzéseiről egy közös egyezmény vagy okirat, mint amelyet más civil szervezetek általában alapító tagjaikkal aláírni szoktak, Bickhardt szerint sosem született, dacára annak, hogy igen intenzív közös tevékenység folyt. A DJ-vel párhuzamosan több más hasonló szervezet működött az NDK-ban, például az Új Fórum (*Neuer Forum*), amelynek tagjai megtalálták a közös nevezőt, és a keletnémet ellenzéki mozgalmak egyik híres dokumentumát írták alá alapító egyezmény gyanánt. A sokkal határozottabb körvonalak ellenére mégis igen sokan döntöttek inkább a DJ mellett, és csatlakoztak ehhez a szervezethez, mert tartalmi és ideológiai tekintetben ezt a mozgalmat érezték inkább magukénak.

Bickhardt szerint nem létezik olyan alapkutatás, amely ezeknek a szervezeteknek a dokumentumállományát feldolgozta volna, így nincsen lehetőségünk empirikus módon bemutatni a DJ vagy az Új Fórum tevékenységét, illetve a közöttük rejlő ideológiai különbségeket. Maga Buckhardt sem próbál tipológiát felállítani, vagy általános jellemzést adni a korszak keletnémet civil mozgalmairól. Az alapítás időszakából származó írások és dokumentumok azonban rendelkezésre állnak, és bármikor kutathatóak.

Buckhardt kiemeli, hogy a DJ a kezdeti időszakban nemcsak alapító dokumentumot nem adott ki, de nem szólított fel semmilyen demonstrációra vagy a politikai rendszer megbuktatására. Nem ez volt az eszköze. A párhuzamos társadalom létrehozásával sokkal inkább megélni akarta a demokráciát, új témákat akartak elültetni a közbeszédben, vagy ahogy Buckhardt fogalmaz, új témákat akartak szocializálni a keletnémet társadalomban, azaz tartalmi munka volt az övék, hogy a társadalom különböző rétegeiben befolyásolják a gondolkodásmódot és a világlátást. A DJ tehát sokkal inkább a kommunikáció eszközeivel kívánt élni, párbeszédet akart folytatni a társadalom egyes szegmenseivel, és a munkája elsősorban tagtoborzásból, írások megjelenítéséből, nyilvános szimbolikus faültetésből és a tagjaival folytatott állandó, intenzív levelezésből állt, nem általános sztrájkok vagy utcai demonstrációk szervezéséből. Pontosan ez volt az Bickhardt szerint, ami a DJ-t megkülönböztette a többi keletnémet mozgalmtól. Idézzünk néhány sort az 1989-ben megjelent újságjuk hasábjairól: „Azt javasoljuk, hogy hozzunk létre polgári bizottságokat, üzemekben, lakótelepeken, iskolákban, városokban és falvakban. Beszélgessünk azokról a problémákról, amelyek bennünket foglalkoztatnak!” „A DJ a lehető legszélesebb társadalmi részvétellel re-

formterveket kíván kidolgozni, amelyeket társadalomszerte meg kell vitatnunk. Ki kell harcolnunk a demokratikus jogokat. Ennek megvalósításának egyik döntő módszere, hogy megéljük ezeket a jogokat úgy, hogy tulajdonképpen ezekkel még nem is rendelkezünk” (Bickhardt, 2017:18).³

A DJ rendszerváltás utáni szerepe a német politikában lényegében elhanyagolható. A szervezetben, mint már említettük, megoszlottak a vélemények arra vonatkozóan, hogy a DJ párttá alakulva részt vállaljon a demokratikus Németország politikai életében. A végül az Új Fórum (*Neuer Forum*), a Béke- és az Emberi jogok kezdeményezése (*Initiative Frieden und Menschenrechte*) nevű szervezetekből, valamint a DJ-ből alakult *Bündnis 90* (Szövetség 90) pártként a szavazatok 2,9%-át szerezte meg, és nem jutott be a szövetségi parlamentbe.

Van egy gondolatör, amelynek a helyét ebben a tanulmányban egészen az utolsó pillanatig kerestem, végül ide, az NDK-ról szóló fejezet végére helyezem most el. A kommunizmus idején a csatlósországokban elindult mozgalmak tevékenységének és ideológiai alapjainak kutatása csak akkor lehet eredményes, ha képesek vagyunk annak a kornak a szellemében és történelmi, politikai és társadalmi körülményeinek tükrében szemlélni. Különösen olyan esetekben vagyunk kitéve annak, hogy a jelenkor szemüvegén keresztül alkotunk véleményt, ha maga a mozgalom vagy annak egyes tagjai a jelen korban aktív politikusokként működtek tovább egy teljesen más társadalmi, politikai, gazdasági és minden egyéb kontextusban. Ugyanez igaz a német mozgalmakra is, amelyek egy része például a *Bündnis 90*-ben élt tovább, hiszen más törvények, más politikai etika méri őket, és össze sem lehet hasonlítani a német egyesítés előtti és utáni körülményeket, sem belpolitikai, sem pedig külpolitikai tekintetben. A rendszerváltoztatás előtti pártok közös nevezője és az alakulásukat kiváltó célkitűzés a kommunista politikai rendszer és az állampárt megbuktatása volt. A fordulat azonban ezt kiiktatta, teljesen máshová helyezte az ideológiai hangsúlyt, és megváltoztatta a politikai tevékenység jellegét is. Más ellenzékben egy komplett állammal szemben illegalitásban szervezkedni, és más egy demokratikus pártrendszerben politikai felelősséggel, kvázi főállásban politizálni. Maga a demokratikus rendszer nem szorítja már illegalitásba a hatalommal szembeni kritikát, hanem feladata megteremteni a civil társadalmi struktúrák működésének előfeltételeit, mind jogi, mind erkölcsi, mind pedig pénzügyi tekintetben. A civil társadalom már nem a hatalommal szemben álló, hanem az államtól, a piactól és persze a magánszférától is elkülönülő terület, amely azonban ezek egyikét sem kívánja megbuktatni vagy megkérdőjelezni, sokkal inkább a kritika mellett is inkább kiegészíteni és támogatni igyekszik azt, amit azok nem tudnak vagy nem kívánnak biztosítani a társadalom és a közélet számára. A modern civil társadalmi szervezetek zászlaján a tolerancia, igazságosság, nyilvánosság, az elesettek támogatása, felelősségvállalás stb. fogalmai szerepelnek, amelyek megfelelő cselekvési programokkal és célkitűzésekkel bírnak. Ez azt is jelenti, hogy a rendszerváltoztatás előtti ellenzéki mozgalmakat csak részben nevezhetjük civil társadalmi szervezeteknek. Ha mégis megteesszük, törekednünk kell arra, hogy a civil társadalom kifejezést ne mai értelmezés szerint használjuk, hanem a korábbi keleti blokk országainak diktatúrájával szembeni ellenzéki mozgalmak karakterisztikájának megfelelően. Ezek az

emberek élesen bírálva a fennálló politikai rendszert, még saját egzisztenciájukat is kockára téve küzdöttek valamiért, aminek sikeréért még 1988-ban sem adott volna senki egy lyukas garast sem. Mégis nemzetközi szinten olyan folyamatok indultak el, amelyek földcsuszamlásszerűen felszámolták a kétpólusú világrendszert, és letépték a vasfüggönyt. Ami ezeknek a mozgalmaknak alapvető célkitűzése volt, az a mai civil társadalom működésének alapfeltétele!

A NÉMET SZÖVETSÉGI KÖZTÁRSASÁG ÉS AZ EGYSGÉES NÉMETORSZÁG

Nyugat-Németország politikai és gazdasági rendszere kedvező feltételeket teremtett a civil társadalom és a polgárság fejlődésének. A társadalom széles rétegeinek gazdasági felemelkedése, az életszínvonal ütemes javulása együtt járt a civil társadalom kialakulásával és folyamatos erősödésével. A civil szervezetekben közreműködő, azokban aktív szerepet vállaló polgárok az NSZK esetében is elsősorban a városi középrétegek műveltebb tagjaiból kerültek ki, tehát a korreláció, az iskolai végzettség és a különböző civil társadalmi tevékenységek melletti elkötelezettség Németország esetén is igen magas volt.

A német intézményeknek a formailag inkább a kisebb, informálisabb, rugalmasabb és éppen ezért szociális tekintetben hatékonyabb formái alakultak ki. Ezek a formák távol állnak a nagyobb volumenű szövetségek, egyházak, egyesületek, pártok és szakszervezetek jellegétől, amelyek egyre kevesebb aktív tagot számlálnak, és egyre nehezebb a tagtoborzás. A legelterjedtebb intézményi forma az NSZK-ban az alapítvány (*Stiftung*) volt.

A két Németország helyzete az 1990-es fordulattal alapjaiban változott meg. Az egyik egy kiválóan prosperáló gazdasággal és valós jóléti társadalommal, a másik a szocialista gazdaság romjaival és alapvető szükségletekben is hiányt szenvedve vonult be az újraegyesített Németország kötelékébe. A Nyugat nemcsak a hidegháborút nyerte meg, de visszanyerte a „régí-új” tartományokat, több mint egyharmaddal megnövelve az NSZK területét.

A viszonyok ennek megfelelően távolról sem voltak kiegyenlítettek, és nem egyenrangú partnerek ültek az asztal két oldalán. Mondhatjuk, hogy az ország nyugati fele minden döntési lehetőséget – a gazdasági átalakítástól az ügynöklisták nyilvánosságra hozatalán keresztül egészen a lusztrációig – kivett a keleti tartományok kezéből, és lényegében a „Wessik” az „Ossik” feje felett döntöttek a legtöbb releváns kérdésben. Arra a kérdésre, hogy az eltelt csaknem harminc év alatt vajon eltűntek-e a különbségek a nyugati és keleti tartományok között, a válasz egyértelműen nem. Sem gazdasági tekintetben, sem szociális tekintetben, sem pedig a mindennapok informális szintjén nem tűnt el az NSZK és az NDK nyoma, és nem halványult el a várt mértékben az ország két fele között negyven év alatt kialakult mentalitásbeli különbség sem. Gazdasági tekintetben egyértelműen az ország nyugati fele dominálja az országot, miközben egyetlen nagy német cég székhelye sem az ország keleti felén nyugszik. A volt NDK területén sem az életszínvonal, sem a kereseti lehetőségek, sem pedig a gazdasági fel-

tételek nem zárkóztak fel a nyugatihoz, pedig 1990-ben mindenki valami mást várt. Véget ért a hidegháború, helyreállt a német nemzeti egység, összeomlott a Szovjetunió, és persze leomlott a vasfüggöny. Az európai társadalmak optimizmussal telve indultak egy új világ felé. A második világháborúban győztes hatalmaknak sem volt ellenére ez a világpolitikai fejlemény, bár többek között a brit miniszterelnök és a francia elnök a nyolcvanas évek második felében egészen Moszkváig rohant, Gorbacsovhoz, hogy azonnal állítsa meg a folyamatot, mert Európának nem érdeke egy egységes Németország. De a dominóelv addigra már visszafordíthatatlanul elindult, és egy időre felborult a kétpólusú világrend. De mitől tartott Thatcher és Mitterrand? Félítették a brit és francia hatalmi pozíciót Európában, és tartottak a németek fegyverkezésétől, egy újabb, negyedik birodalom rémképétől. A két szempont közül nyilvánvalóan inkább a második jelent meg a politikai kommunikációban és a világsajtó oldalain, valójában azonban inkább az első volt a fontosabb szempont – hiszen ahogyan Kocka is fogalmaz, az már akkor is tudható volt, hogy Bonn biztosan nem Weimar, és a bűnhődés ideje a náciizmus miatt minden bizonnyal már lejárt –, amely miatt Margaret Thatcher a legendák szerint hisztérikusan üvöltözött Mihail Gorbacsov irodájában. Ki tudja, valóban igaz-e. Ismerve a Vaslady határozott természetét, életszerűnek tűnik a történet.

A politikusok és a közvélemény jelentős része attól is tartott a német újraegyesítés kapcsán, hogy az új német nemzeti identitás kialakítása ismét táptalaja lehet a szélsőjobbboldali ideológiák megerősödésének. Németországot és a német nemzeti öntudatot megtépázta a 20. századi történelem, és szükségük volt az egységesített országban a nemzet egyesítésére, ami nyilvánvalóan a nemzeti érzések erősödésével, egy újfajta nemzeti önigazolással és a bűnös múlt feledtetésével egy új német önazonosság kialakulásával járt együtt. Mindezt az európai integráció időszakában, amikor is inkább az internacionalizmus és a kozmopolita értékrend volt a trend, és az Európai Közösség, majd pedig az Európai Unió bővülésével inkább a nemzetállamok jelentőségének a visszaszorítása és nem az erősítése volt a cél. És éppen ennek az integrációs folyamatnak az élén állt Németország gazdasági és politikai nagyhatalomként, miközben saját belső, nemzeti szintű problémáit is meg kellett oldania. Nézetem szerint itt egyfajta kettősséggel állunk szemben.

Áttérve a tanulmány tárgyát képező civil társadalmi fejlődésre, tekintsük át számadatokban annak jelenlegi összetételét és finanszírozásának módozatait! Az 1. táblázat azt mutatja, mely tevékenységi területeken milyen arányban működtek civil szervezetek az egyesített Németországban. Legnépszerűbb területek a sport, a kultúra és a média, valamint az oktatás és nevelés területei. Ilyen jellegű tevékenységet folytatott 2012-ben a Németországban működő intézmények több mint fele, egészen pontosan 57 százaléka. Az összes többi terület aránya egyenként nem éri el a 10 százalékot sem, döntő többségük pedig 10 százalék alatt van.

A sporttal és szabadidős tevékenységekkel foglalkozó szervezetek a civil mozgalmak prototípusait jelentik Németországban, amelyeket kimondottan a benne aktívan közreműködő tagok működtetnek, és tevékenységük elsősorban kommunális szintre, a tagok lakhelyére, szülővárosára korlátozódik. Fontos megjegyezni, hogy a ZiviZ⁴ jelentése szerint ezeknek az egyesületeknek a döntő többsége igen régi, jelentős részük

I. táblázat: A szervezetek főbb tevékenységi területei 2012-ben

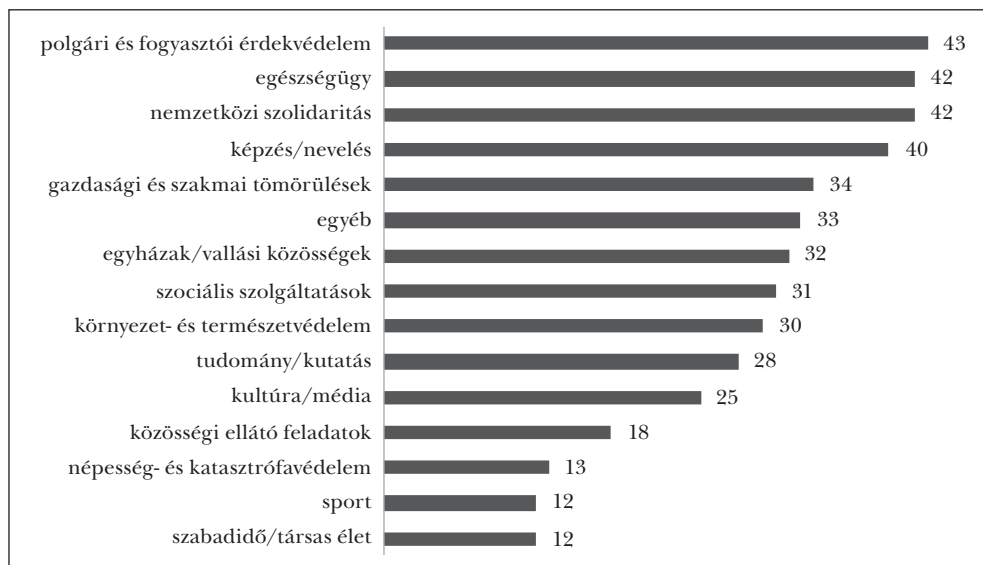
Tevékenységi területek	%	Tevékenységi területek	%
Sport	25	Népesség- és katasztrófavédelem	3
Kultúra/média	18	Egyházak/vallási közösségek	3
Képzés/nevelés	14	Tudomány/kutatás	2
Szociális szolgáltatások	8	Gazdasági és szakmai tömörülések	2
Szabadidő/társas élet	8	Polgári és fogyasztói érdekvédelem	2
Egyéb	6	Nemzetközi szolidaritás	2
Környezet- és természetvédelem	3	Közösségi ellátó feladatok	1
Egészségügy	3		

Forrás: Krimmer–Priemer, 2013:21

még az első világháború előtt alakult. A katasztrófavédelem területén működő szervezetek egy része pedig még ennél is régebb óta működik.

Érdekes megfigyelnünk, milyen képet mutat az ezredforduló után alapított szervezetek összetétele (1. ábra).

1. ábra: A 2000 után alapított civil szervezetek aránya az egyes tevékenységi körökön belül 2012-ben (%)

Forrás: Krimmer–Priemer, 2013:17

Tény, hogy Németországban a civil szervezetek száma folyamatosan növekszik. 1960 óta ezek száma meghétszereződött, amelynek jelentős hányada az újraegyesítés utánra datálható, és jobbra annak hatásaként értékelhető. Ennek következtében az 1990

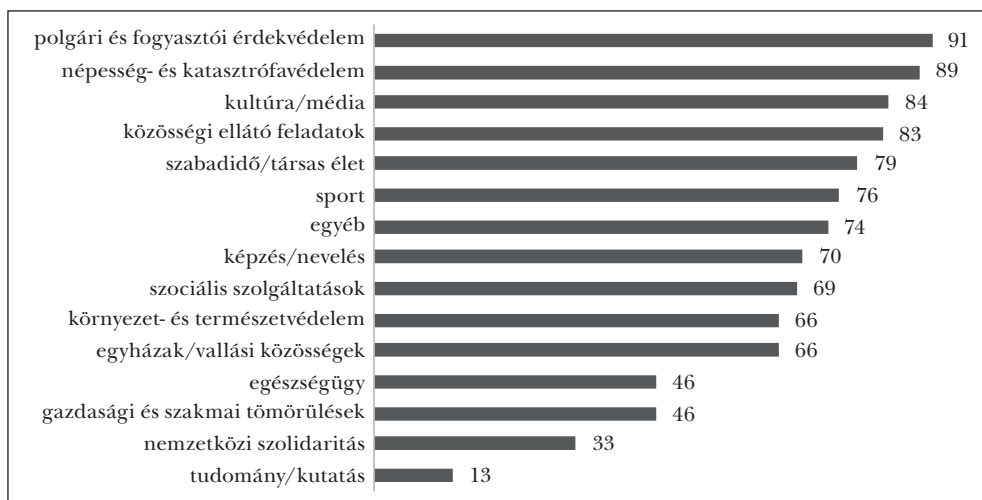
után alakult intézmények jelentős része az új tartományokban jött létre. Csak 2001 és 2012 között az intézmények létszáma több mint 35 ezerrel növekedett, különösen az alapítványok és közhasznú társaságok száma nőtt meg jelentősen az ezredforduló után. A fogyasztóvédelem, az egészségügy, a nemzetközi szolidaritás és az oktatás/nevelés területén működő intézmények több mint 40 százaléka 2000 után alakult. A szakmai, a vallási és egyházi, a szociális, valamint a környezetvédelmi területen működő intézmények csaknem egyharmada új alapítású.

A ZiviZ 2012-es jelentése szerint Németországban ezer lakosra kb. 7 egyesület jut, de ezek az ország területén egyenlőtlenül oszlanak meg. Amíg a Saar-vidéken 1000 lakosra tíz egyesület jut, addig például Hamburgban csak öt. Az új tartományokban, tehát a volt NDK területén a lakosság számát tekintve az egyesületek száma valamivel magasabb, mint a régi tartományokban. A jelentés szerint azonban létezik ebben a tekintetben egy észak–dél tengely is: a déli tartományokban (Saar-vidék, Rheinland-Pfalz, Hessen és Baden-Württemberg) magasabb az egyesületek száma, és lényegesen aktívabb civil társadalom működik, mint az északiakban. Ez különösen igaz a sport, a kultúra és szabadidő területére.

Az egyesületek száma azonban nem ad elegendő felvilágosítást a civil társadalmi aktivitás mértékéről. Ugyancsak a 2012-es ZiviZ-jelentésben olvasható, hogy az egyesületek nagy száma nem jelent automatikusan magasabb intenzitást is az egyes területeken. Ennek mértékét sokkal inkább az egyesületek mérete mutatja, hogy mekkora tagsággal működnek az egyes intézmények, és hány önkéntesük működik közre az egyes programokban. Ezt tekintve, a volt NSZK területén működő civil szervezetekben nagyobb intenzitást figyelhetünk meg – írja a jelentés (Krimmer–Priemer, 2013:19).

Fontos vizsgálati szempont a szubszidiaritás elve szerint az is, hogy melyek azok a szervezetek, amelyek regionális, kommunális szinten is működnek (2. ábra).

2. ábra: A kommunális szinten is működő civil szervezetek aránya 2012-ben (%)

Forrás: Krimmer–Priemer, 2013:27

Tekintve, hogy a civil társadalmi, illetve önkéntes tevékenység legfontosabb színtere a település és a lakóközösség, nem hagyható figyelmen kívül az egyes szervezetek tevékenységének rádiusza. Németországban az intézmények majdnem kétharmada működik kommunális szinten (is), de itt is jelentős különbségek figyelhetők meg az egyes tevékenységi területek között. Elsősorban a szociális területen működő, illetve katasztrófavédelemmel és fogyasztóvédelemmel foglalkozó intézményekre jellemző a helyi szintű aktivitás. A tudomány és a kutatás területén azonban lényegében elhanyagolható a településszintű tevékenység, ezek sokkal inkább szövetségi szintű szervezetek. A gazdasági és szakmai tömörülések jobbra tartományi szinten működnek Németországban. A nemzetközi karitatív szervezetek ugyancsak szövetségi szinten, illetve természetesen nemzetközi terepen fejtik ki tevékenységüket.

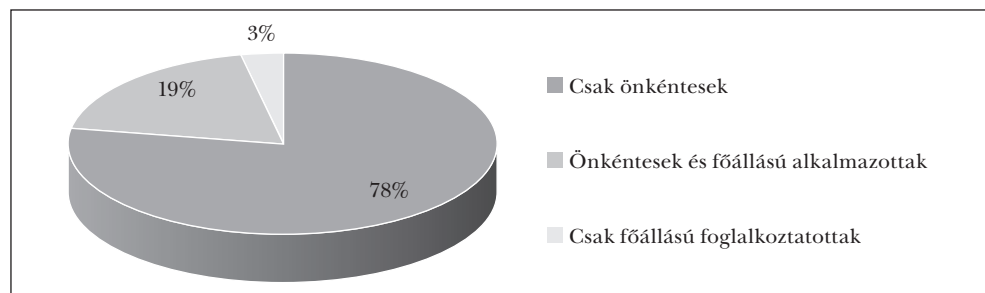
Van még egy dimenzió, amely mentén a regionális szempontok megvilágíthatók, ez pedig az alapítás éve. A jelentés szerint minél szélesebb regionális szinten működnek az egyesületek, annál fiatalabb ezeknek az átlagéletkora (Krimmer–Priemer, 2013:28). Hozzá kell azonban tenni, hogy Németországban a civil szervezetek mindössze 16 százaléka lép túl a településszintű vagy regionális szintű működésen.

A foglalkoztatási struktúra szempontjából áttekintve a német civil szervezeteket, az intézmények három típusát különböztetjük meg (Krimmer–Priemer, 2013:37):

1. csak civil önkéntesek által működtetett szervezetek.
2. főállásban dolgozók és önkéntes együttműködésével működő szervezetek;
3. csak fizetett alkalmazottakkal működtetett szervezetek;

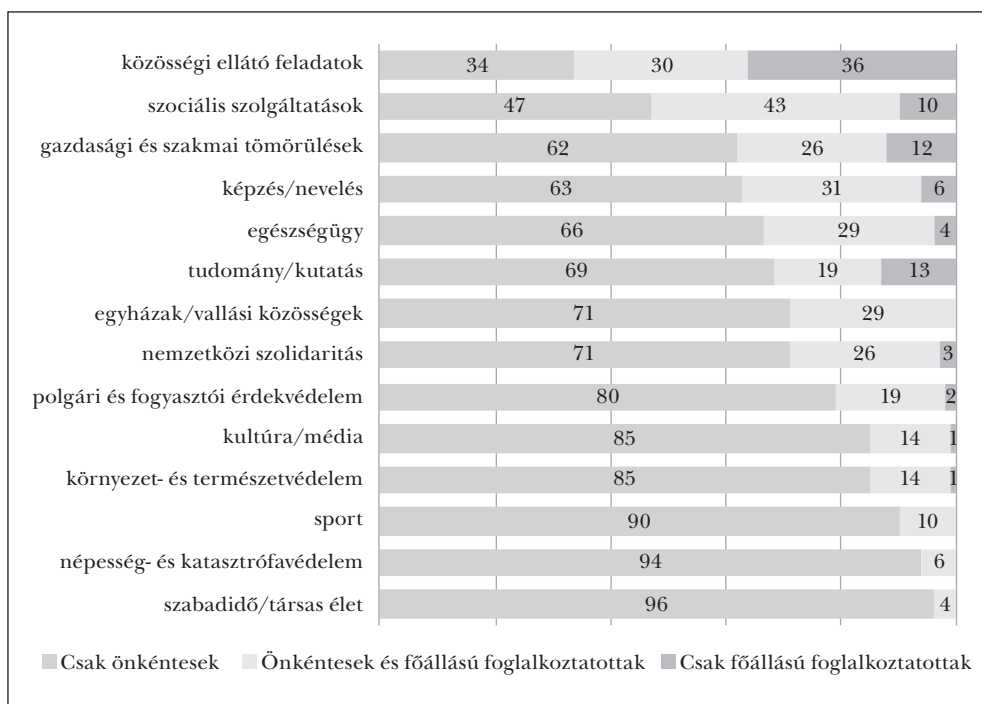
Hogy mely intézmények milyen foglalkoztatási struktúrával működnek, függ a tevékenységi körtől. Azok, amelyek bizonyos szolgáltatást nyújtanak, legyen az oktató, tanácsadói vagy szociális tevékenység, mind különféle szaktudáshoz kötöttek, tehát a feladatok pusztán önkéntes alapon nem oldhatók meg. Ezek a szervezetek feltétlenül igénylik a fizetett alkalmazottak foglalkoztatását. Azok az intézmények azonban, amelyek valamiféle érdeklődési körrel, hobbitevékenységgel, szabadidős programokkal vagy sporttal foglalkoznak, lényegesen kevésbé kötöttek valamilyen szakmai előismerethez. Idetartoznak a különböző érdekképviseletek és környezetvédelmi szervezetek, amelyeknek van lehetőségük arra, hogy tevékenységüket kizárólag önkéntes alapon folytassák (3. ábra).

3. ábra: Foglalkoztatási struktúra (csak önkéntes, hibrid vagy főállású foglalkoztatottak aránya) a német civil szervezetekben

Forrás: Krimmer–Priemer, 2013:38

4. ábra: A szervezettípusok tevékenységi körök, illetve foglalkoztatás szerinti aránya (%)

Forrás: Krimmer–Priemer, 2013:39

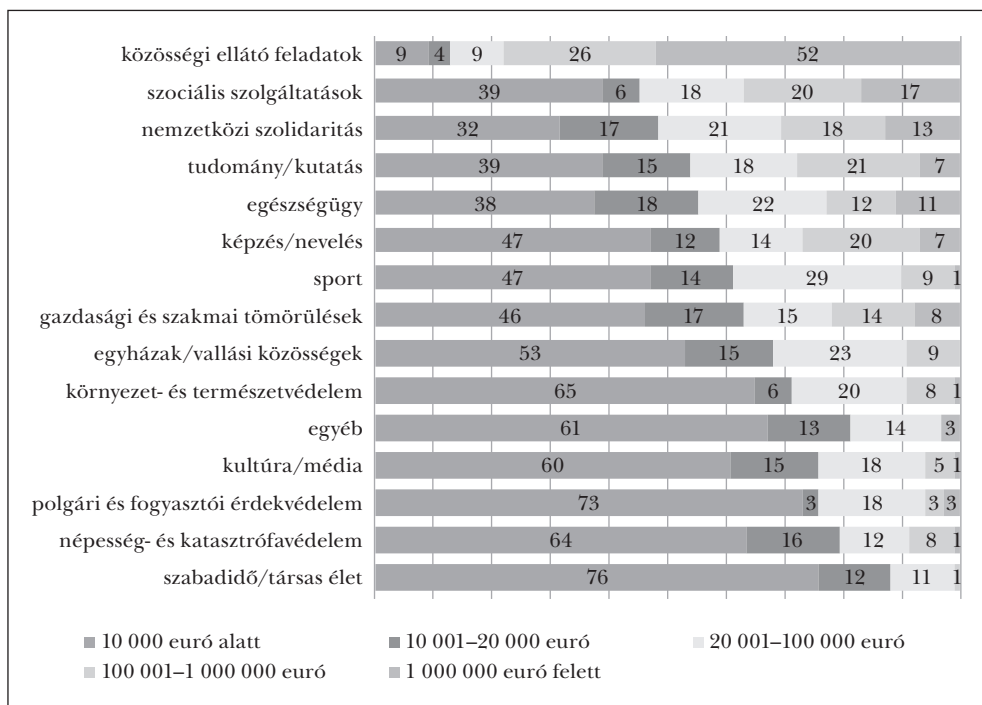
Természetesen számos szervezet szívesen választaná az önkéntesség mellett a hibrid struktúrát, de ehhez nem áll rendelkezésükre megfelelő pénzügyi forrás. A konkrét szakmákhoz kötődő, általában valamiféle szolgáltatást nyújtó intézmények tevékenységükön keresztül meg tudnak teremteni önálló anyagi erőforrást, de például a sporttal és szabadidős tevékenységekkel foglalkozó intézmények jobbra a tagdíjából tudnak csak pénzt szerezni, ami nem teszi lehetővé fizetett munkaerő alkalmazását. Ezek tevékenysége ráadásul a saját tagságot célozza, ellentétben például a katasztrófavédelmi vagy szociális tevékenységet végző szervezetekkel, amelyek célcsoportjaiknak megfelelően akár közpénzekből is kaphatnak némi támogatást.

Maradjunk egy pillanatra a finanszírozási kérdéseknél, és tekintsük át, milyen pénzügyi források állnak a német civil szervezetek rendelkezésére! Erre vonatkozóan ugyancsak egy ZiviZ-jelentésből merítünk, amely 2015-ös adatokat tartalmaz a témában.

Németországban az ún. harmadik szektor komoly gazdasági potenciált képvisel. A szervezetek bruttó hozzáadott értéke 89 milliárd euróra rúg, ami az összgazdasági bruttó hozzáadott érték 4 százalékának felel meg. De ez persze nem azt jelenti, hogy minden német civil szervezetnek sok pénze van. Ez egy statisztikai adat, amelybe csak azokat a szervezeteket számítják bele, amelyeknek legalább 17 500 euró adózott éves forgalma van, és legalább egy társadalombiztosítás fizetésére kötelezett alkalmazottjuk

van. Ez azonban a teljes szektornak mindössze az egyhatodát érinti. Ezzel meg is rajzolunk egy széles szakadékot, amely a gazdaságilag igen aktív szervezetek és a lényegesen nagyobb számú, de gazdasági értelemben véve inaktív intézmények között tátong. Valójában tehát a legtöbb szervezetnek igen kevés pénze van.

5. ábra: Éves bevételek tevékenységi terület szerint (%)

Forrás: Priemer–Labigne–Krimmer, 2015:21

Vannak szervezetek, amelyeknek az éves büdzséje mindössze néhány száz euró, de a spektrum másik oldalán ott vannak az akár 9 számjegyű pénzüsszgekkel gazdálkodó intézmények. A szervezetek több mint fele azonban legfeljebb 10 ezer euró éves bevétellel számol, és az egyesületeknek mindössze 4 százaléka lépi át a hatjegyű összegek határát. Hozzá kell tennünk, hogy a civil szervezetek jelentős része nem elsősorban pénzben számolja fő erőforrását, hanem sokkal inkább az emberi erőforrás az, amely ezeknek az intézményeknek a mozgatórugója. Tipikus példái ennek a sportegyesületek vagy különböző szociális szolgáltatást nyújtó intézmények, amelyek tevékenysége elsősorban humanitárius segítség alapul. Maradva a szociális szféránál, ez egy olyan terület, ahol igen szűkösen állnak rendelkezésre pénzügyi erőforrások. Minden második szociális munkát végző intézmény legfeljebb évi 30 ezer euróból teremti meg a működési feltételeket.

A bevételek mértéke azonban nemcsak a tevékenységi területek mentén vizsgálható, hanem érdemes vetnünk egy pillantást az intézmények jogi formáira is. Az egyesü-

leti (*Vereine*) és alapítványi (*Stiftungen*) formában működő intézmények jelentős része évi 10 ezer eurónál alacsonyabb összegből gazdálkodik. Ez az egyesületek több mint felére igaz. A szövetkezeti (*Genossenschaft*), illetve kft. (*GmbH*) formájában működő intézmények azonban sokkal bővebb anyagi forrással rendelkeznek. Ezek több mint fele 1 millió euró fölötti éves büdzsével rendelkezik. A tagsági hozzájárulások (*Mitgliedsbeiträge*) közé számítjuk a hagyományos tagdíjakat, amelyek lényegében a tagságot jogilag biztosítják. Saját gazdálkodásból származó bevételeknek (*selbsterwirtschaftete Mittel*) nevezzük azokat, amelyeket az egyes intézmények különböző célok megvalósítására, illetve tevékenységek folytatására szednek be. Ide számítanak a különböző rendezvényeken szedett belépődíjak, kurzusok szervezésére szolgáló összegek, illetve eladásokból származó bevételek. Az ún. közpénzek (*öffentliche Mittel*) pedig az állami, Németország esetén szövetségi, tartományi vagy kommunális szinten juttatott támogatások, illetve az Európai Uniótól kapott céltámogatások. Adományokat és szponzori pénzeket (*Spenden und Sponsorengelder*) magánszemélyek, alapítványok és pénzügyi alapok, valamint vállalkozások vagy más szervezetek is juttathatnak ezeknek az intézményeknek.

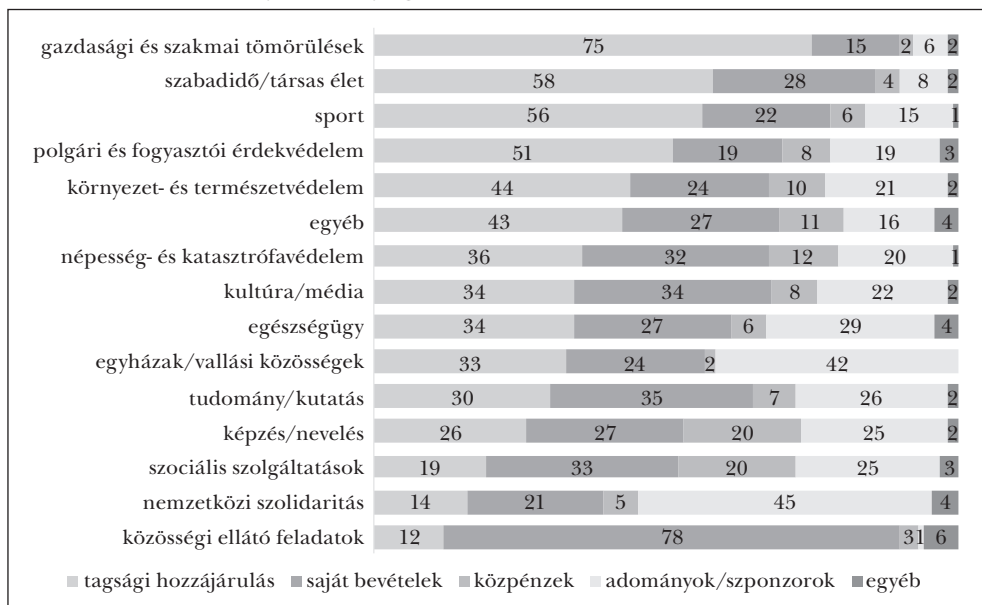
Bármilyen jogi formáról is legyen szó, a tagsági hozzájárulások és a saját gazdálkodásból származó bevételek határozzák meg egy-egy szervezet éves bevételét. Alapítványok esetén jelentős bevételt jelentenek az adományok és szponzori pénzek, viszont a közpénzekből nyert források mértéke szinte elhanyagolható. Ezek sokkal fontosabbak a kft. formájában működő intézmények esetén, ahol viszont lényegesen kevesebb adománnyal számolhatnak. A szövetkezeti forma esetén a saját gazdálkodásból származó bevételek aránya csaknem 80 százalék, tehát ezek az intézmények elsősorban a saját tevékenységeiken keresztül szerzett bevételekre építik az éves költségvetésüket.

Jól látható, hogy a gazdasági és szakmai jellegű szövetségek, a szabadidő, a sport és a fogyasztóvédelem területén a tagsági hozzájárulások az éves büdzsé több mint 50 százalékát adják. A környezetvédelem, a katasztrófavédelem, a kultúra és média, az egészségügy és az egyházi intézmények esetén is jelentős, több mint egyharmados ez az arány. Az egyházak és a nemzetközi jótékonyági szervezetek nagyban támaszkodnak az adományokra és a szponzori pénzekre, illetve érdekes megfigyelni, hogy a saját gazdálkodásból származó bevételek a közösségi ellátó feladatok körében a legjelentősebbek.

Áttekintve a Németországban működő intézmények számát, kétségtelen tény, hogy a német civil társadalom folyamatosan erősödik, és egyre-másra alakulnak a különböző szervezetek, de figyelembe kell venni azt is, hogy ezek jelentős része csak ideig-óráig működik, aztán megszűnik. Az intézmények gyarapodásának száma ezenkívül nem minden területen egyformán jelentős. A 90-es években átlagosan évi 20 ezer újonnan bejegyzett szervezetet tartottak számon a ZiviZ 2017. évi jelentése szerint, ugyanakkor azonos idő alatt 5 ezer intézmény megszűnését is bejelentették (Priemer–Krimmer–Labigne, 2017:9). Tehát a számadatokkal óvatosan kell bánnunk. 2011 óta az alapítások száma némileg csökkent, de a megszűnések aránya megkétszereződött, és évi 10 ezer megszűnt szervezetről szólnak az adatok!

Az alapítások és megszűntetések mögött a jelentés szerint jelentős strukturális átalakítások állnak. Megváltozott ugyanis a polgárok azon felfogása, mely területeken

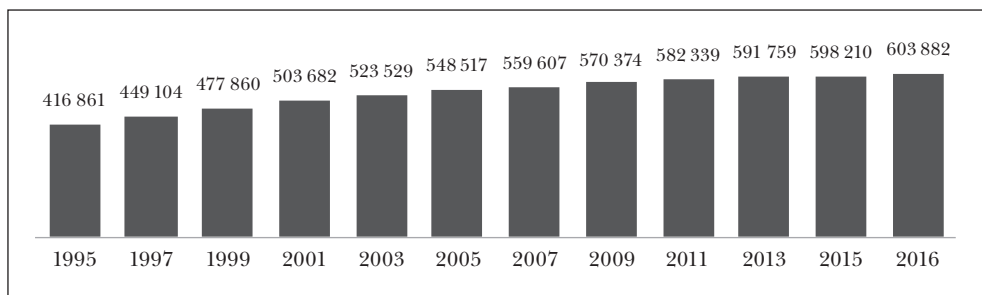
6. ábra: A bevételek aránya tevékenységi körök szerint (%)

Forrás: Priemer–Labigne–Krimmer, 2015:26

tartják fontosnak, hogy akár pénzt, akár munkát áldozzanak, illetve melyek azok a szervezeti formák, amelyekben szerintük az érdekek a legjobban kifejezhetőek, és a célok a legeredményesebben elérhetőek. Ennek megfelelően a közhasznú szervezetek számában jelentkező növekedés nem minden területen jelenik meg. A hagyományos egyesületi forma az, ahová a legtöbb sport- és szabadidő-tevékenység tartozik, és különösen a vidéki területeken igen jelentős arányban jelentkezik. Figyelembe véve, hogy igen sokan egyénileg, mindenféle intézményi keret nélkül is folytatnak hasonló tevékenységet, a polgárok elkötelezettsége bizonyos tevékenységi területek mellett még mindig az egyesületi formába szerveződve jelenik meg Németország egyes régióiban. Ezek létszámának változását mutatja a 7. ábra 1995-től kezdődően.

7. ábra: Az egyesületek száma Németországban

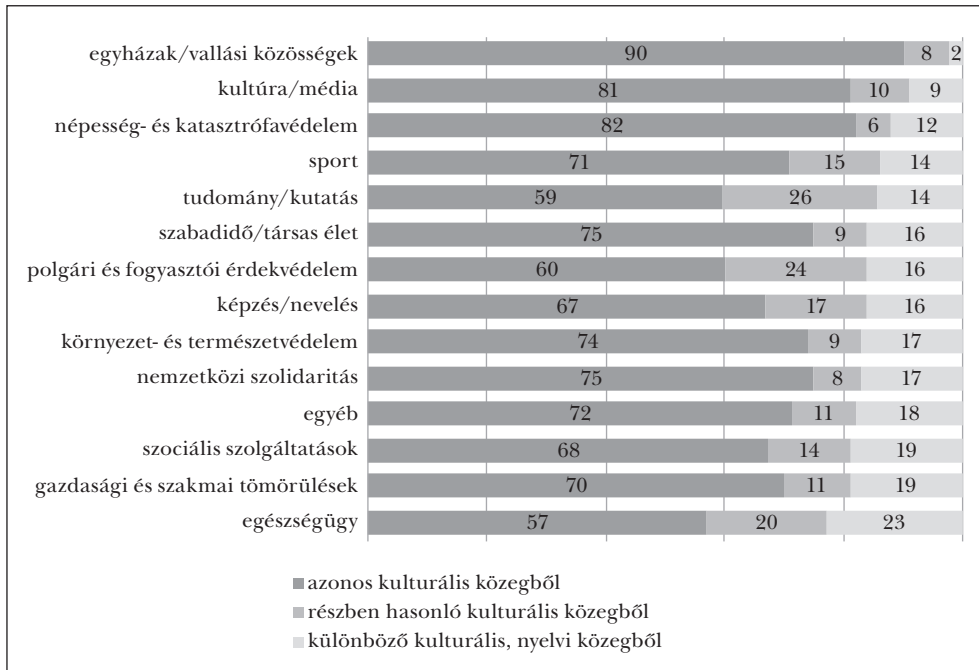

Forrás: Priemer–Krimmer–Labigne, 2017:9

A jelentés szerint csaknem minden második német állampolgár tagja valamilyen egyesületnek. Érdekes megfigyelni, hogy ezeknek az alapítási éve igen sok esetben jóval a rendszerváltoztatás előttre datálódik. Berlinben az egyesületek majdnem fele 1990-ben alakult, és általában véve a régi tagállamokban működő egyesületek 62 százaléka már a német egyesítés előtt létezett. Az új tagállamokban ugyanez az arány a rendszer jellegéből fakadóan csupán 42 százalék.

Végül, de nem utolsósorban Németország civil társadalmával kapcsolatosan meg kell említenünk a mai Európa igen fontos témáját, a migrációt és a kulturális keveredést.

8. ábra: Kulturális keveredés a német civil szervezetekben (%)

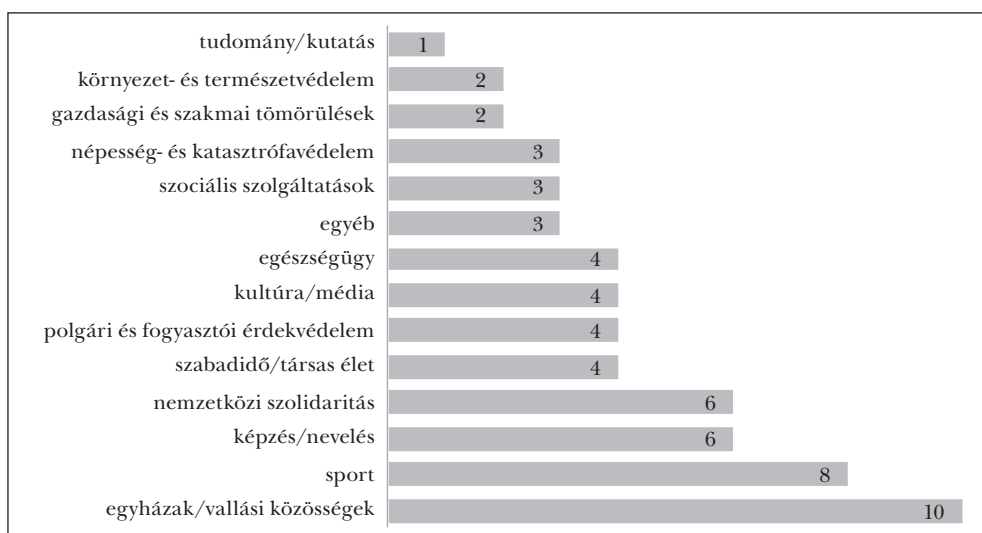

Forrás: Priemer–Krimmer–Labigne, 2017:37

A 2017. évi jelentés szerint a német civil szervezetek döntő többsége kulturális és nemzetiségi szempontból homogénnek tekinthető. A jelentés ezt a megállapítást anyanyelv, vallás és nemzetiség alapján tette (Priemer–Krimmer–Labigne, 2017:35). A megkérdezés során az intézmények 72 százaléka állította, hogy tagjaik hasonló kulturális és anyanyelvi közegekből származnak. A csak önkéntességen alapuló szervezetek esetén ez a szám valamivel nagyobb, 79 százalék. Kulturálisan plurális közösségeket vidéken a hagyományőrző csoportokban, tűzoltó és katasztrófavédelmi csoportosulásokban, illetve bizonyos sportegyesületekben ritkán találunk. Ezek általában homogén, német közösségek. Fiatalabb, modernebb szervezetekben, pl. az emberi jogi, fogyasztóvédelmi, illetve jóléti szervezetek körében, illetve olyan szervezetekben, ahol elsődleges cél a politikaiakarat-nyilvánítás, jóval nagyobb számban találunk

kulturális keveredést. Ezeknek az intézményeknek sokszor célja a jelentős politikai és társadalmi változások előidézése, és távolról sem a hagyományos, a tradicionális megőrzése a cél. Az is tény, hogy a civil szervezetek általában véve nem is törekednek arra, hogy migránsokat hívjanak a soraikba, és igyekezzenek integrálni azokat. Ez alól kivételt képeznek bizonyos sportszövetségek, amelyek határozottan igyekeznek behívni külföldi tehetségeket, és segítik is őket az integrálódásban. Kis százalékban, de az egyházi és vallási szervezetek is törekednek interkulturális kapcsolatokra, illetve a katasztrófavédelemnek is vannak bizonyos területei, ahol fontosnak tartják a nemzetközi eszmecserét.

9. ábra: Bevándorlók/migránsok aránya a német civil szervezetekben, tevékenységi körök szerint (%)

Forrás: Priemer–Krimmer–Labigne, 2017:38

Némileg szokatlan, hogy civil szervezetekkel foglalkozó kutatás statisztikai adatokkal vizsgálja a bevándorlók jelenlétét a társadalomban, de a kérdés egyre inkább időszerű, különösen Németországban, ahol a szövetségi politika eleddig támogatta, mi több, finanszírozta is a teljesen más kultúrából érkező migránsok befogadását. A civil szervezetek működését és tagságának összetételét ez egyelőre jelentős mértékben nem befolyásolja, de fontos nyomon követni ezeket a változásokat, hiszen a százezrével befogadott ázsiai és afrikai bevándorlók egyelőre nem arról ismeretesek, hogy tisztességes polgárként asszimilálódnak, és közreműködnek akár szövetségi, akár tartományi, akár pedig kommunális szinten. Ebbe a körbe legtöbbször nem tartoznak bele a jobb élet reményében érkező vendégmunkások, akik többnyire a kontinens más részéről érkezett európaiak, áthidalhatatlannak tűnő kulturális különbségek nélkül, és szándékukban áll legalábbis a munkaerőpiacon való integrálódás.

Ennek az útnak azonban még csak az elején vagyunk...

ZÁRÓ GONDOLATOK

A civil társadalommal foglalkozó tudományos kutatások határozottan „divatosak” voltak a kilencvenes években, illetve a kétezres évek elején. Rengeteg írás készült, és komoly statisztikai vizsgálatok is születtek. Ez a tendencia azonban Richter szerint a kétezres évek vége felé – különösen a 2008-as gazdasági válságot követően – szinte teljesen megszűnt, és a specifikus intézetek is sorra szűntek meg, többek között Németországban is. Miközben alapítványok, jótékonyági akciók, egyesületek és a polgári elköteleződés legkülönbözőbb formáinak korát és divatját éljük Európában, a tudományos kutatás a minimumra szorult vissza, Nagy-Britanniában például 2010-ben befejezte a tudományos munkát a Centre for Civil Society, amely a londoni School of Economics and Political Science keretein belül működött, alig egy évvel később pedig bezárta kapuit a berlini Zivilgesellschaft, Citizenship und politische Mobilisierung in Europa nevű tudományos központ is. Ennek következtében a Richter szerint egyre élénkülő civil mozgalom maga végzi el saját magán a különböző elméleti és statisztikai kutatásokat, saját maguk által finanszírozott és publikált tanulmányok és kutatási anyagok formájában (Richter, 2016). Ilyen például Németországban a *John Hopkins Comparative Nonprofit Sector Project* mintájára létrehozott *Zivilgesellschaft in Zahlen (ZiviZ)* nevű program, amely nemcsak az országos szintű vagy regionális szervezetekre fókuszál, hanem a globális civil társadalom koncepcióján is dolgozik, alapozva a munkát a világtörténelmi tendenciákra és a szociális mozgalmak történeti háttérének kutatására.

De mit is jelenthet a gazdasági és politikai válságok korszakában a globális civil társadalom? Nyilvánvalóan funkciói és szervezeti keretei a nemzeti és regionális civil társadalom és civil szervezetek jellegzetességeire épül, de lényegesen tágabb hatótávolsággal. Olyan mozgalmakról van tehát szó, amelyek a határokon átnyúlva, akár globális szinten is működnek. Ilyenekkel persze már a 19. században is találkozhattunk, gondoljunk például a rabszolgaság eltörléséért küzdő mozgalmakra a tengerentúlon, vagy az európai nő- és békemozgalmakra. A 20. század végén és a 21. század elején persze egészen más agendákkal működnek különböző civil mozgalmak, ilyen például a környezetvédelem vagy az emberi jogok védelme. Ezek a témák nem országspecifikusak, hanem globális, mindannyiunk életét érintő kérdések. Az internet megjelenésével ezek a szervezetek egészen új dimenziókat nyitnak meg a civil célok megvalósításában, átalakítják a habermasi polgári nyilvánosság fogalmát, és a kor kihívásai nyomán új tudományos koncepciók kidolgozását is indokoltá teszik. Az európai integráció, az internacionalizmus, a gazdaság és a pénzügyi piacok globalizálódása mindemellett olyan feladatokkal látja el ezeket az intézményeket, amelyek kutatása még gyerekcipőben jár, és bőven elláthatná kutatási és elemzési feladatokkal a társadalomtudósokat. Ezen a ponton hozzá kell tennünk, hogy a globális szervezetek már nem csupán egy társadalmi csoportra koncentrálva végzik tevékenységüket, hanem teljesen eltérő politikai kultúrájú, életstílusú, vallású és világképpel rendelkező embercsoportokat fognak össze, amelynek ténye ugyancsak tudományos kutatás tárgyát kellene képezze.

Richter a globális civil társadalom jellemzőit öt pontban foglalja össze (Richter, 2016:10): 1. olyan szervezetek, intézmények és tevékenységek, amelyek függetlenek

a világ bármely kormányzatától; 2. olyan tevékenységet folytatnak, amelyek többé-kevésbé összefüggő társadalmi folyamatokkal foglalkoznak, agendájuk tehát legtöbbször koncentrált; 3. a „polgári” jelző alatt a tisztelet, az előzékenység és elfogadás alapvető értékeit vallják; 4. kulcsszavaik a pluralitás és erős konfliktuspotenciál; 5. transznacionalisak, tehát a nemzetállamok határain és kormányzati formáin túllépő intézményrendszer hoztak létre.

A globális civil társadalom számára a műszaki fejlődéssel létrejött kommunikációs csatornák használata és a folyamatos dialógus a világ társadalmaival alapvető jelentőséggel bír. Mint már említettük, az internet, a *social media* és az írott és elektronikus sajtóban megjelenő híradások mind eszközök a kezükben. Példa ezekre az intézményekre a mindenki által ismert nemzetközi Vöröskereszt, amelynek jogelődjét még a 19. században alapították, az ugyancsak mindenki által ismert, környezetvédelemmel foglalkozó, 1971-ben alakult Greenpeace. Ezeknek a szervezeteknek az elismertsége és hatékonysága is mutatja, milyen, akár politikai potenciállal is rendelkezhet egy jól összefogott nemzetközi intézményrendszer. Az általuk szervezett kampányok híre, véleményformáló ereje ösztönző erő kíván lenni a világ polgárai számára, hogy az adott területen tájékozódjanak, és akár elkötelezetten közre is működjenek. Hozzá kell azonban tennünk, hogy Richter szerint az európai középpolgárság egyre kevésbé és egyre nehezebben mobilizálható civil célok érdekében, miközben számos ázsiai országban, pl. Kínában és Indiában, valamint Észak-Afrika egyes országaiban felfelé ível a civil szervezetek sikere és a célok érdekében mozgósítható polgárok létszámáról szóló statisztika görbéje.

Az európai és amerikai nemzetközi civil szervezetek esetén még meg kell említenünk azok globális piacoktól és multinacionális cégektől való, egyre erősödő anyagi függését is, hiszen ezeknek a világméretű intézményeknek a finanszírozása nem éppen egyszerű feladat. Egy-egy kampány költségvetése már nem nélkülözheti a tőkeerős nagyvállalatok támogatását, ami kérdéseket vet fel az intézmények „civil” jellegét illetően.

JEGYZETEK

¹ „...Zivilgesellschaft als Allheilmittel gegen einen zu mächtigen Staat, vorsorgend für eine funktionierende Demokratie...” (Richter, 2016:2).

² „Trotzdem kann man auf Restbestände von Zivilgesellschaft verweisen, die die DDR überlebten – im protestantischen Pfarrhaus zum Beispiel –, und auf eine spezielle Form von schichtenübergreifender Zivilgesellschaftlichkeit ohne funktionierende Öffentlichkeit, die sich mit den Netzwerken von Dissidenten und deren Milieus in der späten DDR herausbildete – gegen den diktatorischen Staat, an dessen Untergang sie im Herbst 1989 kräftig beteiligt war” (Kocka, 2006:139).

³ „Wir schlagen Ihnen vor, sich in selbstverwaltetes Bürgerkomitees zusammenzuschließen, in den Betrieben und Wohngebieten, in den Schulen und Hochschulen, in Städten und Dörfern. Sprechen Sie miteinander über die Probleme, die Sie bewegen!” „Die Bürgerbewegung Demokratie Jetzt will mit möglichst breiter Beteiligung Reformideen entwerfen, die in der ganzen Gesellschaft diskutiert werden können. Demokratische Rechte eingeklagt werden. Eine entscheidende Methode aber ist auch einfach die Wahrnehmung dieser Rechte, obwohl sie und z. B. nicht zugestanden sind.”

⁴ Civil társadalmi adatbázis: <https://www.ziviz.info/>.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Anheier, Helmut K. – Seibel, Wolfgang (1993): Defining the Nonprofit Sector: Germany. *Working Papers of the The Johns Hopkins Comparative*, No. 6, The Johns Hopkins Institute for Policy Studies, Baltimore, <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.199.2848&rep=rep1&type=pdf>.
- Anheier, Helmut K. – Priller, Eckhard – Zimmer, Annette (2000): Civil Society in Transition: The East German Third Sector Ten Years After Unification. *East European Politics and Societies*, Vol. 14, No. 2, 139–156, <https://doi.org/10.1177/0888325401015001008>.
- Bickhardt, Stephan (2017): Die Bürgerbewegung in der Friedlichen Revolution 1989/1990. Ein freier Vortrag. In: Skyba, Peter (Hrsg.) *Aufbrüche der Zivilgesellschaft. Wege, Positionen und Wirkungen der DDR-Bürgerbewegungen 1987-2014*. Heinrich-Böll-Stiftung Sachsen, Dresden, www.weiterdenken.de/sites/default/files/demokratie_jetzt_online_mit_umschlag.pdf, 13-22.
- Der Bürger im Staat (1999): Auf dem Wege zur Zivilgesellschaft. 50 Jahre Bundesrepublik. *Der Bürger im Staat*, Jg. 49, Heft 3, www.buergerimstaat.de/3_99/zivilgesellschaft.pdf.
- Hasenöhl, Ute (2003): *Zivilgesellschaft und Protest. Zur Geschichte der Umweltbewegung in der Bundesrepublik Deutschland zwischen 1945 und 1980 am Beispiel Bayerns*. WZB, Berlin, www.econstor.eu/obitstream/10419/75286/1/60491461X.pdf.
- Jarusch, Konrad H. (2006): *After Hitler. Recivilizing Germans, 1945–1995*. Oxford University Press, Oxford.
- Klönne, Arno (2010): *Die Deutschen – auf dem Weg in die Zivilgesellschaft?* www.blaetter.de/sites/default/files/downloads/zurueck/zurueckgeblaettert_201009.pdf.
- Kocka, Jürgen (2006): Zivilgesellschaft und soziale Ungleichheit aus historischer Perspektive. In: Rehberg, Karl-Siebert (Hrsg.): *Soziale Ungleichheit, kulturelle Unterschiede. Verhandlungen des 32. Kongresses der Deutschen Gesellschaft für Soziologie in München*. Teilbd. 1 und 2. Campus Verl., Frankfurt am Main, www.ssoar.info/ssoar/handle/document/17604.
- Krimmer, Holger – Priemer, Jana (2013): *Ziviz-Survey 2012. Zivilgesellschaft verstehen*. Berlin, www.ziviz.info/file/15/download?token=hn4nBJYb.
- NG/FH (2000): Die Zivile Bürgergesellschaft. Die Schröder-Debatte. *Die Neue Gesellschaft/Frankfurter Hefte*, Jg. 47, Heft 6, 355–358.
- Priemer, Jana – Labigne, Anaël – Krimmer, Holger (2015): *Wie finanzieren sich zivilgesellschaftliche Organisationen in Deutschland? Eine Sonderauswertung des Ziviz-Surveys*. Körber-Stiftung, Hamburg, www.koerber-stiftung.de/fileadmin/user_upload/koerber-stiftung/redaktion/arbeitskreis-engagementfoerderung/pdf/2015/finanzierung_zivilgesellschaft_ziviz.pdf.
- Priemer, Jana – Labigne, Anaël – Krimmer, Holger (2016): *Ziviz-Finanzierungsstudie 2015. Weniger Subsidität, mehr Wettbewerb in der Zivilgesellschaft?* Essen, www.ziviz.info/file/9/download?token=kWfcjYG.
- Priemer, Jana – Krimmer, Holger – Labigne, Anaël (2017): *Ziviz-Survey 2017. Vielfalt verstehen. Zusammenhalt stärken*. Essen, www.ziviz.info/download/file/fid/276.
- Richter, Saskia (2016): *Zivilgesellschaft – Überlegungen zu einem interdisziplinären Konzept*. <http://dx.doi.org/10.14765/zzf.dok.2.621.v1>
- Skyba, Peter (Hrsg.) (2017): *Aufbrüche der Zivilgesellschaft. Wege, Positionen und Wirkungen der DDR-Bürgerbewegungen 1987-2014*. Heinrich-Böll-Stiftung Sachsen, Dresden, www.weiterdenken.de/sites/default/files/demokratie_jetzt_online_mit_umschlag.pdf.
- Spengler, Norman – Priemer, Jana (2011): *Daten zur Zivilgesellschaft. Eine Bestandsaufnahme*. Essen, www.ziviz.de/file/219/download?token=94sEWa-T.
- Tamm, Timo – Hubrich, David-Karl – Spengler, Norman – Krimmer, Holger (2011): *Nutzerhandbuch Zivilgesellschaftsdaten. Zivilgesellschaft in Zahlen – Band 3*. Essen, www.bertelsmann-stiftung.de/fileadmin/files/user_upload/Nutzerhandbuch_Zivilgesellschaftsdaten.pdf.
- Weiss, Norman (2013): Bedeutung und Funktion von Zivilgesellschaft und Öffentlichkeit im demokratischen Rechtsstaat am Beispiel der Bundesrepublik Deutschland. In: *Jahrbuch des Öffentlichen Rechts der Gegenwart*. Neue Folge 61, 15–60.

Laki Ildikó

Láttelel az önkéntességről

Diagnosis of Volunteering

ÖSSZEFOGLALÁS

Mind az állami, mind az egyházi és a magánkezdeményezések körében kiemelten fontos területet képvisel az önkéntesség. Bár a tevékenység régóta jelen van az európai és a magyar társadalmakban, úgy tűnik, felemás értéket képvisel a munka és társadalmi élet világában. Az önkéntesség egyaránt tekinthető munkavégzésnek és kikapcsolódásnak, közös nevezője pedig a közös értéken alapuló munkavégzés, a társadalmi integráció előmozdítását segítő tevékenység.

Kulcsszavak: önkéntesség, önzetlenség, munka és érték, társadalmi kérdések

SUMMARY

Volunteerism is a particularly important area with regard to public, private and ecclesiastic initiatives alike. Although European societies, including the Hungarian, have had opportunities for volunteering for a long time, voluntary work appears to be treated differently in the

world of work and in social life. Volunteering can be regarded as both work and relaxation; the minimum common criteria that emerge from these approaches are that voluntary work should be based on shared values and it should promote integration.

Keywords: volunteering, selflessness, work and value, social issues

AZ ÖNKÉNTESSEG FOGALMI ÉS ÉRTÉKRENDBELI HÁTTERE

„Magyarországon Európa gazdasági fejlődéséhez és az új társadalmi szerveződésekhez képest megkésve jelentkeztek az önkéntes segítség módjai. Kialakulási formái a 19. század közepéig szinte kizárólag az egyház karitatív tevékenységére korlátozódtak. A magyar állam 1867-től alkotta meg a szegénygondozás szabályozását, nagymértékben kihasználva továbbra is az egyház, a civil szervezetek és a nemes, nagylelkű, anyagi eszközök-

kel bíró polgárság önként vállalt segítő munkáját. Az önkéntes segítő munka magyarországi fejlődéstörténetében, szervezett formáinak elterjedésében jelentős szerepet játszottak a 20. század első évtizedeiben – az egyház szervezésében – fokozatosan bevezetett segítői rendszerek. A két világháború között az önzetlen és ellenszolgáltatás nélküli munkavégzésre, valamint a szociális ellátórendszer működtetésére továbbra is az egyházak, a magánszemélyek és civil szervezetek dominanciája volt meghatározó. 1945-től az állam egyre több szociális feladatot vállalt fel, ezzel is háttérbe szorítva a magánszemélyek, a polgári karitatív szerveződések és az egyházak ilyen irányú tevékenységét. A szocialista korszak évtizedeiben kizárólag az állam gondoskodhatott a szociális biztonság megteremtéséről” (NOS, 2012).

Az önkéntesség, illetve a tevékenység végzéséhez szükséges civil szervezetek az 1990-es évek fordulóján jelentek meg. Ekkor még csak a nonprofit szervezetek megjelenéséről beszélhetünk, az önkéntesség és az önkéntes munka értéke csak az 1990-es évek végén, a 2000-es évek elején ékelődött a magyar társadalmi köztudatba. Ennek egyik fontos állomása volt az „Önkéntesek Nemzetközi Éve 2001” program, melynek keretében a magyarországi esemény szervezését 2000 szeptemberében az Egészségügyi Minisztérium egyeztető fórum megrendezésével kezdte meg. „A fórumon 7 minisztérium, 70 civil és egyházi szervezet vett részt, amelyek egyeztettek elképzeléseiket az önkéntesség hazai fejlesztésének lehetőségeiről, a nemzetközi évvel kapcsolatos teendőkről. A nemzetközi évet követő időszak legjelentősebb fejleménye a közérdekű önkéntes tevékenységről szóló

2005. évi LXXXVIII. törvény (továbbiakban: Köt.) megszületése volt, amely intézményesítette az önkéntességet, és célja, hogy a közérdekű önkéntes tevékenységet mint jogviszonyt szabályozza és intézményesítse a magyar jogrendszerben” (NOS, 2012).

„Az önkéntességnek nincs egyetlen olyan egységes definíciója, ami mindenki által elfogadott lenne. Minden országban más és más tartalommal telítődhet az önkéntes tevékenység, amit nagyban meghatároznak az adott állam vagy térség történelme, kulturális hagyományai és az együttélés mintázatai” (Batta, 2014). A fogalmak körét vizsgálva többféle meghatározással találkozhatunk, melyek mindegyikére jellemző, hogy az önkéntesség az egyén szabad döntésén alapuló, értékképző és szolidaritást erősítő mechanizmust magába építő emberi tevékenységi forma. Az ENSZ 2001-ben, az önkéntesek nemzetközi éve alkalmából kibocsátott határozata alapján az alábbi feltételeket állapította meg az önkéntes tevékenységgel összefüggésben: „Az önkéntesség a személy belső indíttatásából, szabad akaratából; a közjó érdekében, más személy vagy a társadalom hasznára, nem anyagi ellenszolgáltatás érdekében végzett tevékenység, mely magában foglalja az önkéntesség hagyományos, kölcsönös segítségnyújtáson alapuló formáit csakúgy, mint a formális, szervezeteken keresztüli tevékenységet” (Batta, 2014).

Magyarországon az önkéntes tevékenységről szóló törvény (Köt.) konkrét definíciót nem ad ugyan, de egyértelműen kirajzolja a közérdekű önkéntes munka kereteit. „Az Országgyűlés elismeri a társadalom tagjainak szolidaritásán alapuló, az állampolgárok öntevékenységet kifejező, a személyeknek és közösségeknek

nek más vagy mások javára ellenszolgáltatás nélkül végzett önkéntes tevékenységét” (Farkas et al., 2012). A *magyarországi önkéntesség fejlesztési stratégiája 2007–2017* című dokumentum az önkéntességet olyan tevékenységként határozta meg, melyet egyénileg vagy csoportosan, hazai vagy nemzetközi szinten lehet végezni (ÖKA, 2011), a közösségi szellem jegyében, személyes akaratból és legfőképpen anyagi ellenszolgáltatást mellőző módon. Az önkéntes elsősorban nem saját családjának segít, munkálkodása hozzáadott értéként jelenik meg a fogadó szervezet életében. A tevékenység megvalósulhat nonprofit, civil szervezet vagy állami intézmény, ritkább esetben forprofit szervezet (cégek, vállalkozások) keretein belül. Az önkéntesség előnye, hogy elősegíti a társadalmi beilleszkedést, hozzájárul a szegénység, a kirekesztődés csökkentéséhez és a teljes foglalkoztatottsághoz, segít a környezet és a közösség jobbá tételében (ÖKA, 2011).

A 2011-ben kidolgozott *Nemzeti Önkéntes Stratégia 2012–2020* című dokumentumot a hozzá kapcsolódó cselekvési tervvel együtt 2012-ben fogadta el az Országgyűlés. A stratégia három általános célt fogalmaz meg:

– Az önkéntesség kultúráját és attitűdjét fejleszteni szükséges, ezzel csökkentve az önkéntességgel szembeni előítéleteket. Ezért az önkéntesség a közbeszéd tárgyává kell hogy váljon, az egyének mindennapi tevékenységébe kell beépülnie.

– Az önkéntességi munka jelentőségének növelésében elengedhetetlen a speciális célcsoportok bevonása, így a fiatalok, az idősek és különösen a kisgyermekes anyukák esetében, akik számára az önkéntességgel a társadalmi visszailleszkedés esélye növelhető.

– Az önkéntesség növeli a társadalmi szolidaritást, kohéziót, a munkaerőpiaci reintegrációt és a társadalmi részvételt. Különösen fontos a hátrányos helyzetűek integrációjának segítésében.

A Nemzeti Önkéntességi Stratégia az önkéntességet olyan tevékenységként definiálja, amelyet a személy szabad akaratából, egyéni választása és motivációja alapján, a pénzügyi haszonszerzés szándéka nélkül végez más személy, személyek vagy a közösség javát szolgálva (NOS, 2012). Mindez sajátos értékeket hordoz magában, mely éppen ezért különbözteti meg a fizetett munkától. „Önmagában jó és értékes, egy mód, mellyel képessé tehetjük a társadalom tagjait, hogy aktív szerepet vállaljanak mind tágabb földrajzi, mind szűkebb érdekközösségekben, mely egyidejűleg hasznos a támogatásra szorulóknak és az önkéntes munkát végzőknek egyaránt. Az önkéntesség az egyik eszköze az esélyegyenlőség fejlesztésének, hozzájárul a szegénység, a kirekesztődés csökkentéséhez és a foglalkoztatottság növeléséhez, segíthet a munkanélküliek munkaerőpiacra történő visszatéréséhez, de nem helyettesítheti a fizetett munkát” (NOS, 2012). Az önkéntesség lehet egyéni (pl. idősgondozásban való tevékenység) vagy csoportos (árvízkarosultak helyszíni megsegítése), egyszeri vagy többszöri tevékenység. Önkéntes munkát végezhetünk állami és civil szervezetek keretei között, valamint a gazdasági vagy üzleti érdekkeltséggel rendelkező területen. Bár megjegyzendő: az önkéntesség még mindig inkább a szolidaritási elveken működő területek tevékenysége.

A hazai önkéntes munka mellett az elmúlt években, évtizedekben egyre gyakoribbá vált a külföldi önkéntesség, mely elősegítheti azon problémák meg-

ismerését, amelyek a hazai színtereken nem jellemzőek. „Magyarországon az elmúlt években a folytonos társadalmi és gazdasági változásoknak köszönhetően az önkéntesség jelentése is nagyban átértékelődött, és megközelítette azt, amit az Egyesült Államokban vagy Nyugat-Európában ma jelent. Azonban a motivációban, ami az önkéntes tevékenység mögött áll, még kissé le vagyunk maradva más országokhoz képest” (Farkas et al., 2012). Az önkéntesség egyfelől kölcsönös segítségnyújtás és önszolgálat, másfelől jótekonyság, mások segítése, filantrópia. Korábban jellemzően egyházi keretek között, illetve a civil társadalom szerveződéseiben (alapítványok, egyesületek) valósult meg.

Az önkéntesség mint tevékenység közérdekű ügyek „képviselését” sem hagyja figyelmen kívül. Gyakori a lobbizásban, a társadalmi akciókban való részvétel, valamint az érdekek képviselése. Az önkéntes ugyanakkor közösségi résztvevő, folyamatokban, társadalmi akciókban vesz részt, melyek többnyire a társadalom erősödésére kívánnak fókuszálni.

Péterfi Ferenc (2002) egyik tanulmányában kiemelte az önkéntes munka legfőbb ismérveit is. Szerinte az önkéntes munka főbb jellemzői: „személyes indíttatású, szabad, egyéni választáson alapul, anyagi érdekektől mentes, mások javát szolgálja; elősegíti, hogy egyének és közösségek részesei legyenek saját problémáik megoldásának és egyidejűleg hasznos a támogatásra szorulóknak és az önkéntes munkát végzőknek” (Péterfi, 2002). „Az önkéntességgel foglalkozó, főleg nemzetközi szakirodalomban, széles vita alakult ki arról az elmúlt évtizedekben, hogy mennyiben az önkéntes saját választása, indítékai, motivációi vagy a

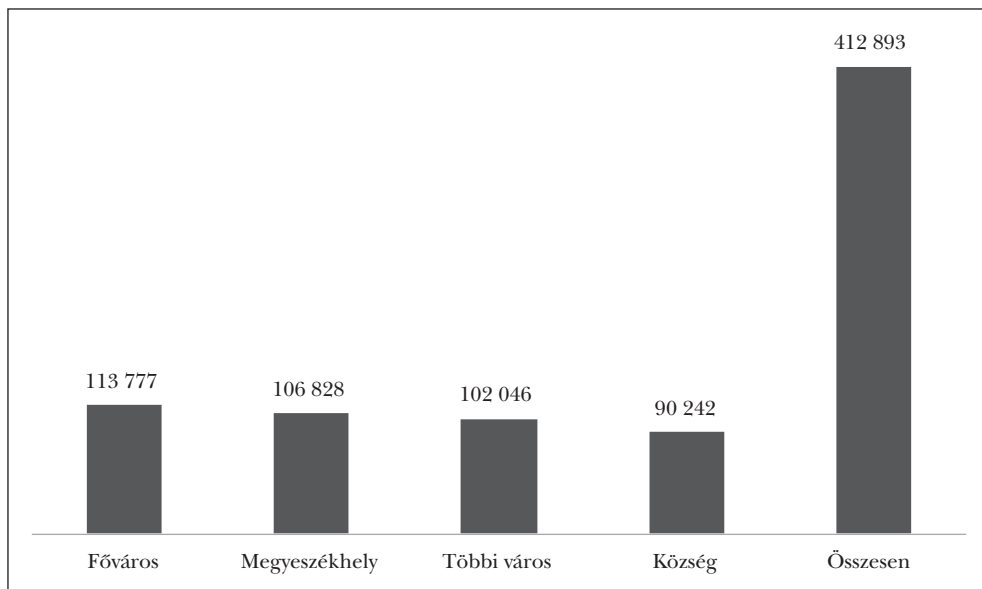
külső körülmények, lehetőségek, »a meghívás« befolyásolja azt, hogy miért és milyen tevékenységi területeken lesz valaki önkéntes. Az elmúlt több mint fél évszázadban megváltoztak az önkéntességi szokások. Ma már nagyon kevés »magányos« önkéntest találunk, a legtöbb önkéntességet vállaló igyekszik ezt szervezett keretek között megtenni” (Volunteer Motivation, 2009).

„Az önkéntes munka az egyik legalkalmasabb módszer a napjainkban oly divatos csapatépítésre. Egy önkéntes munka során valóban megtanulhatunk csapatban dolgozni, és megtapasztalhatjuk a közös munka örömeit. Sokszor a vállalatok is ösztönzik az önkéntességet munkavállalóik körében, pl. úgy, hogy egy napra elviszik a dolgozókat valamilyen önkéntes munkát végezni” (Farkas et al., 2012).

A 2015. évi, nonprofit szervezetekre irányuló vizsgálat adatai azt mutatják, hogy 2015-ben az önkéntes tevékenységet végzők száma 412 893 fő volt, egyenletes területi megoszlást mutatva. A fővárosi és megyeszékhely, valamint a többi város vonatkozásában látható, hogy a Budapesten végzett önkéntes munka egyharmadát teszi ki az ország egészében végzett önkéntes tevékenységnek. A 2017. első negyedévi időszakban már megyei összehasonlítható adatokat is találunk az önkéntesség aktivitását illetően, a régiók szerinti megoszlást a 2. ábra tartalmazza. Összességében elmondható, hogy a régiókban, beleértve Budapestet is, az ott élők közel egyharmada végez vagy végzett valaha is önkéntes munkát.

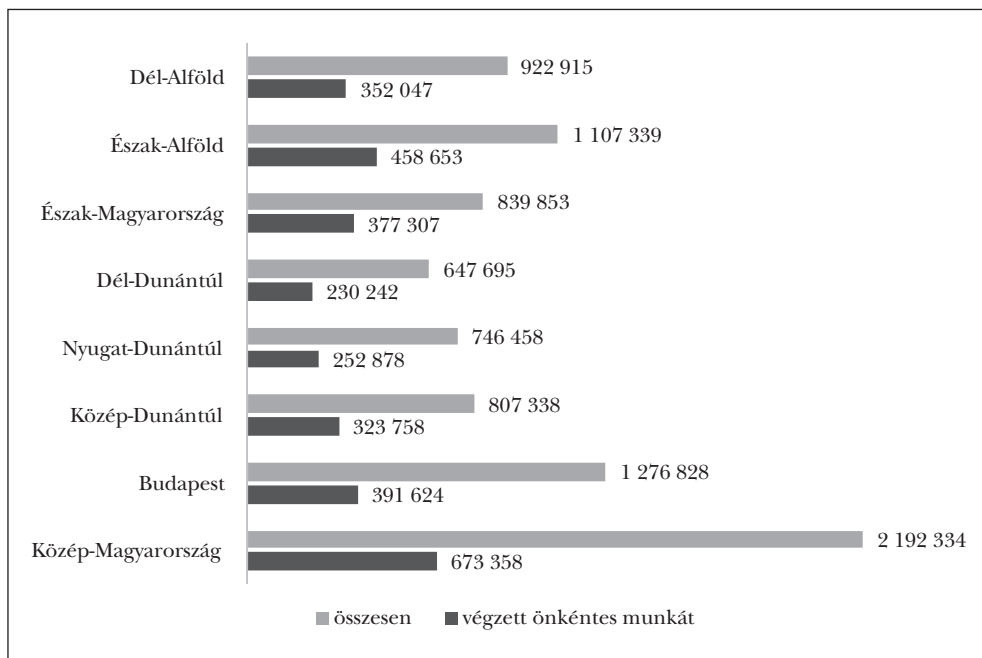
2017-ben 1 251 635 férfi és 1 416 608 nő vett részt valamilyen típusú önkéntes munkában. Ez az össztársadalom (9 778 371 fő, 2017. január 1-jei adat) vonatkozásában 12,8%-os férfi- és 14,5%-os női

1. ábra: Önkéntes segítők száma Magyarországon (fő) (2015)

Forrás: <http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/stattukor/nonprofit/nonprofit15.pdf>

2. ábra: Önkéntességet végzők száma régiós megosztásban (fő) (2017. első negyedév)

Forrás: www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_evkozi/e_onkent9_07_02.html

arányt jelent. Életkori megoszlásban legaktívabbak a 40 és 44, illetve a 60 és 64 év közötti életkorúak. Ezekben a korcsoportokban azok száma, akik valaha végeztek önkéntes munkát, több mint 300 ezer fő a 700 000 fő feletti összlétszámból. Az iskolai végzettséget tekintve, a szakiskolai és szakmunkás végzettségűek, valamint a felsőfokú végzettséggel rendelkezők jelennek meg önkéntesként ezen időszakban.

A területi adatok másik fontos aspektusa a településtípusok szerinti megkülönböztetés; legnagyobb számarányban a községekben élők végeztek önkéntes munkát, ez az összes községben élő tekintetében 38,6%-os arányt jelent, a városokban 37%-os ez a számarány, Budapesten pedig 30,7%. A községi típusú települések esetében tehát még mindig erősebb a társadalmi lojalitás és a kölcsönös segítségnyújtás, illetve az ebbe vetett hit. A magyarországi városok esetében sem mutat nagy eltérést az adat, így ez a tény vonatkoztatható lehet ezen településtípusokra is, azonban a heterogenitás itt már jobban megmutatkozó tényező.

A 2015-ben megjelent *Statistikai Tükör* adataiból ugyanakkor az látható, hogy a nonprofit szervezeteknél megjelenő

önkéntesek inkább a városokban vannak jelen, mintsem a községekben. Ennek az lehet a magyarázata, hogy a városokban nagyobb számban vannak jelen olyan nonprofit szervezetek, melyek „foglalkoztatnak” önkénteseket.

2015-ben a magyarországi nonprofit szervezetek önkéntes segítőinek több mint fele (69,7%) egyesületeknél, 24,9%-a pedig alapítványoknál tevékenykedik. Az egyházaknál tevékenykedők számát e statisztikai adatokból nem látjuk, de ismert, hogy az egyházaknál önkéntes munkát végzők aránya magas, a közösségekhez tartozók mindennapi tevékenységéhez szorosan kapcsolódó tevékenység.

A 2015-ben magyarországi szervezetekben dolgozó önkéntesek egyértelműen a klasszikus civil szervezetekben tevékenykednek (95%), míg a nonprofit vállalkozásokban vagy érdekképviselő területén alacsony számban vannak jelen (3%, illetve 2%). Ennek feltételezett oka, hogy továbbra is ezek a civil szervezetek végeznek hagyományos értékrendre épülő önkéntes feladatokat. Az önkéntesek tevékenykedési köre 2017-ben is hasonlóan alakult.

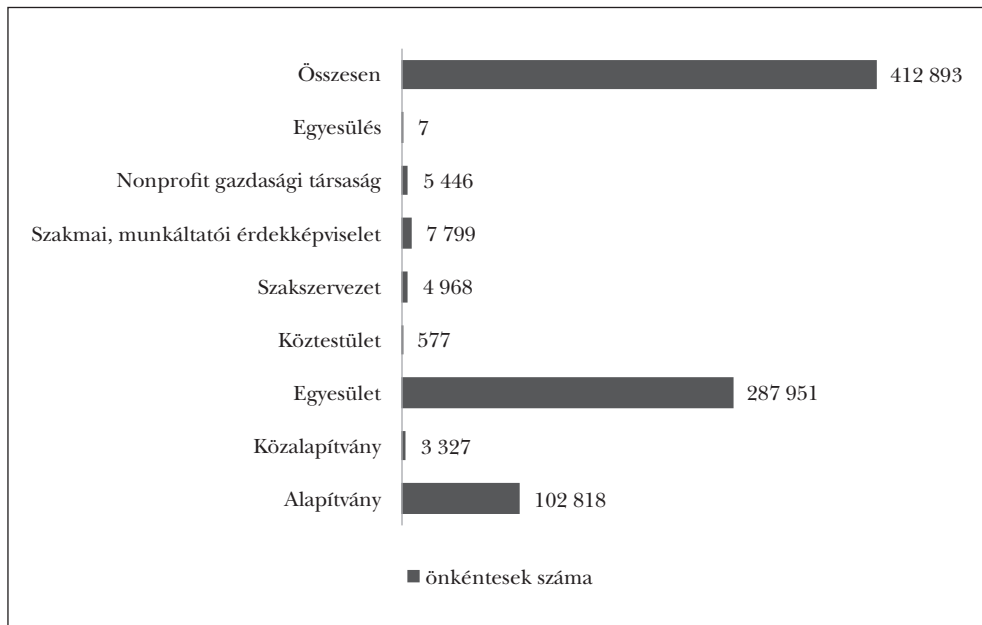
Az önkéntességben részt vevők közül két nagy csoport emelhető ki. A fiatal kor-

1. táblázat: A nonprofit szervezetek önkéntes segítőinek főbb mutatói településtípus szerint (2015)

Településtípus	Egy főre jutó átlagos munkaóra	Számított önkéntesként foglalkoztatottak száma	Az önkéntes segítőik által az év során végzett munka becsült tartamának összege (óra)
Főváros	113	6 192	12 880 860
Megyeszékhely	117	6 022	12 526 500
Többi város	112	5 506	11 451 480
Község	115	4 992	10 382 820
Összesen	114	22 712	47 241 660

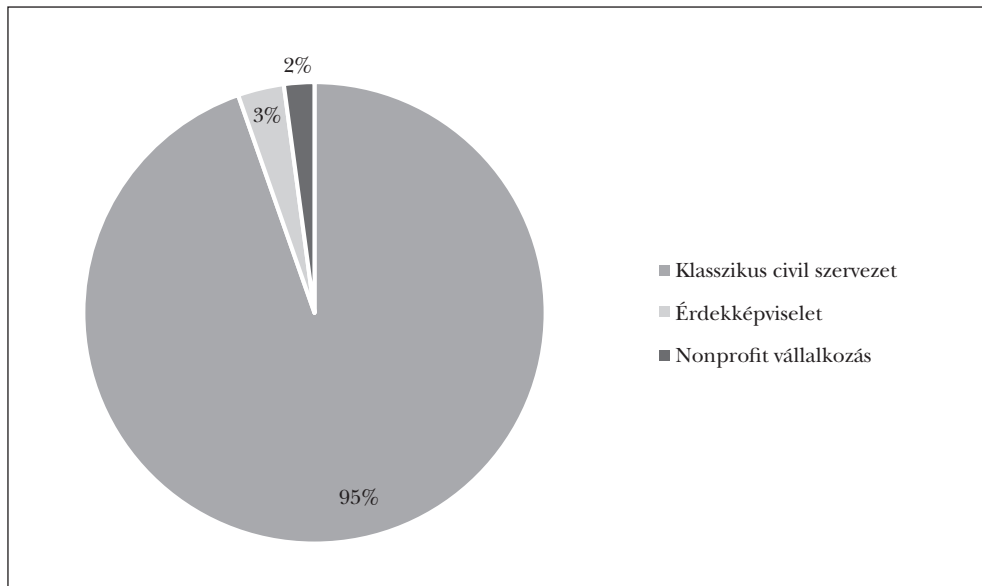
Forrás: www.ksh.hu/docs/hun/xftp/stattukor/nonprofit/nonprofit15.pdf

3. ábra: A nonprofit szervezetek önkéntes segítőinek főbb mutatói szervezeti forma szerint (fő/szervezet) (2015)

Forrás: www.ksh.hu/docs/hun/xftp/stattukor/nonprofit/nonprofit15.pdf

4. ábra: A nonprofit szervezetek önkéntes segítőinek főbb mutatói szervezeti jelleg szerint (2015)

Forrás: www.ksh.hu/docs/hun/xftp/stattukor/nonprofit/nonprofit15.pdf

osztály számára különösen fontos az önkéntesség, e tevékenység révén egy összetartó közösséghez, csoporthoz tartozhatnak. Ez a közösségi élmény pedig közelebb viszi őket a társadalmi problémák megértéséhez, fejleszti társadalmi érzékenységüket. E tevékenység különösen előnyös a későbbi munkavállalás és a baráti, munkahelyi ismeretségi kör szélesítésére. Itt szükséges kiemelni a középiskolában kötelezővé tett közösségi önkéntes munkát, mely szintén normaképző erővel rendelkezik a korosztály esetében. Az önkéntesség hasonlóan értéket képez a nyugdíjas korosztály vonatkozásában is. E korosztály tagjai „sokszor szembesülnek azzal, hogy nem érzik már magukat »hasznosnak« a társadalom számára. Ezáltal újra aktívak lehetnek, mely hozzájárul általános közérzetük, egészségük javulásához” (Farkas et al., 2012).

Az Önkéntesség Magyarországon 2018. Az önkéntességekutatás első eredményei című kutatási anyag megfogalmazása szerint: „Az önkéntesség haszonélvezői, akiken vagy akiknek az önkéntesek segítenek valamilyen módon, értelemszerűen nemcsak civil szervezetek vagy alkalmi önkéntes akciók célcsoportjai lehetnek, hanem magánszemélyek, állami intézmények, szomszédok, akár nagyobb lokális közösségek is” (Új Nemzedék Központ, 2018). Az önkéntesek jelentős hányada (egyharmada) olyan tevékenységet végez, amely valaki másnak megtett alkalmi vagy folyamatos szolgáltatékosság. Ilyennek tekinthető a fogytékossággal élőknek nyújtott segítség, vagy az idősekkel való foglalkozás, nem hivatásszerű formában. E kutatás egyik fő megállapítása, hogy az önkéntesség leginkább helyi szinten szerveződik, az önkéntesállomány legjelentősebb hányada helyi szinten fejt ki segítő tevékenységet. Az ön-

kéntességnek ugyanakkor presztízssértéke van, ha valaki tartósan önkéntes munkát végez, az társadalmilag mindenféleképpen értékes munkát végez.

ÖSSZEFOGLALÁS

„Az önkéntesség a társadalmi tőke legfontosabb építő ereje. A társadalmi tőke épülésével a társadalmi lét sokféle területe épül: fejlődik az egyének közötti együttműködés, működik a közösségek hálózata, javulnak a gazdasági mutatók, a foglalkoztatás számai, csökken a kiilleszkedés veszélye. Ha lehetővé tesszük a szervezetek, egyének, közösségek közös önkéntes tevékenységét, akkor küzdünk a negatív társadalmi folyamatok, a szegénység és a kirekesztés ellen” (ÖKA, 2011).

Az önkéntesség egyéni döntésen alapuló tevékenységi forma. A modern társadalmakban életminőséget javító tényezőként van jelen, a kelet-európai társadalmakban pedig még a fejlődés útját járja. A társadalmak berendezkedése, iskolázottsága és a kohézió erősen meghatározó tényezője a fejlődési vonal iránti elköteleződésnek.

Emellett további szereplőként jelenik meg az intézményesültség, az állami, egyházi és magánszervezetek, amelyek mindegyikének alapvető feladata a társadalom tagjai közötti együttműködés alakítása, formálása. Az önkéntesség tehát olyan társadalmi felelősségvállalás, amely segítséget ad a tagok integrációra való hajlandóságának fejlesztéséhez.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Arapovics Mária (2013): Adományozás, önkéntesség, társadalmi felelősségvállalás Magyarországon. *Andragógia és Művelődéstudomány*, 1. évf., 1. sz., 52–71., www.andragogiaesmuvelodeselmelet.hu/

- sites/default/files/archivum/Adomanyozas.pdf.
- Batta Zsófia (2014): *Önkéntesség Magyarországon 2013*. Századvég Politikai Iskola Alapítvány, Budapest, <https://onkentes.gov.hu/informaciok/dokumentumtar>.
- Burnell, Peter – Calvert, Peter (2004): *Civil Society in Democratization*. Frank Cass, London.
- Farkas Kata – Hegedűs Anett – Katona Balázs – Máhl Zsuzsanna – Mátyus Anna – Molnár Ágnes Klára (2012): Előtérben a háttér – Az önkéntesség Magyarországon. *Vezetéstudomány*, 43. évf., 4. sz., <http://unipub.lib.uni-corvinus.hu/2104/1/vt2012n04p62.pdf>.
- Feischmidt Margit (2018): Szolidaritás és társadalmi reflexió a menekültek önkéntes segítőinek elbeszéléseiben. *Socio.hu*, <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2018.1.69>.
- KSH (2016): A nonprofit szektor legfontosabb jellemzői, 2015. *Statisztikai Tükör*, Budapest, www.ksh.hu/docs/hun/xftp/stattukor/nonprofit/nonprofit15.pdf.
- Nonprofit.hu (2018): Mi az adomány? *Nonprofit.hu*, www.nonprofit.hu/tudastar/Mi_az_adomany.
- NOS (2012): *Nemzeti Önkéntes Stratégia 2012–2020*. <https://onkentes.gov.hu/informaciok/dokumentumtar>.
- ÖKA (2011): *A magyarországi önkéntesség fejlesztési stratégiája 2007–2017*. Önkéntes Központ Alapítvány, www.oka.hu/sites/default/files/attachment/3/okastrategiawebre.pdf.
- Péterfi Ferenc (2002): *Az önkéntességről*. www.3sz.hu/sites/default/files/uploaded/peterfi_ferenc_-_az_onkentessegrol_2002.pdf.
- TCI (2013): *Önkéntesség mint flow élmény. Önkéntesek elősegítik a fiatalok integrációját és részvételét „FFIP”-projekt*. GRUNDTVIG Tanuló Partnerség 2011-13, Ruth Cohn Intézet, http://tci.co.hu/tcidoc/FFIP_PROJECT_hun.pdf.
- Új Nemzedék Központ (2018): *Önkéntesség Magyarországon, 2018. Az önkéntességgutatás első eredményei*. Új Nemzedék Központ, www.ifjusagitanacs.hu/wp-content/uploads/2019/02/Önkéntesség-Magyarországon-2018-Az-önkéntességgutatás-első-eredményei.pdf.
- Volunteer Motivation (2009): *Az önkéntes motivációkról*. <http://volunteermotivation.hu/list/14.html>.

Tőzsér Anett

A magyar társadalom mentális egészségi állapotának bemutatása¹

Mental Health in the Hungarian Society

ÖSSZEFOGLALÁS

A tanulmány célja az életminőség és az egészséggel összefüggő fogalmak meghatározása, az életminőségre hatást gyakorló tényezők feltárása és a magyar lakosság életminőségét vizsgáló kutatások eredményeinek bemutatása. A tanulmány rámutat arra a paradoxonra, hogy miközben az életfeltételek folyamatosan javulnak a nyugati társadalmakban, a mentális panaszok egyre gyakoribbá válnak. Egyes kutatások feltárják, hogy jelenleg az európai lakosság egyharmada szenved a mentális zavarok legalább egyikében, és a magyar lakosság lelki-mentális állapota nemzetközi összehasonlításban igen kedvezőtlen. A magyar népesség jelentős részénél hiányzik a mindennapi élet kihívásaival, problémáival való lelki-szellemi megbirkózás, megküzdés képessége. E folyamatba való beavatkozás elengedhetetlen, és ebben jelentős szerepe van és lehet a már működő szakmai szervezeteknek és lelki segítő szolgálatoknak.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: I1, I3

Kulcsszavak: életminőség, egészség, mentális egészség, jóllét

SUMMARY

The aim of the study is to define the concepts of quality of life and health, to explore the factors influencing the quality of life, and to present the results of research on the quality of life in the Hungarian population. The study highlights the paradox that as living conditions continue to improve in Western societies, mental complaints are becoming increasingly common. Some studies reveal that currently one third of the European population suffers from at least one mental disorder, and the mental status of the Hungarian population is highly unfavourable in an international comparison. The ability to cope with the challenges and problems of everyday life is absent

DR. TŐZSÉR ANETT, kutatási főmunkatárs, Nemzetstratégiai Kutatóintézet (anett.tozser@nski.gov.hu).

in a significant part of the Hungarian population. Intervention is paramount and the existing professional organisations and psychological support services can and should have a significant role in this process.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: I1, I3

Keywords: quality of life, health, mental health, welfare

AZ ÉLETMINŐSÉGGEL ÖSSZEFÜGGŐ FOGALMAK MEGHATÁROZÁSA

Fejlődési paradoxonként írható le az a jelenség, hogy miközben a fejlett országokban az életkörülmények folyamatosan javulnak, addig az emberek mégsem érzik jól magukat, sőt egyre boldogtalanabbnak mondják magukat. Az élet területén uralkodó verseny következtében olyan „fogyasztói társadalmak” jönnek létre, amelyek az ún. „fogyasztói embertípus” kialakulásának kedveznek.

A fejlett országokban, deklarációk szintjén már az 1960-as években megjelent az életminőség javításának szükségessége. Többen Johnson elnök 1964-es elnöki kampányában, a Great Society program kapcsán tett kijelentésétől származtatják a vizsgált fogalmat, amely szerint „céljaink elérését nem mérhetjük bankszámlák nagyságával, csak az emberek életminőségének javulásával”. Ebben az időben tehát az anyagi szükségletek kielégítésére irányuló mennyiségi jólét (welfare) mellett előtérbe került az immateriális dimenziókban megvalósuló jólét (well-being) kérdésének tárgyalása is (Fekete, 2006). A fejlődés célja tehát napjainkban, mind az USA-ban, mind Nyugat-Európában nem elsősorban a

mindenáron való gazdasági növekedés, hanem az emberek jóllétének, életminőségének javítása (Kopp–Martos, 2011). Ez azt jelenti, hogy a társadalmi fejlődés középpontjában az embernek kellene állnia, az emberi személyiségfejlődés támogatásának. Ennek ellenére azonban ma mégis az tapasztalható, hogy a társadalmat a gazdasági, fogyasztói érdekek mozgatják, és nem az ember alapvető érdekei.

Történetileg az *életminőség* szót először a gazdasági növekedés fenntarthatatlanságának kritikájaként néhány kutató használta (Kovács, 2006), azonban a mai napig nincs általánosan elfogadott definíciója (Kovács, 2007). Seligman (2002) az életminőség három szintjét különíti el, amelyet a boldogsággal azonosít. A boldogság- és a boldogságkeresés három szintje a fogyasztói boldogságideál (minél több élvezet keresése), a bevonódás, flow állapot, illetve az élet értelmének keresése (Arisztotelész-féle boldogságmeghatározás). Az első szint a „*pleasure*”, a *gyönyör*, az *élvezet szintje*, a *hedonikus boldogság*, amely önmagában még csak az ösztönös késztetések szintjének felel meg. A modern társadalom gyakran egyedül ennek a szintnek az elérését tekinti boldogságnak (ez magyarázza a drog, az alkohol stb. átmeneti csúcslélményét). A boldogság második szintje a *bevonódás*, az *elkötelezettség*, amikor az ember teljesen feloldódik, s a legmagasabb szintű élményt éli át a feladat teljesítése közben. Ezt az optimális élményt nevezi Csíkszentmihályi flow-élménynek, áramlatnak. A boldogság harmadik szintje az *értelmes élet*, a valódi boldogság, ami nem élmény, nem állapot, hanem aktivitás. Ezt a szintet az önelfogadás, az életcélok, a személyes növekedés, a másokkal való pozitív kapcsolatok és az autonómia jellemzik. Ez a

szint az előző szintektől lényegesen jobb egészségi mutatókkal jár együtt (Kopp–Martos, 2011).

Az életminőség egyaránt tartalmaz objektív és szubjektív elemeket (Kovács, 2006), és az összetevői lehetnek a testi/szomatikus faktorok (munkaképesség, funkcionális kapacitás, azaz fizikai teljesítmény), a pszichés faktorok (elégedettség, közérzet, önbecsülés, szorongás, depresszió) és a szociális faktorok (szabadidő, családi és társadalmi kapcsolatok). Egy másik vélekedés szerint az életminőség meghatározásában fizikális, mentális, szociális és spirituális dimenziót különíthetünk el. A fizikális dimenzió olyan funkcionális paramétereket foglal magában, mint például a mozgásos aktivitással kapcsolatos mindennapi tevékenységek, az önellátás megléte, az aktivitásbeli korlátozások, a betegség-specifikus tünetek vagy a fájdalom gyakorisága. A mentális dimenzió egy belső érzelmi-hangulati állapotot tükröz; a stressz, a szorongás, az érzelmi labilitás, a magatartáskontroll vagy a depresszió mérése a klinikai vizsgálatok részévé vált. A szociális dimenzió legfontosabb indikátora a társas integráció szintje, ezenkívül a spirituális dimenzió (a vallási közösséghez tartozás) is fontos egészségvédő faktor. A WHO életminőség-meghatározása hangsúlyozza, hogy a személyt kulturális és spirituális teljességében kell látnunk (Kopp–Pikó, 2006).

Az életminőség fogalmától elválaszthatatlan az *egészség* fogalma, amelyet ugyancsak nehéz objektíven meghatározni, mert összetett, többdimenziós és bonyolult lenne egy konkrét mutatóval mérni. Az Egészségügyi Világszervezet (WHO) 1946-os meghatározása szerint „az egészség a teljes testi, lelki és társadalmi jóllét, és nem egyszerűen a betegségek

vagy fogyatékosságok hiánya. Az egészségnek tehát több dimenziója van, ezek a testi, a lelki egészség és a társas-szociális, társadalmi egészség” (Kopp–Martos, 2011). Az életminőség-mutatók is jól követik az egészségi állapot három fő dimenzióját, a biológiai (testi, fizikai) struktúrát, a pszichés/mentális állapotot és a szociális/társas funkcionálást.

A WHO definíciója (1946) szerint tehát az egészség egyik dimenziója a *testi egészség*, amely a betegségtől mentes állapotot jelent, és idetartozik az egészségvédő életvezetés (rendszeres testmozgás, egészséges táplálkozás, megfelelő alvás, önkárosító magatartásformák elkerülése) (Kopp–Pikó, 2006). A pszichológiai egészség az általános jóllétet, önmagunk elfogadását, az intelligenciát, a jó memóriaműködést, a világos gondolkodási képességet, az eredményes megbirkózási készségeket, a bizalom képességét, a tartalmas emberi kapcsolatokat, az intimitás képességét, a nehéz helyzetekben tapasztalható erős szociális hálót jelent (Kopp–Pikó, 2006). A pszichológiai egészség és a mentális (lelki) egészség hasonló jelentéstartalommal bír. A legújabb WHO-meghatározás szerint a lelki (mentális) egészség a jóllét állapota, amelyben a személy megvalósítja képességeit, meg tud birkózni az élet stresszeivel, produktívan és eredményesen képes dolgozni, és hozzájárulni a közösség működéséhez. A pszichológiai vagy lelki (mentális) egészség szorosan összefügg a társadalmi-gazdasági tényezőkkel, mint a társadalmi-gazdasági helyzet, a végzettség, az etnikai, vallási hovatartozás, a kulturális, nemi és hivatásbeli azonosságtudat (Kopp–Pikó, 2006).

Az egyén egészsége és életminősége annak a kölcsönhatásnak a függvénye, hogy milyen módon váltja ki, illetve dol-

gozza fel életeseményeit és életkörülményeinek változását. Az életminőséget, testi-lelki-szellemi egészséget tehát több tényező befolyásolhatja, így például a *személyes hatékonyság*, amely azt a meggyőződést jellemzi, hogy mennyire érezzük magunkat úgy, hogy kezelni tudjuk a nehéz élethelyzeteket. A *kontrollvesztettség* érzése a tanult tehetetlenség állapotához vezethet, amelynek egyik megjelenési formája a depressziós tünetegyüttes. A *koherencia-érzés* a személynek az a hite, hogy a világ értelmes, megismerhető, befolyásolható. A *személyes célok és önszabályozás* arra utal, hogy a boldogság és a szubjektív jóllét állapota összefügg a megfelelő célok kitűzésével, megvalósításával. Az *együttműködés* az életminőség további meghatározó tényezője: az együttműködő, barátságos személyiség a konstruktív társas életvezetés egyik fontos feltétele. Az ellenséges magatartás azonban – többek között – a kardiovaszkuláris megbetegedések egyik rizikófaktor. A *megküzdés* a mindennapi stressz, a negatív érzelmek megfelelő szabályozása, intenzitásuk csökkentésének képessége. Az aktivitás a kezdeményező, aktív személyiség (extraverzió), a jóllét egyik fontos összetevője (Kopp–Martos, 2011).

Napjainkban a nemzetgazdaság egy bizonyos szintjéig valóban javult az emberek jólléte, azonban a fölött már egyáltalán nem javult sem az Amerikai Egyesült Államok, sem Nyugat-Európa lakosainak elégedettsége, jólléte. Sőt, az utóbbi évtizedekben a mentális panaszok a civilizált világban egyre gyakoribbá váltak, és ez az életminőség rosszabbodását eredményezi, főleg a társadalom viszonylag rosszabb helyzetű rétegeiben. Ezek a változások gyors pszichológiai válaszokat igényelnek, és gyakran az adaptáció nehézségeiből eredő egyensúlyvesztés pszichológiai és

élettani következményeit eredményezik. Az adaptáció zavarának jeleként kialakulhat a krónikus stressz állapota, a depresszió vagy a tanult tehetetlenség, a vitális kimerültség, a kontrollvesztés. Ezek a jelenségek az életminőség olyan fokú romlásával járnak együtt, amelyek alapvető szerepet játszanak a korai egészségromlásban és az idő előtti elhalálozásban.

A *depresszió* a „tanult tehetetlenség” modellje. Amennyiben az érzelmileg negatív helyzeteket aktivitáson keresztül kontrollálatlannak, megoldhatatlannak minősítjük, vagy azért, mert nem ismerjük a helyes megoldást, vagy azért, mert az ehhez szükséges cselekvésre nem érezzük képesnek magunkat, szorongással reagálunk. Ha ismételten nem vagyunk képesek a negatív helyzetek megoldására, a „tanult tehetetlenség” állapota alakulhat ki, amelyet a depresszió legjobb modelljének tekintenek. Kopp Mária (2006) szerint a stressz összefügg a depresszióval. A stressz mint kihívás alapvető a fejlődéshez, ha folyamatosan képesek vagyunk megbirkózni a nehézségekkel. Ezért a megbirkózás („coping”) a stressz ikerfogalma. A stressz akkor válik kórossá, ha nem vagyunk képesek megbirkózni az újszerű helyzettel, és ebben az esetben a krónikus stressz, a kimerülés fázisa egyértelműen károsító hatású. A depresszió kialakulásában a gyermekkori, családi háttér, az egyén megbirkózási képességei, szociális kompetenciája és az életesemények meghatározó szerepet játszanak. A tanult tehetetlenség lelkiállapota és élettani következményei magyarázzák, hogy a mai magyar népesség harmada szenved olyan, az életminőséget rontó tünetegyüttestől, amely a korai halálozás szempontjából is jelentős veszélyeztető tényező (Kopp, 2006).

A tanult tehetetlenség helyett a tanult leleményesség, a tanult erőforrás-gazdaság élményét kell elsajátítani már gyermekkorban, aminek a feltétele a bizalom és az együttműködés élménye és képessége. Ezzel összefüggésben említhető a *társadalmi tőke* fogalma, amely bizalmon és együttműködésen alapuló emberi kapcsolatok hálózatát jelenti, és amely jelentős társadalmi erőforrás, az emberi jóllét, boldogság lényegi összetevője. A legtöbb meghatározás a bizalmat tekinti alapvetőnek a társadalmi tőke szempontjából. A bizalmatlanság azonban rosszabb lelki egészséggel jár együtt: az alacsony bizalommal rendelkező emberek nagyobb valószínűséggel depressziósak (Kopp–Martos, 2011).

A hit és a vallási közösséghez tartozás pozitív, személyes elkötelezettségen alapuló formái ugyancsak jelentős egészségvédő faktort jelentenek. Kiemelhetők azok a vallási-kulturális erőforrások is, amelyek alapvetőek az egyén és a közösség megbirkózási készségeinek erősítésében. A globális fogyasztói kultúrával szemben az Istenbe vetett hit, a vallás, a spiritualitás, a közösségiség, az egyéni léten túlmutató pozitív célok lehetőségeit kínálják (Kopp–Martos, 2011), és a rendszeres vallásgyakorlók egészséglélektani védettségét is megerősítik (Székely–Lázár, 2013).

Ugyancsak a megküzdési mechanizmusokra tett javaslatot Kopp Mária és Skrabski Árpád (2007) tanulmánya, amely az egymástól gyakorlatilag külön fejlődő szociológiai, pszichológiai és egészségtudományi életminőség-kutatások főbb eredményeinek összegzését végezte el, illetve mindezek ismeretében kísérletet tett a mai magyar társadalom életminőség-vizsgálatára. A szerzők amellől ér-

velnek, hogy a nemzeti azonosságtudat fontos eszköz a társadalmi anómia elkerülésére, megszüntetésére, a magyar társadalom sokszínűségének értéként való megőrzése érdekében pedig a kettős vagy többes identitáskonstrukciókat kellene erősíteni.

A MATERIÁLIS ÉRTÉKEK HATÁSA AZ ÉLETMINŐSÉGRE

A 20. század gazdasági, ipari, anyagi fejlődése, a fokozódó „jólét” következtében a jóllét is növekedett, és a nemzetgazdaság bizonyos szintjéig valóban javult az emberek állapota, azonban a fölött már egyáltalán nem javult sem az USA-ban, sem Európában. Az utóbbi évtizedekben az adaptáció zavaraiából eredő mentális tünetek és panaszok a civilizált világ országaiban egyre gyakoribbá váltak, és az életminőség rosszabbodását tükrözik, főleg a társadalom viszonylag rosszabb helyzetű rétegeiben. Gregg Easterbrook több könyvében, például a *The Progress Paradox* (Fejlődési paradoxon) című kötetben elemzi azt a jelenséget, hogy „miközben az életfeltételek folyamatosan javulnak a nyugati társadalmakban, az emberek jelentős része egyre rosszabbul érzi magát” (Easterbrook, 2003). Kína fejlődésének példája is ezt mutatja: a gazdaság bővülése mellett a boldogság csökkenése következett be, vélhetően azért, mert a bővülés kiélezte a társadalmon belüli különbségeket (Kopp–Martos, 2011).

Kopp Mária és Martos Tamás (2011) kutatásukban ugyancsak megállapítják, hogy az anyagi helyzet, illetve a társadalmi státusz összefüggésben van mind a testi, mind a lelki egészséggel. „A magasabb jövedelműek, illetve a társadalmi értelemben magasabb pozíciókat betöltő sze-

mélyek és társadalmi csoportok elégedettebbek, boldogabbnak érzik magukat, és egészségi mutatóik is jobbak”. „A státusz/anyagi helyzet kapcsolata azonban nem lineáris: az anyagi jólét egy alacsony küszöbének elérése után a nagyobb gazdagság már alig jár együtt a jóllét, boldogság és elégedettség növekedésével.” A szerzők azt is kimutatták, hogy társadalmi szinten nem annyira a gazdagság abszolút mértéke az előrejelző tényező, hanem az egyenlőtlenség mértéke, azaz a relatív távolság (pozícióban vagy jövedelmekben) a társadalom alsó és felső rétegei között (Kopp–Martos, 2011).

A materiális és az immateriális értékek fontosságát vizsgálta Ingelhart centrum-periféria elmélete is (1977), amely szerint egy társadalom gazdasági foka ad magyarázatot a materiális és posztmateriális értékek fontosságára. Míg állítása szerint a fejletlenebb társadalmakban a materiális értékek (pl. magas jövedelem) dominálnak, egy bizonyos fejlettségi szintet elért ország esetén a posztmateriális értékeknek (pl. egészség, család, környezetvédelem stb.) kellene túlsúlyba kerülniük. Ennek a tételnek az alkalmazhatóságát a jelenkorra cáfolni látszanak azonban azok a vizsgálati eredmények, amelyek azt mutatják, hogy például hazánkban is a materiális értékek iránti igény általában jóval előkelőbb helyen szerepel a fontossági listán, mint a nem materiális értékek iránti (Márfi, 2007).

Az életminőség-kutatásokban megkülönböztetjük a szubjektív és az objektív oldalt. Az objektív tényezők az életszínvonal és a környezeti körülmények objektív mérésére terjednek ki, a szubjektív tényezők az életszínvonallal való elégedettség, elégedetlenség érzését vizsgálják. Objektív tényezők alatt az életszínvonal és az élet-

körülmények területének vizsgálatakor elsősorban a jövedelmi helyzetet, a munkaerőpiaci státust, a fogyasztási javakkal való ellátottságot és más hasonló, materiális jellegű indikátorokat értjük, vagy a nemzetközi összehasonlításoknál az egy főre jutó GDP-t, illetve a különböző nemzetgazdasági mutatókból készített indexeket, mint például a központi statisztikai adatokat, kérdőíves adatbázisokat (Márfi, 2007).

Sági Matild (2000) és Andorka Rudolf (1994) vizsgálatai szerint az objektív tényezők tekintetében Magyarországon nem túl ideális a kép: az életszínvonal relatíve magas, azonban a növekvő objektív mutatók ellenére az egészségi állapot nem javul olyan dinamikusán, mint a gazdasági helyzet. Az objektív statisztikák szerint ugyan jobban élünk, mint a volt szocialista országok zömének polgárai, de kevesebbet, rövidebb életet: a KSH adatai szerint a bruttó hazai termék volumenindexe az előző évekhez képest 1994 óta pozitív tendenciát mutat, és az egy főre jutó nettó nominál-átlagkereset, a reálkereset és -jövedelem is növekvő tendenciát jelez, utóbbi mutatóknál 1997 óta. Ezenkívül az is megfigyelhető, hogy nő a fogyasztás a legtöbb fogyasztói kategória alapján. Nemcsak az étel- és ital-fogyasztás terén ment végbe jelentősebb változás, hanem a tartós fogyasztási cikkek esetében is. Objektíve a háztartások felszereltsége javul, és az életszínvonal egyre magasabb lesz, azonban ezen cikkek beszerzése csak pillanatnyi örömet nyújt, hiányuk pedig a depriváció érzését idézi elő, illetve a növekvő jólét nem feltétlenül árulkodik javuló egészségről. Ezt mutatja többek között a születéskor várható élettartam is, amely pesszimista képet mutat Magyarországról. Az EU-átlagnál mind a férfiak,

mind a nők rövidebb életre számíthatnak (Márfi, 2007).

Az objektív mutatókhoz rendelt szubjektív mutatók esetében az derült ki, hogy a válaszadók életszínvonallal kapcsolatos elégedettségére erős hatást gyakorol a jövedelem, valamint a lakás és a munka, amiből arra lehet következtetni, hogy az emberek többsége az életszínvonalról elsősorban anyagi dimenzióban gondolkodik. A válaszokból az derül ki, hogy minél magasabb a megkérdezett jövedelme, annál elégedettebb az életszínvonalával. Emellett a lakás felszereltsége és értéke is hatást gyakorol a szubjektív életszínvonal megítélésére. A nem materiális tényezők közül jelentős hatása van az iskolai végzettségnek is az életszínvonallal való elégedettségre – hiszen hatással van a jövedelemre is –, ugyanakkor a kor, a nem és a családi állapot hatása nem szignifikáns (Márfi, 2007). A szerzők azonban azt is hangsúlyozzák, hogy a szubjektív életminőség hatása a boldogságra mindig kérdéses. Bár az életszínvonallal való elégedettségre hatással van a jövedelem, ez csak csekély mértékben befolyásolja a boldogságot. A legerősebb kapcsolatot a boldogsággal az eddigi élettől való elégedettség mutatja. Az is látható, hogy a tágabban vett életszínvonal nagyobb hatással van a boldogságérzetre, mint a jövedelem, a lakáshelyzet és a munka. Ugyanakkor a családi élet, illetve az egészség még az életszínvonallal való elégedettségnél is fontosabb tényező.

Kopp Mária, Székely András és Skrabski Árpád (2006a) kutatása szerint is a társadalmi-gazdasági helyzet – a nemzetközi mutatókkal összhangban – a magyar népesség életminőségének is alapvető meghatározója. A magasabb társadalmi-gazdasági helyzetű rétegekben még 65 éves kor felett sem romlik alapvetően az élet

minősége, ugyanakkor a legsó társadalmi-gazdasági helyzetű rétegekben már 45 év alatt is igen súlyos az életminőség-romlás. A gazdasági ágazatok közül, a férfiak között az egészségügyben, az oktatás-kultúra és a pénzügyekben dolgozók számoltak be a legpozitívabb életminőségről, míg a nők között az oktatás-kultúra területén dolgozók. A férfiak esetében a tanulók, a vállalkozók, a közalkalmazottak és az alkalmazottak depresszióértékei lényegesen jobbak az átlagosnál (legalább 30%-kal alacsonyabbak), a nők esetében ugyanezeket a csoportokat, valamint a gyeseen, gyeden lévőket jellemzi az átlagosnál legalább 30%-kal alacsonyabb depressziópontszám. A férfiak közül kiugróan leginkább az egészségügyben dolgozók, míg a nők esetében az oktatás-kultúra területén dolgozók érzik úgy, hogy az életnek van értelme, legkevésbé mindkét nemben a gazdasági területen dolgozók.

A GDP és az életminőség legfontosabb trendjeit Magyarországon az 1990 és 2010 közötti időszakban Kopp Mária vezetésével vizsgálták (Kopp–Martos, 2011). A szerzők megállapították, hogy a GDP az 1990-es évek eleji mélyponthoz képest folyamatosan nőtt 2009-ig, amikor a világgazdasági recesszió következtében visszaesett. A szubjektív egészség alakulásáról elmondható, hogy mind a férfiak, mind pedig a nők esetében növekvő tendenciát mutat, azaz egyre nagyobb azok aránya a felnőtt népességben belül, akik egészségi állapotukat összességében jónak minősítik. A boldogságszintről is megállapítható, hogy egybeesik a GDP növekedésével, azonban 2006-ban annak ellenére figyelhető meg egy jelentős visszaesés, hogy a GDP-ben ez a tendencia nem látható. Az általánosságban vett bizalom is jelentős

változáson ment keresztül az elmúlt húsz évben, és ez a változás éppen ellentétes irányú, mint a gazdasági fejlődés tendenciája. Az adatok arra utalnak, hogy a magyar társadalomban az emberekbe vetett bizalom mértéke a rendszerváltás óta folyamatosan csökken. A depresszivitás mértéke a bizalommal ellentétben kevert mintázatot mutat: a GDP növekedésével együtt visszaesett, majd növekedésnek indult: 1988-ban még csak a felnőtt népesség 2,7%-a panaszkodott súlyos, kezelésre szoruló depressziós tünetegyüttesről. Ez az arány 1995-ben már 7,1%-ra emelkedett, és ugyanezt az arányt találták a 2002-es felmérés során is, miközben összességében csökkent a depresszivitás mértéke. 2005–2006-ban a súlyos depressziós tünetekről beszámoló aránya tovább nőtt, 11,2%-ra. A szerzők megállapítják, hogy a magyarok általában depressziósbabak, mint más országok népei, azonban a leszakadó rétegekben, az állandó krónikus stressz, bizonytalanság állapotában élők között nagyon magas a negatív hangulati állapot és az ezzel együtt járó negatív életminőség.

A MAGYAR NÉPESSÉG LELKIÁLLAPOTÁT VIZSGÁLÓ KUTATÁSOK EREDMÉNYEI

A WHO szerint a 2000 utáni évtizedekben az egészségügy legsúlyosabb problémái a lelki betegségek, ezen belül is a depresszió és annak következményei lesznek. A mentális megbetegedések Európa egyik legnagyobb kihívását jelentik. Az európai lakosságnak több mint egyharmada szenved a mentális zavarok legalább egyikében (WHO, 2013; ÁSZ, 2012). A mentális zavarok, beleértve a depressziót, a szorongást és skizofréniát, számos európai országban – beleértve

Magyarországot is – a fogyatékoság és a korai nyugdíjba vonulás fő okait jelentik (WHO, 2013).

Magyarország számára a mentális és lelki egészség, megújulás, megerősödés és gyarapodás ügye nemzeti sorskérdés, határon innen és túl. Az Egészséges Nemzetért Népegészségügyi Program (2001–2010) és a Semmelweis-terv (2011) alapvető megállapítása, hogy a magyar lakosság lelki-mentális állapota nemzetközi összehasonlításban igen kedvezőtlen, jelentősen elmarad az ország gazdasági helyzete alapján várhatótól. A népesség jelentős részénél hiányzik a mindennapi élet kihívásaival, problémáival való lelki-szellemi megbirkózás, megküzdés (coping) képessége, és alacsony szintű a lelki ellenállás (reziliencia) képessége is. A lelki értékek elhanyagolása jellemző, széleskörűen elterjedtek a lelki-spirituális természetű problémák, a pszichés és mentálhigiénés zavarok. Olyan mértékű és tempójú a mindennapi élet és az értékek ártrendeződése, hogy a sodrás szabta irány kontrollálásához nagyfokú tudatosságra és szervezetségre van szükségünk. Látnunk kell a tényeket, és aktív szerepet, felelősséget kell vállalnunk az egyén és a közösség testi, lelki, mentális/szellemi és szociális egészségének fejlesztésében, helyreállításában.

A magyar lakosság testi és lelki állapotát, ennek pszichológiai és szociológiai háttértényezőit Juhász Pál kutatásainak folytatásaként Kopp Mária és Skrabski Árpád vezetésével 1983-ban, 1988-ban, 1994–1995-ben országos reprezentatív felmérések vizsgálták. A *Hungarostudy 2002 és 2005/2006* a fent említett kutatások folytatása volt (Rózsa et al., 2006; Kopp–Skrabski–Székely, 2006b). A vizsgálatok számot adtak a magyar népesség

egészségi állapotának alakulásáról, lehetővé téve a népegészségügyi szempontból legjelentősebb egészségproblémák és legfőbb befolyásoló tényezők rendszeres monitorozását.

A vizsgálatba bevont pszichológiai életminőség-mutatók a WHO Jólét Index, a Beck Depresszió Kérdőív, a reménytelenségskála, a szorongás-, a vitáliskimerültség-, a kompetencia- és az „élet értelme” koherenciamutató. Az egészséggel kapcsolatos életminőség-mutatók: az egészségi állapot önbecslése, a munkaképesség-csökkenés, a fájdalommal kapcsolatos korlátozottság, a munkaképtelen napok önbecslése, a betegségteher-index.

A kutatási eredmények bemutatják az anyagi helyzettel, a munkával, a lakással, a személyes kapcsolatokkal, az egészségügyi és társadalombiztosítási ellátással való elégedettség, valamint az életminőség pszichológiai és társadalmi-gazdasági háttértényezőinek nem és kor szerinti megoszlását. Külön elemezték a társadalmi-gazdasági helyzet, elsősorban az iskolázottság, az életkor és az életminőség legfontosabb összetevői közötti kapcsolatot.

A kérdőívek objektív és szubjektív összetevőket egyaránt vizsgáló kérdéscsoportokból álltak, mint a személyi adatok, a lakás és otthon, a munkahely, a háztartási adatok, a szülők adatai, az egészségre vonatkozó adatok, pszichológiai tényezők, a stressz és életcélok, az egészségmagatartás, a vallásosság, az etnikai hovatartozás (Kopp–Skrabski–Székely 2006b).

A Semmelweis Egyetem Magatartástudományi Intézete 2013-ban folytatta a vizsgálatokat. A kérdőíves felmérés fő célja, a 18 éven felüli magyar népesség bio-pszicho-szociális helyzetének jellemzése mellett, a 18–35 éves fiatal korosztály házassadási és gyermekvállalási hajlandó-

ságának felmérése, a legfontosabb tényezők feltárása volt. A 2000 fős lakossági minta Magyarország településhálózatát arányosan reprezentálta. A mintába kerülő személyek összetételi aránya a legfontosabb társadalmi-demográfiai mutatók szerint (nemek, életkori csoportok, iskolai végzettség, lakóhelytípus) megfelelt a teljes felnőtt népesség összetételének. A fő kérdőív kérdéscsoportjai a teljes felnőtt lakosság egészségi állapota és egészséggel kapcsolatos életminősége jellemzőinek feltárására irányultak, valamint az ezeket befolyásoló legfontosabb háttértényezőkre (demográfiai, szociális tényezők, az egészségmegtartás rizikó- és protektív faktorai), kiemelt szerepet szánva a családdal kapcsolatos attitűdöknek, értékeknek. A fiatalokra vonatkozó tematikus blokk azokra a kérdésekre koncentrált, amelyek mentén leírhatók a párkapcsolatok alakulásának jellemzői, a családtervezési mintázatok és gyermekvállalási stratégiák, valamint a családdal kapcsolatos attitűdök és értékek (Susánszky–Székely, 2013; Nemzeti Lelki Egészség Stratégia 2014–2020).

A 2013-ban alkalmazott kérdőív a következő skálákat tartalmazta (Susánszky–Székely, 2013): anómiaskála, aspirációs index, extrinzik célok, intrinzik célok, athéni inszomniaskála, alkoholizmust szűrő skála, a Beck-féle Depresszió Kérdőív rövidített változata. Cloninger-féle Temperamentum és Karakter Kérdőív (TCI) – önirányítottság-faktor, újdonságkeresés-faktor, kitartásfaktor. Család-munka egyensúly kérdőív, depresszióstigma kérdőív – észlelt és személyes stigma, elégedettségskála, életcél-kérdőív rövidített változata, énhatékonyság-skála, erőfeszítés–jutalom egyensúlytalanság-kérdőív – erőfeszítés, jutalom, túlter-

heltség, észleltstressz-skála, férfi és női nemiszerep-stressz kérdőív, házastársi-stressz-kérdőív, koherenciaérzés-skála, konfliktustaktika-skála, kötődéskérdőív – aggodalmaskodás, függőségtől való félelem, evészavarokra vonatkozó kérdőív, WHO általánosjóllét-skála.

A hazai és nemzetközi kutatások eredményei mind megerősítik a magyar lakosság gyenge mentális-lelki állapotát. A főbb megállapítások a következők:

– Az egyes országok általános boldogságát vizsgáló 2013. évi World Happiness Report adatai szerint Magyarország az étellel való elégedettség tekintetében 156 ország közül a 110. helyen található. Számos, sokkal szegényebb ország is jócskán megelőz minket. Európában csupán Bulgária, Macedónia és a kaukázusi országok állnak mögöttünk (Helliwell et al., 2013).

– A 2010-es Eurobarometer-felmérés adatai szerint az európai átlaghoz képest kevesebb magyar tapasztalta az „örömet”, „boldogságot” vagy a „teljes életet”.

– Az Állami Számvevőszék 2012-ben készült jelentése szerint a „hazai lakosság mentális-lelki állapota rosszabb az európai átlagnál” (ÁSZ, 2012).

– Az Ipsos nemzetközi közvélemény-kutató által, a Reuters megbízásából, 24 országban, 18 ezer ember megkérdezésén alapuló felmérés szerint a magyar az egyik legpegyeszmistább nemzet (Nemzeti Lelki Egészség Stratégia 2014–2020).

– A „65 év fölötti népesség körében a befejezett öngyilkosságokat illetően világviszonylatban a vezető helyen áll Magyarország” (Nemzeti Lelki Egészség Stratégia 2014–2020).

– A Semmelweis Egyetem Magatartástudományi Intézete által publikált *Magyar Lelkiállapot 2013* című egész-

ségpszichológiai tanulmánykötet szerint a „munkahelyi stresszt megélők száma 2006 óta 18-ról 29 százalékra nőtt”, és láthatóan a felsőfokú végzettség egyre kevésbé jelent garanciát ennek elkerülésére. Dr. Selye János kísérletei bizonyítják, hogy a tartós stresszbe az ember belebetegszik, majd belehal (Susánszky-Szántó, 2013).

– A Hofstede-féle vizsgálati módszerek szerint a bangladesi mutatók is jobbak a magyarokénál, melynek oka az ottani közösség összetartására vezethető vissza; Magyarországon az 1990-es éveket követően megnőtt az értékvesztett, anómiás állapot mértéke; tíz emberből nyolc azt mondja a felmérések szerint, hogy senki nem törődik a másikkal, ami szintén erős stresszfaktort jelent (Nemzeti Lelki Egészség Stratégia 2014–2020).

– A népesség jelentős részénél hiányzik a mindennapi élet kihívásaival, problémáival szembeni lelki-szellemi megküzdési (coping) és ellenállási (reziliencia) képesség, ezzel párhuzamosan a tanult negatív attitűdök, berögzülések és az önsorsrontó gondolkodásmód generációról generációra helyeződik át – ez, a legújabb kutatások szerint, nemcsak tanulás, hanem genetikai úton is öröklődik, illetve főlülírható.

– A gazdasági elmaradottság és a rendkívüli gyors társadalmi átalakulás miatt, Magyarország egyes megyéiben (Nógrád, Borsod-Abaúj-Zemplén) a lelki egészség mutatói jelentős rosszabbodást mutatnak: 7–10%-os volt a depressziós lelkiállapotú népesség arányának növekedése.

– A lelki-spirituális, pszichés-mentális, életvezetési krízis következményeként a magyarság egészében demográfiai krízis tapasztalható; a KSH adatai alapján Eu-

rópa és a világ egyik legalacsonyabb termékenységű országa Magyarország.

– A közép-európai egészségparadoxon meghatározó tényezője: nem önmagában a nehéz szociális helyzet, hanem a viszonylagos lemaradás szubjektív átélése erős jellemzője a magyar társadalomnak (Kopp–Skrabski, 2007).

– Az oktatási intézményekből hiányzik a stresszel való megküzdési képesség, a relaxáció, valamint az önálló, független, probléma- és konfliktuskezelő viszonyulás és gondolkodás kialakításának módszere (Nemzeti Lelki Egészség Stratégia 2016 – 2020).

KÖVETKEZTETÉSEK

A magyarság társadalmi és gazdasági felzárkóztatása elképzelhetetlen rossz pszichés-mentális állapotú és életvezetésű dolgozó emberekkel. Éppen ezért szükségesnek látjuk a jelenlegi folyamatba való beavatkozást, mert az objektív adatok kedvezőtlen képet adnak a magyar nemzet mentális és lelki egészségéről. Ennek legfontosabb eszköze és eleme a már működő szakmai szervezetek és lelki segítő szolgálatok szakmai támogatása néhány kiemelt, nemzetileg fontos magyar területen.

A litván uniós elnökség *Mental Health: Challenges and Possibilities* (Mentális egészség: kihívások és lehetőségek) című kiemelt konferenciájának összefoglaló következtetései (EC, 2013) a WHO Mentális Egészség Akciótervével (WHO, 2013) karöltve mutattak rá a legfontosabb kormányzati teendőkre. A dokumentum alapján a kihívások területei Magyarországra is érvényesek:

– A lakosság lelki jóllétét, a mentális zavarok megelőzését és a kockázati tényezők

csökkentését elősegítő beavatkozások nem kellően elérhetőek, különösen a sérülékeny csoportok számára, és az interszektorális együttműködés sem kellő mértékű. A prevencióra és lelkiegészség-promócióra az egészségügyi költségvetés túl kis hányada fordítódik. A szektorok közötti (egészségügyi, szociális, oktatási, foglalkoztatási, igazságügyi, belügyi, ifjúság és sport, innováció és kutatás, gazdasági stb.) együttműködés nélkülözhetetlen.

– A mentális zavarban szenvedők esélyegyenlőségének biztosítása, a szociális befogadás nehézségei, valamint az oktatás és a foglalkoztatás problémái, beleértve a fiatalok magas munkanélküliségi arányát.

– A lelki betegségek ellátásának és a kezelési rendszereinek hiányosságai: a rászorulóknak legalább 50%-a semmilyen kezelést nem kap, nincsenek elérhető szolgáltatások, valamint a meglévők fenntartása, fejlesztése is hátrányt szenved. Különösen a gyermekek és a serdülő és ifjúsági korosztály ellátása mutat nagy hiányosságot.

– Az emberi jogok kérdései: valamennyi EU-tagállam, így Magyarország is ratifikálta az ENSZ Fogyatékkal élő személyek jogairól szóló egyezményét, amely szerint a visszaélés lehetőségei, a diszkrimináció kockázata a mentális problémákkal élőkénél nagyobb, a szociális befogadás kisebb.

– A megfelelő számú és képzettségű szakember és gondozó (humán erőforrás) biztosítása valamennyi EU-s országban problémát jelent, amely nélkül az ellátást vagy a stratégiákat nem lehet kivitelezni.

– Jellemző a megfelelő információk hiánya a lelki folyamatok, valamint a mentális betegségek és ellátásuk területén. Valamint kiemelten fontos e területek kutatási igénye és szükségessége.

JEGYZETEK

- ¹ Jelen tanulmány bővebb változata a Nemzetstratégiai Kutatóintézet *Annales 2018* című kiadványában jelent meg. A tanulmányban bemutatott kutatások és eredmények a Nemzetstratégiai Kutatóintézet által bonyolított EFOP-1.12.1-17-2017-00003 azonosító számú, „Makroregionális kutatások a Kárpát-medencében a közösségfejlesztés és társadalmi felelősségvállalás megerősítése érdekében” projekt tevékenységeihez kötődnek.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- ÁSZ (2012): *Jelentés a pszichiátriai betegellátás átalakításának ellenőrzéséről*. 1286. sz., Állami Számvevőszék, Budapest, <https://asz.hu/storage/files/files/%C3%96sszes%20jelent%C3%A9s/2012/1286j000.pdf?ctid=728>.
- EC (2013): Lithuanian Presidency conference. „*Mental Health: Challenges and Possibilities*” Conclusions. Vilnius, https://ec.europa.eu/health/sites/health/files/mental_health/docs/ev_20131010_mi_en.pdf.
- Egészségügyi Minisztérium (2001): *Egészséges Nemzért Népegészségügyi Program 2001–2010*. Egészségügyi Minisztérium, Budapest.
- Easterbrook, Gregg (2003): *The Progress Paradox. How Life Gets Better While People Feel Worse*. Random House.
- Fekete Zsuzsa (2006): Életminőség-koncepciók, definíciók, kutatási irányok. In: Utasi Ágnes (szerk.): *A szubjektív életminőség forrásai. Biztonság és kapcsolatok*. MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest, 277–301.
- Helliwell, John – Layard, Richard – Sachs, Jeffrey (eds.) (2013): *World Happiness Report 2013*. UN Sustainable Development Solutions Network, New York.
- Kopp Mária (2006): Az életminőség-kutatás jelentősége a népesség jóllétének vizsgálata céljából: interdiszciplináris modell. In: Kopp Mária – Kovács Mónika Erika (szerk.): *A magyar népesség életminősége az ezredfordulón*. Semmelweis Kiadó, Budapest, 2–9.
- Kopp Mária (szerk.) (2008): *A magyar lelkiállapot*. Semmelweis Kiadó, Budapest.
- Kopp Mária – Martos Tamás (2011): *A magyarországi gazdasági növekedés és a társadalmi jóllét, életminőség viszonya*. Magyar Pszichológiai és Egészséglélektani Társaság, Jövő Nemzedékek Állampolgári Biztosa, Budapest, http://ess.tk.mta.hu/wp-content/uploads/2013/04/kopp_gazdasagi_novekedes.pdf.
- Kopp Mária – Pikó Bettina (2006): Az egészséggel kapcsolatos életminőség pszichológiai, szociológiai és kulturális dimenziói. In: Kopp Mária – Kovács Mónika Erika (szerk.): *A magyar népesség életminősége az ezredfordulón*. Semmelweis Kiadó, Budapest, 10–19.
- Kopp Mária – Skrabski Árpád (2007): Magyar lelkiállapot az ezredforduló után. *Távlatok*, www.tavlatok.hu/86/86kopp_skrabski.pdf (Letöltés: 2018. február 15.).
- Kopp Mária – Skrabski Árpád – Székely András (2006a): Társadalmi-gazdasági helyzet, aktivitás és életminőség. In: Kopp Mária – Kovács Mónika Erika (szerk.): *A magyar népesség életminősége az ezredfordulón*. Semmelweis Kiadó, Budapest, 273–288.
- Kopp Mária – Skrabski Árpád – Székely András (2006b): Az életminőség nemi, életkor szerinti és területi jellemzői a magyar lakosság körében a Hungarostudy 2002 vizsgálat alapján. In: Kopp Mária – Kovács Mónika Erika (szerk.): *A magyar népesség életminősége az ezredfordulón*. Semmelweis Kiadó, Budapest, 84–105.
- Kovács Balázs (2007): Életminőség, boldogság, stratégiai tervezés. *Polgári Szemle*, 3. évf., 2. sz.
- Kovács József (2006): Életminőség a bioetika szempontjából: elméleti problémák. In: Kopp Mária – Kovács Mónika Erika (szerk.): *A magyar népesség életminősége az ezredfordulón*. Semmelweis Kiadó, Budapest, 20–24.
- Márfi András (2007): A szubjektív életkörülmények társadalmi-gazdasági összefüggései. In: Utasi Ágnes (szerk.): *Az életminőség feltételei*. MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest, 6–23.
- Nemzeti Erőforrás Minisztérium (2011): *Semmelweis Terv 2011*. Nemzeti Erőforrás Minisztérium Egészségügyért Felelős Államtitkárság, Budapest.
- Nemzeti Lelki Egészség Stratégia 2014–2020* (2014). Szakpolitikai stratégia tervezet, <http://mokskanzen.hu/admin/data/file/20160429/nemzeti-lelki-egeszseg-strategia.pdf>.
- Rózsa Sándor – Réthelyi János – Stauer Adrienne – Susánszky Éva – Mészáros Eszter – Skrabski Árpád – Kopp Mária (2006): A Hungarostudy 2002 országos reprezentatív felmérés tervezé-

- se, statisztikai módszerei, a minta leíró jellemzői és az alkalmazott kérdőívek. In: Kopp Mária – Kovács Mónika Erika (szerk.): *A magyar népesség életminősége az ezredfordulón*. Semmelweis Kiadó, Budapest, 70–82.
- Seligman, Martin (2002): *Authentic Happiness*. Free Press, New York.
- Skrabski Árpád (2013): *Társadalmi tőke és egészségi állapot az átalakuló társadalomban*. Hét szabad művészet könyvtára, Budapest.
- Susánszky Éva – Szántó Zsuzsa (szerk.) (2013): *Magyar lelkiállapot 2013*. Semmelweis Kiadó, Budapest.
- Susánszky Éva – Székely András (2013): A Hungarostudy 2013 felmérés módszertana. In: Susánszky Éva – Szántó Zsuzsa (szerk.): *Magyar lelkiállapot 2013*. Semmelweis Kiadó, Budapest, 13–20.
- Székely András – Lázár Imre (2013): Vallásosság és kötődés. In: Susánszky Éva – Szántó Zsuzsa (szerk.): *Magyar lelkiállapot 2013*. Semmelweis Kiadó, Budapest, 63–76.
- WHO (2013): *Mental Health Action Plan 2013–2020*. World Health Organization, http://apps.who.int/iris/bitstream/10665/89966/1/9789241506021_eng.pdf (Letöltés: 2018. február 15.).
- WHO (2013): *The European Mental Health Action Plan*. Regional Committee for Europe Sixty-third session, 16–19 September, www.euro.who.int/__data/assets/pdf_file/0004/194107/63wd11e_MentalHealth-3.pdf?ua=1 (Letöltés: 2018. február 15.).

Oleksandra Ashcheulova

Mechanism of Restructuring the Company As Part of Its Innovation Strategy

SUMMARY

Research on company restructuring mechanisms is of strategic significance for innovation and investment development. Research has improved: scholarly and methodological approaches to the formation of enterprise restructuring mechanisms reflect modern innovation and investment development in Ukraine's economy. The key elements of restructuring include: types, strategies, methods, tools and levers. As among the various organizational and financial methods of company restructuring, corporate structuring is of outstanding significance, this research focuses on this particular method. It has also been revealed that the top 5 companies with the highest innovation indices described in this paper work in the logistics, engineering, pharmaceuticals and energy sectors.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: O3, G34, O12

Keywords: restructuring, company, integration, corporatization, innovation index

INTRODUCTION

The need to increase the efficiency of restructuring measures at the national business entities, in particular in the context of innovation and investment development of Ukrainian companies, necessitates studying the application of the most recent restructuring forms of company management in terms of the post-crisis operation of Ukrainian economic system.

The purpose of this research is to systematize the existing approaches to restructuring, and to develop methods, tools, mechanisms for the restructuring of state-owned companies in order to boost innovation and investment; to prove the effectiveness of the corporate structuring method as a restructuring form in the management system of national companies (in particular, in the context of innovation and investment development); and to substantiating the author's expectations regarding the directions of improving companies' efficiency

OLEKSANDRA ASHCHEULOVA, PhD in Economics, Associate Professor, National Technical University "Dnipro Polytechnic", Kyiv, Ukraine.

on the basis of restructuring under modern economic conditions.

Novelty in the research. This research has improved:

- the scholarly and methodological approaches to the mechanism of enterprise restructuring, in order to reflect the modern conditions of innovation and investment development in Ukraine's economy in comparison to the prevailing approaches and the key elements of restructuring implementation, which include types, strategies, methods, tools and levers.

- As among the various organizational and financial methods of company restructuring, corporate structuring is of outstanding significance, this research focuses on this particular method.

COMPANY RESTRUCTURING MECHANISMS

Based on the definition of the term “restructuring” provided in this research, its key element is a particular mechanism (see Figure 1). In this context, one of the main elements of such a mechanism is strategic and operative restructuring. It is necessary to point out that development in the world economy, including Ukraine, should be oriented towards the strategic restructuring of national enterprises and companies. Operational restructuring can be part of a general strategy for the development of companies and their associations, because it should focus on the needs and commercial interests of the relevant corporate structure.

While making decisions on the use of strategic and operative restructuring, top managers and owners of economic entities must understand their advantages and disadvantages. The advantages of strategic

restructuring include the following: influence on all spheres of company operation without any exceptions; the formation of new, more efficient organizational, management and production structures for business entities; long-term competitive advantages; synergy from implementation. At the same time, strategic restructuring has some disadvantages, in particular: the conditions of implementation; complexity; the cost of implementation; considerable demand for specialised staff, mainly top managers – often the attraction of external specialists. The benefits of operative restructuring are as follows: fast implementation; relative simplicity; targeted influence by developed restructuring measures; a relatively low cost. The negative sides of operative restructuring are: the possibility to get negative consequences due to incoherence of employees' actions; relatively weak influence of restructuring measures on the company as the whole; the complexity in priorities determination while restructuring implementation because of a considerable rate of deficit in financial resources.

The method of corporate structuring should be classified among the organizational methods of restructuring. Thus, in her research on the method of corporate structuring as a form of restructuring the business processes of integrated and other companies, Yu. Mordvytska proves that highly competitive national corporations, and their subdivisions, own enormous resources that can be channelled into innovation and investment development to improve the national economy (Mordvytska, 2016a; 2016b). The maximum potential of such a method of restructuring for the companies during all stages of their life cycles has also been identified.

One cannot ignore the effectiveness of financial methods in the context of restructuring, such as the optimization of pricing and taxation. Yu. Mordvytska in her studies on the effectiveness of transfer pricing in companies (Mordvytska, 2016) clearly shows the relevant arguments and calculates the economic effect of the implementation of such restructuring measures.

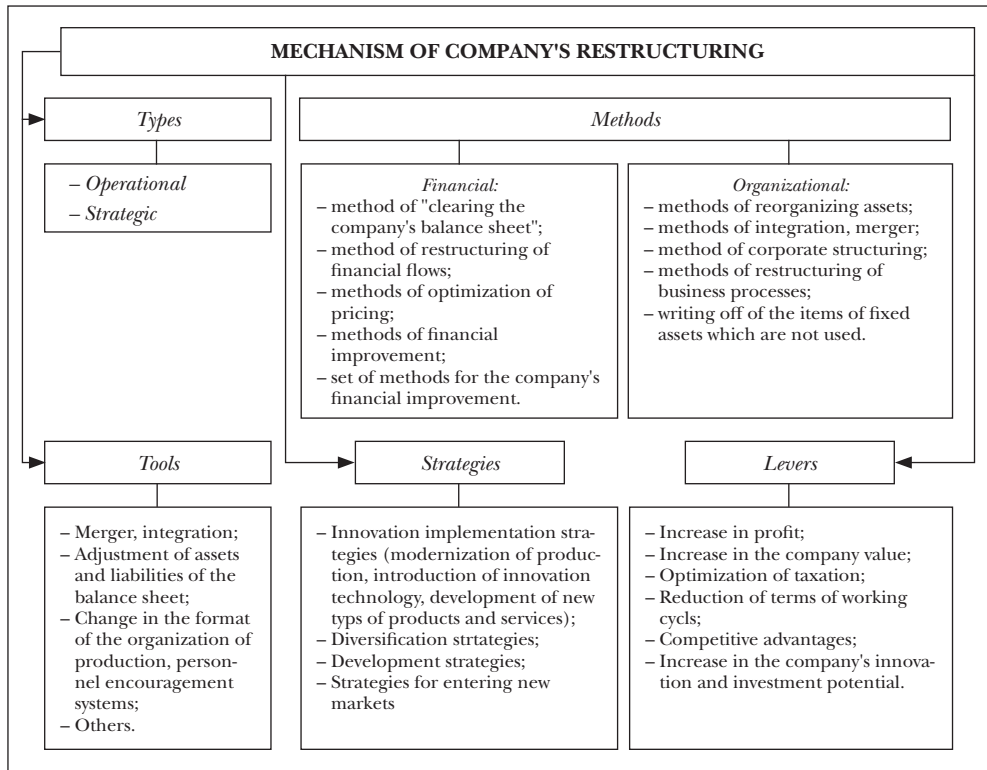
In the context of the restructuring mechanism, special focus needs to be placed on the characterization of the company in terms of innovation and investment development of the country's economy, and on the appropriate restructuring strategies. The strategies of

innovation implementation are the most important and should be adapted to the economic entities in all stages of their life cycles. The key strategies are:

- the modernization of production;
- innovative technology implementation;
- the development of new types of goods and services.

The group of strategies provided in the study allows in-depth restructuring at the company by choosing one of the ways that need more changes in order to achieve the overall objective and the set of goals during a certain stage of the company's life cycle.

Figure 1: Mechanism of company restructuring in terms of innovation and investment development of the country's economy

Source: Edited by the author

The characteristics of company restructuring mechanisms in terms of innovation and investment development of the country's economy and the tools that economic entities can use for their restructuring need to be studied (see Figure 1). The number and establishment of the appropriate set of tools restructuring depend on several factors, namely:

- the current phase of the company's life cycle;
- use of the appropriate type (sub-type), strategy (set of strategies), method (set of methods) of restructuring;
- the specific nature of financial and operational activities;
- the peculiarities of influencing external and internal environment factors;
- the quality of the operation of state and municipal authorities in innovation and investment development in the country's economy.

In order to emphasize the priority of corporate structuring methods in company restructuring, primary attention needs to be paid such tools as takeover and integration.

During the discussion of the levers that can be used in company restructuring and the separation of structuring methods as priority for the business entities in terms of the transformation of the Ukrainian economic system, the emphasis is placed on the development and maintenance of competitive advantages and on the increase of innovation and investment potential of the company. The competitive advantages and the development and implementation of innovation based on the optimization of their investment support provide the company with the opportunity to implement effective restructuring regardless of both the

particular life cycle stage it is undergoing and the influence of external and internal factors.

In general, the positive effects of restructuring are aimed at improving the key operating and financial performance of companies; financial improvement; improvement of the level of attractiveness for investors, expanding its external financing, opportunity to develop and implement innovative technologies, solutions, know-how in operational activities, etc.

A forecast and the optimization of the growth rates in the capital investments channelled into restructuring and in the volumes of financing innovation in the economy should be performed by finding the ideal method of increasing the volume of capital investments in restructuring that leads to an increase in companies' investments in innovation.

Regarding the trends related to both capital investment in company restructuring and business entities' expenditure on innovation, the significance of Spearman's rank correlation coefficient is recommended for the two trends singled out in this research. It is necessary to calculate the critical point 1 to check the zero hypothesis about the equality of the general coefficient of rank correlation at the level of significance α to zero.

$$T_{kp} = 2.776 \sqrt{\frac{1 - 0.77^2}{6 - 2}} = 0.88$$

As the coefficient shows a significant correlation of 0.88, it can be argued that there is a close correlation between investments and innovation. It should be noted that in order to find the ideal point of the ratio of investments in the restructuring and innovation of companies, it is

necessary to identify the optimal conditions of the equations:

$$X_1 - 2X_2 = 100000$$

$$X_1 + 5X_2 = 500000$$

where X_1 – companies' capital investments; X_2 – innovation.

The original problem turns into a maximization problem:

$$L1 = -x1 + 2x2 - 5 = \max$$

$$L2 = x1 + 5x2 + 5 = \max$$

$$x1 - 2x2 \leq 247894,$$

$$x1 \geq 0,$$

$$x2 \geq 0,$$

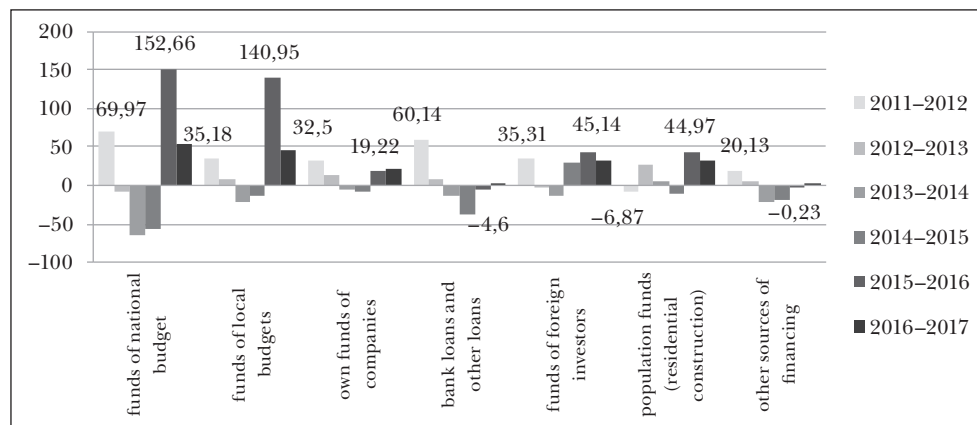
In order to build the feasible region, the relevant values $x1$, $x2$ are found from the system of linear equations: $X_1 = 214,285.8$ ths. UAH. $X_2 = 57,142.8$ ths. UAH.

A large part of investments in the category "Vehicles and equipment" is due to the growing number of logistics companies in Ukraine due to the active creation of the national market of logistics services and, in this context, the need for the modernization of terminals and other vehicles, including the warehouse and trade infrastructure used by the relevant companies

and enterprises in the process of their economic activity. Figure 2 shows the results of an analysis of the dynamics of capital investments by types of assets for 2010–2017.

The results of the statistical analysis indicate that based on the fact that most of the investments are made at the expense of companies' and organisations' own funds (most of which are part of the corporate structures of integration), it can be concluded that the directions and magnitude of the investment injection are currently being set by the owners of international corporations, with Ukrainian companies included as their part. The obtained data also suggests that innovation is financed mainly at the expense of companies' own funds. In general, the share of companies engaged in innovation in the period between 2013–2017 is rather small – ranging between 16.1% measured in 2015 (the minimum value) and 17.3–17.7% (measured in 2013 and 2017, respectively), which indicates the need to encourage innovation in national companies owned by the state.

Figure 2: Growth rates in capital investments in company restructuring assets types between 2010–2017 (%)

Source: The author's calculations based on data from the State Statistics Service of Ukraine, 2018

According to the results of the survey of the Forbes expert pool, in the ranking of innovative Ukrainian companies, with respondents from the Kyiv-Mohyla Business School, the SP Advisors investment company, the IBI-Rating ranking agency, the Integrites law firm, and KPMG as a representative of the ‘big four’, according to the level of uniqueness of products and business processes of companies, the most comprehensive complex assessment of the scale of product, marketing and managerial innovation taking into account the level of competitive advantage was received by PrivatBank, Yuzhmash, Nova Poshta (Forbes Ukraine, 2016).

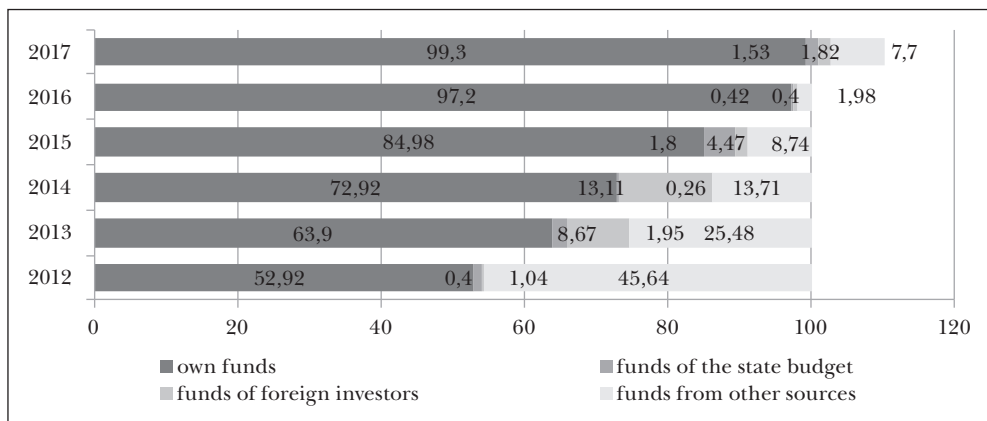
INDICES OF INNOVATION DEVELOPMENT IN UKRAINIAN COMPANIES

Forbes analysed the indicators of innovation development at the leading Ukrainian companies which actively implemented and funded innovation according to the ranking list provided by the publication. The sample of these indicators included: the costs of innovation activities

(I_{in_a}); the costs of creating an innovative product (I_{in_pr}); R&D expenses ($I_{R\&D}$); the investment costs of innovation financing (I_{fin_in}); and the costs associated with professional development and training of workers (I_{train} , Innovation development of the enterprise, 2016). This also applies to the identification of types and directions of the innovation development of national companies, which are also determined according to the needs of integrated companies in virtually all branches of the economy (see Figure 3).

In order to improve the reliability of the findings obtained from the analysis of innovation development in leading Ukrainian companies, weighted average values were used in the calculation of the index of innovation development, taking into account the weighting factors for each indicator. The expert estimation method is used to calculate the index of innovation development – formula 5 (see Figure 4), where n_i are indices of significance for the following factors of the innovation development index (calculated

Figure 3: Distribution of innovation financing resources, 2012–2017

Source: The author's calculations based on data from the State Statistics Service of Ukraine, 2018

Figure 4

$$I_in_dev = \frac{I_in_a \cdot n1 + I_in_pr \cdot n2 + I_{R\&D} \cdot n3 + I_fin_in \cdot n4 + I_{train} \cdot n5}{n1 + n2 + n3 + n4 + n5}$$

using the expert estimation method): n_1 (expenditures directed to the innovation activity) = 0.25; n_2 (expenditures used to create an innovative product) = 0.18; n_3 (R&D expenditures) = 0.15; n_4 (investment expenditures on financing innovative activity) = 0.25; n_5 (expenditures related to the employee's professional development and training) = 0.17 (innovation development of the enterprise, 2016).

Discussion. The indices of innovation development at Ukrainian companies and their associated businesses confirm the type of capital investments already introduced in the current research – logistic and agrarian companies. It seems that the companies that are parts of clusters of companies with the highest rate of innovation development belong to the corresponding corporate entities – groups that have a broad range of opportunities for innovation and that are able to accumulate a significant investment capital based on the consolidation of all types of corporate resources. This confirms the effectiveness of the new form of company restructuring – corporatization, which has the highest potential in the period of improving the national economy, and in particular in the innovation and investment context.

CONCLUSIONS

The results of the study have identified that under the modern conditions of in-

novation and investment development in the Ukrainian economy, the key element is increase in the efficiency of restructuring both on macro-economic and on micro-economic levels, including the privatization of companies in government and municipal ownership. Based on a critical study of the papers of Ukrainian and foreign scholars, this study has identified the essence of the term “restructuring”. It has also provided characteristic features of the overall objective and a set of goals within the restructuring of business entities, which undergo different stages during their life cycles (generation, growth, stability and decline). A company restructuring mechanism has been developed separately under the modern conditions of innovation and investment development in the country's economy. In addition, this research has also identified the characteristics of its components: the corporate restructuring method; the strategies of introducing innovation and diversification; the restructuring tools of takeover and integration; the levers of restructuring that are connected with the creation of competitive advantages and the increase of innovation and investment potentials for the company.

The study has also revealed that the directions of innovation and investment development in the national economy focus on the needs and interests of the owners of large international corporate entities – holdings and groups that direct the largest amount of investment

inflows into the activities of Ukrainian companies, in particular, into innovation development. It is proven that the results of the evaluation of the level of innovation development in companies by the indexation method enable us to predict trends in company innovation development. The sectors of the national economy that actively implement innovation and invest in innovation development are finance, logistics, pharmaceuticals, mechanical engineering and the new Ukrainian market – *e-commerce*. The companies of these industries have the highest indicators of innovation development and, accordingly, the prospects of development in the relevant markets in the years to come.

Further studies should focus on disclosing the problems of Ukrainian company restructuring, especially on the integration of the Ukrainian economy into the common European Economic Area.

REFERENCES

- Amsden, Alice – Kochanowicz, Jacek – Taylor, Lance (1994): *The Market Meets Its Match. Restructuring the Economies of Eastern Europe*. Harvard University Press.
- Arafiev, S. O. (2014): Enterprise Restructuring: Approaches, Essence, and Components. *Manager*, No. 2, 129–134.
- Carlin, Wendy – Mayer, Colin – Sinn, Hans-Werner – Grilli, Vittorio (1992): Restructuring Enterprises in Eastern Europe. *Economic Policy*, Vol. 7, No. 15, 346–348, <https://doi.org/10.2307/1344545>.
- Charap, Joshua – Zemplerova, Alena (1993): *Restructuring in the Czech Economy*. Working Paper No. 2, European Bank for Reconstruction and Development, London.
- Commander, Simon (1998): *Enterprise Restructuring and Unemployment in Models of Transition*. The World Bank, Washington, <https://doi.org/10.1596/0-8213-4168-5>.
- Djankov, Simeon – Murrell, Peter (2002): Enterprise Restructuring in Transition: A Quantitative Survey. *Journal of Economic Literature*, Vol. 40, No. 3, 739–792, <https://doi.org/10.1257/002205102760273788>.
- DTEK Holding (2016): *About DTEK Group*. www.dtek.com/uk/home.
- Filimonenkov, O. S. (2002): *Finance of Companies*. Kondor, Kyiv.
- Forbes Ukraine (2016): *Save the Future: The First Rating of Innovative Companies in Ukraine*. <http://forbes.net.ua>.
- Goldberg, Itzhak – Watkins, Alfred (2000): *Enterprise Restructuring*. The World Bank, Washington.
- Hoekman, Bernard M. – Pohl, Gerhard (1995): *Enterprise Restructuring in Eastern Europe: How Much? How Fast? Where? Preliminary Evidence from Trade Data*. World Bank Publications, Washington, <https://doi.org/10.1596/1813-9450-1433>.
- Innovation Development of the Enterprise (2016): *Methods of Evaluation of Innovation Development of Enterprise for Five Indicators*. http://pidruchniki.com/85846/ekonomika/metodika_ot-sinyuvannya_rivnya_innovatsiynogo_rozvitku_pidpriemstva_pyatma_pokaznikami.
- Kostiunik, O. V. – Nakonechna, A. A. (2016): Main Reasons and Peculiarities of Implementation of Ukrainian Enterprises Restructuring. *Scientific Journal of Kherson State University: Economics*, No. 17, 143–146.
- Montes-Negret, Fernando – Papi, Luca (1997): The Polish Experience in Bank and Enterprise Restructuring. *MOST: Economic Policy in Transitional Economies*, Vol. 7, No. 1, 79–104.
- Mordvytska, Yu. S. (2016a): Transfer Pricing in the Management of Corporate Logistics Business Processes. *Unyversytetskaja nauka-2016*, No. 3, 92–93.
- Mordvytska, Yu. S. (2016b): The Functional Approach to Improving the System of Logistics Business Processes Integrated Holdings. *Teoretychni i praktichni aspekty ekonomiky ta intelektualnoi vlasnosti*, No. 1, 61–65.
- Nova poshta (2016): *Business Clients*. <https://nova-poshta.ua/ru>.
- Prushkivskiy, V. G. (2008): *Restructuring of Industry in the Region: the Theory, Methodology, Practice*. Problemi ekonomiki promislovih regioniv, Harkiv.

- Regulations on the Procedure of Restructuring of Enterprises (2002): *Ofitsiyny visnyk Ukrainy*, No. 19.
- Samonis, Val (ed.) (1998): *Enterprise Restructuring and Foreign Investment in the Transforming East. The Impact of Privatization*. Routledge, London.
- Santarek, Krzysztof (2011): *Enterprise Restructuring and Improvement*. AIM 2011 Conference, Skopje, www.europe-aim.eu/wp-content/uploads/2012/07/Santarek-2011-Skopje-K.S.-2011_09_23.pdf.
- Savruk, O. I. (2010): *Models and Methods of Restructuring Companies in a Market Economy*. Kyivskyy natsional'ny yekonomichnyy un-t, Kyiv.
- SCM Group (2016): *Strategic Management*. www.scm-holding.com.
- SSSU (2018a): *Capital Investment Based on Types of Assets*. State Statistics Service of Ukraine, www.ukrstat.gov.ua.
- SSSU (2018b): *Sources of Innovation Activity Financing*. State Statistics Service of Ukraine, www.ukrstat.gov.ua.
- SSSU (2018c): *Net Profit (Loss) of Enterprises Based on Types of Economic Activity*. State Statistics Service of Ukraine, www.ukrstat.gov.ua.
- SSSU (2018d): *The Number of Legal Entities Based on Organizational Forms*. State Statistics Service of Ukraine, www.ukrstat.gov.ua.
- Stojčić, Nebojsa (2012): Patterns and Determinants of Enterprise Restructuring in Central and East European Countries. *Ekonomika misao i praksa*, Vol. 7, No. 2, 429–456.
- Tereshchenko, O. O. – Voloshaniuk, N. V. (2009): Financial Dominants of Enterprises Restructuring. *Financy Ukrainy*, No. 4, 82–90.
- Viatrovych, O. (2011): Restructuring as One of the Most Important Ways to Provide Enterprise Activity. *Economist*, Vol. 7, No. 297, 40–42.

Tóth Róbert – Gyurcsik Petronella – Túróczi Imre

A vállalati pénzügyi kultúra és innováció szerepe Magyarország versenyképességének javításában

The Role of Corporate Financial Culture and Innovation in Improving Competitiveness in Hungary

ÖSSZEFOGLALÁS

A 2007–2008-ban bekövetkezett globális pénzügyi válság felszínre hozta a rendszerszintű kockázatok kezeléséből fakadó problémákat, mikrogazdasági és makrogazdasági szinten egyaránt. Ezen időszak meglehetősen nehéz próba elé állította az egyes országok teljes gazdasági rendszerét, beleértve valamennyi gazdasági szereplő helyzetét is. A válság után bekövetkezett változások megfelelő tudatosságot, pénzügyi elhatározottságot igényelnek a piaci szereplőktől, amely gondolat elvezet a megfelelő szintű pénzügyi kultúra

és az innováció szükségességéhez. Összességében elmondható, hogy a pénzügyi ismeretek szintje, az innovációs képesség hatással van mind a vállalkozások, mind az egész nemzetgazdaság stabilitására, növekedési lehetőségeire és versenyképességére, így a pénzügyi kultúra fejlesztése kiemelt nemzeti érdek.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: O11, O44, G41

Kulcsszavak: pénzügyi válság, pénzügyi kultúra, versenyképesség, vállalkozások

TÓTH RÓBERT doktorjelölt, SZIE GSZDI, elemző közgazdász, Magyar Kereskedelmi és Iparkamara (toth.robort@mkik.hu), GYURCSIK PETRONELLA doktorjelölt, SZIE GSZDI, osztályvezető, Nemzeti Adó- és Vámhivatal (gy.petronella01@gmail.com), DR. TÚRÓCZI IMRE főiskolai tanár, Debreceni Egyetem, címzetes egyetemi tanár, SZIE (turoczi.imre@t-online.hu).

SUMMARY

The 2007-2008 global financial crisis exposed the problems arising from systemic risk management, on both a micro- and a macroeconomic level. This period was particularly challenging for the entire economic systems of the individual countries, including all the participants of the economy. Post-crisis changes require appropriate awareness and financial decisiveness from market operators, and this leads to the need for an adequate level of financial culture and innovation. Overall, the level of financial literacy and the capacity for innovation have an impact on the stability, potential for growth and competitiveness of the entire national economy. Therefore, improving financial culture is a key national interest.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: O11, O44, G41

Keywords: global financial crisis, financial culture, competitiveness, companies

BEVEZETÉS

Az elmúlt évtizedben a gazdasági élet szereplői, a jövő vállalkozói és a gazdasági szakemberek még mindig vissza-vissza-utalnak a válságra, annak tartós hatásaira, és figyelembe veszik, hogy a 2007-es válság egyaránt sok változást hozott a világ gazdaságban és Európában. Bod Péter Ákos (2018) könyvében a következőképpen utal erre a jelenségre: „Aztán beütött 2008 őszének válsága Európában, és különös erővel Magyarországon. Ezzel gyökeresen megváltoztatta a rá következő fiatal korosztály társadalmi kondicionáltságát: a mai egyetemi hallgatók úgy nőttek fel, hogy amióta a világ dolgairól hallanak, mindig valamilyen válságról van szó...”

De ezt erősíti Gary B. Gorton 2012-ben megjelent könyve is, aki írásában rávilágít arra, hogy a pénzügyi válság kirobbanása a közgazdász-társadalom többségét váratlanul, felkészületlenül érte. Megjegyzi továbbá, hogy „egy válság személyes átélését nem helyettesíti az, ha csak könyvekből olvasunk róla. Aki aktív résztvevője, átélője volt a krízisnek, vagy megtapasztalta annak negatív kihatásait, az másképpen fog ezután a pénzügyi válságokról gondolkodni...” (Gorton, 2012).

A 2008-as válság rávilágított arra, hogy a gazdaság szereplőinek változtatnia szükséges annak érdekében, hogy a jövőben elkerülhessünk egy hasonló méretű gazdasági recessziót. Ennek kulcsa lehet a pénzügyi magatartásban végrehajtandó változás, amely az ország versenyképességének javításában is meghatározó szerepet tölt be (Lentner, 2019). Mind a bankári tevékenységben, mind a vállalkozói magatartásban, mind pedig az állami szerepvállalásban tisztázni szükséges a felelősség kérdéskörét, valamint kiemelten fontos a felelős gazdálkodás, a felelős hitelnyújtás és a pénzügyi tudatosság erősítése.

A fentiekben megfogalmazott célok, vagyis a pénzügyi magatartásban szükséges paradigmaváltás elérése érdekében kiemelt feladatnak is tekinthető, egyben tanulmányunk további céljai a következők:

- felhívni a vállalkozások figyelmét, hogy az egyre gyorsuló ütemben, turbulens módon fejlődő pénzügyi és vállalkozói környezetnek megfelelő ismeretekre, innovációvezérelt gondolkodásmódra van szükségük;

- ösztönözni a vállalkozásokat, hogy a pénzügyi eredményekre való törekvés mellett kapjon szerepet az operatív mű-

ködéskésben a kockázatok azonosításának és mindenkorai mérséklésének, diverzifikálásának igénye;

- tudatosítani a vállalkozásokban, hogy tőkeszerkezetük optimalizálása kulcsfontosságú az eredményes működés tekintetében;

- rávilágítani arra, hogy a hiányos pénzügyi képzettség, a pénzügyi (szak)-ismeretek hiánya negatívan hat a vállalkozások jövedelmezőségére, és ronthatja a hatékonyságukat is, illetve jelentősen képes gátolni a cégek növekedését, beruházási döntéseit.

Tanulmányunk további célja megfogalmazni a versenyképesség és a pénzügyi kultúra összefüggéseit, ezzel alátámasztva a pénzügyi tudatosság makrogazdaságra gyakorolt kedvező hatásait. Ezenkívül kiemelt figyelmet fordítunk az innovációra mint versenyképességi tényezőre. Itt jegyezzük meg, hogy a munkánkat a szakirodalmi, elméleti áttekintés helyett az aktualitásokra és saját véleményünkre építjük.

A VERSENYKÉPESSÉG JAVÍTÁSÁNAK FELTÉTELEI

A magyar gazdaság versenyképességének fokozása kiemelt stratégiai célkitűzés, amely mind mikrogazdasági, mind makrogazdasági szinten értelmezhető. Ezen kiemelt kormányzati célkitűzés teljesítésében meghatározó szerepet tölt be a magyar tulajdonú kis- és középvállalati szektor. Tekintettel arra, hogy a hazai kkv-szektor gazdasági teljesítményt stabilizáló, kiegyensúlyozó szereppel bír, így annak széles körű támogatása a jövő egyik legfontosabb kulcskérdésének tekinthető. Minderre tekintettel kiemelt fontosságú ezen szektor mindenkorai fej-

lesztése, pénzügyi kultúrájának erősítése, a tágran értelmezett külső környezethez történő alkalmazkodásuk támogatása. Kiemelt feladat annak ösztönzése, hogy ezen gazdasági szereplők a termelési és/vagy szolgáltatásnyújtási tevékenységüket minél magasabb szinten, kimagasló minőségben végezzék, így biztosítva a magas hozzáadott érték generálását.

Napjaink gazdasági folyamataiban talán az egyik legfontosabb versenyképességi tényezőnek tekinthető, hogy egy gazdálkodó szervezetnek milyen hozzáadott érték előállítására képes egy vállalat, hiszen ezáltal nyílik lehetősége arra, hogy be tudjon lépni a hazai, illetve az uniós beszállítói – és ellátási – láncokba. A gazdasági versenyképesség további kritériumainak a gazdasági szereplők termelékenységét, hatékonyságát és pénzügyi tudatosságát tekintjük, valamint azon kompetenciájukat, hogy ezeket képesek legyenek – a kor technikai, társadalmi követelményeinek megfelelően – folyamatosan megújítani és fejleszteni.

Közismert, hogy a termelékenység alakulása sok tényező együttes függvénye, ezért annak növelése is soktényezős, komplex feladat. Ezért az egyes komponensek változása, változtatása nem elegendő, egyes elemek egyoldalú kiemelt kezelése akár kétélű fegyver is lehet, vagyis a termelékenység csak az egyes faktorkok közötti kölcsönhatások figyelembevételével javítható. Jó példa erre, hogy Magyarországon az elmúlt években hiába javulnak számottevően a makrogazdaság mennyiségi mutatói (foglalkoztatás, GDP, államadósság, munkanélküliség, beruházások volumene stb.), ha ezzel párhuzamosan nincs javulás a hatékonysági, tudatossági és intézményi tényezőkben, akkor a Globális Versenyképesség Index sem

tud számottevően pozitív irányba változni.

További versenyképességi tényezőknek tekinthető a tartósan magas növekedés, amelynek feltételeként az alábbiakat fogalmazzuk meg:¹

- nyitott, a világgazdaságba szervesen beintegrálódott gazdaságok (amelyek versenyképes, hatékony, a GDP növekedéséhez határozottan hozzájáruló exporttal, magas tökevonzó és -kihelyező képességgel, pozitív külkereskedelmi és folyó fizetési mérleggel rendelkeznek, amely pozitív fizetési mérleg képes kordában tartani az eladósodottságot);

- makrostabilitás (hosszú távon fenntartható, kiegyensúlyozott növekedés, relatíve kicsi eladósodottság és relatíve alacsony munkanélküliség);

- alacsony külső és belső eladósodás (azaz nem alakul ki az ún. ikerdeficit, amit nagyon nehéz és fájdalmas egyidejűleg kezelni);

- magas megtakarítási ráta a háztartásoknál (amely a növekedés mellett kedvezően hat az állami önfinanszírozásra, vagyis a stabilitásra, így csökkenti az ország kitettségét, külső sérülékenységet is);

- magas beruházási ráta (ami alapvetően a hazai forrásokon, a relatíve magas lakossági megtakarításokon alapul);

- az erőforrások piacvezérelteallokációja (az államnak határozott szerepe van a stratégiai célok kitűzésében, az ennek megfelelő szabályozórendszer kialakításában, sportnyelven szólva a futball szigorú játékszabályait a központi szabályozó alakítja ki, de a pályán már minden csapat a szabályoknak megfelelően, a legjobb tudása szerint maga futballozik, versenyez);

- rugalmas munkapiac (vagyis a bérek és a létszám függvényében meghatáro-

zott, hosszú távú egyensúlyi trendhez való visszatérés sebessége) (Pula, 2005);

- egyértelműen definiált a közjavak köre (amelyek a relatív fejlettséghez képest szociális biztonságot és fejlődési lehetőséget biztosítanak az egyének számára, akik ezáltal könnyebben azonosulnak a központi döntéshozattal; ezen szolgáltatások garantálásában fontos a közösségi beruházások szerepe, melynek kiemelt területei: infrastruktúra, egészségügy, oktatás, kutatás-fejlesztés);

- hiteles, áttekinthető, magas szakszerűséget képviselő, olcsó kormányzás;

- optimális, versenyképes adórendszer (amely a hatékonyságra, egyszerűsége és igazságosságra törekszik, amely az adóterhelés minimalizálásával segíti a növekedést, de mindezek ellenére képes biztosítani a szükséges állami bevételeket);

- tudatos vállalati kultúra, magas pénzügyi kultúra.

A versenyképesség jelentős javítása és a jelenlegi kedvező ütemű gazdasági növekedés fenntartása érdekében azonban komoly kihívásokkal kell szembenéznie a szektornak. Ilyen a jelenlegi gazdasági és társadalmi rendszereket érintő digitális transzformáció. Mindez egészen pontosan azt jelenti, hogy azon vállalatoknak, amelyek a mostani éles versenyben megfelelő pozícióban szeretnének maradni, változtatniuk szükséges számos, a vállalkozást érintő területen (beszerzés, értékesítés, logisztikai és szállítási folyamatok, CRM-rendszerek, vállalatirányítási rendszerek stb.). Azt mondhatjuk, hogy egy részben vagy egészében új üzleti modellel kell megjelenniük, amely segíti őket a versenyhelyzetük stabilizálásában, javításában.

Mindez szorosan összefügg az innováció folyamatos igényével, ami részben a fogyasztói szokások gyors átalakulása-

ra vezethető vissza. Az innovációs tevékenységek pedig tudatosságot, jövő- és teljesítményorientáltságot, pénzügyi és humántőke-erőforrást követelnek meg a vállalkozóktól, amelyek szintén nem kis kihívásnak tekinthetők.

A következő terület pedig éppen az előzőekre vezethető vissza: ma már látható, hogy sok esetben a növekedés gátja a megfelelő humán tőke rendelkezésre állása. Meg kell szólítani azokat a szakembereket, akik a mai kor elvárásainak megfelelő választ képesek adni. Ami pedig talán még fontosabb, az nem más, mint a munkavállalók megtartása, motiválása, fejlesztése. Ennek mindenképpen meg kell jelennie stratégiai szinten, hiszen máskülönben versenyképességi hátrányt jelent közép- és hosszú távon.

Amennyiben röviden jellemezni szeretnénk az aktuális magyar munkaerőpiacot, úgy fogalmazhatnánk: feszített munkaerőpiac jellemzi hazánkat. A legfrissebb KSH-jelentés szerint a júniusi-augusztusi időszakban a munkanélküliek átlagos létszáma 157 ezer fő, a munkanélküliségi ráta 3,4% volt, ami továbbra is rekordalacsony szintnek mondható. Az elmúlt években azt láthattuk, hogy az egyes kormányzati intézkedéseknek, a kedvező üzleti környezetnek és a világpiaci folyamatoknak köszönhetően fokozatosan mérséklődött a munkanélküliségi ráta. Azonban kijelenthető, hogy a munkaerőpiac jelenlegi tartalékai már csak nehezen strukturálhatók át, ami egyben azt is jelenti, hogy a munkanélküliség lassan csökkenhet tovább. Az elmúlt időszakban egyre több elemző és cégvezető kommunikációjában hangzott el, hogy a magyar munkaerőpiac mennyiségi korlátokba ütközik, azaz számos olyan terület mutatható ki, ahol munkaerőhiány van. A másik

fontos aspektus annak megvizsgálása, milyen minőségű a még rendelkezésre álló munkaerő. Hiszen látható, hogy egyre több olyan munkahely, pozíció születik, ahol a speciális szaktudás és tapasztalat nélkülözhetetlen (tudásalapú társadalom felé haladva ez még inkább előtérbe kerül). Egyre inkább az tapasztalható, hogy a nehezen foglalkoztatható és gyakran teljesen képzetlen munkaerőréteg maradt még szabadon – ami pedig egyértelműen magával vonja az oktatás felértékelődését, amelyet állami (szakpolitikai) szinten szükséges kezelni, de természetesen mikroszinten, a vállalkozásoknak is meghatározó szerep jut mindebben.

A fentieken túlmenően érdemes megvizsgálni azt is, hogy a fluktuáció mennyire van jelen a hazai munkaerőpiacon, és annak mértéke mennyire gyengíti a vállalkozások – a kisvállalkozások és a nagyobb cégek – működését, teljesítményét és hatékonyságát. A turbulensen változó üzleti környezetben, az egyre inkább kimutatható szakemberhiány miatt a tehetséges munkatársak megtartása a vállalati stratégia egyik központi kérdésévé vált. Egyre több munkavállaló számára fontos, hogy folyamatosan tanuljanak valami újat, ami egyben azt is jelenti, hogy a munkahelyeknek biztosítaniuk szükséges ezeket a munkavállalói elvárásokat. Vállalati beszámolók alapján megállapítható, hogy a „munkaerő-vándorlás” gondot jelent a vállalatok számára, ami arra kényszeríti a cégeket, hogy állandóan monitorozzák, miként minimalizálható a folyamat. Meglátásunk szerint a fluktuáció csökkentésének egyik lehetséges módja a különféle szakmai képzések lehetőségének biztosítása. A képzések egyrészt fejlesztik a munkavállalót, aki így hatékonyabban képes végezni a munkáját (egyben a vállalati

komplex hatékonyság is javulhat), ezáltal növekedhet a munkavállaló megbecsülése és bérezése is. A vállalati gyakorlat azt mutatja, hogy a munkavállalók akkor érzik a megbecsülést egy munkahelyen, ha a vállalat tudatosan támogatja a fejlődésüket. Álláspontunk szerint a specifikus képzések egyértelműen hozzájárulnak a vállalati kultúra erősítéséhez is, így egy tudatosan felépített humánfejlesztési stratégia rengeteg előnyt hozhat a vállalkozások számára.

A humán tőkével kapcsolatban pedig felmerül a generációváltás, utódlás kérdése is. E jelenség alapvetően a családi vállalkozásoknál okoz problémát. Ezen vállalkozások jelentős részét a rendszerváltás után alapították, így az akkori alapítók mára jórészt elérték a nyugdíjkorhatárt. A BGE Budapest LAB Vállalkozásfejlesztési Központ kutatásából kiderül, hogy az alapítók saját bevallása szerint a cégek valamivel kevesebb, mint harmadánál nincs kinek átadni sem a tulajdont, sem a vezetést, így nyugdíjba vonulásukkal várhatóan a cég is befejezi működését (Heidrich, 2018). De az utód(ok) meglelte ellenére sem biztosított a sikeres tulajdonos-, menedzsmentváltás, a családi vállalatok kétharmada nem éli túl a generációváltást (Konczosné-Kézai, 2018). Ez pedig nemzetgazdasági szempontból is súlyos következményekkel járhat. Kardinalis kérdés, amely meghatározza hazánk jövőbeni vállalati szerkezetét, teljesítőképességét. Látni kell, hogy a tudatosság, a megfelelő utód kiválasztása, a tapasztalatok és a vállalat-specifikus ismeretek átadása nagymértékben képes befolyásolni a jelenlegi vállalkozások jövőbeni teljesítményét. Minderre tekintettel, ezen kérdés célzott és irányított kezelése, menedzselése is létfontosságú. Ugyanakkor, ahol nem

megoldható a családon belüli utódlás, ott racionális döntés lehet a cégeladás. Ebben az esetben pedig finanszírozási forrást jelenthet az MFB Generációváltási Tőkeprogramja, amelynek célja, hogy a forráskiegészítő tőkeprogram révén segítse a cégfelvásárlások finanszírozását, és erősítse a hazai kkv-szektor M&A-aktivitását.²

Nemzetközi tapasztalatok alapján kijelenthető, hogy azok a vállalkozások (és nemzetgazdaságok), amelyek globális értékláncokba integrálódnak, és exportpiacra is termelnek, szolgáltatnak, sokkal versenyképesebbek, eredményesebbek, pénzügyileg stabilabbak. A hazai piac meglehetősen szűk, így a magyar vállalkozók alapvető igényei között meg kell hogy jelenjen az aktív exporttevékenység. Ezt pedig támogatni, ösztönözni szükséges, hiszen az exportpiacon megjelenő vállalkozások valószínűleg magasabb hozzáadott értéket állítanak elő, ami egyben együtt jár a magasabban képzett szakemberek alkalmazásával, tehát a tudással. A tudás pedig szintén versenyképességi tényező, és cél kell hogy legyen, hogy Magyarország is rövid időn belül tudásra és innovációra épülő gazdasággá váljon.

Meglátásunk szerint a hazai cégeknek szemléletváltásra van szükségük annak érdekében, hogy megtalálják a külföldi piacokban még kiaknázatlan lehetőségeket. Rengeteg kiváló, évek óta prosperáló, magyar tulajdonban lévő vállalkozás van a piacon, amelyek motiváció és ösztönzés hiányában eddig nem eszközöltek lépéseket a külföldi piacok felé. Azt gondoljuk, hogy a stabil gazdaságpolitika, az egyre inkább vállalkozóbarát üzleti környezet, a célzott kormányzati intézkedések a jövőben kellő ösztönzést adnak a hazai cégeknek az exportpiaci terjeszkedésre.

Kiemelendő továbbá, hogy napjainkban egy digitális transzformáció zajlik az üzleti világban is, így a vállalkozók egy része ma még keresi azokat az eszközöket, amelyekkel meg tud felelni a 21. század kihívásainak. Úgy gondoljuk, hogy innovációval, aktív stratégiával, magas hozzáadott értékkel és kiváló tudással a hazai cégek a jövőben jelentős növekedést realizálhatnak nemzetközi szinten.

Közismert tény, hogy azon vállalkozások, amelyek a hazai piacon túl a nemzetközi gazdasági folyamatoknak is aktív részesei, eredményesebben, hatékonyabban képesek folytatni működési tevékenységüket. Ahhoz azonban, hogy egy vállalat beszállítói pozícióba kerüljön, és esetlegesen az exportpiacon is megjelenjen, hatékonynak, jövedelmezőnek, értékteremtőnek és tanulásra képesnek is kell lennie egyszerre. Mindezen felül a termelékenység növeléséhez (Vakhal–Palócz, 2018) és gazdasági helyzetük optimalizálásához a mai kornak megfelelő technológia rendelkezésre állása szükséges, illetve elengedhetetlen, hogy legyenek olyan proaktív, a mai környezet kihívásaira nyitott cégvezetők, akik ezeket a technológiákat, innovatív megoldásokat hatékonyan tudják integrálni mindennapi tevékenységükbe.

Az exporttevékenységgel összefüggésben világítunk rá az árfolyam kérdésére, mely nem hagyható figyelmen kívül. Gyakran ismételt érv a nemzeti valuta folyamatos gyengülése kapcsán, hogy mindez előnyös a gazdaság számára, tekintve, hogy ösztönzi az exportot, munkahelyeket teremti, így hozzájárul a növekedéshez, összességében pedig javítja versenyképességünket. Napjainkban pedig éppen ez a tendencia figyelhető meg, vagyis a forint árfolyamának gyengülése. Ugyanakkor megjegyezzük, hogy

mindez elsősorban Magyarországtól független nemzetközi gazdasági folyamatokra vezethető vissza (Brexit, a kereskedelmi háború, az Európai Központi Bank új gazdaságélénkítő programja, a lassuló német ipari növekedés vagy éppen a német autóipar kedvezőtlen helyzete; de olyan további nemzetközi folyamatok is hatással lehetnek, mint a világgazdaság bővülésének lassulása, az új Európai Parlament és az Európai Bizottság felállása, az új uniós költségvetési ciklus, az amerikai elnökválasztás, az euróövezetben tapasztalt gazdasági gyengélkedések, az olajpiaci helyzet stb.). Itt szeretnénk rávilágítani két dologra: egyrészt az export tekintetében érdemes mindig megvizsgálni azt is, hogy az exportált terméknek mekkora az importigénye (hiszen a gyenge árfolyam drágítja az importot), tekintve, hogy az a végső eredményre jelentős hatást gyakorol. Másrészt tudatosítani kell a vállalkozásokat a tekintetben, hogy az exporttevékenység során ne az árfolyam legyen az elsődleges motivációs tényező. Sokkal inkább arra kellene ösztönözni őket, hogy folyamatosan legyen olyan termékük és/vagy szolgáltatásuk, amelyekre – függetlenül az éppen aktuális árfolyamtól – nemzetközi szinten igény van.

A vállalatok versenyképességére hatással van a pénzügyi és vállalkozói kultúra is, így fejlesztése kiemelkedő fontosságú napjainkban, hiszen a gazdaság szereplői kizárólag megfelelő minőségű és mennyiségű információ birtokában képesek felelős döntéseket hozni. Végső célként megfogalmazható, hogy a magyar üzleti szféra pénzügyi tudatosságának szintje rövid időn belül nemzetközi összehasonlításban az élmezőnybe kerüljön.

További korlátozó tényezőnek a hazai kkv-szektor alacsony termelékenysége te-

kinthető. Fontos rávilágítani arra, hogy mindez jelentős növekedési tartalékként értelmezhető a magyar gazdaságban. Nézzük meg részletesebben, miért is fontos a szektor produktivitása. Annak ellenére, hogy ez a szektor adja a teljes foglalkoztatás mintegy 73 százalékát, a GDP-nek csupán az 50 százalékát állítja elő, és az exportból csak 20 százalékban részesülnek a hazai kkv-k. Megjegyezzük továbbá, hogy az átlagos magyar kis- és közepes vállalkozások termelékenysége egyharmada a nagyvállalatokénak. Hazánkban a nagy méretű, multinacionális cégek termelékenysége több mint másfélszerese a hazai átlagnak, miközben a számarányában meghatározó, 9 főnél kisebb, szinte teljes mértékben magyar tulajdonú kisvállalkozások termelékenysége a hazai átlag fele, az egyfős mikroállalkozásoké pedig ennél is kisebb. Mindezt tekintve, a hazai és a külföldi vállalkozások vonatkozásában a termelékenységi különbség többszörös (3-4-szeres) is lehet. Megjegyezzük, hogy Európában nálunk az egyik legnagyobb a termelékenységi szakadék a nagyvállalatok és a kkv-k között. A kkv-k termelékenységi problémáit szemléltetik az alábbi összehasonlító adatok: a kkv-k számaránya és az ott foglalkoztatottak aránya az összes foglalkoztatottnak belül nagyjából azonos az Európai Unióban és hazánkban. Ám uniós átlagban a kkv-k a hozzáadott érték 56%-át termelik, míg nálunk a GDP mintegy 40%-át. Az EU-ban a nettó árbevétel 56%-a, nálunk 42%-a származik a kkv-szektorból. Az Európai Unióban az összexport több mint 50%-a, Magyarországon alig több, mint 20%-a, az innovációk kevesebb mint 10%-a kötődik hozzájuk. Az EU-ban a beruházások valamivel több, mint 40%-a, nálunk 30%-a kapcsolódik hozzájuk. A fentiekben túl so-

katmondó az is, hogy a magyar kkv-k átlagos hozzáadott értéke nem éri el az uniós átlag felét. Egy német mikroállalkozás termelékenysége legalább a négyszerese egy hasonló hazainak. A V4-ekkel való összehasonlításban is sereghajtók vagyunk, a hazai kkv-k termelékenysége több mint 10%-kal alacsonyabb, mint a V4-es társaiké.

Mindez azt jelzi, hogy ezen a területen számos beavatkozási cselekvésre lenne szükség. Ezt igazolja többek között, hogy a Magyar Nemzeti Bank versenyképességi programjának is egyik fontos részét képezi a kkv-szektor termelékenységének javítása. Az MNB tanulmánya szerint évi 6 százalékos növekedéssel 2030-ra kétszeresre csökkenthető a mostani különbség a kkv-k és a nagyvállalkozások termelékenysége között. A termelékenység javítása többek között a technológiai készség és képesség javításával, az innovációs tevékenység fokozásával, valamint a humán tőke képzettségének javításával érhető el. Ezen a területen mihamarabbi lépések eszközölésére lenne szükség, tekintve, hogy amennyiben a szektor termelékenysége elérné a régió átlagát, és így közelebb kerülne a nagyvállalatokéhoz, akkor mindez 3-5 százalékkal növelné a magyar bruttó hazai terméket (az MNB számítási alapján).

Érdemes rávilágítani egy további tényezőre, ami szintén összefüggésben áll a termelékenységgel. A magyar gazdaság növekedését, a vállalkozások prosperitását a rendelkezésre álló munkaerő is jelentősen befolyásolja (lásd fentebb). Ma már egyértelmű, hogy mindezt nem az alacsony bérekkel lehet elérni, sőt éppen ellenkezőleg: az sok esetben már a termelékenység gátját is jelenti (a bérnyomás miatti fluktuációt tekintve).

A PÉNZÜGYI KULTÚRA FEJLESZTÉSÉNEK CÉLJAI

A pénzügyi kultúra folyamatos fejlesztése egyre gyakrabban megfogalmazott célkitűzés a nemzetgazdaságokban, így hazánkban is, ahol a 2017-ben meghirdetett „Pénzügyi tudatosság fejlesztésének stratégiája” konkrét célokat, hozzájuk kapcsolódó cselekvési terveket fogalmaz meg, és szervezeti keretet ad a lakosság pénzügyi kultúrájának fejlesztéséhez, hiszen a pénzügyi kultúra szintje, annak minősége valamennyi gazdasági szereplő közös érdeke (Tebeli, 2018). Az elmúlt néhány évben számos nemzetközi tudományos tanulmány alátámasztotta, hogy a pénzügyi kultúra minőségének javítása nemcsak a háztartások és a vállalkozások, hanem az állam érdeke is, hiszen azok a nemzetgazdaságok, amelyek magasabb szintű pénzügyi kultúrával rendelkeznek, többnyire versenyképesebb – így a nemzetközi versenyképességi listákon is előnyösebb – pozícióban helyezkednek el (Tóth et al., 2018). Érdemes továbbá rávilágítani arra is, hogy a magasabb szintű pénzügyi kultúrával rendelkező háztartások és gazdálkodó szervezetek nagyobb valószínűséggel kerülnek el azokat a pénzügyi döntéseket, amelyek hátrányosak számukra, és hoznak inkább olyan gazdasági – és pénzügyi – döntéseket, amelyek pozitív hatást gyakorolnak a vállalkozás működésének egészére. Mindez pedig áttételesen hozzájárul az adott ország pénzügyi rendszerének stabilitásához, valamint az államháztartás bevételeinek növeléséhez a pénzügyi kultúra részének tekinthető adótudatosság erősítése révén (Sinkáné, 2018). A fentiekből látható, hogy a magánszemélyek pénzügyi tudatosságát

nem lehet elválasztani a cégvezetők tudatosságától, azokat érdemes együtt vizsgálni. Összességében tehát kijelenthető, hogy Magyarország stabil, fenntartható gazdasági növekedéséhez, versenyképességének fokozásához pénzügyileg tudatos, széles körű és a mai kornak megfelelő ismeretekkel rendelkező lakosságra és vállalatokra van szükség.

Ennek elérése érdekében tehát egy pénzügyileg tudatos vállalkozói kör kinevelésére van szükség, amely lehetőséget teremthet arra, hogy makrogazdasági, nemzetgazdasági szinten is stabil működés legyen jellemző a hazai gazdaságra. Ennek okán kiemelten fontosnak tartjuk a következőket:

- A vállalatoknak tudatos tervezésre lenne szükségük, olyan pénzügyi stratégiák kialakítására, amelyek teljeskörűen szolgálják a vállalati stabilitást, a teljesítmény fokozását. A jelenlegi globalizált világ gazdaságban a gazdálkodó szervezeteknek egyre nagyobb hangsúlyt kell fektetniük azoknak a vezetési rendszereknek az alkalmazására, amelyek elsősorban pénzügyi döntéstámogató információkat tartalmaznak, ezzel segítve a menedzsment tervezési, stratégiaalkotási, befektetésstruktúra-kialakítási munkáját.

- Közismert tény, hogy a vállalati növekedésben meghatározó szerepet játszanak a külső pénzügyi források, a pénzügyi hitelek. Ezeket a jövőben is igénybe kell venniük a vállalkozásoknak, de sokkal óvatosabban, körültekintőbben és – a kulcsszó – tudatosabban.

- Körülöttünk a világ társadalmi és gazdasági rendszerei turbulensen változnak, gondoljunk csak az ipar 4.0 eszköztárára (digitalizáció, robotizáció, mesterséges intelligencia). Egy olyan innovatív ökoszisztéma kialakulásának lehetünk

szemtanúi, amelyek változtatást igényelnek a vállalati szereplők részéről is. Tudatosan alkalmazni, integrálni szükséges azon innovatív megoldásokat, amelyek jelentősen javíthatják a hazai vállalatok hatékonyságát és eredményességét. Az innovatív megoldások szintén kimagasló jelentőséggel bírnak.

– A fenti gondolatok is előrevetítik azt, hogy a vállalkozásoknak különösen jelentős energiát szükséges fordítaniuk az egyik legfontosabb erőforrásra, azaz a humán tőkére. A humántőke-beruházás, a folyamatos képzés, szakmai megújulás szintén védekező mechanizmusként szolgálhat minden vállalkozás életében. De nem csupán védekező mechanizmusként, hanem kiemelt fontosságú versenyképességi tényezőként is értelmezhető mindez. Ma már egyértelmű, hogy amely szervezet növekedni akar, ott a tudás az egyik legfontosabb tényező.

– Végül pedig érdemes megjegyezni a vállalati kultúra jelentőségét, amelyet a vállalatok saját maguk tudnak kialakítani. Ez az, ami erősíti a vállalatok alkalmazottainak összetartozás-érzését, ami pedig lehetőséget teremt arra, hogy szoros együttműködésben legyenek képesek reagálni az esetlegesen bekövetkező, nem várt eseményekre.

Az előzőekből is látható, hogy a pénzügyi kultúra fejlesztése kiemelkedő feladat napjainkban, hiszen a gazdaság szereplői kizárólag megfelelő minőségű és mennyiségű információk birtokában képesek felelős döntéseket hozni. Ilyen többek között a vállalkozások tőkeszerkezetére vonatkozó döntés, amely az eredményes, gazdaságos, hatékony működésen felül a stabilitás, likviditás, jövedelmezőség és a vállalati versenyképesség egyik zálogának tekinthető. Éppen ezért,

valamint egy esetleges recesszió esetén a gyors reagálás és hatékony kilábalás érdekében, formális vagy informális módon, illetve különböző mélységben, de minden vállalkozásnak előretekintőnek kell lennie a pénzügyei tekintetében (is), és tudatosan kell tervezni pénzügyeit, azon belül tőkeszerkezetét. E gondolatmenetet támasztja alá Szóka (2008), aki úgy fogalmaz, hogy a pénzügyek hatékony menedzselése ma már minden vállalkozás számára létszükséglet, hiszen a likviditás megfelelő szabályozása, a helyes befektetési és finanszírozási döntések meghozatala révén erősödhet a vállalkozás vagyoni, jövedelmezőségi és piaci helyzete, biztosítható a vállalkozás eredményes működése és hosszú távú fennmaradása. A rossz finanszírozási döntések súlyos – akár végzetes – következményekkel is járhatnak. Ahhoz viszont, hogy megfelelő pénzügyi, finanszírozási, azon belül tőkeszerkezetre vonatkozó terveket tudjanak készíteni a vállalkozások, magas szintű pénzügyi kultúrával kell rendelkezniük, tekintettel arra, hogy a finanszírozási szerkezet kialakítása, a források arányának meghatározása az egyik legnehezebb szakmai kérdésnek tekinthető (Gyulai, 2013). Értjük ez alatt azt, hogy a forrásigény meghatározása után számos tényező (mint például a finanszírozandó projekt/beruházás típusa, hitelkamatok, kockázat, vállalatméret, vállalati életciklus, gazdasági környezet) együttes figyelembevételével kell kiválasztani azt a forrást, illetve meghatározni a forrásoknak azt az arányát, amely a leginkább megfelelő a vállalkozás számára, mindezt összehangolva a vállalat általános stratégiájával, tekintettel arra, hogy az operatív döntések egyúttal a stratégia megvalósítását, szükség szerint továbbfejlesztését,

módosítását is jelentik (Sinkovics, 2010). További nehezítő tényező, hogy valamennyi megvalósítandó cél esetében más és más arány tekinthető optimálisnak, és ez az optimális arány a külső, gazdasági-jogi környezet változásával is folyamatosan változik. Tehát a pénzügyi tervezés meglehetősen összetett művelet, hiszen a tulajdonosoknak valamennyi gazdasági jellegű döntésük hatásait mérlegelni kell azzal a céllal, hogy a források biztosításával és hatékony elosztásával a vállalkozás pénzügyi helyzetét kedvező irányba befolyásolják (Túróczy, 2014; Katits, 2002). Továbbá a pénzügyi, gazdálkodási döntések megalapozottsága (szakmai formális tudás) növeli az innovativitás esélyét (Győri–Czakó, 2019).

AZ INNOVÁCIÓ MINT A VERSENYKÉPESSÉG ÉS A FENNTARTHATÓ FEJLŐDÉS TÉNYEZŐJE

Magyarország fenntartható fejlődése szempontjából, a fentiekén túl, különösen fontos, hogy a jelenlegi termelésalapú gazdaság fokozatosan tudásra és innovációra épülő gazdasággá váljon. Ezt támasztja alá az Európai Unió újra napi-rendre tűzött lisszaboni stratégiája, amely az oktatást, a kutatást és az innovációt magában foglaló „tudásháromszöget” az európai versenyképesség egyik alappilléreként határozza meg (Zéman, 2019).

Miért van szükség innovációra? A jelenlegi digitális transzformáció és technológiaváltás jelentette kihívásra az innováció a válasz. A Magyar Nemzeti Bank a versenyképességi programjában külön kiemelte, hogy a kutatás-fejlesztés és innováció erősítése elősegítheti a mennyiségvezérelt magyar gazdaság átállását a tudás- és technológiaalapú modellre (MNB, 2019). Látható, hogy

azok az országok a legversenyképesebbek, amelyek tudással, innovációval, magas hozzáadott értékkel rendelkeznek. A 21. század a gyors változások korának tekinthető. Ilyen környezetben azok a vállalkozások lehetnek sikeresek, amelyek képesek arra, hogy előre gondolkodjanak, aktív stratégiát alkossanak, rugalmasak, agilisak és nyitottak legyenek. Tehát kiemelt figyelmet kell fordítani az innováció gyorsítására a teljes értéklánc mentén. Ehhez azonban az kell, hogy a hazai vállalkozások minél több helyen legyenek képesek becsatlakozni a globális értékláncokba. Magyarországon folyamatosan erősödik a külföldi nagyvállalatok kutatás-fejlesztési tevékenysége, amely lehetőséget biztosíthat arra, hogy ezek a nagyvállalatok pozitív hatást gyakoroljanak a hazai kkv-kra.

Mit jelent ez a humán tőke szempontjából? Magasan képzett szakemberekre van szükség, ami együtt jár a magasabb bérekkel. Az innováció magával hozza a tudásfejlesztést és a bérek emelkedését – ezek pedig szükségesek a teljes nemzetgazdaság versenyképességének javulásához. Az innováció tehát együtt mozog a tudásberuházással. Különösen fontos a felnőttképzés és szakképzés erősítése, hiszen anélkül akármennyit is fordítunk a technológiákra, digitalizációra és robotizációra, innovációkra, a beruházások hatékonysága alacsony szintű marad. De az egyik legfontosabb feladat mégis a tudásalapú gazdaságra való átállás. „A várható radikális technikai, technológiai fordulathoz megalapozott, széles körű, az egész társadalmat átfogó tudásra van szükség. Az okoseszközök és innovatív megoldások csak okos, felkészült társadalmakban működnek és működtethetők. Aki kimarad a felkészülésből, az lemarad a fejlődésben.

A közeljövő meghatározó feladata lesz a minőségi tudás előállítása és megfelelő menedzselése, melynek szinterei nyilvánvalóan csak az egyetemek lehetnek. Ez esetben a konkrét pénzügyi ismeretek bővítése, az állam vagy a pénzintézetek által támogatott oktatási formák, ismeretterjesztő anyagok lehetséges eszközt jelenthetnek a helyzet javítására” (Zéman, 2019).

De mit kell tenni ehhez? Kiemelten kell támogatni a magyar kisvállalkozások saját fejlesztéseit, törekvéseit, elképzeléseit. A külföldi tulajdonú cégek aránya meglehetősen magas a hazai gazdasági szerkezetben, ami kiszolgáltatottságot okoz, hiszen ezek üzleti célja a minél nagyobb profit megszerzése, tehát ezek a cégek nem fejlesztési céllal települnek hozzánk. Ezért leginkább a hazai kkv-szektorból lenne várható az innováció. Milyen támogató környezet szükséges ehhez? Válaszként azt mondhatjuk, hogy a nyitott innováció, aminek lényege, hogy az egyes intézmények, szervezetek nem önállóan, saját erőforrásaikra támaszkodva végzik innovációs tevékenységüket, hanem a pénzügyi és humán erőforrások lehető leghatékonyabb hasznosítása érdekében együttműködnek egymással. Ehhez pedig az szükséges, hogy az üzleti szféra és az egyetem között hatékony együttműködés alakuljon ki.

Magyarország GDP-termelő képessége szempontjából érdemes megvizsgálni a kkv-szektor hozzáadottérték-termelő képességét, amely viszonylag gyengének mondható. Ez az érték 50-55% körül mozog, miközben Ausztriában 60 százaléknál felett van. Amennyiben megerősítjük a kkv-szektor pl. innováció révén, azzal fokozható a GDP-termelő képességük is. Az innováció pedig hozzájárul a ter-

melékenységgel, hatékonysággal és versenyképességgel javításához is. Az innovációs teljesítmény gyengesége hatással van a versenyképességre is. De milyen innovációra van szükség? Hangsúlyozni szükséges, hogy nemcsak termék- és technológiai, hanem szervezési, marketing- és vezetési innováció is szükséges, tekintve, hogy folyamatosan jelennek meg az új üzleti modellek.

A nagy versenyképességi kutatások részletesen és folyamatosan elemzik ezeket a területeket, a Világgazdasági Fórum (World Economic Forum, WEF) 2019. október elején tette közzé legfrissebb elemzését. Az elemzésből kiderül, hogy hazánk egy helyet javított, és így a 28 tagú Európai Unióból a 24. helyen áll, a globális listán pedig a 47. lett. A hazai adatokat tekintve megállapítható, hogy a makrogazdaság kitűnően teljesít, így az infláció, az államadósság mértéke és a munkaerő-kihasználtság is kitűnőnek tekinthető (Schwab, 2019).

Természetesen vannak gyenge pontok is, amelyek fejlesztésre szorulnak a jövőben. Ezek közül az egyik terület pontosan a kutatás-fejlesztési mutatók, amelyek tekintetében problémaként értelmezhető, hogy a hazai K+F+I-eredményeket nem sikerült átültetni a gyakorlatba. Megjegyezzük továbbá az oktatás jelentőségét, amely szorosan összefügg a versenyképességi helyzetünk javításával: a magas színvonalú, topmodern technológiák tömeges meghonosításához versenyképes vállalkozásokra és magas tudásszintre van szükség.

Meggyőződésünk, hogy a vállalatok versenyképességi helyzetének drasztikus javításával Magyarország folytathatja azon növekedési és stabilizációs trendjét, amely már évek óta jellemzi hazánkat.

JEGYZETEK

- ¹ Dr. Findrik Mária egyetemi magántanár véleménye alapján, kiegészítve.
- ² www.mfb.hu/vallalkozasok/mukodo/tokebefektetesek/mfb-generaciovaltasi-tokeprogram-t121-p121.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bod Péter Ákos (2018): *Magyar gazdaságpolitika – tűzközelből*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Gorton, Gary B. (2012): *Misunderstanding Financial Crises. Why We Don't See Them Coming*. Oxford University Press, New York.
- Győri Ágnes – Czákó Ágnes (2019): Innováció és pénzügyi-gazdálkodói kultúra: Az innovációs aktivitás egyes magyarázó tényezői a kkv-szektorban. *Szociológiai Szemle*, 29. évf., 1. sz., 85–116.
- Gyulai László (2013): *Kis- és középvállalkozások üzletfinanszírozása*. Saldo Kiadó, Budapest.
- Heidrich Balázs (2018): Generációváltás – Nem csak papíron kell lejátszani. *Világgazdaság*, www.vg.hu/velemeney/elemzes/generaciovaltasi-nem-csak-papiron-kell-lejatszani-2-1226494/.
- Katits Etelka (2002): *Pénzügyi döntések a vállalat életciklusában*. KJK-Kerszöv Jogi és Üzleti Kiadó, Budapest.
- Konczosné Szombathelyi Márta – Kézai Petra (2018): Családi vállalkozások – generációk és dilemmák. *Prosperitas*, 5. évf., 3. sz., 48–76, http://dx.doi.org/10.31570/Prosp_2018_03_3.
- Kovács Levente (2015): *A pénzügyi kultúra kutatása és aktuális feladataink*. Bankszövetség, www.bankszovetseg.hu/Public/gep/2015/Kovacs-Levente-79-88.pdf.
- Lentner Csaba (2019): *A magyar állampénzügyek fejlődéstörténete a dualizmus korától napjainkig*. L'Harmattan, Budapest.
- Magyar Kereskedelmi és Iparkamara, Közgazdasági Igazgatóság belső tanulmányai.
- MKIK (2019): *Gazdasági tájékoztató harmadik negyedév*. Magyar Kereskedelmi Kamara, szeptember 25.
- MNB (2019): *Versenyképességi program 330 pontban*. Magyar Nemzeti Bank, Budapest, www.mnb.hu/letoltes/versenykepességi-program.pdf.
- Pula Gábor (2005): Az euró bevezetésével járó strukturális politikai kihívások: munkapiac. *MNB-tanulmányok*, 41., Budapest.
- Schwab, Klaus (ed.) (2019): *The Global Competitiveness Report 2019*. World Economic Forum, http://www3.weforum.org/docs/WEF_TheGlobalCompetitivenessReport2019.pdf.
- Sinkáné Csendes Ágnes (2018): Hogyan javítsunk az adómorálon? *SZAKma*, 60. évf., 3. sz., 14–15.
- Sinkovics Alfréd (2010): *Vállalati pénzügyi tervezés*. CompLex Kiadó, Budapest.
- Szóka Károly (2008): Kis- és középvállalkozások előremutató pénzügyi tervezési lehetőségei. In: *III. Kheops Tudományos Konferencia tanulmánykötet*, http://spek.hu/anyagok/Dr_Szoka_Karoly_Kheops_cikk.pdf.
- Tebeli Izabella (2018): A pénzügyi tudatosság fejlesztését célzó stratégia. *SZAKma*, 60. évf., 3. sz., 6–8.
- Tóth Róbert – Túróczi Imre – Gyurcsik Petronella (2018): A pénzügyi kultúra értelmezése a hazai mezőgazdasági vállalkozások vonatkozásában I. *A Falu*, 33. évf., 1. sz., 77–85.
- Túróczi Imre (2014): A pénzügyi és vezetői számvetési módszerek alkalmazhatósága a vállalatértékelés gyakorlatában. *Economica*, 7. évf., 1. sz., 134–139.
- Vakhal Péter – Palócz Éva (2018): Fél pohár víz, avagy hogyan értelmezhető a magyar versenyképesség az objektív és szubjektív mutatók szerint. In: Kolosi Tamás – Tóth István György (szerk.): *Társadalmi Ríport 2018*. Társi Zrt., 217–232.
- Zéman Zoltán (2019): A gazdaságtudomány magyarországi helyzete és kapcsolódási pontjai a gazdasági fejlesztésekkel. *Polgári Szemle*, 15. évf., 1–3. sz., 298–305, <https://doi.org/10.24307/psz.2019.0919>.

Molnár Petronella

Nógrád és Hargita megyei gazdasági társaságok működőképességének elemzése¹

Analysis of the Operability of Companies in Nógrád County (Hungary) and Harghita County (Romania)

ÖSSZEFOGLALÁS

A gazdasági válság hatására jelentősen felértékelődött a vállalkozás folytatásának számviteli alapelve. Az alapelv mindenkor érvényesülése nemcsak a vállalat számára kiemelten fontos, hanem annak külső és belső érintettjei számára is. A tanulmány a testvérmegyei kapcsolatot kialakító Nógrád megyei és Hargita megyei gazdasági társaságok működőképességét értékeli különböző mutatók és csődmodellek segítségével. A kutatás rávilágít arra, hogy a két megyében működő vállalatok teljesítménye között szignifikáns különbség mutatható ki.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: G33, M41

Kulcsszavak: Nógrád megyei vállalatok, Hargita megyei vállalatok, tőkeerősség, pénzügyi helyzet, csődmodellek

SUMMARY

As a result of the economic crisis, the accounting principle of going concern has become important in corporations. The enforcement of this principle at any time is of outstanding importance not only for companies but also for their external and internal stakeholders. In the paper the operability of companies operating in

MOLNÁR PETRONELLA, tudományos kutató, Nemzeti Közszerológiai Egyetem, PhD-hallgató, Szent István Egyetem (molnarpetronella92@gmail.com).

Nógrád County (Hungary) and Harghita County (Romania) is analysed with the help of various indicators and bankruptcy models. The research sheds light on a significant difference between the operability of corporations in the two counties.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: G33, M41

Keywords: Nógrád County corporations, Harghita County corporations, equity ratio, liquidity, bankruptcy models

BEVEZETÉS

Napjainkban, a folyamatosan változó környezetben a gazdasági társaságok előtt álló legfőbb kihívás a fenntartható, hatékony gazdálkodás. A gazdasági válság hatására számos vállalat kényszerült véglegesen beszüntetni gazdálkodói tevékenységét. A vállalati fenntarthatóság, illetve működőképesség megítélése a vállalkozás folytatása alapelv érvényesülésén keresztül mérhető. Magyarországon a számviteli törvény előírja, hogy a működés során abból kell kiindulni, a vállalat a belátható jövőben is fenn tudja-e tartani működését, nem várható annak beszüntetése. Nemzetközi viszonylatban, az IFRS nemzetközi standard a vállalkozás folytatásának elvét a számviteli keretelvek alapvető feltételezései között említi, az US GAAP főelvként, míg a német számviteli standard levezetett elvként fogalmazza meg.

ELMÉLETI HÁTTÉR

A pénzügyi, gazdasági válság eredményeképp a gazdasági társaságok likviditása és rentabilitása nagymértékben visszaesett, illetve a gazdálkodásukat is nehezítette a folyamatosan megújuló gazdasági környe-

zet (Bárczi–Földi, 2016). A fizetési képtelenség időbeni felismerése nemcsak a bankok számára fontos, valamennyi vállalati partner számára lényeges, hogy a társaság tevékenységének megszűnése nem várható a közeljövőben (Baranyi et al., 2018). A vállalkozás folytatása számviteli alapelv fontosságára az Európai Könyvvizsgálók Szövetsége is felhívta a figyelmet (FEE, 2009). A könyvvizsgálóknak is figyelembe kell venniük azon tényezőket (például negatív működési cash flow-k, lényeges pénzügyi mutatószámok visszaesése), melyek az alapelv érvényesülését ellehetetlenítik (Lentner, 2014), és előfordulhat, hogy a vállalatok külső érintettjei, esetleges hitelezői a könyvvizsgálói jelentések alapján indokoltnak tartják a gazdasági kapcsolat megszakítását a problémásnak ítélt vállallattal (Venuti, 2004). Kutatások vizsgálták a vállalkozás folytatására vonatkozó könyvvizsgálói jelentések, illetve a csőd bekövetkezésének kapcsolatát, továbbá a szerzők modellt állítottak fel az alapelv érvényesülésének megítélésére is (Read–Yezege, 2018; Gkouma et al., 2018). Amennyiben a vállalkozás folytatásának elve nem érvényesül, az negatívan hat valamennyi gazdasági szereplőre, függetlenül attól, hogy profitorientált vállalatról vagy közszektorban működő gazdálkodóról van szó (Zéman–Lentner, 2018). A működőképesség fenntartására a folyamatos vállalatértékelés, a vállalatok pénzügyi, vagyoni és jövedelmi helyzetének értékelése, illetve a csődmodellek alkalmazása is megoldást nyújthat (Bárczi, 2017; Béhm et al., 2016; lásd bővebben Baranyi et al., 2012). Romániában azonban a pénzügyi adatok hiánya miatt a csődöt vizsgáló, fizetési képtelenséget érintő kutatások még kezdetlegesek a nemzetközi viszonyokhoz képest (Fejér–Király, 2016).

A vizálgatba bevont két megye, azaz Nógrád és Hargita megye 2017-ben kötött testvérmegyei megállapodást. Nógrád megye Magyarország egyik legfejletlenebb területének számít. Ezen térségre, azaz Észak-Magyarországra jellemző, hogy a gazdaságosan működő vállalatok aránya mindössze 50 százalék, illetve a beruházási hajlandóság is alacsonynak mondható (Tóth et al., 2017). Nógrád megye fejlődését ugyanakkor akadályozza, hogy a vállalatok közötti együttműködés elenyészőnek mondható (Nádasdi–Csernák, 2017). Kutatások vizgálták a Nógrád megyei kistérségek (Szécsényi és Balassagyarmati kistérség) leszakadását, elmaradottságát is (lásd bővebben Sági–Engelberth, 2017; Engelberth–Sági, 2016), illetve rávilágítottak arra, hogy ezen kistérségekben nőtt a veszteségesen működő vállalatok aránya (Hegedűs et al., 2018). Sági és szerzőtársai (2019) kutatása érdekes eredményt hozott a Nógrád megyei vállalatok esetében, ugyanis a vidéki településeken gazdálkodó cégek működőképessége jobb, mint a városokban működő vállalatoké. Romániában kevés pénzügyi vonatkozású tanulmány született, de a vállalati szektort jellemzően a fizetéseképtelenség jellemzi. 2014-ben 1000 aktív vállalatra 32 fizetéseképtelen vállalat jutott, így az ország közép-kelet-európai viszonylatban a legmagasabb értékkel bírt (Sielewicz, 2015). Fejér–Király (2016) kutatása megállapította, hogy a Hargita megyei vállalatok csődjéhez a rossz pénzügyi döntések, a túlzott eladósodottság, illetve az árbevétel visszaesése vezetett.

ANYAG ÉS MÓDSZERTAN

A kutatás fókuszpontjában 3936 Nógrád megyei és 5350 Hargita megyei vállalat működőképessége állt, a társaságok 2014

és 2016 közötti adózott eredményeit, tőkeerősségi és likviditási mutatóit vizsgálva. A tőkeerősségi mutató értéke abban az esetben elfogadható, ha minimum 50 százalék, és 70 százalék feletti érték utal stabil tőkehelyzetre. A likviditási mutató 1,3-as értéke mondható elfogadhatónak, illetve a bankok az 1,8-as értéket pontozzák kiemelkedően hitelminősítéskor. 1,3 alatti likviditási ráta gyenge pénzügyi helyzetre utal, azonban elmondható, hogy a túl magas likviditási érték sem elfogadott, ugyanis az hosszú távon a rentabilitás csökkenését eredményezheti.

A vállalatok működőképességét a vagyoni, pénzügyi és jövedelmi helyzetük elemzését követően, különböző csődmódellekkel vizsgálom. Az alkalmazott modellek Zmijewski (1984), Virág (2004), Altman (1968, 2000) és a cseh IN99 (Neumaierová–Neumaier, 2002) modell.

Zmijewski-modell: $P = -4,3 - 4,5X_1 + 5,7X_2 - 0,004X_3$,

ahol $X_1 = \frac{\text{Árbevétel}}{\text{Összes eszköz}}$; $X_2 = \frac{\text{Kötelezettségek}}{\text{Összes eszköz}}$; $X_3 = \frac{\text{Rövid lejáratú kötelezettségek}}{\text{Forgóeszközök}}$. Kritikus értékek: 0,5 feletti magas a csődkockázat.

Virág-modell: $Z = 1,3566X_1 + 1,63397X_2 + 3,66384X_3 + 0,03366X_4$,

ahol X_1 = likviditási gyorsráta; $X_2 = \frac{\text{Cash flow}}{\text{Összes tartozás}}$; $X_3 = \frac{\text{Forgóeszközök}}{\text{Összes eszköz}}$; $X_4 = \frac{\text{Cash flow}}{\text{Összes eszköz}}$. Kritikus értékek: 2,61612 alatti érték esetén magas a csőd bekövetkezésének valószínűsége.

Módosított Altman-modell: $Z = 0,717X + 0,847X_2 + 3,107X_3 + 0,42X_4 + 0,998X_5$,

ahol $X_1 = \frac{\text{Nettó forgótőke}}{\text{Összes eszköz}}$; $X_2 = \frac{\text{Visszatartott nyereség}}{\text{Összes eszköz}}$; $X_3 = \frac{\text{EBIT}}{\text{Összes eszköz}}$; $X_4 = \frac{\text{Részvények könyvi értéke}}{\text{Adósság}}$; $X_5 = \frac{\text{Nettó árbevétel}}{\text{Összes eszköz}}$. Kritikus értékek: 1,23 alatti érték csődvészelyt jelez, 2,9 feletti érték esetén a vállalat működőképés.

IN99-modell: $-0,017X_1 + 4,573X_2 + 0,481X_3 + 0,015X_4$,

ahol $X_1 = \frac{\text{Összes eszköz}}{\text{Kötelezettségek}}$; $X_2 = \frac{\text{EBIT}}{\text{Összes eszköz}}$; $X_3 =$

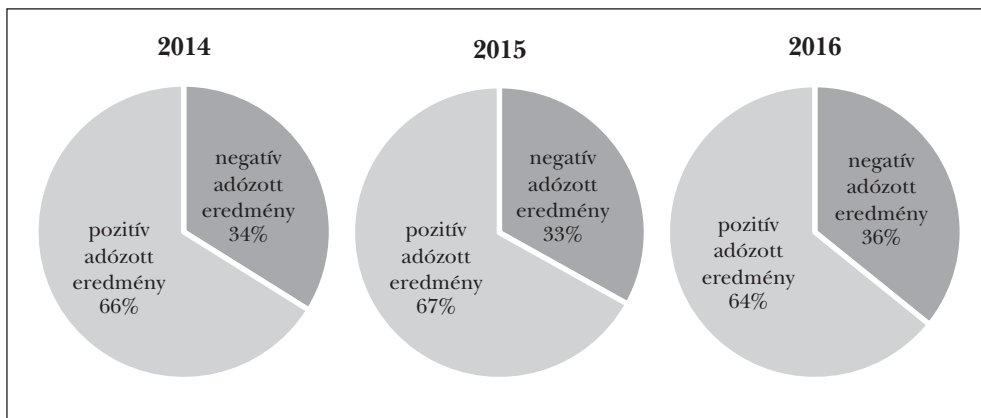
$\frac{\text{Cash flow}}{\text{Összes eszköz}}; X_4 = \frac{\text{Forgóeszközök}}{\text{Rövid lejáratú kötelezettségek}}$. Kritikus értékek: 0,684 alatti érték problémákat jelent, 2,07 feletti értéknél a vállalat értéket ad a tulajdonosai számára, biztosított a működőképesség.

A VIZSGÁLAT EREDMÉNYEI

Az 1. és 2. ábra a Nógrád és Hargita megyei gazdasági társaságok adózott eredményének alakulását szemlélteti 2014

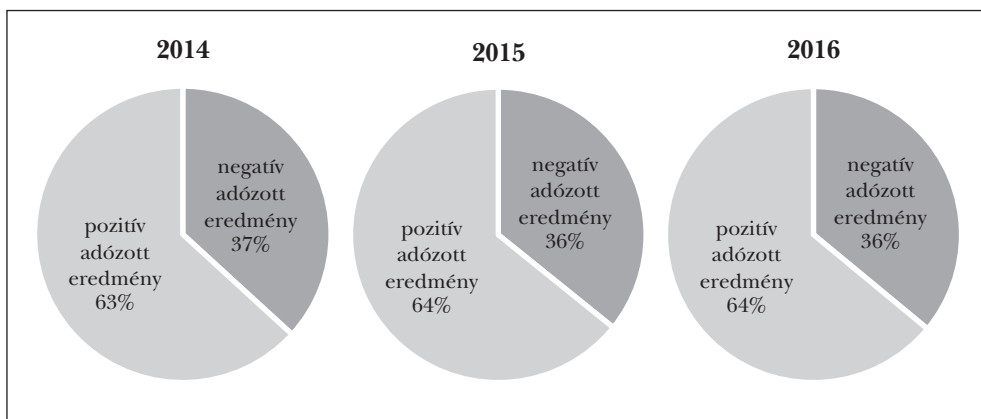
és 2016 között. A vizsgált időszak alatt nagyfokú eltérést nem látunk a Nógrád megyei vállalatok adózott eredményének alakulásában, jelentősen nem változott a negatív, illetve pozitív eredményt realizáló cégek aránya. A vizsgált társaságok több mint 60 százaléka pozitív eredményt ért el a vizsgált időszakban. A leggyengébben teljesítő Nógrád megyei vállalat több mint egymilliárd forint veszteséget realizált.

1. ábra: Nógrád megyei cégek adózott eredményének alakulása

Forrás: Saját kutatás

2. ábra: Hargita megyei cégek adózott eredményének alakulása

Forrás: Saját kutatás

Adózott eredmény szempontjából jelentős különbséget nem figyelhető meg a különböző megyékben működő vállalkozások értékei között. A Hargita megyei vállalatok több mint 60 százaléka pozitív eredményt ért el, hasonlóképpen, mint a Nógrád megyei vállalatok. A vizsgált időszak alatt 1 százalékkal csökkent a negatív eredményt realizáló vállalatok ará-

nya. Elmondható azonban, hogy Hargita megyében nem találunk olyan mértékű veszteséget elérő vállalatot, mint Nógrád megyében.

A vállalatok pénzügyi helyzetét a likviditási mutató jelzi (1. táblázat). A két megyében tevékenykedő vállalatok likviditása között szembetűnő a különbség. A Hargita megyei cégek több mint 50 szá-

1. táblázat: A vizsgált vállalatok azonnali fizetőképessége

Likviditási mutató értéke/Területi elhelyezkedés	Nagyon gyenge fizetőképesség	Gyenge fizetőképesség	Elfogadható likviditás	Kiemelkedő pénzügyi helyzet	Túl magas likviditási ráta
2014					
Nógrád megye	35,6%	12,6%	8,7%	27,9%	15,3%
Hargita megye	42,5%	13,0%	7,8%	26,1%	10,6%
Összes vállalat	39,6%	12,8%	8,2%	26,8%	12,5%
2015					
Nógrád megye	30,0%	13,2%	9,3%	30,3%	17,1%
Hargita megye	37,7%	13,3%	9,7%	27,7%	11,5%
Összes vállalat	34,6%	13,3%	9,6%	28,8%	13,8%
2016					
Nógrád megye	23,3%	11,7%	9,8%	33,5%	21,6%
Hargita megye	48,1%	11,3%	7,8%	21,0%	11,9%
Összes vállalat	26,1%	11,7%	9,6%	32,1%	20,5%

Forrás: Saját kutatás

2. táblázat: Khi-négyzet-próba eredménye

	2014			2015			2016		
	Érték	Szabadságfok	Szignifikancia-szint	Érték	Szabadságfok	Szignifikancia-szint	Érték	Szabadságfok	Szignifikancia-szint
Pearson-féle khi-négyzet	69,840	4	,000	92,856	4	,000	137,029 ^a	4	,000
Valószínűségi hányados	69,545	4	,000	92,575	4	,000	125,777	4	,000
Lineáris kapcsolat	60,905	1	,000	82,068	1	,000	117,150	1	,000
Érvényes esetek	8923			8897			4122		

Forrás: Saját kutatás

zalékának nagyon gyenge, illetve gyenge a rövid távú fizetőképessége, és 2016-ra ez az érték tetőzött, a vállalatok közel 60 százaléka ért el gyenge eredményt. A Nógrád megyei társaságok likviditása ezzel szemben javult 2016-ra. Míg az első két vizsgált évben a Nógrád megyei vállalatok közel 50 százalékának volt megfelelő a likviditási rátája, az utolsó vizsgált évre ez az érték 60 százalék fölé emelkedett.

Az 1. táblázat értékeit, azaz a különböző megyékben működő vállalatok értékeinek eltérését a statisztikai próba is alátámasztotta. A 2. táblázatból jól látható, hogy a khi-négyzet-próba eredménye szerint a vállalatok likviditási mutatóinak alakulását befolyásolta a területi elhelyezkedés. Mivel a sokaság nem normál eloszlású, így a Mann–Whitney-tesztet elvégezve az is elmondható, hogy szignifikáns különbség mutatható ki a vállalatok pénzügyi helyzete között a likviditási mutatók alapján.

Ahogy a pénzügyi helyzet értékelésénél is láthattuk, úgy a tőkeerősségi mu-

tatók esetében is a Nógrád megyei vállalatok kedvezőbb értékeket értek el (3. táblázat). A vizsgált időszakban a Hargita megyei vállalatok több mint 30 százalékának volt negatív a sajáttőke-értéke, azaz évek óta veszteségesen működnek. Elfogadható és megfelelő sajáttőke-aránnyal mindössze a vállalatok 38-39 százaléka rendelkezik Hargita megyében. Nógrád megyében a vállalatok több mint 50 százalékának megfelelő a vagyoni helyzete.

A 4. táblázatban szereplő statisztikai próba (khi-négyzet-próba) eredménye igazolta, hogy a tőkeerősségi mutató értékének alakulását befolyásolta a vállalat területi elhelyezkedése. A khi-négyzet-próbát alátámasztotta az elvégzett Mann–Whitney-teszt is, azaz, hogy a Hargita megyei és a Nógrád megyei vállalatok vagyoni helyzete között szignifikáns különbség mutatható ki.

A vállalatok vagyoni és pénzügyi helyzetének, valamint az adózott eredmények elemzését követően a csődmodellek eredményeit a 5., 6., 7. táblázat vizsgálja.

3. táblázat: A vizsgált vállalatok vagyoni helyzete

Tőkeerősségi mutató értéke/Területi elhelyezkedés	Negatív saját tőke	Nagyon gyenge tőkeerősség	Gyenge tőkeerősség	Elfogadható tőkeerősség	Stabil tőkehelyzet
2014					
Nógrád megye	17,4%	17,9%	11,8%	18,8%	34,1%
Hargita megye	32,9%	17,7%	11,5%	13,5%	24,4%
Összes vállalat	26,1%	17,8%	11,6%	15,8%	28,6%
2015					
Nógrád megye	17,0%	15,7%	12,4%	18,7%	36,2%
Hargita megye	31,5%	18,0%	11,8%	14,1%	24,6%
Összes vállalat	25,3%	17,0%	12,1%	16,1%	29,6%
2016					
Nógrád megye	16,4%	13,3%	11,2%	18,5%	40,6%
Hargita megye	33,4%	16,0%	10,5%	13,2%	26,9%
Összes vállalat	25,8%	14,8%	10,8%	15,6%	33,1%

Forrás: Saját kutatás

4. táblázat: Khi-négyzet-próba eredménye

	2014			2015			2016		
	Érték	Szabad-ságfok	Szignifi-kancia-szint	Érték	Sza-bad-ságfok	Szignifi-kancia-szint	Érték	Sza-bad-ságfok	Szignifi-kancia-szint
Pearson-féle khi-négyzet	279,529 ^a	4	,000	301,845 ^a	4	,000	413,562 ^a	4	,000
Valószínűségi hányados	286,346	4	,000	307,976	4	,000	422,987	4	,000
Lineáris kapcsolat	239,183	1	,000	288,088	1	,000	393,851	1	,000
Érvényes esetek	7929			8456			8716		

Forrás: Saját kutatás

5. táblázat: A Nógrád és Hargita megyei vállalatok működőképessége a csődmodellek értékei alapján 2014-ben

Modell eredménye/ Területi elhelyezkedés	Működés-képtelen	Működőképés	Működés-képtelen	Szürkezőna	Működőképés
	Zmijewski		Altman		
Nógrád megye	8,1%	91,9%	31,3%	14,9%	53,7%
Hargita megye	23,3%	76,7%	44,4%	13,7%	41,9%
Összes vállalat	17,3%	82,7%	39,2%	14,2%	46,5%
	Virág		IN99		
Nógrád megye	23,1%	76,9%	39,9%	33,1%	27,0%
Hargita megye	19,3%	80,7%	45,3%	29,8%	24,9%
Összes vállalat	20,5%	79,5%	43,1%	31,1%	25,7%

Forrás: Saját kutatás

A modellek értékei között nagyfokú eltérést láthatunk 2014-ben. Virág modellje optimistább képet mutat a Hargita megyei vállalatok esetében, ugyanakkor nem hagyható figyelmen kívül, hogy mind a tőkeerősségi, mind pedig a likviditási mutatók eredményei szerint a Hargita megyei vállalatok kedvezőtlenebb értéket vettek fel működésük során. Zmijewski modellje sem támasztotta alá a mutatók értékeit, a modell szerint a vállalatok jelentős hányadánál nem áll fenn a csőd bekövetke-

zésének valószínűsége. Altman modellje már közel azonos értékeket ad a mutatók eredményeihez, ugyanis a Nógrád megyei vállalatoknál a megfelelő vagyoni helyzettel rendelkező cégek aránya 53 százalék volt, míg a jó pénzügyi helyzettel bíró vállalatoké 51,8 százalék, s Altman modellje szerint a cégek 53,7 százalékánál nem áll fenn csődkockázat. Bár az IN99 modell nem kifejezetten csődelőrejelzési modell, mégis a modell használatával kapott eredmények utalhatnak a működőképesség

hiányára. A működésképtelen kategóriát a modell esetében úgy is értelmezhetjük, hogy a vállalat a jövőben nem teremt értéket a tulajdonosai számára, azaz nem realizál nyereséget. Az alkalmazott négy modell közül ezen modell értéke hozta a legpesszimistább eredményt.

2015-ben a Nógrád megyei működőképes vállalatok aránya nőtt a modellek szerint, míg a Hargita megyei működőképes vállalatoké csökkent. Zmijewski és Virág

modellje továbbra is kedvező képet fest a vállalatok működőképességéről, azonban Altman és az IN99-modell támasztja alá a reális helyzetet, melyet a vagyoni, pénzügyi mutatók is jeleztek. Továbbra is a Nógrád megyei vállalatok nagyobb százaléka a működőképes a modellek értékei szerint.

2016-ban három modell szerint a Nógrád megyei működőképes vállalatok aránya nőtt az előző időszakhoz képest, azonban ezt a tendenciát az IN99-modell nem tá-

6. táblázat: A Nógrád megyei és Hargita megyei vállalatok működőképessége a csődmodellek értékei alapján 2015-ben

Modell eredménye/ Területi elhelyezkedés	Működés-képtelen	Működőképes	Működés-képtelen	Szürkezóna	Működőképes
	Zmijewski		Altman		
Nógrád megye	7,8%	92,2%	30,7%	14,6%	54,7%
Hargita megye	23,2%	76,8%	43,3%	13,0%	43,7%
Összes vállalat	17,2%	82,8%	38,4%	13,6%	48,0%
	Virág		IN99		
Nógrád megye	22,6%	77,4%	41,0%	34,3%	24,7%
Hargita megye	23,2%	76,8%	43,4%	28,3%	28,3%
Összes vállalat	23,0%	77,0%	42,4%	30,7%	26,9%

Forrás: Saját kutatás

7. táblázat: A Nógrád és Hargita megyei vállalatok működőképessége a csődmodellek értékei alapján 2016-ban

Modell eredménye/ Területi elhelyezkedés	Működés-képtelen	Működőképes	Működés-képtelen	Szürkezóna	Működőképes
	Zmijewski		Altman		
Nógrád megye	7,4%	92,6%	30,3%	14,6%	55,1%
Hargita megye	35,4%	64,6%	59,8%	9,2%	31,0%
Összes vállalat	10,7%	89,3%	33,8%	14,0%	52,2%
	Virág		IN99		
Nógrád megye	21,5%	78,5%	43,9%	33,7%	22,4%
Hargita megye	24,8%	75,2%	63,6%	13,8%	22,6%
Összes vállalat	21,9%	78,1%	46,1%	31,5%	22,4%

Forrás: Saját kutatás

masztotta alá. Elmondható ugyanakkor, hogy valamennyi modell és mutató szerint a Hargita megyei vállalatok eredményei romlottak a vizsgált időszak alatt. Ahogy a mutatók esetében, úgy a modelleknél is (kivéve Virág modellje) a khi-négyzet statisztikai próba eredménye igazolta, hogy a modellek eredményeit befolyásolta a vállalatok területi elhelyezkedése, illetve a Mann–Whitney-próba eredményei is alátámasztották, hogy szignifikáns különbség mutatható ki a különböző megyékben tevékenykedő vállalatok működőképessége között.

ÖSSZEGZÉS

A testvérmegyei kapcsolatban álló megyék gazdasági társaságait, azaz a Nógrád és Hargita megyei vállalatok működőképességét vizsgálva, az alkalmazott mutatószámok, illetve csődmodellek értékei alapján kijelenthető, hogy a Nógrád megyei vállalatok teljesítménye kedvezőbb volt a vizsgált időszakban, mint a Hargita megyei vállalatok teljesítménye, nagyobb arányban találunk működőképes vállalatokat ezen megyében. Míg a Nógrád megyei kedvező mutatókkal rendelkező és a modellek szerint működőképesnek ítélt gazdasági társaságok aránya a vizsgált időszakban nőtt, addig ugyanezen állítás nem mondható el a Hargita megyei vállalatok esetében. Az elvégzett statisztikai próbák (khi-négyzet-próba, illetve Mann–Whitney-teszt) alátámasztották, hogy a működőképesség megítélését, a mutatószámok eredményeit befolyásolta, hogy a vállalat melyik megyében végez gazdasági tevékenységet. A két különböző megyében működő vállalatok pénzügyi és vagyoni helyzete, valamint a csődmodellek értékei között szignifikáns különbség mutatható ki.

A kapott eredmények igazolták Fejér-Király (2016, 2017) korábbi kutatásait, miszerint a Hargita megyében működő társaságoknál a legmagasabb a működésképtelen vállalatok aránya, illetve a csőd bekövetkezéséhez főképp a vállalatok egymás közötti tartozása vezet. A vizsgált időszakban a Hargita megyében működő vállalkozások több mint 50 százalékának volt gyenge a pénzügyi helyzete, és a tőkeerősségi mutató értéke a vállalatok több mint 60 százalékánál nem volt megfelelő. A működési kockázatokat, a csőd bekövetkezésének valószínűségét nagyban növeli az a tény, hogy a Hargita megyei cégek több mint 30 százaléka negatív saját tőkével rendelkezett, azaz évek óta veszteségesen működik.

JEGYZET

- ¹ A tanulmány az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-19-3-I. kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának szakmai támogatásával készült.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Altman, Edward I. (1968): Financial Ratios, Discriminant Analysis and the Prediction of Corporate Bankruptcy. *The Journal of Finance*, Vol. 23, No. 4, 589–609, <http://dx.doi.org/10.1111/j.1540-6261.1968.tb00843.x>.
- Altman, Edward I. (2000): *Predicting Financial Distress of Companies: Revisiting the Z-Score and ZETA Models*. <http://pages.stern.nyu.edu/~ealtman/PredFncDist.pdf>.
- Baranyi Aranka – Csernák József – Pataki László – Széles Zsuzsanna (2012): A magyar mezőgazdasági vállalkozások vagyoni, pénzügyi helyzetének elemzése, összehasonlítva az erdőgazdálkodást folytató vállalkozások teljesítményével. *Közgazdász Fórum*, 15. évf., 2. sz., 53–80.
- Baranyi, Aranka – Faragó, Csaba – Fekete, Csilla – Széles, Zsuzsanna (2018): The Bankruptcy Forecasting Model of Hungarian Enterprises. *Advances in Economics and Business*, Vol. 6, No. 3, 179–189, <https://doi.org/10.13189/aeb.2018.060304>.

- Bárczi Judit – Földi Péter (2016): A kkv-k fejlődése és gazdasági szerepvállalásuk Magyarországon. In: Rajnai Zoltán – Fregán Beatrix – Marosné Kuna Zsuzsanna (szerk.): *Tanulmánykötet a 7. BBK előadásaiból*. Óbudai Egyetem, Budapest, 18–38.
- Bárczi Judit (2017): Elméleti felvetések és módszertani kapcsolatok a vállalatértékelésben. *Acta Carolus Robertus*, 7. évf., 2. sz., 5–17.
- Béhm Imre – Bárczi Judit – Zéman Zoltán (2016): A vállalkozási teljesítmény mérésének mutatói és alkalmazásuk. *Controller Info*, 4. évf., 3. sz., 27–36.
- Engelberth, István – Sági, Judit (2016): Catching Up or Lagging Behind? The Case of a Hungarian Sub-Region at the Slovakian Border: The Szécsény Sub-Region. In: Mura, Ladislav – Bumbalová, Monika – Gubániová, Monika (eds.): *Sustainability of Rural Areas in Practice*. Conference Proceedings from International Scientific Conference, Nitra, 156–164.
- Fejér-Király Gergely (2016): *Csődelőrejelző modellek alkalmazhatósága Hargita megyei vállalkozásoknál*. PhD-értekezés, Szent István Egyetem, Gödöllő.
- Fejér-Király Gergely (2017): Csődelőrejelzés a kkv-szektorban pénzügyi mutatók segítségével. *Közgazdász Fórum*, 20. évf., 130. sz., 3–29.
- FEE (2009): *The Accountancy Profession's Contribution to the Debate on the Crisis (VI)*. Key Issues for Management and Auditors for the 2009 Year-End Financial Reporting. Fédération des Experts Comptables Européens.
- Gkouma, Olympia – Filos, John – Chytis, Evangelos (2018): Financial Crisis and Corporate Failure: The Going Concern Assumption. Findings from Athens Stock Exchange. *Journal of Risk and Control*, Vol. 5, No. 1, 141–170.
- Hegedűs Szilárd – Molnár Petronella – Csernák József (2018): Elmaradottság dimenziói – A vállalkozás folytatásának elvének érvényesülése, mint területi fejlettségi tényező. In: Dinya László – Baranyi Aranka (szerk.): *XVI. Nemzetközi Tudományos Napok: „Fenntarthatósági kihívások és válaszok”. A Tudományos Napok Publikációi*. EKE Líceum Kiadó, Gyöngyös, 817–824.
- Lentner Csaba (2014): A vállalkozás folytatása számviteli alapelvének értékelése: profit- és közjószág-előállító gazdálkodóknál I. *Számvitel, Adó, Könyvvizsgálat*, 56. évf., 2. sz., 72–74.
- Nádasdi Andrea – Csernák József (2017): A bizalom és az együttműködés vizsgálata az Észak-magyarországi régió kkv-szektorában egy konkrét felmérés adatai alapján. In: Takács István (szerk.): *Az együttműködési attitűdök gazdasági-társadalmi hatótényezői az Észak-magyarországi régióban működő kkv-kban*. Károly Róbert Főiskola, Gyöngyös, 57–70.
- Neumaierová, Inka – Neumaier, Ivan (2002): *Výkonnost a tržní hodnota firmy*. Grada Publishing, Praha.
- Read, William J. – Yezegel, Ari (2018): Going-concern Opinion Decisions on Bankrupt Clients: Evidence of Long Lasting Auditor Conservatism? *Advances in Accounting*, Vol. 40, No. 2018, 20–26, <https://doi.org/10.1016/j.adiaac.2017.12.004>.
- Sági, Judit – Engelberth, István (2017): Development Aspects of the West-Nógrád Region and Within, the Szécsény Sub-Region in Hungary. In: Miczorek, Wanda (ed.): *Regional Polarisation and Unequal Development in CEE: Challenges for Innovative Place-based Policies*. Babeş-Bolyai University, Cluj-Napoca.
- Sági Judit – Molnár Petronella – Hegedűs Szilárd (2019): Elmaradottság dimenziói vállalati aspektusból – különös tekintettel a családi vállalkozások pénzügyi fenntarthatóságára. *Észak-magyarországi Stratégiai Füzetek*, 16. évf., 1. sz., 85–94.
- Sielewicz, Grzegorz (2015): *Insolvencies in Central and Eastern Europe*. Coface, www.coface.com/News-Publications/Publications/Insolvencies-in-Central-and-Eastern-Europe.
- Tóth Róbert – Mester Éva – Szijártó Boglárka – Türróczy Imre – Zéman Zoltán (2017): A vállalkozások beruházási döntéseinek elemzése és kontrollja. *Polgári Szemle*, 13. évf., 1–3. sz., 51–71, <https://doi.org/10.24307/psz.2017.0906>.
- Venuti, Elizabeth K. (2004): The Going-Concern Assumption Revisited: Assessing a Company's Future Viability. *The CPA Journal*, Vol. 74, No. 5.
- Virág Miklós (2004): *Pénzügyi elemzés, csődelőrejelzés*. Aula Kiadó, Budapest.
- Zéman, Zoltán – Lentner, Csaba (2018): The Changing Role of Going Concern Assumption Supporting Management Decisions After Financial Crisis. *Polish Journal of Management Studies*, Vol. 18, No. 1, 441–454, <https://doi.org/10.17512/pjms.2018.18.1.32>.
- Zmijewski, Mark E. (1984): Methodological Issues Related to the Estimation of Financial Distress Prediction Models. *Journal of Accounting Research*, Vol. 22, 59–82, <https://doi.org/10.2307/2490859>.

Vágner Viktor

A vállalatok teljesítményének elemzése Balanced Scorecard alkalmazásával

An Analysis of Corporate Performance Using the Balanced Scorecard

ÖSSZEFOGLALÁS

Az írás elsősorban a Balanced Scorecard módszer felhasználásával készült tanulmányok összehasonlításán alapul. A szakirodalmi szintézis elsődleges célja, hogy beszámoljon különböző közép- és kelet-európai országokban végzett kutatásokról, melyek a Balanced Scorecard teljesítménymérő módszer részvénytársaságoknál való használatával kapcsolatosak, áttekintve az általuk közzétett jelentési gyakorlatok alapján a legfontosabb érdekhordozók szempontjait. Az összehasonlítás elvégzésével jól látható, hogy a Balanced Scorecard módszer kedvező a külső felhasználók számára fontos információk, intézkedések és teljesítménymutatók közlésére és elemzésére, a vállalati éves jelentések felhasználásával.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: M12, M21, G34

Kulcsszavak: Balanced Scorecard, nem pénzügyi teljesítménymérés, részvénytársaságok, éves jelentések, érdekelt felek

SUMMARY

This article is mainly based on a review and comparison of studies using the Balanced Scorecard method. The fundamental aim of the literature synthesis is to report on the research of companies limited by shares in Central and Eastern European countries, conducted using the Balanced Scorecard performance measurement method, based on the published reporting practices of the latter, and taking the considerations of the most important stakeholders into account. The com-

parison clearly shows that based on the relevant companies' annual reports, the Balanced Scorecard method is suitable for communicating and analysing information, actions and performance indicators important for external users.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: M12, M21, G34

Keywords: Balanced Scorecard, non-financial performance measurement, joint-stock companies, annual reports, stakeholders

BEVEZETÉS

Régóta általánosan elfogadott vélemény a menedzserek körében, hogy a vállalatok teljesítményét különböző nézőpontokból, a velük kapcsolatba kerülő legfontosabb érdekhordozó felek figyelembevétel érdemes szemügyre venni, prezentálni. A vállalatok által elért eredmények érdekhordozók irányába történő hangsúlyozása egyre fontosabbá vált, ezért a kötelező érvényű pénzügyi jelentések és beszámolók közzétételén túl használatossá vált a nem pénzügyi információk és intézkedések bemutatása is. A vállalatok pénzügyi és nem pénzügyi intézkedésein alapuló teljesítménymérési módszerek (PMS) elsősorban a menedzserek, tulajdonosok és más belső érintettek számára nyújtanak visszaigazolást az elért eredményekről, de olyan funkcióval is elláthatók, amelyekkel a külső érdekhordozók számára releváns információk is kommunikálhatóak. Az egyik ilyen teljesítménymérő módszer a Balanced Scorecard, a rendszert alkotó négy nézőpont segítségével lehetőség adódik nemcsak a belső, hanem a külső érdekelt felek elvárásaihoz és igényeihez igazodó célok elérésére is.

A BALANCED SCORECARD MINT TELJESÍTMÉNYMÉRŐ ESZKÖZ

A szervezeti teljesítmény támogatására számos stratégiai menedzsment-eszköz és -technika (SMTT) javasolható (költség-haszon elemzés, tevékenység alapú költség-számítás, Balanced Scorecard, vevőjövödelmezőség-számítás stb.), amelyek, a vállalat helyzetének megismerésével és a versenytársakkal való összehasonlításával, hozzájárulnak az ügyfelek elégedettségének javításához és megtartásához, a piaci részesedés és a nyereség növeléséhez (Afonina, 2015:21). Nagy számban születtek tanulmányok, amelyekben többnyire kérdőíves módszerrel készítették kutatást a stratégiai menedzsment-eszközök és a nem pénzügyi mérési módszerek használatáról (Todorovic és szerzőtársai 2015-ben Szerbiában, Rajnoha és Lesníková 2016-ban Szlovákiában, Afonina 2015-ben Csehországban. A Kaplan és Norton nevével fémjelzett Balanced Scorecard az egyik legnépszerűbb stratégiai teljesítménymérő eszközzé lépett elő az utóbbi években. A profitorientált vállalatok mellett sikeresen adaptálták közszervezetek, nonprofit szervezetek, valamint állami szervezetek, önkormányzatok is, sőt születtek javaslatok a felsőoktatási intézmények működési struktúrájának átszervezésére is a módszer üzleti mintájú bevezetésével (Sartorius et al., 2010; Greiling, 2010; Kozma–Kazainé Ónodi, 2014; Gácsi et al., 2015).

A Balanced Scorecard rendszert Kaplan és Norton (1992) eredetileg a teljesítmény mérésére tervezte. A mutatószám-rendszer a kor kritikáinak keresztüztüében álló, hagyományos pénzügyi intézkedések teljesítménymérését kiegészítve olyan intézkedéseket is magában foglal, melyek

az ügyfelek elégedettségére, a belső folyamatokra, valamint a szervezet innovációs és tanulási tevékenységeire vonatkozó operatív, nem pénzügyi mérésekre vonatkoznak. A pénzügyi információk önmagukban már nem elegendők a döntések meghozatalához, sokkal pontosabb és megbízhatóbb képet kaphatunk az átfogó teljesítményértékelésben, ha a nem pénzügyi szempontok és intézkedések eredményeit is figyelembe vesszük, így az egyes érdekelt felek elvárásainak is megfelelünk (Low–Siesfeld, 1998). Azok a vállalatok, amelyek csak a pénzügyi intézkedésekre koncentrálnak, már nem képesek fenntartani a versenyelőnyüket (Jovetic–Puric, 2016). Habár a vállalat pénzügyi teljesítménye kulcsfontosságú kérdés, a probléma mégis abban gyökerezik, hogy a vállalat teljesítménye az egyes érdekelt felek szemszögéből különböző megközelítésekben nyilvánul meg, vagyis kérdéses, hogy megvalósul-e az értékteremtés az összes érintett fél számára (Jáčová–Brabec, 2017). A hagyományos, pénzügyi szemléletű teljesítménymérési rendszerek nem kapcsolódnak az operatív stratégiákhoz, a pénzügyi adatokon alapulva a múltra fókuszálnak, a költségek csökkentésére helyezik a hangsúlyt, és egyéni érdekek valósulnak meg, szemben a stratégiai mérési rendszerekkel, amely viszont az operatív stratégiák érdekében működik, az ügyfélközpontúság jellemzi, vagyis a jövőre fókuszál; a teljesítmény javítása nagy jelentőséggel bír, az egész szervezet tanulásának biztosításával csoportos ösztönzők hatják át (McNair et al., 1990).

Kaplan és Norton (1992) 12 vállalat egy évtizedes megfigyelésére alapozva megállapította, hogy a vezetők a pénzügyi és operatív intézkedések kiegyensúlyozott

bemutatását szeretnék megvalósítani, nem kizárva, hogy több intézkedéscsomagra támaszkodnak. Elméleti megközelítésből és korábbi kutatási eredményeket figyelembe véve beigazolódott, hogy a különböző irányítási eszközök és technikák felhasználása segít a vállalatoknak

- reagálni a belső és külső versenykörnyezet változásaira,

- a stratégiai menedzsment-tevékenység strukturálásában,

- a döntéshozatali folyamat támogatásában,

- az ügyfelek igényeinek kielégítésében,

- a pénzügyi teljesítmény javításában,

- a termelési költségek racionalizálásában és az új lehetőségekre való rávilágításában.

Így tehát a különböző irányítási eszközök és technikák elfogadása és kombinációja javíthatja a pénzügyi és nem pénzügyi intézkedéseket (Afonina, 2015:22).

Kaplan és Norton (1992) az általuk megfigyelt vállalatok alapján arra jutott, hogy a felső vezetők olyan mérési módszereket alkalmaztak, melybe a vállalatok jövőképét és prioritásait is bevonták. Megállapították, hogy a vállalatok által kiválasztott teljesítménymutatók igen értékes információkat tartalmaznak a jövőbeli stratégia kialakításához, valamint hogy a vállalatok ezeket a teljesítménymutatókat egy irányítási rendszerbe integrálják. Éppen ezért a Balanced Scorecard jóval több, mint teljesítménymérési rendszer (PMS). Azon túl, hogy alkalmas pénzügyi és nem pénzügyi adatok értékelésére, a stratégiai menedzsment területén is használható vezetési, irányítási rendszerként. A Balanced Scorecardot a vállalatvezetési rendszerek középpontjában kell elképzelni, mellyel nyomon követhetővé válnak

a rövid távú pénzügyi eredmények, és a legutóbbi teljesítmény fényében értékelhető a vállalat stratégiája. A szerzőpáros hangsúlyozza, hogy a Balanced Scorecard koncepcióját az egész vállalat felé kommunikálni kell, hogy a tulajdonosokon át az alkalmazottakig mindenki megértse a hosszú távú stratégiai célokat, sőt az ily módon hozott intézkedések eredményeit a lehetséges befektetők számára is kommunikálni kell (Kaplan–Norton, 1996).

Elméletileg a Balanced Scorecard négy elkülönült nézőpontjának – pénzügyi teljesítmény, ügyfelek, belső működés, innováció és tanulás – összefüggésrendszere lehetővé teszi, hogy nemcsak a tulajdonosok, részvényesek, hanem az érdekelttek szempontjából is meg lehessen ítélni, hogy milyen teljesítménnyel szolgált számukra a vállalat. Ezt alátámasztja Vinten (2001) „érdekelt felek” elmélete (stakeholder theory), vagyis a vállalatokat az összes érintett fél érdekeit szem előtt tartva érdemes működtetni. Sternberg szerint egy szervezet érdekeltje lehet minden olyan csoport vagy egyén, amelyek vagy akik befolyásolhatják a szervezetet (Vinten, 2001). A stratégiaileg releváns érdekelt felek a részvényesek, ügyfelek vagy alkalmazottak, míg a lehetséges érdekelt felek a potenciális részvényesek, ügyfelek, alkalmazottak; további stratégiai jelentőségű felek lehetnek még a beszállítók vagy a társadalom egésze (Bieker, 2005). Nem szabad figyelmen kívül hagyni a vállalatok érdekköreibe tartozó, akár nagy befolyással bíró versenytársakat sem.

A Balanced Scorecardot az érdekelt felek igényeinek fokozott figyelembevételére tervezték, ugyanis ezt tükrözi az ügyfelek, munkavállalók és a részvényesek érdekeinek kifejezett szemmel tartá-

sa, mely viszont csak akkor lehetséges, ha a vállalati stratégiai célok megvalósulnak (Bieker–Waxenberger, 2002).

A BALANCED SCORECARD ÉS AZ EGYES ÉRINTETT FELEK KÖZÖTTI KAPCSOLAT

A Balanced Scorecard a következő négy alapvető kérdésre keresi a választ: hogy tekintünk a tulajdonosokra (pénzügyi perspektíva), hogyan látnak minket az ügyfelek (ügyfélperspektíva), miben kell kitűnnünk (belső perspektíva), tudunk-e még tovább javulni és értéket teremteni (innováció és tanulás perspektívája) (Kaplan–Norton, 1992:72). Minden egyes tevékenységet és intézkedést a perspektívák vonatkozásában a vállalatok jövedelmezőségére gyakorolt hatásuk alapján kell megítélni (Bieker–Waxenberger, 2002). Az érdekhordozók igényei, követelményei ebbe a négy nézőpontba integrálódnak (Bieker, 2005).

A következőkben a Balanced Scorecard és a legfontosabb, stratégiai érdekhordozók közötti kapcsolatot mutatjuk be a releváns szakirodalmak áttekintésével.

Ügyfelek

Sok olyan vállalat van, amely elsősorban az ügyfélre összpontosít. Kaplan és Norton (1992) szerint az ügyfelek számára valóban fontos tényezők négy kategóriába sorolhatóak: az idő, a minőség, a teljesítmény és szolgáltatás, valamint a költségek. Annak érdekében, hogy egy vállalat valóban megfeleljen az ügyfelek elvárásainak, külső méréseken alapulva, az ügyfelektől gyűjtött adatokra támaszkodva érdemes kidolgoznia a saját teljesítménymutatóit. A kiváló teljesítmény mégis a szervezeten

belüli folyamatokból, a belső döntésekkel és intézkedésekkel érhető el. A menedzsereknek a kritikus belső műveletekre kell összpontosítaniuk, amelyek az ügyfelek igényeinek kielégítésére szolgálnak. A Balanced Scorecard belső intézkedéseinek olyan üzleti folyamatokból kell származnia, amelyek a legnagyobb hatást gyakorolják a vevői elégedettségre. Az innováció és tanulás perspektívája szempontjából, amely új termékek gyártásának stabilitását, nem pedig a meglévő termékek gyártásának javítását hirdeti, az új termékek bevezetése és elfogadtatása jelenti az ügyfelek számára a legnagyobb értékteremtést. A hagyományos pénzügyi intézkedések nem javítják az ügyfelek elégedettségét, a minőséget, a ciklusidőt, a munkavállalói motivációt. Habár a pénzügyi teljesítmény operatív cselekvések eredményeiből fakad, de még a jobb működési, operatív teljesítmény és a pénzügyi siker közötti állítólagos kapcsolat is meglehetősen gyengének és bizonytalanoknak nevezhető. A szerzőpáros ezt egy példával magyarázza, mely szerint egyáltalán nem biztos, hogy a gyártási képességek jelentős javulása nagyobb jövedelmezőséggel fog járni.

Alkalmazottak

A menedzsereknek a belső üzleti nézőponton belül olyan intézkedéseket kell kidolgozniuk, amelyek az alkalmazottak viselkedését és hozzáállását befolyásolják az időt (ciklusidő), minőséget, termelékenységet és költségeket érintő célok elérése érdekében, mellyel hangsúlyozzák a vevői elégedettség növelésének és a belső üzleti folyamatok folyamatos fejlesztésének fontosságát. A Balanced Scorecard a részvényesek és az ügyfelek számára is jelzi, mit kíván elérni a szervezet, de az al-

kalmazottak egyéni teljesítményének a vállalati stratégiával való összehangolásához a Balanced Scorecard használóinak három tevékenységet szükséges folytatni: kommunikáció és oktatás, célok meghatározása és a jutalmak összekapcsolása a teljesítménymutatókkal. A Balanced Scorecard kommunikálása elősegíti az alkalmazottak hosszú távú stratégia iránti elkötelezettségét, és hozzájárul a vállalat jövőképekének megvalósításához (Kaplan–Norton, 1996).

A globalizáció miatt egy vállalat teljesítménye egyre inkább függ a humán tőke ismereteitől és készségeitől. Ez az egyetlen olyan termelési tényező, amely képes gyorsan és aktívan reagálni a környezeti változásokra. A humán tőke (a vállalat alkalmazottainak képessége, tehetsége és ismerete) a tanulás és innováció perspektívában azonosítható immateriális kategória (az információs tőke és a szervezeti tőke mellett), amely nélkülözhetetlen bármely stratégia megvalósításához (Kaplan–Norton, 2004). A munkavállalók tudása és képzettsége jelenleg az üzleti életben maradás egyik legfontosabb tényezője. A pénzügyi és reáleszközökkel ellentétben az immateriális javak a versenytársak számára nehezen utánozhatók, ami a versenyelőny megőrzését segítheti. Ha a vezetők az immateriális javak értékét helyesen tudják megbecsülni, akkor sokkal könnyebben és pontosabban mérhetik vállalatuk versenyképességét (Jáčová–Brabec, 2018).

Részvényesek

A Balanced Scorecard pénzügyi perspektívája tipikusan a jövedelmezőséggel, a növekedéssel és a részvényesi értékkel kapcsolatos. A pénzügyi elemzésekhez a szerzőpáros a részvényesi értékelemzést

javasolja (SVA), amellyel egy előrejelző értéket kapunk a jövőbeni pénzáramok becsült értékének jelenértékre diszkontálásával. Az innováció és tanulás perspektívája szempontjából az új piacokra történő behatolás növelheti a bevételeket, ezáltal növelve a részvényesi értéket (Kaplan–Norton, 1992).

A szerzőpáros bátorítja a felső vezetőket arra, hogy az intézkedések által elért kecsegtető eredményekről a lehetséges befektetőket is tájékoztassák, mégpedig úgy, hogy éves jelentéseiket stratégiai intézkedésekkel is egészítsék ki, de olyan információkat is közzétehetnek, melyek például magukban foglalják a piaci részesedés mértékét, az ügyfelek elégedettségét, a munkavállalói kompetenciákat, a bevezetett technológiákat. Így elméletileg a Balanced Scorecard a stratégia külső kommunikálására és értékelésére is felhasználható (Kaplan–Norton, 1996).

A Balanced Scorecard egyensúlyt teremt az ügyfeleknek és a részvényeseknek szóló külső intézkedések, valamint az

üzleti folyamatok, az innováció, a tanulás és a növekedés belső intézkedései között (Chavan, 2009).

Kaplan és Norton munkáira támaszkodva az 1. táblázat összefoglalja az érdekhordozók által értékelt szempontokat a Balanced Scorecard alkalmazásával.

A BALANCED SCORECARD ALKALMAZÁSA RÉSZVÉNYTÁRSASÁGOK ESETÉBEN HÁROM ORSZÁG NÉZŐPONTJÁBÓL

Rengeteg kutatómunka vizsgálja a Balanced Scorecard teljesítménymérő funkcióját, ugyanakkor számos különbség van a kutatások módjában és az elemzett mintaszámokban. A következő tanulmányok különböző országokat vizsgálnak, melyeknél eltérő mintaszámban történtek az elemzések; ami viszont közös mindegyik esetben, hogy részvénytársaságok esetében folytatták a vizsgálatokat, főként a vállalatok által nyilvánosságra hozott riportok, jelentések alapján tanulmányozták a teljesítménymutatók közzétételi gyakorlatát.

1. táblázat: Teljesítménymérés Balanced Scorecard módszerrel az egyes érdekhordozók által értékelt szempontok szerint

	Ügyfelek nézőpontja	Üzleti folyamatok nézőpontja	Tanulás és inno- váció nézőpontja	Pénzügyi nézőpont
Ügyfelek	Idő, minőség, teljesítmény és szolgáltatás, költségek	–	–	–
Alkalmazottak	–	Hozzásegíteni a vállalatot a célok eléréséhez és a jövőkép megvalósí- tásához	Folyamatos tanulási, fejlő- dési lehetőség, elégedettség	Jutalmak ösz- szekapcsolása a teljesítménnyel
Tulajdonosok	–	–	–	Jövedelmezőség, növekedés, rész- vényesi érték

Forrás: Saját szerkesztés Kaplan–Norton, 1992; 1996; 2004 alapján

Osztrák eset

Mühlbacher és társai (2016) azt vizsgálták, hogy az osztrák értéktőzsdén jegyzett vállalatok a stratégiai teljesítményüket illetően milyen információkat hoznak nyilvánosságra az üzleti jelentésükben. Ehhez 20 vállalat éves jelentését vizsgálták meg, két egymástól távol eső időpontban, 2002-ben és 2012-ben. Dokumentum- és tartalomelemzéses vizsgálattal állapították meg, milyen változások, trendek figyelhetők meg a tőzsdei vállalatok információközlésében, melyet a Balanced Scorecard négy perspektívája közül a pénzügyi nézőpontot leszámítva három szempontból – ügyfelek nézőpontja, belső nézőpont, innováció és tanulás nézőpontja – csoportosítottak. A kutatás célja annak megállapítása volt, hogy a nem pénzügyi teljesítménymutatók milyen mértékben jelennek meg az éves jelentésekben. Feltételezték, hogy a nem pénzügyi intézkedések nyilvánosságra hozatalának erősítenie kell a munkavállalók hosszú távú stratégia iránti elkötelezettségét. Az éves jelentések elemzésével megállapították, hogy a nem pénzügyi intézkedések óriási növekedést mutattak 2002-ről 2012-re, ami kizárólag az innovációs és a tanulási nézőpontok megnövekedett közzétételi tevékenységéből ered. A közzétett nem pénzügyi intézkedések száma 44%-kal nőtt 2012-re (a 2002-es 153 intézkedés 2012-ben 221-re nőtt, melyből az innováció és a tanulás perspektívája a 2002-es 73 intézkedésről 2012-re 151 intézkedésre nőtt), ugyanakkor az ügyfél és a belső nézőpontok jelentősége csökkent. Az ügyfélszemlélet 17%-kal (12 intézkedésről 10-re), a belső perspektíva pedig 12%-kal csökkent, a 2002-es 68 intézkedésről 2012-re 60-ra. Amíg 2002-ben

a „növekedés” intézkedés egyértelműen a leggyakoribb közzétett intézkedés volt, melyet „munkavállalói képzés” és a „K + F” követett, addig 2012-ben a legtöbb közzétett intézkedés a „munkavállalói sokféleség” volt, melyet a „környezeti fejlesztések” követtek. A százalékos növekedési ütem legmagasabb változása a „szociális fejlesztések” intézkedés, a „munkavállalói sokféleség” és a „környezetvédelmi fejlesztések” mellett következett be. Következésképp megállapították, hogy az innovációs és tanulási perspektíván belül a „munkavállalói sokféleség”, a „környezeti fejlesztések”, a „K + F” és a „munkavállalói képzés” intézkedések óriási növekedésének lehetséges magyarázataként az EU 2003-as korszerűsítési irányelve szolgál, bár a jogi meghatározás nagyon homályos. További eredményeik, mely szerint a vállalatok csökkentették a belső és az ügyfélszempontról jelentéstételi tevékenységüket, arra utal, hogy a vállalatok óvatosabbak voltak az ilyen típusú közzétételeket illetően, különösen a belső folyamatok esetében. Az éves jelentésekben a belső folyamatok elhanyagolása az alkalmazottak alacsonyabb elkötelezettségéhez vezet, mely érzékenyen érinti a vállalat hosszú távú stratégiáját, így végső soron a versenyelőnyök elvesztéséhez vezet.

Szerbiai eset

Duric és munkatársai (2010) egy összetett szervezeti felépítésű részvénytársaság ISO 9001: 2008 szabványokon és TQM-elveken alapuló minőségirányítási rendszere kialakítását vizsgálták Balanced Scorecard módszer alkalmazásával, a vállalat különböző riportjaira, jelentéseire és külső szemlélőként saját megfigyeléseikre

támaszkodva. A részvénytársaság teljesítménymérését a Balanced Scorecard egyik nézőpontja, a belső folyamatok szemszögéből alkalmazták. A mérés a Balanced Scorecard koncepciójának megfelelő kulcsfontosságú teljesítménymutatókon (KPI) keresztül valósult meg, melyeket az egyes folyamatparaméterek elemzésével határoztak meg. Négy folyamat (gyártás, gépesítés, értékesítés és karbantartás) elemzése egy hónapos időtartamot vett igénybe. A teljesítménymutatók mérési eredményeivel (82%, 68%, 74%, 83%) az elért célok százalékos arányát fejezték ki az előbb ismertetett folyamatok esetében. Megállapították, hogy a folyamatok végrehajtói az eredeti döntések felülvizsgálatával és javításával pozitívan befolyásolhatják az üzleti folyamatok továbbfejlesztését, következésképpen a Balanced Scorecard alkalmazása segít a cégnek a tanulásban és a minőség folyamatos javulásában. Ezáltal érhető el a vásárlók, a fogyasztók és más érdekelt felek nagyobb megelégedése a termékek, szolgáltatások, illetve a vállalat üzleti rendszerével kapcsolatban.

Lengyel eset

A Kabalski (2010) által készített lengyelországi felmérésnek több célja is volt. Elsősorban az, hogy javaslatot tegyen a vállalatoknak a külső érintettjei számára a teljesítményeikről rendelkezésre bocsátott információk körére és struktúrájára vonatkozóan, melyet az IASB (Nemzetközi Számviteli Standardok) és az ASB (UK Accounting Standards Board) irányelvei szerint állított össze. Másodsorban, hogy megállapítsa, vajon a legnagyobb lengyel tőzsdén jegyzett társaságok teljes körű és kiegyensúlyozott informáci-

ót szolgáltatnak-e a teljesítményeikről; végül kísérletet tenni az IASB és az ASB irányelveinek, valamint a Varsói Értéktőzsdén (WSE) felsorolt 20 legnagyobb cég által közzétett jelentések értékelésének felhasználásával, a legalkalmasabb jelentés-, információforma bemutatására szolgáló modell kialakítására. A kutatás során arra a következtetésre jutott, hogy a nemzetközi irányelvekkel összhangban a teljesítményről szóló jelentéseknek a vállalat működésének valamennyi lényeges aspektusát, valamint az összes érintett érdekelt fél nézőpontját figyelembe kell venni. A vállalat sokoldalú teljesítményének prezentálására egy olyan logikus szabványszerkezetet állított fel, amely a Balanced Scorecard modelljét tükrözi vissza. A Balanced Scorecard módszert a jelentésben szereplő információk szisztematikus bemutatásaként állítja példának, melyben a célokat, a teljesítményt és a tevékenységeket logikailag egymáshoz kell kötni, figyelembe véve a hierarchiát és az ok-okozati viszonyokat. Az eredmények bemutatása történhet üzleti célú (gazdasági) és nem üzleti célú (társadalmi, környezeti) tevékenységenként is. Így a pénzügyi kimutatások felhasználói könnyebben különbséget tesznek az elsődleges és a másodlagos célok között.

A tőzsdei cégek által közzétett információk vizsgálatára 2009-ben került sor. Az elemzés az alábbi kérdések megválaszolására törekedett: a vállalatok különböző szempontból tesznek-e jelentést teljesítményükről, és létezik-e olyan vállalat, amelynek jelentése modellértékű lehet a vállalat sokoldalú teljesítményeiről szóló információk bemutatására? A kutatás rávilágított arra, hogy a húsz vállalat egyike sem nyújt sokoldalú jelentést teljesítményeiről. Bizonyos vállalatok csupán a

kötelező pénzügyi beszámolókat teszik közzé, ellenben akad két említésre méltó vállalat, melyek a gazdasági teljesítmény mellett a társadalmi (munkavállalók, ügyfelek, közösség) és a környezetvédelmi területen is jelentést tesznek teljesítményükről. Ugyanakkor a szerző említést tesz arról, elképzelhetőnek tartja, hogy az általa a Balanced Scorecardra épített modell szerint végzi néhány cég a teljesítménye mérését. Mégis a jelentések korlátozottnak, így elégtelennek tekinthetők ahhoz, hogy mintaként szolgáljanak. A szerző azt javasolja a Varsói Tőzsde vállalatainak, hogy teljes körű tájékoztatást nyújtsanak teljesítményükről az IASB és az ASB ajánlásaival összhangban, így az érdekelt feleknek jelentősen megkönnyítik a vállalatokkal kapcsolatos, saját maguk által végzett értékeléseket.

Az itt ismertetett közép- és kelet-európai országokban végzett kutatások eredményeit hasonlítja össze a 2. táblázat.

A Balanced Scorecard eltérő elemzési szempontok szerinti alkalmazását az egyes országok kutatói által a 2. számú táblázatban szemlélítette, röviden, a következő megközelítésben lehet összefoglalni.

Az *osztrákok* esetében tartalomelemzési módszer valósult meg a tőzsdei vállalatok információközlésében, melyet a Balanced Scorecard négy perspektívája közül, a pénzügyi nézőpontot leszámítva, három szempont – ügyfelek nézőpontja, belső nézőpont, innováció és tanulás nézőpontja – szerint csoportosítottak. A legtöbb intézkedés az alkalmazottak érdekeit szolgálja, amely a munkavállalók stratégia iránti elkötelezettségét képviseli. Ugyan-

2. táblázat: *Balanced Scorecard elemzési szempontok és a kapott eredmények nemzetenkénti összehasonlítása*

	Nézőpont	Főbb intézkedések, mutatók	Érdekelt fél
Ausztria	Tanulás és innováció nézőpontja	Munkavállalói sokféleség, termelékenység, képzés; balesetek; szociális fejlesztések; környezeti fejlesztések; K+F	Alkalmazottak, részvényesek
	Belső folyamatok nézőpontja	Növekedés; termelékenység	Részvényesek
	Ügyfelek nézőpontja	Vásárlási sorrend	Ügyfelek
Szerbia	Belső folyamatok nézőpontja	Gyártás, gépesítés, értékesítés, karbantartás teljesítménymutatói	Alkalmazottak, részvényesek
Lengyelország	Pénzügyi, ügyfél-, belső folyamatok, tanulás és innováció nézőpontja	Üzleti célú	Tulajdonosok, ügyfelek, alkalmazottak, beszállítók, közösség, pénzügyi támogatók
	–	Nem üzleti célú (társadalmi, környezeti célú)	Ügyfelek, közösség

Forrás: Saját szerkesztés

akkor a részvényeseknek is érdekében állnak a fejlesztések, a fejlődés, ha ez az árbevétel növekedésével párosul. Az ügyfeleket szintén érdekli, hogy kik vásárolnak az adott cégtől.

Szerbiában egy adott részvénytársaság esettanulmányában a Balanced Scorecardot a belső folyamatok nézőpontjából alkalmazták. Kulcsfontosságú teljesítménymutatókat képeztek a gyártás, gépesítés, értékesítés és karbantartás területeken a vállalat különböző riportjaira, jelentéseire és saját megfigyeléseire támaszkodva. Az ilyen típusú elemzések a részvényesek megelégedésére szolgálnak, de az eredmények az alkalmazottak számára is fontosak, ugyanis függhet tőle a javadalmazásuk.

Lengyelországban húsz, tőzsdén jegyzett részvénytársaság által közzétett beszámolókon, riportokon végeztek tartalomelemzést. Ebből a célból egy elméleti modellt állítottak fel a Balanced Scorecardra alapozva, mely szerint a vállalatok teljesítményét 2 fő szempont szerint kell bemutatni: az üzleti célú és a nem üzleti célú teljesítménymutatók szerinti bontásban. Ennek célja, hogy a kimutatások felhasználói könnyebben különbséget tehessenek az elsődleges és a másodlagos célok között. Az üzleti célokhoz tartoznak a pénzügyi, ügyfél-, belső folyamatok és a tanulás-innováció nézőpont, amelyeket a különböző érdekelt felek szerint lehet osztályozni.

A nem üzleti célú tevékenységeket felosztották társadalmi és környezeti célok szerint, és mint másodlagos tevékenységek a munkavállalók, ügyfelek és a közösség érdekeit szolgálják. A vállalatok által közzétett információk elégtelennek minősültek az érdekhordozói elvárásokra nézve, habár a modellnek volna relevanciája megfelelő környezetben tesztelve.

KONKLÚZIÓ

Napjainkban a vállalatok által érdekelt felek elvárásainak és igényeinek való információs megfelelés egyre inkább előtérbe kerül. Ez a koncepció azt eredményezte, hogy a vállalatok hagyományos pénzügyi és nem pénzügyi mérési módszerekkel prezentált kimutatásokat, jelentéseket tesznek közzé a nyilvánosság számára. Az egyes közép- és kelet-európai országokban végzett kutatások eredményeit összehasonlítva megfigyelhetjük, hogy a Balanced Scorecardot a vállalatok teljesítményének mérésére külső forrásokból hozzáférhető, nem pénzügyi dokumentumok információtartalmának feldolgozására lehet használni. A Balanced Scorecard nemcsak mint a vállalat belső teljesítménymérési rendszereként, illetve vezetési, irányítási eszközeként funkcionálhat, hanem mint elemzési módszer is működik, a már közzétett információk, intézkedések eredményeire támaszkodva. A külföldi tanulmányok tanúsága szerint a Balanced Scorecard kedvezően használható működési, azaz nem pénzügyi tartalmú dokumentumok információs tartalmának elemzéséhez. A vállalatok által prezentált kimutatásokat, éves jelentéseket, stratégiai terveket a Balanced Scorecard négy nézőpontja szerinti felbontásával külön-külön, de átfogóan lehet értékelni akár a külső érdekeltek, elemzők által is, így megalapozottabb döntést hozni az adott vállalat teljesítményéről. A különböző országokban végzett kutatások eredményei igazolják, hogy a Balanced Scorecard elemzési eszközként való használata számos érdekhordó információhoz való hozzájutását támogatja. Az irodalmi szintézis erősíti azt a megállapítást, mely szerint a Balanced Scorecard

alkalmas a hagyományos pénzügyi, vagyoni- és jövedelmihelyzet-vizsgálatokat kiegészítve az operatív eredmények elemzésére is. A módszer áthidalja a múltorientált pénzügyi adatok és a hosszú távú működési, stratégiai információk közti szakadékot (Gácsi et al., 2015).

A külföldi tanulmányok között látunk példát, hogy a négy nézőpont kibővítésével igény van további perspektívák (pl. környezeti, társadalmi) alapján való döntéshozásra, mely mutatja a módszer rugalmasságát. Mindezt alátámasztani látszik egy korábbi feltételezés, hogy a Balanced Scorecard alkalmazása javasolt lenne a vállalkozások társadalmi, szociális teljesítményének megítéléséhez, méréséhez (Chatterji–Levine, 2006). Az elemzések elvégzéséhez azonban olyan dokumentációkra van szükség, amelyek nem kizárólag a pénzügyi kimutatásokból állnak. Ez függ a különböző országok jogszabályi környezetétől, a közzétételre kötelezett dokumentumok típusától. Érdemes lenne, a külföldi kutatómunkák mintájára, hazánkban is elvégezni hasonló vizsgálatokat a hazai vállalatok információjelentési minőségének, tartalmának szemrevételezésével, ezt követően a Balanced Scorecard használatával az érdekhordozók szemszögéből elemezni a közzétett pénzügyi és nem pénzügyi információkat.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Afonina, Anna (2015): Strategic Management Tools and Techniques and Organizational Performance: Findings from the Czech Republic. *Journal of Competitiveness*, Vol. 7, No. 3, 19–36, <https://doi.org/10.7441/joc.2015.03.02>.
- Bieker, Thomas (2005): Sustainability Management with the Balanced Scorecard. In Oehme, Ines – Seebacher, Ulrike (ed.): Corporate Sustainability: *Theoretical Perspectives and Practical Approaches*. Technik- und Wissenschaftsforschung, Vol. 51, 121–146.
- Bieker, Thomas – Waxenberger, Bernhard (2002): *Sustainability Balanced Scorecard and Business Ethics. Developing a Balanced Scorecard for Integrity Management*. Contribution to the 10th International Conference of the Greening of Industry Network, Göteborg/Sweden.
- Chatterji, Aaron – Levine, David (2006): Breaking Down the Wall of Codes: Evaluating Non-Financial Performance Measurement. *California Management Review*, Vol. 48, No. 2, 29–51, <https://doi.org/10.2307/41166337>.
- Chavan, Meena (2009): The Balanced Scorecard: A New Challenge. *Journal of Management Development*, Vol. 28, No. 5, 393–406, <https://doi.org/10.1108/02621710910955930>.
- Duric, Željko – Maksimović, Rado – Adamović, Živoslav (2010): Key Performance Indicators in a Joint-Stock Company. *African Journal of Business Management*, Vol. 4, No. 6, 890–902.
- Gácsi, Roland – Zéman, Zoltán – Szabó, Zoltán László (2015): *Balanced Scorecard in Higher Education*. „Mérleg és Kihívások.” IX. Nemzetközi Tudományos Konferencia. Miskolci Egyetem Gazdaságtudományi Kar, 809–813.
- Greiling, Dorothea (2010): Balanced Scorecard Implementation in German Non-Profit Organizations. *International Journal of Productivity and Performance Management*, Vol. 59, No. 6, 534–554, <https://doi.org/10.1108/17410401011063939>.
- Jáčová, Helena – Brabec, Zdeněk (2017): *The Evaluation of company performance in the Czech Republic*. 4th International Multidisciplinary Scientific Conference on Social Sciences & Arts SGEM 2017, <https://doi.org/10.5593/sgemsocial2017/hb11/s03.095>.
- Jáčová, Helena – Brabec, Zdeněk (2018): The Usage of the Balanced Scorecard Concept by Czech Companies. *5th International Multidisciplinary Scientific Conference on Social Sciences & Arts SGEM 2018*, <https://doi.org/10.5593/sgemsocial2018/1.3/s03.054>.
- Jovetić, Slavica – Puric, Jelena (2016) Comparative Analysis of Financial and Non-Financial Performance Elements of Joint-Stock Companies. *Ekonomika*, Vol. 62, No. 3, 93–110, <https://doi.org/10.5937/ekonomika1603093j>.
- Kabalski, Przemysław (2010): Integrated Information about the Multifaceted Performance of

- the Entity. *Comparative Economic Research*, Vol. 13, No. 3, 73–92, <https://doi.org/10.2478/v10103-009-0039-y>.
- Kaplan, Robert S. – Norton, David P. (1992): The Balanced Scorecard – Measures That Drive Performance. *Harvard Business Review*, January-February, 71–79.
- Kaplan, Robert S. – Norton, David P. (1996): Using the Balanced Scorecard as a strategic management system. *Harvard Business Review*, January-February, 75–85.
- Kaplan, Robert S. – Norton, David P. (2004): Measuring the Strategic Readiness of Intangible Assets. *Harvard Business Review*, February 1, 52–63.
- Kozma, Miklós – Kazainé Ónodi, Annamária (2014): Measuring Business Performance in Sports. How the Balanced Scorecard Approach Can Help Sports Organisations in Operating Along Strategic Objectives. *Közgazdász Fórum*, Vol. 17, No. 118, 17–40.
- Low, Jonathan – Siesfeld, Tony (1998): Measures That Matter: Non-Financial Performance. *Strategy and Leadership*, Vol. 26, No. 2, 24–38, <https://doi.org/10.1108/eb054615>.
- McNair, Carol J. – Lynch, Richard L. – Cross, Kelvin F. (1990): Do Financial and Nonfinancial Performance Measures Have to Agree? *Management Accounting*, Vol. 72, No. 5, 28–36.
- Mühlbacher, Jürgen – Siebenaler, Tom – Würflingdobler, Ulrike (2016): The Rise of Non-financial Performance Measures in Annual Reports. An Analysis of ATX-listed Companies. *Trends Economics And Management*, Vol. 10, No. 25, 9–21, <http://dx.doi.org/10.13164/trends.2016.25.9>.
- Rajnoha, Rastislav – Lesníková, Petra (2016): Strategic Performance Management System and Corporate Sustainability Concept – Specific Parametres in Slovak Enterprises. *Journal of Competitiveness*, Vol. 8, No. 3, 107–124, <https://doi.org/10.7441/joc.2016.03.07>.
- Sartorius, Kurt – Trollip, N. – Eitzen, C. (2010): Performance Measurement Frameworks in a State Controlled Research Organization: Can the Balanced Scorecard (BSC) be Modified. *South African Journal of Business Management*, Vol. 41, No. 2, 15–27, <https://doi.org/10.4102/sajbm.v41i2.518>.
- Todorovic, Miroslav – Kalicanin, Djordje – Nojkovic, Aleksandra (2015): Practices of Performance Measurement in Companies in the Republic of Serbia. *Ekonomski horizonti*, Vol. 17, No. 1, 45–59, <https://doi.org/10.5937/ekonhor1501045t>.
- Vinten, Gerald (2001): Shareholder Versus Stakeholder – is There a Governance Dilemma? *Corporate Governance*, Vol. 9, No. 1, 36–47, <https://doi.org/10.1111/1467-8683.00224>.

Weninger Sándor

Városarculati megközelítések a 21. századi magyar városok településmarketingjében¹

Approaches to City Branding in the Regional Marketing of 21st-Century Hungarian Cities

ÖSSZEFOGLALÁS

A tanulmány a településmarketing viszonylatában értelmezett városarculati szempontokat mutatja be a mai magyar nagy- és középvárosok adottságainak figyelembevételével. A diverz eszmetörténeti felfogások, marketingszisztémák leíró elemzése és összehasonlítása mellett a magyar városhálózat sajátosságait, ok-okozati összefüggéseit is görcső alá veszi. A tanulmány a kutatási eredményekből kapott helyzetképen túl rávilágít a jelenlegi jogszabályi környezet elméleti és gyakorlati működésének specifikumaira is.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: D83, M30, N34, O18, R28, R51

Kulcsszavak: településmarketing, városar-

culat, urbanizáció, demográfia, kommunikáció

SUMMARY

The study describes various considerations in city branding interpreted in relation to regional marketing through the characteristics medium-sized and big Hungarian cities. In addition to the analysis and comparison of diverse theories and marketing systems, the characteristics of the Hungarian urban network are described and the cause and effect relationships are revealed. In addition to giving an overview based on the research findings, the study also sheds light on the theoretical and practical specificities in the operation of the current legal environment.

WENINGER SÁNDOR, PHD-hallgató, Nemzeti Közszerzői Egyetem, Közszerzési és Közigazgatástani Intézet, Közigazgatás-tudományi Doktori Iskola (Weninger.Sandor@uni-nke.hu).

Journal of Economic Literature (JEL)

codes: D83, M30, N34, O18, R28, R51

Keywords: settlement marketing, city branding, urbanization, demography, communication

BEVEZETÉS

A városarculat mint fogalom és annak hazai környezetre adaptált, mai keretrendszerben értelmezett használata viszonylag új keletű jelenség, legalábbis közszervezési aspektusból vizsgálva bizonyosan az. A kifejezés fenomenológiailag a vizuális kommunikáció tárgyköréhez kötődik. Ez utóbbit jelen tanulmányban, az egyszerűség kedvéért, a láthatóvá tett gondolat manifesztumaként kezeljük (Bálványos-Sánta, 2003). A vizuális kommunikáció mint megatrend mostani, nagy volumenű térnyerésének okait nehéz lenne pontosan meghatározni, ugyanakkor az elmúlt három évtizedben számos olyan konkrét jelenség volt érzékelhető, amely előfeltételét képezte, megalapozta vagy legalábbis valószínűsíthetően befolyásolhatta a jelenlegi helyzet kialakulását.

A Varsói Szerződés megszűnését (1991) követően egyrészt a rendszerváltás utáni, tranzíciós országok – beleértve Magyarországot is – hirtelen a globalizálódó tőkepiacok látómezejébe kerültek, és ezzel együtt – ugyan fokozatosan, de – bekapcsolódtak a globális, nemzetközi kereskedelembe is. Másrészt a Neumann János óta a technológiai szingularitás disztópiájával riogató nézetek is jóval nagyobb visszhangot kaptak,² ugyanis a modern társadalmi berendezkedésből fakadó technológiai felülreprezentáltság rohamléptekben gyorsuló térhódítása jelentősen átformálta létszerveződésünket. Az internet okozta információdömping által

keltett digitális zaj és információelméleti kontextusban megjelenő redundancia, azok az újabbnál újabb IT-metódusok és szinte kivétel nélkül vizuális megjelenítéssel operáló eszközök, amelyek organikusán beépültek a mindennapjainkba, lassacskán fiziológiai igényeinket is megelőző, alapvető létszükségletté avanszálódtak (Valos et al., 2017).

Tény, hogy ezen fentebb említett szempontokat megkerülhetetlenül szükséges számba venni, ugyanakkor meglátásom szerint a maihoz hasonló, modern városarculat témakörének a honi gyökereit mégis egy jókora időbeli visszaugrással Budapesten érdemes keresni, méghozzá a 19. század második felében.

A kiegyezés (1867) utáni gazdasági növekedés hatására felgyorsult a városiasodás, a térbeli és strukturális mobilitás, és kibontakozott a magyar társadalom polgári átrétegződése. Jóllehet, nem épp ezen szóhasználat, de jelentéstartalmát tekintve tulajdonképpen a korabeli viszonyoknak megfelelően, hazai vonatkozásban először a dualizmus korában találkozhatunk az épített környezet területi jelenségeinek urbanisztikai-esztétikai kérdéseivel. Ennek ékes bizonyítékát láthatjuk a Fővárosi Közmunkák Tanácsának jelentéseit (FKT, 1870–1944) tanulmányozva. Az 1870-től működő testület³ városrendezési, üzemeltetési és városfejlesztési tevékenysége mellett, vagy inkább ahhoz kapcsolódóan, a mai értelemben is alkalmazott településképi véleményezési jogkörrel is rendelkezett; így tehát megkerülhetetlenül, városarculati kérdésekkel is foglalatoskodott, még ha ez konkrétan, ily módon éppenséggel nem is volt nevén nevezve, és nem elsődlegesen a mai értelemben vett kommunikációs céllal tette mindezt (1870. évi X. tv.).⁴

AZ ARCULAT LEHATÁROLÁSA A MARKETINGMODELLEKBEN

A továbbiakban rátérnék a lokalitáshoz mint fizikai és szellemi térhez kötődő arculat, jelen, településmarketing fókuszú vizsgálódásom szempontjából is releváns, elsősorban kommunikációs, azon belül is környezeti kommunikációs aspektusban megjelenő, jelenkori megközelítésére.

A Tózsza–Piskóti-féle taxonómia szerinti meghatározást alapul véve: maga a településmarketing egy olyan stratégia (cselekvési program) kidolgozását és megvalósítását jelenti, amelynek során a település irányítói feltárják a település abszolút és komparatív versenyelőnyeit, és a lehetséges vevők felé kommunikálják (Piskóti, 2012; Tózsza, 2014). Felmerül a kérdés, hogy ehhez a városarculat miként kapcsolódik, milyen szerepet tölt be ebben, és egyáltalán hogyan jelenik meg a folyamatban?

A több mint ötven éve termékek és szolgáltatások vonatkozásában sztenderdként hivatkozott, a McCarty-féle 4P-Mix (1960) marketingmodellre (product, price, place, promotion) adaptált elhelyezés során, Tózsza álláspontja szerint, a településmarketing terméke (product) maga a település, aminek az árát (többszintű, komplex és egyedi termék- és szolgáltatáscsomag jellegéből adódóan), a benne élő emberekkel együtt, lehetetlen meghatározni. Tehát az ár (*price*) fogalmilag nem értelmezhető, hiszen a várost természetszerűen nem lehet megvenni. Az adásvétel során a település nem változtat helyet (*place*), így a vevő nem viheti el, sőt az adásvétel alkalmával a tulajdonviszonya sem változik, semmilyen értelemben, ráadásul szimultán többször is eladható. A hangsúly a reklámtevékenységre (*pro-*

motion) helyeződik át, de ez sem hagyományos értelemben vett reklám, hanem marketing, vagyis piacra viteli stratégia. Összességében tehát egy település esetén olyan dolgot kell eladásra „reklámozni”, aminek nincs ára, amire nem jegyezhető be tulajdonjog, sőt magának az eladás tárgyának definiálása sem egyértelmű, ugyanis az is igen széles spektrumon mozog (Tózsza, 2014).

Fontos kiemelni, hogy az 1960-as évek óta végbement társadalmi-technológiai változások miatt történt a McCarty-féle 4P-Mix továbbfejlesztése. A 7P-Mix három új aspektussal egészült ki, amelyek a *promotion* szegmenshez köthetően segítették a precíziós elemzőmunkát. Ezek név szerint: az emberi tényezők (*people*), a környezeti és tárgyi elemek (*physical evidence*), illetve maga a folyamat (*process*); viszont mindezek ellenére magából a kibővített csoportosításból sem rajzolódik ki egyértelműen, hogy egy város tekintetében mi az, ami konkrétan eladható.

Úgy gondolom, hogy a városarculat szerepének és környezeti kommunikációs létjogosultságának megvilágítása során mélyebbre ásva, javasolt megemlítenünk a Kovács által „térérzékeny” marketingmodellnek hívott keretrendszer, ahol háromféle térinterpretációs koncepcióval találkozhatunk. Elsőként a descartes-i alapokon nyugvó, abszolutista („tartályszerű”) térfelfogással. Itt a külső teret a fizikai létezők (pl. települések, utak, te-reptárgyak stb.) és az abszolút távolságok jellemzik (pl. km). Másodikként a leibnizi felfogáson nyugvó, relacionista (kapcsolati alapú) térfelfogás jelenik meg. Ez tulajdonképpen a kapcsolati hálózatok által meghatározott „belső terek” világa. Eklatáns példája a közösségimédia-plat-formok kapcsolati térhálaja. A harmadik

csoportot a Henri Lefebvre és Edward Soja nevéhez köthető, megélt vagy más néven „harmadik tér” alkotja. Itt a fókusz az adott személy kognitív struktúrájában leképezésre kerülő egyéni térérzetre és térképzetre irányul. Vizsgált kérdései: Nekem „hogyan áll össze”? Én hogyan látom a teret? Példának okáért, hogy jelenik meg mondjuk egy bevásárlóközpont térszerkezete egy adott vásárló számára? (Kovács A., 2017; Gehl, 2014).

Az eredeti 4P modellre visszakanyarodva megemlítendő, hogy annak átdolgozása a Lauterborn-féle 4C modell (1990) (*customer wants and needs, cost, convenience, communication*). Míg a 4P a gyártóról szól, és annak érdekeit vette figyelembe, Lauterborn úgy gondolta, hogy a modern világban inkább a vevő szemszögéből kell űzni a marketinget (Lauterborn, 1990).

Általánosan megfigyelhető tehát, hogy a helyhez kötött marketing input–transformation–output modell szerinti lépései során voltaképpen a fizikai vagy földrajzi térben, szellemi vagy kibertérben és ezek speciális hibridjeiben lezajló folyamatokról beszélhetünk (Slack et al., 2010). Ez azért is módfelett lényeges, mert a városarculatnak mindezen aspektusokat szem előtt tartva, egységes szisztémát kell alkotnia, és reprezentálnia mindezt.

A fentebb ismertetett okfejtés relevanciája a Tózsza-féle értelmezésben is megjelenik. Nála négy nagy területből (audit, szegmentáció, imázs, kommunikáció) áll össze a településmarketing intézménye. A meghatározásában kapjuk a legegyszerűsebb választ a fejezet elején feltett kérdésekre: az imázs, vagyis a település arculatának tervezése és kivitelezése tulajdonképpen nem más, mint az auditkor meghatározott készletnek a szegmentáció

során meghatározott igényekhez történő igazítása. Ily módon az ezt követő negyedik fázis, a kommunikáció lényegében „csak” az imázs (arculat) megjelenítése, eljuttatása a lehetséges és kiválasztott vevőkörhöz, a célcsoportokhoz (Tózsza, 2014).

Végeredményben ezen keretrendszer szerint az imázs és az arculat ekvivalens „kollokációk”, de összességében egy város tekintetében csak annak hírneve, ami ténylegesen eladható. A hírnév két komponensből áll össze. Az egyik a CI (*corporate identity*), ami nem más, mint maga az arculat; a másik a PR (*public relations*), ami pedig a település szolgáltatásainak, értékeinek vonzó híre, reklámja, kommunikációja. Ezek a konkrétumok szintjén: a város konkrét szolgáltatásai (oktatási, egészségügyi, szórakoztatási, kereskedelmi, művelődési stb.); a város gazdasági és infrastrukturális jellemzői (főként a szekunder, terciér, kvaterner szektorok tekintetében); a város gazdag, érdekes történelme, műemlékei; a város kultúrája, érdekes hagyományai, rendezvényei; szennyezetlen természeti és társadalmi környezet (tisza, rendezett település, vállalkozásbarát helyi társadalom, személy- és vagyonbiztonság, olcsó és képzett helyi munkaerő); továbbá az információs társadalom városi környezetre adaptált, működő és fenntartható humánökológiai szisztémái (Ashworth–Voogd, 1997).

MAGYAR VÁROSOK PERSPEKTÍVÁI, DEMOGRÁFIAI TÉNYEZŐK

Magyarország lakosságának közel 72%-a urbánus, azaz városi környezetben él. Ez a szám, értelemszerűen a rurális térségek visszaszorulása mellett, az elmúlt hetven évben tendenciózusan növekedett, és az

ENSZ becslése alapján 2045-re akár 80% fölé is mehet (UN, 2018).

Ugyan a jelenlegi, 55%-os „világátlatot” jócskán meghaladó, európai urbanizáltsági átlaghoz (75%) képest csak minimálisan vagyunk lemaradva, viszont szembevetve, hogy míg a magyar városok száma az elmúlt hatvan évben 5,5-szörösére növekedett (1960 és 1990 közötti 30 év alatt 2,6-szorosára, 1990 és 2000 között 1,4-szeresére, 2000 és 2014 között 1,6-szorosára), addig a városi lakosság százalékos mértéke nem lineárisan követte mindezt. Ennek oka egyrészt a rendszerváltást követő közigazgatási újrászervezésben,⁵ illetőleg az EU-s csatlakozás (2004) utáni várossá nyilvánítási hullámban keresendő. Másrészt az is jól kirajzolódik, hogy az 1981-es, 10,7 millió főt is meghaladó népességcsúcshoz képest ma csaknem 1 millióval kevesebb az ország lakossága, emellett az Enyedi György által is használt Kondratyev-cikluselméletnek a városfejlődés négy fázisára (urbanizáció, szuburbanizáció, dezurbanizáció, reurbanizáció) a gazdasági átstrukturálódások által gyakorolt hatásai is szempontként merülhetnek fel (Enyedi, 2011; KSH, 2015).

Magyarországon a településmarketingből származó bevétel (befektetők, turisták stb.) elsősorban Budapestre koncentrálódik, holott Magyarország 9,8 milliós lakosságának csupán 18%-a (1 749 734 fő) él a főváros közigazgatási határain belül, míg 53%-a a többi városban, 29%-a községekben. Budapest, mint számos attribútuma miatt különösen vonzó európai desztináció, domináns erőközpontot képez, meghatároz egyfajta masszív főváros-pólusosságot. Gyakorlatilag a Budapest-gócponthú (a 67 ezer fős Érd városát; további 11 db, 20–50 ezer fő közötti, csaknem 330 ezer fős összlakosságú várost; illetőleg számos

kisebb települést magában foglaló) több mint hárommilliós Közép-Magyarország régió⁶ kivételével, Magyarország összes régiója konvergenciaregió. Konvergenciaregiónak minősül minden olyan régió, ahol az egy főre jutó GDP kevesebb az EU átlagának 75%-ánál (EB, 2017).

A városi lakosság értelmezésének viszonylatában kiváltképp fontosnak tartom kiemelni a megyei jogú városi címet. A jelenleg is hatályos Mötv-t (2011. évi CLXXXIX. törvény Magyarország helyi önkormányzatairól) megelőzően, a helyi önkormányzatokról szóló 1990. évi LXV. törvény alapján megyei jogú várossá nyilvánítását kérhette minden olyan város, amelynek lakossága meghaladta az ötvenezer főt. Ugyanakkor számok tekintetében a mai napig vita van a város és a városias működés optimumáról (jobbára funkciók, lakosságmenyiség szerinti lehatárolás tekintetében), mivel ez tájegységekként, településmorfológiai szempontokból, továbbá egyedi jellemzőkből adódóan meglehetősen széles spektrumon mozoghat. Azonban kétségtelen az, hogy 50 ezer fős lakosság felett az önkormányzatoknak a kötelező feladatellátás és biztosítandó közszolgáltatások mellett – főként a városok gazdasági teljesítőképességéből adódóan – már lehetőségük nyílik önként vállalt feladatok formájában, naprakész, pluszszükségeket is kielégíteni, 21. századi módon és eszközökkel. A városarculat kérdéskörével történő foglalatalkodás, és ehhez kapcsolódóan maga a településmarketing is, tapasztalataim alapján, a gyakorlatban nemritkán ez utóbbi kategóriát erősíti, habár az Mötv. 13. § (1) bekezdés 13. pont a helyi adóval, gazdaságszervezéssel és a turizmussal kapcsolatos feladatok ellátását a helyi közigazgatás, valamint a helyben biztosítható

közfeladatok körében ellátandó helyi önkormányzati feladatként tünteti fel.

Összesen 23 megyei jogú városunk van. Ezekből 5 az 50 ezer fő alatti⁷ (Szekszárd, Salgótarján, Hódmezővásárhely, Dunaújváros, Nagykanizsa), 11 az 50–100 ezer fő közötti (Eger, Zalaegerszeg, Békéscsaba, Veszprém, Sopron, Kaposvár, Érd, Tatabánya, Szolnok, Szombathely, Székesfehérvár), 6 a 100–200 ezer fő közötti (Kecskemét, Nyíregyháza, Győr, Pécs, Miskolc, Szeged), és 1 város éppen-hogy meghaladja a 200 ezer fős lakosságot (Debrecen). Mindent összevetve a 18 db, 50 ezer fő feletti lakossággal rendelkező városunk a teljes magyar lakosság 18%-át adja (KSH, 2018).

Törvényszerűség, hogy a legtöbb globalizálódó gazdaságban a munkahelyek növekvő térbeli koncentrációja figyelhető meg (Nagy, 2010). Hazánkban 1990 után ha nem is drasztikusan, de a településhierarchia felsőbb szintjei felé tolódtak a munkahelyek. 1990-ben a százezer főnél népesebb hazai városokban volt a munkahelyek 38,8%-a, ami 2011-re 40,7%-ra emelkedett, míg a százezres városok országon belüli népesedési súlya számottevően csökkent (Kovács Z., 2017). Ezen szempont azért is különösen számottevő, mivel a településmarketing egyik fő célja a gazdasági teljesítőképesség hatékonyságán keresztül a versenyképesség növelése. A vidéki nagyvárosok esetében számos olyan tényező megfigyelhető, amely az önkormányzatok tudatos arculatépítéséről, kommunikációjáról árulkodik, mely alkalmassá teszi vagy teheti ezen településeket arra, hogy az ország Budapest-pólusosságát dekoncentrálják, vagy legalábbis ezt az éles kontrasztot lágyítsák.

A legnagyobb hazai települések önkormányzatainál közel 90%-os arányban

alkalmaznak kifejezetten kommunikációs munkatársat vagy munkatársakat, az önkormányzatok 52%-a pedig rendelkezik kommunikációs stratégiával. Ugyanezen településméret-kategória esetében az önkormányzatok közel 80%-a használja tudatosan a közösségimédia-felületeket, 52%-uk pedig figyelembe veszi a közösségimédia-felületen érkező lakossági észrevételeket, panaszokat (Budai–Tózsá, 2018). Ennek relevanciája azért létfonosságú, mert például a legnépszerűbb közösségimédia-felület (Facebook) 2019. első negyedéves adatai alapján az látszik, hogy a 743 milliós európai összlakosság (2019-es ENSZ-beclés alapján) csaknem 52%-a havi szinten aktív felhasználó, míg 286 millió felhasználó, ami a teljes európai lakosság 38%-a, napi szinten aktív felhasználója a felületnek. Ez az arány európai viszonylatban is kiemelkedő, a hazai 4G-lefedettségnek köszönhetően Magyarországon akár még magasabb is lehet.

Sarkalatos pontok ezek, hiszen a nemzetközi szakirodalomban uralkodó paradigma szerint a városarculat vizuális kommunikációs vetületének alapos és teljes körű, multidiszciplináris kutatással kapott, valós helyzetképre kell támaszkodnia ahhoz, hogy a grafikai és egyéb dizájn-tevékenység gördülékenyen és szinergikusan tudjon kapcsolódni a brandépítéshez (Wheeler, 2009). Az elemzett példák alapján úgy tűnik, a hazánkban alkalmazott megoldások tartalmi összetételüket illetően kielégítik ezt a kritériumfeltételt.

HAZAI JOGI ÉS TECHNIKAI VONATKOZÁSOK

A településfejlesztési koncepcióról, az integrált településfejlesztési stratégiáról és a településrendezési eszközökről, vala-

mint egyes településrendezési sajátos jogintézményekről szóló 314/2012. (XI. 8.) Korm. rendelet 2. § 1/a pontja értelmében arculati jellemző a települési környezet vizuális megjelenését meghatározó jellemző, amely lehet kulturális, léptékbeli, formai, anyaghasználati (közvetített érzet) és minőségi (stílus). Ezen meghatározás azért kulcsfontosságú, mivel a vizsgálódás fókuszában lévő arculat és arculati kommunikáció tulajdonképpeni alapjait (mondhatni annak „mankóját”) az ország minden településéhez kidolgozandó, településképi arculati kézikönyv és településképi rendelet adják, melyeknek elkészítését a településképi védelméről szóló 2016. évi LXXIV. törvény mellett a fentebb idézett 2012-es kormányrendelet írja le és elő.

Érezhető, hogy a 2012-es jogszabály meghatározása igencsak tág, kis túlzással akár – *horribile dictu* – pongyolának is nevezhető, és emellett meglehetősen szubjektív is; ugyanakkor a jogalkotó szerencsére biztosítja annak lehetőségét, hogy az érintettek akár társadalmi konzultáció formájában, az úgynevezett partnerségi egyeztetés keretében javaslatokat, véleményeket fogalmazhassanak meg. A polgármester – a széles körű társadalmi bevonás és a nyilvánosság biztosítása érdekében – a koncepció, a stratégia, a településrendezési eszközök, a kézikönyv és a településképi rendelet készítése és módosítása során az önkormányzat rendeletében megállapított partnerségi egyeztetés szabályai szerinti helyen és módon tájékoztatja a partnereket, valamint biztosítja számukra a véleményezés lehetőségét. [314/2012. (XI. 8.) Korm. rendelet 29/A. § (1) bekezdés.] Mindez a gyakorlatban a lakosság, az érdekképviseleti szervek, a civil és gazdálkodási szer-

vek, egyéb ernyőszervezetek, illetőleg a vallási közösségek bevonását jelenti, alapvetően a helyi adottságoknak megfelelő, teljes körű nyilvánosság biztosítása mellett (Miniszterelnökség, 2017).

Mint az látható, a településmarketinget maga a jogalkotó is kompetencia-marketingként értelmezi, azaz a feladat ellátása elsősorban az önkormányzat hatáskörébe tartozik. Ennek legfőbb oka és logikája, hogy egy helyi vállalkozóval vagy érdekcsoporttal ellentétben, akik akár valótlanságokat is állíthatnak a sikeres üzletvitel érdekében, az önkormányzat, mint a független, lokális közigazgatás megtestesítője, a helyi hatóság képviselője, a magán- vagy üzleti szférához viszonyítottan jóval nagyobb fokú (köz)bizalmat élvez, szavahihető, „kompetens” szereplőnek minősül (Tózsá, 2014).

A fentebb hivatkozott dokumentumok megalkotásának fontos és kiemelendő komponense, hogy elkészítésük és monitorozásuk komoly és folyamatos szakmai támogatás és felügyelet mellett zajlik. A településképi arculati kézikönyvek és településképi rendeletek digitális egyeztetési honlapját⁸ a Miniszterelnökség Építészeti és Építésügyi Helyettes Államtitkárság, Területrendezési és Településügyi Főosztálya megbízásából a Lechner Tudásközpont üzemelteti, ugyancsak a vonatkozó 2012-es kormányrendelet alapján. Ezen felület biztosítja a kidolgozásért felelős szervnek az elkészült kézikönyv és a településképi rendelet feltöltését, továbbá a vélemények elérését; illetőleg a véleményezők számára a kézikönyv és a rendelet elérhetőségét és a véleményezés lehetőségét. Az elkészült kézikönyvet a polgármester megküldi véleményezésre a Magyar Építész Kamarának, a Nemzeti Média- és Hírközlési Hatóságnak,

a kulturális örökség védelméért felelős miniszternek és az illetékes nemzeti park igazgatóságának; míg a településképi rendeletet az állami főépítési hatáskörében eljáró fővárosi és megyei kormányhivatalnak, a Nemzeti Média- és Hírközlési Hatóságnak, a kulturális örökség védelméért felelős miniszternek és az illetékes nemzeti park igazgatóságának kell hogy eljuttassa. Ezt követően a meghatározott szervek véleményezik azt.⁹

Szintén a 2012-es kormányrendelet tartalmaz egy irányadó ajánlást, kvázi útmutatót az arculati kézikönyv tartalmát illetően: a bevezetés, köszöntő után legelőször a település bemutatása, általános településképi megjelenítése, településkarakter ismertetése esedékes. Ezt követően az úgynevezett örökség, vagyis a településképi szempontból meghatározó építészeti, műemléki, táji és természeti értékek, településképi jellemzők taglalása; majd a településképi szempontból meghatározó, eltérő karakterű területek lehatárolása, a településképi arculati jellemzők és a településkarakter bemutatása következik. Mindezek tükrében folytatólagosan a településképi minőségi formálására vonatkozó ajánlások: építészeti útmutató, közterületek településképi útmutatója, utcák, terek, közparkok, közkertek; majd jó példák bemutatása: épületek, építészeti részletek (ajtók, ablakok, tornácok, anyaghasználat, színek, homlokatzépzés), kerítések, kertek, zöldfelületek kialakítása, sajátos építményfajták, reklámhordozók, egyéb műszaki berendezések. Végül a beépítési vázlatok mint opcionális tartalom [314/2012. (XI. 8.) Korm. rendelet 12. melléklete].

Mivel egy települési arculati kézikönyv terjedelme az adott város méretének és jellegének függvényében akár több száz

oldalra is rúghat (ahogy azt láthatjuk Pécs 310, Szeged 224, Székesfehérvár 219, vagy Debrecen 184 oldala esetében is), így a könnyebb áttekinthetőség kedvéért az egyik legkisebb területű (259 ha) és lakosságszámú (25 800 fő) budapesti kerület mindössze 35 oldalas városarculati kézikönyvének néhány kiragadott példáján keresztül igyekszem illusztrálni a dokumentum sajátosságait.

A görcső alá vett Budapest Belváros-Lipótváros V. Kerületi Önkormányzat városarculati kézikönyvének konkrét rendelkezéseit megvizsgálva jól érzékelhető, hogy a kerület – főként frekvenciájából és kiemelkedő történelmi-építészeti örökségéből adódóan – különösen nagy jelentőséget tulajdonít karakterisztikus városképi, városarculati megjelenítésének, és mindent megtesz annak megőrzése érdekében. A kézikönyv előírásait a kerület, három másik vonatkozó önkormányzati rendelet figyelembevételével, azok kiegészítéseként, együtt alkalmazza. Ezek nevesítve: az önkormányzat tulajdonában lévő közterületek használatáról és rendjéről szóló, a településképi bejelentési eljárásról és településképi kötelezésről szóló, illetőleg a kerületi városrendezési és építési szabályzatáról és szabályozási tervéről szóló önkormányzati rendeletek.

Vizuális megjelenés szempontjából a dokumentum értelmezésében az utcák három arculati kategóriája (kortárs arculat; klasszikus, történelmi arculat; vegyes arculat) megfelelően elkülöníthető, precedensekkel alátámasztott, egzakt csoportokat alkot. Mindhárom arculati profil esetében az útpálya, a parkolósáv, a gyalogosfelületek burkolatai, azok dimenziói, a terek meghatározó stílusjegyeit hordozó elemek (pl. lámpatest-kandeláber, hulladékgyűjtő, pad, utcabútor stb.) részlete-

sen szerepelnek. Szintén helyspecifikus sajátosság, hogy a kerület külön figyelmet fordít a vendéglátóhelyek szezonális kitelepülésekor jelentkező, időszakos közterület-használat arculati megjelenést érintő, aprólékos szabályozására. Itt felsorolják a különféle mobil emelvényeket, teraszokat, pódiumokat, térfalakat és ezek kialakításának, elhelyezésének rendjét; továbbá olyan akkurátus szempontokat is dokumentálnak, mint az utcák szintjén kötelezően egységes veremrácsos vagy rögzített gyöngykavicsos felülettel borítandó favermek. Emellett önálló kitételként találkozhattunk például az árnyékolószerkezetek alkalmazási megkötéseinek taglalásával is: olyan kritériumok fogalmazódnak meg, mint a környezethez illeszkedő kivitel, vagy az anyaghasználatra történő ajánlások ismertetése. Kulcsfontosságú megemlíteni, hogy az arculati kézikönyvek útmutatásai általában meglehetősen rigorózus álláspontot képviselnek a közterületi funkciók kérdését illetően. Ezen dokumentum hasábjain is – az aktuális környezetre adaptálva, de – egyértelműen tetten érhető, hogy a közterületi funkciók tervezése kapcsán a funkciók szerinti arculatváltás-tervezés nem támogatott, azaz a kitelepülési lehetőségek burkolati megkülönböztetése nem elfogadható (Belváros-Lipótváros V. Kerületi Önkormányzat, 2015).

ÖSSZEFOGLALÁS

Mindent összevetve elmondható, hogy az elmúlt 7-8 évben a magyar közép- és nagyvárosok elől szinte az összes olyan akadály elhárult, amely hátráltatta őket, hogy sikeres marketingtevékenységet folytassanak, és megpróbálják dekoncentrálni az ország főváros-pólusosságát. Meglátásom szerint a bemutatott szempontok számos

olyan lehetőséget kínálnak, amelyek akár operatív, esetleg stratégiai dimenziókban elősegíthetik ezen tudományos igényességgel végzett szakmai munka eredményességét a településmarketing területén.

JEGYZETEK

- ¹ A tanulmány az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-18-3-I-NKE-102 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült.
- ² I. J. Good a 1960-as években fejlesztette tovább és publikálta Neumann nézetein alapuló elméleteit, majd Vernor Vinge: *The Coming Technological Singularity: How to Survive in the Post-Human Era* (1993) című esszéje, illetőleg Raymond Kurzweil írásai élezték ki a tudományos diskurzust a témában.
- ³ Annak ellenére, hogy Buda és Pest egyesítése az 1872. évi XXXVI. törvénycikk elfogadásával (1872. évi XXXVI. törvénycikk Buda-Pest fővárosi törvényhatóság alakításáról és rendezéséről), 1873. január 1-jei hatállyal emelkedett jogerőre, az 1870–1871-es jelentésekben a főváros rendre Budapest elnevezéssel szerepel.
- ⁴ 1870. évi X. törvénycikk a Duna-folyamnak a főváros mellett szabályozásáról s a forgalom és közlekedés érdekében Buda-Pesten létesítendő egyéb közmunkák költségeinek fedezéséről és e közmunkák végrehajtási közegeiről. <https://web.archive.org/web/20130420114133/http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=5416>.
- ⁵ A 1989-es rendszerváltó évben 40 községből lett város, kvázi „kárptólás” gyanánt (Kovács Z., 2017).
- ⁶ A térségen jól megfigyelhető a kétezres években felélénkülő dezurbanizáció, illetve a szétterülés, az úgynevezett „urban sprawl” jelensége; a városok körül szabályozatlanul, külső kontroll nélkül ment végbe ez a terjeszkedés, jelentős feszültségeket gerjesztve. A budapesti agglomeráció nyolcvan településén a lakás-, gazdasági és szabadidős célokra szolgáló felszín kiterjedése 1959 és 2014 között 180-ról 411 négyzetkilométerre nőtt (Kovács Z., 2017).
- ⁷ Sem a 1990. évi LXV. törvény, sem az Mőtv. nem rendelkezett arról, hogy a megyei jogú városi címet el lehetne veszíteni, így Dunaújváros, Hódmezővásárhely és Nagykanizsa, bár nem megyeszékhelyek, és népességük már nem éri el az 50 ezer főt, továbbra is viselhetik ezt a címet.

⁸ www.e-epites.hu/tak.

⁹ <http://tak.lechnerkozpont.hu>.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Ashworth, Greg J. – Voogd, Henk (1997): *A város értékesítése*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.

Bálványos Huba – Sánta László (2003): *Vizuális megismerés, vizuális kommunikáció*. Balassi Kiadó, Budapest.

Belváros-Lipótváros V. Kerületi Önkormányzat (2015): *Városarculati Kézikönyv*. 275/2015. (XII.10.) B-L.Ö. határozat, www.belvaros-lipotvaros.hu/_user/browser/File/2015/V%C3%A1rosarculati%20k%C3%A9zik%C3%B6nyv.pdf.

Budai Balázs Benjámin – Tózsza István (2018): *KÖFOP-2.3.4-VEKOP-15-2016-00002 „Önkormányzati Fejlesztések Figyelemmel Kísérése II.” Önkormányzatok információfeldolgozási képességeit (pl. fejlesztési, tervezési, együttműködési, módszertani stb.) szükségleteit és a továbblépés lehetőségeit meghatározó kutatás*. Kutatási Jelentés, Belügyminisztérium Önkormányzati Koordinációs Iroda, Budapest.

Enyedi György (2011): A városnövekedés szakaszai – újragondolva. *Tér és Társadalom*, 25. évf., 1. sz., 5–19.

EB (2017): *Az én régióm, az én Európám, a mi jövőnk. Hetedik jelentés a gazdasági, társadalmi és területi kohézióról*. Európai Bizottság, Regionális és Várospolitikai Főigazgatóság, https://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docoffic/official/reports/cohesion7/7cr_hu.pdf.

FKT (1870–1944): *Fővárosi Közmunkák Tanácsa hivatalos jelentései, 1870–1944*. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, [https://library.hungaricana.hu/hu/collection/fszek_kozmunkattanacs](https://library.hungaricana.hu/hu/collection/fszek_kozmunkaktanacs).

Gehl, Jan (2014): *Élhető városok*. Terc Kiadó, Budapest.

Kovács András (2017): Egy „tér-érzékeny” marketing modell bemutatása. MRTT Vándorgyűlés, <https://doi.org/10.13140/RG.2.2.36711.34722/1>

Kovács Zoltán (2017): Városok és urbanizációs kihívások Magyarországon. *Magyar Tudomány*, 178. évf., 3. sz., www.matud.iif.hu/2017/03/06.htm#1tb.

KSH (2015): *Magyarország településhálózata 2. Városok–falvak*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/mo_telepuleshalozata/varosok_falvak.pdf.

KSH (2018): *Magyarország közigazgatási helynévkönyve*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, www.ksh.hu/docs/hun/hnk/hnk_2018.pdf.

Lauterborn, Bob (1990): New Marketing Litany: Four P's Passe: C-Words Take Over. *Advertising Age*, Vol. 61, No. 4.

Miniszterelnökség, Építészeti és Építésügyi Helyettes Államtitkárság (2017): *A településképi arculati kézikönyvek elkészítése, a településképi védelméről szóló 2016. évi LXXIV. törvény végrehajtása során*. Szakmai segédlet, www.kormany.hu/download/b/6a/f0000/TAK_oktat%C3%B3_j.pdf.

Nagy Gábor (2010): A világgazdaság és a globális munkaerőpiac. In: Mészáros Rezső et al. (szerk.): *A globális gazdaság földrajzi dimenziói*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 229–248.

Piskóti István (2012): *Régió- és településmarketing. Marketingorientált fejlesztés, márkázás*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Slack, Nigel – Chambers, Stuart – Johnston, Robert (2010): *Operations Management*. Financial Times Prentice Hall, New York.

Tózsza István (2014): *Turizmus és településmarketing*. BCE Gazdaságföldrajz és Jövő kutatás Tanszék, Budapest.

UN (2018): *World Urbanization Prospects. The 2018 Revision*. United Nations.

Valos, Michael J. – Maplestone, Vanya L. – Polonsky, Michael J. – Ewing, Mike (2017): Integrating Social Media within an integrated Marketing Communication Decision-Making Framework. *Journal of Marketing Management*, Vol. 33, No. 17–18, <https://doi.org/10.1080/0267257X.2017.1410211>.

Wheeler, Alina (2009): *Designing Brand Identity: An Essential Guide for the Whole Branding Team*. John Wiley & Sons, New Jersey.

Polgári Szemle

ISSN 1786-6553